

בצל הדגל האדום

יהודי ברית המועצות בלחימה נגד גרמניה הנאצית

יצחק ארד

תוכן העניינים

- מבוא
- 9 פרק ראשון : הרקע למלחמה – אידיאולוגיה והתפתחויות גיאוגרפיות-פוליטיות 1939 – יוני 1941
א הממד האידיאולוגי בנאציזם – מרחב מחיה, גזע, יהדות ומרכיזים 6 : ב. המהלכים המדיניים
בחודשי מרס-אוגוסט 1931 : ג. הסכם ריבנטרוף - מולוטוב 10 : ד. התפתחויות פוליטיות וצבאיות
בין 1 בספטמבר 1939 ועד 22 ביוני 1941 11
- 18 פרק שני : יהודים בצבא ובחזיתות המלחמה הפטריוטית הגדולה
א. יהודים בצבא האדום מאז המהפכה ועד המלחמה 18 : ב. אומדן מספרם ומעמדם של היהודים בצבא
הסובייטי במלחמה זו 20 : ג. דיוויזיות לאומיות ורעיון עוצבות יהודיות 24 : ד. המלחמה – יחסי כוחות והלם
ההפתעה 28 : ה. בחזיתות הלחימה – נסיגה ומאמצי בלימה 22 ביוני – 5 בדצמבר 1941 : ו. מתקפת נגד סובייטית
בחזית מוסקבה ובדרום 6 בדצמבר 1941 – אביב 1942 : ז. המתקפה הגרמנית לעבר סטלינגרד וקווקז יוני
1942 – ינואר 1943 : ח. המפנה במלחמה – מסטלינגרד ועד מובלעת קורסק 19 בנובמבר 1942 – 5 ביולי 1943 : ט.
ניסיון גרמני אחרון ליוזמה אסטרטגית וכישלונה – בליטת קורסק 5 – 12 ביולי 1943 : י. גרוש הצבא
הגרמני מאדמות ברית המועצות והתייצבות על הויסלה קיץ 1943-קיץ 1944 : יא. מנהר הויסלה ועד ברלין שלהי
קיץ 1944 – מאי 1945 : יב. יהודים במנהל הפוליטי של הצבא 118 : יג. יהודים בחיל האוויר 121 : יד. יהודים
בחיל הים 125 : טו. יהודים בחיל הנדסה ובחיל רפואה 128 : טז. יהודים בשרות המודיעין הצבאי 133 : יז.
אנטישמיות ואפליית יהודים בצבא 139 : כ. סיכום 150
- 151 פרק שלישי : יהודים בתעשיות ביטחוניות ובפיתוח אמצעי לחימה
א. התעשייה הביטחונית הסובייטית 151 : ב. יהודים בתעשייה הביטחונית ובניהולה 155 : ג. יהודים
בתעשייה האווירית ובפיתוח כלי טייס 161 : ד. יהודים בתעשיית הטנקים 167 : ה. יהודים ביצור כלי
ארטילריה 172 : ו. יהודים במפעלי נשק אחרים 176 : ז. הספקת חומרי גלם לתעשיות הביטחוניות 178
- 181 פרק רביעי : הרקע לצמיחתה של ההתנגדות היהודית – ייחודיות השואה ותופעת
פרטיזנים
א. השואה בשטחים הכבושים של ברית המועצות 183 : ב. תנועת הפרטיזנים הסובייטית 192 : ג. צבא
המתקוממים האוקראיני – אופ"א 210 : ד. ארמייה קראיובה הפולנית 213 :
- 213 פרק חמישי : המחנתרת היהודית הלוחמת
א. התנאים הייחודיים להתארגנות המחנתרת 216 : ב. גטו מינסק 217 : ג. גטו וילנה 225 : ד. גטו קובנה 237 :
ה. גטו ריגה 241 : ו. גטו גרודנה 245 : ז. גטאות מערב ביילורוסיה 248 : ח. גטאות קטנים – מחנתרת ומרידות 256 :
ט. גטאות מערב אוקראינה 264 : י. יהודים במחנתרות לא יהודיות 268 : יא. התארגנות ובריחות מאתרי
אקציון 1005 272
- 277 פרק שישי : יהודים ביערות ובלחימה פרטיזנית
א. התנאים לקיום וללחימה פרטיזנית ביערות 282 : ב. היערות במחוז מינסק – רודנסק וקוידנוב 286 :
ב. גושי היערות של קוזיאן ושל נארוץ' 292 : ד. יערות רודניקי ויערות נאציא 304 : ה. יערות וולציה-נורה,
נליבוק וליפיצ'ני 313 : ו. היערות והביצות בפולסיה ודרום-מערב ביילורוסיה 334 : ז. יערות וולין 340 :
ח. יערות מזרח גליציה 349 : יערות בשטחים המזרחיים 353
- 362 פרק שביעי : שבויי מלחמה יהודים – מאבקים להישרדות
א. גורלם של חיילים סובייטיים בשב הגרמני 366 : ב. רצח שבויי מלחמה יהודים 373 : ג. שבויי מלחמה
יהודים במחנתרות ובהתקוממויות 384 : ד. רצח שבויי מלחמה יהודים בדוחות גרמניים 388 : ה. שבויים יהודים בדי
הצבא הפיני ו. מספרם של שבויי מלחמה יהודים ששרדו 390
- 396 סיכום

פתח דבר

ספר זה מתאר את צורות המאבק למיניהן בו נטלו חלק פעיל יהודי ברית המועצות במלחמתם בגרמניה הנאצית. הספר הוא פרי מחקר שלהכנתו וכתובתו הקדשתי שנים רבות.

הגורל זימן אותי למרחב בו התרחשו אירועי המלחמה הפטריוטית הגדולה. לחלקם הייתי עד ורבים אחרים חוויתי בעצמי. כך התאפשר לי, להבין ולתאר אירועים מסוימים באורח בלתי אמצעי מזווית ראייה נוספת ומעמיקה ולהישאר עם זאת, במסגרת האובייקטיביות המדעית.

לגבי דידי הספר אינו רק מחקר בנושא היסטורי שחשוב שיראה אור. כאחד מתוך אלפי יהודי ברית המועצות שלחמו נגד הצורר הנאצי, הספר הוא גם פריעת חוב שלי לחבריי לנשק במחתרת וביערות, שאיתם גם המשכתי להלחם עד ימיה האחרונים של המלחמה, עד אביב 1945. רבים מהם נפלו ולא זכו לראות את יום הניצחון ואת סופה של גרמניה הנאצית. קברותיהם פזורים ברחבי מזרח אירופה שבה התנהלה מלחמה אכזרית זו. במרבית המקומות אין לא אבן או מצבה כדי לציין את שמם ואת מקום קבורתם. אין כמותם ראויים שינתן ביטוי לתרומתם לניצחון על גרמניה הנאצית, המדינה שגזרה כליון על עמינו. להם ולזכרם, ולא לה ששרדו, אך נושאים כל חייהם בגופם ונפשם את פצעי המלחמה עקובת – הדמים, להם אני מקדיש את הספר.

ברצוני להודות לכל הגורמים השותפים להוצאת ספר זה: להוצאה לאור של משרד הביטחון, לעמותת השריון וליד ושם. תודתי לאלוף שלמה שמיר ולאלוף חיים ארז שקראו כתב היד של המחקר, ציינו את חשיבותו ההיסטורית והאיצו בי לפרסמו. תודתי למיכל רעייתי על שתמכה ועודדה אותי לאורך כל הדרך.

ד"ר יצחק ארד, תא"ל (מיל.)

מבוא

" אתם ודאי כולכם שמעתם את המשפט על יהודים ' שאין רואים אותם בחזית ' – חובתנו היא

לספר כיצד יהודים נלחמים בחזית... במטרה זו עלינו לפרסם במהירות ספר בו אנו חייבים בצורה משכנעת לספר על חלקם של היהודים במלחמה... יש צורך בסיפורים אמיתיים, תמונות אמיתיות, יש צורך בקובץ על יהודים – גיבורים... יש לספר את האמת, על טהרת האמת, וזה יספיק".

(מדברי איליה ארנבורג במליאת הוועד היהודי האנטי-פשיסטי במוסקבה, ב-20 בפברואר 1943).

ספר זה, בא לספר על חלקם של יהודי ברית המועצות ב"מלחמה הפטריוטית הגדולה" נגד גרמניה הנאצית ועל תרומתם לניצחון שהושג במחיר דמים רב – סיפור שבשלמותו עדיין לא סופר. והם נלחמו – ועוד איך. בחזית הכי קשה ועקובת דם בה לחמו צבאות בנות הברית במלחמת העולם השנייה, בחזית בה נפלה ההכרעה במלחמה זו וגרמניה הנאצית הובסה. יהודים לחמו בשורות כל צבאות בנות הברית: ארצות הברית, בריטניה, צרפת, פולין ואחרים, והם תרמו את חלקם בניצחון. אך אין, כפי שהקורא ימצא בספר זה, מופת ללחימתם, לתפקידי פיקוד בכירים שמלאו, למספר הזוכים בעטורי גבורה על הקרבתם, למספר הנופלים – כדוגמת יהודי ברית המועצות ב"מלחמה

הפטריוטית הגדולה (Velikaia Otechestvennaia Voina)¹

בשם "המלחמה הפטריוטית הגדולה" כונתה בברית המועצות המלחמה שהחלה עם הפלישה הגרמנית למדינה הסובייטית ב-22 ביוני 1941 והסתיימה עם כניעת גרמניה ב-9 במאי 1945. הגרמנים כינו מלחמה זו "מבצע ברברוסה". המלחמה הפטריוטית הגדולה הייתה חלק ושלב מרכזי ממלחמת העולם השנייה שהתנהלה על פני כל כדור הארץ, שהחלה ב-1 בספטמבר 1939 עם התקפת גרמניה הנאצית על פולין והסתיימה ב-2 בספטמבר 1945, עם חתימתה של יפן על כניעה לבעלות הברית. " המלחמה הפטריוטית הגדולה" הייתה עבור ברית המועצות מלחמת מגן, מלחמה בו עמי ברית המועצות התגוננו נגד גרמניה הנאצית, שפלשה למולדתם, שתכניתה הייתה לחסל את המדינה הסובייטית, להפוך את חלקה האירופי של מדינה זו למרחב התיישבות גרמנית, למנוע מהעמים שם כל צורה של עצמאות ולהפוך אותם לצמיתים של המתיישבים הגרמנים, ואת היהודים שם להשמיד. ואכן תגובתם של מרבית אזרחי ברית המועצות, שלחמו בגבורה נגד הפולש הגרמני, הייתה מלחמה למען ביתם ומולדתם, נגד כובש זר, ולא למען סטלין והקומוניזם.

יהודי ברית המועצות נטלו חלק חשוב במלחמה זו. בספרות ובהיסטוריוגרפיה הסובייטית של מלחמת העולם השנייה, הייתה נטייה להמעיט בחלקם של היהודים הסובייטים במלחמה ובמאמץ

¹ Otechestvo פרוש מולדת, לכן התירגום המדויק צריך היה להיות "המלחמה הגדולה למען המולדת", אך בעברית מקובל לקרוא מלחמה זו "המלחמה הפטריוטית הגדולה".

המלחמתית. חברי הוועד היהודי האנטי-פשיסטי נאסרו בשנת 1948 והוצאו להורג בשנת 1952 כשאחת מהאשמות נגדם הייתה, שהגזימו בתיאור חלקם של היהודים הסובייטים בהישגיה של ברית-המועצות בתקופת המלחמה, וכי הדבר היה ביטוי ללאומנות יהודית.

יהודי ברית-המועצות נלחמו בכל חזיתות המלחמה – למן החוג הארקטי בצפון ועד הרי קווקז בדרום. הם שירתו בכל חילות היבשה, האוויר והים, בכל דרגי הפיקוד של הצבא הסובייטי. אנו מוצאים יהודים בשורות הפרטיזנים ביערות ובין המפקדים והמארגנים של תנועה זו. הם נמנו עם מקימי המחטרות בערים בשטחים שנכבשו בידי הגרמנים. ליהודים היה חלק משמעותי ביותר בהקמתה והפעלתה מחדש של התעשייה הצבאית שפונתה מהשטחים שנכבשו ובפיתוח אמצעי לחימה חדשים, תחום שבו מילאו מהנדסים ומנהלי מפעלים יהודים תפקיד חשוב ביותר.

לחימתם של היהודים, בחזיתות השונים, ושל אלה שבעורף הגרמני, ושל אלה שתרמו את חלקם ביצור כלי לחימה, הייתה חלק ממבצעים ומערכות קרב שהתנהלו במסגרת המלחמה הכוללת – המלחמה הפטריוטית הגדולה. לכן, על מנת להבין את חשיבות פעלו ותיאור מעשיו של הפרט היהודי - החייל בחזית, של המפתח ומייצר כלי לחימה למען הניצחון, של הלוחם בעורף הגרמני - ניתן בספר תיאור רחב יותר ורקע, בו הייתה תרומתו של אותו יהודי, דבר שבא להביא לקורא את חשיבות ביצועיו ותרומתו לניצחון הכולל.

פרק הראשון בספר בא כרקע להבנת השורשים ההיסטוריים ואופייה האכזרי של מלחמה זו. יש בו התייחסות לגורמים אידיאולוגיים של היטלר וגרמניה הנאצית שהביא להתקפה על ברית המועצות, את מקומם של היהודים בכלל ושל היהודים הסובייטיים בפרט באידיאולוגיה זו, ואת השיקולים האסטרטגיים למועדה של המלחמה. פרק זה זורק אור גם על חלקו של סטלין בפריצת מלחמת העולם השנייה, זאת על בסיס מסמכים שהתגלו רק בשנים האחרונות. הפרק מדגיש את ייחודיות הגורל של היהודים והמוטיבציה שלהם להלחם ולהקרבה, זאת בהיותם היעד הנאצי להשמדה טוטלית ומודעים שזו מלחמת קיום עבורם.

פרק השני בספר מוקדש לחימתם של חיילים ומפקדים יהודים בשורות הצבא בחזיתות המלחמה. יש בו תיאור של הכרונולוגיה ומהלכי המלחמה הפטריוטית הגדולה, בה נלחמו קרוב לחצי מליון חיילים יהודים, את המערכות המכריעות במלחמה זו ואת חלקם של היהודים במערכות אלה. בהעדר עוצבות יהודיות בצבא הסובייטי, ההתייחסות היא לתיאור פעילותם ולחימתם של היהודים כבודדים, כאשר הדגש הוא על מפקדים בדרגי הפיקוד השונים, מהנמוך ביותר ועד למפקדי קורפוסים וארמיות ושל חיילים שהצטיינו בקרבות השונים וזכו בעטורים גבוהים. אחת הדרכים לאתר לוחמים יהודים הוא ציון לאומיותו של האדם או פרטים על מוצאו, המופיעים לעיתים במסמכים אישיים, בעיתונות ובספרי המלחמה למיניהם. אמצעי אחר לזיהוי יהודי הוא שמו הפרטי, שם המשפחה או שם האב, שברוסית נהוג להוסיפו כשם אמצעי. עם זאת, לא תמיד ניתן לזהות יהודי

בברית-המועצות לפי השם. יהודים רבים נושאים שמות רוסיים או של בני עמים אחרים, אם כתוצאה מתהליך ממושך של התבוללות, נשואי-תערובת או רצון להסתיר את הזהות היהודית מסיבות שונות. רבים שינו את שמותיהם בזמן המלחמה, כדי להסוות את מוצאם במקרה שיפלו בשבי הגרמנים. לא מעטים מהם לחמו וגם נפלו תחת שמות בדויים ולעולם לא נדע על זהותם היהודית. בפרק זה ישנה התייחסות לאנטישמיות בשורות הצבא והאם היית האפליה של יהודים בקידום בדרגות והענקת אותות הצטיינות.

על ידי תיאור מעשיהם של יהודים יחידים בקרבות שניהל הצבא הסובייטי בחזיתות המלחמה מתקבלת תמונה כוללת, אם גם לא שלמה, על חלקם של יהודי ברית-המועצות במלחמה באויב הגרמני. בפרק זה ניתן גם אומדן על מספרם של החיילים היהודים במלחמה הפטריוטית הגדולה ואומדן אבדותיהם.

פרק שלישי מתאר את חלקם של יהודים בתעשייה הצבאית ובפתוח אמצעי לחימה. אחד הגורמים המרכזיים בניצחון של הצבא הסובייטי, בנוסף למלחמת הגבורה וההקרבה של החיילים בחזית, הייתה ההצלחה בפינוי התעשייה הצבאית מהשטחים שצבא גרמניה כבש עד שלהי 1941. כ-80 אחוז מתעשייה זו הייתה ממוקמת בשטחי ברית המועצות אותם כבשה גרמניה וחלקה הגדול פונה. למרות התנאים הקשים בהם התנהל פינוי התעשייה הצבאית, בזמן נסיגה מבוהלת, הצליחה תעשייה זו, כבר בחודשי החורף הקשים של 1941 – 1942, ויותר מזה במהלך שנת 1942, לכסות על האבדות הכבדות בטנקים, תותחים, מטוסים וכלי מלחמה אחרים שהצבא הסובייטי סבל, ולפתח מקורות חדשים לחומרי גלם הדרושים לתעשייה זו. התעשייה הביטחונית הסובייטית ספקה לצבא הלוחם כלי לחימה, שכלל, בכמות ובאיכות עלו ייצור התעשייה הצבאית הגרמנית, שניצלה את מפעלי התעשייה גם של הארצות הכבושות על ידם ברחבי אירופה. בקרב מנהלי תעשייה זו, מהדרג המיניסטרילי ועד למנהלי מפעלים, המהנדסים, מנהלי עבודה ועובדים, חלקם ותרומתם של היהודים היה בולט ביותר. גם בקרב מפתחי אמצעי הלחימה, מכל הסוגים, ממטוסים ועד לרובים ותחמושת, היה חלקם של יהודים רב.

פרק הרביעי בא להבהיר את הרקע עליה צמחה והתפתחה תנועת ההתנגדות היהודית הלוחמת, המחותרת והמרידות בגטאות והיציאה ליערות ללחימה פרטיזנית, בשטחים הכבושים של ברית המועצות. הבנת התארגנותה ומטרותיה של המחותרת בגטאות ומועדי הופעתה, יסודותיה הם באירועי השואה וקוויה הייחודיים, במיוחד פומביות הרצח ומודעות לגורל, כפי שהיו שם, בשונה לאירועי השואה בשאר ארצות הכבושות באירופה. חלק ראשון בפרק זה נותן תיאור של אירועי השואה בשטחים הכבושים, שמתוכם צמח רעיון הלחימה. גורם נוסף, משמעותי ביותר, שנתן למחותרת את הכיוון לפעולתה, מרד בגטו או בריחה ממנו, וגם סיכוי כלשהו להצלה, היה הימצאותם של יערות גדולים ופעילות של פרטיזנים סובייטיים בהם. למקומות פעילותם ולמועדי

הופעתם של פרטיזנים סובייטיים ביערות, וכן לגורמים לוחמים נוספים, כמו "צבא המולדת" (ה-Armia.Krajowa) הפולנית או חברות לאומניות אוקראיניות, שפעלו ביערות, הייתה השפעה על יכולתם של יהודים להתארגן ולהילחם כפרטיזנים. בפרק רביעי זה ניתן תיאור על פעילותם של גורמים אלה ביערות ויחסם ליהודים.

פרק החמישי מתייחס להקמתה, יעדיה ופעילותה של המחתרת בגטאות. מחתרת זו לא הייתה במסגרת ארגונית מאוחדת והיררכית. הייתה זו מחתרת מפוצלת שבכל גטו פעלה בנפרד ללא קשר בין המחתרות השונות, שהתארגנותה ופעילותה נקבעו בהתאם למציאות ואירועי השואה בהם. לפיכך תאור המחתרות ניתן בכל גטו בנפרד, הדומה והשונה ביניהם, והתייחסות לדמויות האנושיות שהנהיגו מחתרות אלה. מהתיאור הפרטני של המחתרות השונות מתקבלת תמונה כוללת על המחתרות היהודיות. בפרק זה בולט הויכוח וההתלבטויות במחתרות בין מרד בגטו או יציאה ליערות, יחסי יודנראט – מחתרת, מקורות הנשק, קשרים עם מחתרות לא-יהודיות, ותיאור המרידות בגטאות. בפרק התייחסות ליהודים שפעלו והיו בין מנהיגי מחתרות סובייטיות לא-יהודיות וגם למחתרות שקמו בקרב האסירים היהודים שהוחזקו באתרי הרצח ההמוניים בשריפת גויות הנרצחים.

הפרק השישי מתייחס ליהודים ביערות, אלה מהם שהצטרפו ליחידות פרטיזנים ואלה שהקימו מחנות משפחה. נבחנים הגורמים למה באזורים מסוימים יכלו יהודים להיאחז ביערות ובאחרים לא, וכיצד השפיעו גורמים טופוגרפיים ויחס האוכלוסייה המקומית ליכולת היהודים להיאחז בהם. יחס הפרטיזנים הסובייטיים ליהודים, יחס הנהגת הפרטיזנים הסובייטיים ליהודים ולקיומם של יחידות פרטיזניות יהודיות נפרדות ומקרי אנטישמיות בקרבם. מצבם של היהודים ביערות לפני שתנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת נטלה תחת פיקודה את היחידות "הפראיות" ביערות ובמה השתנה מצבם אחרי זה, מוצאים ביטוי בפרק זה. מחנות המשפחה, יחס הפרטיזנים אליהם, מצבם בעת מצודים גרמנים מתוארים כאן. בפרק אומדן מספרי של היהודים ביערות השונים ומספר הניצולים בקרבם וקורותיהם לאחר שחרור האזור.

בפרק השביעי ניתן תיאור גורלם של שבויי מלחמה יהודים תוך דגש על מאבקים להישרדות בתנאים הנוראיים של השבי. מדיניות הגרמנית לכלל שבויי מלחמה סובייטיים הייתה אכזרית ושונה מיחסם לשבויים מצבאות בנות הברית. אך גם בתוך מציאות זו, גורל היהודים שבקרב השבויים הסובייטיים, היה אכזרי שבעתיים, בהיותם נידונים להשמדה מיידית עם נפילתם לשבי. גורלם של שבויי מלחמה יהודים מהצבא הסובייטי היה שונה מגורלם של שבויי מלחמה יהודים מצבאות אחרים של בנות הברית, שכלל הוחזקו במחנות שבויים וביחס אליהם לא הייתה פקודה לרציחתם.

סיכוי של חייל יהודי סובייטי לשרוד היה בהסתרת זהותו ומאבקם העיקרי של השבויים היהודים היה מכוון למטרה זו. הגרמנים הפעילו שיטות מגוונות לגילוי יהודים בקרב השבויים ובתחום זה תפקיד חבריהם לשבי הלא-יהודים ויחסם ליהודים, היה חשוב ביותר. בחלק ממחנות השבויים שהיו בעורף, התארגנו מחתרות שמטרתם הייתה ארגון בריחות, חבלה ביצור במקומות העבודה בהם הועסקו, וכו', ובקרב מנהיגיהם היו יהודים שהצליחו להסתיר את זהותם. בפרק זה ניתנת הערכה על מספרם של חיילים יהודים סובייטיים בשבי גרמני ומספר הניצולים בקרבם.

ספרים לא מעטים פורסמו על יהודים סובייטיים שלחמו בצבא, במחתרות בגטאות ובפרטיזנים נגד גרמניה הנאצית. אך אין ספר מחקרי אחד שמכיל, ושהקורא ימצא בו, את המגוון הרחב ואת כל תחומי הלחימה בהם נטלו חלק לוחמים יהודים : צבא, מחתרת, פרטיזנים, מאבק הישרדות של שבויי המלחמה וכן בייצור ובפיתוח אמצעי לחימה. ספר זה והתיאורים בו מבוססים על מקורות ארכיונים מגוונים ועשירים, בהם כאלה שרק בשנים האחרונות התגלו, וכן ספרים ומחקרים שהופיעו לאחרונה. המקורות הם בעיקר ארכיונים וספרים שמקורותיהם בברית המועצות ובמדינות שקמו אחרי התמוטטותה של המדינה הקומוניסטית. מקורות נוספים הם יהודיים, בהם ספרים שיצאו לאור ברוסיה ומדינת ישראל, בעיקר בשפה הרוסית ולא נגישים לקורא בעברית (או באנגלית).

לכתיבת הספר נוצלו גם מקורות גרמניים. כאן מקום לציין ולהודות לחוקרים היהודים, פולקובניק פיודר סוורדלוב, אהרון רבינוביץ', גרשון שפירא, שהקדישו שנים רבות למחקר על חלקם של היהודים הסובייטיים במלחמה נגד גרמניה הנאצית. ספריהם בנושא זה, ככלל בשפה הרוסית, היו מקור חשוב למחקר וכתיבת ספר זה.

פרק ראשון

הרקע למלחמה: אידיאולוגיה והתפתחויות גיאוגרפיות-פוליטיות 1939 – יוני 1941

א. המימד האידיאולוגי בנאציזם: מרחב מחיה, גזע, יהדות ומארכסיזם

להתקפה הגרמנית על ברית המועצות "למבצע ברברוסה" היה רקע ומסד באידיאולוגיה של גרמניה הנאצית. המלחמה שהתנהלה במרחב העצום שבין מוסקבה לברלין, הייתה זירת הקרבות העקובה בדם והאכזרית ביותר מכל שאר זירות הקרב במלחמת העולם השנייה. הייתה זו מלחמה, כפי שהיטלר הגדיר אותה " יותר ממאבק מזוין בלבד, היא מהווה התנגשות בין שתי השקפות עולם". בהתאם להגדרה זו של היטלר, הייתה זו מלחמה לא רק על טריטוריה שהתלווה עם מימד אידיאולוגי דומיננטי, שלא יכלה להסתיים אלא בהבסה מוחלטת של אחד הצדדים.

מלחמת העולם השנייה החלה בהתקפה של גרמניה הנאצית על פולין עם שחר ה-1 בספטמבר 1939. המלחמה באה להגשים את שאיפותיה של גרמניה ושל אדולף היטלר, להפיכתה של גרמניה למעצמה עולמית, להגמוניה באירופה ול"מרחב מחיה" (Lebensraum) לעם הגרמני במרחבי מזרח אירופה; - בשטחי פולין, ברית-המועצות ולאורך החופים המזרחיים של הים הבלטי. היטלר נתן ביטוי לאידיאולוגיה זו בספרו "מיין קאמף", בו הוא כתב:

"... רק מרחב מחיה מספיק בגודלו מבטיח בעולם הזה את חופש הקיום לעם... אנו חושבים בעיקר על רוסיה ומדינות הוואסאליות הגובלות עמה... כאן נראה שהגורל רצה לתת לנו אות. העברת רוסיה לשלטון בולשביקי גזל מהעם הרוסי את האינטליגנציה שלה, שבעבר הקימה את המדינה והבטיחה את קיומה... הוא הוחלף על ידי היהודים... בבולשביזם הרוסי עלינו לראות ניסיון שנעשה על ידי היהודים להשיג שלטון עולמי במאה ה-20..."²

לשאיפה הגרמנית להתפשטות מזרחה (Drang Nach Osten), התווסף בגרמניה הנאצית הממד הגזעני. היטלר אמר: "לגזע הנורדי הזכות לשלוט בעולם ועלינו ליטול את זכות הגזע כקו המנחה את מדיניות החוץ שלנו..."³ היטלר ראה ביהודים את האויב הגדול ביותר לתפיסתו הגזענית. הוא כתב: "הצד-שכנגד רב-עוצמה ביותר לעומת הגזע הארי מיוצג ביהודי..."⁴ התפיסה האידיאולוגית של גרמניה הנאצית, שיסודותיה ההתפשטות מזרחה, האנטי - מרכסיזם ושנאה תהומית של היהודים, חברו יחד במדיניותה האסטרטגית שהייתה מכוונת למזרח אירופה ובמיוחד נגד ברית-המועצות. לפי

² .Adolf Hitler, Mein Kampf, Boston, Sentry Edition, pp. 643-646, 654-655, 661

³ . Alexander Dallin, German Rule in Russia, London, 1957, p. 9 להלן (Dallin, German Rule in Russia, London, 1957, p. 9) . הדברים (Dallin, German Rule in Russia, London, 1957, p. 9) נאמרו בשיחה בין היטלר לאוטו שטראסר ב-21 במאי 1930

⁴ Hitler, Mein Kampf, pp. 300

תפיסה זו, חיסולה של המדינה הסובייטית היה צריך לתת לעם הגרמני מרחב המחיה ואזורי קולוניזציה, מכת-מוות לאידיאולוגיה המרכזיסטית והשמדת נושאים - היהודים.

היטלר, בנאומו ברייכסטאג, ב-30 בינואר 1939, בהאשימו את היהודים בגרימת מלחמות, אמר: "אם יעלה בידי יהדות הממון הבינלאומית באירופה ומחוצה לה, לדרדר את העמים, פעם נוספת, למלחמה עולמית - אזי לא תהיה התוצאה בולשביזציה של העולם ועמה ניצחון היהדות, אלא השמדת (vernichtung) הגזע היהודי באירופה..."⁵ כאן בא לידי ביטוי יסוד מוסד בתורתו של היטלר: הבולשביזם והיהדות חד הם, והמלחמה הבאה תביא לידי השמדת היהודים. הוא היה סבור שהמלחמה תאפשר לו להשיג שתי מטרות בבת אחת: הראשונה - מרחב מחיה לעם הגרמני על ידי חיסול המדינה הסובייטית וכיבוש שטחיה במזרח אירופה, והשנייה - להיפטר מאויבו המושבע, העם היהודי והראשונים לכך יהודי ברית המועצות.

ב. המהלכים המדיניים בחודשי מרס-אוגוסט 1939

האידיאולוגיה הנאצית להתפשטות טריטוריאלית, והתנאים הפוליטיים שנוצרו באירופה באביב 1939, אחרי "הסכם מינכן" ב-29 בספטמבר 1938 והשתלטותה של גרמניה על צ'כוסלובקיה ב-15 במרץ 1939, שכנעו את היטלר שהוא יכול להתחיל להגשים את מדיניותו במזרח אירופה. מדיניות הפיוס של מעצמות המערב אנגליה וצרפת כלפי גרמניה והפקרתה של צ'כוסלובקיה, חיזקו אצל היטלר את ההרגשה שהזמן והמצב הפוליטי באירופה בשלים להמשך מדיניות ההתפשטות שלו. היעד הראשון להמשך ההתפשטות הגרמנית לעבר המרחבים האירופאים של ברית-המועצות הייתה פולין. הדיונים בעניין יצירת ברית והסכם לביטחון קיבוצי בין אנגליה וצרפת ובין ברית-המועצות, לאחר השתלטותה של גרמניה על צ'כוסלובקיה, שמטרתם הייתה לבלום את המשך התפשטותה של גרמניה באירופה, שהחלו באפריל 1939, לא התקדמו יפה. פולין ורומניה, בתמיכת מעצמות המערב, התנגדו לכניסת הצבא האדום לשטחה, במקרה של התקפה גרמנית, מתוך חשש מבוסס שאם צבא סובייטי יכנס לארצות אלה, הוא לא יצא יותר מהם. מדינות מזרח אירופה שגבלו עם ברית המועצות, ראו במדינה זו סכנה לא פחותה מגרמניה. מעצמות המערב גם הם התייחסו באי-אימון לכוונותיה של ברית המועצות.

בברית המועצות, אחרי הסכמתם בפועל של מעצמות המערב להשתלטות גרמנית על צ'כוסלובקיה, נוצרו חשדות שמדיניות מעצמות המערב היא לכוון את ההתפשטות של גרמניה הנאצית לעבר ולגרום למלחמת גרמניה – ברית המועצות. כבר ב-10 במרץ 1939, בנאום אותו נשא סטלין בקונגרס ה-18 של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, הוא האשים את מעצמות המערב

⁵ A.Hitler, Reden und Proklamationen, 1932-1945, editor M.Domarus, Neustadt a.d. Aish, 1962-1963 p.1058

במדיניות שמטרתה "לגרום לעימות בין ברית-המועצות לגרמניה". וברמז לגרמניה שיש מקום לקיים דו-שיח, אמר: "מדיניות החוץ שלנו היא בעד שלום וחיזוק יחסי המסחר עם כל הארצות..."⁶.

רמז ראשון למגמות שינוי במדיניות ברית-המועצות היה באמצעי התקשורת הסובייטיים, שם מיתנו את ההתקפות על גרמניה הנאצית. ב-3 במאי 1939, סולק מאקסים ליטווינוב מתפקידו כקומיסר לענייני חוץ של ברית המועצות. ליטווינוב היה יהודי והוא דגל בדיאלוג ובברית עם מעצמות המערב נגד גרמניה הנאצית. סילוקו סימל מפנה במדיניות החוץ הסובייטית כלפי גרמניה וכלפי מעצמות המערב. לסטלין היה ברור שליטווינוב היהודי אינו מתאים להתדברות עם גרמניה הנאצית. במקומו של ליטווינוב התמנה ויצ'יסלאב מולוטוב. גרמניה קבלה בברכה את פיטוריו של ליטווינוב וראתה בכך סימן שברית-המועצות מוכנה לדיאלוג עמה.

בסוף מאי 1939 נעשו על ידי השגרירות הגרמנית במוסקבה גישושים במשרד החוץ הסובייטי, בעניין התקרבות אפשרית בין גרמניה לברית-המועצות. מטרתה של גרמניה הייתה למנוע הצטרפותה של ברית-המועצות לקואליציה עם אנגליה וצרפת. היטלר העריך שמעצמות המערב לא יצאו למלחמה נגדו במקרה של מלחמה עם פולין, מבלי שתהיה להם בטחון שברית-המועצות היא לצדם. מאידך, אם כן יצאו למלחמה, גרמניה תכניע את פולין במהירות ואחר כך היא תוכל להפנות את כל כוחותיהם למערב אירופה, מבלי הצורך להלחם בשתי חזיתות. לקח מלחמת העולם הראשונה, בה נלחמה גרמניה בשתי חזיתות והפסידה, נלמד טוב בגרמניה.

לאחר הסכם מינכן ובהמשך השתלטות גרמניה על צ'כוסלובקיה כולה, הגיעה סטלין למסקנה שמלחמה ביבשת אירופה, כתוצאה ממדיניות היטלר, מממשת ובאה. ואם המלחמה היא אכן בלתי-נמנעת, יש לכוונה לעבר מלחמה בין הגוש הפשיסטי באירופה – גרמניה הנאצית ואיטליה, ובין המדינות הקפיטליסטיות שבראשן צרפת ובריטניה, כשבאותה עת של מלחמה, ברית המועצות תחזק את עוצמתה הצבאית. בהתאם להערכה סובייטית, מלחמה בין שני הגושים העוינים לברית המועצות תמשך שנים מספר. היא תגרום להקזת דמים והחלשת שני הצדדים וסבל לעמיהם, דבר שיביא לגל של מהפכות במדינות הלוחמות, כפי שהתרחש במלחמת העולם הראשונה. במצב שיווצר, הצבא האדום, תחת הסיסמה של עזרה לעמלים המתקוממים, תשטוף את אירופה והיבשת כולה תיפול כפרי בשל לנושאי דגל הקומוניזם. ביטוי למגמה זו נתן סטלין בנאום סודי בפוליטבירו ב-19 באוגוסט 1939, ארבעה ימים לפני בואו של ריבנטרופ למוסקבה. נאומו זה של סטלין התגלה בשנים האחרונות בארכיון "אוסובי ארכיב" (Osobii Arkhiv) במוסקבה. סטלין אמר:

⁶ Robert C. Tucker, *Stalin in Power*, New York – London, 1992, p.587; Allan Bullock, *Hitler and Stalin*, New York, 1993, pp. 597-598 (להלן *Bullock, Hitler and Stalin*) יוסף גוברין, ההיבט היהודי ביחסי *Bullock, Hitler and Stalin* (להלן *גוברין, ההיבט היהודי*) גרמניה הנאצית עם ברית המועצות, ירושלים, 1986, עמ' 77 (להלן *גוברין, ההיבט היהודי*)

”שאלת שלום או מלחמה נכנס לשלב קריטי עבורנו. אם אנחנו נכרות ברית סיוע הדדי בינינו ובין צרפת ובריטניה, גרמניה תוותר על פולין ותחפש ”מודוס ויונדי” עם מעצמות המערב. מלחמה תמנע, אך בהמשך האירועים עלולים לקבל אופי מסוכן לברית המועצות. מאידך, אם אנו נקבל את הצעות גרמניה ונכרות עמה חוזה לאי-התקפה, הם כמובן יתקפו את פולין והתערבות של צרפת ובריטניה תהיה בלתי נמנעת. על מערב אירופה יעבור גל רציני של מהומות ואי-סדר. בתנאים אלה יהיו לנו הרבה אפשרויות לעמוד מהצד ואנו יכולים לקוות להתערב במלחמה בזמן נוח לנו. ניסיון 20 השנים האחרונות מוכיח שבעתות שלום בלתי אפשרי לקיים תנועה קומוניסטית באירופה מספיק חזקה כדי שמפלגה בולשביקית תוכל לתפוס את השלטון. דיקטטורה של מפלגה כזאת תתאפשר רק כתוצאה ממלחמה גדולה. עלינו לקבל את ההצעות של הגרמנים ולשלוח חזרה באדיבות את המשלחת האנגלו-צרפתית... עלינו לראות מראש את התוצאות של תבוסה או ניצחון גרמני [במלחמה]. במקרה של תבוסה התוצאה הבלתי נמנעת תהיה סובייטיזציה של גרמניה ותוקם שם ממשלה קומוניסטית. אל לנו לשכוח שגרמניה סובייטית תמצא את עצמה בפני סכנה גדולה, אם סובייטיזציה זו תתרחש כתוצאה מתבוסה גרמנית במלחמה קצרה. אנגליה וצרפת יהיו אז מספיק חזקות כדי לכבוש את ברלין ולהשמיד את גרמניה הסובייטית. לפיכך תפקידנו מסתכם בכך שעלינו לאפשר לגרמניה לנהל מלחמה ממושכת ככל האפשר, במטרה להביא את אנגליה וצרפת לאפיסת כוחות, כדי שלא יוכלו להביס את גרמניה הסובייטית. תוך שמירה על נאוטרליות והמתנה לזמן מתאים לנו, ברית המועצות תסייע לגרמניה הנוכחית ותספק לה חומרי גלם ומצרכי מזון. מובן מאליו, שהסיוע שלנו לא צריך לעלות מעל להיקף מוגדר כדי לא לפגוע בכלכלתנו ולהחליש את עוצמתנו הצבאית... ניבחון עתה הנחה אחרת והיא – ניצחון של גרמניה. יש הרואים בכך סכנה נוראה. יש בגישה זו אמת כלשהי, אך יהיה זה משגה לראות זאת כסכנה כה קרובה וכה גדולה. אם גרמניה תנצח, היא תצא ממלחמה זו סחוטה מדי כדי להתחיל בסכסוך מזוין נגד ברית המועצות בעשור שנים לאחר מכן... בצרפת המובסת, המפלגה הקומוניסטית הצרפתית תהיה תמיד חזקה. מהפכה קומוניסטית שם תהיה בלתי-נמנעת ואנו נוכל לנצל מצב זה כדי לבוא לסייע לצרפת ולהפכה לבת בריתנו. ובהמשך, כל העמים שנפלו תחת ”מגן” גרמניה המנצחת יהפכו לבני בריתנו. לנו יהיה אז שדה פעולה נרחב לעורר מהפכה עולמית. חברים!, האינטרס של ברית המועצות הוא שתפרוץ מלחמה בין הרייך ובין הגוש הקפיטליסטי האנגלו-צרפתי. יש לעשות הכל שמלחמה זו תמשך זמן ארוך ככל האפשר במטרה להביא לאפיסת כוחות של שני הצדדים. זוהי

הסיבה שעלינו להסכים לכרות ברית כפי שגרמניה מציע ולפעול שהמלחמה שתוכרז תמשך

מה שיותר זמן... ולהתכונן למועד שמלחמה זו תסתיים..."⁷

מנאום זה ברור שסטאלין היה מעוניין מאד במלחמה, שהוא העריך שבלי הסכם עם ברית המועצות גרמניה עלולה להימנע מלתקוף את פולין ואז לא תפרוץ מלחמה, ושרק מלחמה תאפשר לברית המועצות ולקומוניזם להשתלט על אירופה.

ג. הסכם ריבנטרוף – מולוטוב

בחילופי איגרות בין היטלר לסטלין, בימים 20-21 לאוגוסט, סוכם שריבנטרוף יגיע למוסקבה לחתימה על ההסכמים שעיקר תוכנם מוסכם היה מראש וחלקם סוכם בעת הביקור⁸. למחרת בואו של ריבנטרוף למוסקבה, ב-23 באוגוסט 1939 נחתם שם ההסכם הידוע בשם "חוזה ריבנטרוף-מולוטוב". החוזה הגלוי כלל "הסכם להגברת הסחר ההדדי" ו"ברית אי-התקפה", בו נאמר: "...שני הצדדים המתקשרים מתחייבים לחדול מכל מעשה אלימות, מכל פעולה תוקפנית ומכל התקפה של צד אחד על משנהו, אם באורח אינדיבידואלי ואם ביחד עם מעצמות אחרות..."⁹

לחוזה צורף פרוטוקול סודי בו נקבעה חלוקת אזורי השפעה במזרח אירופה. פולין חולקה בין שני הצדדים כאשר הגבול ביניהם נקבעו הנהרות ויסלה, נארב וסאן. בהתאם לחלוקה זו ביילורוסיה המערבית ואוקראינה המערבית וחלקים ממרכז פולין, עד לנהר ויסלה, נועדו לעבור לידי ברית-המועצות. בצפון, במדינות הבלטיות נקבע שליטא תהיה באזור השפעה גרמני, ומאידך, לאטביה, אסטוניה ופינלנד באזור השפעה הסובייטי. בנוגע לבסרביה, שהייתה חלק מרומניה, ציינו הסובייטים את עניינם בחבל ארץ זה והצד הגרמני הצהיר שאין לו עניין מדיני באזור זה.

ההסכם, בעת חתימתו, בא לשרת את שני הצדדים. לברית-המועצות הוא בא להבטיח שגרמניה לא תתקוף אותה, רווח זמן לחיזוק צבאה שנחלש בעקבות הטיהורים הנרחבים שבוצע בקרב הפיקוד הבכיר בשנים 1937-1938, שטחים נרחבים במזרח פולין שהרחיקו את הצבא הגרמני מערבה מגבולה המקורי ואזורי השפעה בצפון מזרח ובדרום מזרח אירופה. מבחינה אידיאולוגית, מלחמה בין גרמניה ובין המדינות הקפיטליסטיות והחלשה הדדית ביניהם, שירתו את ברית-המועצות הקומוניסטית.

לגרמניה נתן ההסכם חופש פעולה צבאי נגד פולין ובמקרה של התערבות אנגליה וצרפת, מלחמה בחזית אחת במערב, אחרי הכניעתה המהירה של פולין. ההסכם הכלכלי הבטיח לגרמניה

Iu. N.Afanasev, red., Drugaia Voina 1939-1945, Moskva 1996, pp.73-75. ⁷ (להלן Afanasev, Drugaia Voina)

⁸ Antony Read / David Fisher, The Deadly Embrace, Hitler, Stalin and Nazi-Soviet Pact 1939-1941, New York - London, 1988, p. 228

⁹ גוברין, ההיבט היהודי, עמ' 111 - 112, הברית לאי התקפה והפרוטוקול הסודי.

קבלה מהסובייטים חומרי גלם חשובים לתעשייה הצבאית שלה. ההסכם נתן גם לגרמניה גבול עם ברית-המועצות, שהאזור הגיאוגרפי שלה, בהתאם האידיאולוגיה הנאצית, נועד להיות "מרחב המחיה" לעם הגרמני. החוזה עם ברית-המועצות היה עבורו מהלך טאקטי ולא שינוי אסטרטגי. בטווח הארוך יותר, הייתה ברית-המועצות היעד שלו למלחמה וכיבוש. היטלר בנאומו בפני פיקוד הבכיר של צבאו בברגהוף, ב-22 באוגוסט 1939, כאשר ריבנטרוף היה בדרכו למוסקבה לחתימת החוזה, הודיע לגנרלים שהתכנסו, על החלטתו לתקוף את פולין. על השינוי לטובה ביחסים עם ברית המועצות הוא אמר "הדחת ליטווינוב הייתה מכרעת",¹⁰ ציין את הצורך "במרחב מחיה" לעם הגרמני והדגיש שעל הצבא הגרמני להיות אכזרי. "מי זוכר את הארמנים ממלחמת העולם הראשונה ? הוא שאל. מעשי אכזריות שלנו ישכחו, לא ישימו עליהם לב אחרי שננצח", הוא אמר. ובהתייחסו לעתיד מזרח אירופה, היטלר ציין: "פולין תנוקה מתושביה ותיושב בגרמנים. גורלה של רוסיה יהיה בדיוק כזה, אחרי מותו של סטלין... אנו נשבור את ברית-המועצות ואז יאיר השחר לשלטון גרמני על כדור הארץ".¹¹

ד. ההתפתחויות הפוליטיות והצבאיות בין 1 בספטמבר 1939 ועד יולי 1940

ברית המועצות מרחיבה את שליטתה במזרח אירופה

עם שחר ה-1 בספטמבר 1939 פתחה גרמניה הנאצית במלחמה נגד פולין. כתגובה הכריזו אנגליה וצרפת, ב-3 בספטמבר מלחמה על גרמניה. מלחמת העולם השנייה החלה. ב-17 בספטמבר 1939 עם שחר, לאחר תאום והודעה מוקדמת לגרמניה, כדי למנוע תקריות בין צבאותיהם, חצה הצבא האדום את הגבול הפולני. תוך ימים אחדים, וכמעט ללא כל התנגדות מהצבא הפולני, השתלטה ברית-המועצות על ביילורוסיה המערבית ועל אוקראינה המערבית, כולל הערים וילנה, ביאליסטוק ולבוב. הנימוק הרשמי לפלישה היה ש"מאחר והממשל הפולני התפורר.. ממשלת ברית-המועצות פקדה את הפיקוד העליון של הצבא האדום... לחצות את הגבול הפולני ולהגן על חייהם ורכושם של האוכלוסייה במערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה".¹²

¹⁰ גרמניה ראתה בליטווינוב אויב מספר 1 שלה בצמרת הסובייטית. השגריר הגרמני במוסקבה, כבר בינואר 1934 בדו"ח לברלין, בו תיאר את יחסו השלילי של ליטווינוב לגרמניה כתב: "המניע העיקרי לגישתו היא הטינה העמוקה לברלין. זו טינה לגרמניה שהתגברה עד כה על התקפות הקומוניזם. זו טינה המורכבת אולי משנאה ומפחד מפני שההיטלריזם, שיצא למלחמת חורמה בקומוניזם בגרמניה והוציא את היהודים מחוץ לחוק (ליטווינוב ידוע כמ- וולאך מביאליסטוק)".

¹¹ Karl Schleunes, The Making of War and the Final Solution, published in The Shoa and the War, ed. By a.Cohen, Y.Cochavi, Y.Gelber, New York, 1992, p. 31 :Documents on International Affairs 1939-1946, London, vol.1,p.446

¹² Read / David Fisher, The Deadly Embrace,pp. 333, 336

ריבנטרוף הגיע שנית למוסקבה ב-27 בספטמבר 1939, ביום בו ווארשה נכנעה לגרמנים, על מנת להגיע להסכם על הגבול שבין אזורי הכיבוש הגרמני והסובייטי בפולין. למחרת נחתם הסכם בו הוכנסו שינויים לעומת ההסכם מה-23 באוגוסט. ברית-המועצות ויתרה על אזור במרכז פולין, שם הגבול הוזז מזרחה מנהר הויסלה לנהר הבוג ובתמורה הועברה ליטא לאזור השפעה סובייטי.

עם חתימת "חוזה ריבנטרוף-מולוטוב" השתנה בבת-אחת התיאור וההתייחסות לגרמניה הנאצית באמצעי התקשורת הסובייטיים. המושג "הברברים הפשיסטיים" או "החיות הפשיסטיות" נעלמו. מנגנון התעמולה המפלגתי נירתם כולו להסברת הקו המדיני החדש ולציין את התועלת הגדולה לברית-המועצות. גם בצבא האדום שונה הקו בתעמולה הפוליטית בקרב החיילים. סטלין פנה ללב מכלים, יהודי, הקומיסר הראשי של הצבא האדום, ואמר לו: "אל תרגיזו את הגרמנים.. "הכוכב האדום" כותב לעתים קרובות בעניין פשיסטים ופשיזם. תפסיקו, המצב משתנה. אין צורך לצעוק בעניין זה בקול רם. כל דבר בזמנו. אין צורך שאצל היטלר ייווצר הרושם שאנו לא עושים מאומה בנדון ורק מתכוננים למלחמה נגדו".¹³

בפרסומים צבאיים סובייטיים נתנו את הגרסה הגרמנית שב-1 בספטמבר 1939 לפנות בוקר, הפולנים היו אלה שפתחו באש ושמגמתם הייתה להשתלט על שטחים גרמניים.¹⁴ באמצעי התקשורת הסובייטיים, בקרב מנהיגי המפלגה הקומוניסטית ובקרב הציבור, לא נשמעו דעות בהם התנגדות למפנה החדש במדיניות החוץ ולברית עם גרמניה הנאצית. אחרי גל הטיהורים בשנים 1936-1938, לא היה אדם שיעזו להתבטא בגלוי נגד סטלין ומדיניותו. "הידידות של אינטרסים" בין גרמניה וברית המועצות מצא ביטוי בברכה ששלח היטלר לסטלין, ביום הולדתו ה-60, ב-21 בדצמבר 1939: "ביום הולדתך ה-60 אנא קבל את ברכותי הלבביים. אני מאחל לך מעומק ליבי בריאות ועתיד מאושר לעמים הידידותיים של ברית המועצות" סטלין השיב: "הידידות בין העם הגרמני ועמי ברית המועצות שהתחשלה בדם, יש לה כל היסודות להיות ממושכת ויציבה".¹⁵

במציאות הפוליטית והצבאית החדשה שנוצרה אחרי חתימת ההסכמים בין גרמניה וברית המועצות ואחרי חלוקתה של פולין, הפנתה מוסקבה את פעילותה לחיזוק אחיזתה בארצות הבלטיות. אסטוניה, לאטביה וליטא, שבהתאם להסכמים אלה נכללו באזור ההשפעה הסובייטית, נאלצו לחתום בתחילת אוקטובר 1939, על הסכם לסיוע הדדי בינם ובין ברית המועצות. לברית המועצות ניתנו בהסכמים בסיסים צבאיים בארצות הבלטיות. בהתאם להסכם עם ליטא העבירה ברית המועצות את העיר וילנה וחלק מהמחוז לשליטתה של ליטא ב-28 באוקטובר 1939.

דרישות דומות לאלה שהציגה ברית המועצות לארצות הבלטיות הוצגו על ידה גם לפינלנד. דרישות אלה כללו גם מסירת שטח מסוים בקרבת לנינגרד לברית המועצות ופירוק קו הביצורים שעל הגבול. פינלנד השיבה בשלילה לדרישות אלה. ברית המועצות פתחה בהתקפה על פינלנד ב-30 בנובמבר 1939 והמלחמה בין שתי הארצות נמשכה עד 13 במרץ 1940. הצבא האדום, למרות עדיפותו המספרית ובאמצעי לחימה, לא הוכיח יכולת מבצעית מול הצבא הפיני הקטן. הטיהורים שנערכו בברית המועצות בשנים 1936-1938, שפגעו קשה בפיקוד הצבאי, היו גורם מכריע בהופעה הכושל של הצבא האדום במלחמה זו. למרות זאת, העדיפות המספרית והטכנולוגית של הצבא האדום, אילצו את

¹³ P. 135 Dimitrii Volkogonov, Stalin, Kniga 2, Moskva, 1992,

¹⁴ Voyennyi Historicheski Zhurnal, no.1,(6), Moskva, 1940, p. 69

¹⁵ Iakov Verkhovskii and Valentina Tyrmos, Stalin, Tainyi Stsenarii Nachala Voyny, Moskva, 2005, pp.

פינלנד לבקש הפסקת אש ולכרות חוזה שלום. פינלנד נאלצה לוותר על שטחים מסוימים בקרבת לנינגרד ולהיענות לדרישות נוספות של ברית המועצות, אך הצליחה לשמור על עצמאותה.

מלחמת פינלנד שעלתה לצבא האדום באבדות כבדות וכישלונות, הוכיחה לסטלין שצבאו אינו מוכן למלחמה, שסגל הפיקוד שנותר אחרי הטיהורים ההמוניים של 1937-1938 לא מאומן דיו לניהול מלחמה מודרנית. הצעד הראשון שסטלין נקט בתום הקרבות באפריל 1940 היה מינויו של גנרל סמיון טימושנקו בן ה-45 שהצטיין במלחמת פינלנד לשר ההגנה במקומו של וורושילוב ואת גנרל קיריל מרצקי בן 43 לרמטכ"ל. חילופים אלה היוו אקט של סילוק מהפיקוד על הצבא את דור מפקדי מלחמת האזרחים והחלפתם בדור צעיר יותר. בעקבות הלקחים מהמלחמה עם פינלנד והלקחים מהניצחונות של הצבא הגרמני בפולין ובמערב אירופה, הוחלט על ארגון השריון ביחידות גדולות יותר של קורפוסים משוריינים.

ההתפתחויות הצבאיות במערב וצפון מערב אירופה הדאיגו את ברית המועצות. באפריל 1940 השתלטה גרמניה על דנמרק ונורבגיה. במאי כבשו הגרמנים את בלגיה, הולנד ולוכסנבורג, וכוחות השריון שלהם נעו לעבר פאריס. חיל המשלוח הבריטי ניסוג מדונקירק דרך הים לאנגליה בהשאירו את נשקו הכבד מאחוריו. ב-10 ביוני הכריזה איטליה מלחמה על אנגליה וצרפת. ימים אחדים לאחר מכן פאריס נפלה וצרפת נכנעה.

מדיניותה של ברית-המועצות מאז הסכם ריבנטרוף-מולוטוב, הייתה מבוססת על הנחה שהמלחמה במערב אירופה תמשך זמן רב ותביא להקזת דם ממושכת ולהחלשתם של שני הצדדים, של גרמניה ושל אנגליה וצרפת. ניצחונה המהיר של גרמניה שינה את המצב. גרמניה, לא רק שלא נחלשה, אלא יצאה מחוזקת וכמעצמה השלטת ברובה של אירופה. היה חשש שגם אנגליה עלולה ליפול וגרמניה תהיה חופשית להפנות את כוחותיה נגד ברית המועצות. נוכח המצב שנוצר, החליטה ברית המועצות לחזק את אחיזתה בארצות הבלטיות ולספח אותם אליה. ב-14 ביוני 1940 הגישה ברית המועצות אולטימטומים לממשלות ליטא, לאטביה ואסטוניה, בהם נדרשו הם להתיר כניסתם של כוחות סובייטיים נוספים לארצותיהם ולהקים ממשלות ידידותיות לברית המועצות. מבלי לחכות לתשובה חצו כוחות סובייטיים את הגבול והשתלטו על שלושת הארצות הבלטיות.

ברית המועצות פעלה גם לסיפוח בסרביה וצפון בוקובינה ובסוף מאי 1940 החלה לרכז כוחות גדולים בגבול רומניה וגרמה להתנגשויות לאורך הגבול. ב-26 ביוני 1940 הגישה ברית המועצות אולטימטום לרומניה ותביעה להיענות תוך 24 שעות לדרישותיה. השגריר הגרמני בבוקרסט יעץ לרומניה להיענות לדרישה הסובייטית. רומניה נאלצה לוותר. ב-28 ביוני נכנס הצבא האדום לבסרביה וצפון בוקובינה ותוך ימים אחדים השתלט על האזור. בבסרביה הוקמה "הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית המולדאבית" וצפון בוקובינה צורפה לאוקראינה הסובייטית. ברית המועצות השלימה את כל תכניות ההתפשטות שלה, בהם זכתה בהסכמי ריבנטרוף-מולוטוב והזיזה

את גבולותיה מאות קילומטרים מערבה, בין הים הבלטי לים השחור. לשטחים המסופחים הייתה משמעות ביטחונית והרחיקה את האיום הגרמני ממרכזי המדינה.

ה. החלטת היטלר לתקוף את ברית המועצות

היטלר קבל את ההחלטה לתקוף את ברית-המועצות ביולי 1940, אחרי נפילת צרפת ותחילת הקרב על בריטניה. למרות ניצחונותיה המזהירים של גרמניה ביבשת אירופה והעובדה שבריטניה נשארה בודדה במערכה, סירבה זו להגיע להסדר עם גרמניה. היטלר העריך שסירובה זה נובע מכך שבריטניה תולה תקוות שמלחמה בין ברית-המועצות לגרמניה היא בלתי נמנעת ואז המציאות הצבאית ומצבה ישתנה לטובה. במקביל לכך הדאיגה את היטלר ההשתלטות הסובייטית על הארצות הבלטיות ליטא, לטווייה ואסטוניה, בסרביה וצפון בוקובינה וחיזוק מעמדה במזרח אירופה. היטלר הודיע על החלטתו לתקוף את ברית-המועצות ב-31 ביולי 1940, הוא הצהיר: "רוסיה היא הגורם שאנגליה סומכת עליה... אם רוסיה תובס תקוותיה האחרונות של אנגליה ימוגו... החלטה: כתוצאה מנימוק זה, יש לטפל בעניין. אביב 1941. ככל שרוסיה תובס מהר, טוב יותר"¹⁶. בתפיסתו האסטרטגית של היטלר מלחמה נגד ברית-המועצות באה לשרת מטרות נוספות. היטלר עקב אחרי התעצמותה הצבאית של ארצות הברית והעזרה שהושיטה לבריטניה, והוא חשש שהיא עלולה כעבור שנה – שנתיים להצטרף לבריטניה במלחמתה נגדו. מלחמה נגד ברית המועצות תעודד את יפן, ששאיפותיה להתפשטות בדרום-מזרח אסיה יגרמו לה לתקוף את האזורים שבשליטת ארצות הברית ובריטניה שם, זאת ללא חששות שברית המועצות, עמה התנגשה יפן במנצוריה, תתפנה למלחמה נגדה.¹⁷

מעבר לנימוקים אלה שנבעו מרצונו להכניע בהקדם את בריטניה, ההחלטה של היטלר לתקוף את ברית-המועצות, הייתה אסטרטגית ומבוססת על עיקרי האידיאולוגיה הנאצית של התפשטות מזרחה וחיסול המדינה היודו-בולשביקית. בעקבות החלטה זו החל הצבא הגרמני את הכנותיו להתקפה שכללו בין היתר העברת כוחות צבאיים גדולים ממערב אירופה לשטחי פולין הכבושים ומיקום יחידות צבאיות בפינלנד. ב-27 בספטמבר 1940 נחתם בברלין הסכם בין גרמניה, איטליה ויפן על סיוע הדדי ביניהם בכל התחומים. ב-11 באוקטובר אותה שנה ניכנס צבא גרמני לרומניה בתירוץ "כדי להגן על שדות הנפט שלה נגד מזימות בריטיות". צעדים אלה היו מכוונים נגד ברית-המועצות. במקביל למהלכים אלה הוזמן מולוטוב לביקור בברלין כדי לדון כביכול בהידוק היחסים בין גרמניה לברית-המועצות, לאור השינויים הגיאופוליטיים והצבאיים באירופה. ב-11 בנובמבר 1940 הגיע

גנרל¹⁶ Walter Warlimont, Inside Hitler's Headquarters 1939-1945, Novato CA, 1964, pp.113-14
וארלימונט היה ראש אגף מבצעים במטה הכללי של הצבא הגרמני, הוורמאכט.

¹⁷ - London, 2001, p.341 Ian Kershaw, Hitler, 1936-1945 Nemesis, New York –

מולוטוב לברלין. לביקורו של מולוטוב בברלין לא היו שום תוצאות מעשיות ומטרתה מצד הגרמני היה רק להטעות את ברית-המועצות ביחס לכוונותיה האמיתיים. המציאות בשטח הוכיחה שמטרה זו של היטלר הושגה.¹⁸

ב-18 בדצמבר 1940 פרסם הפיקוד העליון של הוורמכט את הנחיה מס.21 "למבצע ברברוסה", שם הקוד שנקבע להתקפה על ברית-המועצות. בהנחיה זו נקבעו היעדים הצבאיים של ההתקפה ובה נאמר: "הצבא הגרמני יהיה מוכן לרסק את רוסיה הסובייטית במבצע בזק אפילו לפני סיום המלחמה נגד אנגליה...את ההכנות יש לסיים עד ל-15 במאי 1941...המטרה הסופית היא להקים קו הגנה נגד רוסיה האסיאטית בקו שעובר מהנהר וולגה ועד ארכאנגלסק."¹⁹

הניצול הכלכלי של השטחים שיכבשו בברית המועצות תפסו מקום חשוב בהכנות ל"ברברוסה". למטרה זו הוקם ב-מרץ 1941 ל-"מטה לניהול כלכלי 'מזרח' " (Wirtschaftsführungsstab Ost) שהוציא את ההנחיות לניצול הכלכלי במסמך שכונה "התיק הירוק" (Grüne Mappe). העיקרון המרכזי במסמך זה קבע "שיש לנקוט בכל האמצעים ההכרחיים לניצול מידי של השטחים הכבושים לטובתה של גרמניה... להבטיח ללא כל תנאי את ההספקה לצבא, ע"י החרמה דראסטית של כל המוצרים והמלאי הנמצאים בשטחים הכבושים, ובמיוחד את התוצרת החקלאית..."²⁰ מהנחיות אלה היה ברור שהספקת המזון לצבא הגרמני הגדול בחזית המזרח שלו צריך לבוא מתוך השטחים הכבושים של ברית המועצות. הספקת מזון לאוכלוסייה האזרחית בשטחים אלה לא נלקחה בחשבון. משמעות הדבר היה הרעבה של אוכלוסייה זו.

הכנות בגרמניה למלחמת השמד נגד המדינה הסובייטית ונגד היהודים

היטלר סבר שהמלחמה בברית המועצות שונה מן המלחמות שלחם עד אז בפולין, בצרפת, בבריטניה ובמדינות אחרות באירופה. בהנחיות שנתן היטלר ב-3 במרס 1941 לגנרל אלפרד יודל, ראש אגף המבצעים ב=OKW, להכנת נספח שכותרתו: "הוראות מיוחדות להנחיה מ' 21 (מבצע ברברוסה)", נאמר כך: "המסע המלחמתי הבא הוא יותר ממאבק מזוין בלבד. הוא התנגשות בין שתי השקפות עולם... מלחמה זו לא תסתיים בהבסת הכוחות המזוינים של האויב... את האינטליגנציה היהודית=הבולשוויקית יש לחסל... יש למנוע את הקמתה של רוסיה לאומנית במקום רוסיה הבולשוויקית..."²¹ זה היה המסמך הראשון במסגרת ההכנות להתקפה על ברית המועצות שדובר בו על השמדת יהודים. המשמעות הקשות, שהיטלר סבר שאין להטילן על הצבא, הוטלו על הימלר

¹⁸ Bullock, Hitler and Stalin, p. 681-682

¹⁹ PS-446 : Bullock, Hitler and Stalin, p.681

²⁰ Norbert Muller, Wehrmacht und Okkupation, 1941-1944, Berlin, 1971, pp. 55-56

²¹ Warlimont, *Inside Hitler's*, pp. 150-151

והס"ס. בפקודה של ה=OKW שהוצאה ב-13 במרס 1941 וכותרתה: "הוראות מיוחדות – נספח להנחיה מס' 21 (מבצע ברברוסה)", נאמר כך:

... (ב) למען הכנת המינהל הפוליטי בשטח המבצעים של הצבא מקבל הרייכספירר=ס"ס תפקידים מיוחדים מטעם הפירר, הנובעים מהמאבק המכריע המתנהל בין שתי שיטות פוליטיות מנוגדות. במסגרת תפקידים אלה פועל הרייכספירר ס"ס באופן עצמאי ועל אחריותו הוא... רייכספירר=ס"ס דואג לכך שבשעת ביצוע תפקידיו לא ייפגעו המבצעים [הצבאיים]. את הפרטים מסדיר ה=OKH במישרין עם הרייכספירר=ס"ס...²²

"התפקידים המיוחדים" שקיבל הימלר לא פורטו במסמך זה. אך היה ברור שהם כוללים בין היתר את חיסול "האינטליגנציה היהודית=הבולשוויקית", בהתאם להנחיותיו של היטלר שניתנו עשרה ימים קודם לכן. מסמך זה נתן בידי הימלר והס"ס, בהסכמת הצבא ובשיתופו, את הסמכות לחסל את כל הגורמים המשתייכים, לדעתם, ל"שיטה הפוליטית" הסובייטית – ובראשם את היהודים. ביצוע התפקידים המיוחדים הופקד בידי RSHA ("Reichssicherheitshauptamt") המשרד הראשי לביטחון הרייך בראשותו של ריינהרד היידריך, שהיה כפוף להימלר. הטיפול ביהודים בגרמניה הנאצית היה בתחום אחריותו הכוללת של היידריך ומשרדו.

במאי ויוני 1941 הוסיף הוורמאכט על ההנחיה הזאת שלוש פקודות שסיפקו את הבסיס "החוקי" שהתיר את מעשי הטרור שעתידים היו הנאצים לעשות בשטחי ברית המועצות שייכבשו: האחת, מיום 13 במאי, מורה על החלת שיפוט צבאי במרחב פעולתו של מבצע ברברוסה; השנייה, מיום 19 במאי 1941 וכותרתה "הנחיות מיוחדות מס' 1 לפקודה מס' 21"; והשלישית, מיום 6 ביוני 1941, שנודעה בכינוי "פקודת הקומיסרים". בשלושת המסמכים האלה נקבע במפורש שאזרחים ואנשי צבא החשודים בפעילות עוינת יש להוציא להורג בירייה בלי משפט ובלי חקירה. היהודים מוזכרים במפורש רק במסמך מ-19 במאי 1941. בנספח למסמך זה, שדן בהתנהגות היחידות הגרמניות בשטחי ברית המועצות, נאמר: "הבולשביזם הוא האויב המושבע (Todfeind) של העם הגרמני... מלחמה זו דורשת אמצעים אכזריים ונמרצים נגד מסיתים, אנשי גרילה, מחבלים בולשביסטים ויהודים וסילוק מוחלט של כל התנגדות אקטיבית או פסיבית."

הכללת היהודים בין אויבי הרייך עם מסיתים, אנשי גרילה וכו', שגזר-דינם, על-פי פקודות צבא אחרות, היה מוות, היה למעשה פסק-דין מוות ליהודי ברית המועצות על-ידי הצבא הגרמני.

אנטישמיות ותורת הגזע לא הספיקו כנראה לגרמניה הנאצית כדי להצדיק בפני החיילים וגורמי הממשל הגרמני בשטח את ההשמדה ההמונית של היהודים. היה צורך בהסבר נוסף והגיוני –

²² NOKW-2302 תעודות נירנברג.

היהודים בברית המועצות הם אויב מוחשי – כמו המסיתים, המחבלים, הפרטיזנים וביטחון וחיי החיילים מחייבים את סילוקם, וזאת על ידי "אמצעים אכזריים ונמרצים", ואמצעים אלה היו השמדה.

ועם כי לא הייתה זו פקודה מפורשת לרצח כל היהודים בשטחים הכבושים, הרי יצרה היא, ופקודות והתבטויות אחרות של היטלר, ראשי הצבא וה-ס"ס הימלר והיידריך, את האווירה וההבנה בידי גורמי הצבא וגורמי ס"ס שפעלו בשטח שזו הכוונה - השמדה טוטלית של יהודי ברית המועצות. פקודות הצבא שהוצאו לאחר-מכן העמיקו עוד יותר את מעורבותו של הצבא בפשעי המלחמה ובפשעים נגד האנושות.

ו. המידע על ההכנות להתקפה בברית המועצות

ברית-המועצות קבלה שפע של ידיעות ממקורות שונים על החלטת גרמניה הנאצית לבטל את התכנית לפלוש לבריטניה ובמקום זה לתקוף את ברית המועצות, חודשים רבים לפני כן. כבר בחודשי יולי-אוגוסט 1940, ולאחר מכן בקצב הולך וגובר, העבירו מודיעין-חוץ של ה-נ.ק.ו.ד והמודיעין הצבאי עשרות רבות של דוחות על ריכוז כוחות גרמניים גדולים בשטחי הממשל-הכללי בפולין, פירוט לפי דיוויזיות חיל-רגלים ושריון, על הקמת שדות תעופה, תכניות ומועדי התקפה אפשריים ופעולות אחרות, שהעידו בוודאות על ההכנות להתקפה. בינואר 1941 נערך תרגיל מלחמה של הפיקוד הבכיר בצבא, בהם "כוח כחול" (מבלי לציין שזה צבא גרמניה) תקף את ברית המועצות שצבאה היה במגננה. בתרגיל זה התבלט בכישוריו גנרל גיאורגי ז'וקוב, שייצג בתרגיל זה את "הכוח הכחול" התוקף. סטלין שהתרשם מכישוריו של ז'וקוב, שהצטיין עוד מקודם בפיקוד על גייסות בקרבות נגד היפנים בחאנקין-גול (Khakkhin-Gol) באוגוסט 1939, ומינה אותו רמטכ"ל במקומו של מרצקי.²³ דוחות ובהם גם ציון עיתוי ההתקפה הגרמנית, אביב 1941, המשיכו להגיע לברית המועצות. בסוף פברואר 1941 הגיעה ידיעה מסוכנת מודיעין בגרמניה בה נאמר שלקראת ההתקפה מוקמות שלש קבוצות-ארמיות שיתקפו אחת לכיוון לנינגרד, השנייה לכיוון מוסקבה והשלישית לכיוון קייב, שמות מפקדיהם וה-20 במאי 1941 כעיתוי ההתקפה.²⁴ ב-דו"ח אחר ממקורות מודיעין סובייטי בברלין מ-24 במרס 1941 נאמר:

עובד מיניסטרוני התעופה הגרמני בשיחה עם המקור שלנו הודיע שבמטה של חיל האוויר הגרמני מתנהלת פעולה אינטנסיבית למקרה של פעילות צבאית נגד ברית המועצות. מתוכננות הפצצות על מטרות מרכזיות בברית המועצות. כיעד ראשון להפצצות יהיו גשרים... קיימות תוכניות להפצצת לנינגרד וקייב... בקרב קציני מטה חיל האוויר קיימת הנחה שהתקפה על

²³ Verkhovskii and Tyrnos, pp. 129-132

²⁴ שם, עמ' 217. סוכנת המודיעין הייתה ילזה שוובה, קומוניסטית גרמניה.

סטלין היה מעודכן בכל המידע שהגיע על ההכנות של גרמניה להתקפה וידע שהמלחמה היא בלתי נמנעת, אך היה מעוניין לדחות את המלחמה מאוחר ככל האפשר. הוא לא רצה במלחמה במועד זה. הוא העריך נכונה את עוצמתו של הצבא הגרמני כפי שבאו לידי ביטוי בכיבושיו בפולין, במערב ובדרום אירופה. הוא גם היה מודא לחולשת הצבא האדום, אחרי הטיהורים ההמוניים שנערכו בקרב הקצונה הבכירה בשנים 1937-1938 חולשה שהתבטאה במלחמת פינלנד. הצבא האדום היה עדיין בהתארגנות ובקליטת אלפי טנקים ומטוסים חדשים. אך הוא לא יכול היה להתעלם מהידיעות שהגיעו על ההכנות הנעשות על ידי הגרמנים להתקפה. ב-19 במאי וב-24 במאי 1941 נערכו אצל סטלין ישיבות בהם השתתף טימושנקו וז'וקוב. בפני סטלין הוצגו שתי אפשרויות עיקריות למלחמה, הראשונה – מלחמת מנע, לתקוף את הגרמנים לפני שהם ערוכים להתקפה, והשנייה – בשלב ראשון מגננה, ובהמשך לעבור בהקדם למתקפת נגד ולהעביר את המלחמה לשטחי האויב. סטלין שלל את האפשרות הראשונה. הוא לא רצה להופיע כתוקפן, כמפר הסכם ריבנטרופ-מולוטוב בפני דעת הקהל בעולם ובפני אזרחי מדינתו. סטלין רצה להראות מלחמה זו כשתתרחש כמלחמת-מגן, כמלחמת אין-ברירה, לעורר את הפטריוטיות של העם הרוסי ונכונותו להקרבה, כפי שקרה בזמן הפלישה של נפוליון ב-1812. ואכן, כשפרצה המלחמה, הוא קבע את שמה: "המלחמה הפטריוטית הגדולה", כפי שנקראה המלחמה נגד נפוליון. סטלין פקד לצבא לתכנן את המהלכים למלחמה לפי האפשרות השנייה. אך למרות הידיעות על עיתוי המתקפה הגרמנית אסר על פריסת הכוחות בהתאם לתכנית זו ואף לא לגייס כוחות מילואים הדרושים. הוא קבע שרק לפי אישור אישי ממנו טימושנקו וז'וקוב יהיו רשאים לפרוס את הכוחות בהתאם לתכנית. סטלין חשש שהוצאת הכוחות מבסיסי קבע שלהם ופריסתם בקווי הגנה, והכנת כוחות למתקפת-נגד, תשמש להיטלר תירוץ לתקוף את ברית המועצות מוקדם, ולהציג התקפה זו כמכת-מנע לתכנית התקפה סובייטית עליו. סטלין היה מעוניין שהמתקפה גרמנית תדחה ככל האפשר, קרוב יותר לחורף, וכפי שקרה לנפוליון, השלגים והקור יסייעו לצבא האדום להכות בגרמנים.²⁶

ידיעות מהימנות על הכנות ועל התקפה גרמנית המשיכו להגיע ממקורות רבים. ממשלת אנגליה גם היא העבירה ידיעות למוסקבה על הכנות של גרמניה לתקוף את ברית המועצות. הידיעות כללו גם מידע, שבעקבות התערבות צבא הגרמני במלחמה בבלקן כדי לסייע לבן בריתו האיטלקי שהסתבך שם במלחמתו ביוון, ובגלל בעיות פוליטיות ביוגוסלביה, המתקפה על ברית המועצות תדחה ממאי למחצית השנייה של יוני 1941. חיל-הספר הסובייטי דווח על חדירות של מטוסים גרמניים לצורכי צילום, על חדירות ומאסר של חוליות חבלנים, מכוון הגבול עם גרמניה. סטלין אסר

²⁵ pOrgany Gosudarstvennoi Bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi Voine, S.V.Stepashin, ed. Moskwa 1995, p.61-62 (להלן Stepashin, Organy Gosudarstvennoi Bezopasnosti (

²⁶ Verkhovskii and Tyrmos, Stalin, pp. 341-342, 352-353

לירות על המטוסים הגרמנים שחוצים את הגבול, פן ייתן הדבר להיטלר תירוץ להתקפה.²⁷ סטלין האמין שעל ידי צעדים אלה עשויה המלחמה להדחות.²⁸

טימושנקו וז'וקוב בקשו שוב ושוב מסטלין לפרוס את הכוחות, בהתאם לתכנית שאושרה על ידו ולגייס מילואים. הם התקבלו אצל סטלין בראשית יוני 1941 והציגו בפניו מסמכים רבים ובהם ידיעות על הכנות למתקפה ההולכת וקרבה. סטלין, שלא שיתף את הפיקוד הצבאי בשיקוליו, כפי שפורטו לעיל, השיב להם שאצלו ישנם מסמכים אחדים המצביעים על מגמה הפוכה.²⁹ ב-17 ביוני 1941, חמישה ימים לפני המתקפה הגרמנית, ה-נ.ק.ו.ד. הציג לסטלין ידיעה חשובה ביותר, בזו הלשון: "המקור [של הידיעה], אדם המשרת במטה חיל האוויר הגרמני, מודיע: 1. כל ההכנות בגרמניה למהלך צבאי נגד ברית המועצות הושלמו במלואן, ניתן לצפות למתקפה כל רגע..." על מסמך זה רשם סטלין בכתב ידו: "לחבר מרקולוב [ניקולי מרקולוב היה סגנו של בריה], אתה יכול לשלוח את "המקור" שלך מחיל האוויר הגרמני קיביני מאטירי [לכל הרוחות]. זה לא "מקור" אלא דיסאינפורמטור. י.סט[לין]."³⁰

על "קונצפציה" מוטעית זו של סטלין שילמה ברית המועצות מחיר כבד. הצבא האדום לא עשה כל הכנות להגנה על גבולותיה. רק בליל ה-22 ביוני 1941, בשעה 00.30, בעקבות ידיעות נוספות על מתקפה גרמנית העומדת להיפתח, הרשה סטלין לטימושנקו ולז'וקוב להעמיד בכוננות את המחוזות הצבאיים שגבלו בגרמניה, ולהתריע על אפשרות של מתקפה גרמנית בימים 22 או 23 ביוני. פקודה זו השיגה את הגייסות 3 שעות לאחר שהגרמנים פתחו במתקפה.

²⁷ , סמכים מס' 151, 153, 161, 163, 164, 168, 170, 171, Stepashin, Organy Gosudarstvennoi Bezopasnostin, 171, 170, 168, 164, 163, 161, 153, 151, 173, 175, 180, 182, 183, 184, 190, 195, 196, 197, 200, 201, 206, 210.

²⁸ Robert C. Tucker, Stalin in Power, New York-London, 1992, pp. 621-622: Bullock, Hitler and Stalin, pp. 712-714

²⁹ עיתון "פראוודה", מתאריך ה-22 ביוני 1989, מאמר של גיאורגי קומאנייב, ראש המחלקה לתולדות מלחמת העולם השנייה במכון להיסטוריה של האקדמיה למדעים של ברה"מ. כותרת המאמר, "ה-22 ביוני 1941". (להלן קומאנייב, ה-22 ביוני 1941)

³⁰ Afanasev, Drugaia Voyna, p.206

פרק שני - יהודים בצבא ובחזיתות הלחימה במלחמה הפטריוטית הגדולה

א. מעמדם של היהודים בצבא האדום מאז המהפכה ועד למלחמה הפטריוטית

לוחמים יהודים במהפכה ומלחמת האזרחים

ליהודי ברית המועצות היה ייצוג בולט וביטוי משמעותי בצבא האדום בכל החילות, בכל דרגות הפיקוד ובכל החזיתות במלחמה הפטריוטית הגדולה. חלקם הבולט של היהודים בשורות הצבא האדום נובע מן ההיסטוריה שלו, למן הקמתו בימי מלחמת-האזרחים, ועד למלחמת-העולם השנייה. עם כינונה של המדינה הסובייטית חל שינוי מהותי במעמדם של היהודים בשורות הצבא. אמנם גם בשנים 1827-1917 גויסו חיילים יהודים לצבא ונטלו חלק במלחמות שרוסיה ניהלה; ואולם כל ימי שירותם סבלו מגילויי אנטישמיות, נפלו קרבן ליחס מפלה ונימנע מהם כמעט באופן מוחלט להגיע לדרגות קצונה. היהודים לאחר שהמהפכה העניקה להם זכויות אזרח מלאות, ולאחר שהכוחות האנטי-מהפכניים למיניהם ערכו בהם פוגרומים בהם נרצחו רבבות יהודים, הצטרפו הם במספרים גדולים לצבא האדום. בין המארגנים הראשיים של "הגווארדיה האדומה", שהביאה את הקומוניסטים לשלטון במהפכת אוקטובר 1917, היו היהודים יעקב סברדלוב בסנט-פטרבורג, אנאטולי פוליאקוב במוסקבה ושמעון אוריזקי באודסה. האיש שארגן את הצבא האדום, אשר הוקם רשמית ב-1918 ופיקד עליו במלחמת האזרחים, ושלזכותו יש לזקוף לא במעט את ניצחונה של המהפכה, היה היהודי לייב טרוצקי.

אחת הבעיות הקשות שעמדה לפני הצבא האדום במלחמת האזרחים, היה מחסור בקצינים בעלי הכשרה וניסיון, לאחר שהקצונה הרוסית מצבא הצאר הצטרפה רובה ככולה לכוחות האנטי-מהפכניים. לכן מונו לתפקידי הפיקוד אנשים חסרי הכשרה צבאית, אך נאמנים מבחינה אידיאולוגית למשטר החדש. בקטגוריה זו היו יהודים רבים, ורבבות מהם שירתו גם כחיילים מן השורה. משקלם הגדול ומעורבותם הרבה של היהודים בצבא האדום עם היווסדו השפיעו על מעמדם בשנים שלאחר המהפכה, ואף בימי מלחמת-העולם השנייה. רבים מלוחמי הצבא האדום במלחמת האזרחים נשארו בצבא הקבע, עלו בדרגות הפיקוד והיו בין בוני הצבא האדום בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

לפי מפקד האוכלוסין מ-1929 היו היהודים 1.7% מכלל הגברים בברית-המועצות. ואילו אחוז היהודים בצבא הגיע ל- 2.1%, ובקרב הקצינים ל-4.4%. חלקם בשורות הפיקוד הפוליטי היה גבוה ביותר – 10.3%.³¹

דב לוי, עובדות והערכות על יהודים בצבא האדום במלחמת העולם השנייה", בתוך משואה, קובץ י', עמ' 82, מסתמך³¹
על הפרסום בעיתון הסובייטי בידיש דער עמעס, מ-19 בנובמבר 1930; ארקדי תימור, "יהודים בצבא האדום", בתוך
23

בשנים 1929 - 1937 עמד בראש המינהל הפוליטי של הצבא יהודי, יעקב גמרניק (Gemarnik) ולאחר התאבדותו ב-1937 נתמנה תחתיו היהודי לייב מכליס (Mekhlis) ³².

יהודים סובייטיים במלחמת האזרחים בספרד

במלחמת האזרחים בספרד (1936-1939) לחמו לצידם של הרפובליקנים חיילים וקצינים מברית-המועצות וביניהם בלט מספרם הרב של היהודים.³³ הייתה זו זירת הקרבות הראשונה שבה נלחמו יהודים נגד חיילים מגרמניה הנאצית, שסייעו לגנרל פרנקו. הגנרל גריגורי שטרן היה בשנים 1937-1938 היועץ הצבאי הראשי של המטה הכללי ושל שר המלחמה הספרדי וממונה על היועצים והלוחמים מברית-המועצות בספרד. כיועץ ראשי של חיל-האוויר הרפובליקני, שהיה מורכב בעיקרו ממטוסים ומטייסים סובייטים, שימש הגנרל יעקב שמושקוביץ', שכינויו בספרד היה "גנרל דוגלס" (Duglas). עם שובם מספרד נטלו שני אישים אלה חלק בקרבות נגד היפנים במזרח הרחוק ב-1938. יחידות הטנקים שנשלחו מברית-המועצות לספרד היו תחת פיקודו של מפקד החטיבה שמעון קריבושין (Krivoshin).³⁴ הטיהורים הנרחבים, שערך סטאלין בקרב הפיקוד הבכיר ובדרגי הביניים של הצבא האדום בשנים 1937 - 1939 ושנמשכו גם לאחר מכן, פגעו גם ביהודים רבים.³⁵

חיילים יהודים בצבאות אירופה, בעריכת יהודה סלוצקי ומרדכי קפלן, תל-אביב תשל"ז, עמ' 132. תימור מסתמך על מפקד האוכלוסין שנערך בבריה"מ ב-1926.

O.A. Rzheshesky (ed.), *Vielikaya Otechestvennaia Voina 1941-1945*, Moscow 1990, p.355 (להלן Rzheshesky, *Vielikaya Otechestvennaia Voina*); עמ' 132; ³²

³³ Alan Rockman, *Jewish Participation in the International Brigade in the Spanish Civil War, 1936-1939*, Michigan 1984. לפי רוקמן היו בין 45,000 חיילי הבריגדות הבינלאומיות, 7,000-10,000 יהודים. אין לנו נתונים 1984 Michigan. מדויקים על מספר היהודים בקרב החיילים שבריה"מ שלחה לספרד, אך לפי תימור (עמ' 133), 12 מכלל 30 מדריכי הטנקים שנשלחו לספרד היו יהודים. הנתון משמש אינדיקציה לגבי מספרם הכולל של היהודים בחיל המשלוח הסובייטי.

F.O. Sverdlov, *Yevrei-Generaly*, Moskva 1993, p. 118 (להלן Sverdlov, *Yevrei-Generaly*); עמ' 118; ³⁴

. בין המוצאים להורג היו הגנרלים היהודים יונה יקר, שהיה ממקימי הצבא האדום עוד 269-262 pp. Ibid., ³⁵ בתקופת המהפכה; גריגורי שטרן, שהיה ראש מטה של הפיקוד הצבאי במזרח הרחוק והצטיין בקרבות נגד היפנים; יעקב גמרניק, שנאלץ להתאבד; הגנרל בחיל האוויר יעקב שמושקוביץ', שנאסר כמה שבועות לפני ההתקפה הגרמנית על ברית המועצות והוצא להורג ב-18 באוקטובר 1941. ועוד 15 גנרלים יהודים ששימשו מפקדי קורפוסים ומפקדי דיוויזיות, ששמותיהם מוכרים. קרבן לטיהורים אלה נפלו גם מאות קצינים יהודים בדרגות שונות, שחלק משמותיהם אף אינו ידוע.

ב-22 ביוני ביום הראשון למלחמה הוכרז על גיוס כללי של ילידי 14 שנתונים ילידי 1918-1905. הגיוס, בעיקר באזורים המערביים של ברית-המועצות התנהל בתנאים קשים ביותר: תחת הפצצות אוויר ותוך כדי בריחתם ו/או פינויים של מוסדות השלטון מזרחה. רבים מהמגויסים נפלו לידי הכוחות הגרמניים עוד בדרכם למרכזי גיוס. למרות זאת, עד ה-1 ביולי גויסו 5.3 מיליון חיילים שאורגנו בחופזה ונשלחו לחזית.³⁶ הערכה על מספרם של יהודים ששירתו במהלך המלחמה בצבא הסובייטי ובחילות נ.ק.ו.ד., מתבססת על נתונים סובייטיים רשמיים על מספר כולל של לובשי מדים צבאיים בפרק זמן כלשהו, מה-22 ביוני 1941 ועד ל-5 באוגוסט 1945, יום כניעתה של יפן וסיום מלחמת העולם השנייה. על בסיס נתונים אלה נעשה האומדן של מספרם של לובשי המדים היהודים בתקופה זו.

ערב מלחמת-העולם השנייה התקבל בברית-המועצות תיקון לחוק השירות הצבאי, שלפיו חלה חובת הגיוס לצבא על גברים מבני 19 ומעלה ובוגרי תיכון מגיל 18. בחילות אחדים, ולסגל הפיקוד הזוטר, הוארך השירות לשלוש שנים. עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה עוכב שחרורם מהצבא של חלק מהשנתונים המגויסים, צעד שהגדיל את הצבא הסדיר. ערב ההתקפה הגרמנית על ברית-המועצות שירתו בצבא הסדיר ארבעה שנתונים, ויחד עם אנשי צבא הקבע מנה הצבא 4,901,852 חיילים ועוד כ-700,000 אנשים בחילות נ.ק.ו.ד., בהם חיל הספר.³⁷

במהלך המלחמה גויסו שנתונים מבוגרים יותר, עד גיל 55. במאי 1945, עם כניעתה של גרמניה הנאצית, מנו הכוחות המזוינים של בריה"מ 12,840,000, מתוכם למעלה ממיליון פצועים בבתי-חולים.³⁸ בהתאם לנתונים שפורסמו לאחרונה ברוסיה שירתו במהלך המלחמה בצבא הסובייטי 34,476,700 חיילים מתוך אוכלוסייה שמנתה בשנת 1940 194.1 מיליון נפש, כולל השטחים שסופחו בשנים 1939-1940 (ביילורוסיה המערבית, אוקראינה המערבית, הארצות הבלטיות, בסרביה וצפון בוקובינה). לפי נתון זה, למעלה מ-17.5% מאוכלוסיית ברית המועצות היו מגויסים לצבא לתקופה כלשהי בשנים 1941-1945. רק כשליש מכלל המגויסים שירתו בו זמנית בצבא.³⁹

על-פי מפקד 1939 מנתה האוכלוסייה הכללית של ברית-המועצות 170,467,000 נפש. ומספר זה יש להוסיף ריבוי טבעי של כ-2,5 אחוזים עד יוני 1941, כך שאוכלוסייה הכללית של ברית

³⁶ Velikaya Otechestvennaya Voina 1941-1945, Slovar-Spravochnik, M.M. Kirian et.al., ed., Moskva, 1988, s. 12, 15, (להלן) Slovar-Spravochnik (

³⁷ Krivosheyev, et.al., Grif Secretnosti Sniat, Moskva, 1993, p. 139 (להלן) Krivosheyev, Grif Secretnosti Sniat,(

³⁸ Encyklopedia Drugiej Wojny Swiatowej, Warszawa, 1975, p. 780: Ibid, p. 141

³⁹ Krivosheyev, Grif Sekretnostii Sniat, p. 139

המועצות בגבולותיה של עד ספטמבר 1939 מנתה ערב הפלישה הגרמנית למעלה מ-178,000,000 נפש. על סמך נתונים זה ננסה לאמוד את מספר היהודים ששירתו בצבא הסובייטי בימי מלחמת-העולם השנייה, ותחילה היהודים תושבי המדינה בגבולות ברית-המועצות שלפני ספטמבר 1939. על-פי מפקד האוכלוסין של 1939 חיו בברית-המועצות 3,021,000 יהודים, שהם 1.78% מן האוכלוסייה הכללית. לפי הדמוגרף יעקב לשצינסקי העלימו את יהדותם במפקד זה לפחות 250,000 יהודים, כך שסך היהודים היה כ-3,270,000 לפחות. למספר זה יש להוסיף 2 אחוז כריבוי טבעי במשך שנתיים, כך שאוכלוסייה היהודית בברית המועצות בגבולותיה עד ספטמבר 1939 מנתה כ-3,335,000. אם נניח שאחוז המגויסים בקרב היהודים ובקרב האוכלוסייה הכללית היה זהה, דהיינו 1,78 אחוזים, הרי שסך-כול החיילים היהודים היה צריך להגיע ללמעלה מ-600,000 איש. בפועל מספרם היה קטן, בהתאם להערכה, ב-120,000 – 140,000 איש, שכן באזורים מסוימים בביילורוסיה ואוקראינה, שהיו בעלי אוכלוסייה יהודית גדולה, לא הספיקו לגייס כל חיבי הגיוס, בגלל המהירות שבה נכבש האזור בידי הגרמנים והאנדרלמוסיה ששררה שם ערב הכיבוש. חלק מחיבי הגיוס בדרכם ללשכות הגיוס, מצאו את עצמם בשטח הכבוש, בטרם חילו. כמו כן אנשים שנולדו לפני 1905, שבמהלך המלחמה גויסו לצבא הסובייטי, מתוך קרוב למיליון יהודים שנותרו בשטח הכבוש, אנשים אלה לא גויסו. ולאחר שאזורים אלה שוחררו, ב 1943 - 1944, וחודש שם הגיוס לצבא של האוכלוסייה המקומית, כבר לא נותרו בהם כמעט יהודים, שכן רובם נרצחו בזמן הכיבוש הנאצי. ניתן להעריך שמספרם של יהודי ברית המועצות ששרתו בצבא הסובייטי, כולל כוחות נ.ק.ו.ד., שהתגוררו בשטחי ברית המועצות בגבולות של עד ספטמבר 1939, היה 460,000 – 480,000 איש.

בשטחים שסופחו לברית המועצות בשנים 1939-1940 מספר המגויסים לצבא היה קטן בהרבה. בשטחים אלה, שם התגוררו כשני מיליון יהודים ונכבשו בימים ובשבועות הראשונים למלחמה, לא היה קיים מערך מילואים ולכן פקודת הגיוס של 14 השנתונים שהוצאה ביום ראשון לפלישה הגרמנית, לא התייחסה לגילאים אלה בשטחים המסופחים. באזורי ביילורוסיה המערבית ואוקראינה המערבית, גויסו לשרות סדיר ב-1940 ילידי 1919-1922. את מספר היהודים שגויסו מאזורים אלה ניתן לאמוד ב-15,000-20,000.⁴⁰ למספר זה יש להוסיף את המגויסים היהודים מקרב הפליטים שברחו למעמקי ברית-המועצות, שרבים מהם היו בגיל הגיוס. ראוי לציין שמקרב הביילורוסים והאוקראינים תושבי האזורים המערביים, שסופחו לברית המועצות, רבים ערקו מהצבא בעת הנסיגה הגדולה בחודשים הראשונים למלחמה. בעקבות זאת פורסם באוקטובר 1941 צו, שעל-פיו הוצאו כל המגויסים תושבי ביילורוסיה המערבית, אוקראינה המערבית, בסרביה וצפון

⁴⁰ בביילורוסיה המזרחית ובאוקראינה המזרחית היו כ-1,300,000 יהודים. מתוך הערכות על מספר הגברים שהיו ילידי

1919-1922 באוכלוסייה היהודית, מגיעים למספר של 25,000-30,000.

בוקובינה מהצבא והועברו ל"צבא העבודה" (Trudovaya Armia) ואולם יהודים רבים הצליחו לעקוף את הצו החדש, נשאר בצבא והמשיכו בלחימה. לקראת סוף 1943 החלו שוב לגייס לצבא את אנשי השטחים שסופחו לברית-המועצות, אשר קודם לכן הועברו ל"צבא העבודה" ובתוכם גם את היהודים.⁴¹ אין לנו נתונים על מספרם של הפליטים שגויסו לצבא הסובייטי, אך ניתן להעריכם ב- 15,000 – 20,000. בהתאם להערכות אלה מספרם של היהודים מהשטחים המסופחים ששרתו בצבא הסובייטי היה 30,000 - 40,000.

לאור נתונים אלה ניתן להעריך שמספרם של היהודים בצבא הסובייטי היא 490,000 – 520,000. מספר זה אינו אומר שזה היה מספרם של היהודים בצבא במשך כל תקופת המלחמה. היו חיילים יהודים שנפלו כבר ביום הראשון של המלחמה והיו שנתונים, בהם צעירים יהודים, שגיל גיוסם הגיע רק בשנים האחרונות למלחמה, ומשך שרותם המלחמה היה קצר, לעתים שבועות או חודשים אחדים בלבד. נתון זה קובע את מספרם של אלה ששירתו תקופה כלשהי בצבא הסובייטי בזמן המלחמה. נוסף על מספרים אלה, התגייסו 17,000 עד 20,000 יהודים אזרחי פולין, לצבא הפולני שהוקם בברית-המועצות, חלקם לצבאו של הגנרל אנדרס (Anders) וחלקם לצבא העממי הפולני.⁴²

על-פי מקור סובייטי מוסמך שפרסם נתונים על ההרכב הלאומי של 200 דיוויזיות לוחמות בקיץ 1943, בדיוויזיות אלה היו 1.5%-1.6% מכלל חייליהן יהודים.⁴³ לאחוז זה יש להוסיף את אותם היהודים ששירתו בדיוויזיות אלה ומטעמים שונים, כגון אנטישמיות, הסתרת זהותם במקרה של שבי וכו', הסתירו את זהותם היהודית. לפיכך ניתן להעריך שאחוז שלהם בדיוויזיות אלה היה כ- 1,78 אחוז, בדומה לאחוז שלהם באוכלוסייה הסובייטית. ב-1944, עם שחרור ביילורוסיה ואוקראינה המערבית, גויסו לצבא אלפי פרטיזנים יהודים שלחמו עד אז נגד הגרמנים ביערות, ואותם המעטים שהצליחו לשרוד בעזרת תעודות אריות או להתחבא.

⁴¹ לוי, עובדות והערכות, עמ' 85-86; בארכיון יד-ושם מצויות עדויות של חיילים יהודים בצבא האדום, שבהן הם

מתייחסים לאותה פקודה ומספרים על ניסיונותיהם, ולפעמים גם על הצלחתם, להישאר בצבא הלוחם.

⁴² Register fo Jewish Survivors, II, List of Jews in Poland, Jewish Agency Jerusalem 1945

שמות של למעלה מ-57,000 יהודים שנמצאו בפולין באוגוסט 1945. מצוין שם שבצבא הפולני העממי היו אז 13,000 יהודים. למספר זה יש להוסיף את אלה שנפלו ואת אלה שהשתחררו בגלל פציעות בצבא העממי הפולני ואלפים אחדים של יהודים בצבא אנדרס.

⁴³ Artyomov, Bratskii Boyevoi Soyuz Narodov S.S.S.R. v. Vielikoi Otrichestviennoi Voynie, Moscow

1975, pp.55-59 (להלן 1975, pp.55-59)

יהודים גנרלים וגיבורי ברית המועצות

בברית-המועצות לא פורסמו מספרים ונתונים על לאומיותם של גנרלים ובעלי דרגות מקבילות להם בחיל-הים, ששירתו בצבא האדום במלחמת-העולם השנייה. על-פי נתונים שמייס שנאספו בידי היהודי פולקובניק והיסטוריון, פיודר דוידוביץ' סברדלוב, ובעצמו קצין שהצטיין בקרבות במלחמה הפטריוטית הגדולה, הגיע **מספר הגנרלים היהודים ל-305**.⁴⁴ רובם קיבלו את דרגותיהם במהלך המלחמה. בולט כאן חלקם של הגנרלים היהודים בחילות הלוחמים – יחד עם אנשי חיל-האוויר וחיל-הים. בתוך החילות הלוחמים גבוה מספרם במיוחד בחילות מקצועיים כמו הנדסה, ארטילריה ושריון. **בין הגנרלים היו 9 מפקדי ארמיות, 12 מפקדי קורפוסים ו-34 מפקדי דיוויזיות**.⁴⁵

על מספרם של יהודים בעלי תואר "גיבור ברית המועצות", אין נתונים מדויקים. גרשון שפירא, שלחם בשורות הצבא האדום כבר בשנת 1919 וגם במלחמת הפטריוטית הגדולה, מפרט בספרו שמות ופעולות הלחימה של **150 יהודים שהוענק להם תואר גיבור ברית המועצות**. מספר זה כולל אחדים שקבלו תואר זה לפני המלחמה.⁴⁶ פיודר סברדלוב, שעבד שנים בארכיונים שונים ברוסיה, מפרט בספרו שמות של 120 יהודים שזכו בתואר גיבור ברית המועצות ומציין שמצא עוד 20 חצאי-יהודים, שבדפי ההצטיינות שלהם הם מופיעים כרוסים, אוקראינים או בני לאומים אחרים. פרט לכך, סברדלוב נותן בספרו עוד שמות של 11 יהודים שזכו בתואר זה לפני המלחמה ו-2 אחריה.⁴⁷ אך שפירא וסברדלוב, אינם כוללים את כל היהודים שזכו בתואר גיבור ברית המועצות במלחמה. מדי פעם מתגלים עוד יהודים שזכו בתואר זה. במכתב שהגיע לישראל כותבת בתו של טייס: "אני יודעת שבישראל פורסם ספר "יהודים-גיבורי ברית המועצות". אבי המנוח פיטר דנילוביץ' פרוסוטוב (Prosvetov), ניתן תואר זה. בספר הנ"ל שמו אינו מופיע: אבי הסתיר את לאומיותו ואת השתייכותו לעם היהודי. אבקשם לזכור גם אותו. הוא נפטר ב-1993". ואכן, בפרסום סובייטי על גיבורי ברית המועצות, צוין שהטייס פרוסוטוב ששירת בפולק האווירי ה-23, מהקורפוס האווירי ה-4, ביצע במלחמה 290 גיחות אוויר ותואר גיבור ברית המועצות הוענק לו ב-29 ביוני 1946.⁴⁸

⁴⁴ Sverdlov, Yevrei-Generaly, p.14

⁴⁵ Ibid., pp. 270-272

⁴⁶ Gershon Shapiro, Under Fire, The Story of Jewish Heroes of the Soviet Union, Jerusalem, 1988 (להלן Shapiro, Under Fire)

⁴⁷ F.D.Sverdlov, V Stroiu Otvazhnykh, Ocherki o Evreikh-Geroiakh Sovetskogo Soiuza, Moskva 1992 (להלן Sverdlov, V Stroiu Otvazhnykh)

⁴⁸ דבר נכי המלחמה, בטאון החיילים והפרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, מס' 16, ירושלים, 2002, עמ' 94

ג. דיוויזיות לאומיות ורעיון עוצבות יהודיות

דיוויזיות לאומיות בצבא הסובייטי

ערב מלחמת העולם השנייה, ב-7 במרס 1938 התקבלה החלטה בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ובמועצת הקומיסרים העממיים (הממשלה) על הקמת עוצבות לוחמות לאומיות במסגרת הצבא האדום, דיוויזיות שרוב לוחמיהם יהיו בני לאום אחד. בעקבות החלטה זו הוקמו עוד לפני המלחמה הדיוויזיות הלאומיות: גרוזינית, ארמנית, אזרית וטורקסטנית. במהלך המלחמה הוקמו 17 דיוויזיות חיל רגלים ועוד 5 דיוויזיות לאומיות של פרשים ויחידות לאומיות קטנות יותר. דיוויזיות אלה נקראו על שם לאומיותם, גרוזינית, ארמנית וכו'. במסגרת דיוויזיות לאומיות אלה שהוקמו במלחמה היו גם דיוויזיות של הארצות הבלטיות: הליטאית, הלטויות והאסטונית.⁴⁹

דיוויזיות בלטיות אלה החלו להתארגן לקראת סוף 1941, בעקבות החלטה שהתקבלה בדרגים העליונים של ממשלת ברית-המועצות. החלטה על הקמת הדיוויזיות הבלטיות הייתה לה גם מגמה פוליטית, והתקבלה לנוכח התפשטות שיתוף-הפעולה עם הגרמנים בליטא, לאטווייה ואסטוניה, וכדי להוכיח לעולם שהעמים הבלטיים נשארו נאמנים לברית המועצות ונלחמים לשחרור ארצותיהם. אחוז גבוה של יהודים לחם בדיוויזיות הלאומיות הליטאיות והלטויות. הדיוויזיה הלאטוויית ה-201 הורכבה משרידי הקורפוס הטריטוריאלי הלאטווי ה-24, והדיוויזיה הליטאית ה-16 משרידי הקורפוס הליטאי הטריטוריאלי ה-29. רוב החיילים בשני הקורפוסים האלה ערקו עם תחילת המלחמה, ורק מקצתם נסוגו יחד עם הצבא האדום. רוב-רובם של חיילי הדיוויזיות הלאומיות היו הפליטים שברחו מליטא ולאטווייה ערב הכיבוש הגרמני, או בני עמים אלה שהתגוררו בברית-המועצות מזה שנים. יחד עמם הוצבו בדיוויזיות אלה גם רוסים ובני עמים אחרים. מספר היהודים בקרב הפליטים שהתגייסו לדיוויזיות הלאומיות הללו היה גבוה. לפי מקור אחד שירתו בדיוויזיה הלאטוויית ה-201, ערב כניסתה לחזית בדצמבר 1941, כ-3,000 יהודים – שליש מכלל חיילי הדיוויזיה. מקור אחר נוקב בנתון של 17 עד 20 אחוז של יהודים מכלל 10,000 חיילי הדיוויזיה. כ-1,000 יהודים נוספים שירתו בדיוויזיה הלאטוויית ה-308, שהוקמה בשלב מאוחר יותר.⁵⁰ בראשית 1943, ערב כניסתה של הדיוויזיה הליטאית ה-16 לחזית, היא מנתה 10,251 חיילים לפי החלוקה הבאה: 3,717 (36%) ליטאים, 3,061 (29.9%) רוסים ו-2,971 (29.0%) יהודים; ואחוזים אחדים של בני לאומים אחרים. לפי אומדן אחר היו כ-50 אחוזים מחיילי הדיוויזיה הליטאית באותה עת

⁴⁹ Slovar-Spravochnik, p.308

לוי, עם הגב אל הקיר), עמי –⁵⁰ דב לוי, עם הגב אל הקיר. לחימתם של יהודי לאטביה בנאצים, ירושלים תשמ"ח (להלן

יהודים.⁵¹ בדיוויזיה האסטונית לעומת זאת, היו היהודים מיעוט, בהתאם למספרם הזעום באוכלוסייה האסטונית.

היסוד הלאומי החזק בקרב יהודי ליטא ולאטווייה וכן מספרם הגדול יחסית גרמו לכך, שבקרב החיילים היהודים בדיוויזיות אלה התפתח הווי יהודי בחיי היום-יום, הן בחזית והן בעורף. ביטויים לכך ניתנו בשימוש ביידיש בשיחות בין החיילים, שירה ביידיש והווי דתי אצל חיילים שומרי מסורת. היחסים ביניהם אופיינו על-ידי סולידריות, גם בין קצינים-מפקדים לבין פיקודיהם. תופעות אלה היו יוצאות דופן בכל הצבא האדום.

רעיון להקמתם של עוצבות יהודיות

בעקבות קיומם של דיוויזיות לאומיות בצבא הסובייטי, פנו יהודים בהצעה לוועד היהודי האנטי-פשיסטי⁵², לפעול למען הקמת עוצבות לוחמות יהודיות. במכתב שנשלח ב-14 בדצמבר 1941 על ידי יוסף קלמנוביץ', שגר בעיר פרונוזה ברפובליקה הקירגיזית, אל סולומון (שלמה) מיכואלס, הוא כותב:

אני יהודי, חבר המפלגה הקומוניסטית משנת 1919, במלחמת האזרחים הייתי קומיסר של הדיוויזיה האירקוצקית מס' 1, במזרח הרחוק... קיימות הרבה עוצבות לאומיות מיוחדות – צ'כים, פולנים, יוונים ובני עמם אחרים. מצבו של העם שלנו כמובן שונה לחלוטין, ועלינו להילחם בשורות הצבא האדום המהולל. אך במקביל לכך, נראה לי כהגיוני להקים דיוויזיות יהודיות. אני סבור שבמערכה גדולה זו חייב העם שלנו להראות את גבורתו... צריך שהחיה הנאצית תובס ותושמד גם על ידי עוצבות יהודיות מיוחדות של הצבא האדום... זכותנו להראות שבמדינה הסובייטית קמה לתחייה הגבורה של עמנו, שרומי העתיקה, שכבשה אז את כל העולם, הייתה צריכה להפעיל נגדו שני-שלשים של הכוחות הלוחמים שלה כדי להכניעו...⁵³

התייחסות לנושא הקמתם של יחידות לאומיות יהודיות במסגרת הצבא הסובייטי הועלה בנאומו של פרץ מרקיש, מהחברים הבכירים בועד היהודי האנטי-פשיסטי, בכינוס מליאת הועד בימים 18-20 בפברואר 1943. מרקיש ציין שבעת ביקורו בחזית ניגש אליו פולקובניק, מפקד יחידת

ליון, לוחמים –⁵¹ דב ליון, לוחמים ועומדים על נפשם, מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945, ירושלים תשל"ד (להלן

ועומדים על נפשם), עמ' 58-60.

⁵² הועד היהודי האנטי-פשיסטי הוקם על ידי גורמי הממשל הסובייטי בדצמבר 1941. כיושב ראש הועד התמנה מיכואלס, שחקן ומנהל התיאטרון היהודי במוסקבה. המשימה העיקרית שבגללה הממשל הסובייטי החליט על הקמת הועדה היא תעמולה בקרב יהודי העולם. הועד היה כפוף לסובאינפורמביוור, מוסד שתפקידו היה לקבוע ולהפיץ את האינפורמציה הסובייטית הרשמית ואת קווי התעמולה בברית המועצות ומחוצה לה.

⁵³ A. Shner, Plen, Tom 2, Jerusalem, 2003, p. 54: Shimon Redlich, War, Holocaust and Stalinism, Luxembourg, 1995, pp. 184-185 (להלן Redlich, War, Holocaust and Stalinism)

טנקים, שאמר לו: "אני יהודי והייתי רוצה להלחם כיהודי. הייתי רוצה לפנות לשלטונות הנוגעים בדבר ולהציע להם להקים יחידות יהודיות נפרדות... ואז שאלתי אותו מה תהיה היעילות [תועלת] של יחידות כאלה? ואז הוא השיב לי [התועלת] תהיה עצומה. בפני החייל היהודי עומדת אפשרות אחד: להרוג את האויב או להרג..."⁵⁴

ב-25 למרס 1944 כותב סטרשי-לויטנט שמעון גרינשפון, איש חיל הנדסה, מכתב ארוך לאיליה ארנבורג, בו הוא מתאר את לחימתו באזור קייב בספטמבר 1941, נפילתו בשבי, רצח שבויי מלחמה יהודים, בריחתו מהשבי, מעבר קו החזית וחזרתו ללחימה. ובסוף המכתב הוא כותב: "חבר ארנבורג! יתכן ואני טועה, אך אותי מעניינת שאלה כזו: נראה לי שבמסגרת העוצבות הלאומיות, רצוי היה להקים יחידות יהודיות. אני משוכנע שהיהודים ילחמו נגד הפשיסטים בשנאה גדולה פי עשרה, גם כפטריוטים של המולדת וגם כנוקמים את דמם של אחיהם, אחיותיהם, אבותיהם ואמהותיהם, נשים וילדים. הלו אין אף יהודי שבנוסף לחשבון הכלל-לאומי עם הפשיזם, אין לו גם חשבון אישי עם החיות הפשיסטיות. מצפה לתשובה. בברכה משדה הקרב. מוות לכובשים הגרמנים!"⁵⁵

פניות אלה היו ביטוי להלך רוח, תחושת ייחודיות הגורל היהודי ורצון של חיילים וקצינים יהודים רבים להקים יחידות יהודיות לאומיות במסגרת הצבא הסובייטי. א. שר בספרו "פלן" (Plen – שבי), מתייחס לדבריו של הקומיסר של דיוויזיית קלעים 328, אברהם מרגוליס, בשיחה עם קבוצת קצינים יהודים שנערכה בעיר קרסנודר אחרי שחרורה ב-12 לפברואר 1943, שם הם גילו, ויתכן לראשונה, את עובדת השמדה הטוטאלית של היהודים, מציאות שזעזע אותם ודאי, ועל רקע זה יש להבין את תוכן שיחה זו. בהתאם לעדותו של אחד הנוכחים בשיחה, מרגוליס אמר: "ואני אומר לכם כאל יהודים, שאנו צריכים שתהיה לנו מדינה משלנו. אם הייתה לנו עכשיו מדינה, ואם היה למדינה זו צבא משלה, ואפילו פולק אחד עם טנקים ומטוסים, בני-בליעל הפשיסטיים לא היו מבצעים גנוסייד כזה... יש צורך בצבא יהודי... לכל השדים והרוחות, הצ'כים מקימים אצלנו צבא, גם הפולנים. יש צורך לארגן דיוויזיה יהודית, בדומה ללטווית או לאסטוניית. אך להגיד דבר כזה בקול רם, ויותר מכך לפנות בנושא זה בכתב – תשלם בראשך... ומרגוליס הוסיף בשקט: אני מקווה שלא תלשינו עליי".⁵⁶ ברור משיחה זו, שודאי לא הייתה יחידה בקרב חיילים יהודים, בעיקר כאשר תוך שחרור אדמות הכבושות הם מצאו בכל מקום את הקברים ההמוניים של משפחותיהם ובני עמם.

⁵⁴) A. Shner, Plen, tom 2, Jerusalem, 2003, p.55 (Shner, Plen, : Redlich, War, Holocaust and Stalinism, p. 210

⁵⁵ Sovetskie Evrei Pishut Ile Erenburgu 1943-1965, Mordekhai Altshuler et. al., Jerusalem, 1993, pp. 132 (להלן Altshuler, Sovetskie Evrei Pishut)

⁵⁶ Shner, Plen, p. 55 שר ממאמר שנכתב בעיתון הרוסי המופיע בישראל 55 ש. דיחנה. מתאריך 13 באפריל 2000, שנכתב על ידי משתתף בשיחה ס. דיחנה.

בולט בשיחה החשש הרב מתגובת השלטונות הסובייטים מעצם העלאת נושא לאומיות וריבונות יהודית והקמת יחידות יהודיות נפרדות.

האנשים שפנו לאנשי הוועד היהודי האנטי-פשיסטי האמינו בתמימותם שבידי וועד זה הכוח לפעול ולהשפיע על הקמתם של עוצבות לוחמות לאומיות יהודיות. הוועד היהודי האנטי-פשיסטי ולא ארנבורג אישית, לא העלו את נושא הקמתם של עוצבות יהודיות בפני הממשל הסובייטי. הם ידעו מראש שאין כל סיכוי שסטלין וגורמי ממשל אחרים יסכימו לכך ופניה בנושא זה רק יפגע במעמדו של הוועד. הוועד היהודי האנטי-פשיסטי היהודי הוקם על ידי הממשל הסובייטי כמכשיר שלו לצורכי תעמולת המלחמה, בעיקר בקרב יהודי העולם, כדי לגייס לתמיכה במאמץ המלחמה הסובייטי מבחינה כלכלית ופוליטית. הוועד לא הוקם על ידי הממשל כדי שישימש נציגות של יהודי ברית המועצות כלפי השלטונות, נציגות הפועלת למען אינטרסים לאומיים שלהם. הוועד היהודי האנטי-פשיסטי היה מודע היטב למדיניות ההסברה והתעמולה של הממשל הסובייטי, שמגמתו הייתה לא להבליט את נושא היהודי במלחמתו בגרמניה הנאצית. הסיבות לכך היו אידיאולוגיות ויחסו השלילי של סטלין לקיומו של לאום יהודי, ומעבר לכך, כדי לא לשרת את התעמולה הגרמנית שהציגה את מלחמה שמנהלת ברית המועצות כמלחמה למען היהודים, והקמת עוצבות לוחמות יהודיות היו רק משרתות תעמולה גרמנית זו.

נושא יחידות יהודיות שילחמו בחזית הסובייטית עלה בישיבה הראשונה של מליאת הוועד היהודי האנטי – פשיסטי, ב-28 במאי 1942. אך הנואמים התייחסו ליחידות שיוקמו בקרב יהודים תושבי מדינות אחרות בעולם וילחמו נגד גרמניה הנאצית, חלקם גם בחזית הסובייטית, ולא ליחידות שיוקמו מקרב יהודים סובייטיים. י. נוסימוב אמר בישיבה זו: "הכרחי לארגן כוחות מזוינים יהודיים מחוץ לגבולות ברית המועצות. הנוער היהודי שנלחם [במלחמת האזרחים] בספרד, יכול גם בדרכים שונות ליטול חלק במלחמה זו". ובאותה ישיבה, חברת הוועד, המדענית לינה שטרן, בדבריה על פנייה ליהודי העולם, אמרה: " ... נראה לי שהפניה שלנו צריכה לכלול את הדרישה להקמתם של לגיונות יהודיים שישלחו אלינו. צריך לציין שבברית המועצות, שעל הטריטוריה הסובייטית, תיפול ההכרעה [במלחמה]. שולחים לנו טנקים. אך לו היו מופיעים דיוויזיות מתנדבים שלהם ! יכולים להיות ביניהם חיילים טוראים, יכולים להיות ביניהם אנשי רפואה. זאת אומרת, לא רק תרומות כספיות, אלא עזרה בכל תחום שאפשר".⁵⁷

בברית המועצות ובשום מקום אחר בעולם, לא קמו עוצבות לוחמות יהודיות, פרט ליחידות יהודיות, ובמיוחד החטיבה היהודית הלוחמת, מקרב יהודי ארץ ישראל. אך יש לציין, שפרט לארץ ישראל, רק בקרב יהודי ברית המועצות, ובעיקר בקרב הלוחמים היהודים בחזית, עלה נושא הקמת

⁵⁷ Ibid., pp. 53-54 :Redlich, War, Holocaust and Stalinism, p. 208

יחידות צבאיות יהודיות. בשום מדינה אחרת של בנות הברית שלחמו נגד גרמניה הנאצית, לא בארצות הברית, לא בבריטניה, בהם היו קהילות יהודיות גדולות, הנושא הזה לא עלה.

ד. המלחמה - יחסי הכוחות והלם ההפתעה

ב-22 ביוני 1941 בשעה 4 לפנות בוקר (שעון מוסקבה), פתחה גרמניה הנאצית במתקפת פתע על ברית-המועצות. הכוחות הגרמניים מנו כ-150 דיוויזיות, מהם 41 משוריניות וממוכנות עם כ-4,300 טנקים. כוח זה הסתייע בכ-4,000 מטוסים. ההתקפה התנהלה ב-4 צירים מרכזיים. קבוצת-ארמיות "צפון" יעדיה היו ארצות הבלטיות, ולנינגרד. קבוצת-ארמיות "מרכז" תקפה דרך ביילורוסיה ובירתה מינסק, ויעדה העיקרי היה מוסקבה. קבוצת-ארמיות "דרום" יעדיה היו אוקראינה, דרום רוסיה וקווקז. ארמייה מס. 11, יחד עם הצבא הרומני, תקפו דרך בסרביה, לאורך החוף הצפוני של הים השחור, יעדיה היו אודסה וחצי-אי קרים. בצפון פתחו כוחות פיניים בהתקפה לעבר לנינגרד. סך הכל מנה הכוח הגרמני שפתח בהתקפה מנה 3,200,000 חיילים ועוד מאות אלפים של חיילים רומניים, הונגריים ופיניים מולם, במחוזות הצבאים של ארצות הבלטיות, ביילורוסיה ואוקראינה, עליהם הונחתה המתקפה הגרמנית עמדו ב-22 ביוני 1941 כ-3,000,000 חיילים סובייטיים, בהם כ-100,000 חיילי משמר הגבו. צבא זה, חוץ חיילי משמר הגבול, היו בבסיסים, עשרות ואף מאות קילומטרים מהגבול, לא פרוסים במערכי הגנה. היות והמתקפה החלה ביום ראשון בשבוע, יום מנוחה, חלק מהמפקדים היו מחוץ לבסיסים, בהם נשארו קצינים תורניים בלבד.

הידיעות הראשונות על המתקפה הגרמנית הגיעו למטכ"ל הסובייטי במוסקבה קרוב לחצי שעה אחרי תחילתה. ז'וקוב הודיע על כך מיידית לסטלין. עיתוי המתקפה הכתה את סטלין בהלם. ז'וקוב כתב על כך: "קומיסר ההגנה [טימושנקו] פקד עלי לדווח לסטלין בטלפון. חייגתי, איש לא ענה. המשכתי לחייג. בסוף ענה לי קולו הרדום של הגנרל התורן. בקשתי ממנו לקרוא את סטלין בטלפון. כעבור שלש דקות הרים סטלין את השפורפרת. דיווחתי לו על המצב וביקשתי רשות לפתוח במעשי גמול. סטלין שתק. יכולתי לשמוע רק את שאון נשימתו. "האם הבנת את דברי?" שאלתי.. שוב שתיקה..." "בוא אל הקרמלין עם טימושנקו. אמור לפוסקרבישב [מזכירו של סטלין] לזמן את חברי הפוליטבירור".⁵⁸ ישיבת הפוליטבירור התכנסה בשעה חמש וחצי בבוקר. מולוטוב הודיע לאחר שיחה עם השגריר הגרמני במוסקבה הרוזן פון-דר-שולנבורג שגרמניה הכריזה מלחמה על ברית המועצות. מאזורי הגבול הגיעו ידיעות על התקפה יבשתית. ז'וקוב כתב: "סטלין שקע בכיסאו, נדהם. הייתה שתיקה ארוכה, הרת משמעות".⁵⁹ בתום הישיבה הוחלט על ידי סטלין והפיקוד הצבאי להורות למחוזות הצבאיים המערביים, בהם פתחו הגרמנים בהתקפה, לבצע מתקפת-נגד ולהשמיד

⁵⁸ גאורגי ז'וקוב, זכרונות המרשל ז'וקוב, תל אביב, 1982, עמ' 193

⁵⁹ שם,

את כוחות האויב הפולשים. בפקודה, שהוצאה בשעה שבע ורבע בבוקר, נאמר: " על הצבא, בכל הכוחות והאמצעים לתקוף את כוחות האויב ולהשמידם באזורים בהם הם חצו את גבולות ברית המועצות. עד לפקודה מיוחדת, אסור על כוחות היבשה לחצות את גבולות המדינה".⁶⁰ המעניין בפקודה זו שהוצאה כשלוש וחצי שעות אחרי המתקפה הגרמנית, כאשר כוחות התוקפים כבר חדרו עשרות קילומטרים לתוככי ברית המועצות, סטלין מצווה לא לחצות את הגבול לשטחי גרמניה, כנראה מתוך תקווה, שהמתקפה הגרמנית יתכן והיא מוגבלת וזמנית וניתן אולי להפסיק את המלחמה. פקודה זו הייתה מנותקת לחלוטין מהמציאות הקטסטרופלית שנוצרה בחזית והוצאה בלי ידע על המצב בשטח. יחידות הצבא האדום המוצבים באזורי הגבול המערבי הופתעו מההתקפה הגרמנית ולא היה בכוחם לבלום את הכוחות הפורצים של האויב. מאה אלף חיילי משמר הגבול הסובייטי, שהיו פזורים לאורך גבול של כ-3,000 קילומטרים, ומרביתם, במוצביהם הקטנים והמבודדים, לחמו בגבורה עד לנפול מרביתם, אך לא היה בכוחם ובהקרבם לשנות את המצב. במוסקבה ידעו חודשים מראש על המתקפה ועיתויה, אך סטלין, מתוך תפיסה מוטעית, (ראה פרק ראשון, תת-פרק ו'), סירב להעמיד בכוננות את הצבא ולהערך לקראת ההתקפה הגרמנית.

העם הסובייטי קיבל את הידיעה על ההתקפה הגרמנית מעל לשמונה שעות לאחר תחילתה, בעוד שמאות מיליוני אנשים ברחבי העולם ובגרמניה, ידעו על כך שעות קודם באמצעות כלי התקשורת בארצותיהם. את ההודעה לעם הסובייטי על ההתקפה מסר ברדיו מוסקבה ב-12 ורבע בצהריים של ה-22 ביוני, לא סטלין אלא מולוטוב. באותה ישיבת בוקר מוקדמת, כשדנו מי צריך להודיע לעם הסובייטי על ההתקפה הגרמנית, סטלין, שנראה היה מאד מדוכא, אמר: "שמולוטוב יודיע על כך. לי אין מה להגיד לעם".⁶¹ האיחור במתן ההודעה בא כתוצאה מאי-בהירות ראשונית כיצד להציג את המלחמה בפני העם הסובייטי, ההודעה הכין מולוטוב אך סטלין הכניס בה תיקונים אחדים, בהם הדגשה שברית המועצות מילאה את כל התחייבויותיה בהתאם להסכם ריבנטרוף-מולוטוב, שגרמניה הוא התוקפן הבוגדני ושהמלחמה שנכפתה על ברית המועצות היא "מלחמה פטריוטית". היו בהדגשות אלה שסטלין הכניס להודעה, אותו "תסריט" שהוא הגה למלחמה: ברית המועצות השוחרת שלום היא קורבן למלחמה תוקפנית נגדה, שהמלחמה היא "מלחמת אין ברירה" והעם נקרא להלחם "מלחמה פטריוטית", שתסתיים במפלת היטלר כמו זו של נפוליון. אך הטעות הגדולה ב"תסריט" זה של סטלין היה אמונו שהוא יכול במדיניות של "הבלגה", של אי מתן אישור לצבא להערכות מוקדמת לקראת המתקפה הגרמנית, לדחות את מועד המלחמה.

⁶⁰ Rzheshhevskii, Khronika Sobyti 22 June 1941-3 September 1945, Moskva, 1990, p.28

⁶¹ עיתון הצבא הסובייטי "קראסניה זוזדה" מ-14 בינואר 1993, ראיון של גיאוגי קומאנייב, יו"ר המכון להיסטוריה צבאית של רוסיה שליד האקדמיה למדעים של רוסיה, עם מולוטוב. באותו ראיון מולוטוב אמר: "סטלין היה על באמת מדוכא. פעמים אחדות סטלין חזר על המשפט " בכל זאת הנבזה הזה ריבנטרוף רימה אותנו".

סטלין הופיעה לראשונה בנאום לעמי ברית-המועצות ב-3 ביולי 1941. בנאום זה הוא הצדיק את חתימת הסכם ריבנטרוף - מולוטוב בטענה שהוא נתן לברית-המועצות למעלה משנה וחצי של שלום ואפשרות לחזק את הצבא הסובייטי, וקרא למלחמת פרטיזנים בעורף הגרמני. ובהתעלם מהמצב הקשה של צבאו באותם הימים הוא אמר: " הדיוויזיות הטובות ביותר של האויב ויחידות חיל האוויר הטובות שלו כבר רוסקו", דבר שהיה רחוק מאד מהמציאות בחזית.⁶²

ה. בחזית הלחימה – נסיגה ומאמצי בלימה: 22 ביוני – 5 דצמבר 1941

נצחונות הוורמכט

שלב ראשון זה במלחמה הפטריוטית הגדולה התאפיין בניצחונות גדולים של הצבא הגרמני והתקדמות מהירה עד למבואות מוסקבה, זאת עד סוף נובמבר 1941. גרמניה העריכה שהמלחמה תהיה קצרה והניצחון יושג במהירות, לפני תחילת החורף. גבלס, ביומנו ב-16 ביוני 1941, ימים אחדים לפני הפלישה לברית המועצות, כתב: "הפיהרר העריך את המבצע [הצבאי] לארבעה חודשים, אני מעריך פחות. הבולשביזם יתפורר כחפיסת קלפים."⁶³ ואכן, השבועות והחודשים הראשונים למלחמה הצדיקו הערכה זו. כבר ביום הראשון למלחמה השמיד חיל האוויר הגרמני 1200 מטוסים סובייטיים, רובם בשדות התעופה שלהם, והשיג עליונות אווירית. השריון הגרמני שהופעל במרוכז בכוחות גדולים (פאנצר-גרופן), התקדם במהירות לעומק המערך הסובייטי.

בחודש הראשון למלחמה התקדמו הכוחות של קבוצת-ארמיות "צפון" 400 - 450 ק"מ, כבשו את ליטא, לטביה וחלק מאסטוניה, וכן שטחים בצפון רוסיה, והגיעו למבואות לנינגרד. על ההתקדמות המהירה של הצבא הגרמני בארצות הבלטיות הקלה ההתקוממות של חיילי הקורפוס הטריטוריאלי ה-29 הליטאי והעריקה ההמונית של חיילי הקורפוס הטריטוריאלי ה-24 הלטווי, שיחד עם גורמים לאומניים מקומיים תקפו מהעורף את הצבא האדום הנסוג. השריון הגרמני של קבוצת-ארמיות "מרכז" התקדם לעומק של 450 - 600 ק"מ והגיע באמצע יולי לעיר סמולנסק, בדרך למוסקבה. בחזית קבוצת-ארמיות "דרום" ההתקדמות לתוך אוקראינה הייתה קצת איטית יותר בגלל ריכוזים גדולים של צבא סובייטי שם והם חדרו, בתום חודש הראשון למלחמה, לעומק של 300 - 350 ק"מ, כבשו את מערב אוקראינה וחלקים במזרחה. אודסה כותרה ונותקה יבשתית משאר חלקי ברית-המועצות ב-5 באוגוסט 1941.⁶⁴

⁶² I. Stalin, O Velikoi Otechestvennoii Voine Sovetskogo Soyuz, Moskva, 1950, s. 20, 27 (להלן Stalin, O Velikoi Otechestvennoii Voine)

⁶³ Hans-Heinrich Wilhelm, Rassenpolitik und Kriegführung, Passau, 1991, p.111

⁶⁴ הסיבה שהצבא הסובייטי באוקראינה היה בעוצמה גדולה יותר נבעה מכך, שבהערכות איסטרטגיות של סטלין ושל ההנהגה הסובייטית, גרמניה במקרה ותפתח בעיתותי בלתי ידוע במלחמה, המאמץ העיקרי שלה יהיה באוקראינה, במטרה שזו תשמש מקור להספקת מצרכי מזון עבורה וחומרי הגלם שבאזור הדון (דונבס) שישרתו את צורכיה של גרמניה ויאפשרו לה לנהל מלחמה ממושכת.

למרות מלחמה עיקשת של חלק מהיחידות הסובייטיות, המערך הצבאי בכללו במערבה של ברית-המועצות נפרץ. ארמיות שלמות של הצבא האדום התפוררו, מאות אלפים נפלו בשבי. פרנץ האלדר (Halder), ראש המטה של הצבא הגרמני הודיע להיטלר ב-8 ביולי הערכה אופטימית ביותר של המודיעין הצבאי על המצב. בהודעה צוין ש-84 דיוויזיות סובייטיות מתוך 164 דיוויזיות שזוהו כבר הושמדו, 18 דיוויזיות הם בגזרות מרוחקות, גורלם של 11 דיוויזיות לא ידוע ולרשות הצבא הסובייטי נותרו לא יותר מ-46 דיוויזיות שניתן להתייחס אליהן שהן בכושר ואיכות לחימה.⁶⁵ הלדר כתב ביומנו באמצע יולי, "שלא יהיה זה מוגזם לומר שהניצחון במערכה ברוסיה הושג תוך שבועיים". והיטלר, מתוך אותה הרגשה שברית המועצות כבר הובסה, ציווה באמצע יולי לתת עדיפות ביצור התעשייה הצבאית למען חיל אוויר וחיל הים, על חשבון חילות היבשה, כדי להתכונן למלחמה נגד בריטניה וארצות הברית, שהגורם האווירי וימי היה המכריע במלחמה נגדם.⁶⁶

באוגוסט 1941 החליט היטלר, בניגוד לדעת מפקדי כוחות היבשה, להפסיק זמנית את המתקפה לעבר מוסקבה ולהפנות את עיקר כוחות השריון שהיו בקבוצת-ארמיות "מרכז", את ארמית השריון של גודריאן דרומה לעבר אוקראינה וקייב ואת ארמיית השריון של הרמן הות (Hoth) צפונה לעבר לנינגרד. היטלר נתן עדיפות לכיבוש אוקראינה וקרים בגלל התוצרת החקלאית וחומרי גלם שנמצאו שם, שהיו להערכתו חיוניים עבור גרמניה לקראת מלחמה ממושכת נגד בריטניה וארצות הברית שודאי תצטרף למלחמה נגדו. כיבוש קרים היה חשוב עבורו כדי למנוע מחיל האוויר הסובייטי להפציץ משם את שדות הנפט בפלואשטי (Ploesti) שברומניה, שהיו מקור חשוב לגרמניה. על ידי כיבוש לנינגרד הוא רצה לשלול מהצבא הסובייטי את תוצרת התעשייה שהייתה שם ולמנוע מהצי הסובייטי בסיס פעולה בים הבלטי והפרעות בהספקת פלדה משוודיה, שהייתה חשובה מאד לתעשייה המלחמתית הגרמנית.

בפעולת כיתור ענקית של כוחות שריון גרמניים נכבשה ב-19 בספטמבר קייב וחלקים גדולים של אוקראינה. הצבא הגרמני השתלט על חצי האי קרים, פרט לעיר סווסטופול. אודסה הדפה עד 16 באוקטובר את ההתקפות של הגרמנים והצבא הרומני והסבה להם אבדות כבדות. כאשר הצבא הגרמני החל בכיבוש של קרים, הוחלט לפנות דרך הים את הכוחות מאודסה כדי לחזק את הכוחות שהתארגנו להגנה על סווסטופול. חרקוב נכבשה ב-25 באוקטובר, ורוסטוב על הדון ב-21 בנובמבר.

בצפון ניכשל ניסיונם של הגרמנים לכבוש את לנינגרד, אך הם סגרו על העיר מכל עבריה, בעזרתם של הכוחות הפיניים, שפעלו מכיוון צפון-מערב. בחזית לנינגרד הצליחו בספטמבר הגרמנים

⁶⁵ Christpfer Ailsby, Images of Barbarossa, Dullas 2002, p. 72

⁶⁶ Richard Overy, Russias War, New York, 1997, p. 94 (להלן Overy, Russias War,)

להגיע לאגם לדוגה (Ladoga), כבשו את שליסבורג (כיום פטרוקרפוסט Petrokrepost) ולשים מצור יבשתי על לנינגרד. ב-9 בספטמבר פתחו הגרמנים בהסתערות על העיר. במצב הקשה שנוצר פיטר סטלין את וורושילוב שהיה ממונה על הגנת העיר ושיגר ב-11 בספטמבר את ז'וקוב לארגן את הגנת העיר. ניסיונותיהם של הגרמנים לכבוש את העיר עלו בתוהו. אחרי שהסתערות נכשלה החליט היטלר, בתחילת אוקטובר 1941 להכניע את העיר על ידי הרעבתה ולהרסה באמצעות ארטילריה והפצצות מהאוויר. חלק הכוחות מחזית לנינגרד היו דרושים לו בדחיפות לחדש את ההתקפה לעבר מוסקבה.

באוקטובר חידש הצבא הגרמני את חידוש ההתקפה לעבר מוסקבה. למרות ניצחון גרמני בפעולת כיתור של 5 ארמיות סובייטיות ממערב למוסקבה וכיבוש העיר קאלינין שמצפון למוסקבה, נבלמה התקדמותם כ-40 ק"מ מהבירה הסובייטית. בסוף אוקטובר החלו לרדת גשמים, והדרכים, שהצבא הגרמני הממוכן נזקק להן, הפכו לשלוליות בוץ. הקור העז והחורף המוקדם הקשו על הגרמנים שלא היו מוכנים למלחמת חורף. ההתנגדות העיקשת של הצבא האדום, התארכות של צירי ההספקה והאבדות שסבלו, הגשמים והחורף, הכריחו את הצבא הגרמני להיעצר. תכניותיהם לכבוש את מוסקבה ולנינגרד עד לחורף ולהביא להתפוררותה של ברית המועצות, נכשלה. הצבא הגרמני הועמד בפני מציאות של הצורך להיערך למלחמה ממושכת, עם כל המשמעויות הלוגיסטיות הנובעות מכך. היה צורך לדאוג באופן דחוף בביגוד חורף לצבא שבחזית ולארגן את המערכת הכלכלית בשטחים הכבושים של ברית המועצות, שיספקו את צרכי משק המלחמה הגרמני.

החלטת היטלר באוגוסט 1941, על הפסקת ההתקפה לעבר מוסקבה והפניית כוחות השריון לעבר אוקראינה ונינגרד הוכח כמשגה אסטרטגי גדול, שכן העניק לצבא האדום פסק-זמן להיערך להגנה על מוסקבה.

הצבא הסובייטי סבל אבדות כבדות ביותר. בהתאם לנתונים סובייטיים, מספר החיילים שנפלו עד סוף 1941, היה למעלה מ-800.000 ופצועים למעלה מ-1.25 מיליון. מספרם של אלה "שאינ עליהם מידע", והכוונה בעיקר לשבויי מלחמה, היה 2.335.500. סך הכל האבדות של הצבא האדום לאותה תקופה נאמד ב-4.473.820.⁶⁷ בהתאם לנתונים גרמניים מספרם של שבויי מלחמה סובייטיים, עד סוף שנת 1941, היה 3.35 מיליון, שהוא גבוה ב-1 מיליון מהנתון הסובייטי.⁶⁸

⁶⁷ Grif Sekretnosti Snyat, Potery Vooruzhonykh Sil SSSR, Moskva, 1993, pp. 141-143, chief editor G.F.Krivoshcheyev (להלן Grif Sekretnosti).

⁶⁸ Theo Shulte, The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia, New York, 1989, p. 203 : ניתן להניח שהנתון הגרמני בקשר למספר שבויי מלחמה, קרוב יותר 427. Dallin, German Rule in Russia., p.427 למציאות.

תוך כדי הנסיגה וההתפוררות של ארמיות שלמות, התארגן הצבא הסובייטי למלחמה. מול שלש קבוצות-הארמיות הגרמניות הוקמו שלשה חזיתות סובייטיות: החזית הצפון-מערבית, החזית המערבית והחזית הדרום-מערבית. בהמשך המלחמה, בהתאם להתפתחויות הצבאיות, חלו שינויים במספר החזיתות ובכינוייהם. ימים אחדים אחרי ההתקפה הגרמנית הוקמו על-פי צווי מועצת הקומיסרים של ברית המועצות מה-24 ביוני 1941 יחידות צבאיות מיוחדות מקרב התושבים המקומיים, שתפקידם היה להילחם בגורמים עוינים שהוצנחו או הסתננו לעורף הסובייטי וגורמים עוינים מקומיים, וכן להגן על גשרים ומפעלים באזורים הסמוכים לחזית. יחידות אלה כונו "יחידות משחית" (Istrebitelnye Otriady)⁶⁹. ביחידות אלה, שהיו מורכבות מאזרחים שלא גויסו לצבא בשל גיל, מצב בריאות או מסיבות משקיות, שירתו יהודים רבים. אנשי "יחידות-משחית" הוסיפו לעבוד במקומותיהם הרגילים, ובעת הצורך נזעקו לסייע לכוחות ביטחון הפנים (המיליציה ושירות הביטחון – ה-NKWD) בלחימה בגורמים עוינים. באותם מקרים שהחזית הגיעה לאזורי מגוריהם הם שולבו גם בלחימה נגד כוחות סדירים של האויב. נתונים מפורטים על מספרם וחלקם של היהודים ביחידות אלה לא קיימים. חלק מ"יחידות משחית" נשאר בעורף הגרמני לאחר נסיגת הצבא האדום באזורים אלה והתארגן ביחידות פרטיזניות. סטלין נטל לעצמו ב-19 ביולי 1941 את תפקיד הקומיסר העממי להגנה, במקום מרשל טימושנקו, וב-8 באוגוסט 1941 גם את התפקיד של "המפקד העליון של הצבא".

הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית החליט בשבוע הראשון של יולי 1941 על הקמת יחידות "גיוס עממי" (Narodnoe Opolchenie), שאורגנו מקרב האוכלוסייה שמסיבות בריאות או ריתוקם למקום העבודה לא גויסו לצבא הסדיר וכן תלמידי בתי-ספר, שהיו מתחת לגיל הגיוס. בלנינגרד הוקמו 10 דיוויזיות כאלה, במוסקבה 16 דיוויזיות, סך הכל הוקמו 60 דיוויזיות כאלה ועוד 200 גדודים עצמאיים. דיוויזיות אלה שמנו כשני מיליון חיילים, שולבו בצבא כחלק מהמערך הלוחם.⁷⁰ בגלל המצב הצבאי הקשה הוכנסו דיוויזיות אלה לקרב אחרי אימון קצר וללא ציוד ונשק מתאימים, וסבלו אבדות כבדות ביותר. בדיוויזיות אלה, שהורכבו בעיקר מתושבי הערים הגדולות, היה אחוז גבוה של יהודים.⁷¹

⁶⁹ Slovar-Spravochnik, p.206

⁷⁰ pp. 302-303 Ibid.,

⁷¹ בארבעת הריכוזים הגדולים של היהודים: במוסקבה שם היהודים היו מעל ל-6 אחוז מהאוכלוסייה, גויסו במסגרת הגיוס העממי 140,000 איש. בלנינגרד שם היהודים היו מעל ל-3,6 אחוז מהאוכלוסייה גויסו במסגרת הגיוס העממי 130,000 אנשים, באודסה, שם היהודים היו מעל ל-30 אחוז מהאוכלוסייה גויסו במסגרת הגיוס העממי 55,000 אנשים, בקייב שם היהודים היו 26,5 אחוז מהאוכלוסייה, גויסו במסגרת הגיוס העממי 35,000 אנשים. סביר להניח שהאחוז של היהודים ביחידות הגיוס העממי שגויסו בערים אלה, ובעשרות ערים אחרות שעמדו בחזית הלחימה, לא היה רחוק מהאחוז שלהם בכלל האוכלוסייה. במספרים שצוינו לעיל כלולים גם אנשי "יחידות המשחית".

נוכח המצב הצבאי הקשה, התפוררות של ארמיות שלמות ונפילתם בשבי של מאות אלפי חיילים, הוציא הפיקוד העליון של הצבא ב-16 באוגוסט 1941 את הפקודה מס' 270, בה נאמר: "מפקדים ואנשי הסגל הפוליטי...שעורקים לעורף או שנופלים לשבי, יש לראות בהם עריקים ואת משפחותיהם יש לאסור...אם היחידה מכותרת, יש להילחם עד הסוף ולנסות לפרוץ לעבר כוחותינו. אם מפקד כלשהו או חלק מהחיילים מציעים להיכנע, במקום להמשיך ולהילחם, יש להשמידם בכל האמצעים הקרקעיים או באמצעות מטוסים. ממשפחות חיילים מן השורה שנפלו לשבי יש לשלול מהם כל סיוע ממשלתי... יש להקריא פקודה זו בכל הפלוגות, סוללות, מטות..."⁷²

בגלל משמעותה החמורה של הפקודה חתמו עליה ראשי הממשל והמפלגה סטלין ומולוטוב, וראשי הצבא המרשלים בודיוני, וורושילוב, טימושנקו וגנרל ז'וקוב. תיאור המציאות הקשה בחזית שהכתיבה את פרסום פקודה זו, ניתן בספר שפורסם ב-2005 במוסקבה, שסוקר את פעילות המודיעין-הנגדי הסובייטי בצבא שכונה "סמרש" (Smersh – מוות למרגלים), שטיפל גם בעריקים מהצבא, בו נאמר:

קשה במיוחד היה המצב בשנה הראשונה למלחמה, בעת הנסיגה. רוח הלחימה היה בשפל המדרגה. רבים עברו לצד האויב. היו מקרים שהרגו את המפקדים ויחידות שלמות נכנעו. לעתים קרובות זה קרה במחלקות בהם היו אנשים שגוייסו מאותו אזור, היה להם קל יותר להתדבר ביניהם [בעניין העריקה]. אנחנו עקבנו אחרי זה ופיזרנו יחידות כאלה... דאגות רבות גרמו לנו חיילים שפצעו את עצמם בכוונה כדי שיפוננו מהחזית, לדוגמא, ירו בעצמם דרך מימיה עם מים או מגבת רטובה, ואז לא נשאר סימן של אבקת שרפה, או כאלה שבזמן הקרב הוציאו יד מתוך העמדה כדי להפצע בכוונה.⁷³

במהלך קרבות הנסיגה והבלימה, החליט הפיקוד העליון של הצבא הסובייטי לתת ציון מיוחד לעוצבות שגילו אומץ לב ומיומנות צבאית בלחימה ולהעניק להם תואר "גוורדיה". לראשונה הוענק תואר זה לארבעה דיוויזיות חיל רגלים ב-18 בספטמבר 1941.

פינוי מוסדות ומפעלי תעשייה

אחד המבצעים המוצלחים והחשובים ביותר שביצע הממשל הסובייטי בחודשי המלחמה הראשונים, תוך הנסיגה המבוהלת היה פינוי מפעלי התעשייה, ובמיוחד התעשייה הצבאית מהשטחים שנכבשו על ידי הגרמנים, על עובדיהם המקצועיים ומשפחותיהם לעורף המדינה. (על פינוי התעשייה – ראה פרק שלישי) במבצע הפינוי נכללו גם מוסדות הממשלתיים והמפלגתיים, מוסדות תרבות ומדע על

⁷² Rzhesheski, Velikaia Otechestvenna Voina, pp. 423-424

⁷³ Vadim Abramov, Smersh, Moskva, 2005, pp. 91-92 (להלן Abramov, Smersh,)

עובדיהם, חומרי גלם ובעלי החיים מהקולחוזים. מה שלא ניתן היה לפנות פוצץ או נהרס, כחלק ממדיניות "אדמה חרוכה" של הממשל, שלא להשאיר לכובש הגרמני ציוד וחומרי גלם בהם יוכל להשתמש. מספר האנשים שפוננו היה כ-12 מיליון.

מספרם של היהודים שפוננו היה כ-780,000, רובם המכריע כאלה שהיו מועסקים במפעלי התעשייה ובמוסדות ממשלתיים ומפלגתיים, מוסדות תרבות ואחרים. במספר זה כלולים רבבות יהודים שלא פוננו בפינוי המאורגן אלא ברחו ביוזמתם. פינוי מכוון של יהודים על ידי הממשל הסובייטי במטרה להצילם מהטרור הגרמני, לא היה. פרט לכך, למעלה מ-300,000 יהודים שהתגוררו בשטחים אותם כבשו הגרמנים, גויסו לצבא, לפני הכיבוש הגרמני. רובם המכריע, מעל ל-90%, של היהודים המפונים, ושל המגויסים לצבא, היו משטחי ברית המועצות בגבולותיה של עד ספטמבר 1939. באזורים שנכבשו על ידי הגרמנים עד סוף יולי 1941 הפינוי נעשה בחופזה, הגיוס לצבא נעשה בתנאי נסיגה מבוהלים, ורוב היהודים שם נותרו תחת הכיבוש. אחוז היהודים בקרב כלל האוכלוסייה שפונתה היה גבוה מאחוזם באוכלוסייה, זאת בגלל אחוז יחסית גבוה של יהודים במפעלי התעשייה ובמוסדות שפוננו, וכן לאור העובדה שאנשים לא מעטים מקרב האוכלוסייה הלא יהודית שנכללו ברשימות המפונים, העדיפו להישאר בבתיהם גם תחת כיבוש גרמני, מאשר לעזוב את רכושם ולצאת לבלתי ידועה בהרי אורל, בסיביר או בקזכסטן.⁷⁴

מוטיבציה ללחימה בקרב חיילים יהודים

היהודים בשורות הצבא האדום לחמו שכס בשכס עם חבריהם לנשק הלא-יהודים הרוסים, אוקראינים, הביילורוסים ועשרות רבות של בני עמים אחרים אזרחי ברית המועצות. עם זאת היהודים נבדלו מחבריהם לנשק והייתה בלחימתם ייחודיות. בעת הנסיגות והמפלות שהיו לצבא האדום במחצית השניה של 1941 התברר, שנאמנותם ונכונותם להילחם של חלק מחייליו לא עמדו במבחן, רבבות רבות של חיילים שערקו לצד הגרמני. ההנהגה הפוליטית הראשית של הצבא האדום (GPUKA) הוציאה הנחיות להגברת פעולות ההסברה ביחידות שבהן שירתו חיילים אלה. נערכו כינוסים וסמינרים מיוחדים של הסגל הפוליטי (פוליטרוקים וקומיסרים) מיחידות אלה, ובהם הנחו את המשתתפים בנושאי ודרכי ההסברה בקרב החיילים הלא-רוסים. בהיסטוריוגרפיה הסובייטית על המלחמה אין מזכירים את בעיית הנאמנות של החיילים הלא-רוסים, במיוחד מהלאומים האסיאתיים והקווקזיים, אבל יש התייחסות לפעולות הסברה מיוחדות בנושא זה.⁷⁵ מכאן ניתן

⁷⁴ על פינוי האוכלוסייה ופינוי יהודים – ראה יצחק ארד, תולדות השואה בברית המועצות והשטחים המסופחים, כרך ראשון, ירושלים, 2004, פרק אחד עשר, עמ' 177 – 202.

⁷⁵ Artyomov, Bratskii Boyevoi Soyuz, pp. 72, 81-83, 97-98.

ללמוד שהיסוד הנאמן ביותר בצבא האדום בתקופה הקשה של המלחמה היו בעיקר החיילים בני העם הרוסי, שהגנו על מולדתם "אמא רוסיה" ובדרגה לא פחותה מהם בני העם היהודי. כבר בשבועות ובחודשים הראשונים למלחמה התברר לחיילים היהודים, שבמקביל למלחמה שהגרמנים מנהלים נגדם כחיילי הצבא האדום, מתנהלת נגדם מלחמת חורמה מעצם היותם יהודים. כרוזים שהוטלו ממטוסים גרמניים ושהופנו לחיילים ולקצינים בצבא האדום הכילו ביטויים אנטישמיים וקריקטורות ארסיות, שבהן תואר סטלין כעריץ ומדכא, היהודים – כנהנים וגורפים את הכסף, הקולחוזניק הרוסי כסובל, והחייל – כמוסר את חייו למענם של סטלין והיהודים. הכרוזים קראו לחיילים שלא להילחם מלחמה לא להם, לעזוב את הקומיסרים היהודים ולעבור לצד הגרמני. מכרוזים אלה ומידיעות שהביאו חיילים שברחו משבי הגרמנים וחזרו לקווים הסובייטיים, נודע ליהודים על הסבל והמוות שציפה להם בשבי הגרמני. החיילים היהודים לא ידעו אז על קיומן של "פקודת הקומיסרים" ופקודות אחרות, שחייבו לירות לאלתר בקומיסרים וביהודים שנפלו בשבי; אבל גם כך ידעו מה מצפה להם בשבי הגרמני. חייל יהודי בדיוויזיית חיל-רגלים שלחם בדרום אוקראינה ובקרים מספר שבסתיו 1941, בהיות החיילים בחזית ערוכים להדוף מתקפה גרמנית, פנה אליו חברו האוקראיני ואמר: "עליך לפחד, אני יכול ליפול בשבי, אתה לא...".⁷⁶ הערות מעין אלה הושמעו פעמים רבות. ככל שעברו חודשים נוספים של מלחמה, נודע לחיילים היהודים על רצח המוני של יהודים בשטחים הכבושים בידי הגרמנים. משפחות של חיילים רבים נותרו בשטח הכבוש והם חרדו לגורלן. השאיפה לנקם הייתה חזקה.

גורמים אלה, כמו גם נאמנותם הבסיסית למדינה הסובייטית ומצבם המיוחד כיהודים, העניקו לחייל היהודי מוטיווציה חזקה להילחם. לחיילים יהודים לא היה צורך להזכיר את הסעיף בתקנון הקרב של הצבא האדום שגם בסכנת מוות אסור לו להיכנע. לחייל היהודי לא הייתה בחירה בין מוות או הליכה לשבי, בשבילו שבי היה מוות. מספרם של החיילים היהודים שזכו בתואר "גיבור ברית-המועצות", אות-ההצטיינות הגבוה ביותר במדינה הסובייטית, מלמד על התפקיד שמילאו החיילים היהודים במלחמה באויב הנאצי. על-פי מפקד האוכלוסין של 1939 נמצאו היהודים במקום השביעי במספרם באוכלוסייה, אך במקום החמישי בין מקבלי התואר "גיבור ברית-המועצות". לפחות 154 יהודים קצינים ובעלי דרגות אחרות, זכו בתואר זה. על-פי נתונים סובייטיים רשמיים זכו 160.722 חיילים יהודים באותות-הצטיינות ובעיטורים שונים, והגיעו למקום הרביעי מבין מקבלי העיטורים בברית-המועצות, אחרי הרוסים, האוקראינים והביילורוסים.

למן הימים הראשונים למלחמה, בקרבות ההגנה ובנסיגה, בהיותם מנותקים בעורף האויב וכשאפסו כל הסיכויים, נמנו החיילים היהודים תמיד עם אלה שהמשיכו להילחם וניסו הבקיע

איו"ש) 03/4822 עמ' 9-11. ⁷⁶ עדות של אברהם ויין, ארכיון יד-ושם (להלן

לעצמם דרך חזרה לקווים הסובייטיים. מעשי הקרבה וגבורה של חיילים יהודים במלחמה הם רק דוגמאות לתופעה רחבה יותר שאת מלוא היקפה אין אפשרות לפרט כאן. בקרבות אלה, המתייחסים למערכות המכריעות ולא לרצף המלחמה בכללותו, נטלו חלק וגם הצטיינו חיילים בני עמים שונים, אבל בדוגמאות המובאות להלן הדגש הוא על חלקם של החיילים והמפקדים היהודים.

יהודים בקרבות הבלימה בצירים המובילים למוסקבה

המאמץ העיקרי הגרמני היה לעבר מוסקבה ובצירים שהובילו לעיר זו התנהלו קרבות מכריעים לגורל המלחמה. אחד מקרבות הגבורה הידועים ביותר מהימים הראשונים של המלחמה, שזכה להתייחסות רבה בספרות המלחמתית הסובייטית והזרה הוא קרב ההגנה של ברסט-ליטובסק. (Brest-Litovsk). מבצר ברסט-ליטובסק שבגבול גרמניה-ברית-המועצות, הגן על אחד מצירי התנועה העיקריים לכיוון מינסק ומוסקבה. ב-22 ביוני 1941 הופתעו חיילי המבצר ב-4 בבוקר מהפצצה אווירית ומאש ארטילרית שהונחתה עליהם. בעקבות ההפצצה וההפגזה באה הסתערות חיל-רגלים גרמנים. דקות לפני פתיחת המתקפה חצתה את הגשר על הנהר בוג רכבת משא מהצד הגרמני. בהגיעה הרכבת לצד הסובייטי של הבוג פרצה יחידת קומנדו גרמנית מהכרונות, חיסלה את המשמר הסובייטי והשתלטה על הגשר החשוב. הכוחות הסובייטים שהגנו על האזור, ובהם דיוויזיות הקלעים ה-6 וה-42, נסוגו בלחץ הגרמני והתפוררו. כ-3,500 חיילים מקרב יחידות שונות התארגנו בתוך המבצר והדפו את התקפות הגרמנים במשך למעלה משבוע ימים. הרוח החיה בהגנת המבצר היה הקומיסר היהודי של החטיבה ה-82, חיים מויסיביץ פומין (Fomin). בין מגיני המבצר היו עוד עשרות רבות של יהודים. בחומר שפורסם בברית המועצות על הקרב ההירואי של מגיני המבצר הוזכרו שמות של יהודים ביניהם א. גורדון, סרז'ינט ג. חייקין, מלטשי – לויטננט י. איסקוביץ' ושמות אחרים.⁷⁷ הגנרל הגרמני גודריאן (Guderian), שכוחות השריון שלו תקפו באזור ברסט-ליטובסק, כתב בזיכרונותיו: " בכל גזרות ההתקפה של קבוצת השריון הושגה הפתעה מלאה... אבל תוך זמן קצר התאושש האויב מן ההפתעה והחל לגלות התנגדות נמרצת. המבצר החשוב של ברסט-ליטובסק גילה התנגדות עיקשת במשך ימים ומנע מאתנו את השימוש בכביש וממסילת הברזל החוצה את נהר בוג".⁷⁸

⁷⁷ Istoria Velikoi Otechestvennoi Voiny Sovetskogo Soiuza 1941-1945, P.N.Pospelov et.al., vol. 2, p. 18.,

: .Aron Abramovich, V Reshaiushchei Voine, Tel Aviv 1981, pp.84-87 (להלן Abramovich, V Reshaiushchei Voine מאת אברמוביץ' מזכיר עשרות שמות ומעריך שמספר היהודים בין מגיני המבצר, שבודדים מהם Reshaiushchei Voine שרדו, היה כמאה.)

⁷⁸ Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, p. 83 : Guderian, Panzer Leader, p.154

ב-29-30 ביוני, כשהכוחות הגרמניים כבר היו מאות ק"מ מזרחה ומינסק נכבשה, פתחו הגרמנים הסתערות מרוכזת על המבצר ופיצצו חלק מביצוריו. רבים מן המגינים נקברו תחת ההריסות, אחרים הוצאו מתוך ההריסות ונלקחו בשבי, וביניהם גם **הקומיסר פומין** כשהוא פצוע. אחד השבויים הצביע עליו בתור-הקומיסר היהודי שציווה עליהם להילחם עד הסוף. הגרמנים הוציאו את פומין מן השורה וירו בו. על מנהיגותו וגבורתו בברסט-ליטובסק זכה פומין באות לנין, לאחר מותו.⁷⁹ מקור סובייטי המתאר את ההגנה על מבצר ברסט-ליטובסק כותב:

בראש של המטה שהתארגן להגנה על המבצר עמדו קפיטן י.ג. זובצ'ב והקומיסר פומין. כל עוד שעמד להם הכוח הם לא רק התגוננו אלא ביצעו גם התקפות-נגד. עמידתם העיקשת של הלוחמים הסובייטים ריתקו כוחות גדולים של האויב. היה זה הישג אגדתי של בנים שאהבו את מולדתם שלמענה מסרו את חייהם.⁸⁰

צפונה מברסט-ליטובסק, פרצו הכוחות הגרמניים ב-22 ביוני עם שחר מכיוון פרוסיה המזרחית, התקרבו לגרוזדנה והעמידו בסכנת כיתור את הארמייה העשירית באזור ביאליסטוק. בתום יום של קרבות הייתה הארמייה העשירית בנסיגה והתפוררות. במוסקבה ובמפקדת החזית-המערבית שבמינסק לא היה מידע על מצב הכוחות, ונשלחו משם פקודות בלתי מציאותיות – לתקוף נגד ולהדוף את האויב אל מעבר לגבול. הכוח היחידי בארמייה העשירית שעדיין לא נפגע קשה היה הקורפוס הממוכן השישי, בפיקודו של **הגנרל-מיוז היהודי מיכאל גיאורגביץ' חצקילביץ'** (Khatzkylevitch). חצקילביץ' שירת בצבא האדום משנת 1918 ולחם במלחמת האזרחים, היה מראשוני מפקדים של דיוויזיית טנקים ומשנת 1940 היה מפקד הקורפוס הממוכן השישי. ב-23-24 ביוני ביצעו כוחות הטנקים של הקורפוס שלו התקפות-נגד והשיגו הצלחות מקומיות. השליטה הגרמנית המוחלטת באוויר שמטוסיה הצוללים פגעו בטנקים רבים והמחסור בתחמושת ובדלק היו בעוכריהם של חצקילביץ' וחייליו. חצקילביץ' בא למפקדת הארמייה העשירית לדרוש הספקה. גנרל בולדין, סגן מפקד החזית-המערבית, שנכח שם, כתב בזיכרונותיו:

הגיע אלי חצקילביץ', שנראה מודאג מאוד. הוא אמר: אנו יורים את פגזינו האחרונים ויהיה עלינו להשמיד את הטנקים שלנו. כן, השבתי לו, לא נראה לי כי נוכל לנהוג אחרת. אם לא ניתן להציל את הכלים, עדיף להשמידם. בהיטי בעיניו של איש אמיץ זה לא יכולתי לשער שבאותו יום נאבד לא רק את קורפוס הטנקים אלא גם את מפקדו הנפלא. גנרל חצקילביץ' מת מות גיבורים בשדה הקרב.⁸¹

⁷⁹ Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, pp. 83-85.

⁸⁰ Slovar-Spravochnik, p.66

⁸¹ Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, pp. 81-82.

מרשל ז'וקוב (Zukov) ציין בזיכרונותיו את נפילתו של חצקילביץ' בדברי שבח על אומץ לבו והיותו מפקד מעולה.⁸² על תוצאות מתקפת-הנגד של חצקילביץ' כותב ההיסטוריון הסובייטי אבפילוב (Apfilov): "מתקפת-הנגד של הקורפוס הממוכן באזור גרודנה (Grodno) לא השיגה תוצאות מכריעות... עם זאת הייתה לה חשיבות גדולה... תכניות האויב ולוח-הזמנים שלו להתקדמות כוחותיו לעבר הדנייפר שובשו".⁸³ חצקילביץ' נשרף בטנק שלו.

ב-25 ביוני 1941, הצליחה כיתת צוערים מבית-הספר לקציני חיל-רגלים בוילנה, בפקודו של הצוער היהודי וולף וילנסקי (ברבות הימים "גיבור ברית-המועצות") לעכב לזמן-מה את הגרמנים שניסו לחצות את נהר הוויליה (Vilya) באזור מולודצ'נה (Molodechno) בדרכם למינסק. וילנסקי שירת בצבא הליטאי משנת 1940. עם הפיכת ליטא לרפובליקה סובייטית ביולי 1940 נשלח וילנסקי לקורס קצינים, שעם ההתקפה הגרמנית נסוג מוילנה מזרחה.⁸⁴

מעשי גבורה של חיילים יחידים ושל יחידות צבא בודדות שלמות לא יכלו להביא לשינוי המצב בחזית שהיה קשה ביותר. הכוח הגרמני העיקרי התקדם במהירות לעבר מוסקווא. בשלהי יוני כבשו הגרמנים את מינסק, כיתרו והשמידו עשרות דיוויזיות סובייטיות במערב ביילורוסיה. הצבא האדום עשה מאמצים נואשים להציב קווי הגנה על הדנייפר. וכדי להרוויח זמן ולהיערך בקו החדש, ניסה להשהות את האויב מערבה מגזרה זו, באזור בוריסוב (Borisow) שעל הנהר ברזינה (Berezina). משימה זו הוטלה על הדיוויזיה הממוכנת המוסקוואית הראשונה, שעליה פיקד יהודי, **גנרל-מיוזר יעקב קרייזר**. קרייזר התנדב לצבא האדום ב-1921, בהיותו נער בן 16. הוא שירת בדיוויזית הקלעים המוסקוואית הפרולטרית, שהייתה ניצבת באזור מוסקבה בירת המדינה. דיוויזיה זו היה לה מעמד מיוחד בצבא והיא שימשה גם כיחידת ניסויים של ציוד לחימה חדש, לפני הכנסתו כציוד סטנדרטי בצבא. קרייזר עבר בדיוויזיה זו מסלול ממפקד מחלקה עד שהתמנה לפקד עליה באביב 1941. דיוויזיה זו הייתה בין הראשונות שצוידה בטנקים מסוג T-34, שנחשבו אז עדיפים על הטנקים הגרמניים. בניסיון להשהות את האויב בקו נהר ברזינה קרייזר קיבל תחת פיקודו את כל הכוחות הסובייטיים שפעלו שם. בימים הראשונים של יולי תקפו כוחותיו את דיוויזית שריון ה-18 של הגרמנים, שחצתה את הברזינה. למרות כוחו העדיף של האויב ושליטתו המוחלטת באוויר, בלם קרייזר במשך יומיים את התקדמות הדיוויזיה הגרמנית מראש גשר שזו הקימה ממזרח לברזינה, וביצע התקפות נגד. גנרל גודריאן שדיוויזיה 18 הייתה חלק מהארמייה שלו כתב:

⁸² ז'וקוב, זכרונות המרשל, עמ' 205

⁸³ Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, pp.82

⁸⁴ Gershon Shapiro, Under Fire, pp. 617-619

"נסעתי לבקר את דיוויזיה שריון 18 בבוריסוב... תוך נסיעתי קלט הקשר שברכב פיקוד המשוריין שלי ידיעה, על התקפת טנקים ומטוסי אויב על ראש הגשר שעל נהר ברזינה ליד בוריסוב... ההתקפות נהדפו עם אבדות כבדות לאויב, אך לא לפני שעשו רושם משמעותי על דיוויזית שריון 18: ואין זה מפתיע. היות וכאן לראשונה האויב הפעיל טנקי T-34, טנק שנגדו התותחים שלנו באותה תקופה לא היו עדיין אפקטיביים".⁸⁵

כשקרייזר נאלץ לסגת מאזור בוריסוב, ניהלו כוחותיו קרבות שהשייח במשך כ-10 ימים ובכך העניקו שהות לארמייה ה-20 להיערך להגנה באזור אורשה (Orsha) שעל הדנייפר. לפסק-זמן זה נודעה חשיבות גדולה להיערכות הצבא האדום להגנה על הצירים שהובילו למוסקבה. ניסיונות הגרמנים לכתר את הדיוויזיה של קרייזר עלו בתוהו. בכרוזים שהשליכו על דיוויזית קלעים המוסקבאית נאמר: "חיילים רוסים! בידי מי אתם מפקידים את חיככם? מפקדכם הוא היהודי יענקל קרייזר. המאמינים אתם שיענקל יצילכם מידינו?".⁸⁶ זוקוב, בהתייחסו לקרב באזור בוריסוב כתב: "בלחימה זו הוכיח קרייזר שהוא מפקד מעולה".⁸⁷ גודריאן, בהתייחס להתקפת נגד של קרייזר כתב: "טנקים ומטוסים סובייטיים תקפו את ראש הגשר שלנו על נהר ברזינה ליד בוריסוב. ההתקפות נהדפו עם אבדות כבדות לרוסים, אך לא לפני שהופעל לחץ משמעותי על דיוויזית שריון 18. זה לא היה מפתיע, היות וכאן לראשונה האויב הפעיל טנקי T-34, טנק שנגדו התותחים שלנו היו ככלל בלתי יעילים".⁸⁸

בדיוויזיה של קרייזר לחמו יהודים נוספים. מבין המפקדים בקרב באזור בוריסוב הצטיינו מפקד גדוד התותחנים, הקפיטן אברהם בוטוויניק; מפקד סוללה הלויטננט שמעון גומלסקי שמאוחר יותר נפל בקרב; מפקד גדוד טנקים הקפיטן שמעון פרונין שנפל בקרב זה ולאחר מותו זכה באות לנין; קצין המבצעים של הדיוויזיה, הקפיטן ולדימור רטנר ורבים אחרים.⁸⁹ באמצע יולי נפצע קרייזר ואושפז. ב-22 ביולי הוענק לו תואר "גיבור ברית-המועצות". ביטאון הצבא, הכוכב האדום, פרסם ב-23 ביולי 1941 את הקטע הבא: "יעקב קרייזר הוא הראשון מבין המפקדים האמיצים של כוחות היבשה שזכה בתואר הרם על אומץ-לב וגבורה שגילה בלחימה נגד הפשיזם ועל ניהול מיומן של יחידותיו בקרב, תוך מתן דוגמה אישית לכפופים לו". הדיוויזיה של קרייזר הייתה אחת

⁸⁵ Guderian, Panzer Leader, p.162

⁸⁶ Shapiro, Under Fire, p.277

⁸⁷ זוקוב, זכרונות המרשל, עמ' 211. יעקב קרייזר היה היהודי בעל הדרגה הגבוה ביותר בצבא הסובייטי – דרגת גנרל-פולקובניק והיה מפקד ארמיה (דרגה אחת לפני מרשל. קרייזר המשיך לשרת בצבא גם אחרי המלחמה ומילה תפקידים מגוונים. הוא נפטר בשנת 1969, בגיל 64.

⁸⁸ Guderian, Panzer Leader, p.162

⁸⁹ Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, pp. 91-92.

הראשונות שקיבלה את התואר "דיוויזיית גוורדיה". לאחר החלמתו התמנה קרייזר למפקד הארמייה השלישית שלחמה בחזית בריאנסק (Briansk), דרומית-מערבית למוסקבה.⁹⁰

מדרום לבוריסוב המשיכו כוחות שריון גרמניים בהתקדמותם מזרחה, במטרה לצלוח את הדנייפר ולכבוש את העיר מוגילב (Moghilev). הארמייה הסובייטית ה-13 ניהלה שם קרבות שהייה. סוללת תותחים בפיקודו של קפיטן בוריס לייבוויץ חיגרין (Khigrin) תפסה עמדות בכביש מוגילב-מינסק בקרבת נהר דרות (Druth). הטנקים הגרמנים כארבעים במספר, בחיפוי אווירי, הסתערו קדימה. חיגרין הפעיל את תותחיו בירי בכינון ישיר לעבר הטנקים הגרמניים, פגע בששה מהם ובלם את התקדמותם. הוא אישית הפעיל תותח שצוותו נפגע ותוך כך נפל בקרב זה. ב-31 באוגוסט 1941 זכה חיגרין בתואר "גיבור ברית-המועצות". בעיתון "פרוודה" ב-1 בספטמבר נכתב: "העם שלנו יזכור בהוקרה מעשה הגבורה של גיבור ברית המועצות קפיטן חיגרין שנכנס לקרב עם שיירת טנקים של האויב עדיפה עליו בהרבה והשמיד בתותח 6 טנקי אויב".⁹¹ במחצית השנייה של יולי נפל בקרב באותו האזור המפקד היהודי של חטיבת חיל-הרגלים 110, מיור ק"א ריימר, בהגנה על מעברי הדנייפר. חטיבתו, שהייתה מנותקת משאר כוחות דיוויזיית הקלעים ה-53, הדפה במשך 10 ימים את האויב.⁹²

לאחר חציית הדנייפר המשיכו הגרמנים בהתקדמותם לעבר סמולנסק (Smolensk) ומוסקבה. על מנת להקל על הכוחות הלוחמים באזור סמולנסק, שהיו נתונים בסכנת כיתור, הנחית הצבא האדום באמצע יולי מתקפת-נגד באגף הדרומי של גזרת הלחימה. הכוח המוביל במתקפת-הנגד היה הקורפוס הממוכן ה-25, בפיקודו של הגנרל-לויטננט שמעון קריבושין (Krivoshin). קריבושין התנדב בשנת 1918 לחיל הפרשים של בודיוני והשתתף בקרבות נגד דניקין, וראנגל ונגד הצבא הפולני בפיקודו של פילסודסקי. אחרי מלחמת האזרחים קריבושין נשאר בצבא פיקד על גדוד ועל חטיבה משורינת. בשנת 1936 נשלח לספרד לפקד על השריון הסובייטי שנלחם שם נגד גנרל פרנקו. בשנת 1938 בשובו מספרד פיקד על יחידות שריון בקרבות עם היפנים באזור אגם חסן. חטיבת הטנקים עליה פיקד השתתפה בספטמבר 1939 בפלישה לפולין. ב-22 בספטמבר 1939 הועברה העיר והמבצר ברסט-ליטובסק מהשריון הגרמני שכבש אותו לידי קריבושין וחטיבתו. גנרל גודריאן הגרמני וקריבושין היהודי לחצו את ידיהם ועמדו ביחד על במה כשהם מצדיעים ליחידות הטנקים

⁹⁰ Under Fire, Shapiro, p. 318 ראה גם Istorija Velikoi על תפקידו של קרייזר בקרבות באזור בוריסוב,

Pospelov, (להלן) Pospelov et al., vol. 2, p.39 Otechestvennoi Voiny Sovetskogo Soiuza 1941-1945,

Istorija Velikoi(

⁹¹ F.Sverdlov and A.Vainer, Voiny Evrei na Frontakh Velikoi Otechestvennoi, Moskva 1999, p.32 (להלן)

Sverdlov and Vainer, Voiny Evrei (

⁹² Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, pp. 94-95

שעברו במיסדר בפניהם. היה זה כנראה המקרה היחידי בו גנרל יהודי לוחץ את ידיו של גנרל גרמני, מקיימים שיחה ידיונית ומקבלים מסדר צבאי ביחד.⁹³

במתקפת הנגד באמצע יולי, כוחותיו של קריבושין צלחו את הדנייפר והתקדמו מערבה לעבר בוברויסק (Bobruisk), תוך קרבות עקובים מדם עם השריון של גודריאן שתקף באותה גזרה. מהלך זה אילץ את הגרמנים להעביר לגזרה זו כוחות נוספים, האיט והחליש במידת-מה את המאמץ העיקרי שלהם לעבר מוסקבה. בקרבות הקשים שהתנהלו ביולי באזור סמולנסק נלחם והצטיין גדוד טנקים בפיקודו של הקפיטן דוד דרגונסקי (Dragunski), שבמהלך המלחמה הגיע לדרגת גנרל וזכה פעמיים בתואר גיבור ברית-המועצות". באמצע אוגוסט, בנסותם לפרוץ מתוך כיתור גרמני, נפל בקרבות באזור סמולנסק ראש המטה של קורפוס הקלעים ה-63, פולקובניק א.ל. פייגין, יחד עם מפקד הקורפוס.⁹⁴

יחידות "הגיוס העממי" שהוקמו במוגילב, הומל (Homel) ובמקומות אחרים בציר ההתקדמות הגרמנית לעבר מוסקבה, נטלו חלק בקרבות. על אחד הגדודים במוגילב, שהורכב מעובדי המיליציה, פיקד ז' קלוגמן. בקרבות על הגנת העיר הצטיינו יעקב סגל, מזכיר הקומסומול המקומי, ונחום שפוליאנסקי (Shpolyansky), ממארגני "הגיוס העממי" במקום. שניהם נפלו בקרב. בהגנה על הומל הצטיינה חטיבת "הגיוס העממי" המקומית, שמפקדה היהודי קפיטן פ. אוטקין (Utkin) נפל בקרב. מפקד אחד הגדודים בחטיבה היה ב' פרידמן, ובין לוחמי החטיבה היו יהודים נוספים.⁹⁵

יהודים בהגנה על לנינגרד ובצירים המובילים אליה

הכוחות של החזית הגרמנית "צפון" התקדמו דרך הארצות הבלטיות לעבר לנינגרד. בדרכם צפונה היה עליהם לכבוש את עיר הנמל ליבאו-ליפאיה (Libau-Liepaja), שכותרה על ידם. הכוח הסובייטי העיקרי שהיה מופקד על הגנת העיר והבסיס הימי שם הייתה דיוויזיית הקלעים ה-67. ב-25 ביוני, לאחר שמפקד הדיוויזיה נפצע אנושות, קיבל את הפיקוד על הדיוויזיה ראש המטה שלה, הפולקובניק היהודי ולדימיר בובוביץ' (Bobowitz). לאחר ימים של קרבות, כאשר לא ניתן עוד להחזיק בעיר, קיבל בובוביץ' פקודה לפרוץ מתוך העיר לכיוון ריגה. הוא נפצע קשה בקרבו הפריצה, אך הצליח להוציא חלק מכוחותיו מהכיתור.⁹⁶

⁹³ Lonid Sheinker, Geroism Guderian, Panzer Leader, p. 83 על מפגש בין קריבושין וגודריאן, ראה: Evreev na Voine, Tel Aviv 2003, p.135 (להלן Sheinker, Geroism Evreev)

⁹⁴ Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, p. 114

⁹⁵ Abramovitch, V Reshaiushchei Voine, pp. 96, 115-116

⁹⁶ Ibid., pp. 102-103

בריגה, עם פרוץ המלחמה הוקמה ביוזמת השלטונות בחיפזון "גוורדיית הפועלים" להגנת מוסדות ומתקנים ממחבלים מקומיים ומצנחנים גרמניים. ליחידה זו התנדבו יהודים רבים. מפקד מחלקה בגודל 9 של גוורדיית הפועלים לב מאירוביץ', בימים 25-28 ביוני, השתתף בחיסול יחידת צנחנים גרמנים שנחתה בקרבת העיר ובקרב נגד יחידת מחבלים מקומיים. וב-29 ליוני, יחד עם כוחות נוספים, נטלה חלק מחלקתו בבלימת כוחות גרמניים שחצו את נהר דאוגווא (Daugava). רבים מאנשי מחלקתו נפלו בקרב ובהפצצת מטוסים גרמניים, מאירוביץ' נפצע בראשו ופונה לעורף.⁹⁷ אנשי יחידות גוורדיית הפועלים מלטווייה נסוגו יחד עם יחידות הצבא האדום ועם הקמת הדיוויזיה הלטווית בצבא האדום, נכללו הם בדיוויזיה זו.

בניסיון למנוע את בהתקדמותם לעבר לנינגרד, באזור הערים פסקוב (Pskov) ונובוגורוד (Novogorod), הצליח הקורפוס הממוכן הראשון בפיקודו של הגנרל מיכאל לבוביץ' צ'רניאווסקי (Tsherniavsky) לעכב את התקדמותם של הגרמנים. צ'רניאבסקי שירת מדצמבר 1917 בצבא האדום, השתתף במלחמת האזרחים והתקדם בדרגי פיקוד שונים בחיל השריון הסובייטי. דיוויזית הטנקים של הקורפוס חזרה וכבשה מהגרמנים את העיר אוסטרוב (Ostrov), צומת דרכים חשובה בדרך ללנינגרד. אך בהעדר תמיכה של חיל רגלים וכאשר התחמושת אזלה, נאלצו בליל ה-6 ביולי הטנקים לסגת, אחרי שסבלו אבדות כבדות. כדי להאיט את התקדמות הגרמנים לעבר לנינגרד ביצעו הכוחות הסובייטיים מתקפת נגד בימים 14-18 ביולי, כאשר הקורפוס של צ'רניאווסקי שהיה הכוח המוביל בהתקפת נגד זו, כבש מחדש את העיר סולצי (Soltsy) מדרום-מערב לנובוגורוד, ב-17 ביולי ובלם את התקדמות הגרמנים לעבר לנינגרד. כל יום של בלימת התקדמות הגרמנים איפשר את חיזוק מערך ההגנה של העיר.⁹⁸

מקום נוסף בו נבלמה ההתקדמות הגרמנית לעבר לנינגרד וריתק כוחות גדולים של קבוצת-ארמיות "צפון" הייתה העיר טאלין, בירת אסטוניה. שלשה שבועות עמדה טאלין ומגניה, בימים 7-28 באוגוסט 1941, מנותקים יבשתית, מול התקפות הגרמנים. הגנת העיר הועברה לפיקוד צי הבלטי ובכפיפותו היה קורפוס רגלים מס' 10. אוניות הצי נטלו חלק פעיל בהגנת העיר. קפיטן הצי דרגה ראשונה ניקוליי פלדמן שהיה סגן מפקד ההגנה על טאלין, פיקד על תותחי הספינות ותותחי החופים של בסיס הימי. בסיירת "קירוב", שהתותחים הכבדים שלה סייעו באש על הגנת טאלין פיקד עליהם סטרשי-לויטננט יוסף שוורצברג ועל תותחי ה-נ"מ שהדפו את התקפות המטוסים הגרמניים

⁹⁷ Ibid., p. 105

⁹⁸ Ibid., pp. 106, 118. Sverdlov, *Evrei Generaly*, p.233 סגן מפקד 1943 – 1942

ארמיית טנקים ה-3, ובשנים 1944 – 1945 מפקד כוחות השריון של החזית הבלטית השנייה ושל החזית הביילורוסית

על הספינה פיקד לויטננט נחום ליובוויץ. בקרב הקצינים באוניה היו גם קאפיטן-לויטננט בריינאזין, לויטננט ראשון באסין ואחרים. תפקיד חשוב בהגנה על העיר מילה ראש המטה של קורפוס הרובאים מסי' 10 מארמייה ה-8 גנרל-מיור לב ברזינסקי (Berezinski). ברזינסקי שירת בצבא האדום משנת 1918 והשתתף במלחמת האזרחים כמפקד זוט. בשנות שרותו היה מפקד דיוויזיית חיל רגלים ובמהלך המלחמה ראש מטה של קורפוס ובהמשך ראש מטה של ארמייה בחזית וולחוב.⁹⁹

בקרבות על טאלין בירת אסטוניה נטל חלק פעיל פולק מתנדבים הלטווי מסי' 1 (פולק סטנדרטי היה מורכב משלשה גדודי חיל רגלים ללא יחידות מסייעות של תותחנים, הנדסה וכו'), שכ-20 אחוז מלוחמיו היו יהודים והורכב בחלקו מאנשי גווארדיית הפועלים שנסוגו מלטווייה. הפולק סבל אבדות כבדות ובהם יהודים רבים נפלו בקרב זה, ביניהם הקומיסר סולומון באומן. בהתאם לפקודת הפיקוד העליון הסובייטי ובמטרה לחזק את ההגנה על קרונשטאט, בסיס הימי של לנינגרד, פונתה טאלין. הפינוי התבצע דרך מיצרי הים הפיני, תוך שליטה מוחלטת של חיל האוויר הגרמני, תחת אש של תותחי חופים גרמניים ומוקשים ימיים רבים שהונחו בים על די הגרמנים והפינים. מתוך 195 ספינות שהשתתפו בפינוי טובעו 53 ומתוך 23,000 אנשים שעלו על האוניות אבדו במצולות הים 4,767.¹⁰⁰

בקרבות על השליטה בים הבלטי ועל מבואות לנינגרד מכיוון הים, נועד תפקיד חשוב ביותר לבסיס הצבאי הסובייטי בחצי האי חאנקו (Hanko) שבדרום מערב פינלנד. ברית-המועצות קיבלה את חאנקו בחכירה, על-פי חוזה-השלום שלה עם פינלנד. חיל-המצב של חאנקו מנה כ-25,000 חיילים, מחציתם אנשי חיל-הים. כקומיסר וסגן מפקד הבסיס שימש יהודי, ארסני רסקין (Rasskin). באחד ביולי 1941 ביצע הצבא הפיני התקפה על הבסיס, אך נהדף. במשך 164 ימים עמד חיל-המצב של חאנגק בהתקפות והפגזות של הפינים ושל הגרמנים. ספינות הבסיס מנעו מן הגרמנים חופש פעולה בים הבלטי ואפשרו לצי הסובייטי לתקוף אניות אויב. רסקין הצטיין בניהול קרב ההגנה על הבסיס ופיקד אישית על כיבוש איים אחדים שבקרבתו. מפקד הבסיס גנרל ס.י. קאבאנוב (Kabanov) כתב עליו: "... כל הזמן הוא חיפש הזדמנויות לקחת חלק פעיל בקרב. כמה שלא אמרתי לו שאין צורך שאישית ישתתף בלחימה ממש, שתפקידו כאחד המפקדים להגנה על חצי האי הוא אחר, כל זה לא עזר" בין מגני הבסיס היו יהודים נוספים שהצטיינו בקרב, ביניהם קפיטן לב טודר מפקד סוללת תותחי חוף כבדים (305 מ"מ) שבספטמבר התמנה לפקד על האי חורסן (Khorsen) שהיה חלק מבסיס חאנקו, סגן מפקד מחלקת חיל רגלים רב-סמל שמעון לויין שהצטיין בהגנה על

⁹⁹ גנרל 9 Sverdlov, Evrei Generaly, p.29 : Aron Abramovich, Leningradskaia Bitva, Tel Aviv 1990, p. 9
להלן Abramovich, Leningradskaia Bitva מיור ברזינסקי נפצע בחזית ומת מפצעיו ביולי 1943. (להלן

¹⁰⁰ Abramovich, Leningradskaia Bitva, pp.9-10 : Pospelov, Istoria Velikoi., vol. 2, pp. 83-85 .

האי אלמחולם (Elmkholm), מיור פטר רויטברג, ראש מטה ומפקד בפועל של גדוד חיל האוויר מס' 13 ואחרים. בנובמבר 1941 הוחלט לפנות את הבסיס ולהעביר את מגניו ללנינגרד. הפינוי התנהל דרך הים, בתנאים קשים ביותר. כלי שייט רבים עלו על מוקשים וטבעו, ביניהם שולת-המוקשים "גורדי" (Gordi), שמפקדה היהודי הקפיטן יבגני יפת, טבע עם ספינתו.¹⁰¹

בהגנה על לנינגרד תרמו רבות עשרת דיוויזיות "גיוס עממי" (Narodnoe Opolchenie) ומספר גדודים עצמאיים, שבהם שירתו 135,000 איש שגויסו מקרב תושבי העיר, שהפכו לדיוויזיות חיל רגלים רגילות ועשרות רבות של גדודי ארטילריה, הנדסה, הגנה אווירית וכו'. בדיוויזיות ובגדודים אלה ובקרב מפקדיה היו הרבה יהודים, בהתאם להערכה כ-6 אחוזים, בדומה לחלקם באוכלוסיית העיר. בדיוויזיה של מתנדבים שהוקמה מתושבי רובע וסילאוסטרובסק (Vasileostrovsk), רבים מאנשיה היו פרופסורים, מרצים, סטודנטים ועובדי האוניברסיטה, האקדמיה לאומנות (מכון רפין) ומכונים אקדמיים אחרים שהיו ברובע. בין אלה היו הרבה יהודים, בהם הפרופסורים צכנוביצר ואוקון, המרצים רוזנשטיין, מלקין, ארסקי ועשרות רבות של מרצים, תלמידי מחקר וסטודנטים יהודים.¹⁰²

בקרב מאות יהודים ששירתו בדיוויזיות "גיוס העממי" מס' 2 שהפכה לדיוויזית חי"ר מס' 85, שמפקדה היה גנרל-מיור איליה ליובוצב ומאוחר יותר הוא הוחלף על ידי פולקובניק יצחק לבדינסקי. מפקד הארטילריה בדיוויזיה היה פוד-פולקובניק גריגורי ברוסר, שמאוחר יותר התמנה מפקד ארטילריה של ארמייה ומנובמבר 1943 היה ראש מטה של הארטילריה של החזית הלנינגרדית, בדרגת גנרל-מיור. ברוסר שירת בצבא אדום מאז 1919. דיוויזיה חי"ר זו הצטיינה בהגנה על ראש הגשר אורנינבאום (Oranienbaum), ממערב ללנינגרד, שהשתרע על קטע של עשרות אחרות של קילומטרים, בחוף הדרומי של מפרץ הפיני. ראש גשר זה שכונה: קבוצה מבצעית הימית "Primorskaia Operativnaia Gruppy) נותק ממערך ההגנה העיקרי של לנינגרד אחרי שהכוחות הגרמנים כבשו קטע של כחמישה קילומטרים שבין לנינגרד העיר ובין אורנינבאום, לאורך המפרץ הפיני. ראש גשר זה הגן מדרום על קרונשטאט, הבסיס הימי העיקרי שנותר לצי הסובייטי בים הבלטי וסייע לאוניות בעת פינוי טאלין וחאנקו. ראש גשר זה החזיק מעמד למעלה משנתיים, עד להדיפת הכוחות הגרמנים מלנינגרד וריתק אליו כוחות אויב גדולים. בקרבות ההגנה על אזור אורנינבאום ובהתקפות נגד מקומיות, מילה תפקיד חשוב גדוד טנקים מתוגבר ובו 4 פלוגות, שהוקם באוקטובר 1941 בפיקודו של מיור אהרון אוסקובסקי. בקרבות בחזית לנינגרד הצטיין מפקד פולק

¹⁰¹ . ראסקין, אחרי Slovar-Spravochnik, p.479 : Abramovitch, V Reshaiushchei Voinie, pp. 129-131 . התמנה כראש המנהל הפוליטי של הצי בים שהצטיין בהגנה ובפינוי של חאנקו, אותו עזב בין האחרונים, הוא נהרג בתאונת מטוס בדצמבר 1942 השחזור.

¹⁰² Leningradskaia Bitva, p. 12 Abramovitch,

מס' 59 מדיוויזיה חי"ר מס' 85, גיבור ברית המועצות (ממלחמת פינלנד) מיוור חיים קרסנוקוטסקי. קרסנוקוטסקי, הועלה לדרגת פולקובניק ונלחם בחזית לנינגרד עד לפריצת המצור על העיר.¹⁰³ בגזרה הדרומית הגנה על העיר הארמייה ה-42, שראש המטה שלה היה הגנרל-לויטננט לב ברזיינסקי (Berezinsky). מי שהיה בתפקיד ראש מטה של קורפוס רגלים ה-10 בקרב ההגנה על טאלין.¹⁰⁴

ציר ההספקה היחידי אל העיר הנצורה היה בספינות דרך אגם לדוגה ובחורף, כאשר האגם כפה, באמצעות כלי רכב על הקרח. דרך זו כונתה "דרך החיים" ודרכה הועבר מזון לעיר ודרכה פונו כחצי מיליון תושבי העיר. מטרת הפינוי היה בעיקר להקטין את מספרם של אוכלי לחם, ורוב המפונים היו ילדים. המזון שהועבר דרכה לא מנע את הרעב הנוראי בעיר ובהתאם לפירסומים רשמיים מספר המתים מרעב הגיע 632,253 ועוד כ-17,000 אזרחים נהרגו בהפצצות והפגזות, אך יש הערכות שבעיר מתו כמיליון תושבים, מתוך כשלושה מיליון אנשים שהיו בעיר וסביבתה עם ניתוקה משאר חילקי ברית המועצות. רק בחודשי ינואר-פברואר 1942 מתו בעיר 199,187 אנשים, בממוצע שלשה עד ארבעת אלפים אנשים ביום. מעט המזון שהגיע סופק ברובו לחיילים שהגנו על העיר ולפועלים במפעלי תעשייה שהמשיכו לספק נשק ותחמושת ללוחמים, גם זה במנות קטנות מאד.¹⁰⁵

בתכנון ובהפעלת "דרך החיים" היה חלק לא מבוטל ליהודים. בספטמבר- תחילת אוקטובר 1941 הספקה לעיר נעשה בספינות באגם לאדוגה, זאת תחת אש בלתי פוסקת של הגרמנים וניסיונות שלהם לנתק ציר הספקה חיוני זה. מפקד השייטת הסובייטית שהבטיחה את תנועת ספינות ההספקה לעיר היה יהודי, **תת-אדמירל פאבל אהרונוביץ' טריינין** (Trainin), שמקודם פיקד על בסיס הימי הסובייטי בריגה. באוקטובר החל אגם לאדוגה להתכסות בקרח והבעיה הראשונה שעמדה בפני מתכנני הדרך הייתה מתי הקרח מספיק חזק לשאת כלי רכב. את מדידות עובי הקרח ניהל המטאורולוג פוד-פולקובניק יעקב חיימוביץ' יוסלב, ראש השרות המטאורולוגי של החזית. הוא גם היה אחראי על מעקב שוטף של עובי הקרח, גם לקראת אביב 1942 כאשר החל הקרח לנמס. כאחראי על הכנת דרך הקרח התמנה המהנדס הצבאי ב.ו. יעקובובסקי. ב-21 בנובמבר נעשה ניסיון ראשון להעביר הספקה בעגלות רתומות לסוסים, בין מובילי עגלות שהצליחו למרות אש ארטילרית גרמנית ואבדות להעביר קמח לעיר הנצורה היה פ.ג. זינגר. למחרת, ב-22 בנובמבר נפתחה דרך הקרח רשמית ונעשה ניסיון ראשון להעביר בה כלי רכב עם הספקה. הוביל את שיירת הרכב מפקד

¹⁰³ Shapiro, Under Fire, pp. 258-261 : Sverdlov, V Stroiu Otvazhnykh., pp.150-151 .Abramovich, Leningradskaiia Bitva, pp.11-12

¹⁰⁴ Abramovitch, V Reshaiushchei Voinie, pp. 126, 134 השתתף מ-1918, במלחמת האזרחים, נפצע בחזית ומת מפצעיו ביולי 1943.

¹⁰⁵ Abramovich, Leningradskaiia Bitva, pp. 33-34 אלכסנדר ורט, רוסייה במלחמה 1941 – 1945, תל אביב 1968, עמ' 231-232.

גדוד תובלה **מיור ביברמן**. מאות יהודים נוספים עסקו בביקוח והפעלת "דרך הקרח". במהלך הפעלתה מאות משאיות נפגעו וטבעו. בימים שבין ה-23 בנובמבר ועד ה-1 בדצמבר הועברו בדרך הקרח 800 טון קמח, אך באותם הימים כ-40 משאיות טבעו.¹⁰⁶ מרדוך קצמן, שמטעמי בריאות היה משוחרר משרות צבאי, התנדב בספטמבר 1941 לגיוס העממי, הוצב בגדוד תובלה מס' 332 ושימש נהג בדרך החיים, סיפר: "בכל מכונית היו שני נהגים. בלילה נסענו דרך אגם לדוגה כשפנסי המכונית מכובים, מרחק מה בין מכונית למכונית ועם דלתות פתוחים, כדי להיות בכוננות לקפוץ החוצה במקרה והקרח מתחיל להתפקע..."¹⁰⁷

הצבא שהגן על העיר היה זקוק לדלק, שהיה דרוש גם להפעלת מפעלים חיוניים בעיר. באביב 1942 הונח צינור דלק על קרקעית האגם והובטחה אספקת דלק לעיר. ניסיונות הגרמנים לפגוע בצינור באמצעות פצצות עומק שהוטלו לאגם נכשלו. כמו כן הונח על קרקעית האגם כבל חשמלי שהוביל חשמל מתחנה בעיר וולחוב שמדרום-מזרח לאגם, שהצבא הסובייטי כבש מחדש מהגרמנים.¹⁰⁸ ז'וקוב כתב על "דרך החיים": "סיפורה של דרך החיים שחיברה את לנינגרד הנצורה הוא בגדר אפוס לעצמו. על פני דרך זו, שהתמשכה על פני אגם לדוגה הקפוא בחורף, הובאו העירה מצרכי מזון ותחמושת..."¹⁰⁹

באוגוסט 1941 חולקה החזית הצפונית הרוסית לשתי חזיתות: מצפון ללנינגרד הייתה החזית הקרלית והשניה החזית הלנינגרדית. כראש המטה של החזית הקרלית התמנה גנרל מיור לב סולומונוביץ' סקווירסקי. סקווירסקי שירת בצבא האדום משנת 1919 והשתתף במלחמת האזרחים. בשנים 1943-1944 פיקד סקווירסקי על ארמייה. החזית הקרלית, בצפון הרחוק, הגנה על הדרך לעיר הנמל מורמנסק ועמדה מול התקפה של קורפוס ההררי הגרמני "נורווגיה" וכוחות צבא פינלנד, שתקפו מצפון לאגם לדוגה. בחזית הקרלית, באזור העיר וצומת הדרכים סואויאריווי (Suoiarvi) בלם פולק מס' 52 בפיקודו של פולקובניק מרק יעקובלביץ' בירמן, יחד עם כוחות נוספים, במחצית השניה של יולי 1941, את התקדמות כוחות גרמניים ופיניים. החזית בגזרה זו התייצבה לתקופה ממושכת.¹¹⁰

¹⁰⁶ Abramovich, Leningradskaja Bitva, pp. 40-41

¹⁰⁷ Ibid., pp.41-42

¹⁰⁸ ררט, רוסיה במלחמה, עמ' 237

¹⁰⁹ ז'וקוב, זכרונות המרשל, עמ' 245-246

¹¹⁰ Abramovich, Leningradckaja Bitva, pp. 17-18

בדרומה של ברית-המועצות תקפו כוחות קבוצת-ארמיות "דרום" את אוקראינה כשיעדם היו קייב, אזור התעשייתי דונבס ובהמשך הרי קווקז ואזורי הנפט שם. בחזית דרומית זו נתקלו הגרמנים בהתנגדות גדולה יותר והתקדמותם הייתה איטית יותר. יחידות דיוויזית חי"ר מס' 87 שראש המטה שלה היה פולקובניק מיכאל בלאנק, ניהלו מיום ראשון המלחמה קרבות במטרה להאיט את התקדמות האויב באיזור העיר ליובומל (Luboml), ממזרח לנהר בוג. ביום שלישי למלחמה נפל מפקד הדיוויזיה גנרל-מיור פ.פ. אליאבושב (Aliabushev) והדיוויזיה, שסבלה אבדות כבדות, מצא את עצמה מוקפת. חלק מיחידותיה התפזרו, חלק נכנעו. בלאנק ארגן סביבו שאריות של שני פולקים ובמשך שמונה ימים הוביל אותם דרך יערות, תוך התנגשויות בלתי-פוסקות עם כוחות גרמניים, לעבר החזית שהייתה רחוק מזרחה. בלנק הצליח להתחבר לכוחות הסובייטיים. באותם הימים בהם ארמיות סובייטיות שלמות התפוררו ומאות אלפי חיילים סובייטיים נפלו בשבי, פעלו של בלנק היה במידה רבה יוצא דופן. ב-8 ביולי הוטל על הכוח שלו, שהפך לצוות קרב עצמאי, לתפוס עמדות הגנה במבואות העיר נובוגרד-וולינסקיי (Novograd-Volynskii). לאחר ימים אחדות של קרבות נאלץ הכוח שלו לסגת מזרחה. בלנק שהוכיח את מנהיגותו ואומץ ליבו בקרבות שניהל, מונה ב-20 באוגוסט, בהיותו פולקובניק, לפקד על קורפוס הרובאים מס' 15, שלחם באזור צ'רניגוב. הקורפוס, אחרי הקרבות שניהל והאבדות שסבל היה הרבה מתחת לתקן ועוצמתו לא עלתה על דיוויזיה. כוחות שריון גרמניים הצליחו באותה גזרה לחצות את נהר דסנה (Desna) מדרום-מערב לצרניגוב ולהקים ראש גשר בצד המזרחי של הנהר. בלנק קבל פקודה שעל הקורפוס שלו לכבוש את ראש הגשר ולהדוף את כוחות האויב לצד המערבי של הנהר. בלנק הוביל אישית את התקפת-הנגד ונהרג תוך ההסתערות. מפקד הארמייה ה-5, לה היה הקורפוס כפוף, גנרל איוון איונוביץ' פדיונינסקי (Fediuninskii), כתב על בלנק:

"... הצטערנו מאוד על מותו של קצין אמיץ ונמרץ זה, שגילה כוח רצון וגבורה בעת הוצאתו מן הכיתור של יחידות מהדיוויזיה ה-87. הקולונל בלנק היה מפקד אמיץ, תמיד נמצא במקומות המסוכנים ביותר. הוא נפל בהתקפת-נגד כאשר הוביל את ההתקפה עם רובה ביד, כמו חייל מן השורה..."¹¹¹

בקרבות שהתחוללו מדרום לקייב בחודשים יולי-אוגוסט 1941, נטל חלק קורפוס הקלעים ה-64 בפיקודו של גנרל-מיור זינוביי זכרוביץ' רוגוזניי (Rogoznyi), שמשנת 1918 היה בצבא

¹¹¹ Abramovich, V Reshaiushchei Voinie, pp. 110-111, 146 .

ארמיה 5 היה מפקדו של קורפוס 15 והוא שהעביר את הפיקוד על הקורפוס לבלנק.

ולחם במלחמת האזרחים. קורפוס זה מאמצע יולי בלם את התקדמות לעבר הדנייפר ובהגנה על הדנייפר. בהתקפת נגד בגזרת פעילותו של הקורפוס הופעלה בתחילת אוגוסט חטיבה מוצנחת מס' 2, מעתודת המטה הכללי, בפקודו של פוד-פולקובניק ק.פ. שטיין. החטיבה, שהייתה מיחידות העילית של הצבא הסובייטי והצטיינה ברוח לחימתה, הסתערה על עמדות האויב והגיעה לקרב כידונים עם הגרמנים, בהם הניסה אותם.¹¹²

אך פעולות קרב אלה וההקרבה שגילו רבים ממפקדים וחיילים, לא היה בכוחם לשנות את המצב הכללי בחזית. באמצע ספטמבר 1941 נחל הצבא האדום אחת המפלוגות הגדולות ביותר במלחמה. העוצבות המשוריינות של גודריאן תקפו מצפון, מאזור סמולנסק, וחדרו לעורף הצבא האדום שהגן על אזור קייב. כוח גרמני אחר תקף מדרום, במרחק 150 ק"מ מזרחית לקייב התחברו שני הכוחות וכיתרו 600,000 חיילים סובייטים. ארמיות שלמות התפוררו ונפלו בשבי. קייב נכבשה ב-19 בספטמבר 1941. יחידות קטנות, לעתים מאולתרות ומורכבות מחיילים מיחידות שונות, ניסו לפרוץ לעצמן דרך מזרחה ולצאת מן הכיתור. בניסיון לפרוץ מהכיתור נהרג ב-22 בספטמבר מפקד החזית הדרום-מערבית גנרל – פולקובניק מיכאיל קירפונוס (Kirponos) יחד עם מרבית אנשי המטה שלו.

במצב זה הוכח שוב, שאלה שלחימתם נגד הגרמנים היתה בכל תנאי, על החיים ועל המוות, וביניהם יהודים, המשיכו להילחם וניסו לפרוץ מהכיתור. פולקובניק יצחק קושניר, מפקד הארטילריה של הקורפוס ה-31, שכוחותיו התפזרו, ריכו סביבו מאות אחדות של חיילים מיחידות שונות, ובתנועה בלילות בלבד ניסה להיחלץ מן הכיתור. במשך 10 ימים נע הכוח המאולתר שלו מזרחה בעורף הגרמני, תוך התנגשויות עם כוחות גרמניים, עד שבאחת ההיתקלויות עם טנקים גרמניים, כשהוא מוביל את חייליו לפרוץ דרכם, קושניר נהרג. באותה חזית, מפקד דיוויזיית הפרשים מס' 37 פולקובניק גריגורי מויסיביץ' רויטינברג, הוביל את כוחותיו המכותרים לפריצה דרך גשר על הנהר פסל (Psel) שהוחזק בידי גרמנים. ב-12 בספטמבר תפסו כוחותיו את הגשר והחזיקו בו, עד שיחידותיו חצו את הגשר ופצצו אותו מאחוריהם. החטיבה המוצנחת השישית, בפקודו של פוד-פולקובניק פאבל מנדלביץ' שפרנקו (Shafarenko) המשיכה גם היא להילחם בעורף האויב וב-18 בספטמבר, אחרי 10 ימים בכיתור, פרצה את קווי האויב והתחברה לכוח העיקרי.¹¹³

העיר אודסה, ובה אוכלוסייה יהודית גדולה של מעל ל-200,000, הייתה נתונה בהתקפה ובמצור במשך 73 ימים, מה-5 באוגוסט ועד 16 באוקטובר 1941 (הניתוק היבשתי המוחלט החל ב-13 באוגוסט). ההגנה על העיר הופקדה בידי ארמיית החופים המיוחדת שהוקמה למטרה זו ובה דיוויזיה

¹¹² Ibid., pp. 142-143

¹¹³ Ibid., pp. 149-151

מס' 25 על שם צ'אפאיב ודיוויזיה המולדוויית מס' 95. לכוח זה צורפה גם דיוויזיה של הגיוס העממי של אנשי אודסה, בה שרתו הרבה יהודים. לאחר שהעיר נותקה הועבר הפיקוד על הגנת העיר למפקדת הצי הסובייטי בים השחור. כ-8,000 ימאים הצטרפו לכוח שהגן על העיר. הגנת העיר הסתייעה בתותחים שעל אוניות הצי. מול כוחות הגנה אלה עמדו שבע דיוויזיות חיל רגלים וחיטיבה אחת ממוכנת של הצבא הרומני. הצבא הרומני הסתייע בהתקפה על העיר במטוסי חיל האוויר הגרמני. בקרבות הקשים שהתנהלו סבלו שני הצדדים אבדות כבדות. הפיקוד הסובייטי העביר דרך הים מאזור קווקז כתגבורת דיוויזיה נוספת במחצית השניה של ספטמבר. במקורות הסובייטיים צוין שאבדותיהם בהרוגים ופצועים ביחידות הלוחמות היה כ-40 אחוזים ובקרב המפקדים אף מעל לאחוז זה. הצבא הרומני גם הוא הכניס כוחות נוספים ובהתאם לנתון סובייטי השתתפו בקרב על העיר כ-18 דיוויזיות רומניות.¹¹⁴

בהגנת העיר והבסיס הימי שבה נטלו חלק יהודים רבים, חיילים ואזרחים כאחד. עם היהודים שבדרגי פיקוד נמנו גם מפקד הארטילריה של הדיוויזיה על שם צ'אפייב פוד-פולקובניק פרול גרוסמן; אלכסנדר מאירסון, שפיקד על התותחים להגנת החופים; הקפיטן מיכאל צ'צ'לניצקי (Tshetselnitsky), שפיקד על הרכבת המשורינת "בעד המולדת"; ורבים אחרים. קומיסר הגדוד הראשון, שהורכב מימאים ושנלחם ביבשה, היה שמעון איזוס (Yzus), שנפל תוך הסתערות על עמדת אויב, ב-27 בספטמבר, בקרב פנים אל פנים. בקרב גדודי הימאים שלחמו כחיילים רגליים, אחוז האבדות בהרוגים ופצועים הגיעה ל-70 – 80 אחוזים. בעת התקפה רומנית על גזרת הגנה של אחד הגדודים, נהרג מפקד הגדוד והקומיסר נפצע קשה. את הפיקוד על הכוח שנותר כשיר לקרב נטל לויטננט ראשון פטר ארונסקי (Aronski) ובקרב פנים אל פנים אילץ את האויב, שהשאיר אחריו עשרות הרוגים ופצועים, לסגת. לארונסקי הוענקה דרגת קפיטן והוא התמנה כסגן מפקד של פולק. מפקד גדוד 422 של תותחי האוביצר כבדים מדיוויזיה 157 שהגיעה מקווקז כתגבורת לעיר, היה קפיטן אלכסנדר מאירסון. בהתקפת נגד של הדיוויזיה בסוף ספטמבר 1941, פגעו 12 תותחיו של מאירסון קשה באויב ואילצו אותו לסגת.¹¹⁵

בראש השירות הרפואי בעיר הנצורה עמד הרופא פולקובניק דויד סוקולובסקי. תפקיד מרכזי בהגנת העיר ובארגון המגזר האזרחי לעזרת הצבא, ובכלל זה הפעלת התעשייה לייצור נשק, מילא מזכיר הוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית נחום גורביץ (Gurewitz). גנרל (ומאוחר יותר מרשל) אלכסיי ניקולייביץ' קרילוב, ממפקדי ההגנה על העיר, כתב על פעלו של גורביץ: "בראש הקבוצה המבצעית עמד נ. גורביץ, מזכיר הוועד העירוני. הקבוצה ניהלה כל מה שהיה קשור עם גיוס

¹¹⁴ Pospelov, Istorija Velikoi., vol. 2, pp. 113-118

¹¹⁵ Abramovich, V Reshahushchei Voine, pp 161-162.

המקורות המקומיים לעזרת הצבא – בהקמת ביצורים, ארגון גדודי לחימה, הגנה אנטי-אווירית אזרחית, שמירת סדר בעיר שהייתה במצור... וכל הבעיות שהיו קשורות עם יצור נשק מקומי.¹¹⁶ במפעלי תעשייה בעיר הוכנו בזמן המצור 55 טנקים על בסיס טרקטורים, וכלי נשק ותחמושת רבים אחרים. היוזמה להפיכת הטרקטורים לטנקים וביצוע העבודה נעשתה על ידי המהנדס הצבאי סרן אורי הרצלביץ' קוגן. לניהול עבודות להקמת ביצורים הוקמו בעיר הנצורה שתי מפקדות, שעל אחת מהן פיקד המהנדס הצבאי בוריס נמירובסקי. כאשר כוחות אויב התקרבו לעיר ושדה התעופה נמצא תחת אש מרגמות, היה צרך דחוף להכין שדה אלטרנטיבי בתוך העיר. בעזרת גורביץ' הוקמה חטיבת נשים מתנדבות בפיקודה של אסיה פישמן, והן תוך שבוע ימים ועבודה מסביב לשעון, הכינו את השדה החדש. רבים ממגני אודסה היהודים זכו באותות הצטיינות. חלקם הצליחו להתפנות דרך הים, ואולם רבים אחרים מצאו את מותם בהגנת העיר.¹¹⁷

מפקד הבסיס הימי הגדול של אודסה, פולקובניק שמואל דיטיאטקובסקי (Dityatkovsky), הצטיין במיוחד בעת פינוי העיר. בימים 1 – 16 באוקטובר פונו מהעיר והועברו להגנת סווסטופול בקרים מעל ל- 80,000 חיילים ולנמלים בגדה המזרחית של ים השחור עוד כ- 15,000 אזרחים.¹¹⁸ אודסה פונתה לא כתוצאה מניצחון האויב אלא כתוצאה מפריצת ארמייה 11 הגרמנית בפיקודו של מנשטיין לקרים והצורך הדחוף לתגבר את כוחות המגינים על סווסטופול, בסיס הימי המרכזי לצי הסובייטי בים השחור.

כוחות ארמיה 11 הגרמנית הגיעו למבואות העיר ובסיס הימי הגדול סווסטופול ושמו עליה מצור יבשתי, ב- 30 באוקטובר 1941. עד לבואה של ארמיית - החופים מאודסה הגנו עליה שרידי כוחות שנסוגו ממקומות אחרים בקרים, חיל המצב המקומי ותגבורות שנשלחו מנובורוסייסק (Novorosiisk), עיר ונמל בחופו המזרחי של ים השחור. כוחות אלה הדפו את הנסיון הגרמני הראשון לכבוש את העיר בהסתערות מתוך תנועה, כבר בתחילת נובמבר 1941. בין התגבורות שהגיעו מנובורוסייסק הייתה חטיבת נחתים מס' 8 (morskaiia piekhota) בפיקודו של פולקובניק ולדימיר לבוביץ' וילשנסקי. חטיבה זו הנחיתה ב-7 בנובמבר התקפת נגד וכבשה חזרה מידי הגרמנים שתי גבעות שולטות על העיר. מצבה הצבאי של העיר השתפר עם הגעת כוחות ארמיית – החופים מאודסה וביצוע התקפות נגד שמטרתם הייתה כיבוש מחדש מידי הגרמנים משלטים ששלטו על העיר. בהתקפת נגד של חטיבת הנחתים מס' 7, השתלט גדוד בפיקודו של קפיטן משה פרוסיאק על אחד המשלטים והדף התקפות נגד של הגרמנים שניסו לכבשה חזרה. פרוסיאק נפצע קשה בקרב זה. ב- 17 בדצמבר פתחו הגרמנים בהסתערות שניה על סווסטופול. חטיבת הנחתים מס' 8 של ולדימיר

¹¹⁶ Ibid., pp.159-160

¹¹⁷ Ibid., pp. 165-166 :Pospelov, Istoria Velikoi, vol. 2, p.115

¹¹⁸ Rzhevski, Velikaia Otechestvennaia Voina, p. 59.

וילשנסקי עמדה מול הסתערות כוחות עדיפים עליה והדפה בקרבות פנים אל פנים את ההתקפה, אך איבדה בשני ימי קרבות כ-1,700 מחייליה. בקרב זה נפל הקומיסר של אחד מגדודי החטיבה חיים חיסלבסקי. חטיבת הנחתים מס' 7 שהייתה בעתודה, הוכנסה לקרב בגזרת הגנה של בקעת צ'ורגון (Chorgunskaiia Dolina), שם נוצר מצב קריטי. בהתקפת הנגד של החטיבה נפל שם ראש המטה שלה היהודי א.ק.קרנר (Kerner). הסתערות הגרמנים, שנמשכה עד סוף דצמבר, הסתיימה בכשלון.¹¹⁹

כוחות קבוצת ארמיות דרום המשיכה להתקדם מזרחה באוקראינה לעבר חרקוב והגיעו למבואותיה במחצית השניה של אוקטובר 1941. בקרבות במבואות העיר, בקרבת העיר דרגצ'י (Dergachi) ממערב לחרקוב, השתתפה חטיבת השריון מס' 10 בפיקודו של ו. א. בונטמן שבהתקפת-נגד שביצעה בלמה לזמן מה את התקדמות הארמיה הגרמנית ה-6. רכבת משורינת בה הקומיסר היה ל. גולדפרב נטלה חלק עם תותחיה בהגנת העיר. דיוויזית חיל רגלים 169 מהארמיה מס' 38, בפיקודו של גנרל-מיוזר שמואל רוגצ'בסקי (Rogachevski) הגנה על המבואות הדרומיים של העיר. רוגצ'בסקי שירת בצבא מ-1918 ולחם במלחמת האזרחים. אנשי "המשמר העממי" בחרקוב, וביניהם חטיבה מס' 1 ומפקדה היהודי זילפר (Zilper) ויהודים נוספים, לחמו בקרבות-רחוב בעיר, שהנהלו בימים 23 - 25 באוקטובר. העיר נכבשה ב-25 באוקטובר 1941¹²⁰

יהודים בהגנה על מוסקוה

ב-30 בספטמבר 1941 חידשו הגרמנים את המתקפה לעבר מוסקוה, לאחר שהארמייה המשורינת של גודריאן שהופנתה דרומה לאוקראינה לפעולת הכיתור הענקית של אזור קייב, הוחזרה לקבוצת ארמיות מרכז. לקרב על מוסקבה היה שלב הגנתי ובהמשך בא שלב התקפת-הנגד. בשלב ראשון של המתקפה הצליחו הגרמנים לכתר כוחות סובייטים גדולים באזור בריאנסק, דרומית-מערבית למוסקבה, ובאזור ויאזמה-רזב (Viazma-Rzhev), מערבית וצפונית-מערבית למוסקבה, והעמידו בסכנה את הבירה הסובייטית. במצב הקריטי שנוצר הוזעק ז'וקוב מלנינגרד וב-10 באוקטובר התמנה לפקד על הגנת מוסקבה. עמידה עיקשת של הצבא האדום, שהחזיק מעמד עד בוא גשמי הסתיו ושלגי החורף, מנעה את כיבוש העיר.

בחזית מוסקוה, כמו בחזיתות אחרות, לא נגרע חלקם של לוחמים ומפקדים יהודים בניצחון. דיוויזיית הקלעים ה-242 נפגעה קשה וכותרה באזור רזב. בקרבות אלה נפל מפקד פולק 897 שהגן על האגף הדרומי של הדיוויזיה, מיוזר י' שמואלבניץ'. כאשר הדיוויזיה כותרה ומפקדה וכן הקומיסר של

¹¹⁹ Abramovich, V Reshaisushchei Voine, pp. 264-265, 269-272

¹²⁰:Abramovich, V Reshaisushchei Voine, pp. 153-154 Artyomov, Bratskii Boyevoi Soyuz, pp.35-37.

הדיוויזיה נפצעו ומפקד הארטילריה של הדיוויזיה נהרג, מונה ראש המטה של הדיוויזיה פוד-פולקובניק ו. גלבוב (Glebov) כמפקדה וקפיטן דויד דרגונסקי, מפקד גדוד הטנקים שסופח לדיוויזיה, כראש המטה. במשך 10 ימים ניהלה הדיוויזיה קרבות, תוך נסיונות לצאת מן הכתור. כאשר גלבוב חלה, דרגונסקי נטל את הפיקוד על הכוח שנותר מהדיוויזיה שמנה כ-3,000 חיילים והצליח לחלץ אותם מן הכיתור ולהציבם בקו הגנה חדש. באזור קלין, (Klin) מצפון מערב למוסקבה, ב-25 בנובמבר, הדף גדוד הטנקים מחטיבת שריון 8, בפיקודו של ליאוניד מוצ'רסקי כוחות שריון של האויב ומנע מהם לפרוץ לעבר רוגצ'בו (Rogachevo).¹²¹

גדוד טנקים מן החטיבה ה-18, בפיקודו של הקפיטן גריגורי קוגן (Kogan), נערך ב-8 באוקטובר לבלום את האויב באזור מוז'ייסק (Mozhaysk), על הציר הראשי למוסקבה. הגדוד נלחם עד שכל הטנקים שלו נפגעו. קוגן הסתער לעבר הגרמנים עם שני הטנקים האחרונים, שגם תותחיהם היו פגועים, בניסיון לחפות על נסיגת חיל-הרגלים. הוא נפל בהסתערות זו. על מעשהו זה קיבל קוגל את אות לנין. צפונה יותר, בציר וולוקולמסק (Volokolamsk), הגנה על מבואות מוסקווה הדיוויזיה ה-316 המפורסמת של גנרל פנפילוב (Panfilov), שבשורותיה לחמו יהודים רבים. ביניהם היו המיור ק' הופמן, קצין המבצעים של הדיוויזיה. מיור שכטמן, מפקד החטיבה ה-1077, שנפצע קשה בקרבות אלה, המיור ולדימיר אוגסבורג (Ogsburg), ראש מטה הגדוד הארטילרי 857, שנפל בהיותו בעמדת תצפית וכיוון את אש התותחים, ויהודים רבים נוספים.¹²²

בציר וולוקולמסק באותם הימים, בגזרת ההגנה של הדיוויזיה ה-18, הצטיין בקרב וזכה בתואר "גיבור ברית-המועצות" טוראי חיל-התותחנים חיים דיסקין. כאשר כל אנשי סוללת התותחנים נגד טנקים נפגעו, נשאר דיסקין לבדו ופצוע, אך המשיך לפגוע בטנקי האויב עד שאיבד את הכרתו. באזור העיר קאלינין (Kalinin), מצפון למוסקבה, הצטיין בקרבות גדוד הטנקים בפיקודו של "גיבור ברית-המועצות" הקפיטן יוסף מקובסקי (Makovsky). בהתקפת-נגד שעליה הוא פיקד ובה נפצע קשה, נכבשו בקרב פנים אל פנים שני כפרים. מקובסקי המשיך להילחם בקרבות סטלינגרד, ושם נפצע קשה שנית.¹²³

דרומית מזה, בחזית בריאנסק, התקדמו הגרמנים לעבר טולה (Tula) ומוסקבה. בגזרה זו תקפה הארמיה המשוריינת השנייה בפיקודו של גנרל גודריאן. כוחות סובייטיים גדולים מצאו עצמם

¹²¹) Sverdlov, Encyclopedia Evreiskogo Geroizma, p. 223 להלן (Sverdlov, Encyclopedia : Abramovich, V Reshauishchei Voinie, pp.183, 202

¹²² Ibid., pp. 194-199

¹²³ Shapiro, Under Fire, pp. 103-106, 363-367

תוך זמן קצר מכותרים. הארמייה הסובייטית השלישית בפיקודו של הגנרל יעקב קרייזר ניהלה קרבות קשים בתנאי כיתור, באזור מדרום לבריאנסק. ב-7 באוקטובר ניתנה פקודה לפרוץ מהכיתור. במשך כארבעה שבועות, תוך תנועה בלתי פוסקת מזרחה והתקלות בכוחות גרמניים שחסמו את דרכה, הצליחו כוחותיו של קרייזר לפרוץ את הכיתור ולהיערך בקו הגנה חדש, שם המשיכו לבלום את התקדמות האויב מדרום-מערב למוסקבה. במסגרת הכוחות הסובייטיים המכותרים, הייתה גם חטיבת הטנקים ה-42. לאחר 11 ימי קרבות, בהם קרבות שריון בשריון, נותרה החטיבה ללא דלק ותחמושת, ובהמשך גם ללא טנקים. החטיבה חדלה להתקיים. מיור גריגורי קליין, מי שהיה סגן ראש המטה של החטיבה, ריכז את שרידי לוחמי החטיבה, קיבץ חיילים מיחידות אחרות שהתפזרו, והולכסם ברגל עד שחילוצם מן הכיתור. קליין תיאר את היציאה מהכיתור ועל הפגישה בדרך עם גנרל קרייזר וכוחותיו הנסוגים:

"כינסתי את שרידי החטיבה ביער, הודעתי שמעתה אנו יחידה אחת מגובשת ואני הוא מפקדה. חילקתי אותם לפלוגות ומחלקות ומיניתי עליהם מפקדים. שלד היחידה היו הטנקיסטים מהחטיבה. דרשתי מהחיילים משמעת קפדנית ביותר. מספר האנשים שהצטרפו אל היחידה בדרך שעד אז נאחזו ביערות הלך וגדל. התנועה הייתה רק בלילות, בדרכי עפר צדדיים, במשך היום חנינו ביערות. כשנתקלנו ביחידות קטנות של האויב נכנסנו אתם לקרב. כך זה נמשך 10 – 12 ימים. באחד הימים כשהתעכבנו בכפר קטן בא אלי בריצה חייל אחד ודיווח: 'חבר מיור, אותך קורא אליו גנרל קרייזר'. התברר שמפקד ארמייה 3 יעקב קרייזר ומטהו וחלק מיחידות מהארמייה שלו מנסים לצאת מהכיתור...התייצבתי מיד בפני המפקד. דווחתי לו על מצב היחידה שלי וקיבלתי פקודה שמרגע זה אני נמצא תחת פיקודו ויחידתי תאבטח את מפקדת הארמיה. שמחתי מאד להימצא תחת פיקודו של מפקד קרבי כזה. כל קציני המטה, כולל מפקד הארמיה נעו ברגל, בעיקר בלילות. מספר האנשים הלך וגדל, בדרך הצטרפו אלינו יחידות שלמות שגם הם חיפשו דרך לצאת מהכיתור. כולם היו עם נשק. ב-5 בנובמבר הגענו לעיר יפרמוב (Iefremov) והתחברנו עם הצבא שלנו... החטיבה שלנו אורגנה מחדש. המפקדים נשלחו למוסקבה כדי לקבל מינויים חדשים. אני התמניתי לראש מטה של חטיבת הטנקים מס' 41".¹²⁴

במרחבים הגדולים של זירת הקרבות ובתנאים טופוגרפיים בהם אזורי יערות נרחבים, ובהעדר חזית רצופה, ניתן היה למפקדים נחושים ובעלי יוזמה לא להיכנע, להסתגל או לפרוץ בכוח דרך הכוחות המכתרים ולהתחבר לכוחות העיקריים של הצבא הסובייטי בחזית. פעלם של המפקדים גנרל קרייזר, מיור קליין, קפיטן דוד דרגונסקי ורבים אחרים, הוכיח זאת. הם עשו זאת בתוקף

¹²⁴ Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp. 188-190

היותם מפקדים נאמנים למדינתם, לצבאם וחובתם כלפי חייליהם, אך ניתן להניח בוודאות שהיותם יהודים וביודעם מה מחכה להם כיהודים בשבי הגרמני, הייתה השפעה על התנהגותם ונחישותם. גודריאן כתב על ניסיונות אלה של הארמייה השלישית של קרייזר ויחידות אחרות של הצבא האדום לפרוץ את הכיתור:

הניסיון הרוסי לפרוץ מהכיתור בקרבת סיסמקה (Sisemka), ב-9 באוקטובר, הצליח... ב-11 באוקטובר ניסו הרוסים לפרוץ מהכיתור באזור טרובצ'בסק (Trubchevsk) משני צדי נהר נאווליה (Navlia)... הקרב היה קשה והאויב הצליח ליצור פירצה בקווי הגנה שלנו... באותו פרק זמן התנהלו קרבות רחוב קשים בגזרת פעולתו של קורפוס השריון 24 באזור מזנסק (Mzensk)... לקרב הוכנסו הטנקים הרוסיים T-34 שהסבו אבדות כבדות לטנקים הגרמניים. עד אז הייתה לנו עליונות בטנקים, עכשיו המצב השתנה. הסיכויים לניצחון מהיר ומכריע הלך ופחת... ב-13 באוקטובר הרוסים המשיכו בניסיונותיהם לפרוץ בין נאווליה ובורצ'בו (Borchevo)... בגלל מגבלות בניידות של היחידות שלנו [גשמים ובוץ], קבוצה של כ-5,000 רוסים הצליחה לפרוץ דרך הקווים שלנו ולהגיע לדמיטרובסק (Dmitrovsk).¹²⁵

אף-על-פי שבשלב הראשון למלחמה ספג הצבא האדום מפלות כבדות, לא עלה בידיהם של הגרמנים לממש את תכניתם ולכבוש את מוסקבה ולהכניע את ברית-המועצות עד בוא החורף. בסוף נובמבר נבלמה סופית ההתקדמות של הגרמנים לעבר העיר. גשמי הסתיו ודרכי הבוץ, החורף והקור המוקדמים, לחימה העיקשת של הצבא הסובייטי, העדר מוכנות של הצבא הגרמני למלחמת חורף, כל אלה גרמו לבלימת ההתקפה הגרמנית. גודריאן כתב:

"התקפתנו על מוסקבה נכשלה. כל הקורבנות וסבלם של חיילנו היו חינם. נחלנו כישלון מוחץ שהלך והחמיר בשבועות הבאים, בגלל נוקשות הפיקוד העליון שלנו. למרות כל הדיווחים שלנו, אנשים אלה אי שם בפרוסיה המזרחית הרחוקה, לא היה להם מושג ברור על התנאים האמיתיים של מלחמת חורף בהם היו נתונים חיילנו. בורות זו הובילה שוב ושוב לדרישות מוגזמות שלהם מהכוחות הלוחמים. נסיגה מהירה ונרחבת לאזור טופוגרפי נוח להגנה, לעמדות מוכנות מראש, היה הפתרון הטוב והחסכוני ביותר לתיקון המצב... אך זה היה בדיוק מה שהיטלר סירב לאשר".¹²⁶

¹²⁵ Guderian, Panzer Leader, pp. 236-239

¹²⁶ Ibid, p. 259

ו. מתקפת נגד סובייטית בחזית מוסקבה ובדרום: 6 בדצמבר 1941 – אביב 1942

הדיפת הגרמנים ממוסקבה

תוך כדי ניהול קרב ההגנה על מוסקבה, ולמרות אבדות הכבדות שנגרמו לצבא האדום, הכין הפיקוד העליון הסובייטי את התקפת הנגד שמטרתה הראשונה הייתה להדוף את האויב ממבואות מוסקבה. ב-6 בדצמבר 1941, פתח הצבא האדום במתקפת נגד שנמשכה עד סוף מרץ 1942. בהתקפה נטלו חלק כוחות רעננים שהובאו מהמזרח הרחוק. כוחות אלה הוצאו מהמזרח הרחוק אחרי שהמודיעין הסובייטי דיווח שיפן מתכננת התקפה על ארצות הברית וסכנה יפנית לתקוף לעבר סיביר בשלב זה אינה קיימת. מעבר לכך, הפיקוד הסובייטי ודאי העריך שלהרחקת האויב ממבואות מוסקבה יש לתת עדיפות עליונה לעומת כל סכנה בהתפתחות מעשי איבה עם יפן במזרח הרחוק בשלב כלשהו.

מתקפת-נגד העיקרית הייתה באזור מוסקבה והתנהלה בגזרה רחבה מצפון, מערב ומדרום לעיר. הערים קאלינין, קאלוגה ורבות אחרות שוחררו. הצבא האדום התקדם מערבה והגיע עד אזור וייליקה-לוקי שמצפון לוויתבסק. בדרום כבש הצבא האדום, עוד בסוף נובמבר 1941, את העיר רוסטוב. הייתה זו המפלה הגדולה הראשונה של גרמניה הנאצית במלחמת העולם השנייה. רבות של חיילים גרמנים נהרגו, נפצעו ונפלו לשבי וכן איבדו הגרמנים מאות טנקים וציוד צבאי רב אחר. בעקבות המפלות התפטר פילד-מרשל ואלטר פון בראוכיטש, ראש המטה הכללי של כוחות היבשה ושלושת מפקדי קבוצות-ארמיות הגרמניות "צפון", "מרכז" ו"דרום" הוחלפו. החילופים התבצעו בדצמבר 1941. היטלר נטל לעצמו את תפקיד ה-רמטכ"ל של כוחות היבשה (OKH).

מתקפת החורף הסובייטית שזכתה להצלחות מרשימות דעכה בחודש מרץ 1942. לא היה בכוחו של הצבא הסובייטי, שגם הוא סבל אבדות כבדות, להמשיך ביוזמה התקפית רחבת היקף באביב 1942. תוצאה עיקרית של מתקפה זו הייתה הרחקת הסכנה ממוסקבה, גרימת אבדות לאויב והוכחה ראשונה במלחמת העולם השנייה, שהצבא הגרמני הוא לא בלתי מנוצח. אך הצבא הסובייטי היה זקוק להתארגנות, אחרי ארבעה חודשי המתקפה שניהל והאבדות הקשות שסבל בקרבות אלה. המטכ"ל הסובייטי הציע אפוא להיערך להגנה. סטלין החליט להמשיך במתקפה, ולא בגזרה אחת ובמאמץ מרוכז, אלא בשלוש גזרות: בחצי-אי קרץ' שבקרים שנכבש ע"י הצבא הסובייטי בסוף דצמבר 1941, באזור חרקוב באוקראינה, ובחזית נהר וולחוב (Volkhov) מדרום-מזרח ללנינגרד. על ההתקפה בגזרה האחרונה פיקד גנרל אנדרי ולאסוב (Vlasov), מפקד ארמית-מחץ ה-Udarnaia 2 (Armia). המתקפה החלה בתחילת מאי ואחר הצלחה ראשונית כותרו כוחותיו והסתיימה בכישלון.

ולאסוב ואנשי מפקדתו נכנעו לגרמנים.¹²⁷ בשלשת התקפות אלה שנכשלו, סבל הצבא הסובייטי אבדות כבדות בכוח אדם ונשק, דבר שמצא ביטוי בקרבות הקיץ של 1942. אחרי כישלונות התקפיים אלה עבר הצבא הסובייטי למגננה.

יהודים במתקפת הנגד בחזית מוסקבה

מצפון מערב של מוסקבה, בהתקפה על העיר קלין נטלה חלק חטיבת שריון 8 מארמייה 30. ב-12 בדצמבר 1941 נפל בעת ההסתערות על האויב מפקד גדוד טנקים של החטיבה קפיטן ליאוניד מוצרסקי. מוצרסקי, נלחם בגזרה זו ממחצית השניה של נובמבר, כשהגדוד שלו הדיף שם התקפת טנקים גרמנים ומנע את פריצת האויב מהעיר קלין מזרחה לרוגצ'בו (Rogachevo) וליצור איום על מוסקבה מצפון. ב-20 בדצמבר בשחרור עיר המפתח וולוקולמסק, על הכביש המרכזי למוסקבה, ובקרבות ברחובות העיר השתתף פולק חיל-רגלים בפיקודו של מיור מ' שטיינלוכט (Shteinlucht) מדיוויזיית הקלעים ה-331. בתוך העיר מצאו החיילים הסובייטים עמוד תלייה ועליו גוויותיהם של 6 צעירים ו-2 צעירות שנשלחו בנובמבר לבצע פעולות חבלה בעורף האויב. הם נתקלו בכוח גרמני ובחילופי אש נפצעו ונתפסו. בין הצעירים היו גם שני יהודים – ניקוליי כגן (Kagan) ויבגניה פולטווסקה (Poltawska). על גבורתם זכו כל אנשי הקבוצה באות לנין.¹²⁸

בהתקפת הנגד באזור ממערב ודרום מערב ממוסקבה, בקרבות על הערים נארו-פומינסק (Naro-Fominsk) ובורובסק (Borovsk) הוכנסה לראשונה לקרב דיוויזיית קלעים 201 הלטווית, כחלק מארמייה 33. בדיוויזיה זו, כפי שצוין לעיל, היה אחוז גבוה של יהודים. הדיוויזיה הוכנסה לקרב אחרי תקופת התארגנות קצרה ביותר של חודשים אחדים ומבלי שהשלימה את תקופת אימונים הבסיסיים. גזרת ההתקפה של הדיוויזיה הייתה במבואותיה המערביים ודרום-מערביים של מוסקבה. בהתקפת פולק 122 מהדיוויזיה לעבר העיר נארו-פומינסק, ב-20 בדצמבר, נפלו עשרות רבות של חיילים יהודים, ביניהם סטרשי-לויטננט שמואל גרינפלד, הפוליטרוק של פלוגה מס' 3 הרש ביטקר. באותו יום הוכנסו להתקפה על העיירה ירמולינו (Ermolino) גם שני הפולקים האחרים של הדיוויזיה, פולק 92 ופולק 191, בסיוע פולק הארטילרי 220 בפיקודו של מיור פטר קושניר. בקרב זה הצטיין מפקד הפלוגה ראובן אמדור, שהיה הראשון בדיוויזיה שהוענק לו אות הצטיינות "הדגל האדום". העיר נארו-פומינסק שוחררה אחרי קרבות קשים, ב-26 בדצמבר. בקרב על שיחרור העיר נפל

גנרל ולאסוב בהיותו בשבי הסכים לשתף פעולה עם הגרמנים. בכרוזים בחתימתו הוא פנה לחיילי הצבא הסובייטי לערוק ולהלחם נגד הדיקטטורה היודו-בולשביקית של סטאלין. בשנת 1944 הוא הקים במסגרת הצבא (עם כניעת גרמניה, ולאסוב וחייליו Russkaia Osvoboditelnaia Armia הגרמני את " צבא השחרור הרוסי") נפלו בשבי בנות הברית. ולאסוב הוסגר ל-ברה"מ, שם נידון על בגידה וניתלה.

¹²⁸ Abramovich, V Reshaiushchei Voinie, pp. 202, 211-212.

הקומיסר של גדוד הנדסה 201 של הדיוויזיה יצחק פלינר. ב-4 בינואר 1942 פרצו הפולקים 92 ו-191 לעיר בורובסק ואחרי קרבות קשים שיחררו אותה. בקרבות הצטיינו רבים מחיילי הגדודים ורבים נפלו, ביניהם סטרשי-לויטננט יצחק בורוק, לויטננט חנן זיכרמן ואחרים. ב-11 בינואר כבשו חיילי הדיוויזיה את איזור המבוצר פדוטובו (Fedotovo). ב-15 בינואר, אחרי שהדיוויזיה סבלה אבדות כבדות, היא הוצאה מהחזית להתארגנות.¹²⁹

התקפת-נגד סובייטית מדרום-מזרח מאגם לאדוגה מטרתה הייתה לפתוח את מסילת-הברזל ממוסקווה – אגם לדוגה במטרה להקל את ההספקה לנינגרד הנצורה. גרמנים החזיקו בעיר טיחוויין (Tikhvin), צומת דרכים חשובה בין מוסקבה לנינגרד, דרכה עברה גם מסילת הברזל לכיוון לנינגרד. לפיקוד על כל הארמיות הסובייטיות שפעלו מדרום-מזרח לדוגה, הוקמה באמצע דצמבר "חזית וולחוב" (Volkhovski Front) בפיקודו של גנרל-ארמייה (מאוחר יותר מרשל) קיריל מרצקוב (Meretskov) וכראש מטה החזית היהודי גנרל-מיור גריגורי סטלמך (Stelmach). סטלמך התנדב לצבא האדום בהיותו בן 19 ולחם במלחמת האזרחים. מרצקוב כתב בזיכרונותיו על סטלמך:

סמכתי באופן מוחלט על הניסיון הרב של מפקד זה, שעמד במבחנים רבים כבר בעבר. הוא ביצע באופן מזהיר את התפקידים המוטלים עליו. היה זה אדם בעל השכלה רחבה, שידע היטב את המקצוע הצבאי, אדם שהצטיין גם באומץ אישי רב... לצערנו חייו נותקו בשיא פעילותו היוצרת. בערך שנה לאחר מבצע טיחוויין הוא נפל בחזית סטלינגרד.¹³⁰

העיר טיחוויין שוחררה ב-9 בדצמבר. על הצטיינותו במבצע זה הוענק לסטלמך "אות דגל האדום". במבצע זה בחזית וולחוב נטלו חלק יהודים רבים, ביניהם ראש מטה דיוויזית הקלעים מס' 65 מיור גריגורי קוטיק, מפקד פלוגת הנדסה לויטננט יו. שייקביץ', מפקד פלוגת טנקים סטרשי-לויטננט קונסטנטין לסמן, מפקד סוללת תותחים אנטי-טנקים סטרשי-לויטננט מ. זייכמן, בפצועים טיפלה יחידה רפואית בפיקודו של מיור חירורג יוסף ויינטרוב. כדי לחזק את כוחות חזית וולחוב הועברה מחזית לנינגרד דרך אגם לדוגה, דיוויזיית הקלעים ה-44. יחידת חלוץ של תותחני הדיוויזיה בת כ-300 חיילים, שפיקד עליה לויטננט שמואל אבזגאוז (Abezgauz), הוכנסה לקרב כחיילים רגליים לפני שהתותחים הגיעו. אחרי ימים אחדים של קרבות מצאה עצמה יחידה זו מכותרת על ידי הגרמנים. אבזגאוז הוביל את חייליו דרך יערות לעבר כוחות הצבא האדום בחזית, תוך התנגשויות עם יחידות אויב, כאשר מזג האוויר היה מינוס 30 מעלות. באחד ההתנגשויות

¹²⁹ Abramovich, V Reshaisushchei Voinie, pp. 214-216

¹³⁰ Ibid., p. 222

אבזגאוז נפצע קשה, אך המשיך להוביל את אנשים. הוא הגיע לקוויס שהוחזק בידי הצבא הסובייטי באזור נובייה לדוגה (Novaia Ladoga) כשמכל יחידתו ניצלו 49 אנשים בלבד.¹³¹

דרומית מחזית וולחוב, בגזרת החזית הצפון-מערבית פתחה ארמיית – מחץ ה-4 ב-9 בינואר 1942 בהתקפה מאזור אוסטשקוב (Ostashkov) לכיוון טורופץ (Toropets), הדפו את הגרמנים מאות קילומטרים מערבה וכבשו ב-21 בינואר את הערים טורופץ וזפדניה-דווינה (Zapadnaia Dvina). ראש אגף המבצעים של הארמיה היה פולקובניק בינימין ביילין (מאוחר יותר גנרל-מיוז ומפקד דיוויזיה).¹³²

במתקפה הסובייטית בחזית קלינין השתתפה דיוויזיית הקלעים ה-158 מארמייה 22. על פולק 881 הוטלה משימה לכבוש את כפר זייגארוו (Zhigarevo). בהתקפה על הכפר ב-22 בפברואר 1942, נתקל הכוח בעמדה מבוצרת ממנה אש מקלעי האויב הצמידה לקרקע את כח הרגלי התוקף ומנעה את התקדמותו. לאש ארטילרית לעבר העמדה לא הייתה כל תוצאה. ואז, מקרב הכח התוקף התרומם טוראי אברהם לויין ובריצה מהירה זינק לעבר העמדה וכיסה בגופו את אשנב הירייה של המקלע. גופו של אברהם לויין קלט את כדורי המקלע. המקלע השתק וחיילי היחידה התרוממו וקריאה "הוררה" הסתערו וכבשו את הכפר. בכפר זייגארוו הוקמה אנדרטה בה צוין מעשה הגבורה של אברהם לויין.¹³³ אמצעי התקשורת בברית המועצות נתנו פרסום רב שביצע חיל רוסי, טוראי אלכסנדר מטרוסוב (Matrosof) בפברואר 1943 בקרבות באזור פסקוב, כשהוא כיסה בגופו אשנב ירי של מקלע גרמני ושיתק אותו. אמצעי התקשורת הפכו מעשה זה לסמל לגבורה ומסירת ללא גבול למולדת הסובייטית, וגם בפרסומים על המלחמה, שנים רבות לאחר מכן, ההקרבה של מטרוסוב זוכה לציון נרחב. מטרוסוב זכה בתואר גיבור ברית המועצות והגדוד שבו נלחם ונפל נקרא על שמו. מעשה הגבורה של החייל היהודי אברהם לויין, שבוצע בדיוק שנה לפני מעשה הגבורה של מטרוסוב, לא זכה לפירסום, הוא הולעם.

ב-23 בינואר 1942, במתקפת-נגד מדרום-מערב לקלוגה (Kaluga) מדרום למוסקבה, הוחדרה בלילה מחלקת חיילים על גלשני שלג לעורף האויב כדי לכבוש בהתקפת לילה את הכפר חלודנייבו (Khludnievo) שבקרבת העיר סוחיניצ'י (Sukhinichi) ולנתק כוחות אויב שבחזית מהגעת תגבורות. מחלקה זו ובה 25 לוחמים, השתייכה לחטיבה למשימות מיוחדות של ה-נ.ק.ו.ד. המחלקה נצטוותה להחזיק בכפר עד שהכוחות הסובייטיים העיקריים, שתקפו חזיתית, יתחברו עמם. המחלקה הגיעה

¹³¹ Abramovich, V Reshchaishechei Voine, pp. 221-223

¹³² Ibid., p. 228 :Sverdlov, Evrei Generaly, p.24.

¹³³ . שנה לאחר מכן, בפברואר 1943, פעולה דומה של חייל רוסי Abramovich, V Reshchaishechei Voine, p. 229 (, זכתה בפירסום נרחב בברית המועצות ולחייל הוענק תואר גיבור ברית המועצות, Matrosof אלכסנדר מטרוסוף) לאחר מותו.

לכפר ותקפה כוחות גרמניים עדיפים בהרבה עליהם שהיו בכפר. הקרב נמשך כל הלילה. הכוחות מהחזית לא הצליחו להגיע עד הכפר, וכל חיילי המחלקה נפלו. האחרון נותר טוראי-צלף אליעזר פפרניק (Papernik). כשאזלה תחמושתו פוצץ את עצמו בעזרת הרימון האחרון שנותר לו, יחד עם החיילים הגרמנים שקרבו אליו. על מעשהו זה זכה פפרניק בתואר "גיבור ברית-המועצות". בתעודת הענקת אות גיבור ברית המועצות, בחתימתם של ז'וקוב שהיה אז מפקד החזית המערבית וחבר מועצת החזית גנרל-פולקובניק ניקולי בולגנין, נאמר:

ב-22 בינואר 1942, בפעילותו במסגרת מחלקת גלשני שלג, פרץ החייל לזר חיימוביץ' פפרניק לאזור מבוצר של האויב בכפר חלודנייבו, איפה שחיל המצב שלו מנה 400 חיילים. בקרב מול כוחות עדיפים פגעה המחלקה ביותר מ-100 גרמנים, ובהיותם מכותרים ניהלו קרב במשך כל הלילה. ברגע קריטי בקרב כשנפל מות גיבורים הקומיסר חבר יגורצב (Egortsev), אז נטל את הפיקוד חבר פפרניק. עם קבוצה קטנה של חיילים-גלשנים הוא ניהל בגבורה קרב נגד כוחות אויב עדיפים בהרבה. כאשר נשאר יחידי בחיים, הוא לא נכנע לגרמנים, שניסו בכל כוחותיהם לתופסו, ובקריאה 'בולשביקים לא נכנעים' פוצץ את עצמו ברימון.¹³⁴ שלושה ימים לאחר קרב זה כבשו הכוחות הסובייטיים את כפר חלודנייבו ואז נודע על הקרב שמחלקת גלשני קרח ניהלה שם ועל מות גיבורים של פפרניק.

יהודים בקרבות בחזית הדרמית - רוסטוב על הדון ובקרים

כוחות קבוצת ארמיות דרום הגיעו בסוף אוקטובר 1941 למבואות העיר רוסטוב על הדון. העיר הייתה צומת איסטרטגי חשוב בדרך לקווקז. הממשל הסובייטי הקים בעיר ועד הגנה בראשותו של המזכיר הראשון של הוועד המחוזי של המפלגה היהודי בוריס דווינסקי. הוועד ארגן עשרות גדודי הגנה מקרב תושבי העיר, שנטלו חלק בקרבות על העיר ומבואותיה. דיוויזית קלעים 343 בלמה את התקדמות השריון הגרמני לעבר העיר. בדיוויזיה זו הצטיינו בלחימתם מפקד סוללת תותחים מפולק הארטילרי 1151 לויטננט יוסף רדצ'ניקו (Radchenko) שהפעיל את תותחיו בכינון ישיר נגד טנקי האויב ופגע בארבעה מהם. בקרבות על רוסטוב נטלה חלק שייטת ספינות משמר חופים שפעלה בים האזובי, בפיקודו של היהודי מיור צזר (צדוק) לבוביץ' קוניקוב. ספינות אלה שהיו מצוידות במקלעים ותותחים קלים, היו מופיעות מול חופים בהם החזיק האויב, וגם בשפך של נהר הדון, ואחרי מכת אש היו מסתלקות במהירות.¹³⁵ ב-21 בנובמבר 1941 כבשו הגרמנים את רוסטוב. כדי למנוע את

¹³⁴ Sverdlov, V Stroi Ot vazhnikh, pp.206-208

¹³⁵ Abramovich, V Reshaisushchei Voinie, pp. 226-227

התקדמות האויב לעבר קווקז, פתחו הכוחות הסובייטיים במתקפת נגד וב-29 בנובמבר כבשו בחזרה את רוסטוב.

בהמשך לניצחון סובייטי באזור רוסטוב וכדי להקל על הלחץ הגרמני על סווסטופול, וכן כדי ליצור תנאים לשחרורה של קרים, ביצעו כוחות החזית הקווקזית נחיתה בחצי אי קרץ ובעיר הנמל פיאודוסיה, בימים 25 בדצמבר – 2 בינואר 1942. הובלת כוחות מארמיה 51 לנחיתה בקרץ ומארמיה 44 לפיאודוסיה נעשתה על ידי שיטת הים האזובי שראש המטה שלה היה קפיטן הצי ארקדי סוורדלוב והקומיסר ו.א. ליזנסקי, ואוניות שהיו חלק מבסיס הימי של קרץ' שמפקדה היה קונטר-אדמירל פוול טריינין (ראה לעיל עמ'...). בקרב האוניות שהובילו את כוח נחיתה לפיאודוסיה היו מפקד שולת-מוקשים "שציט" קפיטן-לויטננט ולדימיר גרנגרוס, קומיסר שיטת נחיתה (שספינות) יוסף ויסמן, קומיסר שיטת החיפוי שכללה מספר אוניות קרב גדולות היה יוסף פראגר. הספינות הנחיתו מעל ל-40,000 חיילים, עשרות טנקים ומאות אחדות של מכוניות. הנחיתה בקרץ הצליחה והכוח הסובייטי נאחז שם. בפיאודוסיה, אחרי כיבוש העיר, הנחיתו הגרמנים התקפות נגד עם כוחות שהובאו מחזית סווסטופול, וכבשו חזרה את עיר הנמל ב-3 בינואר 1942.¹³⁶

ז. המתקפה הגרמנית לעבר סטלינגרד וקווקז : יוני 1942 – ינואר 1943

חידוש היוזמה ההתקפית הגרמנית בדרום רוסיה

הצבא הגרמני, למרות אבדות הכבדות ואבדן שטחים נרחבים במתקפת חורף הסובייטית, צבא זה לא התמוטט, אך היה זקוק לחודשים אחדים להתארגנות ולריכוז כוחות ליוזמה התקפית מחודשת. לפיקוד הגרמני היה ברור שאין בכוחו לחדש מתקפה במספר מאמצים עיקריים, כפי שעשה בקיץ 1941, ולאחר דיונים החליט היטלר לרכז מאמץ עיקרי בדרום רוסיה לעבר סטלינגרד ולעבר הרי קווקז, ולא בגזרת מוסקבה.

התכנית הגרמנית לחידוש המתקפה התגבשה לקראת אביב 1942. בחירת גזרת ההתקפה ויעדיה הושפעו גם משיקולים כלכליים. היעד היה סטלינגרד על הוולגה ואזורי הנפט בקווקז. היטלר העריך שהנפט חיוני להמשך ניהול המלחמה שלו, ומאידך, הצבא הסובייטי ללא מקורות דלק, לא יוכל להמשיך במלחמה זמן ממושך. התכנית כללה גם יעד עמוק יותר והוא - אחרי כיבוש סטלינגרד הצבא הגרמני ינוע צפונה לאורך הוולגה ויגיע למוסקבה מהעורף, מכיוון מזרח ודרום-מזרח. בכדי להיות קרוב יותר לאזור המאמץ המלחמתי העיקרי, העביר היטלר את מפקדתו מפרוסיה המזרחית לאוקראינה, בקרבת העיר ויניצה, ב-16 ביולי 1942. השיקולים הכלכליים, בעיקר נושא הנפט, גברו אצל היטלר אחרי שאמריקה נכנסה למלחמה והוא העריך שהמלחמה תהיה ממושכת.

¹³⁶ Pospelov, Istoria Velikoi , vol. 2, pp. 309-313 : Abramovich, V Reshaisushchei Voine, pp. 273-274

הפיקוד העליון הסובייטי העריך באביב 1942 שהגרמנים יחדשו את ההתקפה באחת משלש הגזרות של החזית: לעבר מוסקבה, לעבר לנינגרד או בחזית הדרום. סטלין, שדעתו היא שקבעה, העריך שההתקפה הגרמנית תחודש לעבר מוסקבה. כתוצאה מהערכה מוטעית זו רוכזו העתודות הסובייטיות שנתדלדלו עקב התקפות הנפל באביב 1942, בחזית מוסקבה ולא בחזית הדרומית.

באמצע מאי 1942 הדפו הגרמנים את הצבא האדום מקרץ' שבקרים, תוך הסבת אבדות כבדות לסובייטים. הפיקוד העליון של הצבא האדום הטיל את האשם במפלה על מפקדי הארמיות שנלחמו שם והדיחם מתפקידיהם. בין אלה היה גם לב מכליס (Mekhlis), נציג הפיקוד העליון בחזית קרים, שהועבר מתפקידיו כיושב-ראש המנהל הפוליטי של הצבא האדום (הקומיסר הראשי של הצבא) והורד בדרגה, מקומיסר של ארמייה לקומיסר של קורפוס.¹³⁷

המתקפה הגרמנית החלה ב-28 ביוני 1942. כוחותיה של קבוצת-ארמיות "דרום" פרצו מאזור קורסק והתקדמו במהירות לכוון דרום-מזרח, בין הנהר דוניץ (Donets) במערב והנהר דון (Don) במזרח. הצבא הסובייטי הופתע מההתקפה, ההגנה הסובייטית התמוטטה וכוחותיה נסוגו. הצבא הגרמני התקדם במהירות, הארמייה ה-6 בפיקודו של גנרל פון פאולוס (Paulus) הובילה את המתקפה לעבר סטלינגרד וקבוצת-ארמיות A בפיקודו של פילד-מרשל פון ליסט (List) התקדמה לכוון קווקז. ארמייה 17 תקפה את רוסטוב על הדון.

האגף הצפון-מזרחי של הכוחות המתקדמים, לאורך הגדה המערבית של הדון, אבטחו כוחות רומניים, הונגריים ואיטלקיים, שאיכותם מבחינת הנשק שברשותם ומורל הלחימה הייתה פחותה בהרבה מיחידות גרמניות. הכוחות הגרמניים כבשו ביולי את הערים וורוניז' (Voronezh), ורושילובגרד (Voroshilovgrad), ואת רוסטוב שנית. בתחילת ספטמבר הגיע הצבא הגרמני למבואות סטלינגרד והחלו בלחימה על העיר. הכוחות שהתקדמו דרומה, לכיוון קווקז כבשו בחודש אוגוסט את הערים קראסנודר (Krasnodar), נובורוסייסק (Novorosiisk) - עיר נמל בים השחור, ואת עיר הנפט מייקופ (Maikop). העיר נאלציק (Nalchik) במורדות הצפוניים של הרי קווקז, נכבשה רק בסוף אוקטובר 1942. התקדמות הגרמנים נבלמה בקרבת העיר גרוזני (Grozny) שבצ'צ'ניה (Chechenia). באזורי קווקז, בעיקר ברפובליקות האוטונומיות של קאבארדינו-באלקאר (Kabardino-Balkar) ושל צ'צ'ניה שנכבשו בידי הגרמנים, התקבלו הם בברכה ע"י האוכלוסייה המוסלמית במקום. במקומות אחדים פרצו התקוממויות וחיילים סובייטיים נסוגים הותקפו.

¹³⁷ Velikaia Otechestvennaia Voina, pp.355-356 Rzheshhevskii

הממשל הצבאי הגרמני אישר שם את הקמתם של ועדים לאומיים בעלי סמכות אוטונומיים בתחום המוניציפאלי, תרבותי ודתי.¹³⁸

בעקבות התמוטטות החזית הדרומית ונסיגת הכוחות הסובייטיים, הוציא סטלין ב-28 ביולי 1942 את פקודה מס' 227 בה נאסר על נסיגה כלשהי, בשום מצב, בלי הוראה מהדרגים הממונים בצבא. מי שנסוג ללא פקודה ממפקדה ממונה הוא בוגד במולדת ויש לפעול נגדו בהתאם, דהיינו להוציאו להורג. מפקדי ארמיות שיחידות שלהם נסוגות, ללא פקודה ממפקד החזית, יש לעצור ולהעמידם למשפט צבאי. בהמשך הפקודה נאמר שבכל ארמייה יש לארגן 3-5 יחידות חסימה, כ-200 אנשים בכל אחת מהיחידות אלה ולהציבם בעורף של דיוויזיות שמראות חולשה בעמידתם, ולירות בו במקום בחיילים שמנסים לברוח מהחזית או לגרום לפאניקה.¹³⁹

יהודים בקרב ההגנה על סווסטופול

אחרי כשלון גרמני לכבוש את סווסטופול בדצמבר 1941, התנהלו בגזרת מלחמה זו קרבות מקומיים והפגזות ארטילריות הדדיות. תפקיד חשוב בהגנת העיר היה לארטילריה. מפקד הארטילריה של ארמיית-החופים שהגנה על העיר היה פולקובניק פרול גרוסמן, ומפקד הארטילריה של הגנת החופים של הצי בים השחור היה פוד-פולקובניק ב.א. פיין, שתחת פיקודו היו 42 תותחי חופים, שחלקם היו תותחים כבדים של 305 מ"מ. מפקד השרות הרפואי של אזור ההגנה סווסטופול היה מ.ז. זליקוב מי שהיה לפני כן מפקד השרות הרפואי של בסיס הימי באודסה.

ב-7 ביוני 1942, אחרי הפגזה ארטילרית והפצצה אווירית מסיבית, פתחו כוחות הארמייה ה-11 הגרמנית וקורפוס הררי רומני במתקפה על סווסטופול. השליטה האווירית הייתה בידי הגרמנים ולקראת המתקפה הביאו הגרמנים לשם תותחים כבדים לפיצוח עמדות ההגנה הסובייטיות. אחרי ימים של קרבות הורגש בקרב הכוחות המגינים מחסור חמור בתחמושת ודלק. ניסיונות לספק תחמושת ודלק באמצעות צוללות לא שינו את המצב שהלך ונהיה קשה מיום ליום. לא היה בכוחם של מגיני העיר לעמוד מול כוחות עדיפים בהרבה של האויב. הפיקוד הסובייטי העליון במוסקבה לא העריך נכונה את חומרת המצב ומעידה על כך העובדה שעוד בימים 22-26 ביוני הועברה לעיר דרך הים חטיבת חיל רגלים כתגבורת, זאת במקום לפנות משם בהקדם חיילים. רק ב-30 ביוני נתן הפיקוד העליון הסובייטי פקודה לפנות בים את סווסטופול, אך להבדיל מהפינוי של אודסה, הפקודה לפינוי סווסטופול ניתנה מאוחר מדי. העיר הייתה כבר נתונה במצור היקפי והגרמנים מנעו מאוניות סובייטיות להגיע לעיר. במבואות הימיים של סווסטופול פזרו הגרמנים ממוטסים ומספינות טורפדו מוקשים ימיים. מאות אחדות של קצינים בכירים מארמיית-החופים וממטה הגנה על העיר התפנו בלילה בין ה-30 ביוני ל-1 ביולי בשתי צוללות ועוד כמספר כזה במטוסים שהמריאו באותו לילה.

¹³⁸ Dallin, German Rule in Russia, pp.244-247

¹³⁹ Rzheshovski, Velikaia Otechestvennaia Voina, pp.435-436

קרבות קשים התנהלו עד ה-4 ביולי, כאשר הגרמנים השתלטו על העיר. אחרוני מגיני העיר נאחזו ולחמו בחופים אחדים עד ה-9 ביולי, בתקווה שיפנו משם על ידי ספינות. רבבות החיילים שהגנו על העיר בחירוף נפש וגבורה במשך כ-250 יום הופקרו לגורלם. מאות אחדות של חיילים הצליחו להתפנות בלילות הבאים, על סירות שהצליחו להגיע לקרבת החוף והחיילים הגיעו אליהם בשחייה. קבוצות קטנות ניסו לפרוץ או להסתנן דרך קווי הגרמנים ולהגיע להרים, שם פעלו יחידות פרטיזנים, מעטים ביותר הצליחו. שאר מגיני העיר גורלם נחרץ: חלקם נפלו בקרב וחלקם נשבו.

בהגנה על סוסטופול נטלו חלק, בהתאם לנתונים סובייטיים רשמיים, 106,625 חיילים סובייטיים. אלפים אחדים של פצועים פונו מהעיר דרך הים במשך חודשי הלחימה. מבין מאות רבות, ויתכן אלפים אחדים של לוחמים יהודים שהיו בין מגיני העיר, רובם נפלו בקרב, חלקם נרצחו בשבי. בין הנופלים היו פולקובניק פרול גרוסמן מפקד הארטילריה של חטיבה 25 ע"ש צאפייב, שפיקד על אחרוני חיילי הדיוויזיה אחרי שמפקד הדיוויזיה נפגע, משרידי דיוויזיה 95 אורגן פולק תחת פיקודו של הקומיסר יצחק קדשביץ' שיחד עם מרבית חייליו נפל בקרב האחרון, מפקד סוללת תותחי חופים קפיטן גיאורגי אלכסנדר נשבה על ידי הגרמנים ובעקבות הלשנה על יהדותו הוצא להורג. ב-2 ביולי, בהיותם פצועים נישבו קומיסר גיאורגי שפרנסקי וסגנו מיכאל ניגר, שניהם נורו. גורל דומה היה ליהודים אחרים שנפלו בשבי.¹⁴⁰ קרב ההגנה על סוסטופול נרשם בהיסטורוגרפייה הסובייטית כאחד מקרבות הגבורה הבולטים במלחמה הפטריוטית הגדולה.

יהודים ב-"מבצע האסטרטגי-הגנתי הסטלינגרדי"

בחודשי יולי - אוגוסט 1942 חיפתה דיוויזיית הקלעים ה-126 על נסיגת הארמייה ה-64 לעמדות הגנה מדרום לסטלינגרד. בקרבות הקשים על הגנת העיר מדרום נפל מפקדה היהודי של דיוויזיית קלעים זו, ולדימיר סורוקין (Sorokin).¹⁴¹ הארמייה ה-62, בפיקודו של הגנרל צוויקוב (Tshuykov), הייתה מופקדת על הגנת סטלינגרד. קרב ההגנה על סטלינגרד נמשך עד 19 בנובמבר, תאריך בו הכוחות הסובייטיים עברו להתקפה. בהתקפות חוזרות ונשנות ניסו הגרמנים לכבוש את העיר. הצבא הסובייטי הגן בעקשנות ובגבורה על העיר. רוב העיר נכבשה בידי הגרמנים. בידי הצבא הסובייטי נשארו 3 ראשי גשר קטנים בצד המערבי של הוולגה. אך הארמייה הגרמנית ה-6 הייתה מותשת מהקרבות ומהאבדות הרבות שספגה. בסטלינגרד הנצורה ובסביבותיה לחמו אלפי חיילים יהודים, ורבים מהם נפלו שם. מפקד השיריון של ארמייה 62 היה **פוד-פולקובניק היהודי מטוויי ויינרוב (Matvey Vaynrob)**, שהגנרל צוויקוב שיבחו בזיכרונותיו. בהיסטוריה הרשמית של ברית-המועצות על מלחמת-העולם השנייה נאמר:

¹⁴⁰ Rzheshovski, Velikaia Otechestvennaia Voina., pp. 98-100: : Boris Gelman, Prichina Smerti-Rasstrel, Sevastopol 2004, p. 169 :.Abramovich, V Reshaiushchei Voinie, pp. 289-290

¹⁴¹ Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp.313-317

"הטנקיסטים של הארמייה ה-62, בפיקודו של סגן מפקד הארמייה לענייני הכוחות המשוריינים והממוכנים, פוד-פולקובניק מ"ג ויינרוב, גילו כושר המצאה יוצא מגדר הרגיל וניצלו בצורה אפקטיווית ביותר את הטנקים בקרבות-הרחוב. את כמות הטנקים המוגבלת שהייתה ברשותם הפעילו בקבוצות קטנות של 1-2 טנקים בגזרות ההגנה החשובות, ותוך שיתוף-פעולה עם חיל-הרגלים והארטילריה ביצעו התקפות-נגד קומיות או הדפו התקפות אויב. הטנקים שנפגעו בקרב הוכנסו למחפורות והפכו לעמדות אש."¹⁴²

וינרוב לא הסתפק בהפעלת כוחות השריון מתוך מטה הארמייה, אלא פיקד אישית על צוותים בקרבות-הרחוב. ב-14 באוקטובר, לאחר שכוחות האויב תפסו עמדה חשובה, יצא למקום בראש כוח טנקים וחיל-רגלים וכבשו שנית. אחרי קרב סטלינגרד השתתף ויינרוב בשחרור אוקראינה ופולין, ובמרס 1944 התמנה למפקד קורפוס משוריין וקיבל דרגת גנרל-מיור.¹⁴³

הגנרל צ'ויקוב, משבח בזיכרונותיו גם את מפקד חטיבת הטנקים, קולונל מיכאל קריצמן, ואת ראש מחלקת המודיעין של מטה הארמייה, קולונל מיכאל הרמן.¹⁴⁴ לציון לשבח זכו גם אחדים מן הטוראים ובעלי הדרגת הנמוכות שהשתתפו בקרב סטלינגרד, ובהם הטוראי וולף רימסקי. באחד הקרבות נהרג מפקד המחלקה של רימסקי, רימסקי נטל את הפיקוד על המחלקה והובילם בהסתערות. בעקבות זאת הוא מונה למפקד המחלקה. רימסקי הוביל את המחלקה בהסתערות על "בית האיגודים המקצועיים" (Dom Profsoiuzov) והקרב התנהל מקומה לקומה, תוך שימוש ברימונים, עד שהבית נכבש. הבניין היווה עמדה שלטת בעיר. בקרב שהתנהל ב-19 בספטמבר מחלקתו סבלה אבדות כבדות ורימסקי נשאר עם חיילים בודדים שגם הם נפלו אחד אחד. כאשר טנק גרמני התקרב לעמדה בו הוא נשאר לבד, הוא זינק לעבר שרשרות הטנק, כשהוא עטוף רימונים ופיצץ את עצמו. לרימסקי היו 4 אחים בחזית, אחד מהם, לב, נפל אף הוא בקרב, ושני האחרים הצטיינו וזכו באותות-הצטיינות.¹⁴⁵

בהיסטוריה של קרבות סטלינגרד נזכרת עלילת הגבורה של "בית פבלוב" (Pavlov). המקום נקרא על שמו של סרג'נט פבלוב, מפקד כוח של 16 לוחמים, שבמשך 58 ימים התבצרו בבית זה והדפו פעם אחר פעם את התקפות האויב. בהסתערות של הגרמנים על הבית ב-24 בנובמבר נפלו המגינים, וביניהם החייל היהודי **יידל חייט (Khayat)**. בהיסטוריה הסובייטית הרשמית של המלחמה צוינו

¹⁴² Pospelov, Istoria Velikoi, vol. 2 p.443, תל-אביב, ; ראה גם וסילי צ'ויקוב, המלחמה על סטלינגרד, תל-אביב,

צ'ויקוב), עמ' 179, 189–1970 (להלן

¹⁴³ Shapiro, Under Fire, pp.598-599

¹⁴⁴ Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp.330-331 ; צ'ויקוב, עמ' 292 ;

¹⁴⁵ Sverdlov and Viner, Voiny Evrei, pp. 113-114 :Abramovich, V Reshaiushchei Voine, p.322

שמותיהם ולאומיותם של 12 מבין הלוחמים שנפלו בקרב זה, אך שמו ולאומיותו של יידל חייט אינם מוזכרים.¹⁴⁶

בין הלוחמים שהצטיינו בקרבות סטלינגרד היו הלויטננט יצחק וקסמן מפקד סוללת תותחי 45 מ"מ שהופעלו בקרבות הרחוב בכינון ישיר. וקסמן הצטיין גם בקרבות באוקראינה בנובמבר 1943 וזכה בתואר "גיבור ברית-המועצות"; לויטננט זלמן גורליק (Gorelik) הצטיין בקרבות הרחוב ובסתיו 1943, בחציית הדנייפר זכה בתואר "גיבור ברית-המועצות"; הסרגינט מיכל גרבסקי, שנפצע בסטלינגרד ובשלב מאוחר יותר, בקרבות באוקראינה, זכה לתואר "גיבור ברית-המועצות". בקרבות הרחוב בסטלינגרד הפעילו שני הצדדים בקנה מידה רחב צלפים. בין הצלפים המצטיינים היה היהודי גיאורגי קרסיצקי מחטיבת חי"ר 96 שמייחסים לו פגיעה ב-40 חיילים גרמניים.¹⁴⁷

ציר ההספקה לסטלינגרד היה דרך הוולגה, דרכו קיבלה ארמייה 62 תגבורות, תחמושת ומזון ודרכו פונו הפצועים. משימה זו הוטלה על השייטת המבצעית הוולגאית, שעיקר פעילותה נעשתה בשעות הלילה. ציוקוב כתב על שייטת זו: "אם הם לא היו קיימים, ארמייה 62 הייתה נכחדת בלי תחמושת ומזון". רק במשך עשרה ימים בין ה-15 ל-25 בספטמבר 1942, במקום חצייה המרכזי שעל הוולגה, תחת אש ארטילריה ומרגמות, ופצצות תאורה שהאירו למטוסים הגרמניים התוקפים את הספינות הנעות על הנהר, העבירה שייטת זו מעל לעשרת אלפים חיילים, מעל לאלף טונות תחמושת ופינתה חמשת אלפים פצועים. בקרב חיילי השייטת, כמו בכל מקום בו התנהל הקרב, היו גם יהודים. מפקדה של אחת הספינות היה סטרשי-לויטננט יעקב ויינר. כשיגרה, לילה-לילה, תחת אש בלתי פוסקת, הוא עסק בהובלה מחוף אל חוף הלוח ושוב. באחד הלילות, כשספינתו באמצע הנהר, ועליה חיילים מדיוויזיית גוורדיה ה-13 ומטען של תחמושת, כשפגזים מתפוצצים מסביב לספינה ונפט שנשפך על הוולגה בער, המנוע פתאום נדם ואש פרצה בבטן הספינה. הספינה נעצרה והפכה למטרה נייחת. ויינר ירד בריצה לבטן הספינה, כיבה את האש והצליח להפעיל את המנוע. הכוח הונחת על החוף בהצלחה, התחמושת הורדה והספינה הפליגה חזרה לתופת שעל הנהר ואל החוף הנגדי, כדי לקחת מטען נוסף. ויינר שרד את קרבות סטלינגרד, אך המוות השיג אותו חודשים לאחר מכן, כאשר הוא, בדרגת קפיטן, שירת בשייטת על הדנייפר והנחית בספינתו כוח סובייטי באזור פינסק בביילורוסיה.¹⁴⁸

בהיסטוריוגרפיה הסובייטית נקראת התקופה שהחלה במתקפה הגרמנית לעבר סטלינגרד ב-17 ביולי 1942 והסתיימה עם תחילת המתקפה הנגדית הסובייטית ב-19 לנובמבר 1942 "המבצע

¹⁴⁶ Pospelov, *Istoria Velikoi.*, vol. 2, p.54 ; 151 ; ציוקוב, עמ' 151 ; Abramovich, *V Reshaiushchei Voine*, pp.328-330.

¹⁴⁷ Abramovich, *V Reshaiushchei Voine*, pp. 332 ; Shapiro, *Under Fire*, pp.174-178, 183-185,586-587

¹⁴⁸ Sverdlov and Vainer, *Voiny - Evrei*, pp.115-117

האסטרטגי-הגנתי הסטלינגרדי". האבדות של 56 דיוויזיות סובייטיות ועוד 33 חטיבות עצמאיות, שנטלו חלק בקרב אסטרטגי-הגנתי זה היו 323,850 חיילים שהוגדרו "אבדות בלתי-חוזרות" (Bezvozzratnye Potery), מושג שכלל את ההרוגים ואת השבויים, ועוד 319,986 פצועים שחלקם הגדול אחרי החלמה חזרו ללחימה.¹⁴⁹ בהתאם לנתונים אלה, ובהתחשב באחוז היהודים בצבא, ניתן להעריך את מספר היהודים שנפלו בקרבות אלה בכ-5,000 ומספר דומה של פצועים. מספרים אלה אינם כוללים את הנופלים בקרבות בתוך סטלינגרד בין ה-19 בנובמבר 1942 ועד ה-2 בפברואר 1943.

ח. המפנה במלחמה – מסטלינגרד ועד בליטת קורסק (Kursk Salient): 19 בנובמבר 1942 – 12 יולי 1943

השמדת הארמיה הגרמנית ה-6 בסטלינגרד והסרת המצור מלנינגרד

במקביל לקרבות בעיר עשה הצבא הסובייטי הכנות למתקפת נגד שהביאה למפנה מכריע במלחמה. מתקפת נגד החלה ב-19 בנובמבר 1942. הצבא הסובייטי תקף משני כיוונים: מצפון-מערב לסטלינגרד לכיוון דרום ודרום-מערב והביס את הארמייה הרומנית ה-3 שכוחותיה היו ערוכים בהגנה שם. כוח סובייטי שני תקף מכיוון דרום-מזרח לסטלינגרד. שבוע לאחר תחילת ההתקפה נפגשו שני הכוחות מערבה לסטלינגרד באזור קאלאכי (Kalach) והארמייה ה-6 כותרה. כוחות גרמניים בפיקודו של גנרל פון מאנשטיין שניסו לתקוף ממערב ולחלץ את הארמייה ה-6 מהכיתור, נהדפו. הצבא הסובייטי התקדם מערבה והביס את הארמייה האיטלקית ה-8 והארמייה ההונגרית ה-2. הארמיה הגרמנית ה-6 ובה 22 דיוויזיות, נכנעה ב-31 בינואר 1943. יותר מ-90,000 חיילים גרמניים נפלו בשבי ומספר הנופלים שלה בסטלינגרד הגיעה ל-150.000.

עקב הכישלון הגרמני בסטלינגרד והתקדמות הצבא הסובייטי לעבר רוסטוב, הועמדה קבוצת-ארמיות A בפיקודו של גנרל קלייסט (Kleist), בפני סכנת ניתוק. כתוצאה מכך, היא נסוגה במהירות מאזורי צפון קווקז, סטברופול וקרסנודר.

בשלבם האחרונים של מערכת סטלינגרד, פתח הצבא הסובייטי בצפון רוסיה מבצע שמטרתו הייתה הסרת המצור על לנינגרד. המערכה להסרת המצור היבשתי התנהלה משני כיוונים: כוחות חזית לנינגרד מתוך העיר הנצורה וכוחות חזית וולחוב מכיוון מזרח. המשימה הייתה לטהר מהאויב את החוף הדרומי של אגם לאדוגה, שם הייתה מבוצרת ארמייה 18 הגרמנית, וחסמה את הדרך היבשתית ללנינגרד, בין שליסלבורג (Shlisselburg) במערב וליפקה (Lipka) במזרח. ב-12 בינואר 1943 נפתחה המתקפה הסובייטית וב-18 בינואר התחברו הכוחות שתקפו משני הכיוונים. כתוצאה מכך נוצר פרוזדור יבשתי ברוחב של 8-11 ק"מ, שם הונחה מסילת ברזל ונסלל כביש שחיברו את

¹⁴⁹ Krivosheev, Grif Sekretnosti Sniat, pp. 178-179

שטחי רוסיה עם העיר הנצורה. בין הכוחות שהובילו את הפריצה מכיוון חזית לנינגרד במסגרת ארמייה 67, היו חטיבת טנקים 152 בפיקודו של אהרון אוקוטסקי וחטיבת טנקים 220 בפיקודו של יוסף שפילר. אחרי פתיחת הפרוזדור היבשתי נערכו חטיבות אלה להגנה על הדרך שנפרצה.¹⁵⁰ במבצע זה הוסר חלקית המצור, אך מדרום לעיר ומדרום הפרוזדור שנפתח, הכוחות הגרמניים המשיכו לאיים ולהפגיו את העיר.

מינואר 1943 חל מפנה מכריע במלחמה - נסתיימה תקופת הניצחונות והכיבושים הגרמניים והחלו המפלוגות והנסיגה של הצבא הגרמני מהשטחים הכבושים של ברית המועצות. לאחר הניצחון בסטלינגרד המשיך הצבא הסובייטי בהתקדמותו בחזית רחבה מערבה. בתחילת פברואר 1943 כבש הצבא הסובייטי את קורסק ובאמצע פברואר את חרקוב, ממנה נהדף בהתקפת-נגד גרמנית באמצע מרץ 1943. רוסטוב על הדון שוחררה ע"י הצבא הסובייטי באמצע פברואר 1943. הצבא הסובייטי, אחרי התקדמות של מאות קילומטרים מערבה, נאלץ להיעצר, בעיקר מסיבות לוגיסטיות. קו החזית בדרום התייצב בתחילת האביב 1943 מזרחה וצפון-מזרחה מחרקוב ומערבה מרוסטוב.

יהודים בקרבות מסטלינגרד ועד לבליטת קורסק

ב-31 בינואר 1943 נכנעה בסטלינגרד הארמייה השישית. את הכניעה של מפקד הארמייה פון פאולוס ומטהו קיבל פוד-פולקובניק ליאוניד וינוקור היהודי, סגן מפקד החטיבה ה-38 של הארמייה ה-64.¹⁵¹ העיתון היהודי/הסובייטי "אייניקייט" תיאר את המפגש בין וינוקור ובין פון פאולוס:

אור ליום 31 בינואר... חיילי הגוורדיה של וינוקור התקרבו לכל-בו המרכזי [כיכר האדומה] – שם שכן המטה של הארמייה הגרמנית ה-6, מטהו של פלדמרשל פון פאולוס... בשעה שש וארבעים דקות כותר הכל-בו, מפקדת החטיבה מציעה לחיל המצב הגרמני להכנע. הגרמנים דוחים את ההצעה. ההתקפה מתחדשת. כעבור 15 דקות ביקשה המפקדה הגרמנית להתחיל במשא ומתן. אל המרתף של הכל-בו, בו שכן מטה ארמייה ה-6 ירד פוד-פולקובניק וינוקור, אליו הצטרפו מיור יאגורוב, הקפיטנים... וכמה תת-מקלענים. החצר הגדולה נתמלאה חיילים גרמניים, בכל דלת – מכונת ירייה. מפקד הכוח הגרמני המכותר, גנרל-מיור רוסקה (Roske), היה מפקד שרידי דיוויזית חיל רגלים ה-71, שהגנה על הכל-בו ועל מטה הארמייה) ליווה את הפוד-פולקובניק הסובייטי לחדר גדול אפלולי למחצה, שקירותיו מכוסים שטיחים ועל רצפתו בדלי-סיגריות ושירי נייר. מיד עם בואם התרומם מהמיטה שעמדה ליד

¹⁵⁰ F.D.Sverdlov and A.IA.Vainer, Voiny -Evrei na Frontakh Velikoi Otechestvennoi, Moskva 1999, pp.179-180

¹⁵¹ Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp.356-357

הקיר, אדם בפרצוף לא מגולח, שגונו אפור כאדמה, ונעמד. "הייל" – בירך הוא את וינוקור. רגע עמדו שותקים זה מול זה, הקצין הסובייטי וינוקור, הבחור היהודי מאודסה – רחב כתפיים וחסון, מולו – הפלדמרשל הגרמני המנוצח במדי גנרל מקומטים... ב-9 בבוקר של ה-31 בינואר נפסקו במרכזה של סטלינגרד הקרבות.¹⁵²

עם הכוחות שבחזית הדון (Don), שניתקו מכיוון צפון-מערב את סטלינגרד, הייתה ארמיית גווארדיה ה-2, שסגן המפקד שלה היה הגנרל יעקב קרייזר. בשל הצטיינותו בהפעלת כוחותיו במערכה זו נמסר לקרייזר הפיקוד על הארמייה, הועלה לדרגת גנרל-לויטננט והוענק לו אות סוברוב (Suvorov) שניתן למפקדים בכירים. בחזית הדון לחם גם קולונל ישראל בסקין (Beskin), מפקד הארטילריה של הארמייה ה-65, שהגיע אחר-כך לדרגת גנרל-לויטננט וזכה בתואר "גיבור ברית-המועצות". בסקין התגייס לצבא האדום ב-1918, נלחם במלחמת האזרחים והמשיך בשרות בצבא קבע, בחיל תותחנים. לפני מערכת סטלינגרד פיקד על עוצבות ארטילריות בחזיתות שונים.¹⁵³

באמצע ינואר 1943, כשהמערכה בסטלינגרד קרבה לסיומה, פתח הצבא האדום במתקפה בחזית וורונז' (Voronezh). בגזרת ההתקפה החזיקו בעיקר הכוחות האיטלקיים וההונגריים. קורפוס הפרשים ה-7 של הצבא האדום ביצע חדירה עמוקה לעורף האויב. חטיבת הפרשים הקובאנית ה-31 מקורפוס זה, בפיקודו של קולונל חיים פופוב, התקדמה למעלה מ-140 ק"מ במשך 4 ימים השתלטה על תחנת-הרכבת בוואלויקי (Valuiky) שעל נהר אוסקול (Oskol), ב-19 בינואר 1943. חדירה עמוקה זו של קורפוס הפרשים, סייעה לניתוק כוחות אויב גדולים ולהשמדתם. על מבצע זה קיבל הקורפוס את התואר "גווארדיה".¹⁵⁴

דיוויזיית הקלעים הליטאית ה-16, בה כ-30 אחוז מחייליה היו יהודים, צורפה בדצמבר 1942 לארמייה השלישית וב-21 בפברואר 1943, בתנאי חורף קשים, הגיעה הדיוויזיה לחזית באזור הכפר אלכסיבקה (Alexeyevka) שבנפת פוקרובסקויה (Pokrovskoe), מדרום מערב לעיר אוריוול, שהוחזקה בידי הגרמנים. החיילים הגיעו לחזית עייפים, אחרי חמישה ימי צעידה רגלית, בסערות שלג ובקור מקפיא, וכמעט ללא הספקת מזון, כשדרגי התחזוקה בהם מטבחי השדה וגם הארטילריה מפגרים אחריהם. המשימה שהוטלה על הדיוויזיה הייתה לפרוץ את הגנת האויב ולהתקדם לכיוון העיר זמיבקה (Zmevka) שמדרום לאוריוול. ב-24 בפברואר עברה הדיוויזיה להתקפה, ללא סיוע ארטילרי משמעותי, מול קו הגנה גרמני מבוצר ששלט על משטחי השלג המישוריים עליהם נעו החיילים התוקפים. השדה הפך לשדה קטל וכעבור ימים אחדים הסתיימה

¹⁵² הציטוט מתוך "אייניקייט", מ-21 בפברואר 1948 (584), מס' 23

¹⁵³ Shapiro, Under Fire, pp.271-305. סיפורו של בסקין.

¹⁵⁴ Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp.392-393. 38 ; גורי, עמ' 38

בכישלון. לדיוויזיה נגרמו אבדות כבדות ביותר, כ-50 אחוז מחייליה נהרגו או נפצעו. בין אלה היו כ-1,500 חיילים יהודים.¹⁵⁵ חייל הדיוויזיה שהשתתף בקרב זה, גבור ברית המועצות גריגורי אושפיליס, כתב:

הכפר אלקסיבקה הפך לדורות למקום חישול הקרבי המביש שלנו. כאן, במרכז הכפר ליד הכנסייה ההרוסה, קברנו את חיילי הדיוויזיה, ביניהם מספר גדול ביותר של לוחמים-יהודים. על אדמת אוריוול, בקברים מסומנים ובלתי-מסומנים רבים, מונחים גוויותיהם של מאות רבות של לוחמי חזית יהודים מדיוויזיית הקלעים ה-16 הליטאית. הלכנו לקרב בהכרה מלאה שאנו תורמים את חלקנו בהבסת אויבנו השנואה. כבר ציינתי שביחידות הדיוויזיה, אנו הלוחמים היהודים, היינו בעיקר חיילים פשוטים מן השורה. ביחידות מסוימות [בפלוגות הלוחמות], היהודים היוו יותר ממחצית הלוחמים. זו הסיבה שגם בקרב הנופלים היה אחוז גבוה ביותר של בני עמנו.¹⁵⁶

האחראית לכישלון ולאבדות הייתה הארמייה השלישית שהכניסה את הדיוויזיה להתקפה בתנאים קשים ביותר, ללא סיוע ארטילרי ואווירי, מול קו אויב מבוצר. הדיוויזיה הוצאה מהחזית להתארגנות, בה הוחלפו מפקד הדיוויזיה וראש המטה והיא תוגברה בחיילים רוסיים ובני עמים אחרים. בעקבות האבדות הרבות ובהעדר יהודים ליטאיים בגיל הגיוס בעורף הסובייטי, אחוז החיילים היהודים בדיוויזיה ירד.

במקביל קרבות בחזיתות מרכז ודרום רוסיה האירופית, ונסיגה מהירה של ארמייה A הגרמנית מאזורי הקווקז אחרי מפלת סטלינגרד, פתחו כוחות החזית הצפון קווקזית מתקפה במטרה לכבוש חזרה את עיר הנמל נובורוסיסק שבמזרח הים השחור. כדי לסייע להתקפה יבשתית על נובורוסיסק (Novorossiisk), הוחלט להנחית מהים כוח ולהקים שני ראשי גשר, האחד ביוז'ניה אוזרייקה (Iuzhnaia Ozereika) שם תוכנן להיות ראש הגש העיקרי, וכוח שני במפרץ סטאניצ'קה (Stanichka) פרור דייגים של נובורוסיסק. נמל יציאה לשני הכוחות היה גלנצ'יק (Gelenchik), מדרום-מזרח לנובורוסיסק. הנחיתה בוצעה ב-4 בפברואר 1943. הכוח העיקרי ששיימתו הייתה יוז'ניה אוזרייקה נתקל בהתנגדות חזקה ונכשל במשימתו. גדוד הנחתים שתפס את ראש-הגשר בסטאניצ'קה היה מורכב מימאים ואנשי חיל-הנחתים מתנדבים, בפיקודו של המיור אריה (צזאר) לבוביץ' קוניקוב (Kunikov). קוניקוב נחשב לאחד הקצינים הטובים ביותר בחיל-הנחתים הסובייטי והצטיין בפשיטות קודמות רבות שביצע בעורף הגרמני. הגרמנים ביצעו התקפות-נגד נואשות, הפגיוז והפציצו את כוחות הנחיתה במטרה להסיר את האיום מנובורוסיסק, אך קוניקוב ואנשיו החזיקו

¹⁵⁵ לודין, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 53-56

¹⁵⁶ Grigorii Ushpilis, Trevozhnoe Vremia, Tel Aviv, 1997, p. 101 (להלן Ushpilis, Trevozhnoe Vremia)

מעמד ואפשרו את נחיתתם של כוחות סובייטיים נוספים. עמידת הגבורה של ראש-הגשר זכתה לתהילה ברחבי ברית-המועצות, ובהיסטוריוגרפיה הסובייטית כונה המקום "האדמה הקטנה" (Malaia-Zemlia). בהיסטוריה הרשמית של המלחמה נכתב על אריה קוניקוב:

"...קוניקוב, בעבר מהנדס, התנדב לחזית. בסתיו 1942 הוא נחשב כאחד הקצינים המצטיינים של חיל הנחיתה. על גבורתו ואומץ לבו, על כושר מנהיגותו הוא זכה לאות הגבוה אלכסנדר נבסקי. בהרגשת אחריות עילאית ובהתלהבות הוא הכין את כוח הנחיתה שלו. הפיקוד נתן לו אפשרות לבחור למשימה זו אנשים מכל אוניות הצי ומתוך יחידות חיל הנחיתה. קוניקוב שוחח אישית עם כל לוחם לפני שקבל אותו ליחידתו. ליחידה נבחרו 800 האמיצים והנועזים ביותר...¹⁵⁷

אריה קוניקוב נפצע בקרבות ראש-הגשר ומת מפצעיו ב-14 בפברואר 1943. לאחר מותו הוענק לו תואר "גיבור ברית-המועצות", וכפר הדייגים ששכן במרכז ראש-הגשר נקרא על שמו – "קוניקובקה". צבא סובייטי נוסף הונחת בראש הגשר של "האדמה הקטנה" והוא החזיק מעמד מול התקפות בלתי פוסקות של הגרמנים במשך חודשים, עד 16 בספטמבר 1943, כאשר נובורוסיסק שוחררה.

ט. ניסיון גרמני אחרון ליוזמה התקפית אסטרטגית וכישלונה - בליטת קורסק: 5 - 13 ביולי 1943

קרב השריון הגדול ביותר במלחמת העולם השנייה

במחצית הראשונה של יולי 1943 נעשה ניסיון גרמני אחרון ליטול יוזמה התקפית בחזית המזרחית שלהם, בתקווה לשנות את מהלך המלחמה. המבצע שכונה "ציטדל", היה בעל משמעות אסטרטגית ותחילתו בגזרת קורסק - אוריוול. הגרמנים ריכזו למתקפה זו את מיטב כוחות השריון שלהם. העיר קורסק שוחררה על ידי הצבא הסובייטי בתחילת פברואר 1943, ועקב זאת נוצרה בחזית בליטה לכיוון מערב, כשמצפון לבליטה הגרמנים החזיקו בעיר אוריוול ובדרום הבליטה הם החזיקו בעיר בלגורוד (Belgorod) וחרקוב. התכנית הגרמנית הייתה לתקוף את מובלעת קורסק מצפון ומדרום, לנתק ולהשמיד את הכוחות הסובייטיים בבליטה ובהמשך לפתח התקפה צפון-מזרחה לעבר מוסקבה או דרומה. המשימה לתקוף מצפון הוטלה על "קבוצת ארמיות מרכז" ומכיוון דרום ההתקפה הייתה של "קבוצת ארמיות דרום". מפקדה של "קבוצת ארמיות דרום" היה פלדמרשל מנשטיין, מטובי המפקדים הבכירים בצבא הגרמני. הגרמנים ריכזו למתקפה זו כ-900,000 חיילים מאורגנים ב-50 דיוויזיות בהם דיוויזיות עילית של ה-ס"ס, 2,700 טנקים, הרבה מהם טנקים כבדים מסוג טייגר ופנתר, 2,000 מטוסים, 10,000 קנה תותח. הפיקוד הגרמני קבע את ה-5 ביולי

¹⁵⁷ Pospelov, Istorija Velikoi., vol.3, pp. 93-96 : Shapiro, Under Fire, pp.324-337

לפתיחת ההתקפה. הסובייטים גילו את ההכנות הגרמניות והמודיעין סיפק מידע מדויק על גזרת ותכניות ההתקפה. מול הכוחות הגרמניים העמידו הסובייטים למעלה מ-1,330,000 חיילים, 3,444 טנקים ו-19,000 קנה תותח. התכנית הסובייטית הייתה להקים מערך הגנה לעומק עם מאות אלפי מוקשים, לתת לאויב להקיז את דמו על מערך הגנה זה ולאחר מכן לעבור למתקפת נגד. ביום ההתקפה הגיעה לחיילים הגרמנים קריאה אישית של היטלר: "חיילי הרייך! היום יוצאים אתם להשתתף במתקפה שחשיבותה כה גדולה, עד שכל עתיד המלחמה עשוי להיות תלוי בתוצאתה. יותר מכל דבר יוכיח ניצחונכם לעולם כולו, כי התנגדות לכוחו של הצבא הגרמני היא חשוכת תקווה".¹⁵⁸

ההתקפה הגרמנית החלה ב-5 ביולי, תחת אש ארטילרית סובייטית מסיבית ומול מערך הגנה מבוצר היטב ומוכן לקבל פני האויב. התקדמותם הייתה מזערית של קילומטרים אחדים בשתי גזרות ההתקפה, מצפון ומדרום, ותוך אבדות כבדות, שנבלמה סופית ב-12 ביולי. ביום זה נערך בגזרה הדרומית של חזית ההתקפה, בקרבת כפר פרוחורובקה (Prokhorovka), קרב השריון הגדול ביותר במלחמת העולם השנייה, 850 טנקים סובייטיים מול 600 גרמניים. הקרב התנהל בטווחים קצרים ביותר בהם לטנק הסובייטי T-34 היה יתרון יחסי לטנקים הגרמניים הכבדים. טנקים התנגשו פיסית בטנקים ושני הצדדים איבדו מאות טנקים, אך תגבורות סובייטיות המשיכו להגיע, ולגרמנים לא היו יותר כוחות לתגבור. אזור הקרב נשאר בשליטה סובייטית וטנקים שלהם שנפגעו, חלקם תוקנו והוחזרו לקרב. ב-13 ביולי החלה מתקפת נגד סובייטית שנמשכה עד 23 לאוגוסט. הערים אוריוול (5 באוגוסט), בלגורוד (5 באוגוסט), חרקוב (23 באוגוסט) שוחררו במתקפה זו והצבא הסובייטי התקדם במהירות מערבה לעבר נהר דנייפר.¹⁵⁹

בשלב זה של המלחמה, קיץ 1943, באו כבר לביטוי בשדה הקרב הטנקים, המטוסים וקני ארטילריה המודרניים אותם סיפקה התעשייה הצבאית הסובייטית (ראה פרק שלישי) וכן תכנית החכר-השאל (Land-Lease) האמריקנית, שסיפקו לברית המועצות ציוד צבאי רב. במיוחד סייעו לניידות הצבא הסובייטי רבבות המשאיות שטודבקר שאפשרו לדרגי התחזוקה הסובייטיים לספק את דלק ותחמושת לטנקים בהתקדמותם, וכן רבבות מכשירי קשר שצוידו בהם הטנקים הסובייטיים ויחידות צבאיות אחרות, שנתנו למפקדים אפשרות שליטה טובה יותר על יחידותיהם בניהול הקרב. במסגרת תכנית החכר-השאל סופקו גם טנקים ומטוסים אמריקניים לצבא הסובייטי, אך במקורות הסובייטיים הקיימים אין כמעט התייחסות ליחידות צבאיות שצוידו בהם ועל חלקם במערכה.¹⁶⁰ גנרל גודריאן כתב על תוצאות קרב קורסק-אוריוול: "במבצע ציטאדל נחלנו כשלון

¹⁵⁸ אלן קלרק, מבצע ברברוסה, תל אביב, 1970, עמ' 241

¹⁵⁹ Overy, Russia's War, pp.203-210 ז'וקוב, זכרונות המדשל, עמ' 336 – 345:

¹⁶⁰ Overy, Russia's War, pp.193-196, פרטים על היקף הסיוע האנגלו-אמריקני לברית המועצות במסגרת Overy, Russia's War, pp.193-196, הסכם החכר-השאל.

מכריע. עוצבות השריון שאורגנו וצוידו מחדש במאמץ כה רב איבדו הרבה מאד באנשים ובציוד, ובמשך זמן רב הם לא היו כשרים לקרב... מיותר לציין שהרוסים ניצלו את ניצחונם במלואו... מאותה עת, ללא כל ויכוח, היוזמה הייתה בידי האויב".¹⁶¹ גנרל ואלתר וורלימונט (Warlimont), מי שהיה סגן ראש אגף המבצעים של הוורמאכט כתב: "מבצע ציטדל היה יותר ממפלה בקרב. הוא נתן לרוסים את היוזמה ששוב לא חזרה לידינו עד סוף המלחמה".¹⁶²

יהודים בקרב בבליטת קורסק – אוריל

בקרב בבליטת קורסק-אוריל, כמו בקרבות ובגזרות חזית האחרים, השתתפו אלפי חיילים ומפקדים יהודים. **הקורפוס הממוכן השלישי בפיקודו של שמעון קריבושין**, כחלק מארמיית שריון מס' 1, היה ערוך להגנה בגזרה הדרומית של מובלעת קורסק, שם תקפה ארמיית שריון 4 הגרמנית. ב-6 ביולי הצליחו הגרמנים לפרוץ דרך קו הגנה סובייטי הראשון, בה הגנה ארמיית הגוורדיה ה-6. אך שם בלם את התקדמותם הקורפוס הממוכן של קריבושין. בימים 6 – 10 יולי עמד קורפוס זה, יחד עם יחידות אחרות של ארמיית שריון מס' 1, בקרב הגנה קשה מול כוחות שריון גרמניים גדולים, ביניהם דיוויזיות שריון ס"ס מהטובות ביותר של הצבא הגרמני: "דיוויזית אדולף היטלר", "דיוויזית גולגלות מוות" ו-"דיוויזית הרייך". הגרמנים הצליחו בקרב קשה, תוך אבדות כבדות משני הצדדים, להתקדם קילומטרים אחדים, אך לא הצליחו לפרוץ את החזית, ולבסוף נבלמו. הקורפוס של קריבושין הצטיין בקרבות אלה וקיבל את התואר "גווארדיה". קריבושין הועלה שבועיים אחרי קרב זה לדרגת גנרל-לויטננט וזכה באות סוברוב.¹⁶³

בקרב הטנקים הגדול ביותר ליד פוחורובה שנערך ב-12 ביולי נפל פוד-פולקובניק מיכאל גולדברג, מפקד גדוד (פולק) הטנקים 55 מהקורפוס הממוכן החמישי. בקרב זה נלחם גם מפקד גדוד (פולק) טנקים מס' 51 מחטיבת שריון מס' 10, פולקובניק ד. קלינפלד. על גבעה חיונית בקרבת פוחורובה הגן פולק נחתי-אוויר מס' 26 בפיקודו של ג. קשפרסקי. בקרב נפל מפקד סוללת תותחים סטרשי-לויטננט קאצלמן, כשביום שלישי למתקפה הגרמנית חיל הרגלים בגזרתו נסוג, סוללתו נשארו לבד מול טנקי האויב. הסוללה פגעה ב-14 טנקים אך רוב אנשיה נהדגו ונפצעו, בהם קאצלמן.¹⁶⁴ בקרב בבליטת קורסק השתתף פולק רגלים בפיקודו של גיבור ברית-המועצות מיור ליאוניד בובר. בנאמו בפני אנשי הועד היהודי האנטי פשיסטי במוסקבה, ב-4 באפריל 1944, הוא סיפר על הקרב במובלעת קורסק:

¹⁶¹ Guderian, Panzer Leader, p.312

¹⁶² Walter Warlimont, Inside Hitler's Headquarters 1939-1945, Novato, 1962, p.334

¹⁶³ Shapiro, Under Fire, pp.307-310 "אלכסנדר נייבסקי", "קוטווב", "סורבורוב", "הוכנסו לצבא הסובייטי בימי מלחמת-העולם השנייה וניתנו רק לקצינים על הצטיינותם בפיקוד והפעלת הגייסות בקרב.

¹⁶⁴ Abramovich, V Reshchaishechey Voine, pp. 437-440

"...מטוסי אויב רבים הופיעו מעל עמדותינו ו- 20 טנקי אויב הסתערו עלינו. בהגיעם למרחק 10 מטרים מעמדותינו לוחמינו יצאו לקראתם ברימונים אנטי-טנקים. טנקים אחדים נפגעו האחרים נסוגו... הובלתי את לוחמי בהסתערות, התפתח קרב פנים אל פנים והדפנו את הגרמנים. נפצתי בקרב זה בחזה אך לא עזבתי את חיילי עד סוף הקרב".¹⁶⁵

גדוד טנקי T-34 בפקודו של סטרשי-לויטננט מטוויי פינסקי היה בעמדות הגנה באזור הכפרים ראקובו-שפלווקא (Rakovo-Shepelevka). ביום הראשון להתקפה הוא עמד בהסתערות טנקי אויב, כשהמובילים היו טנקים הכבדים מסוג טיגר, שרק צדדי הטנק היו חדירים לתותחי הטנק T-34. פינסקי, שהטנקים שלו היו מוסווים היטב, נתן לטיגרים הגרמנים להתקדם וכאשר הם היו קרובים והצדדים של הטיגרים נראו להם היטב, רק אז נתן פקודה לפתוח באש. עשרים הטנקים של פינסקי פתחו באש, טנקי אויב נפגעו וכן הרגלים שנעו עמם, האויב נסוג. לפינסקי הוענק אות הגבוה אלכסנדר נבסקי.¹⁶⁶ בקרב ב-12 ביולי נפל מפקד פולק הארטילריה 233 פוד-פולקובניק א. רבין כשהוא עצמו יורה מתותח ומשמיד טנק "פנתר", אחרי שטנקי אויב חדרו לאזור הדרגים העורפיים של ארמיית גוורדיה מס' 5 ליד הנהר פסל (Psel).¹⁶⁷

בקיץ 1943, לאחר התארגנות, הוכנסה **דיוויזיית קלעים הליטאית 16** לעמדות הגנה בגזרה הצפונית במובלעת קורסק-אוריוול, בכפיפות לארמייה מס' 48. בגזרה זו עמדו הגרמנים לפתוח במתקפה. **גריגורי אושפול**, איש צוות תותח נגרר 76 מ"מ, שהוצב בעמדות הקדמיות של חיל הרגלים, כדי לירות בכיוון ישיר על האויב המסתער, כתב :

הגרמנים הציבו בחזית הקדמית שלהם רמקולים בהם הושמעו קולותיהם של עריקים ליטאיים, שקראו את בני עמם לעבור לצד הגרמנים. הם הבטיחו לכל עריק להחזירו למולדתו ליטא. בעלונים שהם השליחו לעמדות הקדמיות שלנו הם קראו לא להילחם נגדם והבטיחו לא להחזיק את הליטאים במחנות שבויים אלא להחזירם לבתיהם בליטא. קריאות אלה לא הועילו. הם לא לקחו בחשבון שכמעט שליש מלוחמי הדיוויזיה הם יהודים, שנכונו להילחם בגבורה ולא לסגת צעד אחד מהעמדות שלהם. חוץ מזה, גם רוב הליטאים בדיוויזיה היו פטריוטים סובייטיים וכ-20 אחוז מחיילי הדיוויזיה היו רוסים, אוקראינים ובני עמים אחרים... ההתקפה הגרמנית החלה לאחר הכנה ארטילרית אינטנסיבית על העמדות הקדמיות שלנו שנמשכה מעל לשעה, בה היינו בעמדות מכוסות בשכבת של מטר אדמה, גם התותח שלנו היה בעמדה מוגנת היטב...הפעם היינו מוכנים היטב להדוף את התקפת האויב...כאשר חיל הרגלים של האויב התקרב לעמדות שלנו ירינו עליהם בכינון

¹⁶⁵ Shapiro, Under Fire, pp. 57-58

¹⁶⁶ Ibid., pp. 435-436

¹⁶⁷ Abramovich, V Reshaisushchei Voine, p. 440

ישיר פגזי שרפנל [פגז עם פיצוץ מפזר כמות גדולה של רסיסים] ... התקפת נגד של כוחותינו אילצה את האויב לחזור לעמדות המוצא שלו, אחרי שסבל אבדות כבדות. אך גם לנו היו הרבה אבדות, מפקד הסוללה שלנו נהרג... התותח שלנו היה קרוב לעמדות הגרמנים. עד להסתערות הגרמנית היו בינינו ובין הגרמנים גדרות תיל ושדה מוקשים, אך כל זה נהרס באש הארטילריה, ביום הקרבות הראשון. זה חייב אותנו להיות ערים יותר לכל תנועת הגרמנים, שירו עלינו כל הזמן בתותחים ומרגמות... לקראת התקפה שלנו על כפר פאנסקיה (Panskaia) הוטל על צוות התותח שלנו, שמפקדו היה קלמן שור, לחסל שלוש עמדות מקלעים של האויב בירי בכיוון ישיר. עשינו זאת ובעת כיבוש הכפר חיילנו לא נתקלו באש מעמדות אלה... בסוף יולי נאמר לנו שאנו עוברים להתקפה... בקרב לשחרור ניקולסקויה (Nikolskoe) נהרגו ונפצעו הרבה מהלוחמים שלנו, גם אני נפצעתי קשה..."¹⁶⁸

בקרבות במובלעת קורסק-אוריוול היה תפקיד חשוב ביותר לארטילריה הסובייטית שזכתה לכינוי "אלוהה המלחמה" (Bog Voiny). המפקדים של הארטילריה של הארמייה 65 ושל ארמית השריון 2 היו הגנרלים היהודים ישראל בסקין וגריגורי פלסקוב. מפקד דיוויזיית ארטילריה 12 היה גנרל משה קורקובסקי.¹⁶⁹ בין מאות היהודים שזכו באותות-הצטיינות על חלקם בקרבות קורסק-אוריוול קיבלו שלושה עשר את אות לנין.

י. גרוש הצבא הגרמני מאדמות ברית-המועצות והתייצבות על הנהר ויסלה בפולין :

קיץ 1943 – קיץ 1944

צליחת הדנייפר ומסע לשיחרור אדמות רוסיה ואוקראינה

כהמשך לניצחון בחזית קורסק-אוריוול פתח הצבא הסובייטי במתקפה במרבית גזרות החזית. בחודשי אוגוסט-תחילת אוקטובר 1943 טיהרו הכוחות הסובייטיים, בחזית של קבוצת ארמיות "מרכז" הגרמנית, את מחוזות קאלינין, סמולנסק ואזורים במזרח ביילורוסיה. העיר סמולנסק שוחררה ב-25 בספטמבר 1943. בחורף 1943 / 1944 החזית התייצבה בביילורוסיה, ממזרח לערים פולוצק, ויטבסק, אורשה, מוגילב, בוברויסק. הגרמנים הקימו בקו זה מערך הגנה מבוצר ואת הערים הפכו לאזורים מוגנים.

בקיץ 1943 התקדם הצבא הסובייטי באוקראינה במהירות מערבה במגמה להגיע בהקדם לדנייפר ולתפוס ראשי גשר בצד המערבי שלו, לפני שהגרמנים יצליחו להציב לאורכו מערך הגנה. הדנייפר היה מכשול המים העיקרי שלאורכו, מאזור סמולנסק בצפון ועד לים השחור בדרום, יכלו

¹⁶⁸ Ushpilis, Trevozhnoe Vremia, pp. 108-118

¹⁶⁹ Sverdlov and Vainer, Voiny Evrei, p.136

הגרמנים לנסות ולבלום את התקדמות הצבא הסובייטי, כשהם ערוכים מאחוריו. ואכן אלה היו התכניות שלהם ומטרתם הייתה להקים לאורך הדנייפר קו מבוצר "החומה המזרחית" כפי שכינו אותו. כדי לעודד את החיילים ואת המפקדים להגיע בהקדם לדנייפר ולחצותו, פרסם סטלין פקודה ב-9 בספטמבר 1943, שלצולחים הראשונים את הדנייפר יוענק אות גיבור ברית המועצות.¹⁷⁰ ראשוני יחידות הצבא הסובייטי הגיעו לנהר ב-20 בספטמבר וצלחו אותו במקומות אחדים, באמצעים מאולתרים של סירות, רפסודות, באזורים מצפון לקייב ובדרומו.

המערכה על הדנייפר והקמת ראשי הגשר, מול ניסיונות נואשים של הגרמנים, להדוף את הכוחות הסובייטיים חזרה לחופו המזרחי של הנהר, התנהלה מסוף-ספטמבר ובמהלך אוקטובר 1943. הגרמנים לא הצליחו לחסל את ראשי הגשר מהם פתחו הכוחות הסובייטיים בחודשי אוקטובר-נובמבר 1943 את מסע השיחרור של אוקראינה. העיר החשובה דניפרופטרובסק שוחררה ב-25 באוקטובר 1943. בדרום אוקראינה הדפו הכוחות הסובייטיים את הגרמנים מאזור התעשייתי דונבס וניתקו את חצי אי קרים. ב-6 בנובמבר שוחררה קייב, בירת אוקראינה. זיטומר שוחררה ב-12 בנובמבר. תגבורות גרמניות שהובאו לחזית הנחיתו התקפת-נגד במטרה לנסות ולכבוש בחזרה את קייב ולהציב מחדש קו הגנה לאורך הדנייפר. במשימה זו קבוצת ארמיות "דרום" נכשלה. שהיטלר ממפקדתו בפרוסיה המזרחית שהייתה המרוחקת מאות קילומטרים רבים מהחזית, לא הבין שאין בידי כוחותיו בחזית המזרחית לשנות אסטרטגית את המצב. הכוחות הסובייטיים היו עדיפים עליהם מספרית, טיב הנשק שהשתווה ואף עלה על הנשק הגרמני, ונסיון שהצטבר אצל הפיקוד הסובייטי לנהל מבצעים גדולים, קבעו את התוצאה.

במהלך מתקפה סובייטית חדשה בסוף דצמבר 1943 - מחצית ינואר 1944 שוחררו מחוזות קייב, זיטומר ואזורים נוספים באוקראינה. בתקופה שבין 26 במרץ - 14 באפריל 1944 שיחרר הצבא הסובייטי את טרנסניסטריה, אודסה שוחררה ב-9 באפריל 1944. במהלך המתקפה בחזית זו, שיחררו הכוחות הסובייטיים את צ'רנוביץ. לבוב שבמערב אוקראינה שוחררה ב-27 ביולי 1944. עם שחרור לבוב הושלם שחרורה של אוקראינה. ב-8 באפריל 1944 פתח הצבא הסובייטי בהתקפה על קרים שהוחזק ע"י הארמייה ה-17 הגרמנית ועד ה-12 במאי 1944 שוחרר כל חצי-האי קרים.

שחרור ביילורוסיה והארצות הבלטיות היה אחד המבצעים האסטרטגיים הגדולים והמוצלחים ביותר במלחמה. מבצע זה התנהל מעל לחודשיים, מ-22 ביוני ועד ה-29 באוגוסט 1944. מתקפה זו נפתחה ביום בו מלאו שלש שנים להתקפה הגרמנית על ברית המועצות ושבועיים אחרי נחיתת בנות הברית בנורמנדיה. במהלך מבצע זה שכינאו היה "בגרטיון" (Bagration), על שם גנרל פטר בגרטיון גיבור המלחמה נגד נפוליון ב-1812 שנפל בקרב בורודינו) שוחררה כל ביילורוסיה,

¹⁷⁰ ז'וקוב, זכרונות המרשל, עמ' 358

חלקים של ליטא ולטווייה. המתקפה התנהלה בחזית של כ-700 ק"מ והצבא הסובייטי התקדם בתקופה זו 550 – 600 ק"מ. בירת ביילורוסיה מינסק שוחררה ב-3 ביולי, ברסט-ליטובסק ב-28 ביולי. כל ביילורוסיה חזרה לשלטון סובייטי והצבא הסובייטי הגיע לגבולות פרוסיה המזרחית ולנהר ויסלה ומבואות ורשה. הכוחות העיקריים של "קבוצת ארמיות מרכז" הגרמנית כותרו והושמדו. היטלר אסר על יחידות קבוצת-ארמיות "מרכז" לסגת מבעוד מועד. אבדות הגרמנים מוערכים ב-350,000 הרוגים ושבוים ועוד מאות אלפי פצועים, ואבדן ציוד לחימה רב. אבדות הצבא הגרמני היו גדולים מאלה שבסטלינגרד.

לקראת מבצע זה הופעלה מערכת הטעייה סובייטית לפיה המתקפה והמאמץ הסובייטי העיקרי בקיץ 1944 יהיה באוקראינה, מול "קבוצת ארמיות דרום". המודיעין הגרמני אכן "קנה" הערכה זו וקבע שבועות אחדים לפני המתקפה הסובייטית שבחזית "קבוצות ארמיות מרכז" יש לצפות "לקיץ שקט". תחילת המתקפה הסובייטית לוותה בפעילות פרטיזנית נרחבת בהם נותקו קווי התחבורה הגרמנית בחזית המרכז, במבצע פרטיזני שכונה "מלחמת פסי רכבת" (Relsovaia Voina). על מבצע פרטיזני זה – ראה פרק שישי, עמ'...

במתקפה זו נכנס הצבא הסובייטי לליטא. וילנה שוחררה ב-13 ביולי, קובנה ב-1 באוגוסט 1944. הצבא הגרמני הקים במערב ליטא קו הגנה, כדי לשמור על קשר יבשתי עם כוחותיו שהיו בלטווייה ואסטוניה. במתקפה סובייטית בתחילת אוקטובר 1944 נפרץ קו הגנה זה. הצבא הסובייטי הגיע לחוף ים הבלטי וניתק את דרכי היבשה של הצבא הגרמני שבלטווייה. אסטוניה שוחררה עד סוף בספטמבר 1944. במתקפה סובייטית בלטווייה, בימים 14 בספטמבר - 22 באוקטובר 1944, שוחררה כמעט כל לטווייה בהם בירתה ריגה. קורלאנדיה שבמערב לטווייה, ועיר הנמל לייפאיה, הוחזקו ע"י הצבא הגרמני עד לכניעת גרמניה, ב-9 במאי 1945.

מפלות צבא גרמניה הביאו לשינוי אסטרטגי במאזן הכוחות שבין בנות הברית וגרמניה וגרורותיה. במחצית השנייה של אוגוסט 1944 פרץ הצבא הסובייטי לרומניה. בבוקרסט הודחה הממשלה הפרו-גרמנית, והממשלה החדשה נתקה את בריתה עם גרמניה ב-24 באוגוסט 1944 והכריזה מלחמה נגד גרמניה. ב-31 באוגוסט נכנס הצבא הסובייטי לבוקרסט והתקדם לעבר הונגריה. ב-4 בספטמבר הודיעה ממשלת פינלנד על ניתוק יחסים עם גרמניה והפסקת הפעולות הצבאיות. בולגריה, בת בריתה של גרמניה התנתקה ממנה והכריזה ב-8 בספטמבר מלחמה עליה.

יהודים בקרבות לשיחרור האדמות הכבושות ברוסיה ובאוקראינה

בקרבות מצפון לסמולנסק באזור העיר דמידוב באמצע ספטמבר 1943, מצא עצמו גדוד חי"ר 2 מפולק 973 תחת אש כבדה מעמדות מבוצרות של האויב והתקדמותו נבלמה. במצב זה קודמו

שלשה תותחי 45 מ"מ בפיקודו של מלטשי-לויטנט מיכאיל גורביץ', קודמו ואלה על ידי ירי בכינון ישיר, שיתקו ארבע עמדות המקלעים של האויב. הגדוד המשיך להתקדם. פתאום נפתחה אש מהעורף וגורביץ' ואנשיו מצאו עצמם מותקפים על ידי כוח גרמני. גורביץ' כיוון את תותחיו וירה לעבר הגרמנים המסתערים עליהם. הקרב התנהל בטווחים קצרים, אחד אחד נפגעו התותחנים וגורביץ' עצמו נפצע בכתף. אחרון תותחיו הפסיק לירות. גורביץ' שנשאר לבד, תפס מקלע והמשיך לירות. הוא נפצע שנית הפעם בבטנו, ותוך ניסיון להשליך רימון לעבר הגרמנים שהיו מטרים ממנו, הוא נפגע בראשו. כאשר הגדוד הדף את התקפת-נגד הגרמנית, התגלו בעמדת תותחי 45 מ"מ גוויות מושחתות של גורביץ' ואנשיו, שהגרמנים התעללו בהם. גוויית גורביץ' זוהתה בקושי. הסיפור על נפילתו של גורביץ' סופר על ידי אחד מחייליו שבהיותו פצוע זחל ליער הסמוך והגרמנים לא גילו אותו.¹⁷¹

בין ראשוני הצולחים את הדנייפר היו יהודים לא מעטים. יחידות קדמיות של קורפוס קלעים 17 הגיעו לדנייפר בקרבת צ'רנובל, מצפון לקייב, שם נהר פריפץ' מתחבר לדנייפר. אחד הראשונים שחצה בלילה את הנהר בשתי סירות ורפסודות אחדות היה מפקד פלוגה סטרשי-לויטנט יורי מויסייביץ' דולז'ינסקי. הגרמנים שהאירו את האזור בפרוז'יקטורים ורקטות תאורה, גילו את הנוחתים ופתחו עליהם באש חזקה. דולז'ינסקי, וטרן הקרבות בסטלינגרד וקורסק, יחד עם חייליו הסתערו על עמדות האויב ובקרב פנים אל פנים תפסו עמדות אחדות שלהם. הם עמדו מול התקפות הגרמנים במשך כל הלילה, שבמשכו הגיעו לראש הגשר הקטן שהחזיקו עוד שתי פלוגות ואחריהם כל פולק 10 מדיוויזיית קלעים 6, שהרחיבו את ראש הגשר. שלשה שבועות לאחר מכן הוענק לדולז'ינסקי תואר גיבור ברית המועצות וחודש לאחר מכן הוא נפל בקרב באזור זייטומיר.¹⁷² קפיטן זלמן ויכנין פיקד על יחידה קדמית של פולק רגלים 288 מדיוויזיית קלעים 181 שחצתה ב-22 בספטמבר את הדנייפר. המשימה שהוטלה עליו הייתה לכבוש את כפר בריוזקי (Beriozki). קפיטן ויכנין הוביל את ההסתערות על הכפר וכבש אותו, אך נהרג שם בעלותו על מוקש. הפולק חצה את הדנייפר ונאחז בצדו המערבי. לויכנין הוענק תואר גיבור ברית המועצות.¹⁷³

פולק רגלים 4 מדיוויזיית 6 בפיקודו של פולקובניק בוריס לב הגיע לדנייפר באזור שנהר פריפץ' מתחבר אליו. ב-23 ספטמבר חצה את הנהר יחד עם הפלוגה הקדמית שלו, והוביל אותה לקרב לכיבוש ראש הגשר. על דוגמה וגבורה אישית זו ועל הצלחת הקמת ראש הגשר, הוענק לו תואר גיבור ברית המועצות. בוריס לב התמנה בהמשך הקרבות למפקד דיוויזיה והועלה לדרגת גנרל-מיור. בחציית הדנייפר הצטיין גם מפקד פלוגת רובאים רפאל לב שהיה בכוח הראשון מפולק 989 שחצה את הדנייפר והחזיק בראש הגשר עד שכל הפולק חצה את הנהר. על כך הוענק לו תואר גיבור ברית

¹⁷¹ Shapiro, Under Fire, pp. 194-195

¹⁷² Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, p. 160; Shapiro, Under Fire, p. 83. דולז'ינסקי נהרג בקרב על ראש הגשר . מדרום לצ'רנובל.

¹⁷³ Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, p. 161; Shapiro, Under Fire, p. 614

במועצות.¹⁷⁴ שבועות אחדים לאחר החצייה, ב-18 באוקטובר, בקרב על הכפר ניקולסק מדרום-מזרח לעיר קורוסטון ממערב לדניפר, כשבהתקפת נגד מקומית טנקים גרמנים העמידו בסכנה את מערך ההגנה של הפולק, רפאל לב הציל את המצב. מפקד ארמייה 38 גנרל-לויטננט ס. אנדריושצ'נקו, שהיה אחראי על גזרה זו, כתב:

אם מפקד פלוגה זה היה מאבד את השליטה על ניהול הקרב, הגרמנים היו פורצים את קו ההגנה שלנו בגזרה זו. למזלנו זה לא קרה. סטרשי-לויטננט לב הוכיח שהוא מפקד אינטליגנטי ובעל יכולת להחליט. הוא כבר נלחם במובלעת קורסק שם ניתקל כבר לא פעם בטנקי טיגר ופרדיננט של האויב וידע איך להילחם בהם. קצין זה שראה את המצב הקשה שנוצר, העביר בתנועה טקטית מהירה את התותחים האנטי-טנקים לעמדה מתאימה יותר משם הייתה תצפית ושליטה מצוינת על שדה הקרב. בו-זמנית הוא העביר קבוצת חיילים עם נשק אנטי-טנקי אישי וסוללה של תותחי נ"ט 57 מ"מ לאגף הימני, במגמה לפגוע בטנקי האויב באש אגפית, כך שטנקי האויב ימצאו תחת אש צולבת....¹⁷⁵

במהלך קרב זה שנמשך ימים אחדים, סטרשי-לויטננט רפאל לב, שעל חציית הדניפר הוענק לו תואר גיבור ברית המועצות, נהרג.

קורפוס הטנקים 10 מארמייה 40 הגיע ב-21 בספטמבר לדניפר, מדרום-מזרח לקייב, באזור העיר פריסלב (Pereiaslav). הקורפוס הורה לחטיבת הטנקים 183 לשגר לחוף המערבי של הנהר יחידת סיור ובה 6 אנשים לבדוק את הערכות האויב לקראת החצייה. בקרב חיילי הסיור היה טוראי גריגורי גרפונקין. הסיור חצה בסירה את הנהר בליל ה-22 בספטמבר. הם גילו את מיקומם של הבונקרים הגרמניים, עמדות תותחים אנטי טנקים ושל מרגמות ותותחים. מידע זה היה חיוני לחצייה. בדרכם חזרה לסירה הגרמנים גילו את סיור והסתערו לעברם. על אחד החיילים היה להשאר בחוף כדי לחפות על הפלגת הסירה. טוראי גרפונקין עשה זאת. הוא בלם באש את הגרמנים עד שהסירה הפליגה. כשהסירה הייתה כבר מרוחקת מהחוף גרפונקין קפץ למים, בניסיון לחצות בשחייה את הנהר, אך כדורי הגרמנים השיגו אותו והוא נהרג. בינואר 1944 הוענק לגרפונקין התואר גיבור ברית המועצות.¹⁷⁶

פולקובניק ארקדי קפלנוב היה סגן מפקד חטיבת טנקים 54. בסוף ספטמבר החטיבה הגיע לדניפר, מדרום-מזרח מקייב. ראש הגשר הקטן אותו החזיקו חיילי חי"ר עמד בלחץ כבד של התקפות נגד גרמניות והיה צורך לתגבר אותו בהקדם בטנקים. עם השלמת גשר הפנטומים, הטנק הראשון שהגיע לחוף המערבי היה של קפלנוב. ראש הגשר היה על סף נפילה. קפלנוב ועמו טנקים

¹⁷⁴ Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, p.162

¹⁷⁵ Shapiro, Under Fire, p.348 :Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, p.163

¹⁷⁶ Shapiro, Under Fire, p.348. 146-148 :Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, pp.164-165

אחדים שהגיעו בעיקבותיו נכנסו לקרב עם הטנקים הגרמנים ואילצו אותם לסגת אחורה. בקרב זה קפלונוב נפל. אחרי מותו הוענק לו תואר גיבור ברית-המועצות. בעיר פריסלב-חמלניצקי (Pereeslav-Khmelnitski), איפה שקפלון נקבר, יש רחוב שנקרא על שמו. סמל שמעון גלפרג היה מפקד כיתה של רובאים נושאי נשק אנטי טנקי. כיליד קייב הוא רצה להיות בין משחררי העיר ובהגיע גדודו לדנייפר הוא היה בין הראשונים שנחתו בחופו המערבי. בקרב ליד הכפרים לוקוביצי (Lukovitsy) וגריגורייבקה (Grigorevka) הכיתה עליה פקד השמידה שני טנקים של האויב. בקרב ב-29 בספטמבר לכיבוש משלט שולט על ראש הגשר סמל גלפרג הוביל את כל המחלקה להסתערות, השמיד טנק גרמני ופגע במספר חיילי אויב. סמל גלפרג לא ראה את שיחרור עיר הולדתו קייב, הוא נפל בקרב זה. תואר גיבור ברית המועצות הוענק לו אחר מותו.¹⁷⁷

הצבא האדום צלח את הדנייפר במקומות רבים מצפון מזרח ומדרום מערב של קייב. התקפות הנגד הגרמניות נהדפו והצבא הסובייטי התקדם מערבה וב-6 בנובמבר 1943 הצליח לשחרר את קייב, בירת אוקראינה. בין הטנקים שהובילו את ההסתערות על קייב היה טנק T-34 של מפקד פלוגת טנקים לויטננט ישראל קופרשטיין ובצוות הטנק שלו היה יהודי נוסף, טען-קשר מיכאל גרבסקי, יליד קייב. פלוגה זו השתייכה לחטיבת הטנקים 52. הטנק של קופרשטיין סייע לחיל רגלים להדוף במשך ימים התקפות-נגד של גרמנים על ראש הגשר שעל הדנייפר ולהרחיב את ראש הגשר. לקראת ההסתערות על קייב הועברה החטיבה לראש הגשר ליוטז' (Liutezh) שמצפון לקייב. ב-3 בנובמבר החלה ההסתערות על קייב וחטיבת הטנקים סייעה בהסתערות לדיוויזיית הקלעים 167. על הטנקים הוטלה המשימה לסייע בכיבוש עיירת נופש פושצ'ה-וודיצה (Pushcha-Voditsa) קילומטרים אחדים מצפון-מערב של קייב ובהמשך לכבוש את הפרוור המערבי של העיר סוויאטושינו (Sviatoshino) ולנתק את כביש קייב-זייטומיר. אחרי כיבוש פושצ'ה-וודיצה הטנק של קופרשטיין הוביל את ההסתערות וכיבוש של סוויאטושינו. הגרמנים, בהם טנקים ותותחי סער ניסו לפרוץ מערבה מהעיר. בקרב שהתפתח השמיד הטנק של קופרשטיין תותח-סער פרדיננד ושני תותחי נ"ט ופגע בעשרות חיילי אויב, הכביש מערבה לכיוון זייטומיר נותק. קייב שוחררה למחרת קרב זה. חטיבת טנקים 52, נעה מערבה ויחד עם יחידות אחרות כבשה ב-7 בנובמבר, לאחר קרב קשה, את העיר וצומת מסילות הברזל פסטוב (Fastov), 60 ק"מ מדרום-מערב לקייב. הטנק של קופרשטיין היה בין הראשונים שפרצו לפסטוב ובקרב השמיד שם טנק פנטר. בעד הלחימה על הדנייפר, כיבוש

¹⁷⁷ Shapiro, Under Fire, pp. 149, 213 :Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, pp.164-165

סוויאטושינו ופסטוב, הוענק לקופרשטיין ולכל אחד מאנשי צוותו, בהם מיכאל גרבסקי, אות גיבור ברית המועצות.¹⁷⁸

בחציית הדנייפר ובהדיפת התקפות הנגד הגרמניות היה תפקיד חשוב לארטילריה הסובייטית. לחטיבת גוורדיה 24 של תותחים כבדים בפיקודו של פולקובניק ניקוליי ישראלביץ' ברוזגול חיפתה באש תותחיה על ראש הגשר ליוטז' ממנו התפתחה ההתקפה על קייב וכיבוש העיר. פולקובניק ברוזגול אישית הגיע לראש הגשר ומשם כיוון את תותחיו שהיו מוצבים בצד המזרחי של הדנייפר. ב-3 בנובמבר, כאשר החלה ההסתערות לעבר קייב תותחיו הכבדים פגעו והשתיקו שלש סוללות תותחים של הגרמנים. על אומץ לב אישי ועל ניהול מוצלח של אש תותחיו הוענק לברוזגול תואר גיבור ברית המועצות. תוארי גיבור ברית המועצות הוענקו לתותחנים יהודים, מפקדי סוללות שלחמו על הדנייפר, סטרשי-לויטננט יפים (חיים) ברזובסקי, סטרשי לויטננט יבגני בירברייר, סטרשי לויטננט יצחק וקסמן ולויטננט יפים (חיים) שטרן. בירברייר ווקסמן נפלו בקרבות על הדנייפר והתוארים הוענקו להם אחרי מותם, שטרן נפל בקרב על קירובוגרד במרס 1944. לשני אנשי מרגמות הסרז'ינטיים חיים זלטין ונחום ז'לודייב הוענק התואר גיבור ברית המועצות. ז'לודייב, בהיותו כבר פצוע, הציב את המרגמה שלו על הרפסודה ותוך החצייה של הדנייפר מדרום לקרמנצ'וג, ירה ממנה ופגע בגרמנים שניסו למנוע את הנחתת הכוח. זלטין, גם הוא פצוע, נחת עם הצוות שלו על אי שבדנייפר בקרבת קייב, יחד עם יחידת רגלים הראשונה, וסייע באש להדוף את התקפות הנגד של האויב.¹⁷⁹

אנשי חיל הנדסה הם שהפעילו את הסירות שהובילו את הכוחות לצד המערבי של הדנייפר. טוראי לב מרגוליאן, מהנדס במקצוע, יחד עם חייל נוסף, היו ב-24 בספטמבר בסירה הראשונה שהובילה כוח חיל רגלים לכיבוש ראש גשר. ההובלה דרך הנהר נעשתה בעיקר בשעות החשיכה. מרגוליאן וחברו, תחת אש בלתי פוסקת ופגיעות כדורים בסירה, חצו הלוך ושוב את הנהר והובילו במשך ימים כוחות נוספים וציוד התבצרות. באחד החציות של הנהר פגע כדור במרגוליאן והוא נהרג במקום. על גילווי גבורה תחת אש האויב, הוענק למרגוליאן אחרי מותו, תואר גיבור ברית המועצות. איש הנדסה אחר, קפיטן בנימין רובינסקי פיקד על יחידה שהובילה כוחות וציוד דרך הדנייפר. רובינסקי אישית היה תמיד בסירה המובילה. כאשר ראש הגשר היה בסכנת נפילה, הצליח רובינסקי לאלתר סירות להעברת גוד טנקים לחוף המערבי. הגעת הטנקים איפשרה להדוף את האויב ולהרחיב את ראש הגשר. לרובינסקי הוענק תואר גיבור ברית- המועצות. לקפיטן פנחס טרויאן הוענק תואר גיבור ברית-המועצות על הצטיינות בחציית הדנייפר, ובהיותו עם חייליו במשימות

¹⁷⁸ Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, pp.165-166 :Shapiro, Under Fire,pp.184-185, 338-341

¹⁷⁹ Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, pp. 168-170 :Shapiro, Under Fire,pp. 44-45, 48-49, 539-540, 586-587, 638-639, 642

מיקוש בראש הגשר פטרובסקויה-סוויסטונובו (Petrovskoe-Svistunovo), כותר על ידי הגרמנים.

הוא הצליח להדוף אותם ולהוציא את יחידתו מהכיתור כשהוא פצוע.¹⁸⁰

בקרבות רחוב במליטופול ב-18 אוקטובר, נפל מפקד מחלקת חי"ר מלטשי-לויטננט אברהם זינדלס. אחרי שטיהר מגרמנים בתים אחדים והצית בבקבוקי מולוטוב טנק טיגר גרמני, מצא עצמו מוקף חיילים גרמנים כשמרבית חייליו נפגעו. הגרמנים צעקו אליו שיכנע אך הוא השיב "קצין סובייטי לא נכנע" וכשהגרמנים התקרבו אליו הפעיל רימון בו הוא נהרג ועמו תת-מקלענים גרמנים אחדים. על מעשה זה הוענק לזינדלס תואר גיבור ברית המועצות.¹⁸¹ בשחרור דונבס וכיבוש מליטופול השתתפה ארמייה 51 בפיקודו של יעקב קרייזר והיא שניתקה באזור פרקופ (Perekop) את קרים. בגזרת צ'רקסי (Cherkassy) שבין קייב לדניפרופטרובסק החזיקו כוחות גרמניים מכותרים, בעמדות על הדנייפר עד אמצע דצמבר 1943.

בקרבות אלה שבהיסטוריוגרפיה הסובייטית כונה "מערכת ז'יטומיר-ברדיצ'ב" השתתף הקורפוס הממוכן 8 בפיקודו של שמעון קריבושין, שכבש את העיר קזטין (Kazatin) מדרום לברדיצ'ב ב-25 בדצמבר 1943 והדף התקפות נגד של ארמיית טנקים 4 הגרמנית. מפקד חטיבת טנקים 11 בקורפוס של קריבושין היה פולקובניק יצחק גרנובסקי שבשורותיה שירת כמפקד מחלקת טנקים T-34 מלדשי-לויטננט ולדימיר (וולודיה) וייסר. בקרבות ליד העיר צ'ופוויצ'י (Chopovichi), מדרום-מערב לקורוסטון, וייסר נהרג. הקרב בו נפל וייסר תיארה במכתבה ידידתו בגדוד החובשת נינה, שלפני המלחמה למדה בכיתה אחת עמו בעירם פרוסקורוב (חמלניצקי). המכתב נשלח לחבר משותף מהכיתה שלהם:

... עוד בבית הספר הייתי מאוהבת בו... היינו יחד בחזית סטלינגרד, אך לא ראיתיו אז. אני

עבדתי בבית-חולים והוא היה בחזית... בינואר 1943, כשחיילנו הדפו את הגרמנים מאזור

הדון, פגשתי את וולודיה. יחידתו הוצאה זמנית מהחזית והוא בא לבקר חבר פצוע בבית

החולים. הופתעתי לראותו. קמתי אליו והוא מיד הכיר אותי. במשך כל שנת 1943 היינו יחד

באותה יחידה עם וולודיה. בסתיו חצינו את הדנייפר. בזמן הפגישות שלנו וולודיה נהג לומר

'מיד אחרי שנשחרר את אוקראינה נבקש חופשה ליומיים לנסוע לפרוסקורוב, נלך לבית

ספרנו ונשב על הספסלים שלנו. האם לא יהיה זה נהדר? חייתי בדאגה מתמדת לגורלו.

וולודיה היה מלטשי-לויטננט ומפקד טנק. על חשבוננו כבר נזקפו טנקים גרמנים אחדים.

הקרב על הדנייפר היה קשה... ב-20 בדצמבר נערך קרב ליד תחנת הרכבת צ'ופוביצי במחוז

ז'יטומיר. חטיבת טנקים שלנו כבשה את התחנה וחסמה את הדרך לקייב בפני דיוויזית

¹⁸⁰ Sverdlov and Viner, *Voiny Evrei*, pp. 170-171; Shapiro, *Under Fire*, pp. 390-391, 463-465, 581-582

¹⁸¹ Shapiro, *Under Fire*, pp. 640-641

טנקים ס"ס אדולף היטלר. הפלוגה של וולודיה קבלה פקודה להגן על התחנה. נקודת איסוף פצועים שלנו התמקמה 300 מטרים מהטנקים שבחזית. ראיתי במו עיני איך וולודיה פגע והצית פנטר גרמני בשני פגזים. אך גם הטנק של וולודיה נדלק. ראיתו קופץ מהטנק, מכבה את האש וחוזר פנימה לטנק. הטנק של וולודיה החליף עמדות וירה. לגרמנים היו כ-40 טנקים וקשה היה לפלוגה שלנו להתמודד איתם. וולודיה הצית טייגר גרמני ופגע בנושא גייסות משוריין, אך הטנק שלו נפגע גם הוא. הוא קפץ מהטנק והתחיל להוציא ממנו את אנשי צוותו הפצועים. מטוסים גרמניים צללו עלינו והאדמה רעדה מהתפוצצויות. שכחתי מהפחד שאחז בי ורצתי לעזור לו. כשהגעתי אליו הוא כבר הכניס את הפצועים לבור שנגרם מהתפוצצות והחל לכבות את השריפה בטנק. הוא נראה נורא, פניו היו שרופים ושחורים, מלחיו נזל דם... 'אתה פצוע' אמרתי לו 'תן ואחבוש אותך', אך הוא התעלם מדברי. וולודיה ואנשי צוות מטנק אחר כיבו את הדליקה בטנק וולודיה חזר לקרב. חבשתי את הפצועים אך מחשבותיי היו עם וולודיה והטנק שלו. וולודיה ואנשיו פגעו שוב בטייגר ובהמשך בפנתר, אך גם הטנק שלו נפגע ועלה באש, אך הצוות בפנים המשיך לירות. צעקתי כאילו הוא שמע אותי 'צא החוצה, צא החוצה', אך אחד הפצועים שלידי אמר: 'וייסר ימשיך לירות עד הפגז האחרון, פעם הוציאו אותו בכוח מטנק בוער'. לבסוף הטנק הפסיק לירות, ציפינו שכל רגע וולודיה וחבריו יצאו מן הטנק, אך זה לא קרה. בערב, כשהגרמנים נהדפו והקרב הסתיים הוציאו את שאריות הגיבורים מהטנק השרוף וקברו אותם בצ'ופוביצי.¹⁸²

לוולדימיר (וולודיה) וייסר, על הלחימה בתחנת צ'ופוביצי, הוענק תואר גיבור ברית המועצות. על הקרבות באזור הדנייפר ועל צליחתו זכו 900 חיילים, וביניהם 27 יהודים בתואר "גיבור ברית- המועצות". היהודים תפסו את המקום השלישי בין מקבלי התואר על השתתפות בקרבות אלה וצליחת הדנייפר, אחרי הרוסים והאוקראינים.¹⁸³ בחודשי ינואר-פברואר 1944 שחררו הכוחות הסובייטיים את מחוזות לוצק – רובנו בוולין, שהיו בין שתי מלחמות עולם חלק מפולין.

בקרב להדיפת הגרמנים מלנינגרד ובהסרת המצור החלקי שהיה עדיין על העיר, ב-15 לינואר 1944, הוביל פולק ה-59 מדיוויזיית חי"ר 85 מארמייה ה-42, בפקודו של פולקובניק חיים קרסנוקוטסקי את הסתערות הדיוויזיה מדרום לעיר באזור העיר פולקובו (Pulkovo) וכבש את אזור המבוצר של אלקסנדרובקה. הפולק המשיך בקרבות באזור העיר פסקוב, בשחרור אסטוניה, לטווייה ובמצור על כוחות הגרמנים בקורלנדיה שבמערב לטווייה, עד לכניעתם ב-9 במאי 1945. לדרגת גנרל- מיוור הוא הועלה אחרי המלחמה. מערבה מגזרת ההתקפה של ארמייה ה-42, מאזור ראש הגשר אורנינבאום שבחופו הדרמי של המפרץ הפיני, תקפה ארמיית מחץ ה-2, לכיוון דרום. להתקפה של

¹⁸² Shapiro, Under Fire, pp. 606-609

¹⁸³ גורי, עמ' 35.

ארמייה זו סייעה אגד ארטילריה שכלל 300 קני תותח לטווח בינוני וארוך, עליו פיקד פולקובניק (בהמשך גנרל מיוור) חיים גורביץ'. תפקיד חשוב בפריצת מערך האויב היה לחטיבת הטנקים 152 בפיקודו של פולקובניק אהרון אוטסקוצקי, שבמוצאי ה-17 בינואר, אחרי קרב עם טנקים גרמניים, כבש מוצבי האויב בכפר גליאדינו. משם המשיכה החטיבה בהתקפה לעבר העיירה רופשה (Ropsha) וקיפן (Kipen), שם התחבר עם כוחות הקדמיים של ארמייה ה-42 שתקפה מכיוון לנינגרד ובו חטיבת טנקים ה-220 בפיקודו של יוסף שפילר. מפגש של שתי חטיבות טנקים שמפקדיהם יהודים. כתוצאה מהתחברות זו כותרו והושמדו כוחות האויב שנותרו באזור פטרגוף (Petergof) – סטרלנו (Strelno).

184

בקיץ 1943 קיבל גנרל יעקב קרייזר את הפיקוד על הארמייה ה-51 שבאביב 1944 מילאה תפקיד מכריע בשחרור קרים. על קרים הגנה ארמייה 17 הגרמנית וכוחות רומניים שביחד מנו כ-200,000 חיילים. היטלר חשש שנפילת קרים עלולה להשפיע שלילית על עמידתה של רומניה כבן ברית לגרמניה ותהווה בסיס למטוסים סובייטיים לתקוף את שדות הנפט בפלואשטי שברומניה שהיו חיוניים לגרמניה. לארמייה ה-17 הגרמנית ניתנה פקודה להגן על קרים בכל מחיר ולמנוע את כיבושו. המתקפה הסובייטית לשחרור קרים החלה ב-8 באפריל 1944, בהתקפה על מערך הגנה גרמני מבוצר היטב במעבר פרקוף ומזרחה דרך מיצר סיווש (Sivash). הארמייה של קרייזר פרצה את מערך ההגנה במצר סיווש ויחד עם קורפוס הטנקים 19 שצורף לארמייה, שיחררו ב-13 באפריל את בירת קרים סימפרופול, וב-15 באפריל הגיעו למערך הקדמי של עיר הנמל סווסטופול.

ההסתערות על סווסטופול המבוצרת הייבה ריכוז כוחות לפיכך החלה רק ב-5 במאי. ארמייה 51 של קרייזר כבשה את רכס סאפון (Sapun) המבוצר ששלט על העיר. עם כיבוש רכס זה הוכרעה המערכה על העיר. קרבות רחוב התנהלו במשך ימים אחדים וב-9 במאי העיר שוחררה כולה. חלקים מחיל המצב הגרמני פונו מסווסטופול דרך הים. בקרב בסווסטופול הצטיין לויטננט ישראל יעקובובסקי, מפקד מחלקת חי"ר מצוידת ברובים וברימונים אנטי-טנקים. ב-7 במאי, במהלך קרבות רחוב, עמד יעקובובסקי וחלק מאנשי מחלקתו וברשותם שלושה רובים אנטי-טנקים, מול 5 טנקי אויב. ריבון אנטי-טנקי שהשליך יעקובובסקי הצית טנק אחד. הקרב נמשך והגרמנים המטירו אש חזקה על העמדה שהחזיקו. יעקובובסקי נפצע והוא נשאר עם 5 חיילים בלבד, השאר נהרגו או שכבו פצועים. בהיותו פצוע וכשטנקי אויב עמדו לפרוץ דרך העמדה שהחזיקו, נטל יעקובובסקי את הרובה האנטי-טנקי, ירה ופגע בטנק גרמני שנדלק. ההתקפה נבלמה. ליעקובובסקי הוענק התואר גיבור ברית-המועצות על אומץ הלב שגילה.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Abramovich, Leningradskaia Bitva, pp. 86-95

¹⁸⁵ Shapiro, Under Fire, pp. 631-633

שחרור אודסה וטרנסניסטריה – הצלת יהודים

בהמשך ההתקדמות של הצבא הסובייטי בדרום אוקראינה, שוחררה ב-10 באפריל אודסה, ועד אמצע אפריל כל טרנסניסטריה, חבל ארץ בין הנהרות בוג ודניסטר, שהגרמנים העבירו אותו לשלטונם של בני-בריתם הרומנים. טרנסניסטריה היה האזור היחידי בשטחי ברית המועצות, בו הצבא הסובייטי הציל בין 50,000 ועד 57,000 יהודים שהיו שם. מספר כזה של ניצולים הוא יוצא-דופן בכל השטחים הכבושים של ברית המועצות. ההתקדמות המהירה של הצבא הסובייטי לעבר טרנסניסטריה, בחודשי מרץ-אפריל 1944, גרם להסתלקותו המהירה של הממשל הרומני שם ומנעה מהתבססות מחודשת של ממשל צבאי גרמני שם. כתוצאה ממגבלות זמן, לא היו בנמצא בטרנסניסטריה כוחות משטרת הביטחון או משטרת-סדר גרמניים, הדרושים לרצח היהודים שנתרו עדיין שם, מפוזרים בלמעלה ממאה גיטאות ומחנות עבודה.¹⁸⁶ אחד הניצולים כתב על המפגש עם חיילים יהודים שהיו בקרב היחידות הסובייטיות ששחררו אותם:

"...החזית הלכה והתקרבה אלינו. היה ידוע שהגרמנים הנסוגים משאירים אחריהם אדמה חרוכה וקשה היה להאמין שישאירו אותנו בחיים... בבוקר של ה-19 במרס 1944, חלף לאורך הגטו פרש על סוס בדהרה. היה זה סייר סובייטי, המבשר הראשון של שחרורנו. יצאנו בזהירות ממקומות המחבוא שלנו... לקראת ערב הופיעו הפטרולים הראשונים של יחידות חיל הרגלים וארטילריה... בשיירה שהתקדמה לעברנו היו גם חיילים יהודים רבים. הם יצאו מן השורות, התחבקו והתנשקו אתנו ואמרו לנו שאנו היהודים החיים הראשונים שפגשו, בדרכם מסטלינגרד"¹⁸⁷

מציאות זו הצילה גם את יהודי צ'רנוביץ, שבאותה תקופה חי שם הקיבוץ היהודי הגדול ביותר בשטחים הכבושים של ברית-המועצות. בשבועיים הראשונים של פברואר 1944 עזב הצבא הרומני את העיר, שנתרה בשליטה גרמנית. גורמי ס"ס שהתמקמו בעיר, החלו בהכנות לחיסול היהודים. אך בטרם הספיקו לעשות זאת, שוחררה צ'רנוביץ על ידי הצבא הסובייטי, ב-29 במרץ 1944.¹⁸⁸ חמש-עשרה אלף היהודים שהיו אז בצ'רנוביץ ניצלו.

יהודים בקרבות לשיחרור ביילורוסייה והארצות הבלטיות

ב-24 ביוני 1944, יומיים אחרי שנפתחה המתקפה הסובייטית לשיחרור ביילורוסייה והארצות הבלטיות, הגיעו יחידות קורפוס רגלים 23 לנהר דווינה-מערב (Zapadnaia Dvina), מצפון-מערב לויטבסק, שם ניסו הגרמנים לבלום את התקדמות הצבא הסובייטי. על פולק 199 הוטלה משימה

¹⁸⁶ יצחק ארד, תולדות השואה ברית המועצות, כרך שני, ירושלים, עמ' 618 - 621

¹⁸⁷ סולומון שפירא, בדרכי גרוש, ירושלים, 1988, עמ' 112 - 115

¹⁸⁸ אנצ'ל-לביא, פנקס הקהילות רומניה, כרך שני, עמ' 510

להקים ראש גשר בצד המערבי של הנהר. מפקד הפולק החליט להעביר בלילה חוליה של חיילים שיחדרו בעורף המוצב הגרמני שהיה בגזרתו, יפתחו שם באש ובאנדרלמוסיה שתוצר יחצה את הנהר ויקים ראש גשר. למשימה זו הוא בחר ארבעה חיילים שהכירם כאמיצים ובעלי יוזמה, בפיקודו של לויטננט כמפקד. בחוליה זו היה טוראי יעקב פורזון, מקלען של מקלע כבד "מאקסים". פורזון היה ותיק קרבות, הוא נלחם בסטליגרד ובמערכת קורסק, וכאשר היה צורך לשלוח חיילים למשימה מסוכנת שכזו, הוא שנבחר. אנשי החוליה עברו את הנהר על רפסודה, חיסלו בשקט 3 זקיפים גרמניים, ואם שחר, בעמדה שתפסו בעורף הגרמני, פתחו באש על הגרמנים והגדוד החל בצליחה. אך הצליחה נכשלה והחוליה נשארה במשך שעות בודדה מול הסתערות גרמנים. שלשה אנשי החוליה נהרגו ופורזון שנשאר אחרון המשיך להמטיר אש מהמקלע, ואלו הצטרפו עוד חיילים אחדים מחוליה נוספת שחצתה את הנהר. הסתערות של גרמנים על החוליה נהדפו במשך כל שעות היום ועם ערב חצו אנשי הפולק את הנהר ופורזון התאחד עם חיילי גדודו. על פעולה זו הוענק לפורזון תואר גיבור ברית המועצות. הוא המשיך להילחם בקרבות בליטא וב-13 ביולי נפצע קשה.¹⁸⁹

בסוף יוני 1944 כוחות החזית הביילורוסית השניה חצו את הדנייפר ליד העיר מוגילוב. הכוח המוביל את ההתקפה של חטיבת טנקים גוורדיה 23 שפעלה באזור מוגילוב היה גדוד טנקים בפיקודו של קפיטן משה מריאנובסקי. מריאנובסקי היה ותיק קרבות באזור מוסקבה ובחזיתות אחרים. הגדוד שלו עקף את מוגילוב המבוצרת מדרום, חצה את הדנייפר ללא גשר, במקום שהמים הרדודים כיסו את הטנקים רק עד לצריחיהם. הגדוד שלו לאחר החצייה ניתק את כביש מוגילוב – אוסיפוביצי, ציר נסיגה ממוגילוב. במשך ימים עמד הגדוד יחד עם שאר כוחות החטיבה בקרב קשה נגד שריון גרמני שניסה לפרוץ מהעיר המנותקת. עשרות טנקי אויב ומאות כלי רכב גרמניים נפגעו, אך גם החטיבה סבלה אבדות כבדות. מפקד החטיבה פולקובניק ירשוב נפצע קשה, מפקד גדוד שני של החטיבה נהרג ועמם רבים מקציני וחיילי החטיבה. מריאנובסקי, בהיותו פצוע, ריכז סביבו את הטנקים של החטיבה כולה שלא נפגעו, הרים מעל הטנק שלו את דגל החטיבה והוביל את הכוח שנותר להתקפה על שיירות הגרמנים שניסו לפרוץ בכביש. מוגילוב שוחררה ב-28 ביוני, שלשת אלפים חיילים גרמנים נשבו. החטיבה ומה שנשאר ממנה לאחר האבדות, המשיכה בהתקדמותה בביילורוסיה. ב-14 באוגוסט הוביל מריאנובסקי את ההסתערות על מבצר אוסוביץ (Osovtsy) בדרום מערב ביילורוסיה. טנקים רבים נפגעו בהסתערות, בהם הטנק של מריאנובסקי. איש צוות נהרג ומריאנובסקי הוצא מהטנק הבוער כשהוא פצוע קשה וללא הכרה. מריאנובסקי היה מאושפז בבתי חולים עד סוף המלחמה. על מנהיגותו ואומץ ליבו בקרבות בביילורוסיה הוענק לו תואר גיבור ברית המועצות.¹⁹⁰

במערכה לשחרור ביילורוסיה, גנרל קריבושין פקד על הקורפוס הממוכן הקרסנוגרדי, במסגרת חזית הביילורוסית הראשונה שבפיקודו של מרשל רוקוסובסקי. הקורפוס של קריבושין הוכנס לקרב

¹⁸⁹ Shapiro, Under Fire, pp.132-133; Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, p. 190

¹⁹⁰ Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, p.192; Shapiro, Under Fire, pp.394-395

ב-25 ביוני, וב-29 ביוני היה עם הכוחות ששחררו את בוברויסק. בהתקדמותו מערבה הקורפוס חצה תוך קרבות את נהרות פטיץ' וסלוצ'ק, השתתף בקרב לכיבוש סלוצק ב-30 ביוני ושם קיבל פקודה לנצל את ההצלחה ולנוע במהירות לעבר ברנוביץ', 100 ק"מ ממערב לסלוצק. הגרמנים התכוונו להגן על ברנוביץ' שהייתה צומת דרכים חשובה. הקורפוס עבר מצפון לברנוביץ' במגמה לכתר את העיר. עקב סכנת הכיתור נסוגו הגרמנים במהירות וב-8 ביולי ברנוביץ' שוחררה. היעד הבא של הקורפוס הייתה העיר סלונים ששוחררה יום לאחר מכן, ב-9 ביולי. משם המשיך הקורפוס להתקדם לעבר ברסט-ליטובסק וב-28 ביולי העיר שוחררה. הקורפוס חצה את נהר בוג והתקדם לעבר ורשה, שם נתקל בהתנגדות עיקשת של הגרמנים בצירים שהובילו אל העיר. אחרי כמעט חודשיים של קרבות ואבדות שהקורפוס סבל, ומסלול של קרוב לאלף קילומטרים אותם עבר בחודשים אלה, הוצא הקורפוס מהחזית להתארגנות, ב-20 לאוגוסט.¹⁹¹

בקרב לשחרור אזורי דרום-מערב בייזורוסיה, בהם הערים פינסק ואת עיר החשובה ברסט-ליטובסק ששוחררה ב-28 ביולי, נטלה חלק ארמיה 28 שראש המטה שלה היה גנרל-מיוזר שמואל רוגצ'בסקי. רוגצ'בסקי שירת בצבא האדום מאז 1918 ונלחם במלחמת האזרחים.¹⁹²

בהמשך למסע הניצחון בייזורוסיה ותבוסת קבוצת-ארמיות מרכז הגרמנית, הגיעו הכוחות הסובייטיים לליטא וללטווייה. בשחרור וילנה ב-13 ביולי נטל חלק קורפוס הממוכן הגוורדאי ה-3. חטיבה 8 של הקורפוס שמפקדה היה פולקובניק שמעון קרמר, עברה מסלול קרבות מאזור ויטבסק, בין ה-24 ל-28 ביוני התקדמה החטיבה 180 ק"מ מערבה, כבשה את העיר מולודצ'ינה במערב בייזורוסיה וב-7 ביולי נכנסה לקרב על כיבוש וילנה. החטיבה, יחד עם יחידות אחרות של הקורפוס, תקפו את העיר מכיוון צפון-מזרח ופרצו למרכז העיר. אחרי 5 ימי קרבות העיר שוחררה. ב-15 ביולי הועבר הקורפוס, כולל חטיבה 8, תחת פיקוד חזית הבלטית הראשונה.

צפון ליטא הייתה זירת הלחימה של חזית הבלטית הראשונה למשימה זו הועברו לחזית הבלטית הראשונה ארמייה 51 בפיקודו של קרייזר. מפקד החזית הבלטית הראשונה מרשל איוון בגרמיאן (Bagramian), בתארו את פעולות ארמייה זו בכיבוש פוניוויז' ושולי בליטא ואת העיר ילגבה בלטווייה, וכן את פעולת החטיבה הממוכנת 8 בפיקודו של פולקובניק שמעון קרמר, שהגיע ראשונה לים הבלטי מערבה מריגה וניתקה את הכוחות של הגרמנים בצפון לאטווייה ואסטוניה, כתב:

"...האגף השמאלי של ארמייה 51 משימתו הייתה להנחית את המכה העיקרית ב-24 ביולי,

לכבוש את פוניוויז' ומשם להמשיך לשוולי... ב-22 ביולי עם שחר, אחרי הכנה ארטילרית

קצרה אך כבדה, שתי הארמיות ה-51 וארמיית גוורדיה ה-2 פתחו בהתקפה. הידיעות

¹⁹¹ Shapiro, Under Fire, pp. 313-315

¹⁹² Sverdlov, Evrei Generaly, p.182

הראשונות משתי הארמיות היו שהם נתקלו בהתנגדות קשה, אך בשעות הצהריים החלו להגיע ידיעות טובות... גנרל קרייזר הודיע בשמחה שיחידות מארמייה 51 כבשו את פוניוויז' והם בדרך לשוולי... כדי למנוע לחימת טנקים בשטח בנוי פקדתי על יחידות חיל רגלים להחיש את תנועתם לעבר העיר. במשך יממה אחת הם התקדמו 35 ק"מ... המפקד קרייזר גילה התמדה ודבקות במטרה עילאית ולמחרת [27 ביולי] הארמייה שלו בשיתוף עם הקורפוס הממוכן השלישי של גנרל אבוחוב כבשו את שוולי, אזור מבוצר של הגרמנים בבלטיקום. בהסכמת נציג הפיקוד העליון הקורפוס הממוכן השלישי ובעקבותיו ארמייה 51 קבלו פקודה לתקוף צפונה לעבר ריגה... לקראת ערב ה-28 ביולי הם הגיעו למבואות העיר ילגווה (Jelgava) בלטווייה, מדרום-מערב לריגה). הכרתי את קרייזר בתור מומחה להתקפות פתע, נועז ופועל בהחלטיות. הייתי בטוח שהוא במהירות יכניע את היחידות הגרמניות בילגווה. הוא לא אכזב אותי... בתחילת אוגוסט ילגווה שוחררה. בו זמנית ציווה גנרל אבוחוב על חטיבה הממוכנת 8, בפיקודו של מפקדה האמיץ והדבק במטרה שמעון קרמר להגיע למפרץ ריגה. ב-30 ביולי חטיבתו, אחרי התקדמות של 60 ק"מ כבשה את טוקומס (Tukums) ויחידות של החטיבה הגיעו לחוף מפרץ ריגה ממערב לעיר. הקשר היבשתי האחרון שהיה לקבוצת-ארמיות צפון עם שאר כוחות גרמניים נותק..."¹⁹³

ניתוק קבוצת ארמיות צפון משאר הכוחות הגרמניים היה לכך משמעות אסטרטגית ולשני המפקדים היהודים הבכירים, גנרל יעקב קרייזר ושמעון קרמר שהועלה בעקבות הישגיו לדרגת גנרל היה תפקיד חשוב ביותר. כהוקרה על מנהיגותו ואומץ ליבו הוענק לקרמר תואר גיבור ברית המועצות. בהיסטוריה הרשמית של ברית המועצות, בהתייחס למבצעייהם של קרייזר וקרמר בקרבות אלה, כתוב: "ב-31 ביולי כבשו חיילנו בהסתערות את צומת הדרכים העיקרי שחיבר את הבלטיקום עם פרוסיה מזרחית – עיר ילגבה. באותו יום החטיבה הממוכנת בפיקודו של פולקובניק קרמר מהקורפוס הממוכן השלישי הגיעה למפרץ ריגה בקרבת הישוב קלפקליס (Klapkalis). קבוצת-ארמיות צפון מצאה עצמה מכותרת..."¹⁹⁴ הגרמנים עשו מאמצים נואשים והנחיתו התקפות נגד עזות כדי למנוע את ניתוקה של קבוצת-ארמיות צפון ולזמן מה אף הצליחו לחדש את הקשר היבשתי בין קבוצת-ארמיות צפון לשאר כוחות הגרמניים. בקרבות אלה ב-16 בספטמבר נפצע קשה קרמר. ב-15-13 באוקטובר שוחררה ריגה.

¹⁹³ Shapiro, Under Fire, pp.297-298

¹⁹⁴ Pospelov, Istoria Velikoi, vol.3, pp.194

יהודים בדיוויזיות הלאומיות הלאטויות והליטאיות בשיחרור ארצותיהם ועל חורבות בתיהם

בשחרור ליטא ולטווייה נטלו חלק הדיוויזיות הלאומיות הליטאית והלטוויית כפי שצוין לעיל, היה אחוז גבוה של יהודים. היחידה הלטוויית גדלה והפכה לקורפוס הלטוויי ה-130 ובו שתי דיוויזיות: הדיוויזיה 201 שעל הצטיינותה בקרבות הוענק לה באוקטובר 1942 תואר "גוורדיה" ונהייתה דיוויזית גוורדיה ה-43 ודיוויזיה 308 שהוקמה רק במאי 1944, לקראת הקרבות לשחרור לטווייה. מספרם של החיילים היהודים בקורפוס הלטוויי הלך וקטן במהלך הקרבות כתוצאה מהאבדות בחללים ופצועים והעדר מקורות גיוס. לפי מקור סובייטי, לקראת הלחימה על אדמת לטווייה, ביולי 1944, אחוז היהודים בדיוויזית גוורדיה ה-43 היוו היהודים 8,5 אחוז ובדיוויזיה 308 כ-8 אחוזים. התקנים מולאו על ידי רוסים ובני עמים אחרים של ברית המועצות, ועם כניסת הצבא הסובייטי על אדמת לטווייה, על ידי מגויסים חדשים לטוויים. עם שחרור לטווייה לא היו שם יותר יהודים.¹⁹⁵

דיוויזית גוורדיה ה-43 עברה מסלול קרבות ארוך וקשה. בפברואר 1942 היא הוכנסה לקרב באיזור דימיאנסק (Demiansk) – סטאראיה רוסה (Staraja Russa), שם ניהלה קרבות הגנה והתקפות מקומיות בתנאים קשים במיוחד, עד אוקטובר 1943, תוך תקופות קצרות שהוצאה מהחזית להתארגנות ומנוחה. לאחר תאריך זה הדיוויזיה יצאה להתארגנות עד ללחימה על אדמת לטווייה. בקרבות על אדמת לטווייה נטלה דיוויזית גוורדיה ה-43 חלק בכיבוש העיר דאוגוופילס (Daugavpils – דווינסק) ששחררה ב-27 ביולי וזכתה לציון לשבח על קרב זה. הקורפוס הלטוויי השתתף בקרבות ובשחרור אזורים נוספים בלטווייה והוכנס גם ללחימה נגד דיוויזית ס"ס לטוויית אותה הקימו הגרמנים. הקורפוס נלחם עד סוף המלחמה בחזית קורלנדיה שבמערב לטווייה, שם החזיקו הגרמנים מעמד עד כניעתה של גרמניה, במאי 1945. בספר על היהודים בקורפוס הלטוויי מוזכרים עשרות רבות של חיילים יהודים שהצטיינו בקרבות וזכו לאותות הצטיינות שונים, ביניהם קפיטן (אחר כך מיור) ראובן אמדור שהיה הראשון בדיוויזיה הלטוויית שקבל את אות "הדגל האדום", קפיטן יורי ואטאר שהיה בין 12 חיילי היחידות הלטוויית שקבלו אות לנין ונפל בקרב, רב-סמל גוסטאב דרויאן שהוצנח לעורף הגרמני לביצוע פעולות חבלה ועל פעילותו זו הוענק לו אות "הכוכב האדום", החיילת שרה ארנשטיין שהייתה צלף ופגעה בגרמנים רבים, קפיטן יונה לויין שפיקד על סוללת תותחים 76 מ"מ והיה בעל עיטורים רבים, ביניהם אות ע"ש אלכסנדר נבסקי, אות "הכוכב האדום", מפקד גדוד תותחים ה-220 מיור פ. קושניר, קצינים וחיילים נוספים.¹⁹⁶

¹⁹⁵ לויין, עם הגב אל הקיר, עמ' 83

¹⁹⁶ שם, עמ' 104-109

דיוויזיית הקלעים הליטאית ה-16 עברה גם היא מסלול קרבות ארוך – מגזרת קורסק-אוריוול דרך ביילורוסיה – ובקיץ 1944 השתתפה בשחרור ליטא. הדיוויזיה לחמה במסגרת חזית הבלטית הראשונה והיא הוכנסה לקרב לשחרור העיר פולוצק בביילורוסיה, בדרך לליטא, ב-29 ביוני 1944. המשימה של הדיוויזיה היה לאבטח את האגף הימני של ארמית-מחץ 4 שתקפה את פולוצק. תוך כדי ההתקדמות באזור יערות וביצות, נחשף האגף הימני (הצפוני) של הדיוויזיה ומשם הגרמנים הנחיתו התקפת-נגד. בספר סובייטי המתאר את מסלול הקרבות של הדיוויזיה הליטאית, כתוב: " הם [הגרמנים] תקפו את האגף החשוף של הדיוויזיה במגמה לבלום או לשבש את התקדמותה. אך האויב לא הצליח בכך. יחידת עתודה של הדיוויזיה, בפקודו של מיור וולף וילנסקי (עכשיו פולקובניק, גיבור ברית המועצות), בלמה בגבורה בקרב כידונים את התוקפים והניסה אותם"¹⁹⁷

פולוצק שוחררה ב-4 ביולי. ב-12 ביולי קבלה הדיוויזיה פקודה לנוע לליטא. חיילי הדיוויזיה, קבלו פקודה זו בהתלהבות, מאז הקמתה זו הייתה שאיפתם של הלוחמים, בעיקר הליטאים והיהודים שבתוכם. לחיילים הליטאים זה היה חזרה למולדת ולבתיהם אותם נטשו בבהילות בסוף יוני 1941 ומפגש עם קרובי משפחה שנותרו שם. החיילים היהודים ידעו על גורל בני עמם שנותרו בליטא, אך עדיין קיוו בסתר ליבם שאולי ימצאו שרידים ממשפחותיהם שנותרו בחיים. המפגש עם המציאות היה עבורם קשה מאוד. הירש אושפול (אושפוליס), חיל הדיוויזיה, תותחן, ויליד העיירה דוגלישיק בנפת סווינציאן, בהגיעו לליטא כתב:

" בעת ההתקדמות דרך מקומות מוכרים לי, עדיין השליתי את עצמי בתקווה, אולי אמצה מישוהו מקרובי. אך אלה היו תקוות ילדותיות. בהגיעי לאזור מגורי, שמעתי מאכרים שכל אנשי הקהילה שלנו הושמדו על ידי משתפי פעולה עם הנאצים. צעדתי בדרכים מוכרות לי ובמחשבה ובהרגשה הייתה שאיפה אחת – לנקום ברוצחים השנואים. אך הרתיע אותי משאיפות הנקם פקודה חד-משמעית של מפקד הדיוויזיה, בה נאמר שיוזמות אישיות של החיילים על אדמת ליטא דינם תהיה הוצאה להורג בירייה... עברנו קרוב לעיירתי. מפקד הסוללה נתן לי 5 שעות חופשה לבקר שם. והנה מצאתי את עצמי בעיירת הולדתי. היא השתנתה לחלוטין. בתים בהם התגוררו יהודים פורקו על ידי איכרים מהסביבה. המגרש עליו עמד הבית שלנו היה ריק ושמים. נשאר רק היסודות ועץ אותו נטע אבי ביום הולדתי... התיישבתי על חורבות ביתי, חיכיתי אולי מישוהו ייגש אלי. אך זה לא קרה. ניגשתי לדבר האחרון שנשאר ממשפחתי – העץ – נשקתי אותו, נפרדתי משנות ילדותי והלכתי למשפחת סובולבסקי שעם בנם למדתי בבית הספר. הלכתי אליהם תוך מחשבה שהם פולנים והם לא נטלו חלק בחיסול הקהילה היהודית בעיירה. רציתי לדעת פרטים על הטרגדיה שהתרחשה...

¹⁹⁷ Gitlerovskaia Okkupatsia v Litve, Sbornik Statiei, O. Kaplanas editor, Vilnius 1966, p. 331

הם קבלו אותי בשמחה, חיבקו ונישקו, חשבו שאינני בחיים... סיפרו לי איך התנהלה אקציית ההשמדה של יהודי העיירה. עוד לפני בוא הגרמנים קבוצת מתקוממים בראשותו של שכנינו בשם דרוטייקה (Drutaika) טפסו את אבי, את אחי ועמם עוד כ-15 יהודים, הובילו אותם לקצה העיירה, הכריחו אותם לחפור בור וירו בהם... כעבור כחודשיים גרשו את כל יהודי עיירה ליער על יד שווינצ'ונליי (ניי סווינציאן) ושם ירו בהם... לראשונה הרגשתי את בדידותי, כל האשליות והתקוות שמישהו נותר ממשפחתי התנפצו... נפרדתי ממשפחת סובלבסקי ומבלי כל מחשבה הובילו אותי רגלי לביתו של מארגן הפרעות. הכרתי היטב את ביתו ואת דייריו. היה בי רצון להצית את הבית ולהרוג את אשתו ושני ילדיו. בהתקרבי לבית החל כלב לנבוח, נעצרתי והתחלתי להרהר, אולי האישה והילדים אינם אשמים במעשיו של אביהם השיכור? נזכרתי גם בפקודה של מפקד הדיוויזיה... חזרתי לסוללה שלי ודווחתי למפקד הסוללה על שובי. נשאלתי על ידו שאלה אחת: מצאת מישהו מבני המשפחה? השיבותי 'בקרבנו הקבר של אבי ואחי. המפקד ביקש שאראה לו את המקום. ניגשנו לתלולית קטנה מכוסה עשב. עמדנו ללא מילים דקות אחדות, מעיני נזלו דמעות, המפקד השאיר אותי עומד לבד, נתן לי להיפרד מהתלולית הטרגית..."¹⁹⁸

סיפורו של הירש אושפול הוא סיפורם של היהודים חיילי הדיוויזיה הליטאית, וסיפורם של רבבות חיילים יהודים בצבא הסובייטי, שבמסע הקרבות והניצחונות, תוך שחרור המולדת הסובייטית, עברו מאז הקרב בסטלינגרד, בשנים 1943 – 1944, את מקומות מגוריהם או מגורי משפחותיהם, ומצאו שם קהילות חרבות, קברים וגיאות הריגה המוניים.

הדיוויזיה הליטאית נערכה להגנה באזור העיר שוולי ב-2 באוגוסט, שם נבלמה המתקפה הסובייטית. הגרמנים הנחיתו התקפות נגד במטרה לכבוש חזרה את שוולי ולמנוע את ניתוק הכוחות שלהם שלחמו בלטווייה. קרבות הגנה בגזרה זו התנהלו עד תחילת אוקטובר, כאשר הכוחות הסובייטיים חידשו את המתקפה לשחרור אזורי מערב ליטא. יהודים רבים מהדיוויזיה קיבלו אותות הצטיינות ו-4 מהם זכו בתואר "גיבור ברית-המועצות". בקרבות באזור קלייפדה ניתקה הדיוויזיה הליטאית את מסילת הברזל קלייפדה – טילזיט שבפרוסיה המזרחית.

ב-12 באוקטובר הנחיתו הגרמנים התקפת נגד עם טנקים כדי לפתוח ציר זה חזרה. סוללת תותחי 76 מ"מ ירו בכינון ישיר על טנקי טיגר הגרמניים שהסתערו עליהם. במשך יומיים של קרבות נפגעו מרבית אנשי סוללה והצוות האחרון שנותר היה צוות התותח עליו פיקד סרזינט קלמן שור והטען היה הירש אושפול. שור בהיותו פצוע כבר מיום הראשון של ההתקפה המשיך להפעיל ולפגוע

¹⁹⁸ Ushpolis, Trevozhnoe Vremia, p. 133 פתח חזר שנית למקום הרצח, פתח את הבור, הוציא את הגוויות, הכיר את אביו ואת אחיו, אסף את עצמות הנרצחים, לקח אותם לעיר הנפה (כנראה סווינציאן) והביא אותם לקבר ישראל בבית הקברות היהודי הישן.

בטנקי האויב ובחיילים רגליים גרמניים שהסתערו בחיפוי הטנקים. אחרי יומיים פונה שור הפצוע ואושפול נטל את הפיקוד על התותח. בשלב מסוים של הקרב, בגזרה בה החזיק הגדוד שבפיקודו של מיור וולף וילנסקי, הועמדה בסכנת כיבוש עמדת מפקד הפולק. אושפול ואנשי צוותו העבירו את התותח, תוך גרירתו בידיים, לעמדה חדשה ופתח באש על הגרמנים המסתערים, שנאלצו לסגת. שני טנקים גרמניים שהופיעו פתאום מהאגף, פתחו באש. אושפול נפצע ובהיותו פצוע הפנה את התותח לעברם ופגע בשניהם. אחרי שלשה ימי קרבות הגרמנים נסוגו ורק אז אושפול פונה לטיפול. על גבורתם בקרב זה הוענקו לשור ולאושפול תוארי גיבור ברית המועצות. בהיסטוריה הרשמית של ברית המועצות על המלחמה הפטריוטית הגדולה נכתב על אושפול: " ... אושפוליס, באש מדויקת מהתותח שלו הדף התקפות נגד אחדות של האויב, פגע בשלושה טנקים ובנושא גייסות. על מעשה גבורה זה הוענק לאושפוליס התואר גיבור ברית המועצות".¹⁹⁹ בקרב באזור קלייפדה זכה בתואר גיבור ברית המועצות עוד יהודי, לוחם הדיוויזיה הליטאית, טוראי בוריס צינדל (צינדליס), תותחן / כוון. ספר סובייטי מתאר את הקרב בו צינדל הצטיין ועבורו קיבל תואר גיבור ברית-המועצות ובו גם נפל:

" הכוון בוריס צינדליס נתן לטנקי האויב להתקרב. טנק מסוג פרדיננד המוביל, גילה את התותח שלנו, אך צינדליס הצליח להקדים אותו וירה ראשון. הפרדיננד נדלק. הגרמנים פתחו באש לעבר התותחים שלנו וצינדליס נפצע קשה. מפקד התותח ציווה עליו להתפנות לעורף, אך הכוון המשיך לירות. כשהדם נוזל ממנו, ראה צינדליס טנק טיגר לפניו, ירה והטנק שנפגע בשרשרת נעצר, אך המשיך לירות בתותח ובמקלעים. פגז שני של צינדליס חדר את הטנק, פגע בתא בו אוכסנו הפגזים והטנק התפוצץ. פגז מטנק גרמני שני פגע ישירות בתותח של צינדליס, שנהרג במקום".²⁰⁰

בקרבות בציר קלייפדה-טילזיט, גדוד 3 מפולק הקלעים ה-249 בפיקודו של מיור וולף וילנסקי, עמד בימים 12-13 באוקטובר 1944 בהתקפות של כוח גרמני עדיף עליו בהרבה, שהסתייע בטנקים. וילנסקי הוביל פלוגה משלו לעורף הכח הגרמני המתקדם, הפתיע אותו ואילץ אותו לסגת. בהסתערות גרמנית נוספת באותם הימים, כשאנשי צוות מקלע נפגעו, הפעיל וילנסקי אישית, בהיותו פצוע, את המקלע ומטווח קצר הדף שתי ההתקפה. על פעולה זו הוענק לוילנסקי תואר גיבור ברית המועצות.²⁰¹

בקרבות ליד קלייפדה זכה עוד יהודי, שלא מהדיוויזיה הליטאית, בתואר גיבור ברית המועצות. היה זה לויטננט חיים בלינסקי. בליל 16 בדצמבר 1944, פיקד בלינסקי על סיור שתפקידו

¹⁹⁹ 585 Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, pp. 198-200; Shapiro, Under Fire, pp. 491-494, 583 - Pospelov, Istoria Velikoi, vol.3, p.358

²⁰⁰ Gitlerovskaia Okkupatsia v Litve, O.Kaplanas ed., p.344

²⁰¹ Sverdlov and Viner, Voyny Evrei, pp.197-198

היה לתפוס "לשון" (חייל גרמני שהיה צורך לחטוף אותו ולהביאו לאנשי מודיעין סובייטיים לצורכי חקירה). הסיור הצליח במשימה, אך בדרכו חזרה לקווים הסובייטיים אש מקלע מבונקר גרמני חסמה את המעבר. בלינסקי פקד על החיילים שהובילו את השבוי להמשיך להתקדם ובעצמו נשאר וניסה לחדיר רימונים לתוך הבונקר. כשזה לא צלח, רץ ובגופו, שספג את כדורי המקלע, כיסה את אשנב הירי של הבונקר ואפשר בכך לחייליו לחצות את הקווים עם השבוי. על מעשה גבורה זה הוענק לו, לאחר מותו, התואר גיבור ברית המועצות.²⁰²

בדיוויזיה הליטאית ובדיוויזיות הלאומיות הלטויות, למרות אחוז הגבוה של יהודים ששירתו בהם, לא היו ביניהם בזמן המלחמה קצינים בדרגות מעל למיור וכאלה שפיקדו על יחידות מעל לגדוד. הגורם לכך היה שבמדינות לטויה וליטא העצמאיות בין שתי מלחמות העולם, רק יהודים בודדים זכו לדרגות קצונה, וגם זה רק בקצונה בדרגות הנמוכות, זאת להבדיל מיהודים בשורות הצבא הסובייטי. לפיכך היהודים שהתגייסו לדיוויזיות אלה שובצו כטוראים וחלק מהם אחרי הכשרה קצרה כסמלים. היהודים ששירתו כקצינים בדיוויזיות הלטויות והליטאית היו רק כאלה שבזמן המלחמה הוכשרו לקצונה והחלו בתפקידים של מפקדי מחלקות בדרגות של מלדשי-לויטננט ובמהלך המלחמה בודדים מהם הספיקו לעלות לדרגת מיור ופיקוד על גדוד.

אחרי שחרור ליטא גויסו לדיוויזייה אלפי ליטאים, וגורם זה, כמו גם ריבוי האבדות והיעדר מקורות אחרים לגיוס, הביא לירידה רצופה ומתמדת בשיעור היהודים.

ערב שחרורם של הארצות הבלטיות בחודשי יולי-אוקטובר 1944, היו שם עדיין 31,000 – 34,000 יהודים שהוחזקו במחנות עבודה ובמחנות ריכוז. יהודים אלה, רובם ככולם, היו בגיל ובכושר עבודה והגרמנים ניצלו אותם בעבודות חיוניות למשק המלחמה שלהם. הנצחונות והתקדמות המהירה של הצבא הסובייטי, מלחמת גבורה והקרבה של חיילים יהודים רבים שהיו בקרב הכוחות הסובייטיים ששחררו את ארצות הבלטיות, לא הועילה לאלפי יהודים אלה. מאות אחדות בלבד מהם הצליחו להגיע ליום השחרור. רובם המכריע פונו למחנות ריכוז לגרמניה או נרצחו שבועות, ובמקומות מסוימים ימים אחדים בלבד, לפני השיחרור.

בליטא, חמישה ימים לפני תחילת הקרבות על העיר וילנה ועשרה ימים לפני שחרור העיר ב-12 ביולי 1944, נרצחו בפונר 2,000 – 2,200 אחרוני יהודי וילנה. כ-200 יהודים יצאו מהמחבואים והקבילו את פני המשחררים. הם לא ידעו שמפקדה של אחת החטיבות שנטלה חלק בשחרור העיר ובהצלתם היה פולקובניק יהודי שמעון קרמר. בשוולי, באמצע יולי, היו עדיין כ-6,000, חלקם במחנה שבעיר ואחרים שהובאו לשם ממחנה גדול שהיה בפוניוויז'. הגרמנים פינו אותם למחנה שטוטהוף, כש-2,000 האחרונים מהם הוסעו משם ב-22 ביולי, חמישה ימים לפני שיחרור העיר. בראשית יולי היו בקובנה ובמחנות באזור 7,000 – 8,000 יהודים. בימים 10-12 ביולי, פונו מרביתם

²⁰² Shapiro, Under Fire, p.34

לשטוטהוף, וכ-1,500 מהם הסתתרו בתוככי הגטו, בעיר ובסביבתה, בתקווה שיצליחו לשרוד עד בוא הצבא הסובייטי. הגרמנים שהרגישו בחסרון אנשים אלה בעת פינויים, שרפו או פיצצו את בתי הגטו ומרבית המסתתרים נספו. קובנה שוחחרה ב-1 באוגוסט וכ-265 יהודים יצאו ממחבואיהם. ערב שחרורה של מרכז לטוויה, היו שם באוגוסט 1944, 7,500 – 8,000 יהודים. לקראת פינויים הם רוכזו במחנה קייזרוולד בקרבת ריגה. אלפים אחדים מהם נרצחו במקום, רובם פונו לשטוטהוף ומשם למחנות ריכוז בגרמניה. הפינוי התבצע דרך הים הבלטי. המשלוח האחרון יצא משם בתחילת אוקטובר. ריגה ומחנה קייזרוולד שוחררו בימים 13 – 15 באוקטובר. הצבא הסובייטי שחרר בלטוויה מאות בודדות של יהודים.

גורלם של היהודים במחנות אסטוניה היה דומה לזה שבליטא ולטוויה. הצבא הסובייטי בחזית לנינגרד-וולחוב (Volkhov) הגיעה לגבול אסטוניה בחודשי ינואר-פברואר 1944 ונעצר שם להמשך התארגנות להתקפה. השחרור של אסטוניה החל עם כיבוש העיר נארווה (Narva) ב-23 ביולי 1944, בצפון-מזרח המדינה. ב-15 בספטמבר 1944 הבקיע הצבא הסובייטי את קווי ההגנה הגרמניים באסטוניה והתקדם במהירות לעבר טאלין. מספר היהודים באסטוניה בתחילת יולי היה 8,000 - 9,000. בסוף יולי נרצחו שם כ-1,000 יהודים שנראו כבלתי כשרים לעבודה. מספר היהודים שפנו מאסטוניה לשטוטהוף היה 4,000 – 5,000. באמצע ספטמבר רוכזו במחנה קלוגה כ-2,500 יהודים. ב-19 ספטמבר 1944, כשהצבא הסובייטי היה כבר בקרבת המקום, נרצחו יהודים אלה. לאחר השלמת הרצח והצתת ערמות הגויות, עזבו הגרמנים עוד באותו לילה את קלוגה, מבלי לחכות עד סיום הבעירה. חמישה ימים לאחר הרצח, ב-25 בספטמבר 1944, ניכנס הצבא הסובייטי לקלוגה. כ-100 ניצולים יצאו ממחבואיהם במחנה או כאלה שברחו מהמחנה. לא כל ערמות הגויות נשרפו ולעניי החיילים הסובייטיים התגלו מוקדים בהם שכבות של הנרצחים וביניהם קורות עץ. מראות אלה הונצחו בצילומים.

מקרב היהודים שהיו עדיין בארצות הבלטיות ביולי 1944, ערב תחילת השחרור, למעלה מ-

20,000 פונו למחנות הריכוז בגרמניה ולמעלה מ-10,000 נרצחו על סף השחרור.²⁰³

יא. מנהר הויסלה ועד ברלין – תבוסת גרמניה: שלהי קיץ 1944 – מאי 1945

הצבא הסובייטי על הויסלה – מרד הפולנים בורשה

בהמשך למתקפה בחזיתות הביילורוסיות והאוקראינית נכנס הצבא הסובייטי לפולין ובסוף יולי-תחילת אוגוסט 1944 התקרבו לורשה. ב-1 באוגוסט 1944, פרצה ההתקוממות של המחתרת הפולנית "ארמייה קראיובה" בורשה. "ארמייה קראיובה" פעלה כזרוע של ממשלת גולה פולנית

²⁰³ יצחק ארד, תולדות השואה ברית המועצות, כרך שני, עמ' 596 - 603

בלונדון, עמה היו לממשל הסובייטי חילוקי דעות משמעותיים ביותר על עתידה של פולין וגבולותיה. התקוממות הייתה מכוונת צבאית נגד הגרמנים אך פוליטית היא הייתה מכוונת נגד ברית המועצות. מטרת ההתקוממות הייתה להביא לשחרורה של בירת פולין ורשה על ידי כוחות פולניים ולהעמיד את הסובייטים בפני עובדה שבירתם נמצאת בשלטון כוחות הכפופים לממשלת גולה פולנית בלונדון. סטלין מאידך רצה להשליט על פולין את הממשלה הפרו-סובייטית שהוקמה אז על ידו בברית המועצות.²⁰⁴

המתקוממים לא קבלו כל סיוע מהצבא הסובייטי שהיה בקרבת העיר. סטלין לא נענה לבקשתם האישית של רוזוולט וצ'רציל לסייע למתקוממים, כינה את אנשי הארמייה קראיובה הרפתקנים ופקד להאט את התקדמות של הצבא הסובייטי לעבר העיר. גם כשהצבא הסובייטי השתלט על פרגה פרוור של ורשה שבחוף המזרחי של נהר ויסלה, במרחק של מאות מטרים מהעיר העתיקה של ורשה שהוחזקה בידי המתקוממים, הוא צפה מהגדה המזרחית של הנהר על דיכוי ההתקוממות על ידי הצבא הגרמני והרס העיר, בלי להושיט כל עזרה. בשורות המתקוממים נלחמו עשרות ועד מאות אחדות של יהודים, ביניהם אנשי המחתרת בגטו ורשה שאחרי ההתקוממות בגטו באפריל-מאי 1943, הצליחו למצוא מקלט באזור הארי של העיר, וכן יהודים שחיו בעיר עם תעודות אריות. ההתקוממות נכשלה ועלתה בחייהם של כ-300,000 תושבי העיר, ביניהם מרבית הלוחמים היהודים. המתקוממים נכנעו ב-2 באוקטובר 1944.²⁰⁵

יהודים בקרבות לחציית הנהר ויסלה

הגרמנים הקימו לאורך הוויסלה, שהיה המכשול טבעי האחרון בדרך לגרמניה, קו הגנה מבוצר היטב, מהקטע של וורשה ודרומה. הצבא הסובייטי, עם הגעתו לנהר, פעל להקמת ראשי גשר מהם תתחיל המתקפה לעבר גבולות גרמניה ולברלין. הפיקוד הסובייטי העליון הודיע, כפי שנהג בחציית הדניפר, שאלה שיצטיינו בהקמת ראשי גשר על הויסלה יוענק להם תואר גיבור ברית המועצות.

כוחות של חזית האוקראינית הראשונה, במהלך המתקפה בחודשי יולי-אוגוסט 1944, הגיעו לויסלה והצליחו להקים ראש גשר באזור העיר סנדומיז' (Sandomierz). בהקמת ראש הגשר סנדומיז' הצטיינה חטיבת טנקי גווארדיה ה-55 עליה פיקד פולקובניק דוד דרגונסקי, שהייתה חלק מארמיית טנקי הגוורדיה ה-3 בפיקודו של פוול ריבלקו. חטיבתו של דרגונסקי התקדמה במהירות לעבר הויסלה ובהגיעם לנהר ב-30 ליולי, התברר שהגרמנים עדיין לא הספיקו להעריך בצידו המערבי. דרגונסקי, בלי לחכות להקמת גשר אמפיבי, הורא לאסוף סירות דיג ולבנות רפסודות והעביר גדוד

²⁰⁴ Tadeusz Bor-Komorowski, Armia Podziemna, Londyn, 1989, pp. 203-207

²⁰⁵ Afanasev, Drugaia Voina, pp.345-351579 - 570 עמ' ב', עמ' 570 - 345-351579

רגלים ועם שחר היו כבר בראש הגשר גם 4 טנקים. לפני שהגרמנים הספיקו להערך להתקפת נגד התבססו בראש הגשר כל חטיבת הטנקים של דרגונסקי, חטיבת שריון וחטיבת חיר נוספים.

הגרמנים ראו בראש גשר זה מקום ממנו עלולה להפתח ההתקפה לעבר גרמניה וברלין, ו"קבוצת ארמית צפון אוקראינה" הגרמנית שתוגברה בכוחות מגזרות אחרות, הנחיתה בחודש אוגוסט התקפות נגד חזקות, בסיוע אוירי וארטילריה מסיבי. למרות אבדות כבדות לשני הצדדים וקרבות בלתי פוסקים, לא הצליחו הגרמנים לכבוש את ראש הגשר הסנדומיז'י. ראש הגשר שתוגבר בכוחות סובייטיים נוספים, הורחב והשתרע בחזית של 70 ק"מ ובעומק של 60 ק"מ. ב-24 בספטמבר, תוך הקרבות על ראש הגשר, הוענק לדרגונסקי ולמפקדי שתי החטיבות האחרות שהקימו את ראש הגשר, תוארי גיבור ברית המועצות. ראש גשר נוסף על הויסלה הוקם ליד מגנושב (Magnuszew) מדרום לורשה, ליד שפך הנהר פיליצה לויסלה. ב-1 באוגוסט לויטננט גריגורי זלוטין היה בכוח הראשון שנחת בצידו המערבי של הנהר ליד מגנושב, הוביל את ההסתערות של מחלקתו והדף התקפות נגד של הגרמנים. תותח מתנייע גרמני שהיה עם הכוח התוקף הושמד אישית על ידו. תואר גיבור ברית המועצות הוענק לו על כך. זלוטין נפל בקרב על הנהר אודר, בפברואר 1945. יהודי נוסף שהוענק לו תואר גיבור ברית המועצות על חציית הויסלה באזור מגנושב ב-1 באוגוסט, היה מפקד גדוד רגלים קפיטן חיים (יפים) ציטובסקי, שחצה את הויסלה. הוא הגן על ראש הגשר ואיפשר את החצייה של דיוויזית קלעי גוורדיה ה-79.²⁰⁶

בחודשי ספטמבר 1944 – ינואר 1945 התנהלו קרבות מקומיים ולא היו שינויים משמעותיים בקווי החזית לאורך הויסלה וראשי הגשר הסובייטיים מוארשה ודרומה. מורשה וצפונה החזית הייתה לאורך נהר נרוו (Narev) ומשם עד לקלייפדה, גם בגיזרה זו לא היו שינויים משמעותיים עד ינואר 1945.

ב-17 באוקטובר 1944 חצו חיילי החזית הביילורוסית השלישית את גבול פרוסיה המזרחית.

החלה המלחמה על אדמת גרמניה. חייל יהודי שהיה עם הכוחות הראשונים שנכנסו לפרוסיה המזרחית, מספר:

מפקד המחלקה הודיע לנו שאנו עומדים להיכנס לגרמניה (פרוסיה). קיבלנו תידרוך כיצד להיזהר מהפתעות... אך הוא לא דיבר על משמעת בהתנהגות בתוך גרמניה, כפי שנהג להשמיע קודם לכן, לפני כניסתנו לאזורים אחרים. אני עשיתי לי על דבריו פירוש רש"י משלי, רוצה לומר "עשו ככל שתמצאו ובלבד שתיזהרו מהפתעות"... נורתה עלינו אש, שנמשכה זמן רב, עד השתלטותנו על הישוב הראשון בפרוסיה... חלק מהתושבים ברחו ביחד עם החיילים הנסוגים... לאור היום נתגלה לעינינו ישוב יפה להפליא, שלא ראינו כמוהו

²⁰⁶ Shinker, Geroizm Evreev,, pp. 123, 127

קודם לכן. היה זה כפר גדול ומסודר, הרבה בתים לבנים בני קומות, חצרות, רפתות ואורוות משוכללות ביותר. נזרק מיד לעין ההבדל הגדול בין ישובים רוסיים ופולנים לבין ישוב זה. והעושר הרב בפנים הדירות: בגדים יפים, פרוות מהודרות, כלי מטבח יקרים, סרוויסים, כוסות בדולח, ציורים על הקירות וכו'. למראה כל אלה הרגשתי איזה צביטה בלב: האין זה נגזל מיהודים שנרצחו? האזרחים שנותרו בבתיים היו שרויים בפחד גדול. הם ישבו בפינות בלי להוציא הגה מפיהם... נכנסנו לתוך כמה כפרים דומים בתוככי פרוסיה. אין לתאר את השמחה של חיילנו כאשר לקחנו בכל מקום שבויים גרמנים. הם היו מתחננים בפני שוביהם על חייהם, בהסבירם שיש להם ילדים קטנים בבית ושהם התנגדו למלחמה ארוכה הזאת... שמחתי למראה חיילים גרמנים אלה, 'אנשי הגזע העליון' - מבקשים ממני, החייל היהודי, אוכל, מים וסיגריות.²⁰⁷

המערכה מנהר ויסלה ועד נהר האודר

ב-12 בינואר 1945, החלה המתקפה הסובייטית הגדולה בכל החזית הויסלה וצפונה בחזית הנהר נרוו (Narev). המטרה הייתה כיבוש ברלין והכנעת גרמניה. בהתקפה זו נטל חלק גם הצבא העממי הפולני. ההסתערות החלה מראשי הגשר של סנדומיז' לכיוון קרקוב ולשליזיה, מראש הגשר מגנושב ומראש גשר נוסף פולווי (Pulawy) לכיוון לודז', פוזנן וברלין. מכיוון נהר נרוו מצפון לוורשה תקפו הכוחות הסובייטיים לכיוון צפון מערב במטרה להגיע לים הבלטי באזור גדאנסק (דנציג) ולנתק את הכוחות הגרמניים שלחמו בפרוסיה המזרחית. החזית הגרמנית בפולין נפרצה כולה והצבא הסובייטי התקדם במהירות מערבה וצפון מערבה. הכח הגרמני מוורשה ניסוג בטרם כיתורו והעיר שוחררה ב-17 בינואר 1945.

היטלר, שאחרי ההתנגשות בו באוגוסט 1944 אמונו במפקדי הצבא הלך והתערער, החליט ב-24 בינואר למנות את הימלר כמפקד על "קבוצת - ארמיות ויסלה" שאורגנה אז, אדם ללא כל נסיון צבאי לפקד על גייסות, וזאת בניגוד לדעתו של רמטכ"ל צבא יבשה גודריאן. קבוצת ארמיות ויסלה נועדה להגן על הציר המרכזי שהוביל לברלין. היטלר גם סרב להענות להצעתו של גודריאן לפנות דרך הים הבלטי את הכוחות הגרמניים המנותקים בקורלנדיה שבלטווייה ואת הכוחות הגרמניים בנורווגיה, דבר שהיה מוסיף עוד קרוב לחצי מיליון חיילים להגנה על ברלין. כדי להתגבר על המחסור החרף בחיילים בחזית עקב האבדות הכבדות, ומאחר וכל הגברים בגילים 17-45 היו מגויסים בצבא, החליט היטלר על הקמת מיליציה "הפולקסשטורם" מקרב אנשים מעל לגיל 45, ומנערים מתחת לגיל 17, בעיקר מ"היטלר יוגנט" (תנועת "נוער היטלראיי"), לציידם בנשק אנטי-טנקי

²⁰⁷ יוסף לשץ, במחפורות ובמשלטים, קול נכי המלחמה, בטאון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, תל אביב, נובמבר 2003, עמ' 8

"פנצראוסט" וברובים, לעתים קרובות מיושנים, ולנצלם בהגנה ובקרבות רחוב בערים. לפולקסשטורם לא הייתה השפעה על תוצאות המלחמה, פרט לאבדות שגרמו, בעיקר אלה מהיטלר יוגנד, לטנקים בקרבות הרחוב בברלין.

עם התמוטטות החזית הגרמנית לאורך הויסלה, החליטו הגרמנים להערך מאחורי המכשול הטבעי האחרון לפני ברלין - נהר אודר (Oder). היטלר הורא להפוך ערים אחדות לערי מבצר שיבלמו את התקדמות הכוחות הסובייטיים ויש להלחם בהם עד אחרון החיילים. עם התערעות המצב בחזית וכשלונו של הימלר להשתלט על המצב, העביר היטלר את הפיקוד על קבוצת ארמיות ויסלה, בהתאם להצעתו של גודריאן לגנרל גוטהארד היינריצי (Heinrici). ב-28 במרס, בעקבות התקפות זעם של היטלר על מפקדי הצבא שלדעתו לא מצליחים לבלום את הצבא הסובייטי וניסיונו של גודריאן להגן עליהם, היטלר פנה אליו ואמר: "גנרל-אוברסט, מצב בריאותך מחייב שתקח מייד חופשת החלמה בת שישה שבועות". היו אלה פיטורים של האדם האחרון בסביבתו הבלתי אמצעית של היטלר באותם הימים בברלין, שהבין שהמלחמה אבודה. היטלר, קייטל ואנשים אחרים בבונקר התת-קרקעי בברלין, בנו לעצמם עולם של אשליות וציפו להתפתחויות צבאיות ופוליטיות שיצילו את המצב.²⁰⁸

חיילים יהודים בקרבות אל ועל אדמת גרמניה

בקרב הכוחות הסובייטיים שבחזית הביילורוסית הראשונה, שפרצו בינואר מראש הגשר של מגנושב שעל הויסלה היה הקורפוס הממוכן ה-1 בפיקודו של גנרל-לויטננט שמעון קריבושין. הקורפוס היה בכפיפות ארמיית טנקים ה-2 של הגוורדיה. בקורפוס של קריבושין היו בתפקידים בכירים עוד יהודים ביניהם, ראש המטה פולקובניק דוד ביברמן ומפקד חטיבת טנקים 219 פולקובניק יבסיי ויינרוב. הקורפוס של קריבושין התקדם במהירות מערבה, בקצב של 40 – 50 ק"מ ביום, ניתק את כביש ורשה – פוזנן ליד קלודווה (Klodava) והגיעה לאודר ב-31 לינואר 1945. הקורפוס ללא השהיות חצה את הנהר מצפון לפרנקפורט על האודר. בקרב הכוחות הקדמיים של הקורפוס הייתה חטיבתו של יבסיי ויינרוב. מקיוסטרין (Kustrin) שעל האודר הופנתה חטיבתו של ויינרוב צפונה, ממזרח לנהר ואחרי קרבות קשים כבשה ב-5 לפברואר את העיירה קניגסברג שבקרבת האודר, מדרום לעיר שצ'צ'ין (Shchechin). אחרי שלשה שבועות של קרבות ותנועה של כאלף קילומטרים, הוצא הקורפוס של קריבושין על חטיבותיו להתארגנות קצרה, לקראת ההסתערות על ברלין.²⁰⁹

²⁰⁸ אנטוני ביוור, נפילת ברלין, תל אביב, 2003, עמ' 250-254, 265-267, 273-276, 281, 284-286, 293-294.

²⁰⁹ Shapiro, Under Fire, pp. 316-318'

כוח נוסף שפרץ מראש הגשר של מגנושב היה של ארמיה גוורדיה ה-8 (מקודם ארמיה ה-62 שלחמה בסטלינגרד) בפיקודו של גנרל צ'ויקוב, שבכפיפתו היה קורפוס טנקים ה-8 בפיקודו של גנרל – מיור מטוויי ויינרוב (אחיו של יבססי ויינרוב). לקראת הפריצה מראש הגשר הטיל צ'ויקוב על ויינרוב לפקד על צוות קרב משורין שכלל חטיבת טנקים, חטיבת משחיתי טנקים ועוד שני גדודי טנקים, לפרוץ דרך מערכי האויב, לעקוף אזורים מוגנים, להגיע לעומק מערך האויב ולנתק את דרכי התחבורה שלו. ב-14 בינואר פרץ הכח את קווי ההגנה של הגרמנים ובתנועה מהירה הגיעה לפרוורי העיר לודז'. מטוויי ויינרוב יצא מהטנק לצפות על השטח ואז הוא נפגע מצרור שנורה לעברו. הייתה זו פציעתו הרביעית של ויינרוב. לאחר הבראתו הוא חזר לארמיה ה-8, התמנה לסגן מפקד הארמיה ונלחם עמה עד לכיבוש ברלין. שלשה יומיים לפני כניעת גרמניה, ב-6 באפריל הוענק למטוויי ויינרוב תואר גיבור ברית המועצות. שני האחים יבסיי ומטוויי ויינרוב, האחד פולקובניק והשני גנרל, נפגשו פעמיים בזמן המלחמה. הפגישה הראשונה התרחשה בהיותם יחד בראש הגשר של מגנושב, באוגוסט 1944. פגישתם השנייה הייתה בתום המלחמה בברלין.²¹⁰

חטיבת טנקים ה-1 בפיקודו של פולקובניק אברהם טמניק הייתה חלק מהקורפוס הממוכן ה-8 מארמית טנקים הראשונה, בפיקודו של גנרל (לאחר מכן מרשל) מיכאיל קטוקוב (Katukov). ארמיה זו הייתה בכפיפות החזית הביילורוסית הראשונה, עליה פיקד ז'וקוב. טמניק עבר מסלול קרבות ארוך כשיריונאי, בקרבות עם היפנים ב-1939 במזרח הרחוק, ומאז ההתקפה הגרמנית לחם כמפקד גדוד טנקים בקרבות סטלינגרד וקורסק ומשם במסלול קרבות ארוך עד למערכה על הויסלה, על האודר ועד ברלין. טמניק מונה בסתיו 1944 לפקד על חטיבת טנקים ה-1. מפקד הארמיה קטוקוב, שבקרבות על מוסקבה פיקד על חטיבה זו והיה לו יחס מיוחד אליה, הכיר את טמניק מקרבות קודמים ורצה שעל חטיבה זו יפקד אדם אמיץ ומפקד מוכשר. בהתקדמותו לעבר האודר חצא טמניק את נהר פיליצה (Pilitsa), עקף את העיר לודז' מדרום, וכבש את העיירה אלכסנדרוב ממערב ללודז'. מחשש לניתוק דרכי הנסיגה עזבו הכוחות הגרמניים את לודז' והעיר נכבשה ללא קרב וללא כל הרס, ב-19 לינואר 1945. הקורפוס הממוכן ה-8 קיבל פקודה לנוע לעבר פרנקפורט על האודר ולחצות שם את הנהר. החטיבה של טמניק אגפה את פוזנן מדרום כדי לא להסתבך בקרבות רחוב, ודהרה מערבה. לאחר קרב קשה כבשה את העיר קונרסדורף (Kunersdorf) שליד פרנקפורט על האודר. במרס הועברה חטיבתו של טמניק, יחד עם ארמית טנקים מס' 1, לסייע לחזית הביילורוסית השנייה לחסל את הכוחות הגרמנים בפומרניה, שם רוכזו כוחות שריון גרמניים עם מאות טנקים, שפתחו ב-16 בפברואר בהתקפת נגד שהעמידו בסכנה את האגף הצפוני של הכוחות הסובייטיים

²¹⁰ Shapiro, Under Fire, pp.593-598

שתקפו לעבר ברלין. חטיבתו של טמניק נטלה חלק בהדיפת ההתקפה ובכיבוש גדנסק (דנציג)

והחזרה לחזית הביילורוסית הראשונה, לקראת ההתקפה על ברלין.²¹¹

בקרבות באזור דנציג (גדנסק) הצטיין הטוראי הקשר ליאוניד בלאט. במשך יומיים של קרבות תיקן בלאט, תחת אש ארטילרית כבדה, 30 ניתוקים בקווי טלפון שדה, דבר שאיפשר הפעלת הארטילריה הסובייטית. בעת חציית נהר פנה (Peene), תחת אש אויב חזקה הוא חצה את הנהר עם סלילים של כבלי טלפון והקים קשר קווי עבור קציני ארטילריה קדמיים, שכיוונו את אש הארטילריה שהייתה מוצבת בצד השני של הנהר, שנתנו חיפוי אש לכוחות המסתערים. על מעשים אלה, המליצו מפקד הדיוויזיה, מפקד הארמייה ומפקד החזית מרשל רוקוסובסקי להעניק לבלאט עיתור "סלאווה" (תהילה) דרגה ראשונה. עיתור זה היה חדש בצבא. המועצה העליונה של ברית המועצות פרסמה ב-8 בנובמבר 1943 צו על העיתור. בצו נקבע שעיתור זה רשאים לקבל רק טוראים וסמלים, ובחיל האויר בעלי דרגות עד מלאדשי-לויטננט, חיילים שגילו בקרבות אומץ לב וגבורה. העיתור "סלאווה" היו לו 3 דרגות: סלאווה דרגה 3, דרגה 2 ודרגה 1. בעת הצטיינות בקרב ומעשה יוצא דופן בקרב בפעם הראשונה, ניתן היה לתת לחייל רק עיתור סלאווה דרגה 3. על הצטיינות בקרב בפעם השנייה ניתן היה להעניק עיתור סלאווה דרגה 2, ורק בהצטיינות בפעם השלישית ניתן היה להעניק לחייל את עיתור סלאווה בדרגה 1 והחייל הוגדר אז קאוואליר (אביר) עיתור סלאווה. בעלי שלשת עיתורי סלאווה קבלו העלאה אוטומטית בדרגה, הגדלת פנסיה במקרה של נכות, לימוד חינם לילדיו באוניברסיטאות וטובות הנאה אחרות. בלאט היה בעל מדליות ועיתורים אחרים מקרבות קודמים, בהם עיתור "קרסניה זוויזדה" (הכוכב האדום). את עיתור סלאווה 3 הוענק לו בחזית לנינגרד ב-25 ביוני 1944, גם על חיבור קווי טלפון מנותקים תחת אש אויב, פעמים רבות. עיתור סלאווה דרגה 2 הוענק לו בקרבות ליד הנהר נארווה מצפון לוורשה, בינואר 1945, שם במצב קריטי שנוצר בעקבות התקפת-נגד גרמנית, הוא הבטיח את הקשר עם הארטילריה ולבסוף התקפת-הנגד נהדפה. ועיתור סלאווה 1 ניתן לו, כפי שצוין לעיל על הצטיינותו בקרב באזור דנציג.²¹²

בקרבות על האודר זכו בעיתור סלאווה דרגה 1, אחרי שבקרבות קודמים הוענקו להם עיתורי סלאווה דרגות 3 ו-2, חיילים יהודים נוספים. שמעון בורמן, מקלען, שנלחם מתחילת המלחמה בחזיתות אוקראינה, מוסקבה סטלינגרד וקורסק, נפצע פעמים אחדות והגיע לגבולות גרמניה.

²¹¹ Shapiro, Under Fire, pp. 556-563 :Sverdlov, Enciclopedia, pp. 302-304

²¹² F.D.Sverdlov, Soldatskaia Doblest, Ocherki o Voinakh-Evreiakh- Polnykh Kavalerakh Ordena Slavy, pp. 15-17 (להלן Sverdlov, Soldatskaia Doblest 12). (להלן 15-17) שמו של סרז'נט בוריס יהודים שזכו בעיתור סלאווה, אך מספרם היה גדול יותר. בין השמות שהוא מפרט נעדר שמו של סרז'נט בוריס (בפרוסיה המזרחית, בקרבת קניגסברג Labiau מרגולין שקיבל עיתור סלאווה דרגה 1 בקרבות ליד העיר לאביאו) (– ראה קול נכי מלחמה, תל אביב, מאי 2002, עמ' 22. שבועות אחדים אחרי קבלת Polessk (כיום פולטק) העיתור, במרס 1945, נפל מרגולין בקרבות בפרוסיה המזרחית. ישנם חיילים יהודים נוספים שהוענק להם עיתור זה שסוודרלוב לא ידע עליהם – ראה בהמשך על איליה ספיאשין.

בהסתערות באזור אלט-קיוסטרין (Alt-Kustrin), בסוף מרס 1945, שם האויב החזיק ראש גשר בצד המזרחי של האודר, קבל תוך הקרב את הפיקוד על מחלקת מקלענים, אחרי שמפקדה נפצה. באש מקלעיו, כשהוא מוביל את ההסתערות, הוא איפשר לפלוגה להשיג את משימתה. בלילה, בורמן עם עוד שלשה חיילים, נחת בסירה על אי קטן בנהר ובקרב רימונים השמיד שם יחידה קטנה של האויב. בהמשך נחת בחוף המערבי של הנהר ובאש מקלעיו הדף התקפת נגד של האויב ופגע בעשרות חיילי האויב. את עיתור סלאווה דרגה 3 קבל בורמן בקרבות על פראגה פרוור של וארשה באמצע ספטמבר 1944 ואת עיתור סלאווה דרגה 2 הוא קבל בקרבות ליד העיר דויץ'-קרונה (Doich-Krone) בגרמניה באמצע פברואר 1945. בקרב באזור פרנקפורט שעל האודר, ב-14 באפריל, זכה גם מפקד כיתה ניקולי (נתן) גיזיס בעיתור סלאווה דרגה 1. הוא ועמו שלשה סיירים הסתננו לשטח הפקר שבין הכוחות ומשם, בהיותו פצוע, כיוון אש מרגמות מדויקת על עמדות האויב. רק אחרי הקרב הוא הסכים להתפנות לטיפול רפואי. גיזיס השתתף בקרבות בחזיתות מוסקבה, סטלינגרד וקורסק. את עיטור סלאווה דרגת 3 קבל בקרבות ליד הויסלה ב-17 באוגוסט 1944 ועיטור סלאווה דרגת 2 בקרבות ליד העיר פוזנן בפולין, בחודשי ינואר-פברואר 1945.²¹³

על כפר קרלסביסי (Karlsbisee) בראש גשר על האודר בקרבת העיר וריצן (Vritsen), הסתערו ב-8 בפברואר 1945, ששני גדודי חייר גרמניים בסיוע טנקים. כשהטנקים הגרמניים התקרבו לאורך דרך צרה שבכפר והעמידו בסכנה את מפקדת גדוד חייר 990 מחטיבת מחץ ה-5, שהגן על הכפר, החייל בן ה-19 מיכאל אוצ'רט, שגויס לצבא רק ב-1943, חסם בגופו את התקדמות הטנקים והשליך את עצמו עם רימונים מתחת שרשרת הטנק המוביל. הטנק נפגע וחסם את הדרך לשאר הטנקים, שפנו אחרוה. מפקדת הגדוד ניצלה וההתקפה על הכפר וראש הגשר נהדפה. לאוצ'רט הוענק לאחר נפילתו תואר גיבור ברית המועצות.²¹⁴

העיר פוזנן (Poznan) בפולין, על הציר המרכזי של התקדמות כוחות החזית הביילורוסית הראשונה לעבר ברלין, הייתה אחת מערי המבצר עליהם היה להגן ולהילחם עד הסוף. חיל המצב של העיר מנה כ-60,000 איש. ז'וקוב הטיל את משימת כיבוש העיר על הארמיה ה-8 של הגוורדיה בפיקודו של גנרל צ'ויקוב, לה היה נסיון של קרבות רחוב מסטלינגרד. ההתקפה על פוזנן החלה ב-24 בינואר, הקרבות נמשכו כחודש ימים ורק ב-23 בפברואר העיר נכבשה. לקראת ההסתערות הרעישו תותחים סובייטיים את העיר במשך 9 ימים ורמקולים השמיעו קריאות שאין למגינים שום סיכוי להצליח והדרך היחידה להנצל זה להיכנע. בקרב על כיבוש פוזנן הצטיין קפיטן שלתיאל אברמוב, מוצאו מהיהודים ההרריים בקווקז (טאטים). תוך הקרב על העיר, כאשר מפקד הגדוד שלו נהרג,

²¹³ Ibid., pp. 22-28: Shainker, Geroizm Evreev, pp. 172-182

²¹⁴ Shapiro, Under Fire, pp. 416-417 :Shainker, Geroizm Evreev, p. 137

הוא נטל את הפיקוד ובמשך 5 ימים נלחם על כיבוש המצודה שבעיר ובאמצע הקרב טיפס על חומת המצודה והניף את הדגל האדום. לאברמוב הועק תואר גיבור ברית המועצות.²¹⁵

ברסלאו (Wrocław – Breslau) על האודר בשלזיה הייתה אחת מערי מבצר עליהם פקד היטלר להגן ולהילחם עד אחרון החיילים. כוחות חזית האוקראינית הראשונה, אחרי חציית הנהר ובהתקדמותם מערבה וצפון מערבה, באמצע פברואר 1945, כיתרו את העיר. הקרב לכיבוש העיר נמשך 82 ימים, שהגנו עליה כ-40,000 חיילים גרמניים, חלקם אנשי פוקסשטורם. העיר נכבשה סופית ב-6 במאי, 4 ימים אחרי שברלין נפלה.

מיור יעקב צ'אפיצ'ב (Chapichev), היה יהודי – קרמצי'אקי. צ'אפיצ'ב נלחם בחזית לנינגרד והיה שם כתב ועורך עיתון צבאי, הוא כתב שירים בעל גוון תעמולתי והיה איש הסגל הפוליטי בדיוויזית שריון. אחרי שנפצע בחזית הוא הוצב בתפקיד סגן מפקד לעניינים פוליטיים (קומיסר) של גדוד ה-2 בפולק רגלים ה-243. דיוויזית רגלים ה-181 הייתה חלק מהכוחות הסובייטיים שניהלו את קרבות הרחוב בברסלאו. בקרבות אלה, ב-9 במרץ 1945, צ'אפילוב אישית פיקד על קבוצת חיילים שהסתערו על בית מבוצר בן שלש קומות. צ'אפיצ'ב פרץ בחיפוי אש בראש חייליו לקומת הקרקע של הבנין, חיסל ברימונים את הגרמנים שהגנו על קומה זו ותוך פריצה לחדרים בקומה שניה נהרג. חייליו המשיכו וטיהרו את הבית מהגרמנים. ליעקב צ'אפיצ'ב הוענק תואר גיבור ברית המועצות.²¹⁶

בקרבות הרחוב בברסלאו הצטיין גם היהודי לויטנט יוסף בומגין. בפרוץ המלחמה בומגין עבד במפעל ליצור מכונות ולמרות בקשותיו לגייסו לצבא הוא רותק למפעל. הוא גויס לצבא רק במאי 1944, אחרי שהכשיר בעלי מקצוע שיכלו להחליפו במפעל. בהגיעו לחזית הוא הצטיין בקרבות ומטוראי עלה במהירות לקצונה ופיקד על מחלקת מקלענים. ב-24 באפריל, הוביל את מחלקתו להסתערות על עמדה מבוצרת של הגרמנים שחסמה את ההתקדמות באחד הרחובות של העיר. מעמדת מקלעים של האויב נפתחה עליהם אש חזקה ומספר חייליו נפגעו. בומגין זחל לעבר העמדה השליך רימונים והמקלע שותק. מתוך בונקר אחר פתח מקלע באש וחייליו נצמדו לקרקע, בומגין נפצע. בהיותו פצוע הוא זחל לעבר הבונקר וכיסה בגופו את האשנב היריה. חייליו הסתערו וכבשו את העמדה המבוצרת. לבומגין הוענק תואר גיבור בית המועצות לאחר מותו.²¹⁷

כיבוש הונגריה וחציית הדנובה

בעקבות המהפך ברומניה בסוף אוגוסט 1944 חצה הצבא הסובייטי במהירות מדינה זו ובסוף ספטמבר הגיעו חיילי חזית האוקראינית השנייה לגבול הונגריה. בסתיו 1944, הונגריה הייתה

²¹⁵ Shapiro, Under Fire, p. 25

²¹⁶ Ibid, pp.70-73 :Shainker, Geroizm Evreev, p. 128

²¹⁷ Shapiro, Under Fire, pp. 59-60 : Shainker, Geroizm Evreev, p. 128

מדינה אחרונה מקרב בעלי ברית של גרמניה הנאצית שהמשיכה להילחם לצידה. במהלך הקרבות על אדמת הונגריה הגיעו בסוף דצמבר הכוחות הסובייטיים לבודפשט וכיתרו אותה. העיר נכבשה אחרי קרבות רחוב קשים רק ב-13 לפברואר 1945.

נהר הדנובה היה מכשול טבעי בדרך לצכוסלובקיה ולאוסטריה. בדצמבר 1944 הגיע דיוויזיית חי"ר ה-99 לנהר דנובה, מדרום לבודפשט. בחציית הדנובה מדרום לבודפשט ובהגנה על ראש הגשר והרחבתו הצטיין סגן מפקד גדוד בפולק 206 בדיוויזיה ה-99 סטרשי לויטננט בוריס ווינשטיין. בליל ה-6 בדצמבר 1944, הוא הוביל את כוח החצייה הראשון על סירות ורפסודות מאולתרות ונאחז עם הכוח בצד השני של הנהר. הגרמנים גילו כוח סובייטי שכן שהתחיל בחצייה ופתחו באש. ווינשטיין שחשש שהגרמנים יגלו גם אותם, הוביל את הפלוגות שכבר היו עמו להסתערות, מבלי לחכות לבואו של מפקד הגדוד וכבש שתי גבעות ששלטו על מקום החצייה. ראש הגשר תוגבר ועמד בהתקפות נגד של האויב. כאשר מפקד הגדוד נפצע, ווינשטיין קבל את הפיקוד, הדף את ההתקפה והחזיק בראש הגשר, ממנו התפתחה בהמשך ההתקפה לעבר בודפשט. באחת ההתקפות של כוח הונגרי, ווינשטיין בראש פלוגת העתודה של הגדוד, הדף אותו בקרב מגע מקרוב, אך צרור תת-מקלע פגע בו והוא נהרג. על גילוי מנהיגות, יוזמה ואומץ לב הוענק לו לאחר מותו תואר גיבור ברית המועצות.²¹⁸

בחציית הדנובה ממערב לבודפשט ליד העיר קומרנו (Komarno) ובקרבות רחוב שהתנהלו בעיר זו הצטיין מפקד פלוגת חי"ר שמעון חפץ, שהיה בין הראשונים שהגיע ב-30 במרס 1945 לחוף הדרומי של הנהר, חצה אותו ונאחז בגדה הצפונית של הנהר, שהייתה חלק מצ'כוסלובקיה. התקפת נגד גרמנית שהונחתה עליו בסיוע טנקים, נהדפה על ידי חפץ וחייליו. לחפץ הוענק תואר גיבור ברית המועצות.²¹⁹ באותו קרב על קומרנו ובחציית הדנובה השתתף יהודי נוסף, מלדשי לויטננט מיכאיל וליאנסקי מפקד מחלקת מקלעים. עבור הצטיינותו בקרב זה, הוענק גם לו תואר גיבור ברית המועצות.²²⁰

ארמייה ה-46 שראש המטה שלה היה גנרל-מיור מרק בירמן, הלמו בארמייה ההונגרית ה-2. דיוויזיה חיל רגלים ה-320 בפיקודו של פולקובניק יוסף בוריק ופולק קלעים ה-1055 בפיקודו של יוסף סלדיה (Sledia) כבשו את אזור המוגן של העיר סגד (Seged). בקרבות באזור העיר דברצן (Debretsen), זכה בתואר גבור ברית מועצות מלדשי-לויטננט ניקולי מויסיביץ' מולוצ'ניקוב, מפקד סוללת תותחי נ"ט. מולוצ'ניקוב היה צעיר שגויס במהלך המלחמה והגיע לחזית רק ב-1944. בקרב ב-12 באוקטובר 1944, אחרי שאנשי חיל הרגלים שאיבטחו את הסוללה שלו נפגעו ברובם, הוא נשאר

²¹⁸ Sverdlov and Vainer, Voiny-Evrei, pp. 238-239: Shapiro, Under Fire, pp. 603-605

²¹⁹ Shapiro, Under Fire, pp. 235-236: Shainkar, Geroizm Evreev, p. 154

²²⁰ Shainkar, Geroizm Evreev, pp.151-152: Shapiro, Under Fire, p. 588

ללא אבטחה מול הסתערות טנקים וחיל רגלים גרמני. גם אנשיו נפגעו ובכל תותח נשאר שניים - שלשה אנשי צוות בלבד. מולוצ'ניקוב, בעצמו פצוע, הפעיל תותח, פגע בטנקים גרמנים אחדים. כאשר רגלים גרמנים היו קרובים לעמדה, הוא הפעיל אישית מקלע וההתקפה נהדפה.²²¹ בקרבות מדרום לדברצן, הוענק לסמל גריגורי בוגורד עיטור סלאווה דרגה 1. כאיש חיל הנדסה, בסוף אוקטובר 1944, הוא העביר בסירת גומי ובסירות אחרות שהשיטו אנשי כיתתו, את הכוח הקדמי שנאחז בצד השני של נהר טיסה (Tisse), זאת תחת אש חזקה של האויב. יחד עם כוח שהוביל הסתער על עמדות אויב ששלטו על המעבר. הוא אישית הניח שדה מוקשים כדי להגן על ראש הגשר, וזאת במרחק של פחות ממאה מטרים מעמדות של האויב. טנקי אויב שהנחיתו התקפת נגד, עלו על מוקשים אלה ונהדפו. את עיטור סלאווה דרגה 3 הוא קיבל על הצטיינותו בקרב בינואר 1944 באזור העיר אומן באוקראינה, כאשר יחד עם חיילים אחדים, זחל לעמדות האויב והביא משם "לשון" - שבוי גרמני לצורכי מודיעין. את עיטור סלאווה דרגה 2 הוא קיבל במרס 1944 בקרבות מדרום-מערב לקירובוגרד באוקראינה, כאשר תחת אש האויב הוא פרץ מעבר בשדה מוקשים, דרכו עברו הטנקים הסובייטיים שהסתערו על האויב.²²²

ההסתערות לעבר ברלין - כניעת גרמניה

המבצע לכיבוש ברלין החל ב-16 באפריל והסתיים ב-2 במאי. המבצע החל מראשי הגשר על האודר והכוחות שהופעלו היו החזית הביילורוסית הראשונה בפיקודו של מרשל ז'קוב שתקפו מכיוון כללי מערב ושיעדם הייתה ברלין עצמה, כוחות החזית האוקראינית הראשונה בפיקודו של מרשל קונייב שתקפו מכיוון דרום-מזרח. כוחות של חזית הביילורוסית השניה בפיקודו של מרשל רוקסובסקי שנועדו גם הם להשתתף בהתקפה מכיוון פומרניה ולהבטיח את האגף הצפוני של כוחותיו של ז'קוב, הצטרפו להתקפה 4 ימים אחרי תחילתה, היות והיו עסוקים בחיסול אחרוני הכוחות הגרמנים בפומרניה. סטאלין ציווה לפתוח בהתקפה בהקדם, מבלי לחכות לכוחותיו של רוקסובסקי כדי למנוע מהאמריקנים והבריטים להגיע לברלין לפני הצבא הסובייטי. ז'קוב כתב שסטלין אמר לו שבהתאם למקורות המודיעין, הגרמנים מציעים לאמריקאים ולבריטים לחדול ממעשי איבה נגדם, להגיע עמם להסכם שלום נפרד ולאפשר להם להיכנס לברלין, לפני בוא הסובייטים לשם.²²³ ב-25 באפריל 1945 נפגשו יחידות מחזית האוקראינית הראשונה עם כוחות אמריקניים על הנהר אלבה (Elba) בקרבת העיר טורגאי (Torgai).

²²¹ Shapiro, Under Fire, pp. 411-412; Sverdlov and Vainer, Voyny-Evrei, pp.236-237

²²² Sverdlov, Soldatskaia Doblest, pp. 18-21

²²³ ז'קוב, זכרונות המרשל, עמ' 430

בהתאם לנתונים הסובייטיים סך כוחותיהם שהשתתפו במתקפה על ברלין מנו 2,5 מיליון חיילים, 42,000 תותחים ומרגמות, 6250 טנקים ו-7500 מטוסים. כנגדם עמדו לפי מקור זה כמיליון חיילים גרמניים במסגרת קבוצת-ארמיות ויסלה וקבוצת ארמיות מרכז, עם 10,400 תותחים ומרגמות, 1500 טנקים ותותחי-סער ו-3300 מטוסים.²²⁴

הכוחות הגרמניים בקרב על האודר, לא נערכו בקרבה בלתי אמצעית של הנהר, שם הם החזיקו כוחות ניידים קטנים, אלא הקימו מערך מבוצר היטב על רמת סילוב (Seelov) ממערב לנהר, בציר העיקרי "הרייכשטראסה" שהוביל ממזרח אל ברלין. היה זה קו ההגנה האחרון לפני בירת גרמניה. כאשר עם שחר אלפי תותחים סובייטיים פתחו באש על המערך הקדמי הגרמני, הכוח העיקרי הגרמני שהיה ברמת זלוב בעמדות עורפיות יותר, נפגע רק במעט. התוצאה הייתה שכאשר כוחות החזית הביילורוסית החלו בהסתערות הם נתקלו במערך עורפי חזק, סבלו אבדות כבדות והתקדמותם לעבר ברלין הייתה איטית. ז'וקוב נאלץ להכניס לקרב את העתודות שנועדו לפרוץ לעבר ברלין, כדי להתגבר על המערך הגרמני ברמת סילוב. ז'וקוב, בהתייחס לקרב ברמת סילוב, כתב: "רמת סילוב מתנשאת מעל כל השטח הסובב אותה. יש לה מדרונות תלולים...רמה זו ניצבה כחומה רצופה מול כוחותינו המתקדמים... על דרכי הגישה לברלין... בשעה אחת בצהרי היום הראשון התברר לנו שמגנני האויב על רמת סילוב כמעט לא נפגעו וכי לא יעלה בידנו לכבוש אותה בכוחות הנוכחיים...החלטנו להטיל למערכה את שתי ארמיות הטנקים בפיקוד הגנרלים מ. קטוקוב וס. בוגדנוב...".²²⁵ בעקבות העכוב בהתקדמות של כוחותיו של ז'וקוב הורא סטלין לחזית האוקראינית הראשונה של קונייב לנוע לעבר ברלין. החלה אז התחרות בין ז'וקוב ששאף שהוא יהיה הכובש של ברלין לבין קונייב שגם לו היו אמביציות דומות. החל מרוץ בין שתי החזיתות ומפקדיהם, מי יגיע ראשון לברלין.

בהסתערות על רמת סילוב נהרג קפיטן נתן פולישוק. פולישוק עבר מסלול קרבות ארוך ממוסקבה שם גויס במסגרת הגיוס העממי, הצטיין בקרבות על הולגה, קורסק ובפולין. ב-18 באפריל 1945, כסגן מפקד גדוד בדיוויזית חיל רגלים 301, הוביל את הסתערות חייליו על גבעה מבוצרת ברמת סילוב. בהגיעו לגבעה שלטת על הרמה הרים פולישוק את קולו בצעקה "הגבעה בידינו, הדרך לברלין פתוחה!". אלה היו המילים האחרונות של פולישוק, רסיס של פגז פגע בו והוא נהרג במקום. לפולישוק הוענק תואר גיבור ברית המועצות לאחר נפילתו.²²⁶

במסגרת הכוחות של ארמיית הטנקים של קטוקוב, שהוכנסה להסתערות על רמת סילוב הייתה **חטיבת הטנקים מס' 1 של אברהם טמניק**, שהוחזרה לחזית זו אחרי הקרבות בפומרניה

²²⁴ Slovar-Spravochnik, p.54

²²⁵ ז'וקוב, זכרונות מרשל, עמ' 441 - 442

²²⁶ Shapiro, Under Fire, pp. 449-453

ופולק טנקים כבדים ה-11 בפקודו של בנימין מינדלין. ההסתערות על הרמה בשבילים במדרון תלול והסתערות נגדית מקומית של הגרמנים, עלתה לחטיבה של טימניק בנפגעים רבים. הקרב נמשך בלילה ולמחרת ה-17 באפריל.

כיבושה של רמת סילוב הסתיימה ב-18 באפריל וההתקדמות לעבר ברלין חודשה. ב-20 לאפריל הגיעו כוחותיו של ז'וקוב לפרוורים המזרחיים של העיר והחלה הרעשה ארטילרית עליה. באותו יום קבל גנרל קטוקוב מברק מז'וקוב בו נאמר: " עליך מוטלת המשימה ההיסטורית לפרוץ הראשון לברלין. תשלחו מכל קורפוס את החטיבה הטובה ביותר לפרוץ לברלין ולהניף שם את דגל הניצחון..." חטיבתו של טמניק נבחרה על ידי קטוקוב להוביל את ההסתערות, לחצות את הנהר שפרה (Spree) לכבוש את שדה התעופה טמפלדורף שהיה במרכז העיר ומשם להסתער לעבר הרייכסטאג. המשימה שהוטלה על טמניק בוצעה, החטיבה פרצה קדימה בהשאירה מאחוריה כיסי התנגדות של הגרמנים. שדה טמפלדורף ועליו מטוסים רבים נכבש ועמד בהתקפות נגד גרמניות. הקרבות ברחובות העיר מול כוחות אויב נואשים היו קשים, החטיבה סבלה אבדות כבדות, חיילים וקצינים רבים נפלו. ב-24 באפריל הוביל טמניק את ההסתערות לעבר הרייכסטאג, הטנק שלו עלה על מוקש, טמניק נפצע קשה ולמחרת נפטר. טמניק שעבר מסלול קרבות ארוך מסטלינגרד ועד ברלין נפל שם ימים אחדים לפני סיום המלחמה והניצחון. להניף את הדגל על הרייכסטאג הוא לא זכה. לטמניק הוענק תואר גיבור ברית המועצות לאחר מותו.²²⁷

בהסתערות לעבר הרייכסטאג הוביל **פוד-פולקובניק נחום פייסחובסקי** את פולק הקלעים ה-164 עליו פיקד, במסגרת דיוויזיה ה-33 של ארמיית מחץ ה-3. פייסחובסקי עבר מסלול קרבות בביילורוסיה ב-1941, בסמולנסק וויאזמה, בקרבות לשיחרור לטויה ופולין ומשם עד למבואות ברלין, באפריל 1945. בברלין הוא טיהר עם חייליו את אזור פנקוב שבצפון העיר ומשם את אזור מואביט שבמרכז העיר, מצפון ובקרבת הרייכסטאג, שם ניהל קרב פנים אל פנים בטיהור אחד הבתים ונפצע קשה. לפייסחובסקי הוענק תואר גיבור ברית המועצות.²²⁸

על הצטיינות בקרבות הרחוב בברלין באפריל 1945, הוענק עיטור סלאווה דרגה 1 לסטרשינה (רב סמל) **איליה ספיאשווילי**, יהודי מגרוזיה. בהיותו מפקד תותח, הוא הפעיל אותו בירי בכינון ישיר וחיסל עמדות אויב. כאשר אזלו הפגזים לתותח, הוא הפעיל מקלע, נפצע בקרב זה שלש פעמים והמשיך להילחם עד שאיבד את ההכרה. רק אז פונה לטיפול רפואי. על כך הוענק לו עיטור סלאווה דרגה ראשונה. את עיטור סלאווה דרגה 3 הוא קבל על הצטיינות בהדיפת התקפת טנקים גרמנים

²²⁷ : Sverdlov, Encyclopedia, pp. 303-304 Shapiro, Under Fire, pp.564-568

²²⁸ Sverdlov, v Stroi u Otvazhnikh, pp. 209-210

בקרבת העיר וולומין בפולין עוד בשנת 1944, ועיטור סלאווה דרגה 2 הוענק לו על הצטיינות בקרב ליד עיירה גרמנית בראוזנדורף, במרס 1945.²²⁹

הקורפס הממוכן ה-1 של **גנרל קריבושין** פעל במסגרת ארמיית טנקים גוורדאית ה-2. הקורפוס שלו חצה את האודר ותקף לעבר ברלין מכיוון צפון-מזרח. במסגרת הקורפוס של קריבושין נלחמה **בריגדת הטנקים של יוסיי וינרוב**. הקורפוס השתתף בכיבוש ברנאו (Bernau), שהייתה מבוצרת היטב ומשם נע דרומה לעבר ברלין. ב-21 באפריל הגיע הקורפוס למבואות ברלין ולמחרת כבשה חטיבתו של יוסיי וינרוב את אזור המבוצר שבפרוור ויסנזה (Weissensee) בצפון-מזרח מערך ההגנה של ברלין. בקרבות רחוב קשים, כבש הקורפוס ב-27 באפריל את אזור זימנסשטאט (Siemensstadt) שבצפון מזרח של העיר וחצה את נהר שפרה לכיוון דרום. ב-2 במאי נכנעו אחרוני הכוחות הגרמניים בעיר. על הצטיינותו בקרבות ברלין קיבל קריבושין את התואר גיבור ברית-המועצות. גם מפקד חטיבת הטנקים ה-219 יוסיי וינרוב זכה על קרב ברלין בתואר גיבור ברית-המועצות, ולחטיבתו הוענק כינוי-הכבוד "חטיבה ברלינאית".²³⁰

חטיבת הטנקים הגוורדאית ה-55 של גיבור ברית המועצות **פולקובניק זוד דרגונסקי** הגיעה למבואות ברלין מכיוון דרום-מזרח, כחלק מארמיית טנקי גוורדיה ה-3 בפיקודו של גנרל פוול ריבלקו שלחמה במסגרת חזית האוקראינית הראשונה. דרגונסקי עם חטיבתו עבר מסלול קרבות מראש הגשר בסנדומייז' ב-12 בינואר 1945, דרך קרקוב ושלזיה, חצה את הנהר ורטה (Varta) ונכנס עם חטיבתו על אדמת גרמניה. במשך 20 יום חצתה חטיבתו תוך קרבות, 600 ק"מ. ב-30 באפריל 1945 ניתקה חטיבת הטנקים של דרגונסקי, את כביש ברלין-פוסטדם (Postdam) והתחברה עם הכוחות של הקורפוס הממוכן ה-1 של גנרל שמעון קריבושין מהחזית הביילורוסית הראשונה שבאו מצפון. ברלין היתה מכותרת. על לחימתו באזור ברלין זכה דרגונסקי שנית בתואר גיבור ברית-המועצות.

בברלין התנהלו קרבות רחוב קשים עד ה-2 במאי, יום בו הצבא הגרמני בעיר נכנע. היטלר התאבד בבונקר שלו ב-30 באפריל. ביום זה הונף גם הדגל האדום על הרייכסטאג. למרות הכניעה, קרבות עם יחידות גרמניות קטנות שניסו לפרוץ מהעיר מערבה ולהיכנע לצבא האמריקני, נמשכו בעיר עד ה-5 במאי. ב-8 במאי חתמו נציגים גרמניים על כניע גרמניה. ב-9 במאי 1945 נכנעו אחרוני יחידות גרמניות בקורלנדיה שבלטווייה ובדרום מזרח מהעיר גדאנסק בפומרניה.

אחרונים לכניעה היו החיילים הגרמנים בצ'כוסלובקיה. חטיבת הטנקים הגוורדאית ה-55 בפיקודו של דרגונסקי נשלחו על ידי מפקד חזית אוקראינית הראשונה, יחד עם כוחות נוספים,

²²⁹ Moshe Shpitsburg, Trizhdy Slava Synu Gruzinskogo Evreistva, Golos Invalidov Voyny, no. 170, Tel Aviv, Sentiabr 2002, pp.28-29

²³⁰ Shapiro, Under Fire, pp.318-320, 601 : Shinker, Geroizm Evreev, p.135

לחסל את הכוחות הגרמניים בצ'כוסלובקיה ולסייע למתקוממים הצ'כים בפראג. באזור פראג ובאזור דרזדן בדרום-מזרח גרמניה, היה עדיין ריכוז גדול של כוחות גרמנים מקבוצת ארמיות מרכז שמנו כ-900.000 איש. בקרב הצמרת הסובייטית היה חשד שבנות הברית האמריקאים והבריטים, שואפים להגיע ראשונים לצ'כוסלובקיה ולפראג, מתוך נימוקים פוליטיים של אופי העתידי של השלטון במדינה זו, ושהכוחות הגרמניים יחזיקו בידיהם את האזור עד בוא האמריקנים לשם. ב-6 במאי החלה המתקפה על הכוחות הגרמניים באזור דרזדן-פראג, כשמצפון תוקפים כוחות החזית האוקראינית הראשונה וכוחות הצבא העממי הפולני, ומדרום כוחות החזית האוקראינית השנייה. באותו יום נכנע גם חיל המצב הגרמני בברסלאו. ב-9 במאי נכנסו הטנקים של דרגונסקי לפראג. דיוויזיה נוספת שמקרבות בברלין הופנתה לפראג מחזית האוקראינית הראשונה הייתה דיוויזית חיל-רגלים ה-309 שמפקדה היה גיבור ברית המועצות גנרל לב דוידוביץ'. דוידוביץ' נלחם בשנים 1941 – 1942 בחזית וולחוב שבצפון, השתתף בקרבות בליטת קורסק, בחציית הדניפר ועד כיבוש ברלין. את מסלול הקרבות הוא סיים עם כניעת החייל הגרמני באזור פראג. הקרבות נמשכו יומיים אחרי כניעתה הרשמית של גרמניה ב-9 במאי. אחרוני יחידות הגרמניות נכנעו ב-11 במאי 1945.²³¹

יב. יהודים במנהל הפוליטי של הצבא

באמצע מערכת סטלינגרד, באוקטובר 1942, נערך בצבא האדום שינוי ארגוני שהשפיע על מעמדם של רבים מן היהודים בשורותיו: מוסד הקומיסרים, שהיה בעל השפעה גדולה בצבא, בוטל. המנהל הפוליטי בצבא האדום, או כפי שנקרא רשמית – "מוסד הקומיסרים והפוליטרוקים" – שהוקם עוד בימי מלחמת-האזרחים, היווה למעשה "פיקוד כפול" בכל העוצבות והיחידות. הקומיסר היה שותף שווה למפקד בכל החלטות. ב-1940, אחרי המלחמה בפינלנד, הוגבל לפי דרישתו של הקומיסר העממי להגנה טימושנקו מעמדם של הקומיסרים וניתן מעמד עדיף למפקד הצבאי לעומת מקבילו מהדרג הפוליטי בכל יחידה ועוצבה צבאית. ביולי 1941, לאחר פרוץ המלחמה ובתקופת המפלות הגדולות, החליט הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, ב"המלצה לצבא", להרחיב את סמכויותיהם של הקומיסרים כדי לחזק את השפעתה של המפלגה ואת פיקוחה על הצבא. משמעות צעד זה הייתה הפעלה מחדש של "הפיקוד הכפול". בשלושת החודשים הראשונים למלחמה גויסו במיוחד 132,000 חברי המפלגה הקומוניסטית וחברי הקומסומול (איגוד הנוער הקומוניסטי) כדי לאייש את תקני הקומיסרים והפוליטרוקים בצבא.

מוסד "הפיקוד הכפול" של הקומיסרים בצבא האדום היה קיים, בתקופה הקשה של המפלות והנסיגות, שנמשכו עד שהגרמנים נבלמו במבואות סטלינגרד. ניתן להעריך שבתקופה קשה זו מוסד

²³¹ Pospelov, Istoria Velikoi, vol.3, pp. 317-330 : Sverdlov, v Stroiu Otwarznykh, pp. 108-109, 170-172 : Shapiro, Under Fire, pp.97-99, 344-346.

הקומיסרים תרם למורל ולרוח הלחימה של הצבא הסובייטי ויכולת עמידתו בתקופת המפלגות והנסיגה. כאשר הצבא הפך לצבא מנצח, לא היה יותר צורך בו. פיקוד כפול היה ביסודו מנוגד לתפיסה הצבאית על מהות המפקד, אחריותו הבלעדית לפיקוד בקרב, בענייני משמעת והסדר בצבא. ב-15 החודשים הראשונים למלחמה התגבש בצבא סגל פיקודי צעיר יותר, שנאמנותו למדינה הסובייטית עמדה במבחן התקופה הקשה של הנסיגה והמפלגות, ולא היה צורך עוד בפיקוח הצמוד ובקרה של הקומיסרים על המפקדים. במקביל התנסו רבים מן הקומיסרים בקרבות ובפיקוד על יחידות, וחלקם התמנו למפקדי יחידות ועוצבות.

בצו הסובייט העליון מ-9 באוקטובר 1942 בוטל מוסד הקומיסרים בצבא. הקומיסרים קיבלו את התואר "סגן מפקד היחידה לעניינים פוליטיים", ומהלך זה קבע את עליונותו של המפקד על סגנו הפוליטי וכקובע בלעדי בהחלטות צבאיות / מבצעיות. שינוי זה היה מלווה בשינויים נוספים, שנועדו לחזק את המשמעות ואת מעמדה של הקצונה בצבא. הוכנסו אז דרגות-כתף שהיו נהוגות בצבא הצאר, וחודשו כמה מן הגיוונים שהיו מקובלים בצבא הרוסי הישן.²³²

נתונים רשמיים על מספר (או אחוז) היהודים בסגל הפוליטי של הצבא ערב המלחמה, או במהלכה, לא פורסמו. לפי נתונים מ-1926, 10.3% מבין הקומיסרים ששירתו אז בצבא היו יהודים. ואולם בעקבות ההתפתחויות שבין 1926 ותחילת המלחמה, נראה שאחוז היהודים בקרב הסגל הפוליטי בצבא פחת. ניתן להניח שמספר היהודים ששירתו בתקופת המלחמה בתפקידי קומיסרים ופוליטרוקים בדרגים השונים, היה גדול, יחסית לתפקידים האחרים שמילאו יהודים בצבא, מאחר שלתפקידים אלה מונו חברי מפלגה וקומסומול, גופים שבהם חלקם של היהודים היה יחסית רב. מנתונים חלקיים על מספר היהודים במפלגה הקומוניסטית ערב המלחמה, ניתן להסיק שכ-5,4-5 אחוז מכלל חברי המפלגה היו יהודים, כמעט פי 3 מחלקם באוכלוסיית ברית-המועצות, וכנראה אחוז כזה של יהודים שירתו בסגל הפוליטי בצבא. ייתכן ששיעורם היה אף גבוה יותר, שכן לתפקידי קומיסרים ופוליטרוקים נתמנו ככלל בעלי השכלה, והיהודים נמנו לרוב עם המשכילים בשורות המפלגה.

הדמות הבולטת בסגל הפוליטי בצבא האדום היה היהודי לב מכליס. כבר במלחמת האזרחים מכליס, חבר המפלגה הקומוניסטית, היה קומיסר של דיוויזיה בצבא האדום שלחמה באוקראינה. בשנים 1937 - 1940 הוא היה ראש המינהל הפוליטי של הצבא האדום, דהיינו הקומיסר הראשי של הצבא, לו היה כפוף כל סגל הקומיסרים בצבא. עם ההתקפה הגרמנית על ברית המועצות הוחזר מכליס שנית לתפקיד זה של קומיסר ראשי של הצבא וכסגן הקומיסר העממי להגנה. הוא כיהן בתפקיד זה כשנה, עד ליוני 1942, כאשר בעקבות הכישלון בקרץ' שבקרים, שם הוא היה מעורב

²³² וורט, רוסיה במלחמה, כרך א', עמ' 295-296.

אישית, סטלין פיטר אותו ובמקומו מונה אלכסנדר שצ'רבקוב. בתקופת כהונתו של מכליס הוחזר לסגל הפוליטי בצבא מעמד שווה למפקד הצבאי, הוא גם היה זה שארגן את גיוסם של אותם 132,000 חברי מפלגה וקומסומול שמונו כקומיסרים ופוליטרוקים בצבא. אחרי פיטורו מהתפקיד כקומיסר ראשי מכליס שירת בתפקידים בכירים במועצות הצבאיות של חזיתות שונות ובשנת 1944 הועלה לדרגה של גנרל-פולקובניק, הדרגה הבכירה ביותר שהיה ליהודי בצבא הסובייטי בזמן המלחמה.²³³

אינדיקציה מסוימת לגבי מספר היהודים בסגל הפוליטי בצבא מספק מחקרו של א' אברמוביץ', בפרק המתאר את העיר סוסטופול בתקופת המצור, שנמשך 250 ימים, והמצור על לנינגרד שעד להסרתו המוחלט נמשך כ-900 ימים. בתנאים הקשים של מצור, עמידה איתנה של המגינים חייבה פעולת הסברה (או תעמולה "פרופגנדה" propaganda במושגים הסובייטיים) שנעשתה בידי הקומיסרים והפוליטרוקים, והייתה לכך חשיבות גדולה.

מעריך ההגנה של סוסטופול חולק ל-4 גזרות עיקריות, ובכל גזרה היתה מפקדה אחראית שכללה גם מחלקת תעמולה. בשתיים מגזרות אלה שירתו קומיסרים יהודים: בגזרה מס' 1 היה הקומיסר אהרון חצקביץ', ובגזרת ההגנה מס' 4 – יעקוב מלניקוב (Melnikov), ששימש בו-זמנית גם הקומיסר של דיוויזיית הקלעים ה-95, שלחמה בגזרה זו. בחטיבה 241 שהשתייכה לדיוויזיה זו, שירת כקומיסר ס' אברמוביץ', וסגן מפקד החטיבה ה-161 היה הקומיסר שמואל ליבשין. בגזרת ההגנה מס' 2 נלחמה דיוויזיית הקלעים 172, שהקומיסר שלה היה גיאורגי שפרנסקי (Shafrensky) וסגנו היה מיכאל נייגר, שניהם יהודים. דיוויזיה זו עמדה מול הסתערות גרמנית קשה בדצמבר 1941. לעזרתה נשלחה החטיבה השביעית של חיל-הנחתים, שראש המטה שלה, המיור א' קרנר, נפל באותו קרב; הקומיסר של הגדוד החמישי של החטיבה היה ז' שפירא, והקומיסר של דיוויזיית הפרשים ה-40 היה אברהם מרגוליס.²³⁴

בלנינגרד הנצורה, בראש הגשר של אורנינבאום המנותק והמבודד מהעיר, במסגרת הקבוצה המבצעית הימית שפיקדה על הכוחות בראש בגשר, הוקמה מחלקה פוליטית (פוליטאוטדיל Politotdel) שבראשה עמד הקומיסר היהודי מטוויי אברמוביץ' באסובסקי. אחרי שמוסד הקומיסרים בוטל מונה באסובסקי בדצמבר 1942 לתפקיד "סגן מפקד הקבוצה המבצעית הימית לעניינים פוליטיים", בדרגת פולקובניק. רבים של הקומיסרים היהודים הצטיינו בקרבות ורבים מהם נפלו. בקרבות במבואות של לנינגרד, בקרבת העיר קינגיספ (Kingisepp) שממערב ודרום-מערב מלנינגרד נפל קומיסר חטיבת נחתים דוד יעקובסון. בקרבות הגנה על הבסיס בחצי אי חאנקו

²³³ Rzheshovski, Velikaia Otechestvennaia Voina, pp. 355-356

²³⁴ Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp. 270-271, 285-286, 289

(פינלנד) הצטיין הקומיסר ארסני ראסקין. בהפעלת "דרך החיים" באגם לאדוגה, בתיקוני הדרך ובתיקוני כלי רכב שניתקעו, בטיפול באנשים שנפגעו מהפגזות והפצצות של האויב, באבטחה, באחזקת נקודות עזרה ראשונה בפצועים, וזאת תחת אש מתמדת של האויב, הועסקו אלפי חיילים, בתנאים אקלימיים ותנאי חיים יום-יומיים קשים ביותר. לסגל הפוליטי שטיפל בהפעלת "דרך החיים" היה תפקיד חשוב לשמור על מורל החיילים שהועסקו בכך. בראש המחלקה הפוליטית של חזית לנינגרד היה הקומיסר ובהמשך הפולקובניק מיכאל דוידוביץ' אורלובסקי. הקומיסר הראשי של שייטת הצוללות בים הבלטי שבסיסו היה בקרונשטט היה איליה ריווצ'ין, ובקרב היחידות שפעלו על דרך החיים היו הקומיסרים א. הרשקוביץ, פ. פורל, מ. הלפרין ורבים אחרים.²³⁵

שמות אלה של קומיסרים יהודים אינם אלא חלק זעיר מכלל היהודים ששירתו בסגל הפוליטי במערך ההגנה של סווסטופול ושל לנינגרד. שמות רבים מהם ידועים, אך שמות רבים אינם ידועים. רבים מן הקומיסרים נפלו בקרבות הגנה על ערים אלה. בסווסטופול קומיסרים יהודים אחדים פונו בצוללות דרך הים. הקומיסרים היהודים שנפלו בשבי הגרמנים היו בין הראשונים שנרצחו, בדרך כלל על פי הלשנה של חיילים מיחידותיהם שנפלו בשבי. מספרם הרב של הקומיסרים היהודים ביחידות שלחמו בסווסטופול ובלנינגרד מצביע על חלקם הגדול של היהודים בסגל הפוליטי בצבא האדום כולו.

יג. יהודים בחיל האוויר הסובייטי

חיל-האוויר הסובייטי נפגע קשה בימים הראשונים למלחמה. מחמת ההפתעה והיעדר התראה נהרסו רוב מטוסיו בהפצצות הגרמנים בהיותם עדיין על הקרקע. בשלב הראשון של המלחמה, עד לחורף 1941 נהנה חיל-האוויר הגרמני משליטה אווירית מוחלטת. אף-על-פי-כן, משדות תעופה שלא נפגעו בהתקפות הראשונות, בהם מטוסי הצי הבלטי שבסיסיהם באיים בים נפגעו פחות בעת המכה האווירית הגרמנית הראשונה, המריאו מהם מטוסים להפצצת יעדים אסטרטגיים בעורף הגרמני. היעדים שהופצצו היו הערים קניגסברג, ברלין, שדות הנפט בפלואשטי (Ploeshti) ברומניה ויעדים נוספים. אך לזרוע האווירי הסובייטי לא היו מספיק מטוסים ובאיכות מתאימה להפצצות בטווחים רחוקים בעומק האויב, מה גם ששדות התעופה שלו, במערב ברית המועצות נכבשו תוך זמן קצר על ידי הגרמנים. חיל האוויר הסובייטי, עד קרב סטלינגרד, ריכז את עיקר פעילותו בסיוע טקטי לכוחות יבשה בקרבות ההגנה שאלה ניהלו לבלום את התקדמות האויב, ולא בהפצצת יעדים אסטרטגיים בעורף הגרמני. למרות העליונות האווירית הגרמנית, הצליחו הטייסים הסובייטיים, תוך הקרבה אישית, ובמטוסים נחותים באיכות משל הגרמנים, להגן

²³⁵ Abramovich, Leningradskaia Bitva, pp. 11, 23, 42-43

בהצלחה על שמי מוסקבה ולסייע לצבא בהתקפת החורף שלו בחזית מוסקבה, בחודשי דצמבר 1941 – מרץ 1942.

בחודשי מאי-נובמבר 1942 אורגן חיל האוויר בדיוויזיות אוויריות, שהופעלו במרוכז בסיוע לחזיתות בהם התנהלו קרבות הכרעה. במחצית השניה של 1942 החלה התעשייה הצבאית הסובייטית לספק לחיל האוויר מטוסים חדישים שאיכותם אינה נפלה מאלה של חיל האוויר הגרמני, ובחלק מהם עלו עליהם באיכות, ביניהם מטוסי מדגמים מתקדמים של ה-Lav(ochkin), Mig (Mikoian and Gurevich, Il(ushin) ואחרים. (ראה פרק שלישי, עמ'...). וככל שחלף הזמן במספרים הולכים וגדלים.

כבר בקרבות סטלינגרד פגע חיל האוויר הסובייטי במטוסים גרמניים רבים שבאו להצניח הספקה לארמייה ה-6 הנצורה ועד שמנעו כמעט לחלוטין ממטוסים גרמניים לעשות זאת. בקרבות קורסק שוב הוכיח חיל האוויר הסובייטי את עליונותו על הגרמנים. בעוד שחיל האוויר הסובייטי הלך והתעצם במהלך המלחמה, חיל האוויר הגרמני לא היה מסוגל לכסות את האבדות בטייסים ומטוסים. ההפצצות של חילות האוויר האמריקני והבריטי על גרמניה, פגעו גם הם ביכולת היצור הגרמני וריתקו כוחות אוויריים גרמניים להגנה על ערי גרמניה. בהתקפות הסובייטיות לעבר הדנייפר, הויסלה, האודר וברלין, הלך והשיג חיל האוויר הסובייטי בהדרגה עליונות אווירית וסייע לכוחות היבשה בהשגת הניצחון.

בפעולות אוויריות נטלו חלק טייסים יהודים רבים. מטוסים מן הטייסת ה-43 של הצי הבלטי, בפיקודו של הקפיטן וכטרמן, תקפו בשבועות הראשונים של המלחמה את שיירות אויב שהתקדמו דרך ליטא ולטווייה ונטלו חלק בקרבות ההגנה של עיר הנמל ליבאו (ליפאיה). מטוסי הגדוד האווירי ה-40, בפיקודו של הקפיטן מוגילבסקי (Mogilevsky), תקפו את קניגסברג, קלאיפדה וערים אחרות. ב-27 ביוני 1941 מת מות גיבורים **לויטננט יצחק פרסאיזן** (Presseizen), בהיותו במבצע לתקוף שיירות אויב באזור העיר ראדושקוביצי (Radoshkovichi) בביילורוסיה מטוסו נפגע ועלה באש. פרסאיזן כיוון את מטוסו שנפגע לתוך ריכוז של טנקים וכלי רכב גרמניים והסב להם אבדות. לפרסאיזן הוענק אות לנין לאחר מותו ההירואי.²³⁶ פעולה דומה לזו של פרסאיזן ביצע יום אחד לפניו מפקד טייסת מפציצים קפיטן ניקולי גסטללו (Gastello), שכיוון את מטוסו שנפגע לתוך ריכוז טנקים של האויב. לגסטללו הוענק תואר גיבור ברית המועצות ופורסם בהרחבה באמצעי התקשורת הסובייטיים. שמו של קפיטן גסטללו הרוסי זכה בצדק לתהילה

²³⁶: Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp. 102-104, 172-174 Sverdlov and Viner, Voiny-Evrei, pp.

והבלטה, אך שמו של לויטננט פרסאייזן היהודי, הועלם. ומקרה דומה שפורסם לאחרונה היה מות גיבורים של סגן מפקד טייסת של מטוסי הצי בים הבאלטי **קפיטן יצחק אירז'אק**, שב-17 לינואר 1944 כיוון את מטוסו שנפגע ואש אחזה בו, לתוך שיירה של הצבא הגרמני. בהמלצה לקבלת תואר גבור ברית המועצות שהגישו מפקדיו של יצחק אירז'אק, מפקד מטוסי הצי של הים הבאלטי גנרל לויטננט ס. גולאיב (Gulaev), נאמר:

בקרבות להסרה המוחלטת של המצור על לנינגרד, באזור אורנינבאום (Oranienbaum), החבר י. אירז'אק חזר על מעשה מות הגיבורים של נ. גסטללו. בהובילו קבוצת מטוסי IL-2 להתקפת צלילה על ריכוז של חיילי האויב... הפשיסטים כיוונו את כל אש האנטי-מטוסיית שלהם לעבר המטוס המוביל. פגז שפגע גרם להתלקחות המטוס. ברגע האחרון ובמאמץ עליון היפנה קפיטן אירז'אק את מטוסו הבוער על מבנה שמסביבו היה הריכוז הגדול של החיילים וכלי לחימה של האויב, ובצלילה ויחד עם הפצצות [שבמטוס] התרסק באמצע ריכוז זה. הטייסים שהיו עמו מעל למטרה ראו את הפיצוץ האדיר... בעד אומץ הלב והגבורה המלצתי היא להעניק לחבר אירז'אק תואר גיבור ברית המועצות.²³⁷

המלצה זו להענקת התואר גיבור ברית המועצות הוגשה בתום המלחמה. לאירז'אק לא הוענק התואר, אלא על מעשה ההקרבה שלו הוענק לו עיטור המלחמה הפטריוטית דרגה ראשונה. בהפצצה הראשונה של חיל-האוויר הסובייטי על ברלין, בליל 8 באוגוסט 1941, השתתף הקפיטן מיכאל פלוטקין (Plotkin). למשימה נבחרו טובי הטייסים של הצי הבלטי. המטוסים המריאו מן האי סארמה (Saaremaa), שבים הבלטי. בפרסום סובייטי רשמי נאמר: " קבוצה מיוחדת מפולק אווירי למיקוש ימי מס' 1 של הצי הבלטי, בפיקודו של פולקובניק א.נ. פראוברז'נסקי (Preobrazhenski) עם 12 מטוסים DB-3 ביצעה בליל ה-8 באוגוסט הפצצה ראשונה על ברלין". המטוסים טסו לעבר יעדס מעל לים הבלטי כשמימנם חופי שוודיה, זאת כדי להמנע מטיסה מעל לאזורים מוגני נ"מ. פלוטקין הוביל את השלישייה הראשונה של המטוסים שנכנסו להתקפה. המטוסים התוקפים חזרו בשלום לבסיסם. לפלוטקין ולארבעה טייסים נוספים שהובילו את ההתקפה הוענקו ב-13 באוגוסט, חמישה ימים לאחר ההתקפה על ברלין תוארי גבור ברית המועצות. פלוטקין היה היהודי השני שקיבל את תואר גיבור ברית המועצות במלחמה זו, הראשון היה גנרל יעקב קרייזר. הגרמנים, שלא האמינו כי חיל-האוויר הסובייטי מסוגל לבצע התקפה כזאת, דיווחו שהעיר הופצצה בידי הבריטים. פלוטקין המשיך בפעילותו באזור לנינגרד והים הבלטי.

²³⁷ דבר נכי המלחמה מס' 20, ירושלים, 2006, עמ' 86-87.

ב-6 במרס 1942 נפגע מטוסו בעת שעסק בזריעת מוקשים מן האוויר בפתח נמל גרמני בים הבלטי, ופלוטקין נהרג.²³⁸

בהגנת שמי מוסקווה בתקופה הראשונה למלחמה, הצטיין טיס הניסוי מארק גאלאי (Mark Galay). הפצצה אווירית גרמנית ראשונה על מוסקבה נערכה ב-22 ביולי 1941, חודש לאחר המתקפה הגרמנית על ברית המועצות. גלאי היה בין טייסי מטוסי הקרב שהדפו התקפה זו. ביוני 1943 הופל מטוסו בהתקפה על שדה תעופה גרמני באזור בריאנסק; הוא והנווט שלו הצליחו לצנוח באזור שנשלט בידי פרטיזנים והוחזרו לקווים הסובייטים. גלאי המשיך בטיסות קרב ובטיסות ניסוי של דגמי מטוסים חדשים. גאלאי זכה ב-3 אותות לנין ואחרי המלחמה בתואר "גיבור ברית-המועצות".²³⁹

אין לנו נתונים על מספרם של הטייסים היהודים בחיל האוויר הסובייטי, אך אין ספק שהיו כאלה מאות רבות. מה שידוע הוא ש-20 מבין למעלה מ-150 היהודים שזכו בתואר "גיבור ברית-המועצות" במהלך המלחמה היו טייסים. מפקד טייסת מטוסי קרב, הקפיטן ולדימיר לוויטן (Levitán), הפיל, לפי הנתונים הסובייטים, 20 מטוסי אויב; הקפיטן אברך ברשט (Barsht), הפיל 18 מטוסי אויב; לקפיטן יעקב ורניקוב (Vernikov) היו מעל ל-300 גיחות קרב, השתתף ב-64 קרבות אוויר והפיל 16 מטוסים. מטוסו הופל בקרב אווירי באזור הדון בקיץ 1942, אך הוא צנח, הצליח לחזור לקווים הסובייטיים והמשיך להילחם. קפיטן איליה קטונין (Katunin) מצא את מותו ב-23 באפריל 1944 בפעולה קרבית בים הצפוני, בו הוא הוביל להתקפה 8 מטוסי איליושין נגד שיירת אוניות גרמניות שיצאו בחיפוי מטוסי קרב גרמניים ממפרץ וואראנגר פיורד (Varanger Fjord) בנורווגיה. המפציץ שלו נפגע ואחזה בו אש. קטונין כיוון את מטוסו הבוער לעבר אניית אויב והטביע אותה. יחד עמו נהרג גם הקשר/מקלען שלו. הקפיטן בוריס לונץ (Lunts), הטיס ציוד לחימה לשדות הפרטיזנים בעורף האויב והחזיר משם פצועים. מפקד הפרטיזנים המהולל קובפאק (Kobpak) מציין אותו בזיכרונותיו. בין הטייסים שהצטיינו היו גם נשים, כמו הקפיטן פאולינה גלמן, שבמהלך המלחמה נרשמו לזכותה מאות טיסות מבצעיות. גלמן, שפרוץ המלחמה מוצא אותה באוניברסיטה במוסקבה בלימודי היסטוריה, התנדבה לצבא, סיימה קורס טיסה ושרתה בפולק אוירי שכלל רק נשים טייסות. פולק זה היה מצויד במפציצי-לילה קלים PO-2, שטסו בגובה נמוך ממנו פגעו

²³⁸ Abramovich, V Reshaiushchei Voine., pp. 175-177: : Shapiro, Under Fire, pp.438-448

Rzheshevski, Velikaia Otechestvennaia Voina, p. 46

²³⁹:Shapiro, Under Fire, pp.136-139 Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp.175 : Sverdlov and Viner, Voiny-Evrei, p.50

במטרות האויב. גלמן לחמה בקרים שם הפציצה יעדי אויב באזור קרץ' וסווסטופול, ולאחר מכן בביילורוסיה, פרוסיה המזרחית וברלין. על מבצעה היא זכתה בתואר גיבור ברית המועצות.²⁴⁰ טייסת נוספת שהצטיינה בלחימה היתה **לילי ליטבק**, ששירתה בטייסת נשים עליה פיקדה גיבורת ברית המועצות מארינה ראסקובה (Raskova). ליטבק לחמה מעל לרוסטוב ובחזית סטלינגרד, נפצעה וחזרה לטיסה, ביצעה הרבה גיחות אוויר עד שבקרב ב-19 באוגוסט 1943 מטוסה הופל מעל שטח שהיה בשליטה גרמנית, והיא בת 21 נפילתה. מפקדיה המליצו עליה לקבל תואר גיבור ברית המועצות, אך היות וגופתה ומטוסה לא נמצאו, היה חשד שיתכן ונפלה בשבי, ולכן לא אושר לה התואר. בשנות ה-60 בעקבות יוזמת עיתונאי ובני משפחתה, נמצא מטוסה שהופל ובשנת 1990, הוענק ללילי ליטבק תואר גיבור ברית המועצות.²⁴¹ שמות אלה של הטייסים היהודים הם דגם מייצג למספר גדול של טייסים ואנשי צוות אוויר יהודים שלחמו בשורות חיל האוויר הסובייטי, הצטיינו בקרבות, ורבים מהם נפלו.

יד. יהודים בחיל-הים הסובייטי

חיל הים הסובייטי במהלך המלחמה נטל חלק פעיל בקרבות ההגנה ובקרבות ההתקפה שהתנהלו בקרבת חופי הימים, בשיתוף ובסיוע צמוד לכוחות היבשה שפעלו שם. פעילותו העיקרית הייתה לאורך חופי הימים הבלטי, הים השחור, הים האזובי ובנהרות ואגמים בזירת הקרבות. לצי הסובייטי היה כוח אווירי כפוף לו. המלחמה הפטריוטית הגדולה התנהלה והוכרעה בקרבות יבשה ולחיל הים הסובייטי היה תפקיד משני בקרבות, לעומת כוחות הקרקע וחיל האוויר. רבבות ימאים הורדו מהספינות, אורגנו בגדודים וחיטבות ולחמו ככוחות יבשה, בעיקר בלנינגרד, אודסה, סווסטופול ומקומות אחרים. עם זאת, צוללות סובייטיות וספינות טורפדו מהירות וקלות, תקפו ופגעו בדרכי תחבורה ימיים של האויב.

בין המלחים והמפקדים ששירתו בצי הסובייטי היה ארסני רסקין (Raskin), סגן מפקד וקומיסר של הבסיס הימי בחצי האי חנקו שבדרום מערב פינלנד. (ראה לעיל, עמ'...) לאחר פינוי חאנקו הועבר רסקין מזירת הים הבלטי והתמנה קומיסר ראשי של הצי הסובייטי בים השחור. הוא מצא את מותו בתאונה אווירית בסוף דצמבר 1942.²⁴² היהודי בעל הדרגה הבכירה ביותר בצי הסובייטי בתחילת המלחמה, תת-אדמירל פאבל אהרונוביץ' טריינין, היה מפקד כוחות הצי בבסיס הימי של ריגה, ולאחר פינוי התמנה למפקד השייטת באגם לדוגה (Ladoga), ששימש ציר הספקה

²⁴⁰Shapiro, Under Fire, pp.31-32, 151-158, 214-218, 356-357, 359-362, 610-611

²⁴¹ בטאון החיילים והפרטיזנים נכי מלחמה בנאצים מס' 16, נספח, ירושלים, 2002 עמ' 29: גורי, יהודי ברית המועצות במלחמה, עמ' 44

²⁴²Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp.129-130, 133

עיקרי ללנינגרד הנצורה. בסתיו 1941 הועבר טריינין לפקד על הבסיס הימי בחצי-האי קרץ' שבקרים, שם התנהלו אז קרבות קשים. ספינותיו של טריינין סייעו לכוחות היבשה באש ובהנחתה ופינוי של כוחות דרך הים. לאחר הנסיגה מקרץ' פיקד טריינין על כוחות ימיים באזור חצי-האי טמן (Taman) ובנובורוסיסק.²⁴³ באותה גזרה הצטיין יהודי נוסף, קפיטן דרגה 2 ארקדי סוורדלוב (Sverdlov), ראש מטה השייטת בים האזובי. סוורדלוב ניהל את פינוי הכוחות מקרץ' לחצי אי טמן, בנובמבר 1941. מפקד הצי הסובייטי בזמן המלחמה ניקולי קוזנצ'וב (Kuznetsov) כתב: "ימי הפינוי מקרץ', ראש מטה השייטת [האזובית] קפיטן דרגה 2 א. סוורדלוב... ניהל אישית את הפעלתם של האוניות עליהם הוטלה המשימה להעביר דרך מיצרי קרץ' לטמן, את היחידות הנסוגות. באותם הימים הועברו מקרים לטמן מעל למאה ועשרים אלף חיילים". סוורדלוב היה גם פעיל בהפעלת ספינות השייטת האזובית בהנחתת כוחות סובייטיים בחצי אי קרץ' בסוף דצמבר 1941, שכבשו מחדש והחזיקו בקרץ' עד מאי 1942.²⁴⁴

לאחר שהגרמנים השתלטו על הארצות הבלטיות בחודשים הראשונים למלחמה, נותרה לנינגרד הבסיס הימי היחיד לצי הסובייטי בים הבלטי, עד לקיץ 1944. השליטה של הצי וחיל האוויר הגרמני בזירה ימית זו הקשה מאוד על פעילותן של אניות-שטח סובייטיות והותיר את הזירה בעיקר לצוללות ולספינות טורפדו קטנות ומהירות. הגרמנים והפינים פיזרו מוקשים ימיים במפרץ הפיני ביציאה מלנינגרד וקרונושטאט, דבר שסיכן מאד את צאתם של ספינות הטורפדו והצוללות לפעולות בים הבלטי. למרות זאת הצליח מפקד שייטת ספינות טורפדו בים הבלטי, קפיטן דרגה 3 אברהם סוורדלוב לתמרן בין המוקשים ולפנות את אחרוני הכח הסובייטי מחצי האי חאנקו ולבצע פעולות התקפיות בים הבלטי. סוורדלוב זכה בתואר "גיבור ברית-המועצות" על הטבעת ספינות גרמניות אחדות. בליל ה-1 ביולי 1944 שייטת ספינות טורפדו של סוורדלוב, נהלה קרב עם ספינות גרמניות במפרץ הפיני בקרבת מפרץ ויבורג (Viborg), במקביל לקרבות שהתנהלו ביבשה באזור. תפקיד השייטת היה למנוע מהספינות הגרמניות להנחית כוחות ולכבוש חזרה את האי נארווי (Narvi) ששלט על הכניסה למפרץ ויבורג עליו השתלטו כוחות סובייטיים.²⁴⁵

בין מפקדי הצוללות בים הבלטי בלט מספרם של היהודים. ביניהם הקפיטנים דרגה 3 ל' סמוליאר (Smoliar), מפקד צוללת S-306 שבשנת 1942, בעת ביצוע משימה קרבית עלתה על מוקש ימי וטבעה על ציוותה, מפקד, רומן לינדברג מפקד צוללת D-2, ויצחק קבו (Kabo). מפקד צוללת L-3, הקפיטן וולף קונובלוב (Konovalov), זכה בתואר "גיבור ברית-המועצות" על פעולות קרביות

²⁴³ Ibid., pp.138, 266, 371-372

²⁴⁴ Ibid., pp.263, 266, 273, 372

²⁴⁵ Shapiro, Under Fire, pp. 547-548 : Sheinkar, Geroism Evreev, pp. 102-103

רבות, וביניהן הטבעת שתי אניות "גויה" ו"רוברט מילר" באזור מפרץ דאנציג, שהובילו על סיפונם אלפי פליטים גרמנים וחיילים גרמנים שפנו מפרוסיה המזרחית, במחצית השניה של אפריל 1945. בספינת "גויה" בת 5,230 טון היו בעת הטבעתה כ-6,700 פליטים וחיילי רגימנט טנקים ה-35. שתי טורפדות פגעו בספינה שהתבקעה לשתיים וטבעה תוך 4 דקות. כ-6500 אנשים טבעו ומספר הניצולים היה 183. היה זה ב-16 באפריל 1945. קונובולוב הועלה אחרי המלחמה לדרגת תת-אדמירל.²⁴⁶ הצוללת SHCH-3, בפיקודו של קפיטן דרגה-3 שמואל בוגורד (Bogorad), הטביעה 3 ספינות גרמניות שפינו כוחות אויב מקורלנדיה (Kurland) שבלטווייה, בחודשים ינואר ואפריל 1945. מפקדה זכה בתואר "גיבור ברית-המועצות".²⁴⁷ הקפיטן דרגה-2 ישראל פיסנוביץ' (Fisanovich), שפיקד על צוללת M-172 בים הצפוני באזור מורמנסק, פגעה ב-12 ספינות האויב. בקיץ 1944 נשלחו 4 צוותי צוללות, מטובי הצוללנים של ברית-המועצות, לאנגליה, לקבל שם אוניות מלחמה איטלקיות אחדות, ביניהם 4 צוללות, שאחרי כניעת איטליה חולקו בין ציי בנות הברית. בין מפקדי ארבעת צוותי הצוללות היו שני יהודים – ישראל פיסנוביץ' ויצחק קבו. הצוללות הפליגו מאנגליה לבסיסן שבאזור מורמנסק; רק שלוש מהן שבו ואילו הרביעית, בפיקודו של פיסנוביץ', לא הגיעה לבסיסה. אנשיה ומפקדם מצאו את מותם במצולות הים בנסיבות לא ידועות.²⁴⁸ בין היהודים מפקדי הצוללות בים השחור היה ישראל איזראלוביץ' שפיקד על צוללת D-4, איסיי זלבט שפיקד על צוללת SHCH-210. ידועים לנו שמות של 15 יהודים, מפקדי צוללות שלחמו בים הצפוני, בים הבלטי ובים השחור.²⁴⁹ ריבוי אנשי צוות ומפקדים יהודים בצוללות, בהשוואה למספרם באניות-שטח, מוסבר בכך שהצוללות היו זרוע חדשה בצי הסובייטי, והיהודים ככלל נטו להתגייס לחילות וזרועות חדשים.

טו. יהודים בחיל ההנדסה ובחיל הרפואה

גם בחילות ההנדסה והרפואה שירתו יהודים רבים, חלקם בעמדות בכירות, שכן חילות אלה אוישו ברופאים ובמהנדסים רבים – מקצועות שבהם אחוז היהודים בברית המועצות היה גבוהה במיוחד. בהתאם למפקד האוכלוסין משנת 1939, מקרב מפרנסים יהודים שהוגדרו במינוח

²⁴⁶Shapiro, Under Fire, pp. 244-247 : Wikipedia, The Free Encyclopedia, Stories Waiting to be Heard,

, הסיפור על הטבעתה של ספינת "גויה".2.

²⁴⁷Shapiro, Under Fire, pp.53-55

²⁴⁸Ibid., pp. 110-127

²⁴⁹ מיכאל לרנר, קציני צוללות יהודים בצי ברית-המועצות במלחמה נגד גרמניה הנאצית, קול נכי מלחמה, בטאון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, תל אביב, נובמבר 2005, עמ' 18 – 19. מחבר המאמר לרנר היה מתכנן ובשלב מסוים אחראי ראשי לבניית צוללות שנבנו במספנות קרסנויה – סורמובו, בהם הועסק במשך 36 שנים. המאמר כולל את שמותיהם של 15 מפקדי הצוללות, שחלק מהם המחבר הכיר אישית, את שמותיהם 13 קציני מכוונה ראשיים בצוללות ושמותיהם של עשרות קצינים בכירים יהודים בצי הצוללות בהם קונטר-אדמירלים ואחרים.

הסובייטי כ"אינטליגנציה" 14,4 אחוז, ובמספרים 52,000, היו עובדי רפואה (רופאים, אחיות, פלדשרים), המהנדסים והארכיטקטים היוו 6,8 אחוזים מקרב המפרנסים היהודים, ובמספרים 25,000.²⁵⁰ בעת גיוסם לצבא, אנשים אלה שובצו ברובם בחילות ההנדסה והרפואה.

חיל הרפואה

עם הרופאים היהודים ששירתו בתפקידים בכירים ביותר בחיל הרפואה נמנו; הגנרל-מיוז מירון וובסי (Vovsy) – הפנימאי הראשי ששירת בצבא האדום מאז 1918 והשתתף במלחמת האזרחים; הגנרל-מיוז ולדימיר לווית – שירת בצבא האדום משנת 1918 ובמלחמת האזרחים היה רופא בפולק ובמלחמה הפטריוטית הגדולה היה סגן החירורג הראשי של הצבא הסובייטי; הגנרל-מיוז דוד אנטין (Entin) – הסטומאטולוג הראשי. גנרל-לויטננט ליאוניד ראטגאוז, משנת 1919 בצבא האדום והשתתף במלחמת האזרחים, ומשנת 1941 סגן המפקד של השרות הסניטרי של הצבא הסובייטי. עשרות רבות של יהודים שימשו מנהלי בתי-חולים בחזית ובעורף ואלפי רופאים יהודים נוספים עבדו בהם בתפקידים שונים. אנשי הסגל הרפואי פעלו בתחנות עזרה ראשונה בחזית הקדמית, בבתי חולים שדה, ברכבות הסניטריות שפינו את הפצועים לבתי חולים עורפיים. על חלקם של היהודים בחיל הרפואה והנופלים ביניהם, מעיד הנתון הבא. מקרב 473 בוגרי האקדמיה הצבאית-רפואית בלנינגרד שסיימו את לימודיהם שם בשנים 1925 ועד 1944 שנפלו במלחמה, 97 מהם, דהיינו 20,5 אחוזים היו רופאים יהודים, זאת למרות שבקרב תלמידי האקדמיה היהודים היו 12-15 אחוזים. בתוך לנינגרד המכותרת נפלו 27 רופאים מבוגרי האקדמיה, מהם 9 יהודים, דהיינו 33 אחוזים.²⁵¹

בברית המועצות לא היה גיוס חובה של נשים, פרט לאנשי סגל הרפואה. בהתאם לנתונים, שרתו בצבא הסובייטי בזמן המלחמה 800,000 נשים, מתוכם 20,000 יהודיות, דהיינו 2,5 אחוזים, מהן קרוב ל-6,000 רופאות, אחיות וחובשות.²⁵² תוך סיכון מתמיד על חייהן הן הגישו עזרה ראשונה בחזית הקדמית ורבות רבות של חיילים חבים להן את חייהם. בסטלינגרד, תחת אש האויב, טפלה במסירות בפצועים הרפואה חנה מנסקי, וברכבת שפינתה פצועים מחזית סטלינגרד עבדה החובשת לויטננט בתיה דובז'וויץ'-אילני שעל הצטיינותה בטיפול בפצועים בקרבות הוענק לה אות הכוכב האדום ואותות אחרים.²⁵³ ריבה אורמן, שבחזית קראו לה "ריבוצ'קה", בהיותה בת 18 בפרוץ

²⁵⁰ בנימין פינקוס, יהודי רוסיה וברית המועצות, ירושלים, 1986, עמ' 205

²⁵¹ A. Shner, Plen, tom 2, p.34

²⁵² Ibid, p.29

²⁵³ גורי, עמ' 39, 43-44. גורי מזכיר עוד שמות של רופאות ואחיות יהודיות שהצטיינו בטיפול

המלחמה התנדבה לצבא, וביולי 1941 הוצבה לגדוד רפואי באזור סמולנסק, בספר המתאר את סיפורה, נאמר:

"...כעבור ימים אחדים נשלח גדודה לשדה הקרב. תחילה נשמעו רעמי תותחים רחוקים, אך עד מהרה החלו פגזים להתפוצץ בקירבתם. הובאו פצועים ראשונים. ריבה עבדה באוהל, שעל גבי חצובות עץ בתוכו הוצבו אלונקות ששימשו שולחנות ניתוח. פצצות התפוצצו מסביב. כשהסירה ריבה את התחבושת מידו של פצוע, כמעט התעלפה למראה שהתגלה לעיניה: בליל קרעי עור מזוהמים, נתחי בשר חי רוטטים ושברי עצמות מובלטות. כשנסתיים הניתוח, לא יכלה לגעת ביד הכרותה, שנחה על השולחן לא הרחק מגופו של הפצוע. ד"ר אפרים גינצבורג נטל את היד הכרותה והשליחה אל ארגז הפסולת... הגיסות הרוסיים נאלצו לסגת. הגדוד הרפואי עזב את המקום והשאיר אחריו חוליה שנצטוותה לאסוף את אחרוני הפצועים משדה הקרב. ריבה הייתה באותה החוליה.. כשיצאה החוליה למלא את אשר הוטל עליה – נורתה לעברה אש רובים ומקלעים. אנשי החוליה נוכחו חיש קל לדעת, כי הם מכותרים וכי עליהם להיחלץ מהכיתור בכוחותיהם הם. מילאו איפה את תרמיליהם וכיסיהם בחומרי חבישה ויצאו לדרך. הלכו ונדדו ביערות שבסביבה... בדרך ניתקלו בקבוצת שריונאים וחיילים מגדוד הנדסה, וכך נתקבץ צוות קרבי... בחצותם בשקט שדה, ניתר עליהם לפתע מטר-אש חזק. "לחלץ את הפצועים, מהר אל היער" צעקה ריבה... על חולצתה פרחו כתמי דם מפצעייהם של חיילים אותם חבשה בלילה הקודם... לבסוף היא הצליחה להתחבר עם יחידתה... ינואר 1943. באחת ההתקפות באיזור סידלציבו, ריבה הבחינה באחד הטנקים כשעשן סמיך בוקע בוקע מכל פתחיו. היא חצתה ביעף את המרחק שבינה לבין הטנק הבוער. היא טיפסה על הטנק, עשן מחניק פרץ מן הפתח וכיסה את פניה. ברגע הראשון נרתעה לאחוריה...הנהג והמפקד הרוגים, גררי אותי צעק לקראתה מישהו, שקשה היה להבחין בו בתוך העשן, זה היה האלחוטן. ריבה אחזה בו מתחת לבית-שחיו... במאמצים רבים הצליחה ריבה לדוחפו החוצה ולאחוז בו לבל יפול מן הטנק וראשו למטה. אחר כך גררה אותו הרחק מן הטנק הבוער..."²⁵⁴

ריבה אורמן טיפלה בחזית באלפי פצועים, הצילה את חייהם של רבים מהם, הגיעה למבואות ברלין ושרדה את המלחמה. סיפורה של ריבה אורמן, מאפיין את התנאים בהם פעלו בחזית אנשי השרות הרפואי, בהם היהודים הרבים בתוכם.

חוויה מיוחדת ובו חודשים אחדים של חרדה, הייתה לרופא / חירורג יהודי ארקדי קפלן, שניתח את מרשל רוקסובסקי הפצוע קשה מרסיס של פגז, במרץ 1942. (רוקסובסקי היה אז גנרל-

ארקדי תימור, חברי לקרב, הוצאת מערכות, 1971, עמ' 54-57, 65-66. ²⁵⁴

לויטננט, מפקד ארמייה ה-16). קפלן, במאמר שכותרתו "ניתוח תחת פיקוח סמרש" (סמרש-מחלקת ריגול-נגד), כותב: "

ב-10 במרס, ב-2 אחרי חצות, באמצע הניתוח של רוקוסובסקי, הודיעו לי שהתקבלה הודעה שעלי להיות בעוד שעה ליד הטלפון. טילפן א. פוסקרבישב (Poskrebishev - מזכירו האישי של סטלין), שאת קולו הכרתי היטב. הוא ידע מראש על הגנרלים שנמצאים בבתי חולים, הפעם הוא התעניין בשלומו של רוקוסובסקי. כמו תמיד, כל מילה שאמרתי הוא חזר עליה, אני מניח שהוא הכתיב זאת לכתבנית. כאשר אמרתי שהחום אצל רוקוסובסקי 38,7 שמעתי קול רם בהבעה גרוזינית, 'למה חום' ? היה זה קולו של שליט המדינה. פוסקרבישב הודיע לי שלחמרת באותה שעה (3 אחרי חצות) הוא שוב יטלפן. מוקדם בבוקר הודיעו לי שהגיעו "נאצאלניקים" ודורשים שאתייצב בפניהם. נכנסתי לחדר שם חיכו לי 3 אנשי צבא. אחד ישב מאחורי השולחן, שניים אחרים עמדו מאחוריו. אחד מהעומדים הכרתי, הוא היה נציג "סמרש" בבית החולים. הצגתי את עצמי וברכתי לשלום, הם לא השיבו לי וגם לא הושיטו יד לשלום. האיש מאחורי השולחן שאל: 'מה מצבו של רוקוסובסקי ? השיבותי בקצרה. ובהמשך באותו קול: " האם ברור לך שאתה נושא באחריות על רוקוסובסקי, על חייו, והאם עשיתה הכל מה שצריך לעשות ? כפי שנודע לי מאוחר יותר, האיש שהציג את השאלות היה ראש "סמרש" של החזית המערבית. הוא ודאי היה משוכנע שרופא צבאי בשם "משונה" קפלן [יהודי], לא יתכן שהוא לא יהיה חשוד. כעבור יומיים גיליתי במקרה שגליון ובו תיאור תולדות הטיפול הרפואי של רוקוסובסקי, אותו אני מלאתי, ובו המצב שלו עם הבאתו לבית החולים, החלטתי על הניתוח ותיאור הניתוח, נעלם. היה זה מעשה של נציג "סמרש" בבית החולים. ימי החרדה שלי נמשכו... עד שרוקוסובסקי החלים וב-25 למאי חזר לחזית.²⁵⁵

קפלן בהמשך המאמר כותב על ידידות ושיחות שניהל עם רוקוסובסקי בעת החלמתו. בתיאור של קפלן ראויה לציון עובדת התענינותו של סטלין במצבם של גנרלים בכירים שנפצעו בחזית. סיפור זה מבליט גם את סטראוטיפי האנטישמי ואת החשדנות ל"מזימות", שניתן לצפות מיהודים, במקרה זה מרופאים, גם כשהם עושים את מלאכתם בנאמנות ובצורה הטובה ביותר ומצילים חייהם של חיילים ומפקדים.²⁵⁶

דבר נכי המלחמה, בטאון החיילים והפרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, מס' 13-14, ירושלים, 1998 עמ' 56-57.²⁵⁵
בחדשות אלה של סטלין כלפי קפלן – הרופא היהודי, ניתן לראות אולי את הזרעים למאסר קבוצת רופאים יהודים בכירים בינואר 1953, חודשים אחדים לפני מותו של סטלין, פרשה הידוע בשם "עלילת הרופאים", בהם הואשמו ברצח של מניגים סובייטיים בכירים, בהם את ז'דאנוב ובהכנת להרעיל, תוך טיפול רפואי, מנהיגים סובייטיים נוספים. עם מותו של סטלין, בוטלו בתחילת אפריל 1953 האשמות נגד הרופאים והם שוחררו.

גנרל- מיור ליאוני קוטלר, ששירת מאז 1920 בצבא האדום, היה עד להתקפה הגרמנית ראש מטה של חיל ההנדסה וראש המנהל לביצורים. הוא היה אחראי על הקמת קווי ההגנה והביצורים במבואות מוסקווה בסתיו 1941, בימים הקשים שבהם ניטשו הקרבות במבואות העיר. במתקפת-הנגד בחזית סטלינגרד פיקד קוטלר על כוחות ההנדסה של החזית הדרום-מערבית שחצו את הדון. בראשית 1943 התמנה לקצין הנדסה ראשי של החזית האוקראינית ה-3. קוטלר סיים את המלחמה בדרגה הבכירה ביותר של גנרל-פולקובניק, וזכה בתואר "גיבור ברית-המועצות" על הפעלה מעולה של יחידות ההנדסה במבצע ברלין.²⁵⁷

מערך ההגנה סביב מוסקווה כלל שדות מוקשים נרחבים, ומיקוש מיוחד שכלל מטעני חומר נפץ שנועדו להיות מופעלים בשיטת שלט-רחוק באמצעים אלקטרוניים סודיים שכונו פ-10, מתחנת רדיו ניידת. הממונה על הקמת מכשולים ההגנתיים באזור מוסקבה אלה היה המהנדס גנרל-לויטננט מיכאל יופה (Joffe). היחידה שעסקה במיקוש המיוחד הייתה בפיקודו של פולקובניק יעקב רבינוביץ'. המיקוש המיוחד יועד לגשרים ומבנים בשטחים שהאויב עמד לכבוש, ויעדים אלה פוצצו מרחוק שעה שהגרמנים היו בתוכם או בקרבתם. על חלקו של יפה וחייליו בקרבות באזור מוסקבה כתב בזיכרונותיו בהערכה רבה מרשל ברית-המועצות וו. חרצ'נקו (Kharchenko): " באזור זוונגורוד (Zvenigorod) הונחו שדות מוקשים בעלי רסיסים רבים. כאן לראשונה הופעלה מעשית הצעתו של פולקובניק רבינוביץ', לפיה בעזרת סוללת-חשמל אחת ניתן היה להפעילי שנים עשר מוקשי ריסוס... בכשרון רב פעלו גם בחזית המערבית יחידות החסימה בפיקודו של פולקובניק י. מ. רבינוביץ'... במתקפת הנגד שלנו באזור מוסקבה, תפקיד היחידה של רבינוביץ' היה לפרק את מטעני החבלה שהונחו נגד האויב. מתחד לאחד הגשרים בכביש למינסק היה מונת מטען ממולכד שנועד לפיצוץ מרחוק. בהתאם להחיות מטען ממולכד כזה אסור לפרקו. אך הגשר היה חשוב לכוחותנו שהדפו את האויב מערבה ופיצוץ המטען היה הורס את הגשר. יעקב רבינוביץ' אישית פירק את המטען. האמת היא שהוא בנס נשאר בחיים. בזמן פירוק המילכוד נשלפה הנצרה שבלמה את הנוקר, אך המהנדס המנוה לא איבד את אשתו. הוא תפס את המנגנון עם הנפץ והשליח אותו. ותוך עשירית שנייה הנפץ התפוצץ מחוץ למטען"²⁵⁸

במחצית השנייה של אוגוסט 1942, תקפה ארמיית טנקים ה-4 הגרמנית בפיקודו של גנרל הות, מכיוון דרום מערב לעבר לסטלינגרד. במסגרת הכוחות שהופעלו לבלום מתקפה זו הייתה קבוצה

²⁵⁷, Rzheshovski, Velikaia Otechestvennaia Voina., p.338 ; Shpiro, Under Fire, pp. 253-254.

²⁵⁸ Abramovich, V Reshaiushchei Voine, pp. 242-244, 456 מוסקבה באזור מוסקבה

מבצעית לחסימה של חיל הנדסה בפיקודו של פולקובניק יעקב רבינוביץ'. על פעילותה של קבוצה מבצעית זו, נכתב בספר המתאר את פעולות חיל הנדסה הסובייטי במלחמה: "תפקיד חשוב בבלימת ההתקפה של ארמיית טנקים ה-4 הגרמנית היה לקבוצה המבצעית לחסימה (Operativnaia Gruppy Zagrazhdenia) מעתודת הפיקוד העליון, בפיקודו של פולקובניק יעקב רבינוביץ. במהלך חודש אוגוסט, קבוצה זו המורכבת מארבעה גדודי הנדסה, הניחה 140,000 מוקשים ובצירי נסיגה של כוחותינו פיצצה 19 גשרים. בשדות המוקשים שהונחו על ידי קבוצה זו האויב איבד 53 טנקים וציוד צבאי אחר".²⁵⁹

בקורות בדרכי הגישה ובאזור סטלינגרד פיקד מיכאל יופה על חטיבה לתפקידים מיוחדים ה-16 של חיל-ההנדסה שהוקמה ביולי 1942, שעסקה במיקוש ופיצוץ גשרים על דרכי הגישה לעיר, בהנחת שדות מוקשים ובמיקוש יעדים בתוך העיר. על אחד מגדודי החטיה פיקד היהודי מיור יו פרגמנט (Pergament) ובחטיבה שרתו עוד קצינים וחיילים יהודים. בחזית הנהר דון, במגמה להאיט את התקדמות האויב, פיצצו יחידותיו של יופה 64 גשרים. בתוך סטלינגרד ביצעה החטיבה פעולות מיקוש בגזרת בית החרושת לטרקטורים "בארריקדי" (Barrikady) שם התנהלו קרבות קשים ביותר, וגזרות אחרות. החטיבה המיוחדת של יופה זכתה על הצטיינותה בקרבות סטלינגרד בתואר "חטיבת גווארדיה לתפקידים מיוחדים מס. 1". יופה וחטיבתו השתתפו גם בהקמת מערך ההגנה בקרבות קורסק-אוריוול.

בדצמבר 1942, ארמיית טנקים ה-4 של הות, מתוגברת בטנקים מסוג טיגר שלראשונה הופעלו בחזית הסובייטית, פרצה את החזית הסובייטית מאזור קוטלניקובו (Kotelnikovo) שמדרום-מערב מסטלינגרד, במטרה להתחבר עם הארמיה ה-6 הגרמנית המכותרת בסטלינגרד. על החטיבה של יופה, ובמיוחד על גדוד הנדסה ה-8 בפיקודו של פרגמנט, הוטלה המשימה להניח במהירות שדות מוקשים ולהכין מכשולים אחרים. התקדמות הגרמנים נבלמה ונהדפה, אחרי שחדרו לעומק של 45 ק"מ. אחרי כניעת הגרמנים בסטלינגרד, הוטל על החטיבה של יופה לפרק את שדות המוקשים ומטעני החבלה הממולכדים הרבים אותם הם פזרו בשטח.²⁶⁰

ראש המטה של חילות ההנדסה בחזית סטלינגרד היה הקולונל ואחר כך גנרל-מיור אהרון שיפרין. שיפרין שירת בצבא האדום משנת 1920 והשתתף במלחמת האזרחים. בהמשך ועד סוף המלחמה הוא היה ראש מטה של יחידות ההנדסה בחזית המערבית, מקרבות קורסק-אוריוול ועד לברלין. בהכנת מערכי ההגנה בחזית הדרום-מערבית ובקרבות סטלינגרד הצטיין פולקובניק איליה

²⁵⁹ : הציטוט מספרו של אברמוביץ' מקורו הוא בספר ברוסית: "חילות ההנדסה בקרבות 362 -שם, עמ' 361 עמ' 130: בעד המולדת הסובייטית" שעורכיו הם א. צירלין ו-פ. ביריוקוב, מוסקבה, 1970, עמ' 130:
²⁶⁰ Rzhesheshevski, Velikaia Otechestvennaia Voina, p.120 שם, עמ' 359 – 361, 455-456: 260

פרוס.²⁶¹ על אנשי חיל הנדסה יהודים, שהצטיינו בקרבות השונים – צוין גם לעיל, בתיאור הקרבות בחזיתות ומערכות השונות.

טז. יהודים בשרות המודיעין הצבאי

התזמורת האדומה של לאופולד טרפר

המודיעין הצבאי הסובייטי (ראשי תיבות ג.ר.או – Glavnoe Razvedovatelnoe Upravlene – מינהל מודיעין ראשי) הפעיל עשרות רבות של רשתות ריגול ברחבי העולם. הריכוז הגדול ביותר של רשתות אלה היה בארצות אירופה. רשתות אלה של המודיעין הצבאי, ובמקביל להם רשתות מודיעין של ה-נ.ק.ו.ד., חדרו למרכזי הכח והשלטון של המדינות השונות וסיפקו מידע רב, בכל התחומים בהם המדינה הסובייטית הייתה מעוניינת, לפני הפלישה הגרמנית לברית המועצות ובמהלכה. המודיעין והמודיעין - הנגדי הגרמני עקבו אחרי פעילותם של רשתות אלה, בעיקר אותן הרשתות שפעלו בגרמניה ובארצות אירופה הכבושות על ידי הגרמנים. הם קלטו תשדורות של עשרות רבות של תחנות רדיו שהעבירו ידיעות לברית המועצות ופעלו לגילויים ומאסר אנשי הרשתות. הגרמנים כינו את הרשתות שפעלו מתוך גרמניה ומאזרחות מערב אירופה בשם "התזמורת האדומה". כינוי זה מיוחס לריינהארד היידריך, הממונה של "המשרד הראשי לביטחון הרייך" (Reichssicherheitshauptamt-RSHA), במסגרת ה-ס"ס.

אחת מרשתות הריגול הסובייטיות החשובות ביותר, שהייתה חלק מהתזמורת האדומה, פעלה מבלגיה ומצרפת ובראשה היה היהודי לאופולד טרפר. לרשת זו של טרפר היו שלוחות בתוככי גרמניה. טרפר נולד בפולין ובשנת 1924 בהיותו בן 20 עלה לארץ ישראל, שם הצטרף למפלגה הקומוניסטית הבלתי-חוקית. עקב פעילותו במפלגה זו גורש בשנת 1929 לצרפת ומשם בשנת 1932 נסע לברית המועצות, שם סיים את לימודיו במכון הגבוהה של המפלגה הקומוניסטית לפעילי המפלגה מארצות אירופה. שנים אחדות עבד כעיתונאי בעיתון האידיעמס. בשנת 1938 נשלח על ידי ראש המודיעין הצבאי גנרל ברזין לבלגיה להקים רשת ריגול במסווה של חברה מסחרית, שתפעל במערב אירופה ובגרמניה.

טרפר בהגיעו לבלגיה נפגש עם ליאו גרוספוגל, אותו הכיר בארץ ישראל בפעילותו במפלגה הקומוניסטית, שבשנת 1928 חזר לבלגיה והשתלב בפעילות עיסקית של בני משפחתו. טרפר וגרוספוגל הקימו חברה מסחרית עם סניפים בארצות אירופה אחרות שמסגרתם הופעלה רשת הריגול, שרוב חבריה היו קומוניסטים מקומיים ביניהם יהודים רבים. אחרי כיבוש בלגיה בקיץ 1940 הועבר מרכז הרשת לפאריס.

²⁶¹ Sverdlov, Evrei-Generaly, pp. 168, 243 :Abramovich, V Reshaiushchei Voine, p. 362

מאורע חשוב ביותר בפעילות התזמורת האדומה היה הקשר שנוצר עם קבוצה אנטי-נאצית בברלין בראשותו של אובר-לויטננט הארו שולצה-בויון (Shultse-Boizen) ממשפחת אצילים גרמנית, שעבד במיניסטריון האוויריה הגרמני. שולצה-בויון היה אנטי-נאצי וראה בהיטלר אדם שמביא אסון על גרמניה. הוא ארגן קבוצת אנשים מקורבים לו שהעבירו מידע לנציג המודיעין של ה- נ.ק.ו.ד. בשגרירות הסובייטית בברלין וגם עמד בקשרים עם רשת הריגול של טרפר.²⁶² באמצעות שולצה-בויון קבל טרפר ידיעות על הכנות בגרמניה לפלישה לברית-המועצות. הידיעות הועברו דרך משדרים שהפעילה התזמורת האדומה או באמצעות הנספח הצבאי בשגרירות הסובייטית ליד הממשלה הצרפתית בווישי, גנרל איוון סוסלופרוב (Susloparov). טרפר כתב:

במאי 1941 העברתי, באמצעות הנספח הצבאי הסובייטי בווישי, הגנרל סוסלופרוב, את תכנית ההתקפה הצפויה ונקבתי ב-15 במאי כתאריך לפתיחת המבצע: לאחר מכן מסרתי את שינוי התאריך ולבסוף את התאריך הסופי... ב-21 ביוני קבלנו באמצעות שולצה-בויון אישור כי הפלישה תצא לפועל למחרתו... אצתי עם ליאו גרוספוגל לווישי. מסופק כדרכו, ניסה סוסלופרוב לשכנע אותנו: "אני אומר לכם, שאתם טועים טעות מוחלטת. היום ממש פגשתי בנספח הצבאי היפני שהגיע מברלין. הוא אישר לי כי גרמניה איננה מתכוננת למלחמה. אפשר לתת בו אימון... עמדתי על כך ששוסלופרוב ישלח את השדר..."²⁶³

סוסלופרוב שלח מיידית מברק למוסקבה, בו נאמר: "21 ביוני 1941. כפי שטוען תושב-חוץ שלנו זיילבר [הכינוי של טרפר במודיעין הסובייטי], עליו אינני סומך כלל, הפיקוד של הוהרמאכט סיים את העברת כוחותיו לגבול הסובייטי, ולמחרת ב-22 ביוני 1941, גרמניה בהפתעה, תתקוף את ברית המועצות". על טופס המברק שהועבר מייד לסטלין, ישנה הערה בכתב ידו: "מידע הזה הוא פרובוקציה אנגלית. תחקרו מי המקור של הפרובוקציה ותענישו אותו."²⁶⁴

ידיעות על הכנות בגרמניה להתקפה על ברית המועצות הגיעו למוסקבה גם מהמרגל הסובייטי ביפן ריכארד זורגה (Zorge), גרמני וקומוניסט, שהפעיל משם רשת מודיעין נרחבת. זורגה, בהיותו בטוקיו ככתב של עיתונים אחדים מגרמניה, התמנה על ידי השגריר הגרמני שם כנספח עתונות של השגרירות והייתה לו גישה למסמכים הסודיים ביותר שהגיעו לשגרירות.²⁶⁵

למרות שפע ידיעות שהגיעו מרשתות הריגול הסובייטיות מארצות שונות על ההכנות להתקפה הגרמנית ועל עיתויה, "הקונצפציה" של סטלין גרסה, שעדיין איננה צפויה התקפה גרמנית. בפרסום

²⁶² שולצה-בויון נאסר ב-1942, בעקבות מעצרו של אנשי הרשת של טרפר, נחקר והוצא להורג.

²⁶³ לאופולד טרפר, התזמורת האדומה שלי, ירושלים, 1975, עמ' 109 - 111

²⁶⁴ Verkhovskii and Tyrmos, Stalin, p. 484

²⁶⁵ המודיעין היפני עלה על עקבות הרשת של זורגה ובאוקטובר 1941, זורגה ועוד 35 אנשי הרשת נאסרו, נחקרו והוצאו להורג. זורגה הוצא להורג ב-1944. זורגה העביר ביולי 1941 את הידיעה למוסקבה שענד אביב 1942 אין לחשוש מהתקפה יפנית על ברית המועצות וידיעה זו היא שאיפשרה להעביר כוחות סובייטיים רעננים מהמזרח הרחוק להגנה על מוסקבה ולמתקפת הנגד הסובייטית שנפתחה בתחילת דצמבר 1941.

סובייטי משנת 1990, בהם מופיע הביאוגרפיה של ראש המודיעין הצבאי בתקופת המלחמה גנרל (לאחר מכן מרשל) פיליפ גוליקוב נאמר: "ערב המלחמה גוליקוב העריך שגרמניה לא תפתח במלחמה נגד ברית המועצות, לפני שתפתור את בעיית בריטניה, לפיכך קיבל את ידיעות המודיעיניות על הכנות להתקפה גרמנית על ברית המועצות כדיסאינפורמציה. הוא שאף שמסקנות המודיעין הצבאי לא יהיו מנוגדות לתפיסתו של סטלין, שבשנת 1941 ניתן למנוע מלחמה עם גרמניה".²⁶⁶ גוליקוב, שהיה בידיו מידע אמין ובשפע על המתקפה הגרמנית הקרבה, לא העז להציג דעה שנגדה את את העמדה של סטלין. הוא ידע את גורלם של חמשת מקודמיו ראשי המודיעין הצבאי שהוצאו להורג על ידי סטלין.²⁶⁷

התזמורת האדומה העבירה למודיעין הצבאי הסובייטי במוסקבה מאות רבות של תשדורות, בהם על יצור מטוסים ועל סוגים חדשים שבתכנון, על כמויות מטוסים שעומדים לרשות חיל האוויר הגרמני, על תכנית להתקפה לעבר מוסקבה בנובמבר 1941, ועל כך שבאביב 1942 מתכננים הגרמנים התקפה לעבר הנפט בקווקז, וכו'.²⁶⁸ באביב 1942 עלו הגרמנים על עקבות התזמורת האדומה, החלו מאסרים של אנשי הרשת, וב-24 בנובמבר 1942 נאסר גם טרפר. טרפר הוחזק במאסר ונחקר תקופה ממושכת. הוא הצליח ב-19 בספטמבר 1943 לברוח מהמאסר והסתתר בפריס עד לשחרור העיר. בינואר 1945 הוטס למוסקבה, שם נאסר והואשם במסירת סודות לגרמנים בעת החקירות בהם עמד. בשנת 1955 שוחרר וטוהר מהאשמות נגדו.²⁶⁹

רשת היחיד של לב מניביץ'

יהודי נוסף שפעל בשרות המודיעין הצבאי הסובייטי היה פולקובניק לב מניביץ', יליד העיר צ'אוסקי (Chausy) בביילורוסיה. הכינוי שלו במודיעין היה אטין (Eten). על פעילותו ניתן לו האות גיבור ברית המועצות, לאחר מותו. בביאוגרפיה שלו שפורסמה בברית המועצות, נאמר:

יליד 1898 ... את השכלתו קבל בז'נבה. בצבא הסובייטי משנת 1918. בעת מלחמת האזרחים לחם בחזית המזרחית ובקווקז. את שרותו במודיעין הצבאי החל באמצע שנות ה-20. עד לתחילת שנות ה-30, פעל מזמן לזמן בחוץ לארץ. היו בו תכונות טובות ביותר של איש מודיעין, שליטה עצמית ואומץ לב. נאסר על ידי אנשי הריגול-הנגדי האיטלקי ונידון לשנות מאסר רבות. ב-1943 הועבר לידי הגרמנים. תחת שם של פולקובניק י.ג. סטארוסטין

²⁶⁶ Rzheshovski, Velikaia Otechestvennaia Voina, p. 307-308

²⁶⁷ Verkhovskii and Tyrmos, Stalin, pp. 219-220 1940-1938 בשנים 1940-1938 ראשי המודיעין הצבאי שהוצאו להורג הם: יאן ברזין, שמעון (סמיון) אוריציקי, סמיון גינדין, אלכסנדר אורלוב ואיוון פרוסקורוב.

²⁶⁸ Rzheshovski, Velikaia Otechestvennaia Voina, pp. 112-114

²⁶⁹ בשנת 1957 עבר טרפר עם משפחתו לפולין, שם עמד בראש האיגוד התרבותי היהודי ולאחר מאמצים רבים ניתן לו רשות בשנת 1973 לעלות לישראל. טרפר מת ב-1982.

שחרר על ידי הצבא האמריקני, אך בהיותו חולה טורבקולוז מת תוך ימים ספורים.²⁷⁰

מאחרי תאור ביאוגרפי קצר זה הייתה דמות רבת-פעלים של איש מודיעין סובייטי. בשנת 1910 בהיותו בגיל 12, הוא נשלח ללימודים לשוויץ שם נמצא אחיו הבכור, שנאלץ לברוח ממאסר ברוסיה בעיקבות פעילותו המהפכנית. מאניביץ' רוכש שם ידיעה בשפות הצרפתית, הגרמנית והאיטלקית. ב-1917 חזרו האחים לרוסיה ושנה לאחר מכן לב מניביץ' התנדב לצבא האדום, נלחם, ופיקד על יחידה מיוחדת בתפקידי מודיעין בעורף צבאו הלבן של גנרל קולצ'אק. אחרי מלחמת האזרחים, בשנת 1924 הוא סיים בהצטיינות את האקדמיה הצבאית הגבוהה. תקופת מה הוא נשלח לסין שם שירת במשלחת הצבאית הסובייטית שסייעה בהתארגנות הצבא המהפכני הסיני של מאו-צה טונג. בשובו הוא נהיה טייס ועמדה בפניו קריירה של מפקד טייסת בחיל אוויר. באחד הימים הוא נקרא לראש המודיעין הצבאי גנרל י. ק. ברזין, שאמר לו: "אתה למדת בשוויצריה, ביקרת גם בארצות אחרות, ואתה שולט בשפות רבות, אנו מציעים לך לעבור למודיעין", מאניביץ' נענה בחיוב. בהתחשב בסגולותיו וכשרונותיו במודיעין הצבאי נקבע שמאניביץ' יפעל באירופה כסוכן בודד ולא כחלק מרשת מודיעינית.

את הבסיס לעסקיו החדשים הוא הקים בוינה בשנת 1932, שם הופך לאיש עסקים בשם קונרד קרטנר, כשותף למשרד לרישום פטנטים ובעל חשבון כספי בבנק גרמני גדול. את ידיעותיו כטייס הוא ניצל ליצירת קשרים בתחום התעופה ובמסגרת עסקיו הוא ביקר בארצות שונות, בהם גרמניה, ספרד ואחרות. מאניביץ' העביר את המשרד הראשי של החברה לפטנטים מוינה למילנו שבצפון איטליה, שם הוא גם ייצג חברות גרמניות, אוסטריות וצ'כיות שהיו מעוניינות למכור את תוצרתם באיטליה. הוא העביר למוסקבה מידע רב על הסיוע הגרמני ואיטלקי לספרד של פרנקו וביקר כאיש עסקים באזורי ספרד שבידי פרנקו. הוא ביקר בגרמניה פעמים אחדות והשיג שם באמצעות קשריו העיסקיים, מידע רב על התחמשותה של גרמניה. את הידיעות הוא העביר למוסקבה ממילנו באמצעות משדר רדיו שהופעל על ידי סוכנת בשם אינגריד.

שרות הריגול הנגדי של איטליה הפשיסטית עלה בשנת 1937 על עיקבותיו והוא נאסר, אך הם לא הצליחו לגלות מה פעילותו המדויקת ואת מי הוא משרת. הוא המשיך לטעון שהוא איש עסקים אוסטרי. למרות זאת הוא נדון ל-12 שנות מאסר. בספטמבר 1943 כאשר הגרמנים השתלטו על מרכז ודרום איטליה בעיקבות כניעתה של איטליה, מאניביץ' נפל לידי הגרמנים. אלה אחרי חקירות רבות שלחו אותו למחנה הריכוז מאוטהאוזן בתור שבוי מלחמה רוסי בשם פולקובניק סטארוסין, כפי שמאניביץ' הציג את עצמו, ומשם הועבר למחנה אבנזה. באבנזה הוא ארגן קבוצה מחתרנית. אנשי ה-ס"ס במחנה הכינו לפיצוץ את אחת המנהרות שהיו בצלע ההר וכוונתם הייתה להכניס פנימה קבוצה גדולה של אסירים, ומאניביץ' בתוכם, ואז לגרום לפיצוץ. ב-5 במאי 1945, יום לפני שיחרור המחנה, ניצטוו אסירים לאחר מסדר, להיכנס למנהרה. מאניביץ' שחשד לכוונות אנשי ה-ס"ס צעק: "אף אחד לא נכנס פנימה", זאת בשפות אחדות בהם שלט והאסירים שהיו בני לאומים אחרים הבינו את דבריו. האסירים לא נכנסו. ביום עזבו אנשי ה-ס"ס את המחנה, ולמחרת הגיעה כוח אמריקני והמחנה שוחרר. מאניביץ' היה חולה, ביום השיחרור שקל 37 ק"ג. ימים אחדים אחרי השחרור הוא מת ונקבר על ידי חבריו, בעיר לינץ שבאוסטריה, תחת השם: פולקובניק יעקב ניקיטיץ' סטארוסין. במשך שנים רבות המודיעין הצבאי הסובייטי התעלם מהאיש, אך אחדים מחבריו מאבנזה, שראו בו את מציל חייהם, פעלו לגלות מי היה האיש מאחורי

²⁷⁰ , Rzhesheski, Velikaia Otechestvennaia Voina, p. 351-352

השם סטארוסטין וגילו את סיפור חייו. בשנת 1965 הוענק לו על ידי הסובייט העליון התואר גיבור ברית המועצות על " אומץ לב וגבורה שגילה בעת ביצוע תפקידים מיוחדים עבור הממשלה הסובייטית במאבק נגד הפשיזם".²⁷¹

קבוצת דורה של ד"ר ראדו

המודיעין הצבאי הסובייטי הפעיל בשווייצריה רשת מודיעין שבראשה עמד יהודי הונגרי ד"ר שאנדור ראדו (Rado Shandor), גיאוגרף וקרטוגרף. רשת זו פעלה בשנים 1936- תחילת 1944. שאנדור היה חבר במפלגה הקומוניסטית ההונגרית משנת 1918. למודיעין הצבאי הסובייטי הוא גויס באוקטובר 1935 על ידי ראש המודיעין הצבאי היהודי סמיון (שמעון) אוריזקי. המשימה שהוטלה על ראדו הייתה להקים רשת מודיעין שמרכזה יהיה בז'נבה בשווייצריה כשעיקר פעילות האיסוף שלה תכוון לעבר גרמניה ואיטליה, שלדברי אוריזקי הם "מדינות תוקפניות ובמקרה של מלחמה, עלולים להיות האויב העיקרי של ברית המועצות".²⁷² הרשת פעלה תחת כיסוי של מכון מדעי לקרטוגרפיה וכינויה היה "דורה". הרשת העבירה את הידיעות באמצעות מספר תחנות רדיו שהפעילה. בקיץ 1939 העביר שאנדור ראדו מידע על הכנות בגרמניה לפלישה לפולין. ב-6 ביוני 1940 הועברה למוסקבה ידיעה לפיה אחרי הנצחון המהיר במערב אירופה מתכננת גרמניה להפנות את כוחותיה לעבר ברית המועצות. ב-21 בפברואר 1941 העבירה הרשת ידיעה בה נאמר: "בהתאם לנתונים שהתקבלו מקצין מודיעין שווייצרי, לגרמניה יש עכשיו במזרח אירופה 150 דיוויזיות. לדעתו גרמניה תפתח בהתקפה בסוף מאי". ב-6 באפריל 1941 העבירה הרשת ידיעה למוסקבה שכל הדיוויזיות הממוכנות הגרמניות מוצבות במזרח אירופה. נתונים מדויקים על ההתקפה הגרמנית, הועברו למוסקבה ב-2 וב-17 (או 18) ליוני 1941, בה נאמר: "ההתקפה של היטלר על ברית המועצות תתחל בימים הקרובים".²⁷³

בתקופה שבין תחילת המלחמה ועד נובמבר 1943 העבירה הרשת תשדורות רדיו ובהם מידע על כוחות חדשים הנשלחים לחזית המזרחית הגרמנית, על היקף ייצור הטנקים והמטוסים בגרמניה ועל מיקומם של מפעלי תעשיית הנשק הגרמנית בגרמניה ובארצות אירופה הכבושות, על חילוקי דעות בקרב מנהיגי מדינות הציר ועל בעיות הקשורות עם פתיחת חזית שניה של בנות הברית באירופה. לסוכני רשת ראדו היה מידע ממקור במטכ"ל הגרמני, מאנשים שעבדו בשגרירות הגרמנית בברן, מעיתונאים מובילים ומקורות נוספים. בסתיו 1943 הצליח הריגול הנגדי השווייצרי לפענח את תשדורות הרדיו של הרשת ולעצור חלק מפעיליה. שאנדור ראדו הצליח להסתתר ובספטמבר 1944 לברוח לדרום צרפת.²⁷⁴

במודיעין קרבי בחזית – הנערה מאשה (מירה) וולפובנה סינלניקובה (Masha Sinelnikova)

מאשה סינלניקובה נולדה בעיר צ'ריקוב בביילורוסיה. הייתה נערה יפה ואמיצה ובעירה הייתה הראשונה שעסקה בצניחה כספורט. אחרי סיום בית הספר למדה במוסקבה במכון לשפות זרות ושלתה בשפה הגרמנית. עם פרוץ המלחמה אביה ולוול ואחיה הבוגר אברהם גויסו לצבא. שניהם, אביה שהיה מקלען ואחיה ששירת בצנחנים, נפלו בקרבות כבר בתחילת המלחמה. מאשה התנדבה

²⁷¹ Shapiro, Under Fire, pp. 368-385 :Sverdlov, V Stroiu Odbazhnykh, pp.186-187

²⁷² Shandor Rado, Pod Pseudonomom Dora, Moskva, 1978, pp. 36-37 היה ראש 1895, יליד 1895, היה ראש 1895, יליד 1895, היה ראש 1895, יליד 1895. המודיעין הצבאי הסובייטי בשנים 1935-1937. במסגרת הטיהורים הנרחבים בצמרת הצבא האדום שסטלין ביצע בשנים 1937-1938, אוריזקי נאסר ב-1 בנובמבר 1937. הוצא להורג ב-1 באוגוסט 1938. טוהר מאשמה ב-1956.

²⁷³ Verkhovskii and Tirmos, Stalin, pp.174-175. שם, עמ' 89-93.

²⁷⁴ שאנדור ראדו חזר 1096 p. : Sovetskii Encyklopedicheski Slovar, Moskva, 1986, שם, עמ' 305-308. אחרי המלחמה להונגריה הקומוניסטית, שם עסק בעבודה מדעית. הוא נפטר ב-1982.

לצבא ועמדה על כך שתשלח לקורס של קשרי – מודיעין. בגמר הקורס נשלחה למחלקת המודיעין של ארמיה 43 בחזית מוסקבה. בספר הזכרונות של ראש המטה של הארמיה גנרל-מיוזר פ. מסלנניקוב (Maslennikov), הוא כתב: "בתקופה הקשה ביותר של הקרבות באזור מוסקבה, בתקופה שבין אוקטובר 1941 וינואר 1942, בהתאם למשימות המועצה הצבאית של ארמיה 43, חצתה מאשה סינלניקובה את קווי החזית מספר פעמים והביאה מעורף האויב ידיעות חשובות ביותר".

בעת מתקפת-הנגד הסובייטית נשלחה מאשה ועמה מכשיר קשר וחיילת נוספת, בתחילת ינואר 1942, לחצות את החזית ולשדר ידיעות על תנועת כוחות גרמניים. משה וחברתה התמקמו בכפר קורצ'אשקינ (Korchazhkin) שבמחוז קאלוגה ובמשך כשבועיים שדרה מאשה את הידיעות על תנועות הצבא הגרמני לחזית, מיקום מטה הצבאי הגרמני שבזרת החזית וכו'. ב-17 בינואר הופסקו התשדורות. מאשה וחברתה נתפסו על ידי הגרמנים, נחקרו ועונו ולמחרת נורו. פרטים על תפיסתם וחקירתם של מאשה וחברתה לא היו ידועים. שנים לאחר מכן, כאשר נאסרו שוטרים מקומיים שנוכחו בחקירתה, נודע על עמדת הגבורה של מאשה בעינויים ולא מסרה פרטים לחוקריה הגרמנים.²⁷⁵

יז. אנטישמיות ואפליית יהודים בצבא ?

אנטישמיות הייתה תופעה עממית ומושרשת בקרב עמי ברית-המועצות, וגם ההנהגה הסובייטית הייתה נגועה בה. השאלה היא האם גם בצבא הייתה אנטישמיות ואם אנטישמיות זו באה לידי ביטוי באפליה של יהודים בהתקדמות בשורות הצבא – בדרגה, בהענקת אותות-הצטיינות וציוני שבח – או בכל צורה אחרת של פגיעה בהם. ניתן לקבוע שאפליית יהודים, כמדיוניות גלויה של הדרגים העליונים בממשל ובצבא הסובייטי, לא הייתה קיימת בתקופת המלחמה, אך מתחת לפני השטח תופעה זו התרחשה. פולקובניק פיודר סוורדלוב, קצין בצבא במלחמת העולם השנייה, היסטוריון ובמשך שנים רבות מרצה באקדמיה הצבאית הסובייטית על שם פרונזה, שספריו מצוטטים לעיל, כותב שכתוצאה מהאנטישמיות הממלכתית שהחלה בברית המועצות במהלך המלחמה, "בלמו" (Priderzhivali) את התקדמותם בדרגה של קצינים יהודים בכירים. "בלימה" זו באה בהשראת סטלין, פיקח עליה ומבציע הי גנרל-פולקובניק אלכסנדר שצ'רבקוב, מזכיר הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ומקורב לסטלין, שמוני 1942 היה ראש המינהל הפוליטי של הצבא הסובייטי וסגן שר ההגנה. שצ'רבקוב, למרות היותו בתפקיד זה איש צבא היה בו זמנית בתפקיד מפלגתי/ממלכתי - ראש הסובאינפורמביורו (Sovinformbiuro), מוסד שקבע והפיץ את המידע לאוכלוסייה הסובייטית ולגורמים בין-לאומיים, באמצעי התקשורת על המצב הצבאי בחזיתות הלחימה וכל מידע אחרי שהתרחש במדינה. שצ'רבקוב היה אחד המנהיגים הבולטים ובעלי השפעה בברית המועצות בתקופת המלחמה. בהענקת אותות הצטיינות, ובעיקר תאורי גיבור

²⁷⁵ Sheinker, Geroizm Evreev, pp. 192-193 :Abramovich, V Reshaiushchei Voine, p.239

ברית המועצות, הייתה נהוגה מדיניות והיה קריטריון, שבנוסף להתחשבות במעשה הגבורה של החייל או המפקד היחיד, היה גם גם צורך להקפיד שבין מקבלי אותות הצטיינות יהיו גם בפרופורציה מסוימת, חיילים מקרב כל עמים שלחמו בשורות הצבא הסובייטי. גם בנושא זה הפעיל שצ'רבקוב מדיניות אפלייה כלפי יהודים. פולקובניק סוורדלוב כותב על הנחיה של שצ'רבקוב, מתחילת 1943, בה נאמר: "יש להעניק אותות הצטיינות לאנשים מכל הלאומים, אך ביחס ליהודים – בהגבלה (ogranicheno) ²⁷⁶."

בנוסף למדיניות "ההגבלה" הייתה מדיניות גם לא להעביר לאמצעי התקשורת מידע על יהודים שהצטיינו בלחימה וזכו באותות הצטיינות, וגם להסתיר ככל שניתן את מספרם של היהודים שהועקו להם אותות הצטיינות. בכתב-עת הרשמי של הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית "בולשבקי", בתחילת 1943 הופיע מאמר של אלכסיי באדאיב (Badaev), מי שהיה מראשוני המפלגה הקומוניסטית וסגן יו"ר הסובייטי העליון, ובו מספרים של בני לאומים שונים שהוענקו להם אותות הצטיינות ומדליות עד אז. במאמר ניתן פירוט מספרם של 26 לאומים ומספר האותות והמדליות שהוענקו להם: לרוסים, ביילורוסים, אוקראינים וגם עמים קטנים כגון צ'ובשים שהוענקו להם 1362 אותות, באשקירים שהוענקו להם 687 אותות, לליטאים 29, לאסטונים 73 וכיו. בסוף הפירוט המספרי צוין, שגם בני עמים אחרים קבלו אותות, ביניהם קומים, קלמיקים, בוריאטים, יאקוטים, יהודים וכו', אבל לא צוין כמה אותות הצטיינות הוענקו לכל אחד מהעמים אלה. בהתאם לנתונים קיימים, בתחילת אוקטובר 1942, חודשים אחדים לפני שמאמר זה פורסם, מספרם של היהודים שהוענקו להם אותות הצטיינות היה 5,163, יותר מארמנים, גרוזינים, אזרים, אוזבקים ואחרים שמספר מקבלי האותות מקרבם צוין במפורט וביוני 1943 מספרם של היהודים שהוענקו להם אותות הצטיינות היה 11,908. במכתב מחאה ששלחו ראשי הועד היהודי האנטי-פשיסטי לשצ'רבקוב, ס. מיכואלס ו-ש. אפשטיין, על אי ציון מספר אותות הצטיינות שהוענקו ליהודים במאמרו של באדאיב, שנשלח ב-2 באפריל 1943, נאמר:

"ההשתקה ביחס למספרם המדויק של החיילים והמפקדים היהודים שהוענקו להם אותות הצטיינות, משחק לדעתנו בידיהם של גורמים עוינים בתוך ברית המועצות וכן בחוץ-לארץ... אנו סבורים שהנתונים שפורסמו על ידי דמות מרכזית כזו כמו באדאיב, מבלי להתייחס לאחד המספרים המרשימים ביותר [של יהודים]... ינוצלו על ידי הסוכנים של היטלר להפצת שמועות ודיבה 'שהיהודים אינם נלחמים'. רצוי ביותר שהנתונים האחרונים

: פינקוס, יהודי רוסיה וברית המועצות, עמ' 314 כותב: "כבר מראשית המלחמה, Sverdlov, Encyclopedia, p. 12 ²⁷⁶ ובמיוחד משנת 1943, ניהלו סטלין ושצ'רבקוב כלפי היהודים מדיניות של אפליה מכוונת, שנכרת בנוהג העלאת בדרגה, בהענקת אותות הצטיינות ובהצבה לתפקידים שונים".

הרשמיים, על חיילים ומפקדים בצבא האדום שהוענקו להם אותו הצטיינות, בהם יהודים,

יפורסמו במלואן באמצעי התקשורת המרכזיים שלנו".²⁷⁷

למרות מדיניות "בלימה" או "הגבלה" זו, אחוז היהודים בקרב הפיקוד הבכיר בצבא הסובייטי במלחמת העולם השנייה היה מעל אחוז היהודים בקרב האוכלוסייה הסובייטית (2,2 אחוז הגנרלים היהודים לעומת 1,78 אחוזם באוכלוסייה) והדבר נכון גם במספר היהודים שזכו באותות-הצטיינות, ובכלל זה אות "גיבור ברית-המועצות". ניתן להסביר זאת בכך שאחוז היהודים בקרב הקצונה בצבא הסובייטי, בהם בפיקוד הבכיר, היה גבוהה בין שתי מלחמות העולם, ובכך שהמציאות בחזיתות הלחימה, שניתן לכנותה "אחוות לוחמים", לא איפשרה הצלחה מלאה למדיניות "הבלימה" ו"הגבלה", ושמדיניות זו לא חדרה בכל דרגי הפיקוד. עם זאת סביר להניח שבלי מדיניות זו של מגבוה ובלי אנטישמיות העממית הנרחבת מלמטה, אחוז היהודים בקרב הפיקוד הבכיר ומקבלי עיתורים היה גדול יותר. למדיניות ה"הגבלה" של שצ'רבקוב היה גם כנראה ביטוי באי-מתן תואר גיבור ברית המועצות לשני הטייסים היהודים פרסאיין ואירז'אק, שמעשי הגבורה שלהם ומותם תוארו לעיל.

מקרה פיטוריו של גנרל-מיור דוד אורטנברג, עורך ראשי של עיתון הצבא הסובייטי "קרסניה זווזדה" (Krasnaia Zvezda – הכוכב האדום), ב-30 ביולי 1943, הוא המקרה הידוע והבולט בקו האנטי-יהודי של סטלין ושצ'רבקוב בקרב הפיקוד הבכיר בצבא. פיטוריו של אורטנברג היה חלק ממסע שהחל באותה תקופה נגד יהודים באמצעי התקשורת ומוסדות אומנות ותרבות בברית המועצות במטרה לטהר אותם מיהודים, ומתן עדיפות ליסוד הרוסי/לאומני. קו האנטי-יהודי הוביל בפועל, החל מקיץ 1942, "המנהל להסברה והתעמולה" של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, בראשותו של גיאורגי אלכסנדרוב, שקיבל גיבוי של שצ'רבקוב, וגרם לסילוקם של יהודים רבים במוסדות מדע ותרבות ומינוי במקומם רוסים. ביטול "האינטרנציונל" כהימנון של ברית המועצות והחלפתו בהימנון המעלה ומשבח את העם הרוסי מקרב כל עמי ברית המועצות, היה המשך של קו הלאומני הרוסי, שסטלין הוביל אותו.²⁷⁸ במחצית השניה של 1942 ובשנת 1943, הוכנסו לצבא, בהתאם לצו הסובייט העליון, אותות הצטיינות על שמותיהם של מנהיגים צבאיים רוסים מהעבר: אותות סבורוב, קוטזוב, אלכסנדר נוסקי ואות על שם עורך הפוגרומים ביהודים במאה ה-17 בוגדן חמילניצקי, היה ביטוי להלך רוח לאומני זה שהוחל בהחדרתו גם לצבא ושמצא ביטוי בפיטוריו של אורטנברג מתפקידו כעורך ראשי של עיתון הצבא "קרסניה זווזדה". אורטנברג כתב כיצד נמסר על פיטוריו:

²⁷⁷ Russia XX Vek, Gosudarstvennyi Antisemitism v SSSR, 1938-1953, A.N. Yakovlev, et.,al., Moskva, 2005, pp. 35-36

²⁷⁸ Genadi Kostyrchenko, Out of the Red Shadows, Anti-Semitism in Stalin's Russia, New York, 1995, pp.14-20, 26

ב-30 ביולי, בהתאם לקריאה של א.ס. שצ'רבקוב, הגעתי לוועד המרכזי של המפלגה . שצ'רבקוב קם מאחרי השולחן, נגש אלי והודיע לי 'הועד המרכזי החליט למנות כעורך קרסניה-זוויזדה את טלנסקי (Talenski), מה דעתך ? שאלה מוזרה. מה הייתה חשיבות לדעה שלי על טלנסקי, כאשר כבר הוחלט למנותו ? בכל זאת השיבותי מבלי לנהוג בצביעות : 'מועמד מתאים בהחלט'. בהמשך התנהלה השיחה על מינוי עבורי. לבסוף שצ'רבקוב שאל : 'תפקיד ראש מחלקה פוליטית של ארמייה נראית לך' ? עניתי 'בהחלט'. בסדר, אודיע על כך לסטלין, על החלטתו אודיע לך תוך יומיים'. בכל זאת, לפני שעזבתי שאלתי את שצ'רבקוב : 'אלכסנדר סרגייביץ', אם אנשי המערכת ישאלו אותי מה הן הסיבות לשחרורי מהעבודה בעיתון, מה להשיב להם' ? שצ'רבקוב לקח מהשולחן מסמך והקריא לי את נוסח ההחלטה של הועד המרכזי : 'למנות את נ.א. טלנסקי כעורך ראשי של קרסניה-זוויזדה , ולשחרר מתפקיד זה את ד. אורטנברג'. 'זה מה שתשיב להם, בלי נימוקים', הוא אמר... אותי עוד היום שואלים, מה היו הסיבות להרחקתי מהעיתון... הרהרתי בדבר, מה התרחש בסוף יולי 1943, של מי הייתה היוזמה – של סטלין או של שצ'רבקוב?²⁷⁹

אורטנברג אינו נותן תשובה ישירה של מי הייתה היוזמה ומה היו הסיבות לפיטוריו מהעיתון המרכזי של הצבא הסובייטי. אך אורטנברג מצטט בספרו מאמר שכתב מי שהיה בזמן המלחמה כתב בכיר בעתון הצבא "קרסניה-זוויזדה" ומהבולטים בהם, הרוסי, מיור פוול מילובנוב (Milovanov). במאמר זה נאמר :

חוטי האנטישמיות מקורם ב"אבי העמים" [סטלין]. העורך שלי מתקופת המלחמה ד. אורטנברג הורחק מתפקיד עורך העיתון בהתאם להחלטת הועד המרכזי. חודשים אחדים לפני הרחקתו הודיע לו שצ'רבקוב "במערכת שלך יותר מדי יהודים, יש לצמצם". אורטנברג הנדהם השיב לו שהוא כבר צימצם, שהכתבים לאפין (Lapin), חצרווין (Khatsrevin), רוזנפלד, שור, וילקומיר, סלוצקי, ישא (Isha), ברנשטיין ואחרים, כל אלה נהרגו בחזית. ובסרקזם הוסיף : "אני יכול לצמצם בעוד אחד – בעצמי". המעניין הוא שאורטנברג, בתפקיד כה בכיר, לא ידע, על החלטת הפוליטבירו למנוע מיהודים לתפוס עמדות בכירות. והרי בעקבות החלטה סודית זו הוא הורחק ממערכת העיתון ונשלח לחזית. וזהו הדבר המוזר. בעבודתו למען המולדת בעורף - הוא מזיק, אך להילחם ולמות למען המולדת – בבקשה"²⁸⁰

²⁷⁹ David Ortenberg, Takaia Vypala Mne Sudba, Jerusalem, 1997, pp.307-309 . אורטנברג המשיך לשרת בצבא עד אמצע 1950, כאשר פוטר, מבלי שנאמר לו למה הפיטורים.

²⁸⁰ Ibid., p. 305 . המאמר של מילובנוב, שבעת כתיבתו במאמר היה בעל תואר "עובד תרבות רב-פעלים של (ב-Gudok), הופיע בעיתון גודוק Zasluzhennyi Rabotnik Kultury RSFSR הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית") 15 לפברואר 1992.

מילובנוב, שבעת כתיבת המאמר היה עורך עיתון "גודוק" (Gudok), ובשנים אחרי המלחמה היה עיתונאי בכיר בעתונים, שכולם היו בשליטת גורמי הממשל, ניתן להעריך שדבריו על החלטת הפוליטבירו למנוע מיהודים לתפוס עמדות בכירות הם מבוססות, והתייחסו גם לצבא.

שצ'רבקוב, לאחר פיטוריו של אורטנברג, נתן ביטוי למגמה אותו הוא הוביל, לבלום את קידום של יהודים בדרגות הפיקוד, כאשר באוקטובר 1942 בוטל מוסד הקומיסרים בצבא, והקומיסרים והפוליטרוקים הפכו לסגני מפקדי היחידות לעינינים פוליטיים, בהם הם שרתו. במסגרת ההתארגנות בעקבות הצו, חלק מאנשי הסגל הפוליטי שרכשו נסיון קרבי, מונו גם כמפקדי יחידות ועוצבות, וחלק נשלחו לקורסים צבאיים, ולאחר מכך מונו לפקד על יחידות. בהתאם לעדויות, ניתנה תוך ההתארגנות זו הנחיה משצ'רבקוב, למנות יהודים קומיסרים לשעבר, לתפקידים ברמה ובדרגה צבאית נמוכה יותר, לעומת התפקידים שהיו להם קודם, ושלא בהתאם לנאמר בצו מאוקטובר 1942.²⁸¹ במצב זה ניצל שצ'רבקוב את מעמדו כראש המנהל הפוליטי של הצבא, ונתן ביטוי למדיניות שהוא הוביל בהשראת סטלין.

סטלין עצמו התבטא בצורה מעליבה ופוגעת כלפי חיילים יהודים, בפגישה שנערכה ב-3 בדצמבר 1941 בינו ובין ראש ממשלת הגולה של פולין הגנרל ו' סיקורסקי (Sikorski), שבה נכחו גם ו' מולוטוב, השגריר הפולני במוסקווה פרופ' ס' קוט (Kot) והגנרל הפולני ו' אנדרס (Anders). תוך כדי דיון בצבא הפולני שהתארגן בברית-המועצות, עלה הנושא של גיוס הפליטים היהודים מפולין, וסטלין העיר: "היהודים הם לוחמים נחותים". ובהמשך הוסיף: "כן, היהודים הם לוחמים לא טובים".²⁸²

גם בקרב החיילים והמפקדים לא נעדרו ביטויים אנטישמיים, כלפי יהודים ככלל וגם כלפי חבריהם לנשק. לא די היה בעשרים שנות שלטון סובייטי כדי לעקור את האנטישמיות העממית, שהיתה מושרשת בקרב הרוסים והעמים האחרים בברית-המועצות. גורם לא מבוטל היתה גם לתעמולה הנאצית, שהופצה באמצעות כרוזים ממטוסים ובדרכים אחרות ושהציגה את היהודים כאשמים במלחמה וכמשתמטים מהחזית. כך, למשל, הוטחו כלפי יהודים לא פעם האשמות בדבר פחדנותם והשתמטותם מן השירות הקרבי, או הערות פוגעות ובדיחות על נהירתם לאזורים המרוחקים מן החזית. הביטוי "היהודים נלחמים בחזית טשקנט", דהיינו במקום להיות בחזית הם בטשקנט באוזבקיסטן המרוחקת אלפי קילומטרים בעורף, היה שכיח ונשמע רבות. האנטישמיות והתבטויות נגד היהודים בעורף הסובייטי היו יותר מבחזית. בעקבות קשיי המלחמה והסבל הרב של

²⁸¹ A. Shner, Plen, tom 2, pp. 36-37

²⁸² Louis Rapoport, Stalin's War against the Jews, New York 1991, pp. 55-79. עמ' 58. על יחסו של סטלין ליהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה, ראה: פינקוס, יהודי רוסיה וברית-המועצות, עמ' 252-254.

האוכלוסייה בעורף, היה צורך למצוא אשם בכך, והיהודי היה תמיד קורבן נוח ו"השעיר לעזאזל" האידיאלי לכך. גם לסטלין היה הדבר נוח, שהתיסקול מופנה לעבר היהודים וללא אליו.²⁸³ גיבור ברית המועצות גריגורי אושפול, מדיוויזיה 16 הליטאית, כותב על דעות קדומות אנטישמיות של מפקד הפולק החדש שלהם, שקיבל את הפיקוד עליהם בקיץ 1944, ואיך במציאות הקרבות, דעות קדומות אלה השתנו:

במקום מפקד הפולק האהוד עלינו, שהועלה לתפקיד בכיר יותר, הגיע אלינו פודפולקובניק פ. ליסנקו (Lisenko)... אלינו, אל היהודים הוא התייחס בלי סימפטיה מיוחדת. ככלל, ביחס ללוחמים יהודים, בקרב רבים מהקצינים ביחידות אחרות, הייתה דעה שהם נמנעים להשתתף בקרבות עם האויב. כיוון אנטישמי זה בקרב הצבא השתמר עוד מתקופות הצאר. כשנודע למפקדנו החדש על מספרם הגדול של היהודים, ולהפתעתו בפלוגות חיל הרגלים בקרב הטוראים והסמלים, הוא התבטא בקול רם לקצינים בקרבנו, שעצוב יהיה לפקד על פולק כזה. אך בהתנגשויות הראשונות עם האויב כשהתקרבו לגבולות הרפובליקה [ליטא], הוא הגיע להכרה שטעה ביחס ללוחמים היהודים. הוא העריך מאד את יכולתו הפיקודית של מיור וולף וילנסקי, מפקד הגדוד ה-3. הצטיינו בקרבות מתחילת היותו מפקד הפולק גם רבים מהטוראים היהודים ומפקדי המחלקות והפלוגות. כל זה הכריח אותו לזנוח את כל הדעות הקדומות והלגלוג ביחס ללוחמים היהודים.²⁸⁴

שנר מביא בספרו "פלך" מקרים של מעשים אנטישמיים נגד יהודים. החייל היהודי טבל מורחובסקי נורה למוות על ידי חייל אוקראיני מיחידתו בקיץ 1941, כאשר הוא ניסה לשכנע אותו לא ללכת לשבי. על מקרה אנטישמי מזעזע, סיפר לאחר המלחמה חייל רוסי לאשתו של חברו לנשק, החייל היהודי שלמה בלנקוב: "שכבנו פצועים בשדה הקרב, זה ליד זה. חיילי המחלקה הסניטרית אספו את הפצועים. כאשר סולומון (שלמה) ביקש לקחת גם אותו, התשובה שקיבל 'יהודים איננו אוספים'. הוא כנראה נשאר שוכב בשדה ומת מאבדן דם". מקרה זה היה ודאי יוצא דופן, אבל הוא אכן התרחש. על מקרה בוא קצין רוסי קפיטן רונין היכה קצין יהודי תוך קריאות אנטישמיות, מופיע ב-דו"ח שנשלח למחלקת ריגול-נגדי "סמרש". בדו"ח גם צוין שהיו גם מקרים לא מעטים בעבר בו רונין השמיע הערות אנטישמיות, ושגם מפקד הדיוויזיה גנרל קזנניצוב (דיוויזית רגלים ה-29), נגוע באנטישמיות.²⁸⁵

²⁸³ בטשקנט ובמקומות אחרים באסיה, היה ריכוז גדול של פליטים יהודים וכאלה שפוננו מהשטחים הכבושים על ידי הגרמנים, וזה כנראה מקור לאימרה אנטישמית זו. אך היו אלה ברובם המכריע ילדים, נשים וזקנים, היות והגברים היו

בצבא. למרות זאת, אמת זו לא מנעה הדבר משונאי היהודים להוציא דיבה עליהם.

²⁸⁴ Ushpolis, Trevozhnoe Vremia, pp.138-139

²⁸⁵ Shner, Plen, p.151

אנטישמיות וביטויים אנטישמיים בקרב החיילים מן השורה גברו כאשר אחרי שיחרור אוקראינה, ביילורוסיה וארצות הבלטיות גויסו שם מאות אלפי אנשים שהיו שנים אחדות תחת הכיבוש הגרמני וספגו את התעמולה האנטישמית הנאצית. חייל יהודי שמתחילת המלחמה היה בחזית, נלחם על הדון ובחזית סטלינגרד, ובראשית 1944 נפצע בקרבות ליד העיר קריבוי-רוג שבאוקראינה. בבית-חולים בחזית כרתו לו רגל והוא פונה לבית חולים עורפי לעיר באקו שעל הים הכספי. החייל מספר על שיחה עם חייל פצוע אחר, המאפינת את הדימוי ודעות קדומות בקרב חיילים רבים ביחס ליהודים:

הגענו לבאקו. הרוב היו כאן אוקראינים פצועים. עם שיחרורה של אוקראינה גויסו מייד ונשלחו לחזית. משהחלימו לאט-לאט בילו את זמנם מי בשח-מט, מי בדמקה, ואף היו ששיחקו בקלפים. השיחות עם האוקראינים התנהלו על פי רוב בענין היהודים. "היהודים אינם רוצים ללחום" – סח לי אחד מהם. מנין לך זאת – שואל אני אותו. הינה הסתכל, - הוא אומר לי, - כאן נמצאים חמש מאות פצועים וכמעט שאין ביניהם יהודים. נו טוב- אני אומר –מה מספר האוכלוסיה כולה בברית המועצות? כמאתיים מיליון – הוא השיב. וכמה יהודים בתוכם? – שאלתי. כשני מיליון – הוא אמר. הרי הם אחוז אחד בלבד - אני אומר – על חמש מאות פצועים כמה יהודים צריך שיהיו? – אני שואל. נו חמישה – הוא אומר. ראה- אמרתי – הנה לך כבר שלשה יהודים בשני החדרים שאנו נמצאים, בהם שוכבים שלושים ושמונה איש. ובכל הגוש תמצא עוד כעשרים איש. היינו הך, פחות מאוקראינים – הוא מפטיר. ומסכם החייל היהודי לעצמו את השיחה "קום וחטוב עצים על קודקודו המטומטם".²⁸⁶

וחייל שלחם בסטלינגרד ונפצע בסוף פברואר 1945 באזור קניגסברג בפרוסיה המזרחית, על היותו מאושפז בביתחולים צבאי באזור מוסקבה, מספר: "בבית החולים נתקלתי בגילויי אנטישמיות חמורים מצד החיילים הפצועים. הם טענו כל הזמן, כי היהודים לא לחמו וכי השתמטו מכל קרב. הויכוחים הגיעו עד כדי כך, שקיבלתי פעם מכה מידי חייל פצוע. מאידך, נתקלתי גם גם עצם היות רופאים יהודים רבים בבתי החולים²⁸⁷ בגילויים מנוגדים, ביחסי אחווה וידידות". הצבאיים ובהרבה מקרים הצילו את חייהם של חיילים רבים, לא מנעו מהם הערות אנטישמיות, כלפי אנשי סגל רפואי אלה. חייל יהודי שנפצע בעת פינוי שדה מוקשים של האויב באזור העיר קרץ' שבקררים ולאחר טיפול בבית חולים שדה פונה לבית חולים עורפי, מספר: "אני שכבתי בחדר בו היו חייל רוסי, שני אוקראינים, שני גרוזינים ואני. פעם אגב שיחה העיר אחד הפצועים בפנותו אליי:

²⁸⁶ שפיטקובסקי אברהם, בצבא האדום, בתוך: מול האויב הנאצי, לוחמים מספרים 1939 – 1945, כרך א', העורכים בורשטיין שמואל ואחרים, תל אביב, 1961, עמ' 316-317

²⁸⁷ שם, כרך ב', אברהם פרצ'וק, מסטלינגרד לקניגסברג, עמ' 156

'אתה הבחור הטוב נלחמת כמונו, אבל אם תבדוק את הלאום של העובדים כאן תמצא שמנהל בית החולים יהודי, כל הרופאים או כמעט כולם יהודים, המחסנאי יהודי... הרופאה שמטפלת בנו היא²⁸⁸ כנראה יהודיה, כי רק לך רשמה מנת דם ורק לך ציוותה לתת תפוחי אדמה".

חייל יהודי אחר, שמתחילת המלחמה עבר את מסלול הקרבות משנת 1941 ולחם באזורי בוברויסק בביילורוסיה, בסמולנסק, בהגנה על מוסקבה, בהם נפצע פעמים אחדות ואחרי פציעתו האחרונה, הוצב בקיץ 1944 ליחידה באזור ויטבסק, מספר:

פה כבר הרגישו את האנטישמיות באופן גלוי כמעט על כל צעד ושעל, משום שגויסו הרבה חיילים שהיו מתחת לכיבוש הגרמני והורעלו בתעמולה הנאצית. שנאתם השפיעה גם על האחרים. נדהמתי לא פעם לשמוע מפי צעירים שנולדו בברית המועצות, דיבורים על שימוש בדם נוצרי למצות. הירבו לדבר על השתמטותם של היהודים מן החזית ועל התרכזותם הרחק בעורף... התקדמנו לעבר מינסק... אחרי שיחרור וילנה קבלתי עיתון "סלאווה" דרגה שלישית... כל הצעירים בני עשרים עד שלושים בעלי נסיון קרבי נשלחו לקורס סמלים. גם אני הייתי ביניהם. בקורס הרגשנו אנטישמיות גלויה, שלא פעם היה צורך להיזהר מפני כדור או פגיעות אחרות מצד חברי לנשק. כל הפניות לקצינים לא הואילו ואלו הסמלים היהודיים המעטים שהיו שם, אמרו לנו שהם נמצאים באותו מצב.²⁸⁹

ניתן להניח שחיילים ומפקדים, שלחמו שכם בשכם עם חיילים יהודים, והיו עדים ללחימתם, דעות הקדומות שלהם השתנו, יתכן וחלקית בלבד, שמצאו לא פעם ביטוי באימרה חברית לחייל יהודי בחזית: "אתה בסדר, אתה לוחם כמונו, אבל רוב היהודים הם בעורף, בטשקנט". במליאת "הוועד היהודי האנטי-פשיסטי", שהתכנס ב-20 בפברואר 1943, העלה הסופר איליה ארנבורג את נושא ההתבטאויות האנטישמיות, ובעיקר אלה שהמוטיב הבולט בהן היה השתמטות היהודים מהשתתפות ישירה בלוחמה. הוא הדגיש שההערות המעליבות, הפוגעות במשפחות בעורף, מטרידות גם את החיילים היהודים הנלחמים בחזית ומן ההכרח איפוא להלחם בתופעות אלה. בנאום זה ארנבורג אמר:

רק אתמול חזרתי מסיוור בחזית קורסק. שם שוב נתקלנו בתופעה מסוימת הגורמת לנו כאב עמוק, ומאידך גאווה מרובה... פנה אלי יהודי קשיש, אביו של טייס מפורסם שעל גבורתו כתבו כל העיתונים הצבאיים. זה היה בנו יחידו והוא אהב אותו מאד. ויהודי זה אמר לי: ' שוחחתי עם מנהל מסוים, אזרח. הוא בקש ממני שאבהיר לו למה אין יהודים

דן לנדמן, לחימה בחצי האי קרים, קול נכי מלחמה, בטאון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, ²⁸⁸ מס' 172, נובמבר 2003, עמ' 5

שם, אלישקביץ' משה, כפי שציוו אבותינו, 4 שנים בצבא האדום, עמ' 349 ²⁸⁹

בחזית, למה הם לא נלחמים ? אני אפילו לא עניתי לו... היה לי קשה לדבר. זה קרה ארבעה

ימים אחרי שקבלתי הודעה ממפקד היחידה על מות גיבורים של בני'.

אתם ודאי כולכם שמעתם את המשפט על יהודים ' שאין רואים אותם בחזית '. רבים

מהלוחמים לא הרגישו עד לתקופה מסוימת שהם יהודים. הם החלו להרגיש זאת כאשר

החלו לקבל מכתבים ממשפחותיהם וקרוביהם שפוננו לעורף, בהם הם כתבו שהם אינם

מבינים למה מתפשטים הדיבורים שאין רואים יהודים בחזית, שיהודים אינם נלחמים.

וכאשר הם קוראים מכתבים אלה בהיותם בעמדה או במסע, היהודי איש - החזית מרגיש

באי-שקט, אי-שקט על הפגיעה והעלבון. כדי שהחיילים והמפקדים היהודים בצבא האדום

יוכלו בשקט למלא את חובתם המקודשת – להכות באויב – חובתינו היא לספר כיצד יהודים

נלחמים בחזית... במטרה זו עלינו לפרסם במהירות ספר בו אנו חייבים בצורה משכנעת

לספר על חלקם של היהודים במלחמה. סטטיסטיקה בלבד לא מספיקה, יש צורך בסיפורים

אמיתיים, תמונות אמיתיות, יש צורך בקובץ על יהודים – גיבורים... יש לספר את האמת, על

טהרת האמת, וזה יספיק"²⁹⁰

בדבריו על ספר, ארנבורג התכוון שעל הוועד היהודי האנטי-פשיסטי להכין ולהוציא לאור "ספר

אדום" בו יהיו הסיפורים על הלוחמים היהודים, זאת במקביל ל"ספר השחור" שעסק בהשמדה של

יהודי ברית המועצות, שהיה בשלב ההכנה באותה עת.

בצבא האדום רווחה בימי המלחמה תופעה שחיילים יהודים ניסו לא להבליט, ואף

להסתיר, את זהותם הלאומית, בעיקר מחשש לגורלם במקרה שיפלו בשבי. ליהודים התברר זמן

קצר אחרי פרוץ המלחמה, שבשבי הגרמני הם צפויים להמתה מיידית בגלל מוצאם. גורם נוסף

להסתרת הזהות, אף כי משני, היו תופעות אנטישמיות בתוך הצבא. לחלק מן החיילים היהודים היו

שמות סלביים או של בני העמים שבקרבתם ישבו, כמו גרוזינים, בוכרים וכו'. חיילים בעלי שמות

כאלה לא התקשו להסתיר את זהותם, ובפרט אלה מביניהם שהמראה שלהם לא היה יהודי טיפוסי.

אבל היו גם חיילים שבזמן המלחמה החליפו את שמותיהם כדי שלא ייחשבו ליהודים. הסופר

היהודי-הסובייטי הרשל ויינרוך כותב:

"גם אני נקראתי בחזית בשם סלבי טיפוסי. כשהזדמן לי פעם לבוא מהחזית למספר ימים

למוסקווה ערכתי ביקור בוועד היהודי האנטי-פשיסטי. המשורר לייב קוויטקו שהיה מראשי

הוועד והמערכת של העיתון "אייניקייט" הוכיח אותי על פני, הלמה קורא אני לעצמי בשם

גויי ובזה אני מפחית את שיעור הלוחמים היהודים שבחזית. לאחר הסברי על תפקידי בחזית

²⁹⁰ Shenkar, Geroism Evreiev, pp. 4-6

ועל מצבי, הסכים לייב קוויטקו עמי ואף עמד בתוקף שלא אגלה בחזית את דבר היותי

יהודי.²⁹¹

היו חיילים יהודים שהעדיפו להופיע בשמות של עמים מוסלמים שבברית-המועצות, כדי להבטיח שלא יזוהו כיהודים במקרה שיפלו בשבי (המוסלמים גם הם נימולים). הסתרת הזהות בקרב חיילים יהודים בחזית לא היתה תופעה שולית בהיקפה. תרמו לכך גם התבוללות בקרב יהודי ברית-המועצות, שהיתה קיימת שם עוד לפני המלחמה. ואולם בקרב חיילים יהודים שמוצאם מן השטחים שסופחו לברית-המועצות בשנים 1939-1940, שהזדהותם הלאומית היתה עזה יותר, לא היתה תופעה זו קיימת כמעט. הסתרת הזהות רווחה בעיקר בקרב יחידות לוחמות, שם הסכנה של נפילה בשבי היתה מוחשית בהשוואה ליחידות עורפיות. כתוצאה מנוהג זה התקבל הרושם, שמספר היהודים בחזית היה קטן מכפי שאכן היה במציאות, והדבר עודד השמצות אנטישמיות כאילו "אין יהודים בחזית".

אנטישמיות עממית נרחבת שהייתה נחלתם של חלקים גדולים בחברה הסובייטית ודעות קדומות על רצונם וכושרם של יהודים להילחם, הייתה נפוצה גם בקרב החיילים בצבא הסובייטי. אך לאור העובדה של אחוז גבוה של יהודים בכל דרגות הפיקוד, כולל גנרלים, שקודמו במהלך המלחמה על ידי מפקדיהם הלא-יהודים, ומספר אותות ההצטיינות, בהם גיבורי ברית המועצות, בהם זכו חיילים יהודים, מעידים על כך שכלל, לא הייתה קיימת אפליה גלויה ורחבת-מימדים כלפי יהודים, כמדיניות נהוגה בצבא. ודאי היו מקרים של אפליה, אך לא הייתה זו תופעה נפוצה. בעדויותיהם ובספרי זכרונות של חיילים יהודים, אין בנמצא תיאורים רבים של תופעות אנטישמיות. בשאלה שהוצגה ל-220 וטרנים-יהודים מהצבא הסובייטי, ציינו רק 16 מהם שנתקלו בצבא עם עוינות גלויה, בביטויים אנטישמיים או בהתלוצצות על חשבונם כיהודים, מצד חבריהם לנשק הלא-יהודים.²⁹² סביר להניח שהשהות המשותפת של חיילים יהודים ולא-יהודים בלחימה, בעמדות הגנה ובהסתערות, או בצוות הטנק, תלעות וזוועות המלחמה אותם חוו החיילים היהודים והלא-יהודים במשותף, גרמו לכך שאנטישמיות בוטה, גלויה ונרחבת, לא הייתה תופעה נרחבת ומשמעותית.

הייתה מגמה לא להבליט את גבורתם ואת הישגיהם של חיילים ומפקדים יהודים בקרב, ופה ושם גם לבלום את התקדמותם בדרגות, אך נראה שהדבר נבע רק בחלקו מאנטישמיות של סטלין ושצ'רבקוב, אלא ממגמה שמלחמה לא תראה בעיני האוכלוסייה הסובייטית שסובלת מאד מהמלחמה ובעיני החיילים שמקיזים את דמם, כמלחמה שהיהודים הם המתבלטים בה ובכך תשרת את התעמולה הגרמנית שהמלחמה והקורבנות הם למען היהודים.

²⁹¹ לויך, עובדות והערכות, עמ' 103; גורי, יהודי ברית המועצות במלחמה, עמ' 54-57.

²⁹² Shner, Plen, p. 147

ניתן לקבוע שמדיניותם של סטלין כמפקד העליון של הצבא ושצ'רבקוב כ"בוס" ונציג המפלגה, וכמפקח מטעם המפלגה על הצבא, לבלום במידת מה, את קידומם בסולם הפיקוד של יהודים, לא חדרה לכל דרגות הפיקוד הצבאי בחזיתות השונים, ולא מנע את קידומם בדרגות ובהענקת אותות הצטיינות ליהודים. מאידך, מגמת העמעום של חלקם של חיילים ומפקדים יהודים והצטיינותם בקרבות, ומניעת מתן ביטוי למעשי הצטיינות וגבורה אלה באמצעי התקשורת הסובייטיים, בהם הייתה שליטה מוחלטת של המפלגה, מגמה זו הצליחה. היא גם במידה מסוימת גרמה להלך רוח האנטישמי, והתבטעיות "שאין רואים יהודים בחזית".

יח. סיכום

במשך שנים רבות הוסתרו בברית המועצות הנתונים המפורטים על אבודותיהם במלחמות שניהלה ברית המועצות. רק אחרי התפוררותה של ברית המועצות, פורסם ברוסיה בשנת 1993 ספר שכותרתו "חותמת הסודיות הוסרה" (Grif Sekretnosti Sniat) על ידי הוצאת לאור צבאית (Voennoe Izdatelstvo), ובו פירוט אבודות לפי חילות, חזיתות, דרגות, אך לא בכתך לאומי. בהיעדר נתון רשמי על הרכב הלאומי של החיילים שנפלו, ניתן לחשב אומדנים כלליים ביותר. העורך הראשי של הספר הוא גנרל-פולקובניק ג.פ. קריבושייב (Krivosheev). בהתאם לנאמר בספר, מספרם של החיילים שנהרגו במלחמה הפטריוטית הגדולה (הנופלים בחזית, נפטרו מפצעים בבתי חולים, נהרגו בתאונות, הוצאו להורג בעקבות פסקי דין על עבירות שביצעו וכו') היה כ-6,885,000. מספר זה אינו כולל את שבויי המלחמה שמתו או נרצחו בשבי הגרמני. בהנחה ששיעור היהודים שנהרגו במלחמה היה 1.78%, (בהתאם לאחוז היהודים באוכלוסייה הסובייטית ובשורות הצבא), הרי למעלה מ-120,000 חיילים יהודים, מקרב 490,000 ל-520,000 החיילים היהודים בצבא הסובייטי איש, נפלו במהלך המלחמה הפטריוטית הגדולה. למספר זה יש להוסיף 75,000 – 80,000 חיילים יהודים שמצאו את מותם בשבי הגרמני. (על מספר היהודים בשבי הגרמני וגורלם – ראה פרק שביעי, עמ'...).

בכל שלבי המלחמה ובכל החזיתות, ביבשה, באוויר ובים, ובכל דרגי הפיקוד, לחמו חיילים יהודים בגבורה והקרבה נגד צבא גרמניה הנאצית. מספרם הגדול יחסית בקרב המפקדים הבכירים בצבא ובין מקבלי העיטורים על הצטיינות בקרבות, כמתואר בפרק זה, מעידים על מקומם הבולט של חיילים יהודים בחזית המלחמה. החיילים היהודים בשורות הצבא האדום לחמו כאזרחים סובייטיים, שהגנו על מולדתם נגד הפולש הגרמני. אך למוטיבציה ללחימה התווסף הממד היהודי – הלאום, שגרמניה הנאצית הכריזה מלחמת השמד נגדו, מציאות שהתבררה לחיילים היהודים בחודשים הראשונים של המלחמה.

המחיר הדמים שהחיילים היהודים שילמו, גם הוא מעיד על מקומם בקרבות המלחמה. מעטות היו משפחות יהודיות שהמלחמה לא דרשה מהם קורבן, בהרוגים, פצועים ונכים. היו משפחות לא מעטות שגם אבי המשפחה וגם הבנים נפלו במלחמה ונותרו רק נשות המשפחה. כותבת בעדותה מרים ירחו-ברסטיצקי מהעיר סלוצק בביילורוסיה, שהיא ואימה הגיעו כפליטים לקזכסטן, ואביה ושלושת אחיה נפלו במלחמה:

אבי ושלושת אחי גוייסו בזה אחר זה לצבא... אבי ישעיהו גוייס לצבא האדום בתחילת 1942. השתתף בקרבות בחזית סטלינגרד וגורלו אינו ידוע... אחי טוביה (טבל) גוייס לצבא האדום בשנת 1940 ושירת ביחידת טנקים. השתתף בקרבות סטלינגרד וגורלו לא ידוע. אחי יונה (יבנו) גוייס לצבא האדום ב-20 למרס 1940. במכתב שהתקבל מאת מפקד היחידה שלו נמסר כי נפצע ב-27 בדצמבר 1944, פונה לבית חולים שדה. גורלו משלב זה לא ידוע. אחי הצעיר יעקב (יאשה) גוייס לצבא האדום במאי 1944. במכתב מ-22 במאי 1945 שהתקבל מאת מפקד היחידה נמסר שהוא נהרג תוך גילוי אומץ לב וגבורה בעת ההתקפה לעבר ברלין ונקבר בקבר אחים בעיר קיסטרין שעל נהר האודר...²⁹³

המושג "גורלו לא ידוע" (propal bez vesti) מתייחס ככלל לנופלים במלחמה שמקום קבורתם אינו ידוע. ניתן לקבוע בוודאות שגורל הגברים, בני המשפחה של מרים ירחו-ברסטיצקי, היה גורלם של משפחות יהודיות וגם משפחות לא-יהודיות רבות, בקרב אזרחי ברית המועצות.

293

העדות של מרים ברסטיצקי, ובו תעודות ותמונות של האבא ושלושת האחים שנפלו, מתאריך 3 באפריל 2006. נמצאים ברשות כותב הספר ובארכיון יד ושם.

פרק שלישי

יהודים בתעשיות הביטחוניות ובפיתוח אמצעי לחימה

א. התעשייה הביטחונית הסובייטית

ההתפתחויות הפוליטיות באירופה בשנות ה-30, עליית היטלר לשלטון בגרמניה ותחילת ההתפשטות שלו במערב אירופה (השתלטות על אזור Saar ב-1935, ועל אזור Rhineland במרץ 1936), ופרוץ מלחמת האזרחים בספרד באמצע יולי 1936, שברית המועצות הייתה מעורבת בה, גרמו לברית המועצות לנקוט בצעדים להגברת עוצמתה הצבאית. הבסיס לבניית עוצמה צבאית הייתה התעשייה הכבדה ותכניות החומש (Piatiletka) נועדו להאיץ את בנייתה של תעשייה זו.

294

התיעוש בברית המועצות תוכנן מראש כך שניתן להפנות את תוצרת בתי החרושת לצורכי כלכלת מלחמה ולגייסה לבניית עוצמה צבאית. ממשלת ברית המועצות (מועצת הקומיסרים העממיים) הוציאה ב-15 ביולי 1939 צו לפיו הוצבו נציגים של הקומיסריאט העממי להגנה במפעלי התעשייה הגדולים שיפקחו על ביצוע ההזמנות והחוזים של מערכת הביטחון וכדי לתכנן את הפעלתם בזמן מלחמה וגיוס כל הפוטנציאל התעשייתי שלהם לצורכי הצבא. ב-31 ביולי 1940 פורסם בברית המועצות צו על שבעה ימי עבודה בשבוע ושמונה שעות עבודה ביום. כמו כן נאסר על עובד לעזוב או להחליף מקום עבודה ללא רשות של גורם מוסמך.

ברית המועצות הופתעה מההתקפה הגרמנית עם שחר ה-22 ביוני 1941. בחודשי סוף יוני-נובמבר 1941 כבש הצבא הגרמני שטחים נרחבים של מערב ברית המועצות: בצפון - עד מבואות לנינגרד, במרכז רוסיה - עד מבואות מוסקבה, ובדרום - את אוקראינה עד מזרחה מחרקוב ואזור המכרות והתעשייתי של הדונבס. באזורים שנכבשו או הועמדו בסכנת כיבוש, הייתה מרוכזת מרבית התעשייה של ברית המועצות, בהם התעשייה הצבאית.

במציאות הצבאית שנוצרה עם ההתקפה הגרמנית, נאלץ הממשל הסובייטי בבהילות לפנות מהשטחים שהיו בסכנת הכיבוש הגרמני, את מוסדותיו ומפעלי תעשייה, על עובדיהם. פינוי זה הקיף אלפי מפעלי תעשייה ומיליוני אנשים. ב-24 ביוני 1941, יומיים לאחר ההתקפה הגרמנית הוקמה ב-ברה"מ "המועצה לפינוי". הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ומועצת השרים העממיים של ברה"מ החליטו ב-27 ביוני על סדר הפינוי של אנשים ומפעלים. בקשר לעדיפויות בפינוי נאמר:

"בעדיפות ראשונה לפינוי הם:

²⁹⁴ תכנית החומש, הייתה תכנית חמש שנתית שמתרתה הייתה תיעוש מואץ והפיכתה של ברית המועצות למדינה תעשייתית מתקדמת. תכנית חומש הראשונה הייתה בשנים 1928-1933 וכל חמש שנים נקבעה תכנית חומש חדשה.

- מפעלי תעשיה חשובים (ציוד, בסיסי מכונות ומכונות), חומרי גלם יקרים ומזון (מתכת, דלק, לחם), וערכים כלכליים אחרים בעלי חשיבות ממלכתית.
- פועלים מקצועיים, מהנדסים ופקידים מהמפעלים שמפונים מאזורי החזית, תושבים וקודם כל הנוער המתאים לשרות צבאי, עובדים בכירים במנגנון הממלכתי ומפלגתי. כל הרכוש היקר, מלאי חומרי הגלם והספקה, שלא ניתן לפנותם והאויב עלול לנצלם... יש להרוס, להשמיד ולשרוף...²⁹⁵

ב-3 ביולי יצאה הוראה לפנות מהאזורים שבקרבת החזית, גם את בעלי החיים מהקולחוזים והסובחוזים, את הטרקטורים ואת תלמידי בתי-ספר מקצועיים.²⁹⁶ בתחילת יולי הועמד בראש "המועצה לפינוי" ניקוליי שוורניק, חבר הפוליטבירו. כחברים במועצה היו סגני יו"ר מועצת הקומיסרים העממיים א. קוסיגין, א. מיקוואן ונציגים בכירים מהצבא, נ.ק.ו.ד. ומהקומיסריאטים העממיים השונים. המועצה קבעה את מכלול נושאי הפינוי: אזורי הפינוי בהתאם למצב החזית, לוח הזמנים, אמצעי תחבורה, לאן יפוננו המפעלים, המוסדות והאנשים, האחריות לקליטתם ולשיקומם במקומות החדשים. ביצוע המעשי של הפינוי היה בידי "מועצות לפינוי" שהוקמו ברפובליקות שעמדו בסכנת כיבוש ובידי גורמי הממשל המקומי, בהתאם להנחיות שקבלו מ"מועצת הפינוי". במקומות היציאה, לאורך הדרך ובמקומות הגעת המפונים הופעלו "נקודות פינוי" שדאגו ליציאה, לקליטה, למזון וטיפול רפואי לאורך הדרך.

תכניות לפינוי שהוכנו מראש, לפני המלחמה, לא היו קיימות. הגורם לכך הייתה התפיסה הצבאית של ברה"מ, שבמקרה מלחמה היא תועבר מייד לשטחי האויב. בתפיסה זו לא נכללו אפשרויות של נסיגה. לפיכך היה הכרח לתכנן ולאלתר את פינויים של אלפי מפעלי תעשיה, בעיקר אלה שהיו חיוניים למאמץ המלחמתי ומיליוני אנשים, תוך כדי נסיגה, אנדרלמוסיה והפצצות מהאוויר. בנוסף לכך, הפקודה של "הועד הממלכתי להגנה" (Gosudarstvennyi Komitet Oborony – GKO) שהוקם בסוף יוני 1941 בראשותו של סטלין, והיה הגוף העליון לניהול המלחמה, הייתה "לייצר עד הרגע האחרון ואת פירוק (המפעלים) להתחיל רק לפי פקודה של מיופה-כוח של הוועד הממלכתי להגנה או של הקומיסריאט", אליו השתייך המפעל.²⁹⁷ כתוצאה מהוראה זו, פירוק הרבה מהמפעלים החל כשהאויב היה כבר קרוב למקום ולעתים לא הספיקו לפרק ולפנות את כל הציוד הדרוש ואת פועלי המפעלים על משפחותיהם. גורם נוסף בדחיית הפינוי לרגע האחרון, היה נעוץ בכך שהשלטונות נמנעו ליצור בקרב האוכלוסייה את ההרגשה ופאניקה, שהאזור עומד לפני כיבוש.

²⁹⁵ Kiev, 1985, tom 1, pp.251-252, Sovetskaya Ukraina v Gody Otechestvennoi Voyny

²⁹⁶ שם, עמ' 253 - 254

²⁹⁷ שם, עמ' 143

הממשל הסובייטי הסתיר בפני האוכלוסייה את חומרת המצב הצבאי ואמצעי התקשורת שידרו אופטימיות וניצחון קרוב. סטלין, בנאומו הראשון במלחמה, ב-3 ביולי 1941 אמר: "...כתוצאה מהתנגדותנו מתברר, שהדיוויזיות הטובות ביותר של הצבא הגרמני - הפשיסטי רוסקו ע"י הצבא האדום שלנו...".²⁹⁸ מידע מטעה כזה שהועבר לאוכלוסייה, גם הוא גרם להשהיות בהכנות לפינוי. ההחלטות על הפינוי, קביעת עדיפויות, הקמת "המועצה לפינוי" נעשו בימים ובשבועות הראשונים למלחמה, אך חלפו שבועות וגם חודשים אחדים עד שמערכת הפינוי המאורגן החלה לפעול ביעילות. מביילורוסיה, שנכבשה רובה בשבועיים-שלושה ראשונים למלחמה, הפינוי היה מוגבל, בסך הכל פונו 109 מפעלים, רובם המכריע מאזורי מזרח של הרפובליקה, מויטבסק ומהומל, שנכבשו מאוחר יותר. מאוקראינה, שכיבושה ע"י הגרמנים הושלם רק בסוף אוקטובר 1941, פונו 419 מפעלי תעשייה, תחנות חשמל וכו', ביניהם מפעלים ענקיים בהם עבדו אלפי פועלים. הפינוי הקיף גם את מפעלי התעשייה מאזורי מוסקבה ולנינגרד. בסך הכל פונו בחודשי יולי - נובמבר 1941, 1523 מפעלי תעשייה, מהם 1360 מפעלי תעשייה צבאית. מפעלים אלה פונו ברובם לאזורי הוולגה, להרי אורל, לסיביר ולאסיה התיכונה. הגורמים שעסקו בפינוי נתנו פירוש רחב יותר להנחיות וכללו בפינוי גם מוסדות תרבות, כמו תיאטרונים על עובדיהם, מוזיאונים, ארכיונים, מכוני מחקר וכו'. היקף הפינוי של הציוד והאנשים הצריך 1.5 מיליונים של קרונות רכבת.²⁹⁹ כ-12 מיליון אנשים פונו עד סוף 1941, כאשר נבלמה ההתקדמות הגרמנית והצבא האדום עבר למתקפת-נגד.³⁰⁰ מספר זה כולל גם מאות אלפי מפונים ממוסקבה ולנינגרד. פינוי בהיקף קטן התבצע בחודשי הקיץ-סתיו 1942, כאשר הצבא הגרמני התקדם לעבר סטלינגרד וקווקז.

הפינוי שעיקרו התרחש במחצית השנה הראשונה של הפלישה הגרמנית, בחודשי יולי-נובמבר 1941, חודשי הנסיגה המבוהלת ומפלות בחזית, התבצע בתנאים הקשים ביותר. רכבות עם המכוונות והציוד והעובדים עם משפחותיהם, היו לעתים קרובות שבועות בדרך עד שהגיעו ליעדם. חלק מהרכבות נפגעו בהפצצות גרמניות בדרך. פה ושם נשארו רכבות ובהם מכוונות הדרושות להפעלת בית החרושת המפונה, תקועות בתחנות רכבת שונות בדרך, חלקם הגיעו ליעדיהם מאוחר יותר וחלקם לא הגיעו כלל.

התנאי ההכרחי להפעלת המפעלים במקומותיהם החדשים היו חומרי גלם: מתכות מכל הסוגים, פלדה, פחם ומקורות אנרגיה אחרים. באזורים שנכבשו על ידי הגרמניים עד שלהי סתיו

²⁹⁸ נאומו סטאלין, עמ' 17

²⁹⁹ P.N.Pospelov, Istoria Velikoi, tom 2, p.148 : Nikolai Voznesenski, Voennaia Ekonomika SSSR v Period Otechestvennoi Voyny, Moskva 1948, p. 41

³⁰⁰ Sovetskii Tyl v Pervyii Period Velikoi Otechestvennoi Voyny, Sbornik Dokumentov, Moskva, 1988, p. 139

1941 נשאר מקורות רבים של חומרי גלם ומפעלי ההפקה והיצור שלהם. גם אלה שפוננו, נדרשו חודשים רבים להפעלתם. מקור סובייטי כתב על כך :

בהשוואה ליוני 1941, הופקו בסוף אוקטובר 1941 33 אחוז מהברזל הגולמי, 42 אחוז מהפלדה, 42 אחוז מהברזל המעורגל. בסוף דצמבר ירדה תפוקת הפלדה בשני שלישים... אבדו לנו כל מכרות הפחם באגן הדון ובאגן מוסקבה: מתכות אל-ברזליות מעורגלות חסרו כליל והתפוקה התעשייתית הכוללת ירדה מאז יוני בערך במחצית. הייתה זאת נקודת השפל הנמוכה ביותר בתקופת ימי המלחמה. העתקת תעשיית המטוסים פגעה קשות ביצור כלי טיס... בשל הפינוי חלה ירידה תלולה בייצור הטנקים בשלהי הסתיו ובחודשי החורף והוא הדין בייצור התותחים והתחמושת... בתעשיית התחמושת נתגלה מחסור חמור בנתכי-ברזל, ניקל ובמתכות אל-ברזליות, ומחסור נואש באלומיניום. אבדן אגן הדון על התעשיות הכימיות המפותחות שבו ופינוי התעשיות הכימיות של מוסקבה ושל לנינגרד גרמו לירידה תלולה בחומרי-נפץ... במפעלים היה מחסור חריף בעובדים...³⁰¹

ולמרות זאת, ובהעדר תכנון מרכזי מפורט, המפעלים שהגיעו ליעדיהם, התמקמו והתחילו ליצר. במקרים רבים המכונות הופעלו עוד בטרם שהושלמו הקירות והגגות במבנים שבהם היצור החל. כבר עד תום שנת 1941 סיפקה התעשייה הצבאית 4,800 טנקים ו-9,700 מטוסים לצבא הסובייטי, אך האבדות בטנקים ומטוסים היו גדולים ממספר זה. מאידך, במהלך שנת 1942, יצרה התעשייה הצבאית הסובייטית כ-24,500 טנקים ותותחים מתנעים וכ-25,500 מטוסים, מספרים הגדולים בהרבה ממה שיצרה התעשייה הגרמנית ובמספרים גדולים בהרבה מהאבדות בקרבות. בשנת 1943 יצרה התעשייה את אותה כמות הטנקים כמו בשנת 1942 אך מספר המטוסים היה 34,845, ושנה לאחר מכן, בשנת 1944 יצרה התעשייה כ-29,000 טנקים ולמעלה מ-40,000 מטוסים. כן גדל כל הזמן מספרם של תותחים שהתעשייה יצרה.³⁰²

הישגים אלה של התעשייה הביטחונית של ברית המועצות, שהתבצעו בתנאים קשים ביותר, וללא כל השוואה לפעולותיהם של התעשיות הביטחוניות במדינות אחרות שנטלו חלק במלחמת העולם השנייה, הושגו הודות לאנשים שהפעילו תעשייה זו: המנהלים, המהנדסים והפועלים. אנשים אלה היו מקרב כל העמים שחיו בברית המועצות: רוסים, אוקראינים, ביילורוסים ובני עמים אחרים, אך ליהודים שביניהם היו חלק בולט ביותר, הרבה מעבר לאחוז שלהם בקרב האוכלוסייה של ברית המועצות.

³⁰¹ Pospelov, Istoria Velikoi., tom 2, pp. 160-161. אלקסנדר ורט, רוסיה במלחמה 1941-1945, כרך א', תל אביב, 1968, עמ' 162 – 163 :

³⁰² Overy, Russias War, pp. 155, 171 : 9,300 טנקים וכ-15,400 מטוסים: Oxford Encyclopedia, pp.1216-1217

ב. יהודים בהקמת התעשייה הביטחונית ובניהולה

שנים לפני המלחמה היה ליהודים מעמד בולט בתכנון ובפיתוח התעשיות הביטחוניות, הן בדרג התכנון והניהול והן בדרג הטכני-הנדסי, ובכל הרמות, מרמה המיניסטרילית (קומיסרים עממיים) ועד לצוותי תכנון הנשק, ועד למפעל המייצר. השורשים להתפתחות זו היו אלפי צעירים יהודים שמילאו את ספסלי האוניברסיטאות עוד בשנות העשרים, כאשר המהפכה הקומוניסטית פתחה בפניהם אפשרות ללמוד ולקבל השכלה גבוהה. בתחילת שנות ה-30 אחוז הסטודנטים היהודים במוסדות ההשכלה הגבוהה נע בין 12 ועד 15 אחוזים, בעוד היהודים היוו 1,8 אחוז מהאוכלוסייה הסובייטית.³⁰³ כתוצאה מכך נוצרה שכבה גדולה של אינטליגנציה טכנולוגית-הנדסית יהודית, שתפסה עמדות בכירות בניהול ובפיתוח של התעשיות הביטחוניות. במקביל לכך, יהודים רבים, עמך, שהפרנסות המסורתיות שלהם נהרסו בעקבות המהפכה, השתלבו כפועלים במפעלי התעשייה, ובהיותם ככלל ברמת השכלה גבוהה יותר מרובות רבות של בני הכפר שזרמו למרכזי התעשייה החדשים, זכו הם להתקדם תוך עבודתם ולתפוס עמדות בכירות יותר במפעלים.³⁰⁴ אלפי יהודים הועסקו ותרמו רבות לפיתוח התעשייה הביטחונית של ברית המועצות. פרק זה מתייחס למעטים בלבד, בעמדות הבכירות של ניהול תעשיות אלה והמובילים בתחום פיתוח אמצעי המלחמה, שנתנו לצבא הסובייטי במלחמתו בגרמניה הנאצית את הנשק הדרוש לניצחון.

התעשייה הכבדה שפותחה בשנות החומש הייתה היסוד וחלק מהתעשייה הביטחונית. אחד האנשים הבולטים שפעל במשך שנים לפיתוח התעשייה הכבדה ואת דרכי תחבורה, שהיו כה חיוניים להתפתחות תעשייה זו, לעוצמתה הצבאית ובהמשך לניהול המלחמה הפטריוטית הגדולה, היה לזר קגנוביץ'. קגנוביץ' נחשב בצמרת הסובייטית כמארגן מעולה ובתחום זה מילה תפקידים רבים. בשנים 1935-1944 הוא היה הקומיסר העממי לתחבורה ובו-זמנית, בשנים 1937 - 1940 הוא מילה תפקידים נוספים, ביניהם קומיסר העממי לתעשייה הכבדה, לתעשיית הדלק וכו'. בברית המועצות, בגלל המרחקים הענקיים ומערכת כבישים בלתי מפותחת, עיקר התחבורה הייתה מבוססת על מסילות הברזל.

עם המתקפה הגרמנית, מערכת הרכבות הייתה צריכה לספק רבבות קרונות וקטרים לפינוי מפעלי התעשייה ומיליוני עובדיהם על משפחותיהם, זאת במקביל לצורכי הצבא ותיקון המסילות והגשרים שנפגעו קשות מהתקפות חיל האוויר הגרמני. במציאות זו, בעיקר במחצית השנה הראשונה למלחמה, ולמרות המחסור בקרונות וקטרים, הקומיסריאט לתחבורה עמד במשימה. בעקבות פיתוח מקורות גלם חדשים מעבר להרי אורל באסיה, במקום המקורות שנתרו בשטחים שכבשו

³⁰³ Leonid Mininberg, *Sovetskie Evrei v Nauke I Promishlennosti SSSR v Period Vtoroi Mirovoi Voiny (1941-1945)*, Moskva, 1995, p. 14; Mordechai Altshuler, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust*, Jerusalem, 1998, pp. 122-123

³⁰⁴ יעקב לשצ'ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית, תל אביב, תש"ג, עמ' 192 - 193, 204.

הגרמנים, היה הכרח לחבר במסילות ברזל מקומות אלה למפעלי התעשייה, שגם הם התמקמו במקומות חדשים. למרות קשיים רבים וכישלונות לא מעטים בבצוע, הרי במבחן התוצאה הקומיסריאט העממי לתחבורה, הצליח בכך. במקביל לפינוי היה על מערכת הרכבות להוביל באותם החודשים הקריטיים מיליוני מגויסים חדשים לצבא להוביל תגבורות והספקה לחזית, ולפנות רבבות חיילים פצועים לעורף. העומס על מערכת מסילות הברזל לא פסק במהלך כל המלחמה וכאשר אחרי מערכת סטלינגרד החל הצבא הסובייטי להתקדם מערבה לאורך כל החזית, היה צורך דחוף לשקם את כל מסילות הברזל שהיו הרוסים לחלוטין בשטחים המשוחררים, כדי לספק לצבא המתקדם את צרכיו. כדי לעמוד במשימה זו, הוכרז ב-15 באפריל 1943 על מצב צבאי במסילות הברזל, עובדי מסילות הברזל הוכרזו כמגויסים והועמדו תחת משמעת צבאית. על עברות ואי מילוי הוראות הועמדו עובדי מסילות הברזל למשפט בפני בתי משפט צבאיים. העונשים שהוטלו היה פיטור מעבודה ושילוח לחזית, לעתים ליחידות עונשים מיוחדות.³⁰⁵ מרשל ז'וקוב כתב על עבודתם של מסילות הברזל:

פעילות העורף המבצעי במלחמה שחלפה הייתה תלויה במידה רבה בקיומה של מערכת מסילות ברזל בעלת כושר גבוה... בלי פעילותם הטובה של מסילות הברזל לא ניתן היה לבצע שינויים מבצעיים תכופים במהלך המלחמה, וגם תנועה בלתי-מופרעת של אמצעים טכנולוגיים וחומריים למרחקים ענקיים.³⁰⁶

הפינוי והיכולת של מערכת התחבורה לספק את צורכי הצבא בלחימה ואת התעשיות הביטחוניות, היו הצלחה גדולה, וללזר קגנוביץ היה חלק בהישג זה. ניקולי וזנסנסקי, הממונה על התכנון הממלכתי (גוספלן) בשנות המלחמה, האיש שהיה אחראי על כל המשק וכלכלת המלחמה כתב: " למרות הקשיים העצומים של שנות המלחמה, מערכת התחבורה הסובייטית ביצעה ושירתה בהצלחה את צורכי הצבא הסובייטי ומשק המלחמה".³⁰⁷ קגנוביץ, בנוסף להיותו הקומיסר העממי לתחבורה, היה חבר "הועד הממלכתי להגנה", חבר הפוליטבירו והיהודי שמילה את התפקידים הבכירים ביותר בעת שלטונו של סטלין. הוא היה שותף לסטלין בטיהורים השונים ובמאסרים המוניים שבוצעו בשנים לפני המלחמה וקורבנותיהם היו רבבות רבות של אנשים. עם זאת ראוי לציין את תרומתו למאמץ המלחמה ולניצחון על גרמניה הנאצית.³⁰⁸

בדצמבר 1936 הוקם בברית המועצות הקומיסריאט העממי לתעשיות הביטחוניות וכראשו התמנה היהודי משה רוחימוביץ' (Moisieï Lvovich Rukhimovich). תפקידו בטרם התמנה

³⁰⁵ G.A.Kumanev, Voïna I Zheleznodorozhnyi Transport SSSR 1941-1945, Moskva 1988, p.174
Voznesenski, Voennaia Ekonomika SSSR, p. 106

³⁰⁶ .Kumanev, Voïna I Zheleznodorozhnyi Transport , p. 57

³⁰⁷ Voznesenski, Voennaia Ekonomika SSSR, p. 107

³⁰⁸ Mininberg, Sovetskie Evrei, pp.226-229 : Rzhesheshevski, Velikaia Otechestvennaia Voïna, p.327

לקומיסר עממי לתעשיות הביטחוניות היה סגן הקומיסר העממי לתעשייה הכבדה. רוחימוביץ הניח את היסודות התיכונים והמבניים לתעשייה הביטחונית הסובייטית. במסגרת הטיהורים הסטליניסטיים בשנים 1936 – 1938 רוחימוביץ נאסר באוקטובר 1937 וב-29 ביולי 1938 הוצא להורג. רוחימוביץ הוחלף בתפקידו על ידי מיכאיל קגנוביץ, אחיו של לזר קגנוביץ, שמילה מקודם תפקידים בכירים בתעשייה האווירית ובתפקידו האחרון היה סגנו של רוחימוביץ. מיכאיל קגנוביץ היה בתפקיד קומיסר עממי לתעשיות ביטחוניות עד ינואר 1939, כאשר התמנה לקומיסר עממי לתעשייה האווירית. חינו של מיכאיל קגנוביץ סר אצל סטלין. הוא פוטר מתפקידו ובוועידת המפלגה בפברואר 1941 סטלין נזף בו בפומבי. קגנוביץ, שבועות אחדים לאחר מכן, על סף מאסרו, התאבד בירייה.³⁰⁹

אחד הדמויות שתרו רבות לפיתוח אמצעי לחימה לצבא הסובייטי היה בוריס ואנניקוב הקומיסר העממי של התעשייה הביטחונית מפברואר 1939 ועד יוני 1941. ואנניקוב לחם במלחמת האזרחים בשורות הצבא האדום בקווקז. לאחר הקרבות למד הנדסה במכללה הטכנית הגבוהה במוסקבה ומאז שנת 1926 ניהל מפעלי תעשייה כבדה במקומות שונים. ב-1938 התמנה לסגן קומיסר עממי של התעשייה הביטחונית. עם מינויו לתפקיד קומיסר העממי של התעשייה הביטחונית במקומו של מיכאיל קגנוביץ ולאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, החל ואנניקוב בתכנון להקים את מפעלי התעשייה הביטחונית החדשים באזורים מזרחיים יותר של המדינה, הרחק יותר מהגבול עם גרמניה הנאצית בפולין הכבושה. תכנית זו סייעה הרבה כאשר התעורר הצורך עם הפלישה הגרמנית לפנות במהירות את מפעלי התעשייה הצבאית מזרחה. ואנניקוב עמד על כך שלקומיסריאט שלו יהיו מפעלי פלדה משלו שיספקו את הצרכים של התעשייה הצבאית, ולא בכפיפות הקומיסריאט העממי למטלורגיה ויצור מכונות. גישה דומה הוא נקט בכל הקשור לבנייה ופעל להקמת אגף עצמאי לבנייה במסגרת הקומיסריאט העממי שלו, שלא בכפיפות לקומיסריאט לבנייה. בתכניות אלה הוא התנגש והיה במאבק עם הקומיסריאטים הנוגעים בדבר.

לכאורה דרישותיו לא היו צודקות, אך כאשר עם פרוץ המלחמה היה צריך להקים ולהפעיל במהירות את מפעלי התעשייה המפונים, הרי לא היה צורך בתאומים בין קומיסריאטים עממיים שונים ובזבוז זמן יקר בהספקת פלדה למפעלים ולבניית מבנים עבורם. ואנניקוב השיג גם אישור מסטלין שמאסר של מנהל מפעל תעשייה צבאית על ידי ה-נ.ק.ו.ד., מחייב אישור ממועצת הקומיסרים העממים, דבר שהפחית את הפגיעה בסגל הבכיר של התעשייה הצבאית, שרבים מאנשיה נפגעו בטיהורים שנערכו בסוף שנות ה-30. צעדים אלה שואנניקוב נקט בתקופת היותו קומיסר העממי לתעשיות הביטחוניות הוכיחו עצמם במהלך הפינוי, הפעלה מהירה של המפעלים

Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 191-194 ³⁰⁹ : Arkady Vaksberg, *Stalin Against the Jews*, New York, 1994, p. 187; Genadii Kostyrchenko, *Tainaia Politika Stalina*, Moskva, 2001, pp. 200-201 . קוסטירצ'נקו . מייחס את סילוקם של רוחימוביץ ו-מ. קגנוביץ מתפקידיהם ובהמשך את קץ חייהם, לאנטישמיות של סטלין.

במקומות אליהם פונו והספקה אמצעי לחימה לצבא הסובייטי, שאיבד אלפי מטוסים, טנקים וכלים ארטילריים בחודשי המלחמה הראשונים, בעת הנסיגה המבוהלת.³¹⁰

בתחילת יוני 1941, שבועות אחדים לפני ההתקפה הגרמנית, הודח ואנניקוב מתפקידו וימים אחדים לאחר מכן נאסר. הוא הואשם בהשתייכות בקשר צבאי והיותו מרגל גרמני, ובחקירתו הוכה ועונה. ישיבתו במרתפי נ.ק.ו.ד. בבית הסוהר לוביאנקה במוסקבה הייתה קצרה. ב-17 ביולי 1941, בהיותו בתא מבודד בו הוחזק, נקרא ואנניקוב להתייצב בפני החוקר שעסק בחקירתו והפעם הנ"ל פנה אליו באדיבות בלתי רגילה בשאלה, תוך שימוש בשמו הפרטי ושם אביו: "בוריס לבוביץ', אם פתאום הייתה פורצת מלחמה עם גרמניה ואם בשלבים הראשונים למלחמה היו לגרמנים הצלחות גדולות, לאן ניתן היה לפנות את מפעלי התעשייה הצבאית שלנו?" ואנניקוב שהופתע מהשאלה [כנראה גם מהידיעה על המלחמה], ענה לאחר הפסקה קצרה "אינני מסוגל להשיב מיידית, אך אני מכיר היטב כל אחד ממפעלי התעשייה ותוך יומיים אוכל להכין מסמך כיצד לעשות זאת". החוקר השיב "מצוין" והשאיר לו מחברת עם עפרונות אחדים כדי להכין את המסמך. כעבור יומיים המסמך היה מוכן. למחרת הגשת המסמך, ולאחר חבישת פצעי העינויים שלו ולבוש בבגדים חדשים, ואנניקוב הובהל לקרמל והובא בפני סטלין. בחדר נוכחו גם בריה ומולוטוב. סטלין החזיק בידיו את המסמך שואנניקוב הכין ובפנותו אליו ואמר: "התכנית שלך מצוינת, תעביר זאת לקומיסר העממי לתעשייה הביטחונית אוסטינוב (Ustinov), אתה מתמנה לסגנו ותתחילו מייד בביצוע תוכנית הפינוי שלך. הגרמנים מתקרבים כבר לסמולנסק", וכעבור רגע הוסיף "אנחנו טעינו [בקשר למאסר שלך], נבלים העלילו עליך, אל תיעלב" ובחיוך הוסיף "גם אני ישבתי בבית סוהר". ואנניקוב השיב: "אותך חבר סטלין הכניסו לבית סוהר אויבים, אך אותי – אנשים משלנו". מפגישה זו נסע ואנניקוב ישירות לקומיסריאט לתעשייה הביטחונית והתחיל בתפקידו בארגון הפינוי והפעלת המפעלים מחדש.³¹¹

בסתיו 1941 הוקם קומיסריאט ליצור תחמושת, בנפרד מקומיסריאט לתעשייה הביטחונית, ובפברואר 1942 ואנניקוב הועמד בראשו. בהנהגתו גדל יצור התחמושת כבר בשנת 1942 פי שלשה ושנה לאחר מכן פי ארבעה. עבור הצטיינותו בתפקיד זה הוא קיבל אות ותואר "גיבור העבודה הסוציאליסטית" (Герои Социалистического Труда) שהיה מקביל לתואר "גיבור ברית המועצות". ב-1944 קיבל ואנניקוב דרגה של גנרל-פולקובניק, הדרגה הגבוהה ביותר לפני תואר מרשל. באוגוסט 1945 מינה סטלין את ואנניקוב כסגן יושב ראש הועדה ליצור פצצה גרעינית, ועדה

³¹⁰ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp.212-213. : Rzheshovski,, *Velikaia Otechestvennaia Voina*, p.299
³¹¹ Sverdlov, *Encyklopedia* pp. 250-251

שבראשה עמד בריה. בתחילת 1946 ואנניקוב התמנה יושב ראש המנהל לתעשייה הגרעינית וכסגנו התמנה הפיסיקאי אברהם יפה.³¹²

על הנקודה היהודית אצל ואנניקוב מסופר שבביקורו בפסח 1945 במפעל תעשייה בעיר גורקי, בניסוי תותח 85 מילימטר חדש לטנק T-34, הוא פנה למנהל המפעל היהודי מארק אורלובסקי וביקש ממנו להכין עבורו ועבור אשתו שהייתה עמו ולמשפחת המנהל סדר פסח. ואכן סדר כזה הוכן והתבצע.³¹³

קומיסר עממי לבינוי בשנות המלחמה היה שמעון גינסבורג. גינסבורג לחם בשורות הצבא האדום במלחמת האזרחים. במחצית השנייה של שנות ה-20 הוא סיים את בית הספר הטכני הגבוה במוסקבה ובשנים 1937 – 1938 היה סגן קומיסר עממי לתעשייה הכבדה ובשנת 1939 מונה לקומיסר העממי לבינוי, תפקיד שהחזיק בו עד 1946. בתקופת היותו בתפקיד אחרון זה, כל הבינוי הממלכתי היה מוקדש לענייני ביטחון. במאי 1950, במסגרת המסע נגד יהודים, הואשם גינסבורג באי סדרים כספיים ובניהול כושל של כוח האדם בפעלים שבכפיפות למיניסטרויון שלו ופוטר מתפקידו.³¹⁴

מינינברג כותב בספרו על 30 יהודים שהיו בתפקידי סגני קומיסרים עממיים בקומיסריאטים שניהלו את התעשייה הביטחונית. חלק מהם היו בו-זמנית גם מנהלי מפעלים בהם יצרו את כלי המלחמה. ליאוניד בילאחוב (Belakhov) שהיה סגן קומיסר העממי של הצי ובין הפעולות עליהם קבל אות לנין היה הסדר העברת נפט שהיה חיוני לניהול המלחמה, מאזורי באקו דרך הים הכספי ומשם באמצעות צינור ארעי שהונח על ספינות וסירות בתעלת אורל-כספי שהתכסתה קרח בחורף ותנועת הספינות הופסקה שם. כאשר הצבא הסובייטי בקיץ 1944 הגיעה לאזורי נהר הדנובה, (רומניה, הונגריה ובהמשך לאוסטריה) ארגן בילאחוב את הסדרי השיט על הנהר והספקה צבאית דרכו. סגן הקומיסר בקומיסריאט לבניית אוניות, ובעיקר ספינות מלחמה, היה גריגורי קאפלון, שעד למינוי זה היה מנהל המספנה הגדולה בוולאדיבוטסק במזרח הרחוק. כסגן קומיסר לתעשייה הכימית בתקופת המלחמה היה ליאון לוקשין (Lokshin). סגן קומיסר לתעשיית הפלדה היה שמעון רזניקוב. כאשר אחד ממפעלי פלדה המרכזיים שפעל בנובו-טאגילסק פיגר ביצור פלדה שהיה חיוני ליצור טנקים, קיבל על עצמו רזניקוב ניהול המפעל ותוך זמן קצר הפך המפעל למוביל ביצור הפלדה. כסגן קומיסר לתעשיית מטוסים בתקופת המלחמה היה סימיון (שלמה) סנדלר. יהודים כסגני

³¹² Ibid., pp. 252-254 :Rzheshovski, Velikaia Otechestvennaia Voina, p. 299 : Mininberg, Sovetskie Evrei, pp. 214-215

³¹³ Sverdlov, Encyklopedia ma, p. 253 . ואנניקוב שזכה שלוש פעמים בתואר גיבור העבודה הסוציאליסטית, p. 253 . היה בתפקידי מפתח בממשל הסובייטי עד 1958 כאשר נאלץ לפרוש עקב מחלתו. הוא ניפטר בשנת 1962

³¹⁴ Slovar-Spravochnik, p.140(אולינסקי) עמ' 21 (אוסף דימיטרי) : איו"ש, 043/5, עמ' 21

קומיסרים עממיים היו גם בקומיסריאטים לחשמל, לצי נהרות, לתעשייה כבדה, תעשיית דלק

וכו'.³¹⁵

ד. יצחק זלצמן - "מלך הטנקים" (Tankovoi Korol)

המלחמה הפטריוטית הגדולה התנהלה בשלושת הזירות – באוויר, בים וביבשה, אך גורל המלחמה הוכרע בקרבות היבשה. הגורם המכריע בקרב היבשה במלחמה זו היה חיל השריון. קרבות הטנקים התנהלו בחזית, אך איכות הטנקים והכמות שלהם לעומת טנקי האויב, נקבעו על ידי מפתחי הטנקים ומנהלי מפעלי ייצורם בעורף.

גנרל-מיוזר זלצמן, שכונה בברית המועצות בזמן המלחמה "מלך הטנקים", היה הדמות המרכזית בייצור כלי השריון. מ-1938 ועד אוקטובר 1941 ניהל זלצמן את בית החרושת ליצור מנועים ופלדה על שם קירוב בלנינגרד. מפעל זה, אחד הגדולים של התעשייה הכבדה בברית המועצות, יצר לפני המלחמה קטרים, טרקטורים, טנקים, תותחים וכו'. במלחמת פינלנד, דצמבר 1939 – מרץ 1940 התברר שהטנקים T-28 ו-T-29, בהם היו מצוידים מרבית עוצבות השריון הסובייטיות, היו חדירים לכלי הנשק נגד טנקים של הפינים, והיה צורך בטנק בעל שריון עבה יותר. במפעל נעשו עוד לפני המלחמה ניסויים לטנק כבד עם שריון שנתן הגנה טובה לצוות. דגמים ראשונים של טנק זה, שמאוחר יותר כונה KV (על שם קלים וורושילוב, הקומיסר העממי להגנה), הוכנסו לקרב והוכיחו עצמם בהתקפה על קו ההגנה הפיני החזק שכונה "קו מנרהיים". בעקבות זה הוחל ביצור המוני של טנק זה KV-1, שמשקלו היה 47,5 טון, תותח 76 מ"מ ומנוע דיזל. במפעל יצרו את כל חלקי הטנק.³¹⁶

עם הפלישה הגרמנית הגביר המפעל את היצור ובסוף חודש יולי סיפק המפעל לצבא 10 טנקים יום-יום, ובאוגוסט 200 טנקים, זאת תוך הפצצות אוויר על המפעל. טנקים אלה שסופקו למגני העיר הוו תרומה חשובה ביותר למניעת כיבושה. זלצמן התמנה באותם הימים גם חבר הוועדה להקמת קו הביצורים על העיר. הגרמנים הגיעו למרחק של 4 ק"מ מהמפעל ומתוך עובדיו הוקמה דיוויזיה של "גיוס עממי" שחלק מאנשיו היו בעמדות הגנה וחלק המשיך לעבוד. חלק מהעובדים איישו טנקים שיצרו והצטרפו למגני העיר. טנקים שנפגעו פונו על ידי עובדי המפעל מהחזית, תוקנו והוחזרו לקרב. עובדי המפעל איישו תותחים ומקלעים אנטי-אוויריים שהגנו על המפעל. המפעל המשיך ליצר תחת אש ארטילרית והפצצות, ספג פגיעות ואבדות, אך המשיך לעבוד וליצר טנקים.³¹⁷ באוקטובר 1941 הוחלט במוסקבה שיש לפנות מלנינגרד הנצורה, דרך אגם לאדוגה ובמטוסים חלקים מהמפעל ואלפים מעובדיו לצ'ליאבינסק שבהרי אורל, שם היה כבר מפעל ליצור טנקים KV.

³¹⁵ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 231-238, 478-481

³¹⁶ איו"ש 043/6, עמ' 4 (7)

³¹⁷ שם, עמ' 5 (8).

לפני המעבר לצ'ליאבינסק נקרא זלצמן אל סטלין, הגיע בטיסה מלנינגרד הנצורה למוסקבה, וזה הודיע לו על ההכרח לפנות את המפעל מלנינגרד. סטלין הציע לו לקבל את התפקיד של קומיסר עממי לתעשיית הטנקים. הקומיסריאט לתעשיית טנקים הוקם ב-11 בספטמבר 1941. זלצמן השיב שבשלב הנוכחי הוא מעוניין להמשיך בתפקידו, אך הסכים בו-זמנית לקבל גם תפקיד של סגן קומיסר עממי לתעשיית טנקים ובתפקידו זה כאחראי על כל מפעלי הטנקים באורל. בתחילת פברואר 1942 בהיותו בצ'ליאבינסק קיבל זלצמן טלפון מסטלין, וזה אמר לו:

"חבר זלצמן, כל אנשי הצבא טוענים שהטנק T-34 הוא בעל תכונות מצוינות. אני יודע שאתה מאוהב בטנקים הכבדים, אך בקשתי היא שתיתן את העדיפות ל-T-34. מטלפנים אלי מפקדי החזיתות, גנרלים מהשריון וכולם מבקשים להגדיל את היצור של הטנק הבינוני T-34: הם נעים מצוין בשלג עמוק, הם ניידים ביותר – הם טסים כמו סנוניות. פינינו את בית החרושת מס' 183 מחרקוב לניז'ני טאגיל (Nizhni Tagul), והנה כבר פברואר וטנקים אין. סילקנו משם את המנהל, נעמיד אותו לדין. אנא, תהיה למחרת בניז'ני טאגיל, יש לך סמכויות של סגן קומיסר עממי, הועד המרכזי נותן לך כל הסמכויות, תנקוט בכל הצעדים... העיקר שטנקים יתחילו לצאת מהמפעל".³¹⁸

זלצמן הגיע לשם מיידית, הביא עמו קבוצת מומחים מצ'ליאבינסק וארגן מחדש את היצור שעבר לשיטת סרט נע (קונוייר). המפעל נהיה הגדול ביותר ליצור טנקי T-34 והגיע ליצור 25 – 30 טנקים ליום. על הישג זה קבל זלצמן אות לנין. העדיפות שזלצמן נתן למפעל בניז'ני-טאגיל, היו על חשבון מפעל שיצר חלקי תותח 76 מ"מ, שהורכב על T-34, מפעל שהיה בממלכת המחנות (גולאג) של ה-נ.ק.ו.ד. בריה התקשר טלפונית לזלצמן ואיים להעניש אותו על כך. זלצמן השיב לו שהדבר הכרחי ושהוא קיבל על כך אישור מהוועדה הממלכתית להגנה (GKO) בראשותו של סטלין. בריה נאלץ לוותר.³¹⁹ זלצמן הגביר את יצור טנקי T-34 שהפכו לטנק העיקרי של חיל השריון הסובייטי. הוא

התחיל ביצור טנקים אלה גם במפעלו בצ'ליאבינסק, מבלי להפסיק את יצור טנק הכבד KV. בתפקידו זלצמן פיקח על הנעשה במפעלים השונים. בעקבות הצלחותיו בתפקידו כסגן הקומיסר העממי לתעשיית טנקים התמנה זלצמן על ידי סטלין, ביוני 1942, לקומיסר העממי לתעשיית הטנקים. בתי החרושת לטנקים הפזורים במקומות שונים, הופעלו ישירות על ידי הקומיסריאט, בלי

³¹⁸ Vladimir Sergiichuk, (אוסף אילינסקי), תיק זלצמן, כולל ביאוגרפיה שנכתבה על ידו: 043/6 איו"ש ³¹⁸ . מאמר (Sergiichuk, Tankovii Korol, Raduga, Kiev 1991, no.5, pp.105-106) (להלן 105-106). שכותרתו "מלך הטנקים". "ראדוגה" (קשת), כתב-עת שהופיע בשנים הראשונות של הגלסנוסט והפרסטרויקה בקייב. העורך הראשי היה ויטאלי קורוטיץ'

³¹⁹ , עיתון של האיגודים המקצועיים בברית המועצות מ-13 Trud: Sergiichuk, Tankovii Korol, pp. 106-107 . Gervash) "הקומיסר העממי של הטנקים" באוקטובר 1988, עמ' 18, מאמר של א. גרווש (Narkom)

דרגי ביניים. זלצמן הרחיב את פעולת הקומיסריאט גם לשיפוץ טנקים שנפגעו. באוגוסט 1942 כשהגרמנים התקדמו לעבר סטלינגרד והעיר הופצה קשות, בהם מפעל הטרקטורים שבעיר, זלצמן הגיע לשם, ארגן תיקון למאות טנקים שנפגעו בקרבות ושהוחזרו בעקבות זה לקרב.³²⁰ אך בריה לא שכח לזלצמן את הפגיעה במפעל בממלכת הגולגים שהיה כפוף לו. בסוף יוני 1943, בריה שמונה אז למפקח על תעשיית הטנקים מטעם ה-ג.ק.א., הגיע לביקור בצ'ליאבינסק ולקח עמו את זלצמן. בדיון על הגדלת הייצור במפעל, הבהיר בריה לזלצמן שהוא מתכוון להחזירו לניהול ישיר של המפעל, תוך ציון שזה לטובת העניין. בריה "הציע" לו שבו-במקום יפנה בכתב לסטלין, יבקש לשחררו מהתפקיד קומיסר עממי ולהחזירו לתפקיד של מנהל המפעל בצ'ליאבינסק. זלצמן הבין את משמעות "ההצעה" של בריה, כתב לסטלין וזה אישר את בקשתו. זלצמן הוחזר למפעל בצ'ליאבינסק.³²¹

כבר בחודשים הראשונים של המלחמה נוכחו הגרמנים לדעת שהטנק T-34 עולה באיכותו על הטנקים בהם היו מצוידים אז מרבית דיוויזיות השריון שלהם. גנרל היינץ גודריאן, הבולט בין מפקדי השריון בצבא הגרמני, כתב על הטנק T-34 הסובייטי: "בנובמבר 1941 באו לביקור לארמיית השריון שבפיקודי [ארמיית שריון מספר 2] קבוצת מהנדסים, תעשיינים וקצינים בכירים מחיל החימוש, כדי לשמוע ממקור ראשון על ניסיונו הטרי בלחימה נגד הטנק הסובייטי העדיף ה-T-34, ולהחליט איזה צעדים יש לנקוט כדי לסייע לנו להשיג עדיפות טכנולוגית על הרוסים. דעתם של קציני השריון בחזית הייתה שיש להעתיק את ה-T-34 כמו שהוא, היות ולדעתם זו תהיה הדרך המהירה ביותר לתקן את המצב הנחות של הטנקים הגרמניים. אבל המהנדסים לא הסכימו לכך. הסיבה לכך לא הייתה גאוותם המקצועית הטבעית למוצרי התכנון שלהם, אלא שיהיה בלתי אפשרי ליצור המוני של חלקים חשובים בטנק כמו מנוע דיזל מאלומיניום, בזמן הנראה לעין. גם כל הקשור עם פלטות השריון ידינו הייתה על התחנתונה בגלל מחסור בחומרי גלם. לפיכך הוחלט על הפתרון הבא: בניית הטייגר הטנק הכבד... וטנק הבינוני פנתר"³²²

זלצמן הפך את מפעל קירוב בצ'ליאבינסק לתשלובת הגדולה ביותר ליצור טנקים בברית המועצות והעיר זכתה לכינוי "עיר הטנקים" (Tankograd). בתשלובת שבניהולו נכללו בית-חרושת לטנקים שהיה קיים מקודם בצ'ליאבינסק, מפעל קירוב הלנינגרדי, מפעל "קראסני פרולטארי" (פרולטאר האדום) שפונה ממוסקבה, חלק ממפעל הטרקטורים שפונה מסטלינגרד, מפעל הדיזלים מס. 75 מחרקוב ובתי חרושת נוספים. בתשלובת הועסקו 75,000 עובדים. בשנת 1943 סיפקה התשלובת לצבא טנק T-34 משופר עם תותח 85 מ"מ שחדר את השריון של הטנקים הגרמנים

³²⁰ , עמ' 043/6110 איד"ש

³²¹ שם, עמ' 110 - 111

³²² Heinz Guderian, Panzer Leader, London, 1996, p.276

הבינוניים (מרק – 3 ומרק 4). בנוסף לטנקי KV הכבדים וטנקי T-34 הבינוניים התחילה התשובה ליצר טנק כבד יותר IS-1 (יוסף סטלין) עם תותח 122 מ"מ, משחיתי טנקים SU-100 ו-SU-155. משחיתי טנקים אלה שהיו למעשה טנק ללא צריח, אפשרו להציב עליהם תותחים בעלי קליבר גדול יותר, כדי להתמודד בטנקים הגרמנים הכבדים מסוג "פנתר" ו-"טיגר". עד תום המלחמה יצרה התשובה 45,000 מנועי דיזל לטנקים. אין אדם שני בברית המועצות שתרים כמו זלצמן ליצור טנקים. במאמרים שנכתבו שנים רבות לאחר מכן (תחילת שנות ה-90) כונה יצחק מויסיביץ' זלצמן "מלך הטנקים". זלצמן נשא את תואר גיבור העבודה הסוציאליסטית. בינואר 1945 הוענקה לזלצמן דרגה צבאית של גנרל מיור.³²³

זלצמן ניהל את תשובת צ'ליאבינסק עד קיץ 1949, כאשר נקרא למוסקבה להתייבב בפני הועדה לביקורת של המפלגה (KPK). בפגישה נוכחו גם בריה ומלנקוב. זלצמן נדרש להעיד נגד ראשי המפלגה הקומוניסטית בלנינגרד שנאסרו אז והואשמו שהם חותרים נגד הועד המרכזי של המפלגה הכלל-סובייטית במוסקבה ונגד הממשל הסובייטי המרכזי במוסקבה.³²⁴ זלצמן הכיר מקרוב את ראשי המפלגה מלנינגרד מהשנים בהם עבד שם, אך טען שהוא לא יודע מאומה על פעילות חתרנית מצידם. לזלצמן הוצא תפקיד של שר אם יסכים להעיד נגדם, אך הוא סירב. סירובו הועבר למחרת לסטלין. סטלין שאל במה התחיל זלצמן את תפקידו במפעל קירוב בלנינגרד בשנים לפני המלחמה, וכאשר נאמר לו שהתחיל כמנהל עבודה בדרג הנמוך ביותר, סטלין אמר "שיתחיל שוב בתפקיד זה, אך במפעל אחר". זלצמן הוצא מהמפלגה ובקושי מצא עבודה כדי להתקיים. את יחסו זה לזלצמן יש לראות גם על רקע המסע האנטי-יהודי החרף שהתנהל אז בברית המועצות. אחרי מות סטלין והוצאה להורג של בריה, הוחזר זלצמן למפלגה. הוא המשיך למלא תפקידים שונים, אך לא כאלה שבעת המלחמה. ביולי 1988 הוא נפטר.³²⁵ "ב"טרוד", עיתון האיגודים המקצועיים של ברית המועצות, בגיליון מ-1988, במבוא למאמר שכותרתו "הקומיסר העממי של הטנקים" (Tankovyi Narkom) נכתב: "להודות על האמת, אין אני כלל בטוח אם אנשים רבים מכירים את שם האדם עליו אני עומד לכתוב. אך הלא בשנות המלחמה שם משפחה זה היה מוכר בכל המדינה, ובמיוחד בקרב אנשי הטנקים ועובדי התעשייה הביטחונית...מדובר כאן על יצחק מויסיביץ' זלצמן – אדם שגורלו היה קשה".³²⁶

³²³ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 220-225, 236-237 : F.D. Sverdlov, *Evrei Generaly*, Moskva, 1993, p. 90

³²⁴ ראשי המפלגה בלנינגרד הואשמו שהם רוצים להפוך את לנינגרד לבירתה של הרפובליקה הסובייטית הרוסית והאשמות נוספות. מסע טיהורים זה נגד הצמרת ומאות בכירים אחרים של המפלגה באזור לנינגרד, בשנים 1948 - 1950. בשנת 1950 הוצאו רבים *Leningradskoe Delo* מכונה בהיסטוריוגרפיה הסובייטית "הפרשה הלנינגרדית" – מהנאשמים להורג.

³²⁵ , עמ' 111. 043/6 ארכיון יד ושם

³²⁶ טרוד, 13 אוקטובר 1988, עמ' 18.

יהודים רבים הועסקו בשכלול ופיתוח כלי שריון. אחד ההישגים של תעשיית הטנקים היה יצור מנוע דיזל במקום מנוע הבנזין שהיה על הטנקים הסובייטיים לפני המלחמה ושבפגיע בטנק גרמה בקלות לשריפה. מי שעשו רבות לפיתוח מנוע דיזל במחצית השנייה של שנות ה-30 היה יעקב ויכמן. המנוע יוצר במפעל הדיזלים בחרקוב ולאחר הפינוי פעל כחלק מהתשלובת בצ'ליאבינסק, המנדס הראשי של המפעל משנת 1940 היה יעקב נוויאז'סקי. מינינברג מזכיר בספרו עוד עשרות רבות של מהנדסים יהודים שתרמו לשיפור כלי השריון ולמצוא תשובה בשדה הקרב לטנקים גרמנים חדשים בעלי תותחים טובים יותר, כגון תותח 88 מ"מ, ובעלי שריון וניידות טובים מקודמיהם.³²⁷

במהלך המלחמה הפטריוטית הגדולה, תעשיית הטנקים הסובייטית התחרתה בהצלחה בתעשיית הטנקים הגרמנית, ובכמה תחומים הקדימה ועלתה עליה, וזאת למרות הפינוי של מרבית המפעלים והזמן שנדרש להפעלתם מחדש, ולספק את חומרי הגלם שנעשו בתנאי מלחמה קשים. הטנק הבינוני T-34, ובמיוחד הדגם עם התותח 85 מ"מ, וכן הטנק הכבד KV, שמרבית התותחים הגרמנים לא חדרו את השריון שלו בצריח, הפתיעו את הגרמנים. הם נאלצו בבהילות לעבות את שריון הטנקים הבינוניים ולפתח במהירות את טנקי הטיגר והפנתר הכבדים. תעשיית הטנקים הסובייטיים הגיבה על כך בפיתוח הטנק הכבד JS שהוכנס לקרב בשנת 1944 ודגם משופר שלו ב-1945, לקראת סוף המלחמה. ה-JS היה הטנק הטוב ביותר במלחמה. אלן קלרק בספרו "מבצע ברברוסה" כתב על הטנקים הסובייטיים לעומת הטנקים הגרמניים:

במשך המחצית הראשונה של 1943 נמצא הצבא הגרמני במזרח בירידה מספרית מתמדת... מצב הציוד הוסיף להחמיר, במיוחד ביחידות הפאנצר (שריון)... לעומת זאת הוסיפו הרוסים לייצר כמויות עצומות של שריון, בשינויים מזעריים. מרכבי T-34 יוצאים מבתי חרושת כאלפיים לחודש... חיל החימוש הסובייטי פיתח שני תותחים נגד-טנקים חדשים, האחד ארוך קנה בן 100 מ"מ והשני בן 122 מ"מ ... זאת ועוד: בהתרכזם בדגימה מחדש של תותח ובפיתוח המרכבים הקיימים, עדיין עלה בידי הרוסים את ייצורם לשני מרכבים בסיסיים, ה-KV וה-T-34 – מצב דברים מוצלח אשר נמשך עד סוף המלחמה.³²⁸

המגבלה הגדולה של הטנקים הסובייטיים בשנה הראשונה של המלחמה היה היעדרות מכשירי רדיו במרבית הטנקים ולדרג הפיקודי היה קשה לשלוט בהם בקרב בדר הטקטי. החל בשנת 1942 קבלו הסובייטים 35,000 מכשירי רדיו במסגרת הסיוע האמריקני, והטנקים צוידו בהם. דבר זה הגדיל בהרבה את אפשרות של המפקד לשלוט על הטנקים בקרב והפעלתם המרוכזת.³²⁹ התעשייה הכבדה האמריקנית ויתכן גם זו הבריטית, עלו על התעשייה הכבדה הסובייטית, אך במהלך כל

³²⁷ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 69-86

³²⁸ אלן קלרק, מבצע ברברוסה, עמ' 271 – 272.

³²⁹ Overy, *Russia's War*, pp. 192-194

המלחמה הם לא הצליחו לייצר טנקים שהשתוו לטנקים הסובייטיים. ביחס לגרמניה ניתן לסכם בהכללה שבאיכות הטנקים התעשייה הצבאית הסובייטית וזו הגרמנית עמדו ברמה שווה, אך מספר הטנקים שהסובייטים סיפקו ליחידותיהם, עלה בהרבה על מספר הטנקים שהגרמנים יצרו. ובשדה הקרב היבשתי, השילוב של האיכות והכמות של הטנקים הסובייטיים, החל בקרבות קורסק בקיץ 1943 ועד תום המלחמה, הכריעו את המערכה. ליהודים, מפתחי הטנקים ומנהלי המפעלים שיצרו את הטנקים, ובמיוחד ליצחק זלצמן ועשרות רבות אחרים, היה חלק נכבד ביותר בהישג זה.

ג. יהודים בתעשייה אווירית ופיתוח כלי טיס

היסודות לתעשיית מטוסים בברית המועצות הונחו בסוף שנות ה-20 - תחילת שנות ה-30. העבודה העיקרית לפיתוח מטוסים נעשתה במוסדות הבאים: "המכון האווירודינמי המרכזי", "המכון המרכזי למנועי מטוסים", באקדמיה הצבאית / אווירית ובמוני מחקר לתעופה צבאית במוסקבה ובחרקוב. היהודים היוו כ-25 אחוזים בסגל מכונים אלה.³³⁰ ב-1938, בעקבות הקרבות הקשים שהצבא האדום ניהל במזרח הרחוק נגד יפן בגבול מנדז'וריה וגידול סכנת מלחמה באירופה, הוחש הפיתוח של דור חדש של מטוסים. ומספרם הלך וגדל.

חיל האוויר הסובייטי בקיץ 1939, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, כלל למעלה מאחד עשר אלף מטוסי לחימה, אך רובם המכריע טיפוסים מיושנים, שנפלו מאיכותם של המטוסים שהיו לרשות חיל האוויר הגרמני. מספר זה כלל למעלה מ-5,000 מפציצים מהם רק 40 מדגמים חדשים (Pe-8, 2, Iak- 4, Su-2) שניתן היה להגדירם כמתאימים לבצע את משימותיהם, למעלה מ-6,000 מטוסי קרב מיושנים (I-15, I-16, I-153) שמבחינה איכותם נפלו מהמסרשמיד הגרמני במהירותם, בנשקם וגובה טיסתם.³³¹ פרט למטוסים אלה כלל חיל האוויר מטוסי תובלה, סוור, תצפית וכו'. תעשיית המטוסים דרשה שינוי מרחיק לכת, זאת נוכח ההופעה המרשימה של חיל האוויר הגרמני על מטוסיו במלחמה בספטמבר 1939 נגד פולין. הקומיסר העממי לתעשייה האווירית מיכאיל קגנוביץ', לא הצליח במשך שנה וחצי בתפקידו להתמודד עם המהפכה שהייתה דרושה לתעשייה האווירית וסטלין מינה במקומו את אלכסיי שאחורין (Shakhurin), מהנדס בן 36 וכסגן את המהנדס ומפתח מטוסים יעקובלב.

תעשיית המטוסים קבלה דחיפה קדימה, והוקמו צוותי לתכנון דגמים חדשים. אחד מכ-20 צוותי תכנון שהוקמו היה צוות בראשותו של שמעון אלכסייביץ' לאבוצ'קין.³³² לאבוצ'קין, לפני הקמת הקומיסריאט לתעשייה האווירית, עבד כמהנדס-פיתוח באגף למטוסים שהיה חלק

³³⁰ מינינברג מזכיר שמותיהם של עשרות רבות של יהודים 155-159, 20-24, Mininberg, Sovetskie Evrei, pp. שתרמו רבות בתחום תיאוריית הטיסה, טכנולוגיה של מנועים וגוף המטוס, טייסי ניסוי ובתפקידי ניהול מדעי במוסדות המחקר שעסקו בתחום פיתוח מטוסים וכו'.

³³¹ 1939-1945, Afanasev, Drugaia Voina, p. 198-199 : Oxford Encyclopedia, p. 1232

³³² לבוצ'קין נולד באזור סמולנסק, בתוך תחום המושב, בשנת 1900. אביו היה מורה. משנת 1918 שירת בצבא האדום, נשלח על ידי הצבא ללימודי הנדסה בטכניון במוסקבה אותו סיים ב-1927, ומאז עבד בפיתוח כלי טיס.

מקומיסריאט לתעשייה ביטחונית. עם הפיכת האגף לקומיסריאט עצמאי, לאבוצ'קין החל בפיתוח מטוס קרב. הדגם הניסיוני הראשון שלו היה Lav-1 שנעשו בו תיקונים והדגם שנכנס ליצור המוני היה Lav-3. להבדיל ממטוסים אחרים שהיו אז ביצור, שהשלב שלהם היה מאלומיניום, חומר שהיה בו מחסור חריף באותה עת, השלב שהציע לבוצ'קין ל-Lav היה מעצה (חלק הקשה שבתוך גזע העץ) . סטלין, כשהביאו בפניו את ההצעה של העצה עם חתיכת עצה לדוגמא, הניח עליה את מקטרתו הדולקת, עשה שריטות אחדות עם סכין על העץ וכאשר לא נשארו עליו כל סימנים, השתכנע שהעצה טובה לשלב המטוס. ב-7 בדצמבר 1940 החליטה ממשלת ברית המועצות והועד המרכזי של המפלגה ליצור בשנת 1941, 16,530 מטוסים, ביניהם Lav-3 2,960. את מטוסי Lav-3 היה צריך ליצר בשלשה מפעלים גדולים, שאחד מהם היה עד אז מפעל לרהיטים. תמרוט (ליטוש) השלב של המטוס שיפר את איכות האווירודינמית שלו. המטוס, למרות מגבלות מסוימות, הוכיח עצמו בקרבות הראשונים נגד חיל האוויר הגרמני וברמה שווה למסרשמיד-9 הגרמני. המטוס היה מסוגל להמשיך ולטוס גם כשנפגע מקליעים בחלקים שונים שלו. הדגם המשופר, ה-Lav-5, שמהירות טיסתו הייתה 650 קמ"ש והגיע לרום טיסה של 6 קילומטרים, הופיע לראשונה בקרבות סטלינגרד בסתיו 1942. טייסות של Lav שיבשו את פעולותיו של הגשר האווירי שהגרמנים הפעילו לסיוע כוחותיהם הנצורים בסטלינגרד. ה-Lav-5 עלה באיכותו על מסרשמידט 109, אך לא על מסרשמידט 9f. לבוצ'קין וצוותו עבדו כל הזמן לשיפור המטוס. במערכת קורסק בקיץ 1943 השתתף כבר הדגם המשופר Lav-5fn בעל טווח טיסה גדול יותר, רום טיסה גבוה יותר ותמרון מצוין. בהיסטוריה הסובייטית הרשמית של המלחמה, נכתב: "המטוס הסובייטי החדש Lav-5fn היה בעל תכונות עדיפות על כל מטוסי קרב הגרמניים, בתוכם המטוס החדש פוקה-וולף – 190". בטיסה אופקית מהירותו של Lav-5fn בגבהים של 2,000 – 4,000 מטרים היה מהיר יותר מהפוקה-וולף ב-40-50 קילומטרים והיה לו תמרון טוב יותר. שיפורים נוספים במטוס הוכנסו בדגם Lav-7 ובו מנוע עם קירור אויר (במקום מים) שהספיק עוד ליטול חלק בקרבות ב-1944. ובמצעד הניצחון במוסקבה בתום המלחמה טס ה-Lav-9. התעשייה האווירית יצרה בתקופת המלחמה 15,758 מטוסים מדגמים שתכנן לאבוצ'קין. לאבוצ'קין הועלה בשנת 1944 לדרגת גנרל-מיור.³³³ בצוות המחקר ופיתוח של לאבוצ'קין וכן ביצור ה-Lav היו עוד יהודים. בצוות התכנון היו ליאוניד זק,

³³³ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 25-29; Rzheshchevski, *Velikaia Otechestvennaia Voina*, p. 345; Pospelov, *Istoria Velikoi*, tom 3, pp. 165-166. עמ' 418-417. רוסיה במלחמה, עמ' 165-166.

מיכאל ארלוזורוב ואחרים. במפעל מס' 21 שם יצרו את המטוס, המהנדס הראשי היה דוד רוזניקוב, הטכנולוג הראשי היה שמעון זייציק וכסגני מנהל המפעל היו ארקדי שולמן ואלכסנדר יפה.³³⁴

אחד ממטוסי הדור החדש היה מטוס קרב MiG-3, שמתכנניו היו הצוות ארטיום מיקויאן והיהודי מיכאיל גורביץ' (Gurevich). גורביץ' התחיל בתכנון מטוסים במחצית השנייה של שנות ה-20.³³⁵ דגם ראשון של Mig-3, (שני דגמים ראשונים של מיגים שהיו בשלבי פיתוח וניסוי ולא הוכנסו ליצור המוני), הופיע לראשונה ב-1940. המטוס הצטיין בטיפוס מהיר לגובה והרום שלו הגיע ל-12,000 מטרים. לשנת 1941 תוכנן ייצור של 3,600 מטוסים כאלה. עד תחילת הפלישה הגרמנית ייצרו 900 מטוסים כאלה, אך שני שלישי מהם הושמדו על הקרקע ביום ראשון למלחמה בהתקפת חיל האוויר הגרמני על שדות התעופה. 300 המטוסים הנותרים נטלו חלק בהגנה האווירית על מוסקבה ומחצית המטוסים הגרמניים שהופלו בהגנה על עיר זו הופלו על ידי MiG-3. בשנת 1942 הופחת ייצור מטוסים אלה. הגורמים לכך היו מגבלות מסוימות שהתגלו בו, ביניהם תמרון מוגבל בגבהים נמוכים. אך הגורם העיקרי היה מחסור במנועים שהתעשייה הביטחונית יצרה והחלטה לתת עדיפות ליצור מטוס Iliution-2 (Il-2). עיקר פעילותם של הצוות מיקויאן-גורביץ' בפיתוח מטוסים היה אחרי המלחמה כאשר הם פיתחו את מטוס קרב הסילוני הראשון בברית המועצות את MiG-9 ובהמשך דגמי מיגים נוספים. גורביץ' זכה בשלשה אותות לנין ואותות נוספים. עם זאת, למרות הישגיו של גורביץ' ועבודתו החשובה בפיתוח המטוסים, שמו עומם בברית המועצות לעומת שותפו בצוות מיקויאן. במוזיאונים וספרים בהם ישנה התייחסות למטוסי מיג, במקומות רבים מופיע רק השם מיקויאן מבלי להזכיר את גורביץ'. ניתן ליחס זאת לגל האנטישמיות שפקד את ברית המועצות אחרי המלחמה ובמיוחד בשנים עד מות סטלין. בפרסומים אנציקלופדיים על המלחמה שהופיעו החל מסוף שנות ה-80 מופיע ערך על גורביץ' ותרומתו בפיתוח מטוסים.³³⁶

בצוות פיתוח שבראשותו עמד סרגיי איליושין שעסק בפיתוח של מטוס תקיפה מנמיד טוס וחד-מושבי Il-2, ובהמשך המלחמה מטוס תקיפה דו-מושבי Il-10, היו יהודים. ויקטור שייבין ו-ד.ו. לשצ'ינר היו בצוות הפיתוח של המטוס, א.מ. וולמן היה הקונסטרוקטור הראשי במפעל שיצר את האיליושיניים בקומסומוולסק-על-האמור, המהנדס הראשי במפעל היה יעקב חיבסקי ואחרים. למטוסי האיליושין, הודות לשריון תא הטייס הייתה יכולת להמשיך בטיסה גם נפגע כדורי מקלע.

³³⁴ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 29-30. לבוצ'קין המשיך בפיתוח מטוסים גם אחרי המלחמה, ביניהם מטוס LaGG-176 שהיה הראשון ממטוסי ברית המועצות שעבר את מהירות הקול. הוא זכה פעמיים לאות ותואר הגבוה של גיבור העבודה הסוציאליסטית וקיבל שלשה אותות לנין. היה בשתי קדנציות לאחר המלחמה חבר בסובייט העליון של ברית המועצות. לבוצ'קין נפטר ב-1960. המטוסים בברית- המועצות נקראו רובם על שם Lavochnik הם על שם Lagg ממציאיהם ושתי האותיות הראשונות ב-

³³⁵ מיכאיל גורביץ' נולד ב-1893 בכפר במחוז קורסק. למד באוניברסיטה בצרפת ואחרי המהפכה חזר לרוסיה והשלים את לימודיו במכון הטכנולוגי בחרקוב כמהנדס טייס.

³³⁶ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 32-36; Rzheshesvski, *Velikaia Otechestvennaia Voina*, p. 313

הטייס היהודי הנריך בוריסוביץ' הופמן, גיבור ברית המועצות, שביצע 150 גיחות קרב במטוס Il-2 סיפר שמטוסו בגיחות אלה ספג כ-600 פגיעות כדורים, אך הצליח להגיע בשלום לבסיסו. במהלך המלחמה יצרה התעשייה האווירית 40,000 מטוסי Il-2, 6,500 מטוסי Il-10, שהיוו כ-40 אחוזים מיצור המטוסים בתעשייה האווירית הסובייטית בשנים 1941 – 1945.³³⁷

בין המובילים בצוות שעסק בפיתוח מטוסי קרב יאק (Iak) היו היהודים יוסף זסלבסקי וליאוניד שכטר. בית החרושת ליצור מטוסי יאק היה בסרטוב (Saratov) ומנהלו היה ישראל לוינ והמהנדס הראשי היה היהודי גריגורי פיבוארוב. ישראל לוינ היה בוגר האקדמיה הצבאית/אווירית ובמחצית השניה של שנות ה-30 היה מנהל בית-חרושת למטוסים באירקוצק. בשנת 1940 התמנה למנהל בית-החרושת בסרטוב. עם תחילת המלחמה החל בית החרושת ביצור ושיפור דגמי ה-יאק. בראש הצוות לשיפור תכונותיהם של מטוסים אלה עמד לב ארסון. בספטמבר 1942, בקרבות במבואות סטלינגרד, קיבל חיל האוויר הסובייטי את הטייסת הראשונה של מטוסי Iak-1 ובהמשך דגם משופר Iak-3. לראשונה במפעלי יצור המטוסים הורכבו הם בשיטת סרט נע (קונווייר).³³⁸ בליל 23 – 24 במאי 1943 הפציצו הגרמנים מהאוויר את בית החרושת ו-70 אחוז מהמפעל נהרס. הערכה ראשונה הייתה שלא ניתן לשקם את המפעל. אך בהנהגתו של ישראל לוינ וצוותו, המפעל שוקם וכבר בסוף ספטמבר אותה שנה בית החרושת יצר את אותה כמות המטוסים שבחודש מאי, ערב ההפצצה. הקומיסר העממי לתעשייה האווירית בשנות המלחמה אלכסיי שאחורין, כתב בספר זיכרונותיו על ישראל לוינ: "בין אלה שתרמו רבות לתעשייה הביטחונית, אדם שעמד במבחנים הקשים של המלחמה והוכיח את עצמו כמארגן מבריק ומומחה גדול בתחום יצור מטוסים... היה ישראל סלומנוביץ' לוינ".³³⁹

בקרב המובילים את פיתוח מנועי המטוסים, בעיקר לאיליושינים, היו היהודים משה דובינסקי, ג.ל. ליפשיץ, י.ל. פוגל ושמעון קוסברג. המהנדס הראשי בבית החרושת למטוסים מס' 27 סינה בסדובוב וחברו במפעל המטוסים מס' 467 הנריך זסלבסקי, פיתחו למטוסי קרב ומטוסי הפצצה פרופלור חדש שאפשר שדה המראה קצר יותר וטיפוס לגובה מהיר יותר. הקונסטרוקטור הראשי במפעל מס' 589 ס.י. בויאנובר פיתח מכשיר אוטומטי לשיפור דיוק מועד לשחרור פצצות ופגיעתם במטרות קרקע.³⁴⁰

³³⁷ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 36-37; Shapiro, *Under Fire*, pp. 160-161

³³⁸ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 37-38

³³⁹ A.I. Shakhurin, *Krylia Pobedy*, ארכיון יד ושם 043/4 (אוסף אילינסקי). הספר ממנו מובא הציטוט הוא: . במסגרת גל טיהורים של "קוסמופוליטיים" שבפועל היה אקט אנטישמי, Vospominania, Moskva, 1991, p.300. סולק ישראל לוינ בקיץ 1950 מתפקידו בתעשייה האווירית.

³⁴⁰ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 39-41

בפיתוח כלי טייס תרם רבות **גנרל-מיוור יעקב שמושקביץ**, פעמיים זכה לתואר גיבור ברית המועצות. שמושקביץ בעצמו טייס קרבי, פיקד על יחידות הטייס הסובייטיות שנשלחו בסתיו 1936 לסייע לספרד הרפובליקנית, ורכש שם ניסיון בקרבות עם טייסים ומטוסים גרמניים ואיטלקיים, שסייעו לגנרל פראנקו. בשובו מספרד התמנה לסגן מפקד חיל האוויר הסובייטי ובתפקיד זה קיבל רשות לצאת למזרח הרחוק שם פיקד על כוחות אויר הסובייטיים בקרבות נגד יפן בגבול מונגוליה-מנדז'וריה באוגוסט 1939. בנובמבר 1939 התמנה שמושקביץ כראש מטה של חיל האוויר הסובייטי ובדצמבר 1940 למפקח של חיל האוויר. בתפקיד זה ועם הניסיון הקרבי שרכש בספרד ובקרבות עם היפנים, שמושקביץ פעל רבות לתכנון ופיתוח סוגי מטוסים חדשים. במפגשים הרבים עם מתכנני המטוסים הוא הציג בפניהם את ניסיון הקרבות שלו ושל טייסיו שפעלו תחת פיקודו, והם מצדם ניצלו ידע זה לשיפור הדגמים השונים שהופיעו מאוחר יותר, ביניהם יאק-1, איל-2 ואחרים, שייצורם ההמוני בא לידי ביטוי בקרבות החל באמצע 1942. שמושקביץ נאסר בהאשמות שאו והוצא להורג ב-28 באוקטובר 1941, עם עוד 24 מפקדים בכירים בצבא.³⁴¹

במהלך המלחמה צבאות הלוחמים שיפרו ללא הפסק את איכות מטוסייהם כדי שאלה יעלו על איכות מטוסי האויב בקרבות האוויר, שמפציציהם יישאו יותר פצצות, יגיעו לטווחים רחוקים יותר וידייקו בהפצצת המטרות אליהם נשלחו. בתחילת המלחמה חיל האוויר הסובייטי היה נחות במרבית נושאים אלה מהמטוסים הגרמניים, וחלקם הגדול גם הושמדו בהיותם בשדות התעופה, בימים הראשונים של המלחמה. בעקבות הפינוי והזמן שהיה דרוש להפעיל את המפעלים במקומותיהם החדשים, ולספק להם את חומרי הגלם שמקורותיהם הקודמים בחלקם נכבשו על ידי הגרמנים, התעשייה האווירית הסובייטית, בשנה הראשונה למלחמה פגרה ביצור מטוסים מזו הגרמנית. אך ממחצית השניה של 1942 החלה התעשייה האווירית הסובייטית לספק לצבא מטוסים חדישים שהשתוו ובכמה תחומים גם עלו על אלה של הגרמנים, ובכמויות גדולות מה שיצרה התעשייה הגרמנית. למדענים ומנהלים יהודים היה חלק משמעותי בכך.

ה. יהודים בייצור כלי ארטילריה

במבצעי ההתקפה של הצבא הסובייטי ניתן לארטילריה משקל רב, יותר מזה שבצבאות האחרים במלחמת העולם השניה. בתפיסה הצבאית הסובייטית מתקפה ארטילרית מסיבית הייתה הקדמה הכרחית להסתערות הטנקים וחיל רגלים. בצבא הסובייטי, על כל קילומטר של גזרת ההתקפה הופעלו בשנים 1941-1942 70 – 80 קני ארטילריה. כמות זו הלכה וגדלה במהלך המלחמה ככל שכמות ויצור התותחים גדל, ובפריצה לעבר ברלין ב-1945, הופעלו 280 – 320 קני ארטילריה

על חלקו של שמושקביץ במלחמה בספרד ובקרבות נגד היפנים - ראה פרק שני, עמ' . אחרי מותו של סטלין³⁴¹ זכה שמושקביץ לטיהור שמו.

על כל קילומטר של גזרת ההתקפה. אש הארטילרית כללה הפגזה כבדה לפני ההתקפה, ליווי וסיוע לכוחות המסתערים במהלך ההתקפה, בה הופעלו גם תותחים בירי בכיוון ישיר כחלק מהכוח המסתער, ואש למטרות עומק, כולל עמדות הארטילריה של האויב ומפקדותיו. הארטילריה כונתה בצבא האדום "אלוהה המלחמה" (Bog Voiny). ליהודים, כמו בסוגי נשק אחרים, היה חלק חשוב במפעלי התעשייה בהם יצרו את התותחים והמרגמות.

גנרל מיור אברהם ביחובסקי, ניהל בשנות המלחמה את מפעל מכונות על שם לנין בפרם (Perm) בהרי אורל, שיצר כלי ארטילריה (מפעל מס' 172). ביחובסקי נולד ב-1895 בעיירה דוברובנו (Dubrovno) בביילורוסיה, התחיל את הקריירה שלו כמסגר, ובמקביל סיים את לימודיו במכון הטכנולוגי בחרקוב. עבד בתפקידים שונים במפעלי תעשייה ובשנת 1937 התמנה כמנהל המפעל בפרמה. המפעל עסק בעיקר ביצור תותחים כבדים בעלי קליברים גדולים. במהלך שנות המלחמה הגדיל המפעל את היצור פי עשרה מזה שלפני המלחמה וביחובסקי זכה לשלושה אותות לנין ואותות ופרסים נוספים.³⁴² על ביחובסקי נכתב באנציקלופדיה סובייטית:

"המפעל על שם לנין ליצור מכונות בפרם...תרומתו הייתה חיונית בפיתוח הארטילריה הסובייטית... בהנהגתו של הקומיסר העממי ד.פ. אוסטינוב ומנהל המפעל א.י. ביחובסקי, בזמן קצר ביותר בתחילת המלחמה התבצע שינוי יסודי ביצור, כך שכבר במחצית הראשונה של 1942 גדלה תוצרתו פי שמונה לעומת אותה תקופה שנה קודם לכן. תוצרת המפעל: תותח נגד-טנקי 45 מ"מ, תותח שדה 76,2, תותח 122 מ"מ, תותח האוביצר 152 מ"מ, תותחים מתנעיים SU-152 ו-ICU-152. במשך המלחמה סיפק המפעל לחזית 48600 כלי ארטילריה".³⁴³

עורכי האנציקלופדיה לא היו מעוניינים כנראה להעניק את כל השבחים על הישגי המפעל בפרמה ליהודי ביחובסקי ומצאו לנכון לצרף לכך את הקומיסר העממי לתעשיות הביטחוניות דימיטרי אוסטינוב, שודאי היה ראוי לזכויות נפרדות משלו.³⁴⁴

אחד מהמפעלים הגדולים ליצור נשק ובעיקר כלי ארטילריה היה מפעל "באריקדי" (Barikady) בסטלינגרד שמנהלו משנת 1939 היה לב גונור. מפעל זה התמחה בעיקר ביצור תותחים כבדים, ביניהם תותח 210 מ"מ והוביצר 305 מ"מ שהופעלו בהתקפה על ביצורי "קו מנהיים" בפינלנד ובמלחמה נגד גרמניה. מנהל היצור במפעל היה ל. נ. אייזנברג. בשנת 1941 החל המפעל לייצר גם מרגמות 120 מ"מ. בספטמבר 1942 הפציצו מטוסים גרמניים את המפעל שנפגע בפצצות רבות והיו בו

³⁴² Mininberg, Sovetskie Evrei, pp.273-276 :Sverdlov, Evrei Generaly, p.46

³⁴³ Velikaia Otechestvennaia Voyna 1941-1945 Godov, Encyklopedia, Moskva, 1985, p.554, 043/3 ש"א : איר"ש

³⁴⁴ אוסטינוב היה משנת 1941 קומיסר עממי ומשנת 1946, כאשר המושג "קומיסר עממי" הוחלף בשם "מיניסטר", היה בתפקיד מיניסטר תעשיות ביטחוניות עד שנת 1957. בשנת 1976 קיבל תואר "מרשל".

הרוגים ופצועים רבים מקרב עובדיו. למרות הפגיעות הרבות והפצצות בלתי פוסקות, המשיך המפעל ליצר ורק בשלהי הסתיו, כאשר הקרבות התנהלו כבר בעיר, פונה המפעל על עובדיו מסטלינגרד להרי אורל. גונור מונה בנובמבר 1942 למנהל בית חרושת לכלי ארטילריה האורלי. המפעל המשיך ביצור תותחים כבדים וכן תותחים עבור טנקים ותותחים מתנעים. בנובמבר 1944 קבל גונור את דרגת גנרל-מיור. הוא זכה בשלשה אותות לנין, אות קוטוזוב ואותות נוספים רבים. אך כמו יהודים רבים אחרים שהיו בתפקידים בכירים, בשנים אחרונות של סטלין נאסר ורק אחרי מות סטלין שוחרר.³⁴⁵

מנהלו של בית החרושת מס' 8 על שם קאלינין באזור מוסקבה, שיצר תותחים נגד מטוסים 85 מ"מ, היה בוריס פרטקין. המהנדס הראשי במפעל היה גריגורי אווצין. מתחילת המלחמה המפעל היה יעד להתקפות אוויר של מטוסים גרמניים. פרטקין ואנשיו צבעו והסוו ברשתות את המפעל ובנו קילומטרים אחדים ממנו דגם של המפעל שהטעה ומשך את הפצצות מטוסי האויב אליו. פועלי המפעל גם יצרו תותחי נ"מ אחדים מעל הכמות שהיה עליהם לספק לצבא והפעילו אותם להגנה על המפעל שלהם. באוקטובר 1941, כשהגרמנים התקרבו למוסקבה פונה המפעל לאורל. במקומו החדש, בניהולו של פרטקין, חודש אחרי הפינוי, עוד בטרם הושלמו הקירות של המבנה, התחיל המפעל ביצור תותחי נ"מ 45 מ"מ ואחרי חודש נוסף תותחי נ"מ 85 מ"מ. תנאי העבודה והקור הנוראי גרמו לחולי רב בקרב העובדים, ומדורות עץ הובערו, כדי לחמם במקצת את האנשים שעמלו 12 – 14 שעות ביממה ליד המכונות. למגורים שמשו בקתות עץ חפורות באדמה ומבנים ציבוריים בסביבה. גם הרעב הציק לאנשים. אלה היו תנאי עבודה במרבית המפעלים שפנו לעורף ויצרו את כלי הלחימה: קור ותנאי עבודה קשים, שעות עבודה רבות, מגורים רעועים ומזון בצמצום רב. בין מנהלי המחלקות ובקרב עובדי המפעל היו יהודים רבים. פרטקין זכה לשני אותות לנין ואיתורים נוספים על פועלו. בתום המלחמה, כגורל יהודים אחרים במסע האנטי יהודי של המשטר, פרטקין הועבר לנהל מפעל קטן לתחמושת ותפקידים אחרים בדרג נמוך.³⁴⁶

בית החרושת "בולשביק" מילה תפקיד חשוב בהגנה על לנינגרד. מפעל זה יצר עד ההתקפה הגרמנית תותחים כבדים לאוניות מלחמה ותותחים כבדים להגנת החוף, כולל התחמושת עבורם. המהנדס הראשי של "בולשביק" היה יעקב שיפריין. בתנאים הצבאיים שנוצרו עם השתלטות הצבא הגרמני על חופי הים הבלטי, הופסקה הבניה של אוניות מלחמה גדולות ועמם הצורך בתותחים כבדים. הנהלת "בולשביק" והפיקוד הצבאי של לנינגרד החליטו להציב על קרונות רכבת פתוחים תותחים, שהפכו לסוללות תותחים ניידות. שיפריין וצוות עוזריו, הכינו את הטכנולוגיה הדרושה לכך,

³⁴⁵ גונור נולד בשנת 1906, בשנת 1906, Sverdlov, *Evrei Generaly*, p.73; Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp.275-278. בשנת 1929 סיים את המכון הטכנולוגי בלנינגרד כמהנדס. אחרי המלחמה היה גונור בתפקידי מפתח ביצור נשק רקטי ובמרכז לחלל. ב-1952, במסגרת המסע האנטי-יהודי גונור נאסר, הואשם באי סדרים במוסד שניהל ובקשר עם הוועד היהודי האנטי-פשיסטי, שחבריו היו במאסר והוצאו להורג. אחרי מותו של סטלין גונור שוחרר ממאסר, זוכה מכל ההאשמות והמשיך בתפקידי ניהול שונים. בנובמבר 1969 הוא נפטר.

³⁴⁶ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 279-281; Sverdlov, *Evrei Generaly*, p.218. במפעל שבהנהלת פרטקין היו הקונסטרוקטורים הראשיים לב לוקטב וטוביה סנדלר, והמכונאי הראשי ליפה גרינברג.

העבודה עצמה נעשתה בהנהלתו של הקונסטרוקטור הראשי של המפעל בוריס קורובוב והמטלורג הראשי משה מינקוב. סוללות הרכבת הניידות הפכו לכלי ארטילרי יעיל ובעקבות זה הנהלת "בולשביק" התבקשה על ידי הפיקוד להגנה נגד מטוסים (P.V.O) להכין סוללות ניידות של תותחי נ"מ מורכבות על פלטפורמות של קרונות רכבת.

בסוף אוקטובר 1941 התמנה שיפרין למנהל בית החרושת לתותחים "וורושילוב" שהיה בקרבת מוסקבה. המשימה הראשונה שהיה עליו לבצע היה לפנות את המפעל לסיביר. בחודשי נובמבר-דצמבר פונה המפעל על עובדיו ב-1164 קרונות. לשיפרין צורפו גם חלקי מפעלים אחרים שפוננו והיה עליו לשלבם בתוך המפעל שלו, סך עובדיו הגיע אז ל-9,000. המפעל נדרש גם ליצר מוקשים ימיים, מרגמות 120 מ"מ, פצצות וכו'. למרות קשיים רבים הצליח שיפרין לבצע את המשימות שהוטלו עליו, זכה לציוני שבח ובנובמבר 1942 הוא מונה לתפקיד סגן מנהל המשרד הראשי לתכנון כלי נשק ארטילריים. משרד זה צריך היה לאשר כל תכנון ושינויים שנעשו בתותחים בכל המפעלים שעסקו ביצור כלי נשק ארטילרי. במקומו של שיפרין כמנהל המפעל מונה בוריס חזנוב. חזנוב, עד למינויו לניהול המפעל, היה מפקח מטעם הקומיסריאט לתעשיות הביטחוניות על פעילותם של המפעלים השונים והיו לו סמכויות נרחבות בתחום הנעשה בהם. פיקוח זה מקורו ברצונו של הקומיסריאט לדעת מה נעשה בתוך המפעלים והוא נבע גם מחוסר האימון והחשדנות ששררו בדרגים הבכירים במשטר הסובייטי. בניהולו של חזנוב הרחיב המפעל את היצור, שכלל גם פצצות למטוסים. חזנוב הועלה לדרגת גנרל מיור וזכה באותות הצטיינות רבים.³⁴⁷

בית החרושת הענק לנשק ארטילרי מס' 92 שבאזור הוולגה (Privolzhskii Artileriiskii Zavod), יצר בזמן המלחמה כמאה אלף כלים ארטילריים, שהיוו 20 אחוז מכלל יצור התותחים בשנות המלחמה. המהנדס הראשי של מפעל ענק זה היה בשנים 1940 - 1947 מרק אולבסקי.³⁴⁸ נשק הרקטי שזכה לכינוי עממי "קאטיושה" היה לאחד מכלי נשק המפורסמים ביותר בארסנל הנשק הארטילרי של הצבא הסובייטי במלחמה. היחידות שהפעילו נשק זה כונו "יחידות מרגמות של הגוורדיה" (Gvardeiskie Minomiotnye Chasti). יחידות אלה כללו שני סוגי קאטיושות, האחד של 82 מ"מ והשני של 132 מ"מ והם היו מאורגנים בסוללות, חטיבות ודיוויזיות. חטיבה היית מסוגלת במטח אחד לשגר 1132 רקטות ודיוויזיה 3456 רקטות במטח אחד, ומשקלם הכולל של מטח כזה היה 320 טון. סוללה ראשונה של נשק זה הופעלה בקרב ליד העיר אורשה באמצע יולי 1941. יצור הקטיושות היה בכפיפות "הקומיסריאט העממי לנשק המרגמות". בחלק מהמפעלים שיצרו את הנשק הרקטי "קאטיושות", מנהליהם היו יהודים. שמעון צופין ניהל את

³⁴⁷ Mininberg, Sovetskie Evrei, pp. 281-286 :Sverdlov, Evrei Generaly, p. 220

³⁴⁸ . אולבסקי אחרי המלחמה פעיל בפיתוח נשק גרעיני אך במסגרת 287-288 Mininberg, Sovetskie Evrei, pp. המסע האנטישמי נאלץ בשנת 1949 לעזוב תחום זה ומונה לניהול מפעל למכוונות חקלאיות.

המפעל "על שם גולץ" ולזר בווארסקי ניהל את המפעל "על שם אנגלס".³⁴⁹ מתוך 125 בתי חרושת שהיו תחת הפיקוח של קומיסריאט זה, ב-21 מהם המנהלים היו יהודים וב-18 מהם המהנדסים הראשיים היו יהודים.³⁵⁰

1. יהודים במפעלי נשק אחרים

בית החרושת למכונות באיז'בסק (Izhevskoe), באזור ריאזן (Riazan), מדרום-מזרח למוסקבה, שימש כיצרן עיקרי של נשק קל ומכונות ירייה לצבא הסובייטי במלחמה. בסוף 1941 המפעל יצר 5,000 רובים ביממה ושנה לאחר מכן 12,000 רובים ביממה. במהלך המלחמה סיפק הוא לצבא כחצי מיליון מקלעים. המהנדס הראשי במפעל היה שלמה גינדנסון והטכנולוג הראשי אברהם פישר.³⁵¹

בית החרושת למכונות זיס (ZiS-Zavod imeni Stalina) במוסקבה, גדול מפעלי רכב בברית המועצות, נדרש בנוסף לכלי רכב עבור הצבא ליצר כלי נשק. בספר "אורוז'יה פוביידי" (Oruzhie Pobedy – נשק הניצחון) כתוב:

בימים הקשים ביותר של סתיו 1941, כאשר האויב במבואות הבירה, על בית החרושת המוסקבאי זיס הוטלה המשימה על ידי "הועדה הממלכתית להגנה" להתארגן ליצור נשק חיוני לחזית, בהם מרגמה גדודית 82 מ"מ, דגם 1941. ביצוע משימה זו התקבלה כאשר המפעל היה כבר בתהליך פינוי לעורף. התברר שהמרגמות הראשונות שהתקבלו דרשו שיפורים. לפיכך, בהנהלת הקונסטרוקטור הראשי בוריס פיטרמן בוצעו העבודות לשיפור טכני של המרגמה, העלאת אמינותה, הפעלה נוחה יותר וכו'. המרגמה המשופרת של זיס הפכה לנשק סטנדרטי של הצבא.³⁵²

עבור הכנת המרגמה הוענק למפעל אות לנין ופיטרמן אישית גם כן זכה באות לנין. פיטרמן וצוות עובדים הכפופים לו תקנו והעבירו לצבא אלפי משאיות שלל אותם השאיר הצבא הגרמני בחורף 1941/42, בנסיגתו באזור מוסקבה. מכונות אלה נכנסו לשרות הצבא עוד לפני שהגיעו אלפי מכונות הסטודבקר האמריקניות בשלהי 1942, שנתנו למערכת ההספקה הסובייטית לנוע בעקבות עוצבות השריון. לפיטרמן הוענק אות לנין.³⁵³

³⁴⁹ Ernst Diupii and Trevor Diupii, ed., Vsemirnaia Istoria Voin, Kniga chetvertaia, Sant Peterburg-Moskva, 1999, p.12; Mininberg, Sovetskie Evrei, p.291; Slovar-Spravochnik, p. 131

³⁵⁰ Mininberg, Sovetskie Evrei, p. 316

³⁵¹ Mininberg, Sovetskie Evrei, pp. 288-289

³⁵² איו"ש, 043/2, עמ' 1-2. במרס 1952, במסגרת המסע האנטישמי, פיטרמן נאסר ונדון ל-8 שנות מאסר ועבודת כפייה. הוא עבד במכרה פחם ורק ב-1955 זכה לרהביליטציה ושוחרר. פיטרמן נפטר ב-1992.

³⁵³ Mininberg, Sovetskie Evrei, pp.88-92

המפעל מס' 69 לציוד אופטי, שהועבר לנובוסבירסק, יצר סוגים שונים של ציוד אופטי לצבא: טלסקופים לרובי צלפים, מדדי מרחק, משקפות וציוד אופטי אחר. מנהל המפעל היה אלכסנדר קוטליאר. המפעל הצטיין באיכות גבוהה של תוצרתו והיה המרכזי בתחום זה בברית המועצות.³⁵⁴

אחת הבעיות הקשות שבהם נתקלה התעשייה הביטחונית במחצית השנה הראשונה למלחמה הייתה בעיית התחמושת. מחסני התחמושת שהיו באזורים המערביים של המדינה בחלקם נתפסו בידי הגרמנים, בחלקם נפגעו בהפצצות וחלקם פוצצו בידי אנשי חיל ההנדסה הסובייטי לפני הנסיגה. שני שלישים מהמפעלים שיצרו חומרי נפץ ואבק שרפה הוצאו מכלל פעולה. פינוי המפעלים ועד להפעלתם מחדש, גם הם לקחו חודשים אחדים שהיו קריטיים לצבא. כדי להתגבר על הבעיה, נעשתה פעולה להתאים עשרות מפעלים שקודם לא עסקו ביצור תחמושת למטרה זו.

עשרות רבות של יהודים מנהלי בתי חרושת, מהנדסים ראשיים צוינו לשבח והוענקו להם אותות, על חלקם בשיקום תעשיית התחמושת. בין אלה שזכו לציין היה דוד בידינסקי, מנהל מפעל מס' 59 שיצר אבק שריפה. המפעל היה ממוקם באזור הדונבס, במזרח אוקראינה. כאשר הגרמנים התקרבו לאזור, באוגוסט 1941, הוחל בפינוי המפעל, אך במקביל לכך הייתה פקודה להמשיך ביצור, גם כשהגרמנים היו בקרבה בלתי אמצעית למפעל, המשיך הוא לספק את תוצרתו ישירות ליחידות בחזית. האנשים עבדו 12 – 17 שעות ביממה וישנו במקום. באוקטובר 1941, תוך קרבות בקרבת המפעל, כשהצבא מחפה, פונה המפעל. הוא הופעל מחדש באזור פרס באורל וחדש אחרי פינוי המפעל סיפק את החומר ההודף לנשק הרקטי ולפגזים.³⁵⁵

2. הספקת חומרי גלם לתעשיות הביטחונית

התעשיות הביטחונית היו זקוקים לחומרי גלם: מתכות מכל הסוגים, פלדה, פחם ומקורות אנרגיה אחרים, כדי לעמוד במשימותיהם ליצר מטוסים, טנקים, כלי ארטילריה וכלי נשק אחרים. על מצב בתחום חומרי גלם אלה, בעקבות השתלטות גרמנית על שטחים מהם סופקו חומרי הגלם, נכתב במקורות סובייטיים:

בתחילת המלחמה, כתוצאה מכיבוש של אזורים תעשייתיים חשובים בדרום הארץ על ידי הפשיסטים-הגרמנים, הפקת המתכות ועיבודן ירדה, ביצור ברזל ב-71 אחוזים, בהטחת פלדה ב-60 אחוזים... כל ההספקה של מתכת הונחה על כתפי מפיקי מתכת במחוזות המזרחיים... מה גם שבתנאי המלחמה היה צורך להתאים את כל יצור של מפעלי המתכת

³⁵⁴ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 290-291.

³⁵⁵ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 311-315

לצורכי התעשייה המלחמתית. למרות זאת, המטלורגיה הסובייטית עמדה בהצלחה בדרישת

עתות המלחמה.³⁵⁶

בענף המטלורגיה, בתפקידי ניהול וכמהנדסים, הוו היהודים אחוז גבוהה. מיניברג מציג טבלה ובה פירוט של 168 מפעלים בברית המועצות שבזמן המלחמה היו בכפיפות הקומיסריאט העממי להפקה ועיבוד ברזל גולמי. ב-19 ממפעלים אלה העומדים בראשם היו יהודים וב-41 מהם המהנדסים הראשיים היו יהודים.³⁵⁷

אחד משלשת המפעלים הגדולים במטלורגיה ב-ברה"מ בשנות המלחמה היה המפעל בנובו-טגילסק (Novo-Tagilsk) בהרי אורל (שני האחרים היו התשובות בקוזניצק ומגניטוגורסק). בשנה הראשונה של המלחמה המפעל בנובו-טגילסק לא עמד במשימות היצור שהוטלו עליו, אחד הגורמים לכך היה מחסור באנרגיה חשמלית. כדי לתקן את המצב מונה באוגוסט 1942 מהנדס-מטלורג שמעון רזניקוב, מי שהיה עד אז סגן הקומיסר העממי למטלורגיה ובשנים 1938 – 1939 ניהל את מפעל המטלורגיה בדניפרודריינסק. המפעל בהנהגתו של רזניקוב עבר התארגנות, שוכללו אמצעים טכנולוגיים, הוסדר נושא האנרגיה, הופעלו כבשנים נוספים ומכונות ערגול ותוך שנה יצר המפעל מעל לנורמות שנקבעו לו.³⁵⁸

הגדלת יצור המרגמות היה מותנה בהספקת קנים באיכות וכמות מספקת. המפעל היחידי שסיפק קנים כאלה לפני המלחמה היה בית החרושת על שם ליבקנכט בדניפרופטרובסק. בית חרושת זה פונה משם לפירבואורלסק (Pervouralsk) שם הוא התמקם בשטח של מפעל צינורות מקומי. מהנדס הראשי של המפעל היה ישראל פסטרנק. במהלך שנת 1942 סיפק המפעל פי ארבעה של מספר קנים מזה שבשנת 1941. בין קבוצת מנהלים, מהנדסים ואנשי מדע, שהוענק להם "פרס סטאלין" עבור שיכלול הטכנולוגיה של יצור קני מרגמות היו שלשה יהודים: ישראל זסלבסקי, לב אלשבסקי ויעקב אלטשולר. בספר ההיסטוריה הרשמית של המלחמה נאמר: "גדל עוצמתו של ענק התעשייתי – מפעל יצור הקנים [למרגמות] בפירבואורלסק... הצוות של המפעל התחייב להכין בחודשי מרץ - אפריל [1943] אלף טונות של קנים עבור פיקוד הצבא האדום הרבה מעל לתכנית היצור שהתחייב..."³⁵⁹

תשלובת הפלדה בקוזניצק, אחד מהגדולים במדינה, ניהול הטכנולוגי ובעיות היצור התנהלו באחריותו של המהנדס הראשים של התשלובת ליאוניד וייסברג. התשלובת בקוזניצק סיפקה שליש מצורכי הפלדה של התעשייה הביטחונית, רובם מותאמים לתעשייה הביטחונית. בהיסטוריה

³⁵⁶ Pospelov, Istorija Velikoi, tom 6, p. 59-60

³⁵⁷ Mininberg, Sovetskie Evrei, p. 318

³⁵⁸ Ibid., pp. 319-320

³⁵⁹ Ibid., pp. 319-320 : Pospelov, Istorija Velikoi.,tom 3, pp. 161, 177

הרשמית על המלחמה נכתב: "התשלוּבת של קוזניצק... במציאות המורכבת של המלחמה, המפעל השיג בכל תקופת פעילותו את הרמה הגבוה ביותר של ברזל יציקה ושל פלדה... התכנון השנתי של 1943 בוצע במלואו ובזמן וסיפקו מעל לנורמה 80 אלף טון ברזל, 65 אלף טון פלדה... כל זה הושג מבלי להגדיל את מספר העובדים, אלא בדרך של העלאת היעילות של כוח העבודה וניצול טוב יותר של חומרי הגלם".³⁶⁰

מפעל הפלדה בזלטואוסטובסק (Zlatoustovsk) במזרח הרחוק בהנהלתו של מיכאל קרמר, בשנות המלחמה, תוך הכנסת מיכון וטכנולוגיה חדשה, יצר עשרות רבות של סוגי פלדה, מותאמים לכלי הנשק השונים. בהיסטוריה הרשמית של המלחמה כתוב:

"אחד מהמפעלים הותיקים ביותר במדינה – זה שבזלטואוסטובסק, במשך 200 שנים לקיומו ייצר 10 סוגים של פלדה. אך בששת החודשים הראשונים של המלחמה הוא הצליח ליצר 78 סוגים חדשים, 28 מהם בכבשנים רגילים. המטלורגים של זלטואוסטובסק פתרו עוד בעיה מורכבת: הם הגדילו את המשקל של פלטה יצוקה [כגוש אחד] של פלדה ל-4,5 טון (עד אז היציקה נעשתה בפלטות של 200 – 400 ק"ג)".³⁶¹

עם תחילת המלחמה עלה בצורה חדה הצורך הדחוף בתעשייה הביטחונית באלומיניום, ניקל, נחושת ומגנזיום. בעקבות אבדן של אזורים בהם הייתה ממוקמת רוב רובה של תעשיית מתכות אלה, היה צורך להפעילה כמעט כולה מחדש. הדבר נעשה בעיקר באורל. מפעל האלומיניום בקמנסק-אורל (Kamensk-Ural) שהחל לפעול שם בשנת 1939, היה המפעל היחידי שהחל באוגוסט 1941 סיפק אלומיניום לתעשייה הביטחונית. היה הכרח להגדיל פי שישה את היצור, כדי לספק את צורכי התעשייה האווירית ותעשיות אחרות שנוקקו באלומיניום. דבר זה חייב להפעיל טכנולוגיות ומכונות חדשות ולהכשיר צוות עובדים, תוך זמן קצר ביותר. עבודה זו נעשתה בהנהלת המהנדס הראשי יוסף פוסטילניק והמטלורג הראשי של המפעל בוריס איציקסון. המפעל הפך למעין מכון מחקר לטכנולוגיות ורעיונות חדשים ליצור אלומיניום. בהיסטוריה הרשמית של המלחמה נכתב: "מבית חרושת הקטן לאלומיניום, הפך המפעל באורל לספק ראשי של אלומיניום"³⁶²

מפעל אזובסטל (Azovstal) בהנהלתו של פבל קוגן הכין גשרי פונטון, גופים לפצצות אוויר ורימונים. מפעל הפלדה בליסווייה (Lysvia) שהמהדס הראשי וזמן מה גם מנהל המפעל, היה ארקדי טרגובוב, יצר כובעי פלדה וסוגי שריון שונים שנועדו להגנה אישית. מינינברג כתב על שורה של מפעלי ברזל ופלדה שמנהליהם והמהנדסים הראשיים היו יהודים ועל מאות רבות של יהודים שהיו

³⁶⁰ . וייסברג זכה Mininberg, Sovetskie Evrei, pp. 323-324 : Pospelov, Istoria Velikoi., tom 3, p. 161 . בשלשה אותות לנין ואות קוטחוב. במרץ 1945 מונה וייסברג כמנהל מפעל הפלדה הגדול בנובו-טאגילסק.

³⁶¹ : Mininberg, Sovetskie Evrei, p.321 : Pospelov, Istoria Velikoi , tom 3, p. 153 , 1965, P.N.

³⁶² Mininberg, Sovetskie Evrei, pp. 325-326 : Pospelov, Istoria Velikoi, tom 3, p.513

מנהלי אגפים ומחלקות בתעשייה הביטחונית ומאות שמות של פועלים יהודים שבתקופת המלחמה

צוינו לשבח על הישגיהם בעבודה ליד המכונות.³⁶³

תרומתם של היהודים לפיתוח כלי לחימה: מטוסים, טנקים, ארטילריה וכלי נשק אחרים, לפינויים של מפעלי התעשייה הביטחונית מהאזורים שנכבשו בתנאים קשים ביותר, להפעלה, לניהול ולשיפור איכותי והגדלה כמותית במאות אחוזים של תוצרת מפעלים אלה, להפקה ולהספקת חומרי גלם שאפשרו את יצור הנשק – לכל זה תרומתם של היהודים הייתה גדולה ביותר. הישגים הגדולים של התעשיות הביטחוניות של ברית המועצות במלחמה זו נגד גרמניה הנאצית, אין לזקוף אותם ליהודים בלבד, בהישגים אלה נטלו חלק רוסים, אוקראינים ובני עמים אחרים של ברית המועצות. אך בקרב כל אלה שתרומתם הייתה חשובה ביותר, אחוז היהודים שביניהם היו גבוהה בהרבה מאחוז שלהם באוכלוסייה הסובייטית ומן הראוי לציין זאת.

אך ייחודיות שניתן ליחס ליהודים כמעט באופן בלעדי, בשונה מחבריהם הלא-יהודים שביחד עבדו ותרמו בהספקת אמצעי לחימה לצבא הסובייטי, הוא גורלם לאחר המלחמה, באותם "השנים השחורים" של יהודי ברית המועצות עד מות סטלין וגם שנים לאחר מכן. רובם סולקו מתפקידיהם הבכירים שמלאו בזמן המלחמה והוצאו מהמפלגה הקומוניסטית. חלקם מונו לתפקידים בדרג נמוך בתעשייה, בעיקר לא ביטחונית, חלקם נאסרו ורק אחרי מות סטלין שוחררו, חלקם הוצאו לגמלאות וחיו בתנאים עלובים של מרבית גמלאי ברית המועצות, להבדיל מחבריהם שנשארו בתפקידיהם ונמנו עם המעמד העליון והמועדף במדינה הסובייטית.

בהיסטורוגרפיה הסובייטית, שחלקה מוזכרת לעיל ומצוטטים ממנה קטעים, ניתנים שמות רבים של מנהלים, מהנדסים ופועלים שהצטיינו בעבודתם ותרמו רבות לתעשייה הביטחונית, שמותיהם של יהודים כמעט ולא מופיעים. שמותיהם נמחקו כחלק מהמסע האנטישמי והאנטי ישראלי שאפיינו את מדיניות ברית המועצות עד לתקופת גורבצ'וב והתמוטטותה של ברית המועצות, בסוף שנות השמונים תחילת שנות התשעים של המאה הקודמת.

³⁶³ Mininberg, *Sovetskie Evrei*, pp. 321, 327- 355. המנהל יעקב סוקול. (– המנהל לב לוי והמהנדס הראשי נחום ברגר. מפעל הפלדה בבולרצק Nizhne-Serginsk המפעל בניז'ני-סרגינסק) (– המהנדס הראשי אהרון גרישקין. Baku – אלכסנדר נודלמן. בית חרושת לערגול צינורות בבאקו (Beloretsk))

פרק רביעי

הרקע לצמיחתה של ההתנגדות היהודית הלוחמת בגטאות: ייחודיות השואה ותופעת הפרטיזנים

א. השואה בשטחים הכבושים של ברית המועצות

אופייה הייחודי של השואה בשטחים הכבושים של ברית-המועצות ומועדי ההתרחשות של אקציות ההשמדה במקומות השונים, הם שקבעו את עתויי ההופעה של המחנתת היהודית הלוחמת בגטאות. ובנוסף לכך, יעדיה של המחנתת הושפעו מקיומם של פרטיזנים ביערות ונתנה כיוון לפעילותה - יציאה ליערות ללוחמה פרטיזנית. המחנתת הלוחמת קמה והתארגנה בגטאות ובמחנות, במציאות ובמהלך של אקציות השמדה המוניות, פעולתה ויעדיה, אם זה מרד בגטו ו/או יציאה ליערות, היו חלק אינטגרלי והושפעו ממצאות זו. אין להבין ולתאר את פעילותה של המחנתת היהודית הלוחמת בשטחים הכבושים של ברית המועצות, מבלי הרקע של אירועי השואה והתהליך שלה, ומבלי להתייחס למועדי הופעתה ופעילותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטיים וקבוצות מזוינות אחרות שפעלו ביערות.

השמדת היהודים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות הייתה חלק ממדיניות גרמניה הנאצית של "הפתרון הסופי של השאלה היהודית" ברחבי אירופה. עם זאת היו לשואה בשטחי ברית המועצות קווים ייחודיים, שונים מהנעשה בשאר אזורי אירופה כגון: רצח היהודים בקרבת מקומות מגוריהם, שיטת ההשמדה שנעשתה כמעט בגלוי, רבבות מבצעה, האוכלוסייה המקומית ואופייה של האנטישמיות שם, אופיו של הקיבוץ היהודי, ומלחמת פרטיזנים ביערות שהתנהלה במקביל להשמדה.

רובם המכריע של יהודי ברית המועצות לא גורשו למחנות השמדה אלא נורו בקרבת מקומות מגוריהם. בהתחשב במרחב הגיאוגרפי העצום שכלל אלפי מקומות יישוב שבהם היו יהודים, הצריכה שיטת הרצח הזאת את השתתפותם של כוחות גרמניים גדולים ויותר מכך שיתוף כוחות משטרה מקומית בהיקף רחב. האנטישמיות, שהייתה לה אחיזה חזקה ביותר ברוסיה גם לפני המהפכה של 1917, לא נחלשה ולא נעלמה גם בחברה הסובייטית. הכיבוש הגרמני פתח לפני אנטישמיות זו אפיקים אלימים, ואלה באו לידי ביטוי בעמדותיהם של חלקים נרחבים באוכלוסייה, ובשיתוף פעולה בביצוע המדיניות הנאצית כלפי היהודים בשטחים הכבושים.³⁶⁴

³⁶⁴ פרק זה מבוסס על מחקרי שיצא לאור בספר: יצחק ארד, תולדות השואה ברית המועצות והשטחים המסופחים, ירושלים, 2004, כרכים א ו-ב. מספר ההערות בפרק זה קטן ביותר והקורא המעונין בפירוט נוסף או להבהרות, יפנה לפרקים הרלבנטיים בספר הנ"ל. בציון מספרי היהודים שחיו באזורים הכבושים ובהתייחס לאקציות ההשמדה השונות, המספרים עוגלו כלפי מעלה או מטה.

אופיו והרכבו הדמוגרפי של הקיבוץ היהודי שנותר בשטחים הכבושים
לאופיו והרכבו הדמוגרפי של הקיבוץ היהודי שנותר בשטחים הכבושים של ברית המועצות הייתה השפעה על דרכי תגובתו נוכח השואה. יהודי ברית המועצות שנשארו בשטחים הכבושים מתחלקים לשתי קבוצות:

הקבוצה האחת - היהודים שהתגוררו בשטחי ברית המועצות בגבולות שעד ספטמבר 1939. ציבור יהודי זה היה חסר כל ארגון ומנהיגות לאומית משלו. עוד בתקופת השלטון הסובייטי פורקו כל המסגרות הארגוניות היהודיות. הכיבוש הגרמני מצא ברוב המקומות ציבור יהודי חסר מנהיגות ומסגרת, איש איש עמד בודד במאבקו לחיים מול מכונת ההשמדה הגרמנית. קבוצה זו התגוררה בחלקים המזרחיים יותר של שטח הכיבוש, והצבא הגרמני הגיע במרבית המקומות שם מאוחר יותר, כהגברים מן השנתונים המתאימים כבר גויסו לצבא, ורבים על משפחותיהם, פונו לעורף הסובייטי עם המפעלים והמוסדות בהם עבדו, או הספיקו לברוח ביוזמתם. לפי מפקד האוכלוסין משנת 1939 חיו בגבולותיה של ברית המועצות שלפני מלחמת העולם השנייה 3,020,000 יהודים. בשטחי ברית המועצות (בגבולות שעד ספטמבר 1939) שנכבשו בידי הגרמנים, חיו עד לכיבוש כ- 2,100,000 יהודים, כשני שלישים מיהודי ברית המועצות. בהתאם להערכה כ-1,150,000 יהודים פונו, גויסו לצבא או נמלטו מן אזורים אלה לפני הכיבוש הגרמני. בשטח הכיבוש נותרו כ-950,000 בעיקר נשים, ילדים וזקנים. הרכב דמוגרפי זה, השפיע על יכולת להתארגנות מחתרתית ותגובה לוחמת.

הקבוצה השנייה - היהודים שהתגוררו בשטחים שסופחו לברית המועצות בשנים 1939-1940, בארצות הבלטיות, במערב ביילורוסיה ובמערב אוקראינה, בבסרביה ובצפון בוקובינה. בשטחים אלה חיה אוכלוסייה יהודית גדולה, ומספרם הכולל, בהם כ-250,000 הפליטים הגיעו מאזורי מרכז ומערב פולין שהיו תחת הכיבוש הגרמני, היה 2,120,000 – 2,150,000 נפש. ציבור יהודי זה היה בעל מודעות לאומית יהודית חזקה, והייתה לו תשתית ארגונית ומנהיגות, שבתקופה הקצרה שבין הסיפוח לברית המועצות ובין הכיבוש הגרמני, לא הספיקו השלטונות הסובייטים לחסלה לחלוטין. בתקופה הקצרה של השלטון הסובייטי גורשו מהשטחים המסופחים למעמקי ברית המועצות רובם של הפליטים מפולין וכן "ייסודות אנטי-סובייטיים" (בהגדרת השלטונות: בעלי רכוש ("קפיטליסטים"), פעילי מפלגות ופעילי קהילות ומוסדות יהודיים). רבבות נוספות הצליחו להתפנות או לברוח מזרחה בטרם הכיבוש הגרמני. בהתאם לאומדן נשארו בשטחים המסופחים, שכולם נכבשו בשבועות הראשונים של המלחמה ולא התבצע שם פינוי מאורגן של האוכלוסייה, כ-1,700,000 יהודים. בשטחים אלה מספרם של המגויסים לצבא היה קטן והאוכלוסייה היהודית שנשארה הייתה הומוגנית יותר בהרכב המיני והגילאים שלה, על צעיריה וזקניה. בקרב צעיריה של אוכלוסייה זו, התארגנה המחותרת והפעילות הפרטיזנית. **מספרם הכולל של היהודים בשטחי ברית המועצות, בגבולותיה של ה-22 ביוני 1941, שנשארו תחת הכיבוש הגרמני היה כ-2,650,000.**

מנגנון ההשמדה הגרמני ופעולותיו

ה-22 ביוני 1941, יום הפלישה הגרמנית לבריה"מ, מצוין בהיסטורוגרפיה של השואה כתחילת השלב האחרון במדיניות הנאצית של "הפתרון הסופי לשאלה היהודית", הוא שלב ההשמדה הפיסית והטוטלית. יהודי ברית המועצות היו קורבנותיה הראשונים של מדיניות זאת, שעד מהרה הקיפה גם את יהודי ארצות אירופה האחרות, שהיו תחת הכיבוש הגרמני. התפשטות המלחמה לאזורים נוספים, אופייה העולמי ואכזריותה הגוברת, כל אלה מחקו את כל האיסורים המוסריים והפוליטיים שהיו עד אז.

בשטחים הכבושים הקים הצבא הגרמני ממשל צבאי שכלל את מפקדות השדה – הפלדקומנדנטורות ואת המפקדות המקומיות – האורטסקומנדנטורות. ממשל צבאי זה שלט על כל תחומי החיים של האוכלוסייה המקומית והיה ממונה על ניצול הכלכלי של השטח הכבוש לצורכי משק המלחמה הגרמני. עם התרחקותה של החזית מזרחה לעומקה של ברית המועצות, הועברו השטחים העורפיים יותר של השטח הכבוש לממשל אזרחי גרמני – המיניסטריון לשטחי המזרח (האוסטמיניסטריון).

לקראת הפלישה לברית המועצות הוקם כוח מיוחד האיינזגרופן (עוצבות מבצע) של משטרת הביטחון וה-ס"ד בפיקודו של ריינהרד היידריך, שהיו צריכים לנוע בעקבות הכוחות הקדמיים של הצבא התוקף ותפקידם היה לטפל "באויבי הרייך" בעורף הצבא הלוחם בחזית, מושג שבהגדרתם כלל גם יהודים. הוקמו ארבע עוצבות שכאלו – איינזגרופן A,B,C,D, שיפעלו בעורף החזיתות של קבוצות הארמיות הגרמניות השונות. כל איינזגרופן גודלו היה כגודל גדוד. יחידות המשנה של האיינזגרופן היו האיינזקומנדו, שגודלם היה כגודל פלוגה. מספרם הכולל של אנשי האיינזגרופן היה כ-3,000 איש.

עם הפלישה ב-22 ביוני 1941, נעו יחידות האיינזגרופן מאחורי כוחות החלוץ של הצבא הגרמני. חוץ מן האיינזגרופן הופנו ל"טיהור" השטחים מיחידות הצבא האדום ולהשמדת יהודים חטיבות מיוחדות של ואפן-ס"ס (Waffen-SS). בכל אחד משטחי העורף של קבוצות-ארמיות הגרמניות: "צפון", "מרכז" ו"דרום" מונה "מפקד בכיר של ה-ס"ס והמשטרה", ולפיקודו סרו כוחות ואפן-ס"ס, יחידות איינזגרופן, רגימנט של משטרת-סדר גרמנית וגדודים עצמאיים של משטרת-סדר גרמנית.

כוחות ס"ס אלה תוגברו ברבבות שוטרים מקומיים, שכונו על ירי הגרמנים שוצמנשאפטן. חלק משוטרים אלה שירתו בתחנות המשטרה הנייחות וחלקם בגדודי משטרה ניידים שהורכבו ממשתפי פעולה מקומיים, רובם מאסטוניה, לטווייה, ליטא ואוקראינה, ביניהם שבויי מלחמה לא-מעטים שהתנדבו לשרות גרמני. כוחות המשטרה המקומיים היו כפופים למשטרת-סדר הגרמנית.

תהליך הקמת הגדודים הניידים מקרב משתפי פעולה מקומיים נמשך חודשים ומספרם הלך וגדל במרוצת הזמן, עד שהגיע ל-170 גדודים ניידים כאלה, והם הוו את עיקר הכוח המשטרתי באזורים הכבושים.³⁶⁵ כוחות אלה, ובנוסף כוחות צבא גרמני, פעלו בלחימה נגד הפרטיזנים. חלק מכוחות אלה הועסקו ברדיפתם ובהשמדתם של היהודים.

שלבי ההשמדה

השמדת היהודים בשטחי הכיבוש החלה ביום הפלישה לבריה"מ ולא נפסקה עד שגורשו הגרמנים כליל מן המדינה. את התהליך הזה אפשר לחלק לשלושה שלבים :

1. שלב א: מ-22 ביוני 1941 ועד החורף, של 1941-1942. בתקופה הזאת הושמדו רוב היהודים שהתגוררו בליטא, לטווייה, אסטוניה, בסרביה וצפון בוקובינה, וכמעט כל היהודים במזרח ביילורוסיה, במזרח אוקראינה ובשטחים הכבושים של הרפובליקה הרוסית הסובייטית.
2. שלב ב: מאביב 1942 עד סוף אותה שנה הושמדו רוב היהודים באוקראינה המערבית וביילורוסיה המערבית ובאזורים הדרומיים של הרפובליקה הרוסית הסובייטית שכבשו הגרמנים בקיץ 1942.
3. שלב ג: מתחילת 1943 ועד נסיגת הגרמנים מכל שטחי הכיבוש נרצחו היהודים שנותרו בחיים עד אז בגטאות או מחנות. מעשי ההרג האחרונים נעשו בסמוך לנסיגתם של הגרמנים.

השמדה בשלב א

איינזצגרופ A פעלה בשטחי ליטא, לטווייה ואסטוניה. בליטא נשאר תחת הכיבוש הגרמני 203,000-207,000 יהודים, מספרם של היהודים שנרצחו עד דצמבר 1941 היה 160,000-163,000. מספרם של היהודים שנותרו בליטא בגטאות וילנה, קובנה, שאוולי וסווינציאן היה 43,000-44,000. בלטווייה מתוך 74,000-75,000 שנשארו שם תחת הכיבוש, נותרו בסוף דצמבר 1941 כ-6,500 יהודים בלבד, מהם בגטו בריגה כ-4,000 גברים יהודים ומאות אחדות של נשים והאחרים בדווינסק (דאוגוופילס) ובליפאיה נותרו בחיים כ-2,000. באסטוניה היו עם תחילת הכיבוש 1200-1500 יהודים. כולם נורו בחודשים הראשונים של הכיבוש.

איינזצגרופ B פעלה בביילורוסיה ומזרחה באזורי מרכז רוסיה. במערב ביילורוסיה נרצחו במחצית השניה של 1941 לא פחות מ-50,000 יהודים, אך רוב יהודי מערב ביילורוסיה נותרו בחיים עד סוף חורף 1941-1942. במזרח ביילורוסיה, פרט למינסק וסלוצק, נרצחו עד סוף 1941 כל היהודים. גורל דומה היה של יהודי מרכז רוסיה, פרט לעיר סמולנסק, בה נשאר גטו קטן.

³⁶⁵ באוקטובר 1942 שירתו במשטרה ברייכסקומיסריאט אוסטלנד 4,428 גרמנים ו-55,562 תושבי המקום. בנובמבר 1942 מנה כוח המשטרה של אוקראינה ודרום רוסיה 10,194 גרמנים ו-70,759 תושבים מקומיים.

איינזצגרופ C פעלה באוקראינה. באזורי וולין שבפיקסוקומיסריאט אוקראינה נרצחו רבבות יהודים, אך רוב האוכלוסייה היהודית שם נשארה עד אביב 1942. במזרח אוקראינה נרצחו רובם המכריע של היהודים עד ינואר 1942, בהם יהודי קייב.

הרג המוני של יהודים בבסרביה ובצפון בוקובינה החל עוד בימי הקרבות ובזמן קצר לאחר שנפלו השטחים האלה בידי צבאות גרמניה ורומניה. יחידות רומניות של ז'נדרמריה וצבא שפעלו בשיתוף עם איינזצגרופ D ותושבי המקום, הרגו ביולי ובאוגוסט של 1941 כ-150,000 יהודים, כמחצית ממספר היהודים שישבו באזורים הללו עם פרוץ הקרבות. בספטמבר ובאוקטובר 1941 גורשו מבסרביה ומצפון בוקובינה לטרנסניסטריה כ-120,000 יהודים, עד סוף 1941. בצ'רנוביץ שבבוקובינה נשארו כ-20,000 נפש.

בטרנסניסטריה, לשם גורשו יהודי בסרביה ובוקובינה, התגוררו לפני מלחמה 320.000 יהודים, כ-200.000 מהם באודסה. בהתאם להערכות לא הספיקו 175.000-180.000 מהם להימלט או להתפנות במועד ונשארו בתחום הכיבוש הנאצי. מקרב היהודים המקומיים נותרו בחיים בסוף חורף 1941 – 1942, כ-25,000 בלבד, שהתערבבו במחנות ובגטאות עם היהודים המגורשים מבסרביה ובוקובינה. איינזצגרופ D פעלה גם בקרים. עד אביב 1942 נרצחו שם כ-35,000 יהודים מתוך כ-40,000 שנותרו תחת הכיבוש. הנותרים היו בסווסטופול הנצורה.

הגורמים שהשפיעו על קצב והיקף ההשמדה

A מסיבות צבאיות (כשלונו של הוורמאכט לכבוש את לנינגרד) נשארה רובה של איינזצגרופ A על שלושת האיינזצקומנדו שלה בליטא, לטווייה ואסטוניה. איינזצגרופ זה, בסיוע של אלפי אנשי משטרה מקומיים, המשיך במעשי ההרג בלא הפרעה ורצח למעלה מ-80 אחוזים מן היהודים שחיו באזורים האלה, עד דצמבר 1941. איינזצגרופ B ו-C שהתקדמו במהירות מזרחה לעבר מוסקבה וקייב, הותירו מאחוריהן את רוב קהילות היהודים באזורים המערביים של אוקראינה ושל ביילורוסיה, ולא הספיקו להשמידן. כ-15 עד 20 אחוזים מן היהודים באזורים האלה נרצחו עד סוף 1941, והשמדתם של השאר נדחתה לשנת 1942. בתחום פעולתם של איינזצגרופן אלה במזרח ביילורוסיה, מזרח אוקראינה ובאזורי הכיבוש של הרפובליקה הרוסית לשם הגיעו, ובעזרת יחידות ס"ס אחרות ויחידות משטרה מקומיות, הושמדו כמעט כל האוכלוסייה היהודית עד סוף 1941. באזור גליציה המזרחית שבמערב אוקראינה, שסופחה לגנרל-גוברנמן של פולין, נרצחו רבבות יהודים עוד במחצית השנייה של 1941. אך החיסול הטוטלי החל באביב של 1942, כאשר החלה ההשמדה ההמונית של היהודים בגנרל-גוברנמן כולו, במסגרת "מבצע ריינהרד".

הגורמים להשאת גטאות באוסטלנד - הצורך בכוח עבודה

בסתיו שנת 1941 הבינו גורמי הממשל הגרמני בשטחים הכבושים, שמאחר ומוסקווה לא נכבשה המלחמה לא תסתיים בוא החורף, ולכן עליהם להתכונן למלחמה ממושכת. למשימת ארגון העורף כדי לעמוד בדרישותיה של מכונת המלחמה, היה צורך בכוחות עבודה. בשל הדרישה הזאת החליט שליטה של אוסטלנד רייכסקומיסר לוזה (Lohze) בניגוד לרצונם של גורמי ה-ס"ס, ובתמיכת פיקוד העורף של הצבא באוסטלנד, שדרש להפסיק את השמדת היהודים שעבדו במפעלי תעשייה, מסדנאות וכו', שעבודתם חיונית לצבא. לפיכך הוחלט לשמר בינתיים את הגטאות בערים הגדולות, כגון ריגה, וילנה, קובנה ומינסק, וכן בכמה ערים קטנות יותר באוסטלנד. באזורים הנתונים בממשל צבאי וברייכסקומיסריאט אוקראינה, הניחו לאיינזצגרופן ולגורמי ס"ס אחרים, לעשות כרצונם והשמדת היהודים נמשכה שם בכל המרץ למרות הצרכים הכלכליים והדרישה לכוח עבודה שהיו גם שם. הפסקה הזמנית של ההשמדה באוסטלנד, נתנה ליהודים שנתרו שם את הזמן הדרוש להתארגנות מחתרית לקראת מאבק מזוין.

השמדה בשלב ב

בחודשים הראשונים של 1942 חלה רגיעה יחסית. תנאי החורף הקשים ובייחוד הקושי לחפור בורות לנרצחים היו הסיבות העיקריות לצמצום בהיקף ההרג. באביב של 1942 חודשה ההשמדה ההמונית של היהודים, בעיקר באזורי מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה, שרוב יהודיהם לא נרצחו בתקופה הראשונה. הצורך בכוח עבודה שהאריך את קיומם של הגטאות הגדולים שהוקמו ב-1941 בוילנה, בקובנה, במינסק ובכמה מקומות אחרים, לא מנע את חיסולם של גטאות רבים באזורים אחרים. התופעה הזאת אינה אלא דוגמה אחת מרבות לסתירות בפעולתו של הממשל הגרמני בשטחים הכבושים. חלק אחד של הממשל נזקק לכוח עבודה וביקש להשתמש ביהודים, וחלק אחר של הממשל - גורמי ה-ס"ס, עסק בהשמדה המונית של כוח העבודה הזה עצמו.

עד לשלהי 1942 נרצחו מאות אלפי יהודים במערב ביילורוסיה ובמערב אוקראינה. ב-31 ביולי 1942 דיווח המושל הגרמני של גנרלקומיסריאט ביילורוסיה (מערב ביילורוסיה והעיר מינסק), גנרלקומיסר וילהלם קובה, לרייכסקומיסר של אוסטלנד, לוזה, בזו הלשון:

"בכל ההתנגשויות עם הפרטיזנים בביילורוסיה - הן באזור הרייכסקומיסריאט שהשתייכו בעבר לפולין והן באזורים שהיו בעבר חלק מבריה"מ - הוכח שהיהדות היא נושאת הדגל של תנועת הפרטיזנים, והיא מהווה חלק ניכר ממנה, בצד תנועת ההתנגדות הפולנית במזרח והצבא האדום ממוסקבה. לפיכך שאלת הטיפול ביהדות ביילורוסיה היא שאלה שיש לה חשיבות פוליטית, בשל הסכנה הנשקפת ממנה לכל המשק. ומכיוון שכך יש לפתור אותה לפי

שיקולים פוליטיים ולא לפי הצרכים הכלכליים בלבד... בעשרת השבועות האחרונים חיסלנו
בביילורוסיה כ-55,000 יהודים. בשטחי מחוז מינסק חוסלו היהודים כליל בלא שנוצר
מחסור בכוח העבודה... במינסק עדיין חיים שם 6,000 היהודים והיהודיות מרוסיה
שבמהלך האקציות היו עסוקים בעבודות בשביל כל מיני יחידות [של הוורמכט]".³⁶⁶

חיסול היהודים בגנרלקומיסריאט של ביילורוסיה נמשך גם לאחר חודש יולי 1942. העיר גרודנה
והאזורים הסמוכים לה בגבולות הנוכחיים של ברה"מ השתייכו בזמן הכיבוש לגנרלברצירק
ביאליסטוק. מנובמבר 1942 עד ינואר 1943 נשלחו 30,000 היהודים שהתגוררו באזורים האלה
למחנות ההשמדה טרבלינקה ואשוויץ. השמדה המונית של יהודים נמשכה בחודשים האלה גם
באזורים של פוליסיה ושל וולין שהשתייכו לרייכסקומיסריאט אוקראינה. בחודשי יולי – אוקטובר
1942 חוסלו הגטאות על יושביהם באזורים אלה. הגטו בסמולנסק ובו 2,000 יהודים חוסל ב-15
ביולי 1942 וכל תושביו נורו למוות. זה היה אחד הגטאות האחרונים באזורים שבשליטת הממשל
הצבאי. בכמה מקומות נותרו עדיין מחנות עבודה קטנים ובהם עשרות או מאות "יהודים מומחים".
ב-1942 תפס הצבא הגרמני שטחים בדרום רוסיה, צפון קווקז ואת העיר סווסטופול בקרים,
ובהם עדיין ישבו יהודים מתושבי המקום ופליטים שנמלטו לשם מאזורים מערביים יותר ולא
הספיקו להתפנות מזרחה. בחודשי אוגוסט - נובמבר 1942 נרצחו בשטחים אלה רבבות אחדות של
יהודים.

מבצע ריינהרד והשמדת יהודי דיסטריקט גליציה

"מבצע ריינהרד", שם הקוד למבצע ההשמדה של יהודי הממשל הכללי, שבמסגרתו נרצחו
גם רובם של יהודי דיסטריקט גליציה, החל בתחילת אביב 1942. לאחר הפוגרומים והרציחות שנעשו
שם בסוף יוני=יולי 1941, עדיין חיו בדיסטריקט גליציה 572,000–577,000 יהודים. באמצע מרס
1942 הושלמה הקמתו של מחנה ההשמדה בלוץ ששכנה על מסילת הברזל לובלין=לבוב. ויהודי
דיסטריקט גליציה החלו להישלח לשם. באקציות ההשמדה שנעשו בדיסטריקט גליציה בין אביב
1942 לסוף חורף 1942/43, נרצחו רוב היהודים שהתגוררו שם. לאחר תקופה זו נותרו בעיקר יהודים
שהועסקו מטעם הצבא או עבדו במפעלים שייצרו מוצרים למען משק המלחמה. ניתן להעריך את
מספר הנרצחים בתקופה זו בכ=350,000 איש, ועליהם יש להוסיף את התמותה מרעב וממחלות ואת
התמותה הטבעית, בתקופה זו של גל רציחות ההמונים. את מספר היהודים שעדיין חיו בדיסטריקט
גליציה בפברואר 1943 אפשר להעריך בכ=140,000–150,000 איש בגטאות ובעשרות מחנות עבודה,
קצתם במעמד של "לא חוקיים".³⁶⁷

³⁶⁶ PS-3428 מסמכי נירנברג

³⁶⁷ וייס ואחרים, פנקס גאליציה המזרחית, עמ' כח..

לאחר מפלגת הגרמנים בסטלינגרד בחורף של 1942 - 1943 היה הצבא הגרמני בנסיגה. באותה תקופה החלו הגרמנים בהשמדתם של אחרוני היהודים שנותרו בגטאות ובמחנות, כדי שלא להשאיר בחיים אפילו אחד מהם. עד למועד שחרור כל אזורי ברית המועצות הכבושים עד קיץ 1944 (פרט למערב לטווייה), נרצחו שם אחרוני היהודים, פרט לאלה שהיו ביערות או הצליחו להסתתר, וחלק מהיהודים שנותרו בטרנסניסטריה. לאחר מפלגת סטלינגרד הגיעה ממשלת רומניה לכלל מסקנה שהמלחמה לא תסתיים בניצחונה של גרמניה, והחלה לחפש דרכים להידבר עם ממשלות ארה"ב ובריטניה מתוך תקווה לעבור לצדן. הרומנים הבינו שהשמדת היהודים אינה תורמת להשגת המטרה הזאת, ולכן חל שינוי מה לטובה במדיניותם כלפי היהודים. באביב של 1944, כששחרר הצבא האדום את טרנסניסטריה, עדיין היו בחיים כ-40,000 מן היהודים המגורשים ועוד כ-12,000 מבין יהודי המקום. במרס 1944 שיחרר הצבא הסובייטי את העיר צ'רנוביץ והציל מהשמדה את 16,000 תושביה היהודים.

הממשל הסובייטי והאוכלוסייה המקומית ויחסה ליהודים

בשטחי הכבושים של ברית המועצות לא היה סיוע מאורגן להצלת יהודים, לא מצד המחותרת האנטי-גרמנית ולא מצד ארגונים אחרים. סיוע כזה, אם גם בהיקף מצומצם, היה קיים בארצות אחרות במערב אירופה. את היעדר הסיוע ה"אורגן ליהודים, אפשר להסביר בכמה סיבות: בברית המועצות לא הייתה המחותרת חזקה כבארצות מערב אירופה ובפולין, והטרור שנקטו כנגדה הגרמנים היה קשה יותר. זאת ועוד, המחותרת נחלה כישלונות ורבים ממנהיגיה וחבריה נאסרו. גם האנטישמיות העממית, וגם המלחמה ומיליוני החללים בחזית ובעורף גרמו שרצח היהודים לא העסיק ביותר את האוכלוסייה המקומית.

לא הייתה גם שום פנייה אל תושבי השטחים הכבושים, לא מצד הממשלה הסובייטית ולא מצד המפלגה הקומוניסטית, להושיט סיוע לאזרחים הסובייטיים ממוצא יהודי, הנופלים קרבן למדיניות ההשמדה של הנאצים. פנייה כזאת יכלה להיעשות באמצעות הרדיו ובכרוזים שהופצו ממטוסי חיל האוויר. אפשר גם לשער שהממשלה הסובייטית לא דנה בזמן המלחמה אפילו פעם אחת בגורלם הטרגי של היהודים שנשארו בשטחים הכבושים, ונראה שהדבר לא הטרידם כלל.

גם גורלם של התושבים הלא-יהודים לא הטריד את סטלין ומקורביו. בשטחים הכבושים ע"י הגרמנים הייתה אוכלוסייה שמנתה כ-75-70 מיליון נפש. רוב התושבים הלא-יהודים בשטחים הכבושים נקטו עמדה של צופים לא פעילים במתרחש. רבים מהם היו אדישים לגורלם הנורא של שכניהם היהודים. אין ספק שיש סיבות רבות ליחס הזה: הפחד מפני עונשם של הגרמנים, האנטישמיות שהתגלתה ביתר עוצמה בשטח הכיבוש, תאוות בצע וכיוצא בזה. ואף-על-פי-כן היו בכל מקום בשטחי הכיבוש מעטים שעזרו ליהודים ביזמתם שלהם, וסיכנו בתוך כך את חייהם וחי

משפחותיהם מתוך אומץ לב יוצא מגדר הרגיל. מספרם לא עלה על אלפים אחדים בכל רחבי השטחים הכבושים.

כשחרר הצבא הסובייטי את השטחים הכבושים מידי הגרמנים, בשנים 1943 - 1944, לא מצא בהם כמעט יהודים. מתוך כ-2,650,000 יהודים שלפי הערכה נשארו בשטחים שהגרמנים כבשו בברית המועצות נותרו בחיים מעטים, כ-110,000 בלבד. למעלה ממחצית הניצולים היו בטרנסניסטריה שהייתה בשליטה רומנית. הניצולים המעטים שהיו בשאר השטחים הכבושים היו מי שמצאו מקלט אצל תושבים לא יהודים, או שהצליחו להסתיר את זהותם באמצעות תעודות אריות או נחבאו ביערות או הצטרפו לפרטיזנים, והיו גם בני מזל מעטים ששרדו בתנאים הנוראים ששררו במחנות.

ב. תנועת הפרטיזנים הסובייטים

שלב ההתחלה: מתחילת המלחמה ועד אביב 1942

ביערות שבאזורים הכבושים של ברית-המועצות התארגנה ופעלה תנועת פרטיזנים סובייטית. לדרכי פעילותה של תנועה זו, לאזורים שבהם פעלה ולעיתוי הופעתה בתור כוח ממשי בשטח, נודעה השפעה על התארגנותה ויעדיה של המחתרת היהודית בגטאות ועל גורלם של היהודים שהגיעו ליערות כדי להילחם באויב הגרמני ולא להשפוש ביצר הצלה במחנות המשפחה.

למלחמת גרילה הייתה מסורת והיסטוריה ארוכה בתולדות רוסיה. חברות של איכרים תקפו את צבא נפוליון בפלישה שלו לרוסיה בשנת 1812. יחידות גרילה אדומות, במלחמת האזרחים בשנים 1918 – 1919, תקפו את כוחות הלבנים האנטי-מהפכניים. עד אמצע שנות ה-30 היו בברית המועצות יחידות מיוחדות מאורגנות, שתפקידם היה במקרה של מלחמה ופלישת כוחות אויב, להישאר בשטח שהאויב יכבוש ולנהל שם מלחמת גרילה. אנשי יחידות אלה עברו הכשרה בבתי ספר מיוחדים שמדריכיהם היו פרטיזנים מתקופת מלחמת האזרחים. האנשים עברו אימון לניהול גרילה עירוני וביערות. זיהוים של אנשים שעברו אימון מיוחד ללוחמה פרטיזנית נשמר בסוד מכלל האוכלוסייה והם אורגנו במסגרות קטנות של 15 – 20 אנשים בכל יחידה. ליחידות אלה היו מחסני נשק, קשר וציוד, במקומות מסתור. ארגון ואימון האנשים היה באחריות המינהל הפוליטי של הצבא האדום. יחידות אלה פורקו על ידי סטלין במחצית השנייה של שנות ה-30, כאשר התפיסה הצבאית הסובייטית שונתה והנחת יסוד הייתה שבמקרה של מלחמה הצבא הסובייטי יעביר מלחמה זו לשטחי האויב. סטלין ודרגים בכירים בממשל הסובייטי לא רצו להניח היפותזה שקיימת אפשרות שאויב יכבוש שטחים בברית-המועצות ויהיה צורך להפעיל בשטחים אלה מחתרת ופרטיזנים. בפקודות הקבע שניתנו לצבא האדום בשנת 1939, נאמר כך: "כל התקפה על ברית-המועצות תיתקל

במכה ניצחת מצד כוחותיה המזוינים... אנו ננהל מלחמת-מתקפה ונעבירה אל שטח האויב...³⁶⁸ מי שחשב על נסיגה ושאויב ישתלט על שטחים של ברית המועצות נחשב לבוגד ונענש בהתאם.³⁶⁹ כתוצאה מכך, עד הפלישה הגרמנית לא נעשו כל הכנות למלחמת פרטיזנים ולא עמד לרשות הממשל הסובייטי סגל אנשים, אמצעים ובסיסים מוכנים למלחמה כזו.³⁷⁰

למרות העדר הכנות, מלחמה פרטיזנית בעורף הגרמני החלה כבר בימים הראשונים של המלחמה. תחילה מדובר היה בקבוצות קטנות מקרב חיילי הצבא האדום שלא הספיקו לסגת בגלל התקדמותו המהירה של הצבא הגרמני ופעולות הכיתור שלו. הללו, ביוזמת מפקדים שנשאר עמם, פתחו בפעילות פרטיזנית במקומות שהתנאים הטופוגרפיים ותמיכת האוכלוסייה המקומית אפשרו זאת. עם הפרטיזנים הראשונים נמנו גם פעילים קומוניסטיים שלא הספיקו להתפנות. גם מקרב אנשי "יחידות המשחית" שהוקמו בעורף הסובייטי בימים הראשונים למלחמה מקרב תושבים מקומיים, לשמירה על יעדים חיוניים וללחימה במחבלים, צנחי אויב וכו', הוקמו במקומות מסוימים גרעינים של יחידות פרטיזנים, שהושארו ביערות שבאזור מגוריהם כאשר זה נכבש בידי הגרמנים.³⁷¹

בד בבד עם פעילות זו שנעשתה ביוזמה מקומית בשטח, הונחו כבר בימים הראשונים למלחמה היסודות לפעילות פרטיזנית, ביזמת הממשל הסובייטי. ב-29 ביוני 1941 הוציאו הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית וממשלת ברית-המועצות הנחיה כללית לוועדים המרכזיים של המפלגה הקומוניסטית ולגופי הממשל ברפובליקות השונות, בה נאמר:

באזורים שכבש האויב יש להקים יחידות פרטיזנים וקבוצות חבלה למלחמה בצבא האויב ולהצית מאבק פרטיזני בכל מקום ואתר, לפוצץ גשרים וכבישים, לפגוע באמצעי קשר טלפוני וטלגרפי, לשרוף מחסנים וכו'. ליצור תנאים בלתי-נסבלים לאויב ומשתפי הפעולה עמו, לרדוף ולהשמידם בכל שעל, לחבל בכל פעילותם. לניהול פעילות זו יש מראש להקים באחריותם של מזכירי המפלגה המחוזיים והנפתיים, תאים מחתרתיים ודירות מפגש בכל עיר ועיירה, בתחנות הרכבת ובקולחוזים.³⁷²

סטלין, בנאומו הראשון במלחמה, ב-3 ביולי 1941, קרא גם הוא לאזרחים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות "לפוצץ גשרים וכבישים, לפגוע בקווי טלפון וטלגרף, להצית יערות,

³⁶⁸ Klimentenko, *Voina Narodnaia*, p. 18. אלכסנדר ורט, **רוסיה במלחמה**, כרך א, תל אביב 1968, עמ' 106 ; בסוף שנות ה-20 תחילת שנות ה-30, גורמי נ.ק.ו.ד. עשו הכנות לפעילות פרטיזנית בשטחים שיכבשו על ידי האויב,³⁶⁹ הוכנו לכך יחידות מיוחדות ובסיסים בהם היו אמצעי לחימה וקשר. אך בעיקבות שינוי הקונצפציה וראיית המלחמה Alexei Popov, NKVD i Partizanskoe, Moskva 2003, p. 160 (להלן Popov, NKVD I Partizanskoie Dvizhenie) ראה
³⁷⁰ Popov, NKVD I Partizanskoie Dvizhenie, pp.25-39
³⁷¹ Bystrov et al. (eds.), *Voina v tylu Vraga*, Moskva, 1974, p. 29 (להלן Bystrov., *Voina v tylu*); Bystrov et al. (eds.), *Sovetskie Partizany*, Moskva, 1961, p. 315; (להלן Bystrov., *Sovetskie Partizany*)
³⁷² Klimentenko *Voina Narodnaia*, p. 53 : Popov, NKVD I Partizanskoe Dvizhenie, p. 15

מחסנים ומחנות, ליצור תנאים בלתי נסבלים לאויב ולמשתפי פעולה אתם, לרדוף ולהשמיד אותם בכל צעד, לפגוע בכל פעולותיהם...³⁷³ בעקבות הנחיות אלה החלו אנשי המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה ובאוקראינה לארגן קבוצות של פעילים שיישארו בעורף הגרמני ויהיו גרעינים למחתרת קומוניסטית בערים וליחידות פרטיזנים ביערות. באזורים שנכבשו בימים ובשבועות הראשונים למלחמה, לא הספיק הממשל הסובייטי להתארגן לפעילות כזו, ואילו באזורים מזרחיים יותר שנכבשו חודשים אחרי המלחמה עלה בידו לנקוט פעולות שכאלה, אבל באופן חלקי בלבד. באזורים אלה, שבהם הושארו קבוצות אנשים שנבחרו מתוך חברי מפלגה וחברי הקומסומול, כדי ליצור גרעינים למחתרת העירונית ולפעילות פרטיזנית, נעשה הדבר באופן חפוז וסמוך לכיבוש האזור בידי הגרמנים.

ארגון התשתית לפעילות אנטי גרמנית בשטחים הכבושים היה כרוך בבחירת אנשים מתאימים שלא מקרב פעילים קומוניסטים מוכרים באזור כדי שהגרמנים לא יעלו מיד על עקבותיהם ויאסרו אותם; בהכנת מקומות מסתור, קודם הנסיגה, בערים ובסיסים ביערות שבהם יהיו אמצעי לחימה, ציוד ומזון. הכנת תשתית שכזו דרשה זמן של חודשים ומרבית השטחים נכבשו לפני שהספיקו להתארגן לכך.

רוב האנשים שנשארו באזורים הכבושים או נשלחו אליהם מן העורף הסובייטי עד סוף שנת 1941, לא הוכשרו אפוא לפעילות מחתרית ופרטיזנית. בשל התארגנותם החפוזה. הגרמנים עלו על עקבות רבים מהם כבר בשבועות הראשונים לכיבוש, אסרו אותם והוציאום להורג. וכך כתבו מקורות סובייטיים בעניין זה: "בשורת מקרים חוסלו במלואן כבר בתחילת הכיבוש קבוצות המחותרת שאורגנו מראש... בלא ניסיון בפעילות מחתרית... כבר בהתנגשויות הראשונות נהרסו עד היסוד מאות ארגונים וקבוצות מחותרת..."³⁷⁴

בחודשי הקיץ, הסתיו והחורף של 1941 התרכזה הפעילות הפרטיזנית בעיקר באזורי היערות של סמולנסק, מזרח ביילורוסיה ושל צפון-מזרח אוקראינה, והיקפה היה קטן; ואילו בארצות הבלטיות, באזורי מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה, כמעט לא הורגשה פעילות פרטיזנית, שכן החיילים והפעילים הקומוניסטים שנשארו בעורף הגרמני באותה העת השקיעו את עיקר מאמציהם במאבק הישרדות ולא ליפול בידי הגרמנים. רבים מן האוכלוסים, בעיקר במערב אוקראינה, היו אנטי סובייטיים וקיבלו את צבא גרמניה בשמחה מתוך ציפייה שהגרמנים יעניקו להם מידה של עצמאות לאומית. בתנאים שכאלה לא יכלה להתפתח שם פעילות פרטיזנית. במקורות הסובייטיים

³⁷³Stalin, *O Velikoi Otechestvennoi Voine*, p. 27

³⁷⁴Bystrov, *Voina v Tylu*, pp. 255–256

צוין כי במערב אוקראינה "המעמדות המבוססים של בעלי האחוזות והקפיטליסטים, הכמורה, הריאקציונית ויסודות אנטי עממיים אחרים היו שם גורם חברתי התומך בפשיזם..."³⁷⁵

בארצות הבלטיות היה המצב קשה אף יותר, שכן רוב האוכלוסייה שם שנאה את השלטון הסובייטי וראתה בו כובש זר, ועל כן קידמה באהדה רבה את הצבא הגרמני. פרסומים סובייטיים, שביקשו להראות שגם עמי ליטא, לטווייה ואסטוניה נאבקים בכובש, אמנם מתוארת פעילות מחתרית ופרטיזנית שם, אבל גם שם מודים שמדובר בפעילות מוגבלת שנקטעה באיבה כבר בחודשים הראשונים לכיבוש.³⁷⁶

גם באזורים המזרחיים יותר של ביילורוסיה ושל אוקראינה, שהיו חלק מברית=המועצות הישנה, עדיין לא היו התנאים בשלים לפעילות פרטיזנית נרחבת. וכך נכתב בנושא זה בספר סובייטי רשמי:

צריך להודות שבמקרים רבים לא הצליחו הגורמים המפלגתיים המקומיים להוציא אל הפועל במלואן את הוראותיו של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ביילורוסיה, להתכונן מבעוד מועד למלחמה פרטיזנית... הזמן שעמד לרשותם של הגורמים המפלגתיים למטרה זו היה מוגבל ביותר, מימים אחדים ועד לא יותר מחודשיים.³⁷⁷

מצב דומה היה גם ברוב רובם של האזורים שנכבשו בחודשים הראשונים למלחמה. מקצת יחידות הפרטיזנים שהתארגנו הובסו כבר בהתנגשויות הראשונות עם הצבא הגרמני, וכפי שמציין מקור סובייטי, "רק יחידות מועטות הצליחו בעוד מועד להתבסס בעורף האויב ולפתח פעילות לוחמת אקטיבית".³⁷⁸

בקרב החזית, לעומת זאת, התנהלה פעילות פרטיזנית נמרצת יותר, שתואמה עם מפקדות הארמיות הסובייטיות שפעלו בחזית. בחזית המלחמה, שהשתרעה על פני אלפי קילומטרים, היו פרצות, בעיקר באזורי יערות, ודרךן התאפשרו תנועה ויצירת קשר בין הכוחות הסובייטיים שבחזית ובין יחידות פרטיזנים שהחלו להתארגן בעורף הגרמני.³⁷⁹ בהיעדר קשר רדיו, בין יחידות הפרטיזנים ובין העורף הסובייטי, היו הפיקוח על הפעולות, תאומם והמידע עליהן מצומצמים עד אביב 1942.

הנתונים על מספרם של הפרטיזנים שפעלו עד אביב 1942 חלקיים בלבד. בדוח מ-15 בפברואר 1942 ששיגר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית האוקראינית אל הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הכלל סובייטית נאמר כך: "בהתאם לנתונים לא מלאים, פועלות בעורף האויב, באזורים המצויים בשליטה זמנית של הכובשים הגרמנים, 716 יחידות פרטיזניות ובהן

³⁷⁵Bystrov, *Sovetskie Partizany*, p. 447

³⁷⁶P. Shtaras, "Rol KP Litvy v Organizatsii i Razvitsii Partizanskoi Borby," in: O. Kaplanas (ed.), *Gitlerovskaia Okkupatsia v Litve*, Vilnius, 1966, pp. 187, 191–192 (להלן Shtaras, *Rol KP*.)

³⁷⁷Bystrov, *Sovetskie Partizany*, p. 326

³⁷⁸Klimentko, *Voyna Narodnaia*, p. 54

³⁷⁹Ibid., pp. 64–66

24,690 לוחמים..."³⁸⁰ למספר זה יש להתייחס בזהירות היות שלגורם המדווח היה עניין מטעמי יוקרה להגדיל את מספר הפרטיזנים הפועלים. במקור סובייטי שעסק בפעילות הפרטיזנית באזור סמולנסק, ששם היו תנאים טובים לפעילות פרטיזנית – גושי יערות גדולים ואוכלוסייה רוסית – נכתב בדברי הסיכום על התקופה שעד פרוס 1942 כך: "זו הייתה תקופה של נביטה והתהוות של תנועת הפרטיזנים... היחידות הפרטיזניות עברו תהליך של התארגנות כיחידות לוחמות; רבות מהן סבלו ממחסור בנשק ובתחמושת, ולא היו להן אמצעי קשר עם העורף הסובייטי. פעילותן התנהלה בדרך כלל במפוזר ובאקראי".³⁸¹

מלבד גופי המפלגה שפעלו לארגונה של לוחמה פרטיזנית, השאירו ו/או החדירו גם הצבא הסובייטי וגם הנקו"ד יחידות משלהם בעורף הגרמני. כבר ב-5 ביולי 1941 הוקמה במסגרת ה- נ.ק.ו.ד. יחידה מיוחדת שתפקידה היה לארגן פעילות מודיעינית וחבלה בעורף הגרמני. יחידה זו גייסה ואימנה קבוצות מיוחדות שאחדות מהן כבר בסוף קיץ 1941 הוצנחו או הוחדרו דרך החזית לעורף הגרמני. יחידות היו מצוידות בנשק ובאמצעי קשר טוב יותר מיחידות הפרטיזנים.³⁸² אך גם פעילות זו נעשתה בחיפזון וללא הכנה מספקת ורוב רובם של קבוצות אלה חוסלו בידי הגרמנים ורק מעטים שרדו.³⁸³

התחזקותה של הפעילות הפרטיזנית: אביב-קיץ 1942

לאחר מפלת הגרמנים בשערי מוסקבה ומתקפת החורף של הצבא האדום, ולאחר שחרורם של שטחים נרחבים, בעיקר בחזית קבוצת ארמיות מרכז, חל מפנה חשוב בפעילות הפרטיזנית. אלו היו מפלותיו הראשונות של צבא גרמניה – שנחשב עד כה לבלתי מנוצח – במלחמת העולם השנייה. מצב החדש העלה את המורל בקרב הפרטיזנים, וגם האוכלוסייה המקומית שהחלה להבין שגרמניה עשויה להפסיד במלחמה והצבא האדום יכול לחזור, שיפרה בהדרגה את יחסה אל הפרטיזנים. ניצחונותיהם של הסובייטים גם יצרו תנאים מעשיים בשטח שסייעו רבות לפרטיזנים, בעיקר לפרטיזנים שפעלו באזור סמולנסק וביילורוסיה. הצבא האדום התקרב לאזור שמצפון-מזרח לוויתבסק, ובחזית הגרמנית נוצרה באזור היערות בסביבות העיירה סורז' (Surazh) פרצה גדולה, שרוחבה כ-40 ק"מ, שכונתה "שערי סורז'". דרך פרצה זו הועברו ברגל וברכב קבוצות פרטיזנים רבות וכמויות גדולות של נשק מסוגים שונים; וכן הועברו דרכה אל העורף הסובייטי כ-25,000

³⁸⁰ Iurchuk, *Sovetskaia Ukraina*, tom 1, p. 360

³⁸¹ Klimenko, *Voina Narodnaia*, p. 67

³⁸² Aleksei Popov, *Diversanty Stalina*, Moskva, 2004, p.76-77 (להלן Popov, *Diversanty Stalina*)

³⁸³ NKVD I Partizanskoe, p. 160 Popov,

אזרחים בגיל גיוס לצבא ובהם גם יהודים. פרצה זו הייתה פתוחה בחודשים אפריל-ספטמבר 1942, ורק אז הכניסו הגרמנים כוחות לאזור וחסמו אותה.³⁸⁴

עוד התפתחות חשובה הייתה הקמתו של פיקוד אחיד לכל תנועת הפרטיזנים. ב=30 במאי 1942 החליט סטלין להקים "מטה מרכזי לתנועת הפרטיזנים הסובייטים" (Tsentralnyi Shtab Partizanskovo Dvizhenia), ליד הפיקוד העליון (סטובקה) שבראשו הוא עמד. לראש מטה זה, שהוקם בקרבת מוסקבה, התמנה פנטליימון פונומרנקו (Panteleimion Ponomarenko), מי שהיה מזכיר הראשון של המפלגה קומוניסטית בביילורוסיה.³⁸⁵ הרעיון להקים מטה מרכזי לתנועת הפרטיזנים הועלה כבר בתחילת 1942, אך בריה, ראש ה-נ.ק.ו.ד., שרצה להחזיק בידיו את מירב האינפורמציה שהגיעה מהעורף הגרמני ואת הפיקוד על תנועת הפרטיזנים, שכנע את סטלין, שאין צורך במטה כזה. למטרה זו הקים בריה ב-18 בינואר 1942 את מינהל 4 במטה ה-נ.ק.ו.ד.³⁸⁶ אך תוך זמן קצר התברר שכדי להגביר את השליטה על היחידות הפרטיזניות ולחזקם, וכן כדי לחזק את המשמעת בשורותיהן, לארגן את הסיוע להם ולהפעילם בהתאם לצרכים המבצעיים, יש צורך במטה מרכזי נפרד. בכפיפות למטה זה הופעלו מטות פרטיזנים של הרפובליקות הסובייטיות שהיו תחת כיבוש גרמני (ביילורוסי, אוקראיני, ליטאי וכו'). בתפקידים הבכירים במטה המרכזי היו אנשי נ.ק.ו.ד. במסגרת חזיתות המלחמה (חזית האוקראינית, חזית המערבית, חזית הלנינגרדית וחזיתות האחרות) פעלו מטות שתיאמו והפעילו את יחידות הפרטיזנים שפעלו בעורף הגרמני שבחזית המלחמה שלהם.

אחד מתפקידיו העיקריים של מטה פרטיזנים המרכזי היה להקים רשת קשר רדיו עם יחידות הפרטיזנים וקבוצות המחותרת שבעורף הגרמני. קשר זה היה הכרחי לשליטה על התנועה הפרטיזנית. חניכי בתי-הספר לקשרים שהוקמו בעורף הסובייטי, שנשלחו לעורף הגרמני, סיפקו את משאבי האנוש המקצועיים למערכת הקשר הפרטיזני. תהליך יצירת הקשר עם יחידות הפרטיזנים היה הדרגתי ונמשך עד אמצע 1943.³⁸⁷

הקמתם של המטה המרכזי ושל המטות הכפופים לו הייתה נקודת מפנה בארגונה ובפעילותה של התנועה הפרטיזנית. קבוצות פרטיזניות, שעד כה היו פזורות ונטולות פיקוד אחיד ומרכזי, בלי כל קשר עם העורף הסובייטי, בחלק מהן המשמעת הייתה לקויה, והיו גם כאלה שעיקר פעילותם הייתה להתקיים ביער ולא לחימה באויב, אורגנו עתה במסגרות של יחידות צבאיות בעלות כפיפות מבצעית ברורה. היחידה הבסיסית כונתה "אוטריאד" והיו בה מכמה עשרות אחדות עד 200

³⁸⁴ P. Ponomarenko, *Vsenarodnaia Borba v Tylu Nemetsko-Fashistskikh Zakhvatchikov, 1941-1944*, Moskva, 1986, p. 82 להלן Ponomarenko, *Vsenarodnaia Borba* : (Slovar / Spravochnik, p.429 . על העברת יהודים לעורף הסובייטי דרך שערי סוראז' – ראה פרק שישי, עמ' 429 .

³⁸⁵ Ponomarenko, *Vsenarodnaia Borba v Tylu*, p. 75

³⁸⁶ Popov, *Diversanty Stalina*, pp.88-89 : NKVD I Partizanskoe, p.161 Popov, .

³⁸⁷ Ponomarenko, *Vsenarodnaia Borba v Tylu*, pp. 80, 87-89.

לוחמים. אוטריאדים אלו הוקמו במקומות שונים כבר בשלבים הראשונים של הפעילות הפרטיזנית. באביב 1942 – וביתר שאת, לאחר שהוקם המטה המרכזי – אוחדו שלושה-חמישה אוטריאדים לחטיבה (בריגדה) פרטיזנית שגודלה נע בין 400 ל-1,000 לוחמים. עם זה היו חטיבות מועטות שמספר אנשיהן הגיע עד 2,000 איש. החטיבות היו כפופות למטות הפרטיזנים הרפובליקניות או של החזיתות.

במרס 1942 הודיעו שלטונות הצבא הגרמני ששבויי מלחמה ביילורוסים ואוקראינים, שבתחילת המלחמה הטוראים והסמלים שבהם ושבתיהם היו בשטח הכיבוש שוחררו מן השבי, חייבים לחזור למחנות השבויים. במקום לחזור למחנות השבויים ברחו אלפים מהם ליערות והצטרפו לפרטיזנים וסייעו בכך להתעצמותם.³⁸⁸

תנועת הפרטיזנים הסובייטית בשיא עוצמתה: שלהי 1942 – קיץ 1944

בסתיו 1942, עם התעצמותה של תנועת הפרטיזנים, החלו להיווצר באזורי היערות של רוסיה ושל מזרח ביילורוסיה "אזורים פרטיזניים". לעתים השתרע אזור שכזה על כמה אלפי קילומטרים רבועים, והוא כלל עשרות רבות של כפרים ועיירות, ששלטו בהם פרטיזנים. מפעם בפעם ריכזו הגרמנים כוחות גדולים וכבשו אזורים אלה, אבל זמן קצר לאחר שעזבו, שבו הפרטיזנים לשלוט בהם. אזורים פרטיזניים אלה היוו בסיס לחטיבות פרטיזנים אחדות שאורגנו כאגד פרטיזני (soedinenie). במערב ביילורוסיה ובפולסיה החלו להיווצר אזורים פרטיזניים רק בחודשי אביב – קיץ 1943. בהדרגה, בתחילה במחוזות המזרחיים ובהמשך במערביים, בהתאם לחלוקה האדמיניסטרטיבית של המחוזות הסובייטיים, הוחזרו לעורף הגרמני, המזכירים וצוות אנשיהם של הוועדים המחוזיים של המפלגה הקומוניסטית. אנשים אלה קבלו את הפיקוד והפכו לסמכות המרכזית לכל יחידות הפרטיזנים שפעלו במחוזותיהם.³⁸⁹ וכדי להגביר את הפיקוח של המפלגה הקומוניסטית על תנועת הפרטיזנים, וכדי להדגיש שתנועה זו כפופה למפלגה ולא לצבא, הוסיף להתקיים ביחידות הפרטיזנים מוסד הקומיסרים, גם לאחר שזה בוטל בצבא הסובייטי ב-9 באוקטובר 1942.

באזורי מערב ביילורוסיה ובצפון-מערב אוקראינה (וולין), שם נוצרו הגרעינים הראשונים של פרטיזנים יהודים, החלה הפעילות הפרטיזנית הסובייטית להיות מורגשת יותר בקיץ-סתיו

³⁸⁸ Jerzy Turonek, *Białorus pod okupacją niemiecką*, Warszawa, 1993, p. 111 (להלן Turonek, *Białorus pod okupacją*); ³⁸⁹ V. E. Lobanok (ed.), *Partiinoe Podpole v Belarusii*, Minsk, 1984, p. 42 (להלן Lobanok, *Partiinoe Podpole*).

בלטויה לא הייתה פעילות פרטיזנית של ממש. רק באביב 1943 התפתחה באזור פעילות פרטיזנית, בעיקר באזורי דרום-מזרח לטויה, ששם התגוררה אוכלוסייה רוסית גדולה.³⁹³ אסטוניה נכבשה אחרי ליטא ולטויה, והממשל הסובייטי הספיק להשאיר שם גרעין של פעילים מחתרתיים, בעיקר באזורים הצפוניים יותר של הרפובליקה. אבל בשל שיתוף הפעולה הנרחב של אוכלוסיית המקום עם הגרמנים, נאסרו שם הפעילים הקומוניסטים והוצאו להורג כבר בחודשים הראשונים לכיבוש.³⁹⁴ תנועה פרטיזנית לוחמת של ממש לא קמה על אדמת אסטוניה.

אחד הגורמים שהביאו אלפי צעירים מקומיים לשורות הפרטיזנים במרבית השטחים הכבושים של ברית-המועצות היה שילוחם לעבודה בגרמניה. ב-31 במרס 1942 הורה גאולייטר פריץ סאוקל (Sauckel), הממונה על כוחות העבודה בגרמניה, לגייס עובדים לתעשייה ולחקלאות משטחים אלו ולהפנותם לגרמניה. תחילה נעשה ניסיון לגייס את העובדים על בסיס התנדבותי, אבל משנכשל הניסיון הוטלו מכסות על כל עיר וכפר. במקומות שבהם לא מולאו המכסות, נקטו השלטונות הגרמניים אמצעים ברוטליים. אלפי צעירים מצאו מקלט ביערות ומילאו את שורות הפרטיזנים, לא מטעמים אידיאולוגיים אלא כדי שלא להישלח לגרמניה.³⁹⁵

למן המחצית השנייה של 1942 החלו מטוסים סובייטיים להצניח נשק לפרטיזנים – תחילה בגיחות מעטות ואחר כך – בעיקר משנת 1943 – בגיחות הולכות ורבות. בכמה מן האזורים הפרטיזניים הוקמו שדות תעופה, שבהם נחתו מטוסים שהביאו עמם נשק, לוחמים ופעילי מפלגה ופינו משם פצועים קשה.³⁹⁶ כמו כן הוקמו באזורים הפרטיזניים בתי דפוס שהדפיסו עיתונים ועלונים שהופצו גם בקרב האוכלוסייה המקומית. למציאות חדשה זו, נודעה השפעה לא רק על התעצמותה של התנועה פרטיזנית אלא גם על המורל של הלוחמים ועל יחסם של האוכלוסים המקומיים לפרטיזנים. הם נחשבו בעיניהם עתה לחלק בלתי נפרד מן הצבא האדום, שהחל להיות צבא מנצח בחזיתות המלחמה. בעקבות זאת פחתה הנכונות לשתף פעולה עם הגרמנים ויותר יותר מקומיים הצטרפו לשורות הפרטיזנים. תהליך התעצמותה של תנועת הפרטיזנים, שהחל בעיקר לאחר הקמתו של המטה המרכזי של התנועה, הורגש בשטח כבר בקיץ 1942, בעיקר באזורים הישנים של ברית-המועצות.

³⁹³Kadikis, *My Obviniaem*, pp. 99–107. ; Bystrov., *Sovetskie Partizany*, pp. 608–612

³⁹⁴J. Kharchenko (ed.), *Geroi Podpolia*, Moskva, 1970, pp. 510–517, 522–527 (להלן Kharchenko *Geroi Podpolia*)

³⁹⁵Ulrich Herbert, *Zwangarbeit in Deutschland*, in Peter Jahn and Reinhard Rürup, *Erobern und Vernichten*, Berlin, 1991, pp. 106–115; Norbert Müller, *Deutsche Besatzungs Politik in der UdSSR, Köln, 1980*, pp. 290–292, 297, 303–307

³⁹⁶Ponomarenko, *Vsenarodnaia Borba v Tylu*, pp. 83–84

תנועת הפרטיזנים הסובייטית הלכה וגדלה. בהתאם לנתונים סובייטיים היה מספרם של הפרטיזנים באמצע 1942 65,000 איש; באוקטובר 1942 היה מספרם כ-105,000 איש; בתחילת נובמבר 1943 עמד מספרם על יותר מ-120,000 איש, ובתחילת 1944 – כ-250,000 איש.³⁹⁷

תנאי הקיום ביער – פעולות כלכליות

הבעיה הראשונה והמיידית שעמדה בפני הפרטיזנים ביערות הייתה הספקת מזון. אחרי שהייה ממושכת יותר ביער הייתה קיימת גם בעיית הלבוש, שהחריפה במיוחד בתנאים הקשים של סתיו ושל חורף. בעוד שנשק, תחמושת, מוקשים וחומרי נפץ, עם היווצרות הקשר עם העורף הסובייטי באמצעות מטות תנועת הפרטיזנים, סופק באמצעות הצנחה ממטוסים או דרך שדות התעופה הפרטיזניים, הרי מזון ולבוש המקור היחידי הייתה האוכלוסייה הכפרית המקומית. האוכלוסייה המקומית בכפרים שבאזורי היערות ובקרבתם, הייתה ככלל עניה. הקולחוז הסובייטי, וגם הכפרים באזורים של ביילורוסיה המערבית ואוקראינה המערבית שבהם הסובייטים לא הספיקו להקים קולחוזים במשך השנתיים של שלטונם שם, מצרכי המזון שהם יצרו ובעלי החיים שהיו בבעלותם, היו מועטים. מהקולחוזים שבאזורים המזרחיים יותר של השטח הכבוש, משם היה פינוי מאורגן, פונו גם בעלי החיים, ציוד החקלאי ומלאי התבואה. מה שלא הספיקו לפנות, הייתה פקודה מטעם השלטונות הסובייטיים להשמיד, כדי לא להשאיר לגרמנים. הכפרים סבלו גם ממחסור בכוח אדם, לאחר שהגברים גויסו לצבא הסובייטי בטרם האזור נכבש. התוצרת החקלאית שהכפר יצר הספיק בקושי לאוכלוסיית המקום.

בנוסף למציאות זו, המדיניות של השלטון הגרמני הייתה שכל המזון שהצבא הגרמני שנילחם בחזית המזרחית, שמנה 3 – 4 מיליון אנשים, יבוא מתוך שטחי ברית המועצות הכבושים. כתוצאה מכך הטיל הממשל הגרמני מכסות הספקה על הכפרים, החרים מרבית תוצרת חקלאית ובעלי חיים. על אי עמידה במכסות אלה הוטלו עונשים חמורים עד להוצאה להורג. הכפריים מצדם ניסו בכל הדרכים להסתיר את תוצרתם החקלאית כדי להאכיל את משפחותיהם ומקצת למכור בעיר הסמוכה כדי לרכוש שם את המצרכים הדרושים לו.

החרמת מצרכי המזון על ידי הפרטיזנים, כולל לעתים קרובות גם את בעלי החיים ודברי לבוש, ובעיקר מגפיים, נעשתה תחת איומי נשק. לפרטיזנים לא הייתה דרך אחרת להתקיים ביערות ולהילחם באויב. החרמות אלה היו מלוות בחיפושים אחרי מצרכי מזון ובעלי חיים מוסתרים. להובלת מצרכים אלה נצטוו לעתים קרובות האיכרים לרתום את סוסיהם לעגלה ולהוביל, תחת ליווי פרטיזני, את המצרכים ליערות. כדי שהאיכרים לא יידעו את מקומו המדויק של בסיס הפרטיזני, נהגו להשאיר אותם בפאתי היער והפרטיזנים עצמם היו מובילים את העגלות עד לבסיס

³⁹⁷Ponomarenko, *Vsenarodnaia Borba v Tylu*, p. 132; Bystrov, *Voyna v Tylu*, p. 65

או קרבתו ומחזירים את הסוסים והעגלות הריקות לבעליהם שחיקו לכך. למבצעי החרמת מזון כונו "פעולות כלכליות".

הפרטיזנים השתדלו ככל האפשר לא לפגוע בכפרים ידידותיים להם אלא לבצע את ההחרמות מכפרים פחות ידידותיים וכאלה ששיתפו פעולה עם הגרמנים. ככל שחלף הזמן, בכפרים הקרובים ליער ובאלה שנכללו באזורים הפרטיזניים, לא נותר כבר מה להחרים והפרטיזנים נאלצו לבצע את הפעולות הכלכליות בכפרים מרוחקים לעתים עשרות קילומטרים מהיערות. פעולות אלה שבוצעו ככלל בלילות, היו כרוכות בסכנות רבות. כוחות הביטחון הגרמנים למדו את דרכי הגישה מהיערות לכפרים אלה והיו אורבים לפרטיזנים בדרכם. הפרטיזנים בהגיעם לכפר היו שמים אבטחה חיצונית במבואות הכפר ועורכים חיפושים בבתים, באסמים ואורות אחרי מזון מוסתר. פעולה כלכלית כזו נמשכה שעות. לגרמנים היו בכפרים משתפי פעולה שעם בוא הפרטיזנים לפעולה כזאת, במהלכה או מייד אחריה, היו רצים, או ברכיבה על סוס, לתחנת משטרה או לחיל מצב הקרוב ומודיעים על המצאות פרטיזנים בכפרם. עוד בשהותם בכפר או בצאתם ממנו בדרך חזרה ליער עם שלל המזון, היה על הפרטיזנים לנהל קרבות במארבים שהוטמנו להם או עם כוחות מרדף.

ככל שמספרם של הפרטיזנים גדל היה צורך לספק מזון לרבים יותר משוכני היער. מאידך מקורות המזון הלכו והתדלדלו בכפרים, בגלל הפעולות הכלכליות של הפרטיזנים, בגלל החרמות שעשו הגרמנים ושרפת הכפרים שבקרבת היערות על ידי הגרמנים כתגמול על פעילות פרטיזנים, שיתוף פעולה עמם ואי מסירת מידע על פרטיזנים. כפרים או כפריים שנחשדו בשיתוף פעולה עם גרמנים, היו צפויים לפעולות ענישה דומות מצד הפרטיזנים. מציאות זו חייבה ביצוע פעולות כלכליות באזורים מרוחקים מהיערות. בקיץ, כשהלילות באזורים צפוניים אלה משכם היה לא יותר מ-4 – 5 שעות, הדרך בחזרה ליער נמשכה בשעות האור עם כל סכנות של גילוי קל על ידי הגרמנים. בחורף, העקבות בשלג יכלו להוביל כוחות גרמניים לעבר הכוח עם המזון ואף לגילוי הבסיסים ביער. בתנאים אלה פעולות הכלכליות הפכו למבצעים צבאיים, מלווים בקרבות והיה צורך בכוחות פרטיזנים גדולים יותר כדי להתמודד עם הסכנות שבדרך.

באזורים מסוימים, בהם האוכלוסייה הייתה עוינת לפרטיזנים סובייטיים, בעיקר באוקראינה המערבית, במערב ביילורוסיה באזורים בהם התגוררה אוכלוסייה פולנית, בליטא, ובהיקף קטן יותר גם במקומות אחרים, ארגנו הגרמנים כוחות מקומיים מקרב הכפריים, ציידו אותם בנשק ותפקידם היה למנוע מהפרטיזנים להחרים מזון בכפריהם. כפרים אלה, בהיותם עוינים בפרטיזנים, היו יעדים מועדפים להחרמת מצרכי מזון בהם. במקומות אלה, עצם כניסה לכפר היה מלווה בקרב וניתן היה לצפות להופעת כוחות ביטחון גרמניים תוך זמן קצר.

זו, אך הם עושים זאת בהססנות, ומנסים לחפות על אנשים העוסקים בבריונות. אני מנסה שוב להפסיק זאת. אבקש להפעיל לחץ באמצעות סבורוב [להפסקת מעשים

אלה]³⁹⁹

בקרב הפרטיזנים הסובייטיים היו יחידות שביצעו מעשי שוד, ושהתאפינו בשכרות והוללות על חשבון האוכלוסייה המקומית, זאת בעיקר בתקופה שלפני שתנועת הפרטיזנים הסובייטיים המאורגנת נטלה לידיה את השליטה על היחידות ביערות. ונכון גם שבפעולות תגמול גרמניות על פעילות פרטיזנים נרצחו אלפי אזרחים בני ערובה ומאות כפרים נהרסו. אך מלחמת גרמניה – ברית המועצות לא הייתה מלחמה רגילה, הייתה זו מלחמה שהיטלר אמר עליה לפני הפלישה "המסע המלחמתי הבא הוא יותר ממאבק מזוין. הוא התנקשות בין שתי השקפות עולם..." הייתה זו מלחמת קיום לברית המועצות ואחד מביטוייה הייתה מלחמת הפרטיזנים, מלחמה טוטלית ללא פשרות, ובה המחיר הקשה ששילמה האוכלוסייה האזרחית, זו שבשטח הכבוש וזו שבעורף הסובייטי. פעולות הכלכליות, והחרמת מזון ודברי לבוש שבוצעו במהלכם, היו הכרח המציאות בתנאים של לחימה פרטיזנית. השימוש במושג "שוד" לפעולות אלה, עם המשמעות הנלווית למושג זה, אינו מתאים. גם אותם תנועות לאומניות האוקראיניות והפולניות שהגורמים התוקפים את פעילות הפרטיזנים הסובייטיים משבחים את פעולתם, נטלו את מזונם וציוד אחר מהאוכלוסייה האזרחית באיומי נשק.

דרכי הלחימה של הגרמנים בפרטיזנים

התגובה הראשונה של היטלר לקריאתו הפומבית של סטלין ב-3 ביולי 1941, למלחמת פרטיזנים בעורף הגרמני הייתה שביעות רצון מקריאה זו ותגובתו ניתנה בישיבת ההנהגה הגרמנית ב-16 ביולי 1941. היטלר אז אמר: "...הרוסים הוציאו עתה פקודה למלחמת פרטיזנים בעורף שלנו. למלחמת פרטיזנים יש גם יתרון. היא נותנת לנו אפשרות להשמיד כל מי שמתקומם נגדנו..."⁴⁰⁰ היתרון אליו התכוון היטלר היה שתחת הכותרת של לחימה בפרטיזנים ניתן להרוס, להשמיד ולרצוח ככל העולה על דעתם של הכובשים הגרמנים. ואכן זו הייתה גם המציאות, ורצח אלפי אזרחים ורבבות יהודים נעשה במקרים רבים תחת כותרת זו. אך תוך חודשים, ובעיקר מאביב 1942, התברר לגרמנים שהמחיר שהם משלמים כתוצאה ממלחמת הפרטיזנים, הוא גבוהה בהרבה מהיתרון עליו דיבר היטלר.

³⁹⁹ A.C. Gogun, Partizany protiv Naroda, p. 14

⁴⁰⁰ Norbert Muller, Die fasistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941-1944) Berlin 1991, 161

המלחמה בפרטיזנים הוטלה על דיוויזיות ביטחון של צבא גרמניה שהוצבו בעורף קבוצות ארמיות "צפון", "מרכז", "דרום" ועל כוחות של ה-ס"ס שבפיקודו של הימלר, ביניהם גדודים וחטיבות של משטרת סדר גרמנית (Ordnungspolizei), חטיבות ואפן-ס"ס, גדודי משטרה שהורכבו ממשפטי פעולה ליטאים, לאטוויים, אסטוניים, אוקראינים ומקרב עמי קווקז.

הכוחות הגרמניים במאבק בפרטיזנים נקטו באמצעים קיצוניים ביותר. פרטיזנים שנתפסו נורו במקום, פרט למקרים שהיו דוחים את ההוצאה להורג לצורכי חקירה ומודיעין. מקרב התושבים המקומיים נלקחו בני ערובה. בפקודה של קורפוס 30 של צבא גרמניה שפעל בדרום אוקראינה, מ-26 בנובמבר 1941, נאמר: "...על כל חייל גרמני או רומני שייהרג על ידי פרטיזנים, יש להוציא להורג, בקרבת מקום האירוע, עשרה בני ערובה. על כל חייל גרמני או רומני פצוע, יש להוציא להורג בן ערובה אחד. את גוויות ההרוגים יש למשך 3 ימים להשאיר תלויים במקום".⁴⁰¹ האוכלוסייה הוזהרה שאם היא לא תמסור מידע על פרטיזנים יינקטו נגדם צעדים דרסטיים ביותר. מפקדת ארמייה ה-6 דווחה ב-7 בדצמבר 1941: "האזהרה שניתנה לאוכלוסייה שיילקחו ממנה כל מצרכי המזון שברשותם וכפריהם יועלו באש, אם הם לא יודיעו בזמן הנכון על מקום הימצאותם של פרטיזנים, הצליחה במלואה... במהלך פעולה זו, מעל לאלף בני אדם נתלו בפומבי או נורו באזור שבאחריות הארמייה",⁴⁰²

תוך זמן קצר התברר לגרמנים שכוחותיהם שהוקצו למלחמה בפרטיזנים אינם מספיקים והתעורר צורך בכוחות נוספים לאבטחת יעדים חיוניים, כמו צומתי רכבות, גשרים, מחנות וכו'. הגורמים האחראיים על מלחמה זו החליטו להקים כוחות עזר מקרב תושבים מקומיים שעיקר תפקידם יהיה לסייע באבטחת אובייקטים אלה. ב-6 בדצמבר 1941 דיוויזיית ביטחון 285 שפעלה באוקראינה המזרחית, הטילה על גורמי הממשל הצבאי (פלדקומנדטורן) להקים יחידות אבטחה (Selbstschutz) מקרב התושבים המקומיים ולציידם בנשק.⁴⁰³

במטרה להגביר את הלחימה בפרטיזנים, הוקם במסגרת משטרת הביטחון וה-ס"ד אגף מיוחד "זונדרשטאב (מטה מיוחד) רוסייה". מטה זה ריכז מידע על הבסיסים הפרטיזניים, מפקדיהם, גודל היחידות השונות ובהחדרת סוכנים לפגוע בפיקוד הפרטיזני.⁴⁰⁴ בפקודה שהוציא הימלר ב-31 ביולי 1942, נאסר השימוש במילה פרטיזנים ובמקומה שימשה המילה "כנופיות".⁴⁰⁵ בעקבות התגברות פעילותם של הפרטיזנים בקיץ 1942, הוציא היטלר ב-18 באוגוסט 1942 את ההוראה מס'

⁴⁰¹ Ibid., p. 231

⁴⁰² Ibid., p. 237

⁴⁰³ Ibid., pp. 235-236

⁴⁰⁴ Popov, *Diversanty Stalina*, p. 115

⁴⁰⁵ Staatsanwaltschaft Karlsruhe, J2 2138/58, No. 332/25, משפטו של ארלינגר ,

בהנחיה:

המטרד של הכנופיות במזרח, לבש היקף בלתי נסבל ומעמיד בסכנה את ההספקה לחזית ואת הניצול הכלכלי של האזור. עד לבוא החורף יש הכרח לחסל כנופיות אלה ולהביא להרגעה של האזורים שבעורף החזית... השמדתן של הכנופיות מחייבת לחימה נמרצת ונקיטת אמצעים חריפים ביותר נגד הגורמים הנוטלים חלק בהיווצרותן של הכנופיות או אשמים בתמיכה בהן...⁴⁰⁶

בהמשך קובעת ההוראה שהאחריות על הלחימה בפרטיזנים בשטחי הממשל הצבאי חלה על הצבא ובשטחי הממשל האזרחי – על הימלר וגופי הס"ס.

אחת הבעיות המרכזיות שעמדה בפני הגרמנים הייתה השגת מודיעין על הפרטיזנים: מיקום בסיסיים ביערות, דרכי פעולתם, הפיקוד הפרטיזני וכו'. הגרמנים פעלו להחדרת סוכניהם ליחידות הפרטיזנים וגייסו לצורך זה אנשים מקרב שבויי מלחמה סובייטיים ומקרב האוכלוסייה המקומית. סוכנים אלה הוכשרו במשך חודשים אחדים במרכזים שהופעלו במקומות שונים בשטחים הכבושים. בשנים 1942 - 1943 פעלו 16 מרכזים כאלה בהם הוכשרו 1538 סוכנים, מהם במינסק כ-300, בסלוצק 200, בסמולנסק 180, והשאר במקומות אחרים.⁴⁰⁷ בגמר אימוניהם נשלחו סוכנים אלה בקבוצות של 4-5 אנשים לאזורי פעילות הפרטיזנים, שם הציגו את עצמם כבורחים מהשבי. באזורים אחדים הגרמנים אף ארגנו מסוכניהם יחידות פרטיזנים שתפקידם היה להשתלב בתנועת הפרטיזנים המאורגנת ומבפנים להביא להם ידיעות על בסיסי פרטיזנים ומיקומם, מפקדיהם ופעילותם. למאבק עם הסוכנים הגרמנים וגורמים עוינים אחרים (עריקים, פורקי משמעת וכו'), הופעלו במרבית יחידות הפרטיזנים, החל משנת 1942, צוותי נ.ק.ו.ד. מיוחדים.⁴⁰⁸

אחת המשימות החשובות ביותר בפעילות הפרטיזנים הייתה פגיעה בצירי הספקה גרמניים ובעקר מסילות הברזל שהיו עורקי הספקה עיקריים של הצבא הגרמני בחזית. כדי להקל על אבטחת מסילות הברזל ולהקשות על מיקוש רכבות נאסר על התושבים המקומיים באזורי פעילות הפרטיזנים, להתקרב 100 מטרים משני צדי המסילה. לחציית המסילה נקבעו עבור התושבים מקומות מיוחדים. במקומות בהם היערות נשקו במסילה, נצטוו התושבים לעקור את העצים והסיחים שבקרבת המסילה כדי ליצור שטח נקי למסתור כלשהו. כל קילומטרים אחדים מצדי המסילה הוקמו מוצבים מבוצרים שחייליהם סיירו, בעיקר בלילות, לאורך המסילה.⁴⁰⁹ רבבות חיילים גרמנים עסקו באבטחת מסילות הברזל ותנועת הרכבות. בקטעים של המסילות שלעתים

⁴⁰⁶Muller, *Deutsche Besatzungs –politik in der UdSSR*, Köln, 1980, pp. 130–134 Norbert

⁴⁰⁷ N.K.V.D. I Partizanskoie Dvizhenie, Moskva, 2003, p.169 Alexei Popov,

⁴⁰⁸ Popov, *Diversanty Stalina*, pp. 127-129, 184,201.

⁴⁰⁹ Ibid., pp. 125-126

קרובות מוקשו על ידי פרטיזנים, ניתנה הוראה לנהגי הקטרים לנסוע במהירות שאינה עולה על 25 ק"מ לשעה לעתים גם 15 ק"מ בלבד, במקום המהירות הרגילה של 45-50 ק"מ בשעה. במהירות איטית שכזו, גם אחרי פיצוץ מוקש, הקטר לעתים קרובות לא היה מתהפך, ואם כן, היה גורר אחריו קרונות בודדים בלבד.

השלטונות הגרמניים ניהלו תעמולה נרחבת בקרב האוכלוסייה המקומית באמצעות העיתונים המקומיים וכרוזים שהופצו, בעיקר באזורים הכפריים, כשהמוטו המרכזי היה הצגת הפרטיזנים ככנופיות של שודדים ואיומים בעונש חמור על סיוע לפרטיזנים. מאידך הפרטיזנים, באמצעות עיתונים וכרוזים שהודפסו בבתי דפוס שהופעלו בבסיסהם ביערות, ניהלו תעמולה נגדית בהם נקראו התושבים להצטרף לפרטיזנים, לא לספק תוצרת חקלאית לכובש, לא להיענות לקריאה ולצווים להישלח לגרמניה לעבודה וכו'.

שיטת הלחימה העיקרית ההתקפית שנקטו הגרמנים היו מצודים על היערות בהם היו בסיסי הפרטיזנים. לקראת מבצע שכזה ריכזו הגרמנים כוחות שמנו אלפי חיילים, גדודי משטרה וכוחות עזר. שיטת הפעולה שהגרמנים ככלל נקטו במצודים הייתה להקיף מסביב את אזור היערות שם מתבצע המבצע נגד הפרטיזנים. הכוח היה מתחלק לשני כוחות משנה: האחד המבצע את הסריקה משניים-שלושה כיוונים וכוח שני חוסם. הפרטיזנים המנסים להתחמק מהכוח הסורק נדחף לעבר הכוח החוסם, שהיה בעמדות או פרוס במארבים בקצה היער. פרט לכך היה כוח עתודה עליו היה להתערב בהיתקלות עם כוח גדול של פרטיזנים או בעת ניסיון פריצה מהיער המכותר. בהנחיות שהוציא הצבא הגרמני לפעולות אלה נאמר:

כאשר הכוח הסורק מתקדם, קשר עין בן חיל אחד לשני הכרחי... הרצועה שגדוד עם כ-500 חיילים יכול להתפרס אינו יכול לעלות על 1,000-1,200 מטרים, כדי למנוע פריצה דרכו... בשטח עם תצפית מוגבלת הצבת כוח חוסם, עדיפה על התקדמות כל הכוחות לעבר המרכז [מכל הכיוונים]... בלילות הכרחי שכל הכוחות, כולל כוחות העתודה וכוח לפשיטות לילות, יהיו בכוננות בעמדות. אזעקת הכוחות שעצרו למנוחה לילית שיופתעו מניסיונות פריצה החוצה [מן היער המכותר] יוכח כמאוחר מדי...⁴¹⁰

האסטרטגיה בה נקטו הפרטיזנים נגד מצודים גדולים הייתה לא להיכנס לקרבות עם כוחות עדיפים של האויב. מבחינה טקטית עמדו בפני הפרטיזנים אפשרויות אחדות. הטקטיקה העדיפה, במקרים בהם המודיעין הפרטיזני גילה את ריכוזי הכוחות הגרמניים לקראת המצוד, השיטה הנהוגה הייתה לפנות במהירות את האזור בו עומד להתבצע המצוד, בטרם כותר האזור, ולעבור זמנית ליערות אחרים, מרוחקים לעתים עשרות קילומטרים. בגמר המצוד נהגו הכוחות לחזור לאזור

⁴¹⁰ Muller, Europa untern Hakenkreuz, p. 428. מסמך של מטה ארמיה טנקים 3 ובהם לקחי מבצע נגד פרטיזנים.

פעילותם הקודם. במקרים בהם הפרטיזנים הופתעו וגילו את כוונות האויב כאשר האזור היה כבר מוקף כוחות גרמניים, עמדו בפני הפרטיזנים שתי אפשרויות. האחת – לנסות לפרוץ את טבעת המצור בכוח, דרך הכוח הסורק או דרך הכוח החוסם, ביום או בלילה, ורק אז תוך קרב, לעבור לאזור יערות אחרים. האפשרות השניה הייתה לפצל את היחידה הפרטיזנית לחוליות של 3 – 5 אנשים ואלה ינסו בשעות הלילה להסתנן דרך הכוחות הגרמניים המקיפים את היער. במקרים כאלה נקבע יער או כפר כלשהו מרוחק מאזור המצוד, בו יתכנסו הכוחות ביחד כעבור ימים אחדים. בשני המקרים, גם בניסיון הפריצה בכוח וגם בשיטת ההסתננות, סבלו הפרטיזנים אבדות.

במלחמתם נגד פרטיזנים נקטו הגרמנים בשיטות אכזריות ביותר. כך, כדי למנוע חדירת פרטיזנים לטווייה הם הפכו לשטח הפקר, רצועה שרוחבה 40 קילומטרים מזרחה מהגבול הלטווי, בתוככי ביילורוסיה ורוסיה. מבצע זה נעשה בפקודו של קצין הבכיר של ה-ס"ס והמשטרה באוסטלנד פרידריך יקלן (Jeckeln) והכוח שעמד לרשותו כלל שבעה גדודי משטרה לטוויים, פלוגה של משטרה ליטאים ופלוגת משטרה אוקראינית, סך הכל 4,000 אנשים. הגברים בגיל 16 – 50 נורו כחשודים כפרטיזנים, כל האחרים הוגלו, נשים צעירות נשלחו לעבודה לגרמניה והילדים חולקו למשפחות לטווייות. מאות כפרים נהרסו. מבצע זה התבצע בחודשי פברואר – אפריל 1943. ב-דו"ח הגרמני על מבצע זה צוין שהוא לא השיג את מטרתו, נאמר בו: " לחץ הפרטיזנים על גבול לטווייה התחזק. מטרת המבצע להגן על אזורי הגבול בלטווייה לא השיג את יעדיו".⁴¹¹

עם התגברות פעילות הפרטיזנים באביב 1943 הוציא היטלר פקודה, ב-27 באפריל 1943, בו הוא מציין את הנזק הצבאי והכלכלי שנגרם מפעילות הפרטיזנים ודורש מהצבא פעילות נמרצת יותר נגדם. בפקודה נאמר:

באזור המבצעים של הצבא (Operationsgebiet des Heeres) נקבע שמספרם של

אנשי הכנופיות הפועלות שם כעת הוא כ-80,000, זאת בנוסף לכנופיות הרבות הפועלות באזורי הממשל האזרחי באוקראינה ובאוסטלנד. פרט להפרעות הרבות בתנועת הרכבות שכבר נגרמו, גם הספקת העצים בנהרות שותקו. הכרחי לפיכך להגביר את המאבק בכנופיות בצורה אינטנסיבית יותר, מה גם שלמאבק בכנופיות הפועלות באזור המבצעים של הצבא, מוקצים לכך כוחות מרובים (כ-80,000 אנשים מהם 35,000 גרמנים).⁴¹²

הפקודות של היטלר, פעולות ומצודים של כוחות ביטחון גרמניים, טרור נגד האוכלוסייה, כל אלה לא הועילו. תנועת הפרטיזנים הסובייטית הלכה וגדלה. פעולות תגמול של הגרמנים, שכללו שרפת כפרים שלמים, הוצאות להורג המוניות והגליות, היו להם תוצאות הפוכות – צעירי הכפרים

⁴¹¹ Muller, Europa untern Hakenkreuz, pp. 417-418. דו"ח שנשלח מרייכסקומיסריאט אוסטלנד בריגה 1943. למיניסטריון לשטחים הכבושים במזרח שבברלין, ב-13 ביולי 1943.

⁴¹² Muller, Europa untern Hakenkreuz, p. 416

הצטרפו לפרטיזנים. בעוד שבשנה הראשונה של המלחמה עיקר פעילותה הייתה באזורים המזרחיים של השטח הכבוש, במחוזות לנינגרד, קאלינין, סמולנסק ואוריוול הרי בשנה השנייה ובעיקר השלישית, לאחר שהחזית נעה מערבה, עיקר פעילותה של תנועת הפרטיזנים הייתה ביערות שבביילורוסיה ובמחוזות הצפוניים וצפון-מערביים של אוקראינה. קשה להעריך את מספרם של הפרטיזנים. הנתונים הסובייטיים על מספרם הם מוגזמים (באחד המקורות צוין המספר של מיליון פרטיזנים ולוחמי מחתרת), אך מספרם עלה בהדרגה ולקראת שחרור בקיץ 1944, ניתן להעריך את מספרם בכ-250,000 – 300,000. קשה באותה מידה לסכם מספרית את האבדות בכוח אדם וציוד שהם גרמו לאויב. והמספרים במקורות סובייטיים על מיקוש 20,000 רכבות, פיצוץ 12,000 גשרים וכו' מוגזמים מאד.⁴¹³

מלחמת פסי רכבת" (Relsovaia Voina)

אחת המשימות המרכזיות של הפרטיזנים הייתה פגיעה בצירי הספקה גרמניים לחזית. בגלל המרחקים הגדולים ומערכת כבישים רעועה הספקה של תגבורות וציוד לחזית נעשתה באמצעות מסילות הברזל. הפיקוד הפרטיזני, בתיאום עם הצבא הסובייטי הגיעה למסקנה, באביב 1943, שהדרך היעילה ביותר, במקביל לפעולות יום-יומיות נגד תנועת הרכבות, לרכז מאמץ גדול לפגיעה במסילות ברזל גרמניים המובילים לגזרת חזית בה מתנהלת מערכה בעלת משמעות אסטרטגית. למאמץ מרוכז כזה, תוכנן להפעיל אלפי פרטיזנים, בתאריכים הצמודים למערכה כזו, כדי לפוצץ קטעי מסילות הברזל במאות רבות של מקומות, ולמנוע הספקה ופינוי מהחזית. למאמץ מרוכז כזה ניתן הכינוי "מלחמת פסי רכבת" (Relsovaia Voina).

מאמץ כזה נעשה לראשונה בעת אחד הקרבות המכריעים במלחמה, בגזרת קורסק - אוריוול, בחודשי יולי – אוגוסט 1943. בליל ה-22 ביולי 1943 הופעלו 4 חטיבות שמנו 4,550 פרטיזנים בעורף הארמיות הגרמניות בחזית זו, פיצצו את פסי הרכבת ב-500 קטעים באזור בריאנסק ושיתקו את תנועת הרכבות לימים אחדים שהיו קריטיים מאד לצבא הגרמני בחזית. בליל ה-3 באוגוסט בוצע מבצע דומה, אך בקנה מידה אף גדול מזה, בגזרה רחבה יותר, בהשתתפות רבבות פרטיזנים. בדו"ח גרמני מ-4 באוגוסט נאמר שבעורף קבוצת ארמיות "מרכז" היו 1800 פיצוצים בקטעים שונים של המסילות ושתנועת הרכבות פסקה ל-48 שעות.⁴¹⁴

מאמץ מרוכז הגדול ביותר, במסגרת תכנית "מלחמת פסי רכבת" הופעל ב-20 ביוני ונמשך בתחילת יולי 1944, עם פתיחת המתקפה הסובייטית הגדולה בביילורוסיה בגזרת קבוצת ארמיות

⁴¹³ Kirian, Velikaia Otechestvennaia, p. 351

⁴¹⁴ Ponomarenko, Vsiennarodnaia Borba v Tylu, pp.232, 235 ביולי 22-ב-1943. פונומרנקו כותב שבאותו לילה פוצצו 5,133 פסי רכבת, מספר שנראה מוגזם מאד.

"מרכז", שהחלה ב-23 ביולי ונמשכה עד סוף אוגוסט 1944. במתקפה זו שוחררה כל ביילורוסיה, מרביתה של ליטא, קבוצת ארמיות "מרכז" התמוטטה והצבא הסובייטי הגיע לגבול של פרוסיה מזרחית. במבצע זה נטלו חלק רבבות פרטיזנים, וכל מערכת הרכבות בביילורוסיה הוצאה מכלל פעולה עד לתום המבצע.⁴¹⁵ מבצע זה הגדול היה אחרון המבצעים במלחמת הפרטיזנים בשטחים הכבושים של ברית המועצות. עד תום אוגוסט 1944, כל שטחי ברית-המועצות, פרט לקטע במערב לטווייה, שוחררו וחזרו לשליטה סובייטית.

מאמצי הגרמנים לשתק את פעילות הפרטיזנים נכשלו. פעילות הפרטיזנים הלכה וגברה עד לסילוק הגרמנים מהשטחים הכבושים של ברית-המועצות, בקיץ 1944. המלחמה הוכרעה לא על ידי פעילות הפרטיזנים, היא הוכרעה בחזית. אבל פעולות הפרטיזנים סייעו להכרעה זו. תוצאות מלחמת הפרטיזנים היו:

- הפרעות ולעתים שיבוש דרכי ההספקה לצבא הגרמני בחזית.
- ריתוק כוחות גרמניים ושל משתפי פעולה שלהם ללחימה בעורף במקום להפנותם לחזית.
- פגיעה ביכולת הגרמניים לנצל את הפוטנציאל הכלכלי, ולבסס את הספקת מזון לצבא, ובעיקר תוצרת חקלאית, ממקורות שבשטח הכבוש, כפי שתוכנן על ידם ערב הפלישה.
- פגיעה בנכונות חלקים באוכלוסייה המקומית לשתף פעולה עם שלטונות הכיבוש, חלקם מתוך פחד מתגובה של הפרטיזנים, חלקם מתוך התערערות האמונה בניצחון גרמני.
- העלאת המורל וכלי לתעמולה של הממשל הסובייטי, הן בקרב האוכלוסייה בתוככי ברית המועצות והן בשטחים הכבושים.

היהודים שהתגוררו באזורים הכבושים של הרפובליקה הרוסית, של מזרח ביילורוסיה ושל מזרח אוקראינה נרצחו רובם ככולם כבר במחצית השנייה של 1941, קודם שהוקמה שם תנועת הפרטיזנים, ולכן לא יכלו להיעזר בהם. באזורי מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה, אף על פי שבשנת 1942, שהייתה השנה הגורלית והטרגית מבחינתם של יהודי האזורים האלה, עדיין היו יחידות הפרטיזנים בחיתוליהן, בכל זאת נודעה לעצם קיומן של קבוצות פרטיזנים ביערות השפעה על תגובתם ועל מאבקם של היהודים בגטאות בשטחים הכבושים של ברית-המועצות. הרעיון לצאת ליערות ולהילחם שם נגד רוצחי עמם היה הרקע, הגורם המדרבן ומקור לתקווה, להתארגנותם ופעילותם של המחתרות בגטאות ומחנות. ובהגיעם ליערות, תנועת פרטיזנים הסובייטית, ככלל, שילבה אותם בשורותיהם ונתנה להם אפשרות להילחם. לאלה שלא היו מסוגלים, או לא התקבלו

⁴¹⁵ Ponomarenko, Vsiennarodnaia Borba v Tylu, pp. 257-258

ליחידות הפרטיזנים מסיבות כלשהם, קיומם של פרטיזנים ביערות אפשר להם למצוא שם מקלט ונתן להם סיכוי להצלה.

ג. "צבא המתקוממים האוקראיני" ה-אופ"א

באזורי היערות של אוקראינה המערבית, בעיקר באזור וולין, הופיעה גורם חדש בעל עוצמה משמעותית - היה זה "צבא המתקוממים האוקראיני" ה-אופ"א (U.P.A. – Ukrainska - Povstanska Armia). ה-אופ"א הוקם כזרוע צבאית של "ארגון הלאומנים האוקראינים" או.או.אן (Orhanizatsia Ukrainskikh Natsionalistiv - O.U.N.). או.או.אן הוקם בשנת 1929 באוסטריה, כארגון שאיחד בתוכו קבוצות של לאומנים אוקראינים גולים, שדגלו בהקמת אוקראינה עצמאית, שתכלול את שטחי אוקראינה שהיו חלק מברית המועצות ואת שטחי וולין וגליציה מזרחית שהיו מאז מלחמת העולם הראשונה חלק מפולין. ה-או.או.אן שראה בברית המועצות ובפולין את אויביו העיקריים, זכה לתמיכת גרמניה הנאצית וסיגל לעצמו את האנטישמיות הנאצית ואת שנאת היהודים המסורתית האוקראינית. אנטישמיות זו קבלה מימד נוסף באידיאולוגיה של ה-או.או.אן, שראה את היהודים כגורם מרכזי בקיומו של המשטר הסובייטי השנוא עליו. משנת 1938 עמד בראש הארגון אנדרי מלניק. הארגון פעל במחתרת בפולין ואחר ספטמבר 1939, פעל בגלוי באזורי פולין שבכיבוש גרמני. האבוור הגרמני (מודיעין צבאי) היה הגורם העיקרי שסייע ל-או.או.אן ועזר לו בהקמת יחידות צבאיות והחדרת חוליות של חבלנים ל-ברית המועצות. בועידת הארגון בקרקוב ב-1940 חל פילוג בתנועה. הרוב, בראשותו של סטפן בנדרה, ששחרר על ידי הגרמנים מכלא פולני, דרש קו אקטיוויסטי ועצמאי יותר, להחדיר יותר קבוצות מזוינות לאוקראינה הסובייטית ולהכין שם מרד שיפרוץ, עם תחילת מלחמה בין גרמניה לברית המועצות, שלהערכתם ממשמת ובאה. הפלג השני בראשותו של מלניק ביקש לשמור על הכוחות לשלב מאוחר יותר ובמקום קו עצמאי יותר, לשמור על הכוחות לשעת הכושר ולהגביר את שיתוף הפעולה עם גרמניה.⁴¹⁶

בהחלטות הועידה של או.או.אן - פלג בנדרה, שנערכה ב"ממשל הכללי" של פולין באפריל 1941, בהם נקבעו מטרות כלליות של הארגון ודרכי פעילותו, בנושא היחס ליהודים נאמר: "היהודים בברית המועצות הם הגורם האמין ביותר בתמיכתו במשטר הבולשביקי השולט, וחוד-החנית של האימפריאליזם המוסקבאי באוקראינה... ה-או.או.אן לוחם ביהודים בהיותם משענת המשטר המוסקבאי-בולשביקי...".⁴¹⁷

⁴¹⁶) Edward Prus, Atamania UPA, Warszawa 1988, pp. 12-19 להלן Prus, Atamania UPA : (Dallin, German Rule , pp. 114-1916

⁴¹⁷ Ryszard Torzecki, Polacy I Ukraińcy, Warszawa, 1993, pp. 175-176 (להלן Torzecki, Polacy I Ukraińcy(

עם הכוחות הגרמניים שפלו לברית המועצות, בגזרת קבוצת-ארמיות "דרום" שתקפה בחזית אוקראינה, נעו שני גדודים אוקראינים "נכתיגל" (Nachtigale) ו-"רולנד" (Roland) והוחדרו קבוצות חבלנים רבות לעורף הסובייטי, שאורגנו על ידי שני הפלגים של ה-א.א.א. בסוף יוני 1941, אחרי שנכבשה לבוב, הכריז פלג בנדרה על הקמת ממשלה אוקראינית. הגרמנים, שריבונות אוקראינית כלשהי נגדה את תוכניותיהם באוקראינה פזרו את הממשלה ושלחו את חבריה, יחד עם בנדרה למאסר בגרמניה. הנהגת ה-א.א.א. ירדה למחתרת. למרות אכזבתם של הלאומנים האוקראינים ממדיניות הגרמנית כלפיהם, רבבות אנשי א.א.א. השתלבו בממשל שהקימו הגרמנים, התגייסו למשטרה והמשיכו בשיתוף פעולה עם הגרמנים. במקביל לכך החלו להתארגן ביערות וולין קבוצות מזוינות של אוקראינים, ששאיתם הייתה אוקראינה עצמאית. שאיפה זו התבססה על ההנחה שבמהלך המלחמה שני הצדדים, ברית המועצות והגרמנים, יקיזו את דמם ויחלשו ובסיום המלחמה כוח לוחם אוקראיני עצמאי ובעל עוצמה שיתארגן ביערות, יהיה בכוח להקים מדינה משלהם.

היחידה הראשונה של אופ"א הוקמה רשמית ב-14 באוקטובר 1942, אך גם לפני תאריך זה פעלו כבר ביערות יחידות של לאומנים אוקראינים, ביניהם יחידות של "סיץ' פולסיה" (Poliska Sich) בפיקודו של מקסים בורוביץ' (כינויו טרס בולבה). כמפקד ה-אופ"א התמנה רומאן שוחוויץ' (Szukhewich) שכינויו היה צ'ופרינקא. שוחוויץ' שירת קודם לכן בלגיון האוקראיני שכללו את גדודי נכטיגל ורולנד וכשפורק הלגיון בדצמבר 1942 ברחו ליערות שוחוויץ', שהיה ממפקדי גדוד נכטיגל ועמו קבוצת קצינים אוקראינים והצטרפו ל-אופ"א. ל-אופ"א היו קשרים מחתרתיים עם אלפי אוקראינים ששרתו במשטרה הגרמנית ובמרס 1943, לפי הוראת ה-אופ"א, ברחו בוולין, משרות הגרמנים, כ-6,000 אנשי משטרה אוקראינית על נישקם ליערות והצטרפו ליחידות ה-אופ"א. באמצע 1943 התארגנו יחידות אופ"א גם בגליציה המזרחית ובבוקובינה. בוולין, מרכז כוחה של אופ"א, הם השתלטו על אזורים נרחבים, בהם כפרים ועיירות. בשיא כוחה מנה אופ"א רבבות אחדות של לוחמים, אך הם נהנו מתמיכת רבים מקרב האוכלוסייה האוקראינית המקומית. היחידה הבסיסית של ה-אופ"א היה הקורן (גדוד) שמנה 400 – 800 לוחמים, שחולקו ליחידות משנה בגודל של פלוגה ומחלקה.⁴¹⁸

ה-אופ"א ראה בברית=המועצות את האויב העיקרי לשאיפות הלאומיות שלה, במיוחד מאז מפלת סטלינגרד, כשהחל להתברר שגרמניה עומדת להפסיד במלחמה והשלטון הסובייטי יחזור לאוקראינה. מלחמת ה-אופ"א כוונה נגד הפרטיזנים הסובייטיים. במשך שנת 1943 ועד אמצע 1944,

שם, עמ' 234 – 245: האנציקלופדיה של השואה, ירושלים, 1990, כרך א' עמ' 31.⁴¹⁸

מועד שחרור האזור על ידי הצבא הסובייטי, התנהלו ביערות קרבות דמים. האופ"א, כזרוע הצבא של ה-א.א.א, הייתה נגועה באנטישמיות חזקה. אנשי אופ"א רצחו על רקע זה יהודים רבים שהסתתרו ביערות וכפרים, בהם הם ראו אלמנט פרו-סובייטי. ה-אופ"א ראו גם בפולנים את אויביהם ורצחו אלפים מהם. הפולנים והמחתרת הפולנית ניהלו מלחמת מגן נגד ה-אופ"א. ה-אופ"א הגיע להתנגשויות עם הגרמנים, בעיקר כאשר אלה ניסו להשתלט על עיירות מסוימות שה-אופ"א שלט בהם. אך עם התקרבות הצבא הסובייטי לאזור וערב נסיגת הגרמנים מאזורי אוקראינה המערבית, ביולי 1944, נחתם הסכם בין אופ"א לגרמנים, שסיפקו להם גם נשק, תחמושת וציוד צבאי אחר כדי ש-אופ"א ימשיך להלחם בעורף הסובייטי.⁴¹⁹

מאות אחדות של בעלי מקצוע יהודים, רופאים, אחיות, חייטים וסנדלרים, שהתחבאו ביערות ובכפרים, הגיעו בל-כורחם, ליחידות אופ"א, שהיו זקוקים להם. רובם נרצחו ע"י אנשי ה-אופ"א, ערב שחרור האזור ע"י הצבא הסובייטי.⁴²⁰

ד. ארמייה קראיובה – א.ק. (צבא המולדת) הפולנית

באזורי ביילורוסיה המערבית, ביערות שבמחוזות גרודנה - נובוגרודק - וילנה וכן בכפרים פולניים בוולין, פעלו יחידות פרטיזנים פולניות שהשתייכו ל-"צבא המולדתי" ה-א.ק., (Armja Krajowa-A.K.). ה-א.ק. היה הזרוע הצבאית של המחתרת הפולנית שפעלה בכפיפות הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. ממשלה זו לא השלימה עם כיבוש וסיפוח מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה לברית המועצות וראתה אותם כחלקי מזרח פולין. על רקע זה היו חילוקי דעות חריפים בינה ובין ממשלת ברית המועצות. אחרי גילוי רצח אלפי קצינים פולנים בקאטין (Katyn), שהגרמנים האשימו בכך את ברית המועצות (ובדיעבד הסתבר שזה היה נכון), נותקו היחסים הדיפלומטיים בין הממשלה הפולנית הגולה ובין ברית המועצות. מציאות זו הביאה להחרפת המאבק בין הפרטיזנים הסובייטיים ובין יחידות א.ק. פעילותם של יחידות פרטיזנים פולניות בשטחי מערב ביילורוסיה, באו להדגיש את היות אזור זה חלק ממדינת פולין שתקום אחרי הניצחון על גרמניה.

קבוצות קטנות של אנשי הא"ק החלו לפעול באזורים אלה כבר במחצית השנייה של 1942, אבל פעילות זו התעצמה מאוד בחודשי הסתיו של 1943 ובאביב של 1944, שאז היו לארגון זה במחוז

⁴¹⁹ לאחר חזרת השלטון הסובייטי באוקראינה המערבית ונסיגת הגרמנים, החל ה-אופ"א במלמת גרילה בשלטון הסובייטי ובהמשך נגד ממשלת פולין באזורי לובלין. מלחמת גרילה זו נמשכה שנים אחדות ורק ב-1948 הובסו ה-אופ"א ומפקדם שוחוביץ' נהרג. אנשי אופ"א הצליחו באביב 1944 להרוג את גנרל הסובייטי ניקולי וטוין, מפקד החזית האוקראינית, ובמרס 1947 את הגנרל קרול סוירצ'בסקי מבכירי המפקדים של הצבא הפולני.

⁴²⁰ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, ירושלים, 1986, עמ' 212 – 213 (להלן ספקטור, שואת יהודי ווהלין); אליהו יונס, עשן ⁴²⁰ בחולות, ירושלים, 2001, עמ' 242-243 (להלן יונס, עשן בחולות)

נובוגורודק 7,400–8,000 לוחמים ביחידות וכפליים ממספר זה בעתודה המאורגנת בתאי מחתרת.⁴²¹ בסיסיהם העיקריים שכנו באזורי היערות והכפרים שעל גדות הנהר ניימן, ששם התגוררה אוכלוסייה פולנית גדולה. תנועת הפרטיזנים הסובייטית ראתה בא"ק גוף עוין שיש להילחם בו. במחצית השנייה של 1943 הועברו יחידות פרטיזנים סובייטים ממזרח ביילורוסיה למערבה כדי לחזק את כוחות הפרטיזנים הסובייטים שם.⁴²²

בסוף אוקטובר 1943, עם התקרבות הצבא הסובייטי לגבולות פולין של עד ספטמבר 1939, החליטה ממשלת פולין הגולה בלונדון, לחזק את יחידותיה שפעלו במערב ביילורוסיה ובאזורי וולין ולהרחיב את פעילותה שם. המטרה הייתה להשתלט על אזורים נרחבים שם ולהעמיד את הצבא הסובייטי כשיגיע בפני עובדה, שהשטח נימצא בשליטה פולנית. שם המבצע היה "בוז'ה" (Buzha - סערה). בפקודה שניתנה על ידי ממשלת הגולה הפולנית ליחידות א.ק., באמצעות הפיקוד העליון של א.ק. בתוך פולין נאמר: "בהקשר ליחס לרוסים, יש להימנע מהתנקשויות עם יחידות פרטיזנים סובייטיים. ביחס ליחידות הסדירות של הצבא הסובייטי שיגיעו לאזור, על המפקד הפולני, לאחר הקרבות שהוא ניהל עם הגרמנים הנסוגים, להופיע בגלוי ולהציג עצמו כבעל בית על השטח. בהתייחס לשאיפות של הפיקוד הסובייטי, יש לזכור שהשלטונות החוקיים הפולניים ולא הרוסים, מהווים בכל מקרה הלאה השלטון האמיתי. האופי וההיקף פעילותו של השלטון הסובייטי צריכים להיקבע על ידי השלטונות החוקיים הפולניים".⁴²³ למרות שבהנחיות נאמר שיש להימנע מהתנקשויות עם פרטיזנים סובייטיים, המציאות בשטח הייתה שונה. התגברות פעילות א.ק. בשטחי מערב ביילורוסיה גרמה להחרפת הקרבות בינם ובין הפרטיזנים הסובייטיים, שמגמתם הייתה למנוע השתלטות פולנים על השטח. התוצאה הייתה הריגות הדדיות ואבדות לשני הצדדים. באביב 1944, יחידות א.ק. באזור וילנה פעלו תוך שיתוף פעולה עם גורמים גרמניים ואף קבלו מהם סיוע במאבקם בפרטיזנים הסובייטיים.⁴²⁴

השלטונות הגרמניים, בהם גורמי משטרת הביטחון והאבוור (מודיעין צבאי), באזורי וילנה ונובוגורודק החליטו בשלהי 1943 שבמטרה להילחם נגד הפרטיזנים הסובייטיים שפעילותם הלכה וגברה, ונוכח הלחימה המתנהלת בין יחידות א.ק. ובין פרטיזנים הסובייטיים, עליהם להגיע להסכם עם יחידות א.ק. שפעלו באזורים אלה ולסייע להם בנשק, תחמושת וציוד אחר ולמנוע התנגשויות בין כוחות ביטחון גרמניים ליחידות א.ק. מפקדי א.ק. באזורי מערב ביילורוסיה

⁴²¹ Zygmunt Boradyn, *Niemien Rzeka Niezgody*, Warszawa 1999, pp.37-41 (להלן Boradyn, *Niemien Rzeka Niezgody*)

⁴²² Turonek, *Białorus pod Okupacją*, pp. 120–122

⁴²³ Tadeusz Bor-Komorowski, *Armia Podziemna*, London 1989, p. 174 (להלן Bor-Komorowski, *Armia Podziemna*)

⁴²⁴ Zdzisław A. Siemaszko, *Wilenska AK a Niemcy, Zeszyty Historyczne*, Paris 1994, pp. 198-222 ,

(נובוגרודק – ברנוביץ') אדולף פילח (Pilch) ויוזף סווידא (Swida), שראו את הצבא הסובייטי מתקרב לגבולות פולין, ואת הפרטיזנים הסובייטיים כמיצגים את השלטון הסובייטי באזור, אויב מסוכן יותר מאשר הגרמנים הנסוגים, נענו להצעות הגרמנים ובדצמבר 1943 הגיעו להסכם עם הגרמנים. הסכם דומה הושג עם מפקד א.ק. במחוז וילנה אלכסנדר קזייזנובסקי (Krzyzanowski) בחודשי פברואר מרס 1944. הסכמים אלה נעשו על ידי גורמי א.ק. מקומיים, שניהלו קרבות עם פרטיזנים סובייטיים באזור ולא היה להם אישור ממפקד העליון של א.ק. בפולין ולא ממשלת הגולה בלונדון. הסכמים אלה נשמרו בסוד. אזורים מסוימים במחוז נובוגרודק פונו מכוחות ביטחון גרמניים והשאירו אותם לשלטונם של יחידות א.ק., שגייסו שם שנתונים אחדים של תושבים מקומיים, פולנים וביילורוסים, לשורותיהם.⁴²⁵ הסכמים אלה בין גורמי א.ק. ובין הגרמנים היו בעלי אופי טאקטי, צבאי ומקומי, ולא היה להם כל מימד פוליטי ביחסי גרמניה-פולין. למרות הסכמים אלה והתגבור בנשק, לא הצליחו כוחות א.ק. במאבקם בפרטיזנים הסובייטיים שנשארו הגורם השליט ברובם המכריע של יערות ביילורוסיה המערבית. ה-א.ק. ראו ביהודים יסוד פרו-סובייטי, וככלל לא קבלו יהודים לשורותיהם. יהודים רבים שהסתתרו ביערו וכפרים נרצחו על ידם.⁴²⁶

⁴²⁵ Jerzy Turonek, Białorus pod Okupacją Niemiecką, pp.202-207: Boradyn, *Niemen Rzeka Niezgody*, pp. 173-181,206

⁴²⁶ על יחס א.ק. ליהודים - ראה פרק פרטיזנים יהודים.⁴²⁶

פרק חמישי

המחתרת היהודית הלוחמת

א. התנאים הייחודיים להתארגנות המחתרת

המחתרת היהודית הלוחמת שהתארגנה בגטאות בשטחים הכבושים של ברית המועצות, לא היה לה אח ורע בשום קהילה יהודית אחרת באירופה הכבושה, מבחינת פריסתה הגיאוגרפית ומספר המקומות בהם היא קמה, מבחינת גודלה המספרי ובה אלפי אנשים שנטלו בה חלק, והצלחתה – הוצאת רבבות אחדות של אנשים ליערות ללחימה פרטיזנית. מחתרת זו התייחדה בראייה בהתנגדות המזוינת יעד מרכזי וכמעט בלעדי שלה, לעומת ארגונים מחתרתיים אחרים שפעלו בגטאות רבים. מחתרות אלה, פרט למחתרת בגטו ורשה אחרי "האקציה הגדולה" בחודשי יולי-ספטמבר 1942, וגטאות בודדים נוספים בממשל הכללי של פולין, התמקדו בעיקר בפעילויות בתחום החינוכי והתרבותי, במאבק ברעב ובמחלות וכדומה. במציאות שבה התבצעה ההשמדה המונית של היהודים בשטחים הכבושים של ברית המועצות כבר בתחילת הכיבוש הגרמני, ועל רקע מציאות זו והמודעות להשמדה שהתרחשה לנגד עיניהם ובתוכה הם מצאו את עצמם, התגבש רעיון הלחימה. מקור כוחה העיקרי של המחתרת הלוחמת היה ההכרה שגרמניה הנאצית דנה את היהודים להשמדה טוטלית, ויש אפוא להילחם באויב זה למרות עדיפותו המוחלטת וסיכויי הניצחון האפסיים, שכן אם בלאו הכי נידונים היהודים למוות, עדיף למות בלחימה ולא בגיא הרגה או בתאי גזים. בלבם של אנשי המחתרת גם הבהב שביב של תקווה שמא תפתח לפניהם הלחימה דרך להצלה, על ידי יציאה ליערות לפני או כאקט אחרון ללחימה בגטו, תקווה שבחלקה ובמקומות לא מעטים, הוכיחה את עצמה.

בידודם המוחלט של היהודים בגטאות והניתוק ביניהם קבע את אופייה של המחתרת היהודית. לא תנועת התנגדות מרכזית והנהגה היררכית, אלא קבוצות וארגוני מחתרת נפרדים שפעלו בלי קשר ביניהם ובתנאים ייחודיים לכל אחד מהם. הגורמים שהשפיעו על התארגנות המחתרת הלוחמת היו רבים, אבל העיקריים בהם היו:

- עיתוי אקציות ההשמדה:
- מודעות למדיניותם של הגרמנים כלפי היהודים – מתי הבינו היהודים שהם עומדים לפני השמדה טוטלית;
- המצאם של יחידים או קבוצות אנשים שיוזמים ומובילים את ההתארגנות:
- האפשרויות להשיג נשק;
- הימצאותם של יערות ופרטיזנים באזור ויחסם ליהודים.

היות וגורמים אלה היו שונים מאזור לאזור ומגטו לגטו, אזי כדי לתאר את התארגנותה ופעילותה של המחתרת יש להתמקד בגטאות השונים שבהם קמה מחתרת לוחמת, ומפירוט זה

להסיק על פעילותה הכוללת של המחתרת הלוחמת היהודית באזורים הכבושים של ברית-המועצות. פעילות מחתרתית, חיפושי דרך וניסיונות להתארגנות ללחימה ולהתנגדות בנשק היו בגטאות ובמקומות ישוב רבים, במחנות עבודה ובאתרי רצח שונים, אך פרק זה מתייחס לבולטים שביניהם ובפריסה גיאוגרפית מירבית. כן מתייחס פרק זה לפעילות יהודים יחידים במחתרת הסובייטית הלא-יהודית. היות ולמאורעות השואה בכל עיר ועיר, הייתה השפעה מכרעת על מועדי התארגנות המחתרת הלוחמת ופעילותה במקומות אלה, ניתן תאור תמציתי של מאורעות אלה, כפי שהתרחשו בגטאות בהם מתוארת התארגנות זו.

יש גטאות שהתקיימו תקופה ממושכת של שנתיים – שלוש, ובהתאם לכך גם פעילותה של מחתרת השתרעה על תקופה ארוכה יחסית. על הנעשה בגטאות אלה הצטבר חומר תיעודי רב, ולפיכך, פירוט הפעילות על גטאות אלה בפרק זה הוא מפורט יותר. לעומתם, גטאות שפעילות המחתרתית הייתה קצרה בזמן ומצומצמת בהיקפה, התיאור הניתן להם הוא בהתאם לכך.

ב. המחתרת בגטו מינסק

אירועי השואה בעיר

ב-28 ביוני 1941 נכבשה מינסק, בירתה של ביילורוסיה, וב-3=4 ביולי באו לשם יחידות המשנה של איינזצגרופ B. ימים אחדים לאחר הכיבוש פרסם הפלדקומנדנט של העיר פקודה, המחייבת את התייצבותם של כל הגברים בני 18–45, בלי הבדל לאום.⁴²⁷ הגברים שהתייצבו רוכזו והועברו לדרוזדי (Drozdy) שמחוץ לעיר, ששם הוקם מחנה בשדה פתוח ובו כבר הוחזקו רבבות של שבויי מלחמה. ניתן להעריך שלפחות כרבע מ-40,000 האזרחים הגברים שרוכזו בדרוזדי, כלומר כ-10,000 איש, היו יהודים.⁴²⁸ אנשי איינזצגרופ B, ועמם אנשי המשטרה הצבאית החשאית (G.F.P.), עשו במחנה חיפושים אחר פעילים קומוניסטים ויהודים. פרק זמן לאחר שהובאו האנשים לדרוזדי, הופרדו האזרחים משבויי המלחמה וכן הופרדו היהודים מן הלא יהודים. אלפים מקרב גברים יהודים אלה נרצחו, חלק שוחררו וחלק הועברו לבית הסוהר בעיר והועסקו בעבודות שונות.⁴²⁹ ב-19 ביולי 1941 פורסם צו על הקמת גטו וב-25 ביולי 1941 70.000-75.000 יהודים נכלאו בו, מקצתם מערים ועיירות סמוכות למינסק ופליטים ממערב ביילורוסיה. הגרמנים מינו יודנראט ובראשו אליהו מושקין. כמפקד המשטרה בגטו מונה זיאמה סרבריאנסקי.

⁴²⁷ Arad et al., *Einsatzgruppen Reports*, p. 20 בדוח של האיינזצגרופ מ-13 ביולי נאמר שבבעקבות החקירה במחנה הוצאו שם להורג 1,050 יהודים ושההוצאות להורג נמשכות.

⁴²⁸ היהודים היו כ-30 אחוזים מאוכלוסיית העיר. בהנחה ששיעורם של הגברים היהודים שפוננו או נמלטו מן העיר היה גבוה משיעור המפונים או הנמלטים בקרב שאר האוכלוסייה, לא עלה מספרם של היהודים שהתייצבו על 25 אחוזים.

⁴²⁹ Arad et al., *Einsatzgruppen Reports*, pp. 22, 46

אקציות הרצח של תושבי העיר היהודים נמשכו בלא הפסקה. ב-7 בנובמבר, יום השנה למהפכת אוקטובר, נרצחו 12,000 יהודים; ב-20 בנובמבר נורו עוד 7,000 איש. אתר ההריגה של יהודי מינסק היה בכפר טוציינקה שבקרבת העיר. בגטו מינסק, שבו נותרו לאחר אקציות ההשמדה של נובמבר 1941 56,000–49,000 יהודים, בהם כ-7,000 יהודים שהובאו מן הרייך. באקציה ב-2 במרס 1942 נרצחו 5,000 יהודים.

אקציית השמדה הגדולה ביותר במינסק נמשכה ארבעה ימים, מ-28 עד 31 ביולי 1942 במינסק. במהלכה נרצחו בתוך הגטו ובמקומות ההרג במלי-טרוסטיניץ ובפטרשביוצי (Petreshevichi) 25,000 – 26,000 יהודים מקומיים ועוד כ-3,500 מיהודי גרמניה. בגטו נותרו כ-12,000 יהודים ומספרם הלך ופחת בשל רציחות, רעב ויציאה ליערות.

בגטו מינסק היו בתחילת 1943, לפי הערכה כ-9,000 יהודים. היודנט בוטל ובמקומו מונתה הנהלה בראשותו של אפשטיין, פליט מפולין, ששיתף פעולה עם הגרמנים, בניגוד לראשי היודנט הקודמים. בפרק הזמן שבין ינואר 1943 ובין אוקטובר 1943, שאז חוסל הגטו כליל, נמשכו מעשי הרצח של יחידים ופעולות הענשה קולקטיביות של קבוצות, שנחשדו בניסיונות בריחה ליערות או בפעילות מחתרית. אלו היו חודשי גוויעה הדרגתית של הגטו.

בספטמבר 1943 התחיל חיסולו הסופי של גטו מינסק. ב-10 בספטמבר וב-18 בספטמבר 1943 נשלחו כ-2,000–3,000 גברים ברכבות לממשל הכללי בפולין, רובם המכריע הובאו למחנה ההשמדה סוביבור ושם נרצחו.⁴³⁰ האקציה האחרונה החלה ב-21 באוקטובר 1943, ומספר היהודים בגטו היה כ-2,000–3,000 נפש. הפעם הובלו היהודים למלי-טרוסטיניץ ושם נרצחו. גם לאחר אקציית זו השאירו הגרמנים במינסק כ-500 בעלי מקצוע יהודים, וחלק מהם הועסקו בשרפת הגוויות בטרוסטיניץ. יהודים אלה נרצחו בהדרגה וערב הנסיגה.⁴³¹ מינסק שוחררה ב-3 ביולי 1944.

התארגנות המחתרת

בחודשים הראשונים של הכיבוש התארגנו קבוצות אחדות של קומוניסטים יהודים במינסק, קצתם פליטים ממערב ביילורוסיה וקיימו דיונים בשאלה כיצד לפעול במצב שנוצר. עם המתכנסים נמנה הרש סמולר, שהיה בעבר מפעילי המפלגה הקומוניסטית הלא חוקית בפולין, וכן קומוניסטים מקומיים, ובהם נחום פלדמן, שהיה חבר ותיק במפלגה ועוד בזמן המהפכה נלחם בתור פרטיזן ובשורות הצבא האדום עם הקמתו. במסגרת דיונים אלו, הוחלט באוקטובר 1941 לאחד את הקבוצות השונות ולהקים מחתרת לוחמת, שיעדה העיקרי יהיה להוציא קבוצות מן הגטו אל

⁴³⁰ מפקד המרד היה אלכסנדר פצ'רסקי ועמו קבוצת השבויים היהודים שהובאו ממינסק. בסוביבור הם התחברו למחתרת שפעלה שם לפני בואם לשם ויחד ביצעו את המרד. ראה ארד, **מבצע ריינהארד**, עמ' 401–414.

⁴³¹ יצחק ארד, תולדות השואה ברית המועצות והשטחים המסופחים, ירושלים, 2004, כך שני, עמ' 594–596.

היערות לצורך לחימה פרטיזנית. כן הוחלט להפעיל דפוס מחתרתי שיוציא כרוזים ובהם קריאה לאוכלוסים במינסק, יהודים ולא יהודים, להתנגד לכובשים הגרמנים. בהנהגת המחתרת היו הרש סמולר, נחום פלדמן, מיכאל גבלייב וחברים אחרים. זו הייתה התארגנות מחתרתית יהודית ראשונה שמטרתה הייתה לחימה מזוינת בגרמניה הנאצית.

קדם להקמת המחתרת דיון בשאלה אם מותר להקים ארגון מחתרתי קומוניסטי בלי הנחיה ואישור של מרכז המפלגה הקומוניסטית, שנמצא אי שם בעורף הסובייטי. את השאלה הזאת הציג פלדמן שחש שמרכז המפלגה, אי שם בעורף הסובייטי יראה ביזמה עצמית זו פעולה פלגנית. סמולר, בפגישתו הראשונה עם פלדמן ואנשי קבוצתו, סיפר להם על ארגון המחתרת שהקים, ופלדמן הגיב על כך: "מה פירוש הקמתם ארגון, מי נתן לכם את הרשות לכך, מי ציווה עליכם להתארגן? פלדמן הסביר, שהוא וחבריו לא הקימו ארגון, אלא הם קבוצת חברים שנדברו לצאת ליערות ולפעול כפרטיזנים, כמו בשנים 1919-1920, ולכך אין צורך לקבל רשות מגורמים מפלגתיים בכירים. סמולר כתב שבפגישה נוספת עם פלדמן הוא מסר לו שיש לארגונו קשר עם "הצד השני" וכי שם "מתרחש משהו" ופלדמן קיבל את הידיעה כאילו יש אישור "מלמעלה" לארגון.⁴³² שאלה זו של סמכות ויוזמה שבאה מלמטה וחשש כיצד יתייחסו לזה גורמי הממשל הסובייטי לאחר השחרור שהעלה פלדמן, נבע מהחינוך ומהאינדוקטרינציה בחברה הסובייטית, שהמוסדות העליונים של המפלגה הקומוניסטית הם הסמכות הבלעדית ליוזמות ולפעילות בכל תחום ותחום ורק להם הזכות להחליט ולהורות על פעילות כלשהי.

הגורמים שהביאו להחלטה היסודית של המחתרת בגטו מינסק הקובעת שמטרתה לצאת ליערות וללחום בשורות הפרטיזנים, היו:

- מארגני המחתרת היו קומוניסטים, ומתחילה לא ראו בהתארגנותם ובפעילותם פעילות יהודית עצמאית, אלא חלק מן הפעילות הקומוניסטית הכללית בעורף הגרמני. בהתאם למגמה זו לא עלה אצלם הרעיון להוסיף ולשבת בגטו ולהתארגן למרד בתוכו, כפי שהחליטו מחתרות בגטאות אחרים; גם קריאתו של סטלין בנאומו הראשון במלחמה ב-3 ביולי 1941 לצאת למלחמת פרטיזנים בעורף הגרמני, השפיעה על החלטתה של המחתרת להילחם בגרמנים בתור חלק מתנועת הפרטיזנים הכלל סובייטית;⁴³³

⁴³² הרש סמולאר, יהודים סובייטיים מאחורי גדרות הגיטו, תל אביב, 1984, עמ' 46-54; שלום חולבסקי, בסופת כליון, ירושלים, 1988, עמ' 140-141; זיכרונות של חברת המחתרת רוחה ליפסקה, אי"ש 033/2687; זיכרונות של חברת המחתרת סלווה גבלייב-אסטשינסקה, שם, 033/2688.

⁴³³ אי"ש 033/2689 ד"ח של סמולר שהוכן על ידו בחודשי יולי-אוגוסט 1944, שבועות אחדים אחרי שחרור אזור מינסק על ידי הצבא הסובייטי, ושהיה מיועד לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה. סמולר ציין ב-ד"ח זה את נאומו של סטלין, כגורם שעודד אותם להתארגן לחימה בכובש הגרמני. על נאום זה של סטלין – ראה פרק רביעי, עמ'...

- העובדה שביערות שבאזור מינסק נותרו חיילים מן הצבא האדום ופעילים קומוניסטים שלא הספיקו לסגת, והחלו להתארגן ללוחמה פרטיזנית, ולאנשי המחתרת בגטו נוצר קשר עם, הציגה את היציאה ליערות כאפשרות ריאלית.

היודנראט ומפקד משטרת הגטו סרבריאנסקי, סייעו למחתרת בגטו. אנשי מחתרת סודרו בעבודה בגטו, סיפקו להם תעודות ומידע שקבלו מהשלטונות הגרמניים. סמולר סודר בעבודה כמסיק דודים במרתף של בית החולים בגטו ומשם ניהל את פעילותו המחתרית. כאשר החלה המחתרת להוציא קבוצות מחבריה ליער, סיפק להם היודנראט מזון וביגוד חם. אנשי המחתרת הכינו תעודות עבודה עם חותמת גרמנית מזויפת, תעודות לידה אריות וכו'.

הקשר בין המחתרת ובין ניצני קבוצות פרטיזנים שהחלו להתארגן ביערות נוצר עוד בראשית ספטמבר 1941, עם בואו לגטו שליח מהיער, יהודי בשם פדיה שדלצקי. שדלצקי פנה בלילה לביתו של יושב ראש היודנראט מושקין והודיע לו שהוא בא בשם הפרטיזנים ביערות ומטעם מפקדם סרן ביסטוב. שידלצקי דרש ממנו שהיודנראט יספק בגדים חמים ותרופות עבור פרטיזנים, והזהיר אותו שאם יבגוד, יירה.⁴³⁴ מושקין כאזרח סובייטי נאמן, ועמו אחדים מחברי היודנראט, נענה לדרישה זו. באמצעות מושקין וסרבריאנסקי נוצר קשר בין סמולר ובין שידלצקי ובהמשך גם הקשר של המחתרת עם פרטיזנים ביערות.⁴³⁵

תהליך ההתארגנות של המחתרת נמשך חודשים והיה בו שילוב של הניסיון בפעילות מחתרתית שהביאו עמם סמולר ועמו קומוניסטים אחדים מפולין לשעבר "שנתקעו" במינסק בעת ניסיונם לברוח מזרחה, ושל קומוניסטים מקומיים שהכירו את תנאי המקום והיו להם קשרים עם פעילים קומוניסטים לא יהודים מחוץ לגטו, אך ללא ניסיון בפעילות מחתרתית. הגרעין הבסיסי של המחתרת היה קבוצה של עשרה חברים שנקראה "עשירייה". בחודשים הראשונים הוקמו 12 עשירות, ועם קבוצות נוער שהשתלבו בפעילות המחתרתית עמד מספרם של חברי המחתרת על כ-300 איש, ובשיא פעילותה – על כ-450 איש. במהלך אקציות ההשמדה שנעשו במינסק בנובמבר 1941, ובחודשים מרס ויולי 1942, וכן בתקופות שבין האקציות, נרצחו רבים מחברי המחתרת, אבל את שורותיהם מילאו חברים חדשים. חברי המחתרת, שעבדו במחסני נשק שלל בקרסני אורוצ'ישצ'יה (Krasny Urochishche), הוציאו משם רובים, אקדחים, רימונים, תחמושת וגם כלי נשק אוטומטיים אחדים והבריחו אותם לגטו. חברי המחתרת גילו מטמון ובו רובים שהסתירו כנראה חיילים מן הצבא האדום שנותרו בעורף הגרמני קודם שנפלו בשבי הגרמנים, והביאו נשק זה לגטו. המחתרת גם הפעילה מקלט רדיו שקלט ידיעות מרדיו מוסקבה והפיץ אותן בגטו. המחתרת

⁴³⁴ , עדות של פ. שדלצקי, מתוך דן זייק, גטו מינסק ותולדותיו לאור התייעוד החדש, עבודת גמר M 41\ 49 איו"ש ⁴⁷ , לקבלת תואר מוסמך אוניברסיטת בר אילן, עמ' 47

⁴³⁵ הרש סמולר, יהודים סובייטיים מאחורי גדרות הגטו, עמ' 84-85.

סייעה לשבויי מלחמה סובייטיים שהוחזקו במחנות בעיר ובקרבתה לברוח וסיפקה להם תעודות מזויפות, בגדים וכו'.⁴³⁶

בסוף נובמבר 1941 יצרה המחתרת בגטו קשר עם קבוצת מחתרת קומוניסטית לא יהודית שהתארגנה בעיר, ושבראשה עמד המהנדס וקצין המילואים היהודי, איסי קאזיניץ (Isai Kazinets), שהצליח להסתיר את זהותו היהודית והתחזה לטטרי. כינוי המחתרת היה "סלוויק" (Slavik). קבוצה זו התמקדה בהקמת בסיסים פרטיזניים ביערות, בפעולות חבלה במתקנים עירוניים ובתעמולה אנטי גרמנית. בפגישות עם סמולר העלה קאזיניץ את השאלה ממי קיבלה המחתרת בגטו את הסמכות להקים ארגון והגדרת מטרתו. בשאלה זו, בדומה לשאלה שהעלה פלדמן בשיחה עם סמולר, בלט החשש כיצד יתייחסו במוסקבה להתארגנות שלא באה כהוראה מהנהגת המפלגה הקומוניסטית ושמה קיים במינסק וועד קומוניסטי מחתרת שהושאר שם בטרם הנסיגה, לפני הכיבוש הגרמני. קאזיניץ ציין שלפיכך, הנהגת המחתרת שהוא מקים נקרא "וועד עתודה" (Reservnyi Komitet), למקרה ונמצא במינסק ועד קומוניסטי שהושאר שם על ידי מרכז המפלגה בטרם הנסיגה. בסיום לפגישה סוכם על שיתוף פעולה בין המחתרת העירונית ובין המחתרת בגטו, והוחלט שהמחתרת בגטו תהיה חלק מן המחתרת העירונית ותפעל בהנהגתה. (יש לציין שלמרות חששותיו של קאזיניץ, "וועד עתודה" אותו הקים, הוכר אחרי המלחמה כוועד העירוני המחתרת של המפלגה הקומוניסטית הרשמי על ידי מוסדות עליונים של המפלגה והוענק לו תואר גיבור ברית המועצות, אחרי מותו). עיקר הסיוע שביקשה המחתרת בגטו מקאזיניץ התמקד בהוצאת אנשים ליערות. בעקבות קשרים אלו הועבר הדפוס המחתרת שעמד לרשות המחתרת בגטו לידי המחתרת העירונית, ושירת אותה בפעולות התעמולה שלה בקרב האוכלוסייה. המחתרת העירונית עמדה בקשר ישיר גם עם אחדים מאנשי היודנרט, ובהם היושב ראש מושקין, וכן עם מפקד המשטרה סרבריאנסקי, וקיבלה מהם סיוע.⁴³⁷

באותה העת התארגנה בעיר מינסק עוד קבוצת מחתרת של קציני צבא האדום שנתרו בעיר. קבוצה זו, שנקראה "המועצה הצבאית", עמדה בקשר עם המחתרת העירונית, אבל שמרה על עצמאותה והתמקדה בעיקר בהוצאת אנשים מן העיר ליערות. באמצעות קאזיניץ נוצר קשר בין המחתרת בגטו ובין המועצה הצבאית, אבל זו דחתה את בקשת המחתרת בגטו לסייע בהעברתם של יהודים ליער בנימוקים אנטישמיים: (א) "חזותם של היהודים" תזיק לפרטיזנים; (ב) היהודים אינם מאומנים בהפעלת נשק ובלחימה. עקב כך ניתקה המחתרת בגטו את קשריה עם המועצה הצבאית.

96; זיכרונותיו של – 142, 145, 150; סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 95–⁴³⁶ חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 141
חבר המחתרת אהרון פיטרסון, איו"ש, 033/2690.
146; איו"ש, 89–; חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 145–56, 86, 88–⁴³⁷ סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 55
033/2690, פיטרסון, עמ' 5.

בסוף פברואר-תחילת מרס 1942 עלו הגרמנים על עקבותיה של המועצה הצבאית, ואחר כך – גם על עקבותיה של המחתרת העירונית, ומאות חברי המחתרת נאסרו ונורו. קאזיניץ, נאסר ב-27 במרס, ובהתאם לאחד המקורות הוא ניהל קרב אש בעת מעצרו ופגע באחדים מאנשי משטרת הביטחון הגרמני.⁴³⁸ ואחרי חקירה ועינויים בהם עמד בגבורה ולא מסר מידע על המחתרת, הוא נתלה בכיכר במינסק, ב-7 במאי 1942, יחד עם עוד 27 מחבריו.

בעת חקירתם של אנשי המחתרת העירונית התגלו לגרמנים פרטים על המחתרת בגטו ועל שיתוף הפעולה בינה ובין חברי היודנרט בגטו, ובהם מושקין, ובינה ובין סרבריאנסקי. בעקבות המידע הזה נאסרו השניים והוצאו להורג, וכן נאסרו חברי מחתרת רבים, והיודנרט נדרש להסגיר את סמולר ועוד ראשי מחתרת אחרים. סמולר וחבריו נאלצו להסתתר בתוך הגטו, בסיועו של יושב ראש היודנרט, יפה, שמונה במקומו של מושקין.⁴³⁹ בדוח האינזצגרופן מ-3 באפריל 1942 על גילוי המחתרת במינסק, נאמר:

בד בבד עם פעילותה הפרטיזנית פועלת במינסק המפלגה [הקומוניסטית]... יהודי גרוזיני ששמו מוסטפה דליקורדוגלי (Delikurdogly) [הכוונה לקאזיניץ], המפעיל את הארגון המפלגתי, נאסר... קבוצת מחתרת, ובה 60 מיהודי הגטו, מממנת את פעילותה של המפלגה, רוכשת נשק ומתגברת בהתמדה את שורות הפרטיזנים. 60-80 יהודים מן הגטו הצטרפו לפרטיזנים. בדירתו של היהודי דליקורדוגלי הוחרמו כלי נשק, תרופות ותחבושות, וכן מכונת דפוס פעילה ושמונה מכונות כתיבה.⁴⁴⁰

ובמסמך של האינזצגרופן מ-8 במאי 1942, שכותרתו: "דוחות מן השטחים הכבושים, דוח מס' 2", נכתב:

באוגוסט – ספטמבר 1941 ניסה יהודי לארגן ולאחד קבוצות [מחתרת] אלה. היה זה מהנדס הנפט איסיי קאזיניץ, שנטל את השם מוסטפה דליקורדוגלי... ארגון בלתי חוקי של המפלגה הקומוניסטית הוקם באמצע מרס 1942... קאזיניץ עמד בראש הוועד [הקומוניסטי] והיה ממונה על ענייני הגטו. בתפקיד זה הוא עמד בקשרים עם יהודי מינסק כדי לגייס לפרטיזנים ולאסוף בעבורם פריטי הלבשה... עד עתה יצאו מן הגטו כ-100 יהודים והצטרפו אל הפרטיזנים. כדאי לציין שמפקדי יחידות הפרטיזנים והמועצה הצבאית מסרבים לקבל יהודים לשורות הפרטיזנים, היות

⁴³⁸ Sverdlov, V Stroiu Ot vazhnykh, pp. 125-126

117-122; חולבסקי, בסופת הכליון, עמ' 152-439 סמולאר, יהודים טובי ייטיים, עמ' 117

⁴⁴⁰ Arad et al., *Einsatzgruppen Reports*, 189, p. 324

שהם פחדנים ואין לנצלם בפעילות [מבצעית]. עניינם העיקרי של היהודים בתנועה הפרטיזנית, הוא הסיכוי לצאת מן הגטו, אבל הם נמנעים מפעילות אחרת. לפיכך הוחלט [במועצה הצבאית] לשלוח אותם בהוראות שגויות ובדרכים לא נכונות, כך שקבוצות אלה נודדות [בשטח] בלי תכלית. מקצתם נתפסו בידי הצבא הגרמני... בית הדפוס שכן בבית שבקרבת הגטו והפעיל אותו יהודי ששמו צ'יפצ'ין (Chipchin), החי מחוץ לגטו... הגופן (שריפט) התקבל מן הגטו. תנועת הפרטיזנים קיבלה את התמיכה הכספית בעיקר מתרומות שנאספו בגטו. נקבע שכמעט כל הגטו מאורגן ומחולק ליחידות וליחידות משנה. החקירה בעניין זה הופסקה בהתחשב בחיסול הצפוי של הגטו... עד עתה נאסרו 404 איש, כולל חברי ארגון הפרטיזנים בגטו. מתוכם כבר נורו 212 אנשים. כמות גדולה של נשק ותחמושת נתפסה.⁴⁴¹

עוד קודם שנפלה המחתרת העירונית והמאסרים שבאו בעקבות נפילתה, ולאחר אקציית ההשמדה שהתרחשה ב=2 במרס 1942, שלחה המחתרת בגטו ביזמתה אל היערות שמדרום למינסק שלוש קבוצות של חבריה כדי להקים שם בסיסים פרטיזניים. מלבד קבוצות אלו יצאו מן הגטו אל היערות קבוצות אחדות שהתארגנו לצורך זה ושלא השתייכו למחתרת הגטו.⁴⁴²

בעקבות מפלתה של המחתרת הקומוניסטית העירונית, מעצר חבריה והמידע שהשיג הסיפ"ו על המחתרת בגטו, שובשה פעילותה של זו. בידי הגרמנים היה מידע מדויק בדבר כתובות מגוריהם של אנשי המחתרת וכן מידע על מיקומן של מלינות שבהן הסתתרו אנשי מחתרת או שהוסתר בהן נשק וציוד אחר. הגרמנים היו פורצים לגטו, בעיקר בשעות הלילה, ובעזרת המידע הנקודתי שלהם, מכתרים בתים, אוסרים אנשי מחתרת שנמצאו בהם ויורים בהם ובדיירי הבית כולו. בתנאים שנוצרו החליטו סמולר וחברי מחתרת אחרים שהסתתרו שיש להעביר בהקדם את פעילותם ליערות. האקציה הגדולה בסוף יולי 1942, זירזה גם היא את ההחלטה לעזוב את הגטו. סביר להניח שאחד השיקולים לביצועה של אקציה זו, שבה נרצחו רובם המכריע של יהודי הגטו, ולעיתוי שלה היה מעורבותם הבולטת של היהודים שם בפעילות המחתרית וביציאה ליערות, שהתגלתה לגרמנים בעת חקירתם של אנשי המחתרת העירונית ואנשי מחתרת מן הגטו. באותם הימים של יולי 1942, נתפס בעת צאתו מהגטו לצד הארי מיכאיל גבלייב שהיה מהפעילים המרכזיים במחתרת והוצא להורג.⁴⁴³

⁴⁴¹ 341-שם, עמ' 339

⁴⁴² 149, 151. על צאתם - סמולאר, יהודים טוביטיים, עמ' 115, 128, 131; חולבסקי, בסופת כליון, עמ' 148 של אנשי המחתרת מגטו מינסק ליערות והתארגנותם שם ראה פרק שישי על הפרטיזנים.

⁴⁴³ סמולאר, יהודים טוביטיים, עמ' 129

גם אחרי האקציה ביולי וצאת סמולר ליערות, נמשכה פעילות מחתרית מוגבלת של אנשי מחתרת שעדיין נותרו בגטו ונמשך הקשר עם הפרטיזנים ביערות. קבוצות קטנות של אנשים המשיכו לברוח מהגטו ולהצטרף ליחידות הפרטיזנים. על פעולות חבלה שביצעו אנשי המחתרת במקומות עבודה שונים, מספרת חברת המחתרת:

" למרות הטרור נמשכו פעולות החבלה מצדנו. נאדיה שוסטר עם קבוצת נשים הסתדרה לעבוד בבית-חרושת 'בולשביק'. הו קלקלו עורות, מצנחים, גנבו בגדים חמים והעבירו לפרטיזנים. קבוצה דומה עבדה בבית-חרושת לספירט – 'אוקטובר'. גם חדרו לעבודה במתקן קשר של הצבא הגרמני, שם חיבלו בציוד טכני, הוציאו נשק. כמה פעולות לא הצליחו וחברנו נספו. כך קרה למשל במסעדת הקצינים הגרמניים... קבלנו גם הוראה לקשור קשרים עם עצירים במחנה שבויים ברחוב שירוקאיה, שהמשיכו בארגון בריחות"⁴⁴⁴

אין נתונים מדויקים על מספר היהודים שהמחתרת בגטו הוציאה ליערות, הן לוחמים שהצטרפו ליחידות פרטיזנים והן אוכלוסייה בלתי-לוחמת שהתארגנו במחנות משפחה. פרט לאנשים שיצאו ליערות במאורגן באמצעות המחתרת, ברחו ליערות מאות אנשים שכחידים או בקבוצות. מספרם נמדד במאות לא מעטות. ניתן להעריך שמספרם של האנשים שיצאו ליערות כדי להלחם בגרמנים וכאלה שחיפשו ביער הצלה, הוא בהתאם להערכה קרוב ל-5,000, מספר גדול יותר מכל גטו אחר.⁴⁴⁵

ג. המחתרת בגטו וילנה

אירועי השואה בעיר

וילנה נכבשה על ידי הגרמנים ב-24 ביוני 1941. עם הכיבוש נשארו בעיר 57,000 יהודים. אקציות ההשמדה של יהודים החלו כבר בימים הראשונים של יולי ונמשכו בהפסקות קטנות עד דצמבר 1941, במהלכם נרצחו רובם של יהודי העיר. הרצח התבצע בפונר שהייתה מרוחקת כ-12 ק"מ מוילנה. הגטו הוקם ב-6 בספטמבר 1941.

יושב ראש היודנראט שמונה על ידי הגרמנים היה אנטול פריד ומפקד המשטרה בגטו היה יעקב גנס. בתחילת ינואר 1942 נותרו בגטו כ-13,000 יהודים "חוקיים", עובדים במפעלים ובשירותים שונים לממשל הגרמני ובני משפחותיהם שהגרמנים החליטו להשאירם ועוד כ-7,000 איש שהסתתרו בזמן האקציות ומעמדם היה "בלתי חוקי". מינואר 192 ועד אביב 1943 הייתה תקופה של שקט יחסי ובוילנה לא נערכו אקציות השמדה המוניות. בקיץ 1942 מינו הגרמנים את גנס במקומו של פריד, כיושב ראש היודנראט בתואר "נציב הגטו". בתקופה זו שלטה בגטו אידיאולוגיה, שבה דגל

סופיה סאדובסקאיה, ניצוצות בלילה, בתוך ספר "מינסק עיר ואם", בעריכת שלמה אבן-שושן, ירושלים, ⁴⁴⁴ 1985, כרך שני, עמ' 354-355

על גורלם של יהודי מינסק ביערות – ראה פרק שישי שמתייחס לפרטיזנים.⁴⁴⁵

היודנראט ומרבית מתושביו, שהעבודה והיות הגטו פרודוקטיבי לכלכלה הגרמנית נותנת תקווה, לפחות זמנית, שהגטו על תושביו ימשיך להתקיים.

ב-4 אפריל 1943 הובאו לפונר כ-4,000 יהודים מארבעה גטאות במזרח ליטא : סווינציאן, אושמיאנה, מיכילישקי וסול ונרצחו שם. בקרב הנרצחים היו רבים בגיל וכושר עבודה. אקציה זו ערעה את ביטחונם של יהודי גטו וילנה שהעבודה תציל אותם. רצח יהודי גטאות אלה היה קשור בפעילות פרטיזנים באזורי ביילורוסיה קרובים למזרח ליטא והרצון למנוע מיהודי הגטאות לברוח ליערות. ביצוע האקציה תואר בדוח של מפקד משטרת הביטחון בליטא ששוגר לברלין, ושעסק במצב בליטא בחודש אפריל 1943. וכך נכתב בדוח: "במשך החודש שבו עוסק דוח זה טוהרו מיהודים שטחי ביילורוסיה שסופחו לגנרלקומיסריאט ליטא: סווינציאן, אושמיאנה, סויר, אישישוק. שטחים אלה, הנתונים לאיום מתמיד של פרטיזנים, טוהרו עתה לחלוטין מיהודים"⁴⁴⁶

בסוף יוני ובמהלך חודש יולי 1943, חוסלו מחנות עבודה בסביבות וילנה, בעקבות פעילות פרטיזנים סובייטיים באזור ומקרים של בריחת עובדים מהמחנות ליערות. חלק מתושבי המחנות נרצחו וחלק מהם הוחזר לגטו וילנה.⁴⁴⁷

ב-21 ביוני 1943 הוציא הימלר פקודה בה נאמר: "אני מצווה לרכז במחנות ריכוז את כל היהודים שעדיין נמצאים בגטאות בשטחי אוסטלנד... את התושבים הלא חיוניים יש לפנות מן הגטאות אל המזרח".⁴⁴⁸ פקודה זו הייתה חלק מהמדיניות הכוללת של השמדת היהודים, והשיקולים של הצורך בעובדים נועדו לשמר לפרק זמן נוסף את המסוגלים לעבוד. ייתכן שפקודה זו שפורסמה שבועות אחדים לאחר דיכוי המרד בגטו ורשה, הושפעה גם מהלקחים שהפיקו הימלר ואנשי הס"ס ממרד זה, שלפיהם במחנות ריכוז סגורים, שיושביהם מנותקים מן העולם והפיקוח עליהם חמור בהרבה, התנאים למרד קשים ביותר. נראה שההרעה במצב הצבאי והסרת המצור על לינגרד, שיצרה איום צבאי סובייטי ישיר על אזורי אוסטלנד, היו גם הן גורם לפקודה זו.

ב-1 באוגוסט וב-23 באוגוסט 1943 גורשו מהגטו למחנות ריכוז באסטוניה כ-2,500 אנשים, רובם המכריע גברים בגיל העבודה. מספר זה לא סיפק את הגרמנים וב-1 בספטמבר הוקף הגטו. הגרמנים דרשו מהיודנראט לספק להם 3,000 גברים ו-2,000 נשים למשלוח לאסטוניה. בימים 1 – 4 בספטמבר הצליח היודנראט לרכז כ-4,000 אנשים, מחציתם נשים והם שולחו לאסטוניה. בגטו נותרו 11,000-12,000 יהודים. בימים 23 – 24 בספטמבר חוסל גטו וילנה. כ-3,000 מהם הועברו למחנות עבודה בתוך העיר, כ-2,400 גברים ונשים בגיל עבודה נשלחו למחנות באסטוניה ולטוניה, קרוב ל-5,000 נשלחו למחנות השמדה בממשל הכללי של פולין, נורו בפונר או נשאר מתחבאים במלינות

⁴⁴⁶ יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק וכליון, תל אביב, 1976, עמ' 292–294 (להלן, וילנה היהודית).

⁴⁴⁷ שם, עמ' 298 – 301.

⁴⁴⁸ NO-2403 תעודות נידברג, ⁴⁴⁸

בשטחי הגטו. בימים 2 – 3 ביולי, עשרה ימים לפני השחרור נורו אחרוני היהודים שהיו במחנות העבודה בעיר. הצבא הסובייטי שיחרר את וילנה ב-13 ביולי 1944.

התארגנות המחתרת – ויכוח על הדרך

המחתרת הלוחמת בגטו וילנה התארגנה כבר בחודשים הראשונים לקיומו של הגטו. מחתרת זו קמה מקרב חברי תנועות הנוער הציוניות החלוץ, השומר הצעיר, הנוער הציוני, בית"ר, שעוד בשנת השלטון הסובייטי בעיר (יוני 1940–יוני 1941) קיימו ביניהם קשר במסגרת מחתרתית וגם לאחר הכיבוש הגרמני הוסיפו לקיים אותם.⁴⁴⁹ גם אנשי הבונד והקומוניסטים היהודים, שנותרו בעיר לאחר כיבושה, קיימו ביניהם קשרי מחתרת. עיקר פעילותן המחתרתית של קבוצות אלו, שעד שלהי 1941 פעלו בנפרד, התבטאה בחיפושי דרך להצלת חבריהם במהלך אקציות ההשמדה. אגב המאבק להישרדות הלכה והתגבשה ההכרה בקרב חברי קבוצות אלה, שהתגובה הנאותה לרצח ההמונים צריכה להיות התנגדות מזוינת. בקרב קבוצות הנוער הציוניות התנהל ויכוח בשאלה מהו המקום המתאים להתארגן לחימה. בעקבות אקציות ההשמדה ההמוניות בוילנה והידיעות שהגיעו לגטו בדבר השמדה המונית בערים ובעיירות אחרות בליטא, סברו מקצת החברים שהרצח מכוון כלפי יהודי ליטא, ועיקר יוזמיו הם הליטאים. סברה זו התבססה על ידיעות שהגיעו באותם חודשים מביילורוסיה ומן הממשל הכללי בפולין, שלפיהן שורר שם שקט יחסי ואין מתבצעת שם השמדה המונית של יהודים, ולפיכך התבקשה המסקנה שעדיף לעבור לאזורים אלה, ששם יהיו התנאים נוחים יותר להתארגנות מחתרתית. לעומתם, סברו חברים אחרים שמה שמתרחש בליטא יתרחש גם באזורים אחרים שבשליטת גרמנים, שאין טעם לעזוב את וילנה אלא להתארגן במקום.⁴⁵⁰

ההתלבטויות והוויכוח בנושא זה עלו בסוף ספטמבר 1941, שאז בא לוילנה שליח מטעם תנועות הנוער החלוציות בוורשה והביא עמו מכתבים ומידע על חייהן ופעילותן של תנועות הנוער שם. שליח זה היה הפולני הנריק גרבובסקי (Grabovski), שנשלח לוילנה מטעם המחתרת הפולנית בוורשה כדי ליצור קשר עם המחתרת הפולנית בוילנה, אבל קיבל עליו שליחות מטעם החלוץ הצעיר – דרור ומטעם השומר הצעיר, שבמסגרתה היה עליו ליצור קשר עם חברי התנועות הללו בוילנה ולהעביר אליהם מכתבים. גרבובסקי חזר לוורשה באמצע אוקטובר 1941 והביא עמו את הידיעה כי הגרמנים משמידים את יהודי ליטא ושרבבות כבר נרצחו. ידיעה זו התפרסמה בוורשה בעיתון המחתרת של השומר הצעיר "נגד הזרם".⁴⁵¹ בחודשים אוקטובר–דצמבר 1941 יצאו מוילנה

על המחתרת הציונית בוילנה בתקופה הסובייטית, ראה ארד, וילנה היהודית, עמ' 32–35: ניסן רזניק, ⁴⁴⁹ ניצנים מאפר, ירושלים, 2003, עמ' 48, 61–62 (להלן רזניק, ניצנים מאפר).

194–⁴⁵⁰ ארד, וילנה היהודית, עמ' 192

שם, עמ' 190–191. ⁴⁵¹

שליחים מטעם תנועות הנוער הציוניות כדי לבחון את המצב בגטאות ביילורוסיה והממשל הכללי, וכן היה עליהם למסור את הידיעות בדבר ההשמדה ההמונית המתרחשת בליטא. שליחים אלה הגיעו לגטאות גרודנה, ביאליסטוק וורשה ומסרו מידע זה. עוד שליחים מתנועות הנוער הציוניות בוורשה הוסיפו להגיע לוילנה בסתיו 1941. השליחים מווילנה ומוורשה יצרו את הקשר המחתרתי בין הגטאות, וכך נולד המושג "קשרי הגטאות". רוב קשרי הגטאות היו בחורות בעלות מראה ארי, והדבר הקל את ביצוע פעילותן המסוכנת. פעילותם של קשרי הגטאות בציר וילנה-ביאליסטוק-ורשה נמשכה לסירוגין עד אמצע 1942; מקצתם נתפסו בדרכים והוצאו להורג.⁴⁵²

הידיעות שהביאו קשרי הגטאות על הנעשה ועל השקט היחסי ששרר באותה העת בגטאות ביאליסטוק וורשה, רק החריפו את הוויכוח בין מי שצידדו בהעברת הפעילות המחתרית מווילנה ובין מי שהעדיפו להתארגן בוילנה. מרדכי טננבוים-תמרוף, מראשי "החלוץ הצעיר – דרור" בוילנה, שצידד בהעברת חברי התנועה לגטאות "שקטים" יותר, טען: "בגטאות ביאליסטוק ווארשה חיים המוני יהודים, קיימת שם פעילות התנועה החלוצית, תפקידנו להעביר לשם את חברינו, להרחיקם מכאן, ממקום שצפויים הם להשמדה". לעומתו טנו המתנגדים לעזיבה: "כתנועה קשורים אנו להמוני היהודים שבגטו ואין אנו רשאים לנטשם. אין כל בטחון שגורלה של וילנה לא יפקוד אף את ביאליסטוק ואת וארשה". מסקנתם הייתה להישאר במקום ולהתארגן לפעילות מחתרית לוחמת.

453

מרדכי טננבוים-תמרוף הגה רעיון נועז לעבור עם קבוצה מאנשיו מווילנה דרך היס הבלטי לשוודיה, בעזרתו של אנטון שמידט (Anton Schmidt), סמל בצבא הגרמני, אוהד יהודים, עמו היה טננבוים-תמרוף בקשר. האנשים היו צריכים לצאת מווילנה במשאית של שמידט עד לנמל ליבאוה (Liepaja) בלטויה ומשם בספינת דייגים לאי השוודי גוטלאנד (Gotland), או בחורף דרך המפרץ הפיני. טננבוים-תמרוף, כתב על כך: "היה גם ניסיון של עזיבת ההיטלריה: במכוניות גרמניות לליבוי שבלאטויה ומשם בחורף – על פני קרח המפרץ הפיני לשוודיה. האקציות המרובות לא

210: רזניק, ניצנים מאפר, עמ' 68 – 75. בסוף אוקטובר 1941 יצאו מווילנה לגרודנה –192, 208–⁴⁵² שם, עמ' 190 ולוורשה הקשריות תמרה שניידרמן ובלה חזן. באמצע דצמבר 1941 נשלחו מווילנה לוורשה ארבעה חברי תנועות נוער ציוניות: אדק בורקס, שלמה אנטין, ישראל קמפנר ויהודה פיצ'בסקי. בסוף דצמבר חזרה מוורשה לוילנה תמרה שניידרמן ועמה לונקה קוזיברודסקה, וכן באה משם טוטיה אלטמן. קוזיברודסקה ואלטמן חזרו לוורשה בתחילת ינואר 1942. בפברואר 1942 יצאה חייקה גרוסמן בשליחות לביאליסטוק ולוורשה וחזרה לוילנה כעבור פרק זמן. באפריל 1942 יצאו בשליחות מווילנה לביאליסטוק ולוורשה האחיות שרה ורוז'קה זילבר ושלמה אנטין. משלחת זו הייתה צריכה להעביר עדויות מאנשים שברחו מפונר וכן כרוז מן המחותרת בוילנה לתושבי הגטאות האחרים, הקורא להם להתנער מאשליות ולהתגונן. אנשי משלחת זו נאסרו בתחנת הרכבת במלקינייה הובאו לוורשה והוצאו שם להורג..

ארד, וילנה היהודית, עמ' 194 ⁴⁵³

אפשרו להגשים את הדבר".⁴⁵⁴ בדרך זו השתמשו אנשי מחתרת פולנים כדי להגיע לכוחותיהם באנגליה.

בדצמבר 1941 פסקו אקציות ההשמדה בוילנה, שבה נותרו כ-20,000 יהודים. בליל 1 בינואר 1942 כונס בגטו וילנה מפגש של נציגים מתאי המחתרת של תנועות הנוער הציוניות החלוציות, ובו הוקרא כרוז שחיבר אבא קובנר ובו פנייה לנוער היהודי: "בל נלך כצאן לטבח", וכן קריאה להתארגן ללחימה בנשק. "אמנם חלשים אנו וחסרי מגן, אולם התשובה היחידה למרצח היא – התקוממות בנשק", נאמר בכרוז. כעבור שלושה שבועות, ב-21 בינואר 1942, התקיימה בגטו פגישה, בהשתתפות נציגי השומר הצעיר, הנוער הציוני, בית"ר והקומוניסטים, ובה הוחלט להקים ארגון שמטרתו תהיה הכנת התנגדות מזוינת נוכח כל ניסיון של חיסול הגטו. נקבע שהאירגון יקרא פפא"ו (פאראייניקטע פארטיזאנער אורגאניזאציע) – ארגון פרטיזנים מאוחד. הפן היהודי תפס מקום מרכזי בהחלטות בדבר ההתארגנות, וכך נאמר שם: "התגוננות היא מעשה לאומי – היאבקות של העם על כבודו". כמו כן נקבע בהחלטות כי הארגון רואה את עצמו חלק מתנועת הפרטיזנים הסובייטים הנלחם בעורף הגרמני, וכי יחדיר את רעיון ההתגוננות לשאר הגטאות וכן יקשור קשרים עם מחתרות ועם כוחות לוחמים לא יהודיים. בראש הארגון הועמד יצחק ויטנברג, קומוניסט בעל ניסיון בפעילות מחתרת עוד מתקופת השלטון הפולני, ובמפקדת הארגון נכללו אבא קובנר מן השומר הצעיר ויוסף גלזמן מבית"ר, שהיה גם סגן מפקד המשטרה היהודית בגטו. השיקולים לבחירתו של ויטנברג לראשות הארגון, למרות הרוב הציוני בו, היו הניסיון המחתרתי שלו וכן ההערכה שבהיותו קומוניסט יעלה בידו לקשור קשרים עם גורמים קומוניסטיים לא יהודיים מחוץ לגטו ולהיעזר בהם. מי שנעדר ממפגש זה היה מרדכי טננבוים=תמרופ, ראש קבוצת המחתרת של החלוץ הצעיר –דרור, שכן אנשי קבוצה זו עזבו את וילנה במחצית הראשונה של ינואר 1942 ועברו לביאליסטוק ולוורשה. במעבר מוילנה לביאליסטוק נעזרו מרדכי טננבוים=תמרופ וחברי קבוצתו באנטוני שמידט, סמל בצבא הגרמני שהעמיד לרשותם כלי רכב צבאי.⁴⁵⁵ חודשים אחדים לאחר הקמת הארגון הצטרפו לפפא"ו צעירי הבונד ונציגים אברהם חבויניק מהבונד וכן ניסן רזניק מהנוער הציוני, צורפו למפקדה. פפא"ו התייחד מארגוני מחתרת אחרים שהוקמו בגטאות בהיותו ארגון שבו פעלו יחד ובשיתוף פעולה מלא כל אנשי הקשת הפוליטית היהודית, מבית"ר ועד הקומוניסטים. התא הבסיסי

⁴⁵⁴ מרדכי טננבוים-תמרופ, דפים מן הדליקה, תל אביב, 1947, עמ' 124. אנטוני שמידט, אוסטרי, היה בוילנה אחראי על יחידה צבאית קטנה שמתפקדה היה לשמש נקודת מעבר ואיסוף להיילים שנשרו מיחידותיהם. ביחידתו עבדו יהודים מגטו, בזמן אקציות החביא יהודים שעבדו אצלו ובאמצעות אחד מהם נוצר קשר עם טננבוים-תמרופ. שמידט עשה זאת בתור הומניסט ומתוך ידידות ליהודים.

⁴⁵⁵ 206. אנטוני שמידט נאסר זמן קצר לאחר מכן, הועמד למשפט –200, 202-אדד, וילנה היהודית, עמ' 196. צבאי והוצא להורג ב-13 באפריל 1942 על סיוע ליהודים. שמידט הוכר כחטיד אומות העולם מטעם יד ושם. מרדכי טננבוים-תמרופ היה מפקד המחתרת בגטו ביאליסטוק ונפל שם בעת המרד, במחצית השנייה של אוגוסט 1943.

של פפא"ו היה ה"חמישייה" – חמישה אנשים מאורגנים על פי קרבת מגוריהם בגטו, כדי לאפשר גיוס מהיר בעת הצורך. תא שכזה כלל חברים מתנועות פוליטיות שונות. בכל מחלקה היו שלוש חמישיות, והמחלקות אורגנו בגדודים. בשיא כוחו היו בארגון שני גדודים, שבכל אחד מהם כ=120 לוחמים, וכן גם יחידות מטה, שכללו מודיעין, קשרים, חבלנים וכו' – סך הכול כ=300 איש.

חברים מן החלוץ הצעיר – דרור, שלא יצאו לביאליסטוק ונשארו בוילנה, התארגנו שם באביב 1942 והקימו קבוצת מחתרת משלהם, שבראשה עמד יחיאל שיינבוים. קבוצה זו ריכזה סביבה עוד קבוצות וחברים שלא השתייכו לתנועות נוער, ובהם אנשים בעלי עבר צבאי. קבוצה זו, שכונתה "קבוצת המאבק של יחיאל", שמה לעצמה למטרה לצאת ליערות וללחום לחימה פרטיזנית, שכן היא לא ראתה במרד בגטו, שבו דגל פפא"ו, אפשרות ריאלית בעלת סיכויים כלשהם. היציאה ליערות תוכננה להתבצע כשישיג הארגון נשק ויצור קשר עם פרטיזנים. בשיא כוחו היו בארגון 150–200 חברים, שקצתם קיימו עמו קשר רופף.⁴⁵⁶ בחודשי האביב והקיץ של שנת 1942, כשקבוצת המאבק של יחיאל התארגנה וקבעה את יעדיה, החלו להגיע לגטו ידיעות על פעילות פרטיזנית ביערות ביילורוסיה ונודעה להן השפעה על קביעת יעדי הארגון.

הצטיידות בנשק

הנשק הראשון הובא למחתרת בוילנה ממחסני נשק שלל שהקימו הגרמנים בפרוור בורבישקי, ושבהם עבדו 80 יהודים, בהם קבוצת אנשי פפא"ו. ממחסנים אלה הוצאו והובאו לגטו עשרות כלי נשק קל מכל הסוגים, והאקדח הראשון הובא משם כבר בשלהי ינואר 1942. בעת גנבת הנשק נורה ונתפס צעיר חבר פפא"ו; הוא עמד בעינויי החקירה ולא גילה דבר – וסופו שהומת בידי הגרמנים. חברי פפא"ו שעבדו מחוץ לגטו קנו כלי נשק מלא יהודים שעמדו אתם במגע, והבריו אתו לגטו. גם קבוצת המאבק של יחיאל השיגה נשק בדרכים דומות. שוטרים יהודים, שהיו חברי מחתרת, סייעו להכניס את הנשק דרך שערי הגטו, והוא הוסתר שם במלינות שונות.⁴⁵⁷

קשרים עם מחתרות לא-יהודיות

פפא"ו יצר קשר עם המחתרת הפולנית בוילנה, "ארמייה קראיובה". בא קובנר ניהל אתה משא ומתן על סיוע בהשגת נשק. אנשי המחתרת הפולנית הציגו לאנשי פפא"ו שאלות בקשר לאופיו של ארגונם: האם הוא ארגון קומוניסטי? ולצדו של מי יעמוד הארגון כשיתחולל מאבק על השלטון בוילנה בין הפולנים לסובייטים? לפולנים נאמר שפפא"ו אינו ארגון קומוניסטי, אלא מטרתו ללחום

⁴⁵⁶ 225–שם, עמ' 222

⁴⁵⁷ 101, (להלן קורצ'ק –217; רייזל קורצ'אק, להבות באפר, מרחביה 1965, עמ' 94, 100–שם, עמ' 215
להבות באפר). הצעיר שנורה בעת הברחת הנשק לגטו היה זלמן טיטקין, והוא בן 16 שנים.

בנאצים, ושגורלה של וילנה לאחר שחרורה אינו כלול ביעדיו. לאחר שבועות של מגעים התקבלה תשובה שלילית לבקשות לקבל נשק והקשר עם המחותרת הפולנית נותק.⁴⁵⁸

מלבד זאת עמד פפא"ו בקשר עם קבוצה של קומוניסטים פולנים שהתארגנה בוילנה בתחילת 1942, ושכונתה "האיגוד למאבק פעיל" (Związek Walki Czynnej). זו היתה קבוצה קטנה ודלת אמצעים שנוקקה לסיועו של פפא"ו. בקיץ 1942 יצר פפא"ו קשר עם קבוצת צנחנים סובייטים שהתמקמו ביערות רודניקי שמדרום לוילנה, והעביר לה ידיעות על מתקנים צבאיים גרמניים בוילנה, וזו שידרה ידיעות אלו למוסקבה. בסוף קיץ 1942 עלו הגרמנים על עקבותיה של קבוצה זו וחיסלו אותה. בסתיו 1942 שלח פפא"ו שתי חברות מן הארגון לנסות לחצות את החזית ולהגיע למוסקבה, ושם למסור להם את הידיעה על ההשמדה ההמונית של היהודים, זאת מתוך הנחה שבמוסקבה ובעולם אין ידיעות על ההשמדה ההמונית. התכנית הייתה להגיע לאזור פולוצק, שם בהתאם לידיעות שהיו פעלו פרטיזנים סובייטיים ובעזרתם להעביר את הידיעות על ההשמדה. שתי הבחורות סוניה מדיסקר וצסיה רוזנברג, עם תעודות מזויפות שהוכנו עבורן, הגיעו לקרבת החזית באזור וייליקה=לוקי, נעצרו בידי אנשי משטרה גרמנים, הצליחו להתחמק מהם וחזרו לוילנה.⁴⁵⁹

ביולי 1942 הגיעה מורשה לגטו אירינה אדמוביץ, פולניה וממנהיגות ארגון הצופים הפולניים שבמחתרת. אירינה הכירה את אנשי השומר הצעיר ובאמצעותם יצרה קשר עם פפא"ו והסכימה לסייע לארגון. אדמוביץ הסכימה לנסוע לקובנה ולשוולי, וליצור קשר עם חברי תנועות נוער ציוניות שם ולהעביר להם את רעיון ההתנגדות הלוחמת.⁴⁶⁰

בסוף פברואר 1943 התארגנה בוילנה קבוצה קומוניסטית מחתרתית ליטאית, בראשותו של יוז'אס ויטס-וילונס (Juzas Vitas-Valunas) שהיה ראש העיר בתקופה הסובייטית. הקבוצה כונתה "האיגוד לשחרור ליטא" (Lietuvos Islaisvinimo Sojunga - Union of the Liberation of Lithuania) – ולאחר התארגנותה הוקם בה "ועד עירוני של המפלגה הקומוניסטית", ובו נכלל גם ויטנברג, מפקד פפא"ו. באמצעות ויטנברג נוצר קשר בין קבוצה זו ובין המחותרת בגטו והוקמה מסגרת גג משותפת שנקראה: "הוועד האנטי פשיסטי הוילנאי" ושכללה את פפא"ו, את "האיגוד למאבק פעיל" הפולני ואת האיגוד לשחרור ליטא. פפא"ו היה הארגון הגדול והמאורגן בשלושת הגופים האלה. פפא"ו דרש משותפיו הלא יהודים להקים בסיס פרטיזני ביערות, שאליו ייסוגו אנשי המחותרת היהודים לאחר הלחימה בגטו; להכין מקומות מחבוא בעיר בעבור אנשיו; וכן לסייע להם ברכישת נשק. למטרה זו קיבל ויטס סכום כסף, וכן קיבל הארגון מפפא"ו מכונת דפוס, שבה הודפסו

8; קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 93–3405/291, עמ' 7–458 עדותו של אבא קובנר, איו"ש, ק

459– ניסן רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 94: קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 118–119: ארד, וילנה היהודית, עמ' 212.

215.
רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 99–101. 460

והופצו בעיר כרוזים אנטי גרמניים בלשון הפולנית ובלשון הליטאית בשם של ארגוני מחתרת פולניים וליטאיים, שלא היו קיימים כלל.⁴⁶¹ במגעים שניהלו פפא"ו וקבוצת המאבק של יחיאל בחודשים אפריל-מאי 1943, סוכם על הצטרפותה של קבוצת יחיאל לפפא"ו בתור יחידה עצמאית, בעלת סמכויות אוטונומיות בתחום קבלת חברים ורכישת נשק. יחיאל שיינבוים צורף למיפקדת פפא"ו.⁴⁶²

יחסי מחתרת- היודנראט

את מערכת היחסים בין פפא"ו ובין היודנרט בראשותו של גנס בתקופה שנמשכה עד אביב-קיץ 1943, ניתן להגדירם בתור דו קיום בשלום. פפא"ו לא שלל את דרכו של היודנרט, שפעל להבטיח את קיומו של הגטו בהסבתו לגורם כלכלי שכדאי לגרמנים לקיימו – כל עוד היה הדבר אפשרי; וגנס, שידע על קיומו של פפא"ו והכיר את ויטנברג ואת מנהיגיו האחרים, לא שלל את קיומה של המחתרת בגטו, כל עוד לא סיכנה זו את יסודות הקיום של הגטו. גנס התבטא בהזדמנויות אחדות שכשיגיע יום חיסולו של הגטו, הוא עצמו יתייצב ללחימה, ובהיותו קצין לשעבר בצבא הליטאי אף יעמוד בראשה.

במאי 1943, עם התגברות פעילות הפרטיזנית ביערות, עצרו גורמי ביטחון גרמניים יהודים אחדים שברשותם היה נשק וכן יהודים אחדים שניסו להשיג נשק מפולנים, והללו הלשינו עליהם לגרמנים. צעירים מגטו סווינציאן, שנמנו עם הפרטיזנים, באו לגטו וילנה, יצרו קשר עם פפא"ו והוציאו מן הגטו קבוצות אחדות והובילו אותן ליערות. הסיפ"ו, שקיבל ידיעות על פעילות זו, הודיע לגנס שתופעה זו מסכנת את קיומו של הגטו. בעקבות זאת הזהיר גנס את המחתרת לבל תמשיך בפעולותיה, שכן מטרתו "לשמור על חיי רוב היהודים בגטו ואין כאן עניין של קבוצת גיבורים קטנה" – כפי שכינה את אנשי פפא"ו.⁴⁶³

ההתנגשות הגלויה הראשונה בין פפא"ו ובין היודנרט, שבה היו שותפים גם תושבי הגטו, התרחשה באירוע שזכה לכינוי: "פרשת ויטנברג". בסוף יוני 1943 עלו אנשי הסיפ"ו על עקבותיו של הוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית ואסרו את חבריו, ובהם ויטס. בעת חקירתם ועינוייהם,

29-137; גפן ואחרים, ספר הפרטיזנים היהודים, מרחביה, 1958, עמ' 27-461 קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 135 (להלן גפן, ספר הפרטיזנים): רוניק, ניצנים מאפר, עמ' 112, כותב שפפא"ו כארגון לא היה קשור ולא הצטרף לוועד האנטי-פשיסטי העירוני ורק הקומוניסטים מהגטו, בלי ידיעת מטה פפא"ו, היו פעילים בוועד זה, במקביל להיותם חברי הארגון בגטו. יצחק קובלסקי, שעבד בבית הדפוס של הממשל הגרמני בוילנה, הוציא משם את הציוד הדרוש להפעלת בית הדפוס המחתרתי. ואלו היו הארגונים שבשםם הוצאו הכרוזים: "ארגון הפטריוטים הפולנים", "איגוד ליטא החופשית" וארגונים אחרים.

302-303.⁴⁶² ארד, וילנה היהודית, עמ' 302

310. בתחילת אפריל 1943 באו מן היער הצעירים יצחק רודניצקי ושיקה גרטמן מסווינציאן, –⁴⁶³ שם, עמ' 305 נפגשו עם מנהיגי פפא"ו והציעו להעביר אנשים ליער. ביוני באו לגטו הצעירים משה שוטן, יצחק פורוש, ישראל וולפסון, ישיקה גרטמן וכן אלכסנדר בוגן, והביאו עמם מכתבים ממפקדי פרטיזנים סובייטים מחטיבת מרקוב (ובהם הצעה לפפא"ו לשלוח אנשים מזוינים ליערות. על הקשר בין גטו וילנה ובין הפרטיזנים ביערות Markov) (ראה פרק שישי, תת פרק

מסר אחד הנחקרים לגרמנים על קשר שקיימו עם ויטנברג וכן סיפר כי בגטו פועל בית דפוס חשאי שבו הודפסו כרוזים בעבור המחתרת הקומוניסטית. הסיפ"ו דרש מן היוזנרט להסגיר לידי את ויטנברג, ואיים שאם לא ייעשה כן, יחוסל הגטו. ב-15 ביולי 1943 בערב עצר גנס את ויטנברג ומסרו לאנשי משטרת הביטחון הליטאית שבאו לקחתו. בדרכם לשערי הגטו תקפו אנשי פפא"ו את השוטרים הליטאיים ושחררו את ויטנברג. למחרת התבצרו כל חברי הארגון באחד מגושי הבתים בגטו, בהנחה שמאסרו של ויטנברג מכוון גם נגד הארגון כולו. באמצעות ראשי קבוצות העובדים, הזעיק גנס רבים מתושבי הגטו והסביר להם מה המצב. המון נסער של תושבי הגטו, מצוידים במקלות ובאבנים, הקיפו את הבתים שבהם התבצרו אנשי פפא"ו ודרשו את הסגרתו של ויטנברג בטענה שאין לסכן את 20,000 תושבי הגטו בגלל אדם אחד, מה גם שפעילותו הייתה קשורה בפעילות קומוניסטית מחוץ לגטו. אנשי פפא"ו הועמדו בפני הבררה להילחם ביהודים ולהפעיל נגדם את נשקם או להסגיר את ויטנברג – ומטה פפא"ו החליט שבמצב שנוצר על ויטנברג להסגיר את עצמו. ויטנברג קיבל עליו את הדין והועבר לידי הסיפ"ו, ולמחרת מעצרו נמצא מת בתאו – הוא הרעיל את עצמו בציאנקלי שנטל עמו. ניסן רזניק כותב שהיו אלה חבריו הקומוניסטים בגטו שהחליטו שכדי למנוע מלחמת אזרחים בגטו וחסולו, ויטנברג צריך להסגיר את עצמו ושמה פפא"ו השאיר לויטנברג אישית להחליט מה עליו לעשות, להסגיר עצמו או לצוות לפתוח במרד.⁴⁶⁴

הגרמנים ביקשו להסגיר לידיהם את ויטנברג על היותו חבר בוועד הקומוניסטי העירוני ולא ידעו דבר על קיומו של פפא"ו ועל היותו מפקד ארגון זה. אנשי הארגון הועמדו בפני מציאות, שבה כדי להגן על ויטנברג היה עליהם להפעיל את נשקם נגד יהודים, שעליהם היה צריך, על פי תפיסתו האידיאולוגית, להגן בעת חיסול הגטו. הפעלת נשק בגטו גם הייתה מגלה לגרמנים את עובדת קיומו של הארגון המזוין ומסכנת את קיומו של כל הגטו. במציאות שנוצרה, שבה הזדהו תושבי הגטו, בדאגתם לחייהם, עם עמדתו של היוזנרט וביקשו להסגיר את ויטנברג, לא יכול היה פפא"ו לנהוג בדרך שונה מן הדרך שבה נהג. פתיחה במרד בגרמנים בגלל דרישתם להסגיר לידיהם את ויטנברג, הייתה מנוגדת לתפיסתו של פפא"ו, שבאה לידי ביטוי בתקנון הקרב שלו מאפריל 1943, שבו נכתב כך: "ארגון פפא"ו ייכנס לקרב בשעה שתהיה צפויה סכנה לגטו בשלמותו... פפא"ו לא יפתח במערכה בהגנה על חיי יהודי בודד... הציבור היהודי היה דן אותנו כפרובוקטורים והיינו באים לידי מלחמת אחים".⁴⁶⁵

אחרי מותו של ויטנברג קיבל אבא קובנר את הפיקוד על פפא"ו. בעקבות העמדה שנקטו תושבי הגטו במקרה ויטנברג, שאלו את עצמם אנשי פפא"ו אם תיענה אוכלוסיית הגטו לקריאתם

464 315:: רזניק, ניצנים מאפר, עמ' 123-121-שם, עמ' 311

465 קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 146.

להתקומם בבוא יום החיסול. מלבד לבטים אלה, קרץ באותה העת היער לאנשי הארגון בהיותו אופציה ממשית: ביערות היו פרטיזנים; היה אתם קשר; והייתה דרישה מצדם להוציא ליער אנשים עם נשק. הנהגת פפא"ו החליטה אפוא שהארגון יוסיף לדגול באידיאולוגית המרד בגטו ובד בבד ישלח ליער קבוצת אנשים, בראשותו של גלזמן, כדי שהללו יקימו ביער בסיס פרטיזני, שאליו ייסוגו אנשי הארגון לאחר המרד בגטו. ואכן ב-24 ביולי 1943 יצא גלזמן, ועמו 21 חברי פפא"ו, אל היערות שבאזור נְרוץ. בדרך ליערות הצטרפו אליהם 14 אנשים מחנה ויליקה החדשה. בעקבות פרשת ויטנברג הורעו היחסים בין פפא"ו ובין גנס והיודנרט.⁴⁶⁶

ימים אחדים לאחר צאתה של קבוצת גלזמן, באה לוילנה מיערות נְרוץ גסיה גלזר, צנחנית יהודייה שנשלחה ממוסקוה, וכינויה היה "אלבינה". היא השתייכה לקבוצה המבצעית של תנועת הפרטיזנים הסובייטית הליטאית, בפיקודו של מוטיוס שומאוסקס שבסיסה היה ביערות נְרוץ, ובאה לעיר לסייע בשיקום המחנת הקומוניסטית, שהתמוטטה לאחר מאסרו של ויטס. גלזר נכנסה לגטו באוגוסט 1943 ומסרה למטה פפא"ו את עמדתה של הנהגת הפרטיזנים, שגרסה שיש לצאת ליערות ולהילחם שם, אבל מטה פפא"ו, שלאחר מותו של ויטנברג היה הזרם הציוני הגורם הדומיננטי בו, לא קיבל את דעתה והוסיף לדגול במרד בגטו.⁴⁶⁷

ב-1 בספטמבר 1943 הוקף הגטו בכוחות גרמניים, והיודנרט נדרש לספק 5,000 יהודים לשילוח לאסטוניה. מטה פפא"ו, שראה באקציה זו את חיסול הגטו, הוציא פקודת גיוס לחבריו, שבעקבותיה התרכזו שני הגדודים שלו במקומות שנועדו לכך וקבוצה של חברי הארגון נשלחה להוציא את הנשק ממחסן סודי. בעקבות הלשנה הוקף פתאום גדוד 2, שהיו בו כ-100 איש ושהתרכזו ברחוב שפיטלנה (Shpitalna), בכוח גרמני ואסטוני, קודם שקיבל את נשקו, והובל אל מחוץ לגטו. מקצת אנשי הגדוד הצליחו לברוח ולהתחבר לגדוד 1 שהצטייד בנשק ונערך לחימה ברחוב סטרשון. פפא"ו הפיץ בקרב תושבי הגטו כרוז המבהיר שאין להאמין לגרמנים ושהאנשים אינם נשלחים לעבודה באסטוניה אלא נלקחים לפונר ושם יירצחו, והקורא לתושבי הגטו להצטרף ללוחמים ולהתנגד לגרמנים. מאחר שהיודנרט – שהיושב ראש שלו שיגר ליהודי הגטו מסרים, שלפיהם יופנו לעבודה באסטוניה ולא יישלחו לפונר – התקשה בריכוז האנשים, נכנסו לגטו חיילים גרמנים ואסטונים והחלו בחיפושים. בהגיעם לפנות ערב לרחוב סטרשון, נפתחה עליהם אש מעמדה של פפא"ו שעליה פיקד יחיאל שיינבוים, ועם רדת החשכה נאלצו החיילים לעזוב את הגטו. בחילופי האש בין המגנים ובין הגרמנים נהרג יחיאל שיינבוים.

⁴⁶⁶ 319-ארד, וילנה היהודית, עמ' 316

⁴⁶⁷ ; בראון צבי ולוין דב, תולדותיה של מחנת ירושלים, 1962, עמ' 244-245 "P. Shtaras, "Rol KP" pp.244-245
125, ציטוט מעדותו של קובנר (להלן בראון ולוין תולדותיה של מחנת).

כדי למנוע עוד התנגשות מזוינת העלולה לסכן את קיומו של הגטו, הגיע גנס להסדר עם הגרמנים כי יעמיד לרשותם את מספר האנשים הנדרש לשילוח לאסטוניה, והודיע על כך למטה פפא"ו בצירוף הבטחה שאם יישארו במקומם, לא ייפגע הארגון. מטה פפא"ו הועמד בפני דילמה: היות שתושבי הגטו לא נענו לקריאתו להצטרף ללוחמים, אלא האמינו לגנס, היו סיכויי הצלחת המרד והניסיון לפרוץ מן הגטו קטנים ביותר. למטה פפא"ו גם היה ברור שתושבי הגטו היו צפויים להשמדה אם יתחולל המרד, ואחריות שכזו לא יכול ולא רצה המטה לקבל עליו. בסופו של דבר החליט המטה לחכות לסיום האקציה ואחריה להעביר את חברי פפא"ו ליערות. כך אפוא לא עמד רעיון המרד בגטו, שבו דגל פפא"ו מאז הקמתו, במבחן המציאות והארגון החליט לזנוח אותו. ב=4 בספטמבר 1943 הסתיים ריכוז האנשים לשילוח לאסטוניה והמצור הוסר מעל הגטו. בימים 8–13 בספטמבר 1943 יצאו מן הגטו בקבוצות אחדות כ=150 אנשי פפא"ו ופנו ליערות נְרוץ שבביילורוסיה, ששכנו כ=80 קילומטר מצפון-מזרח לוילנה. כמה פרטיזנים יהודים מצעירי סווינציאן באו לגטו ושימשו מורי דרך ליוצאים. בשעת ההכנות לצאתה של הקבוצה האחרונה בראשותו של אבא קובנר, התקבלה הוראה מזימנס, מפקד הפרטיזנים הסובייטים הליטאים בדרום ליטא, לצאת ליערות רודניקי, ששכנו במרחק 50 ק"מ מדרום לוילנה. זימנס היה יהודי, ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית בליטא, והוחזר מן העורף הסובייטי לליטא. הקבוצה האחרונה בפיקודו של קובנר יצאה מן הגטו דרך תעלות הביוב ביום האחרון לקיומו של הגטו, ב=23 בספטמבר 1943.⁴⁶⁸

אנשי הסיפ"ו ידעו על פעילות המחתרת בגטו וילנה ועל יציאתן של קבוצות מן הגטו אל היערות. אמנם חיסולו של הגטו מקורו בפקודתו של הימלר מ=21 ביוני 1943, אבל העובדה שלמרות פקודה זו הוסיפו לעמוד על תלם הגטאות בקובנה ובשוולי, שגם הם היו בגנרלקומיסריאט ליטא, ואילו גטו וילנה חוסל לחלוטין, נבעה מתדמיתו של גטו וילנה בעיני הגרמנים – להבדיל משני הגטאות האחרים – בתור קן של פעילות מחתרתית שיש לחסלו בהקדם. בדוחות הסיפ"ו בליטא מ=1 בספטמבר 1943 ומ=1 באוקטובר 1943 צוינה בריחתם של יהודים מן הגטו והתנגדותם לגרמנים ונאמר בהם כי "בשל קשיים ידועים בגטו וילנה, פונה הגטו לחלוטין. פעמים מספר התעורר כאן הצורך לשבור בכוח את התנגדותם הרצינית של היהודים".⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ ארד, וילנה היהודית, עמ' 327–337.

⁴⁶⁹ שם, עמ' 346 - 347, ציטוט הדוחות הגרמניים מתאריכים אלה.

אירועי השואה בעיר

הצבא הגרמני כבש את קובנה ב-24 ביוני 1941. בעיר נותרו תחת הכיבוש כ-37,000 יהודים. בפרעות שערכו הליטאים בעיר ובעיקר באקציה בפורט ה-7, נרצחו עד ה-8 ביולי 1941 כ-6,000 יהודים. הפקודה לסגירת היהודים בגטו, שהוקם בפרוור סלובודקה, ניתנה ב-15 ביולי והגטו נסגר ב-15 באוגוסט 1941. ב-7 באוגוסט התמנה יודנראט, שכונה בקובנה אלטסטנראט, בראשותו של ד"ר אלחנן אלקס. עד לסגירתם של היהודים בגטו נרצחו עוד כ-1,000 יהודים. לגטו נכלאו כ-30,000 אנשים. בסדרת אקציות שנערכו מאמצע אוגוסט ועד סוף אוקטובר נרצחו עוד 12,500 ובגטו נשארו פחות מ-17,000 יהודים. אחרי אקציה זו הייתה תקופה של שקט יחסי שנמשכה עד סתיו 1943. בספטמבר-אוקטובר 1943 הופך הגטו בהדרגה למחנה ריכוז בשליטת ה-ס"ס. חלק מאנשי הגטו נשלחו למחנות עבודה מסביב לעיר וכן ללטווייה. אך רוב תושבי הגטו נשארו במחנה בשטח הקודם של הגטו שהיקפו הוקטן. בסוף מרס 1944 נשלחו כ-1,200 ילדים ומקצת קשישים להשמדה באושוויץ ומקצתם בפורט התשיעי. כארבעים אנשי משטרה יהודית, ביניהם מפקד המשטרה משה לוויין, נרצחו באותם הימים בפורט התשיעי על סירובם לגלות "מלינות" בהם מסתתרים יהודים בגטו. בימים 8-11 ביולי 1944 נשלחו למחנות לגרמניה כ-8,000 יהודים שעד אז היו קובנה והמחנות באזור והגטו הוצת. קובנה שוחררה על ידי הצבא הסובייטי ב-1 באוגוסט 1944.

הקמת המחנתות

מחנתות הלוחמת בגטו קובנה התארגנה רק בשלב מאוחר. קדמה לה התארגנות מחנתרתית של תנועות הנוער הציוניות: אב"צ (ארגון ברית ציון), השומר הצעיר, החלוץ הצעיר ובית"ר, שהחלה בשלהי 1941, בגמר אקציות ההשמדה הגדולות. גם הקומוניסטים היהודים בראשותו של חיים ילין התארגנו באותה העת והקימו את "ארגון המאבק האנטי פשיסטי". באביב 1942 הקימו החברים הבוגרים במפלגות הציוניות מסגרת משותפת שנקראה "מרכז ציוני ויליאמפולה קובנה" – מצו"ק – שבה נכללו גם תנועות הנוער הציוניות. ארגונים אלה התמקדו בעיקר בפעילות תרבותית - חינוכית ובסיוע הדדי לחברי התנועות. חברי ארגון המאבק האנטי פשיסטי מיקדו את פעולתם בחיפושי קשר עם פעילים פרו-סובייטיים מקרב האוכלוסייה המקומית ובביצוע פעולות חבלה בצידוד גרמני במקומות עבודתם. לאנשי מצו"ק נודעה השפעה חשובה בחוגי היודנרט, והד"ר אלקס עמד בקשרים אתם וסייע להם.

ביולי 1942 באה מווילנה לגטו קובנה בשליחות פפא"ו הפולנייה אירנה אדמוביץ ונפגשה שם עם אנשי מצו"ק ועם ראשי היודנרט. היא סיפרה להם על המצב בווילנה ועל ההשמדה ההמונית שהחלה באזורי הממשל הכללי, שמשם באה. בפגישותיה עם אנשי החלוץ הצעיר והשומר הצעיר,

סיפרה אדמוביץ על פפא"ו שבווילנה ועל מטרותיו – מרד ולחימה בנשק בגרמנים. המידע שמסרה הביא לשינוי הדרגתי בתפיסתם האידיאולוגית של קבוצות המחתרת הציוניות, ובשלהי 1942 התגבשה אצלם הדעה שיש להעתיק את נקודת הכובד בפעילותם מן התחום התרבותי-החינוכי ומתחום העזרה ההדדית לתחום ההתגוננות והמאבק המזוין.⁴⁷⁰ על שינוי זה השפיעו גם אירועים חיצוניים: מפתחם של הגרמנים בסטלינגרד; ידיעות על פעילותם של פרטיזנים ביערות; הזעזוע שבא בעקבות רצח אחרוני היהודים בגטאות הקטנים במזרח ליטא בתחילת אפריל 1943; וידיעות על מרד גטו ורשה.

באביב 1943 יצרו הקומוניסטים בגטו קשר עם קבוצת מחתרת קומוניסטית שהתארגנה באותה העת בעיר, ושני הארגונים החלו משתפים פעולה בהפצת חומר תעמולתי ובחיפוי קשר ליחידות פרטיזנים. בתחילת קיץ 1943 הסכימו ביניהם הקומוניסטים בגטו ואנשי מצו"ק על הקמת מסגרת גג משותפת, איכ"ל שמה (ארגון יהודי כללי לוחם – אידישע אלגעמינע קאמפס ארגאניזאציע), שיתמקד בהשגת נשק ובארגון קבוצות ליציאה אל היערות למלחמה פרטיזנית. בראש התארגנות זו עמד חיים ילין, קומוניסט, שהיה הדמות הבולטת בה. בשיא כוחה עמד מספר חבריה של המסגרת המשותפת על כ-600 איש. איכ"ל גם קבע תכנית לחימה בגטו, אם יתבצע החיסול קודם צאתם של אנשי המחתרת ליערות.⁴⁷¹ איכ"ל לא היה ארגון מאוחד בדומה לפפא"ו, אלא מסגרת מתאמת של קבוצות פוליטיות שונות, שכל אחת מהן שמרה על עצמאותה ועל האינטרסים שלה. וכך כתב בנושא זה נחמיה אנדליון, מפעילי הקבוצה הקומוניסטית: "אנו הזדקקנו לציונים כדי שנוכל לשמור באמצעותם, ככל האפשר, על אחדות ארגוננו – שחברינו לא יפוזרו במחנות (עבודה) שונים... הציונים היו זקוקים לנו לצורך מאבקם מחוץ לגטו, בפלוגות הפרטיזנים".⁴⁷²

איכ"ל עמד בקשר עם היודנרט בגטו, והד"ר אלקס, שראה בחיוב את פעילותה של המחתרת, סייע לה במתן כסף לרכישת נשק ובשיבוץ חברים מן המחתרת בתפקידים במשטרת הגטו ובמקומות עבודה שאפשרו מגע עם גורמים מחוץ לגטו. כמו כן נמנע היודנרט מלשלח את אנשי המחתרת למחנות עבודה מרוחקים. כשהוקם קשר עם פרטיזנים ביערות, קיבל על כך הד"ר אלקס מידע מילין, והיודנרט צייד את הקבוצות שיצאו אל היער בבגדים וסייע באמצעי תובלה.⁴⁷³

⁴⁷⁰ דב לוין, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 131–132; י' אולייסקי, מ' ילין, ד' לוין וי' קפלן (עורכים), חיים ילין, לוחם הגטו והסופר, תל אביב 1980, עמ' 25–27 (להלן אולייסקי ואחרים, לוחם הגטו); נחמיה אנדליון, בדרכי הלחימה הפרטיזנית, תל אביב 1983, עמ' 72 (להלן אנדליון, בדרכי לחימה).

⁴⁷¹ לוין, שם, עמ' 133–134; אולייסקי ואחרים, שם, עמ' 26.

⁴⁷² אנדליון, בדרכי, עמ' 81.

⁴⁷³ לוין, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 167; אולייסקי ואחרים, לוחם, עמ' 27–28; אלכס פייטלסון, בסופה ובמאבק, תל אביב, 1994 עמ' 261 (להלן פייטלסון, בסופה ובמאבק).

הקשר עם פרטיזנים ביערות נוצר באמצעות "אלבינה", ששהתה באותה העת בוילנה וביקשה באמצעות שליח שילין יבוא אליה. באמצע ספטמבר 1943 בא ילין לוילנה, ומשם יצא עם "אלבינה" ליערות רודניקי כדי ליצור קשר בין המחתרת בגטו קובנה ובין מפקדת הפרטיזנים הסובייטית-הליטאית שפעלה שם בפיקודו של זימנס. לאחר שהות של כשבועיים ביער חזר ילין לגטו. בתחילת אוקטובר 1943 באה "אלבינה" לקובנה ומסרה לילין הודעה מזימנס המורה לאנשי המחתרת מן הגטו לצאת לאוגוסטובה (Augustova), גוש יערות ששכן במרחק 160–170 ק"מ מדרום ומדרום-מערב לקובנה, בקרבת הגבול עם מזרח פרוסיה.⁴⁷⁴ היערות הקרובים יותר לקובנה היו יערות רודניקי, שבהם כבר היו בסיסים פרטיזניים ובהם גם שכן מטהו של זימנס, ושהיו היעד המתאים לאנשי המחתרת מגטו קובנה. זימנס ביקש להקים בסיס פרטיזנים ביערות אוגוסטובה כדי להרחיב את הפעילות הפרטיזנית בדרום ליטא. מלבד השיקולים הצבאיים, לא היה מטהו של זימנס מעוניין בבואם של יהודים נוספים ליערות רודניקי, בנוסף למאות אנשי פפא"ו שבאו לשם מגטו וילנה.⁴⁷⁵ הנהגת המחתרת בגטו קובנה הייתה ערה לקשיים הגדולים הטמונים בתכנית אוגוסטובה. ילין ניסה לשכנע את "אלבינה" שהארגון עדיין אינו מוכן לצאת לאוגוסטובה ולהימנות עם ראשוני מקימיו של בסיס פרטיזני – הן בשל ריחוקו של היער והיעדר מורי דרך והן בשל מיעוט הנשק שברשותו ורמתם הצבאית הבלתי מספקת של חברי המחתרת. כדי להרגיעו הבטיחה לו "אלבינה" שביערות אוגוסטובה כבר שוהים פרטיזנים והם יפגשו אותם שם, וכן יוצנח להם נשק וחברי הארגון יקבלו שם אימון פרטיזני. לבסוף אמרה להם "אלבינה": "הוראות אינן נושא לוויכוח, מצייתים להן!" בעבור ילין הקומוניסט הייתה הוראה מסמכות קומוניסטית גבוהה יותר בבחינת פקודה שאסור לסרב לה.⁴⁷⁶

הקבוצה הראשונה, ובה 18 איש, יצאה מן הגטו ב=21 באוקטובר 1943. היא צוידה בארבעה אקדחים וברימונים אחדים, במפות ובמצפנים. היוזנרט העמיד לרשות היוצאים כמה עגלות כדי לשוות להם מראה של קבוצת עובדים היוצאים להביא עצים מן היער. לאחר שיתרחקו מן העיר היה על העגלות לחזור לגטו. לרוע מזלם, טעו אנשי הקבוצה בדרכם והתפצלו לקבוצות קטנות, וקצתם נעצרו בידי המשטרה הגרמנית והאחרים חזרו לגטו כעבור שלושה ימים. המסקנה מכישלון זה הייתה שהקבוצה לא הוכנה כראוי. עם זאת, למרות הכישלון, הוחלט לשלוח עוד קבוצות ליערות אוגוסטובה, בהתאם להוראתו של זימנס. הקבוצה השנייה, ובה 25 אנשים, יצאה ב=28 לאוקטובר 1943, ובהפרש של יום=יומיים יצאו עוד קבוצות אחדות. קבוצות אלו יצאו בלא נשק, וחוליות רבות איבדו את דרכן והתפזרו, וקצתן נאסרו בידי המשטרה. רק מעטים הצליחו להגיע ליערות

⁴⁷⁴ ליון, שם, עמ' 134–135; פייטלסון, שם, עמ' 122–125: אנדלין, בדרכי, עמ' 84.

⁴⁷⁵ על היחס לריכוז הפרטיזנים היהודים ביערות רודניקי ראה פרק שישי הפרטיזנים.

⁴⁷⁶ פייטלסון, בסופה ובמאבק, עמ' 125; אנדלין, בדרכי לחימה, עמ' 89–91.

אוגוסטובה, ולאחר חיפושי סרק של יממות אחדות, שבמהלכן לא פגשו כל פרטיזנים, החליטו הללו לחזור לגטו. אחד ממשפטי המסע כותב:

”שהינו ביער שלשה ימים ולא גילינו כל עקבות של אנשים שאמורים היינו לפגוש.

סרקנו את היער לאורכו ולרוחבו. שיערנו שאילו היו אנשים ביער, היו גם הם צריכים לחפש

אותנו. המסקנה הייתה שהם אינם וכי אין טעם להתעכב עוד במקום. חוץ מזה איכרי

הסביבה כפר הבחינו בנו... הסביבה עוינת. השטח לא התאים לפעילות פרטיזנית”.⁴⁷⁷

בקבוצות השונות שיצאו לכיוון אוגוסטובה היו 71 מאנשי המחתרת, ובהם 12 נשים. מי

שנתפסו בדרך בידי המשטרה הועברו לפורט התשיעי, ושם הועסקו בשַרְפַת גוויות; אחדים נהרגו

בהדרך והשאר חזרו לגטו.⁴⁷⁸

כוחה הארגוני והצבאי של המחתרת בגטו לא עמד לה להוציא אל הפועל את תכנית

אוגוסטובה. הנימוקים נגד המסע שהעלה ילין באוזני ”אלבינה” היו כולם נכונים: היעדר נשק ומורי

דרך, מסלול ההליכה הזרוע כפרים שבהם ישבה אוכלוסייה עוינת והיעדר ניסיון פרטיזני – כל אלה

היו בעוכרי הצועדים לאוגוסטובה. בכישלון המסע לאוגוסטובה אשם מטה הפרטיזנים הסובייטים

שלא העריך נכונה את קשיי המסע ואת יכולת הביצוע של המחתרת בגטו. וכמו כן לא היו באותה

העת ביערות אוגוסטובה בסיסים של פרטיזנים סובייטים שאליהם יכלו אנשי קובנה לחבור. עם

זאת, למרות האבדות הקשות לא זנחה המחתרת את רעיון הלחימה הפרטיזנית, ובנובמבר 1943

קיבלה אישור מזימנס לשלוח אנשים ליערות רודניקי. הקבוצה הראשונה יצאה בסוף נובמבר 1943,

ואחריה יצאו עוד קבוצות. יערות רודניקי שכנו במרחק של כ=150 ק”מ מקובנה, ורוב האנשים עשו

את מרבית הדרך, עד לאזור העיירה אנושקיס (Onushkis), בנסיעה במשאית שהושכרה למטרה זו

בסכום גבוה. עד אמצע אפריל 1944 העביר איכ”ל ליערות כ=180 מאנשיו. ב=6 באפריל 1944 עצרו

אנשי הסיפ”ו בקובנה את ילין וכעבור זמן קצר הוציאו אותו להורג. באותו החודש גם נכשל ניסיון

של עוד קבוצה לצאת מן הגטו ומרבית אנשיה נהרגו בדרך – והדרך ליערות נחסמה. בקובנה נותרו

כ=150 חברי איכ”ל שלא הצליחו לצאת ליערות וגורלם היה כגורלם של שאר אנשי הגטו.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ אנדלין, שם, עמ’ 100–101, 109.

⁴⁷⁸ פייטלסון, בסופה ובמאבק, עמ’ 129–130, 146–152, 161–166; לוי, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ’ 135–136.

⁴⁷⁹ אנדלין, בדרכי לחימה, עמ’ 122–127, 175; לוי, שם, עמ’ 136–138.

אידועי השואה

הצבא הגרמני כבש את ריגה ב-1 ביולי 1941. בעיר נותרו 35,000-37,000 יהודים, בהם פליטים שנמלטו ממקומות אחרים. במהלך חודש יולי נרצחו בעיר כ-5,000 גברים יהודים. ב-25 באוגוסט 1941 הוקם גטו. מספרם של היהודים בגטו היה 30,000 - 32,000 מהם למעלה ממחצית נשים, זאת לאחר רצח כ-5,000 גברים ביולי. הגטו התקיים כחמישה שבועות בלבד. ב-26 בנובמבר 1941 הוקף שטח קטן של הגטו בגדרות תיל. התושבים שגרו בו נצטוו לעבור לשאר חלקי הגטו שכונה "הגטו הגדול". לאחר שפונה השטח המגודר, שכונה "הגטו הקטן" נצטוו כ-4,000 גברים עובדים ומאות אחדות של נשים שנרשמו כתופרות להיפרד ממשפחותיהם ולעבור אליו. ב-30 בנובמבר ובימים 8-9 בדצמבר הוצאו 25,000-28,000 יהודים מ"הגטו הגדול" לעיר רומבולה (Rumbula), 8 ק"מ מהעיר, ונורו שם. "לגטו הגדול" הובאו מדצמבר 1941 ועד אביב 1942 כ-16,000 יהודים מהרייך וחלק מהם נשלח למחנות עבודה בלטוויה. שני הגטאות, היו מופרדים ובכל אחד מהם מונה יודנראט ומשטרה יהודית.

מספרם של היהודים בריגה הלך ופחת מחמת התנאים בהם הוחזקו: התעללות, רעב, מחלות והוצאות להורג. עם התקרבות הצבא הסובייטי בתחילת אוגוסט 1944, פונו אחרוני יהודי ריגה, יחד עם יהודי מחנות אחרים בלטוויה, דרך הים הבלטי למחנה שטוטהוף ומשם למחנות ריכוז שונים בגרמניה.

התארגנות המחתרת

התארגנות המחתרת בריגה החלה בראשית שנת 1942 בגטו הקטן שבו היו סגורים 4,000 הגברים שנתרו לאחר האקציה הגדולה שהתחוללה שם בסוף נובמבר 1941. הראשונים להתארגנות היו פעילים קומוניסטים לשעבר, ובראשם מנדל וולפוביץ (Volfovich), ואחר כך הצטרפו אליהם חברי תנועות הנוער הציוניות. חברי המחתרת ביקשו לארגן התנגדות מזוינת במקרה של חיסול הגטו, וכן להוציא את חברי הארגון ליערות כשייווצר קשר עם הפרטיזנים. בשיא כוחו היו בארגון 150 חברים שאורגנו ב-22 תאים ובכל אחד מהם עד שבעה אנשים. עם חברי הארגון נמנו 28 שוטרים יהודים מ-40 השוטרים שהיו בגטו, ובהם מפקדי המשטרה.⁴⁸⁰ חברי הארגון שעבדו במחסני נשק שלל "פולוור טורם" (Pulver Turm) ובמקומות אחרים הצליחו להגניב לגטו עשרות כלי נשק, בהם תת-

–, עמ' 12, מסמך סובייטי העוסק בגטו ריגה; דב לוין, עם הגב אל הקיר, עמ' M-33/1052170 איו"ש,⁴⁸⁰ 300 איש. –171. לוין כתב שמספר חברי הארגון היה 200

מקלעים, והסתירו אותם בבונקרים. חברי המחתרת, שרובם המכריע לא ידעו להשתמש בנשק, התאמנו בו בתוך הגטו.⁴⁸¹

בד בבד עם המאמץ להשיג נשק חיפשה המחתרת קשר עם גופים פרו סובייטיים מחוץ לגטו. אלו היו בעיקר קבוצות קטנות מבני המיעוט הרוסי שהתגוררו בפרוורים אחדים של ריגה וכן שבויי מלחמה סובייטים שברחו מן השבי ומצאו מסתור בקרב האוכלוסייה בעיר. בקיץ 1942 הגיעו לגטו ידיעות על פעילותם של פרטיזנים במזרח לטווייה וחיזקו את המגמה בקרב אנשי המחתרת למצוא דרך לברוח ליערות. ביולי 1942 הצליח חבר הארגון, איסר רוס, ליצור קשר עם קבוצת שבויי מלחמה לשעבר שהסתתרו בעיר, ובהם בוריס פיסמנוב (Pismanov), קצין יהודי בצבא הסובייטי בדרגת לויטננט, שהתחזה לאוקראיני. באמצעותם ויחד אתם קיוו אנשי המחתרת בגטו ליצור קשר עם הפרטיזנים ולהסתייע בהם בבריחה ליערות. עד סוף אוקטובר 1942 נמשך הקשר בין המחתרת ובין פיסמנוב וחבריו.

בעקבות קשרים אלה יצאה מן הגטו אל היערות ב-28 באוקטובר 1942 קבוצה של עשרה אנשי מחתרת מצוידים בכלי נשק. אזורי פעילותם של הפרטיזנים שכנו במזרח לטווייה, בסביבות דווינסק (דאוגוופילס), ובעיקר מזרחה משם ביערות ליד פסקוב (Pskov) שברוסיה. בגלל ריחוקם של אזורים אלו מריגה יצאו חברי הקבוצה במשאית שנשכרה למטרה זו. במרחק מה מן העיר היה עליהם לפגוש איש קשר שהיה צריך להובילם לפרטיזנים. בדרך זו תוכננו לצאת ארבע קבוצות. זמן קצר לאחר צאתה של הקבוצה הראשונה מן העיר עלו חבריה על מארב גרמני, ובחילופי היריות נהרגו שבעה מאנשי הקבוצה, שניים נתפסו פצועים ופצוע אחד הצליח לברוח ולחזור לגטו. גורמי הביטחון הגרמניים ידעו מראש, באמצעות אחד הסוכנים שלהם, על הקשרים בין המחתרת בגטו ובין פיסמנוב וכן על ההכנות ליציאה ליערות, כולל מסלול נסיעתה של המשאית. במסמכים גרמניים שהשתמרו תואר המעקב והמידע על ההכנות ליציאה של אנשי המחתרת ועל מקום המתוכנן של המארב. במסמך גרמני מ-24 באוקטובר 1942 נזכרת הודעתו של הסוכן שלהם כי ב-28 באוקטובר בשעת בוקר עתידה לצאת קבוצה של שמונה עד עשרה יהודים במשאית לכיוון אברנה (Abrehne) שם העיר ברוסית פיטלובו, (Pytalovo), ובקילומטר השביעי אחרי אברנה תיפגש עם איש קשר פרטיזני. במסמך מ-27 באוקטובר נאמר שאנשי הקבוצה העומדים לברוח כבר נמצאים מחוץ לגטו, בדירה שברחוב סדובניקוב 28/24; שאנשי המשטרה היהודית סייעו להם לצאת מן הגטו; שבקבוצה עשרה

⁴⁸¹ 176--ל'וין, שם, עמ' 175

אנשים; שאיש הקשר עם הבורחים הוא בורקה (פיסמנוב); שהסוכן ימצא עם הבורחים; ושהמארב הגרמני יהיה בכביש ריגה-מדונה (Madona) ליד אבן הקילומטר החמישה עשר.⁴⁸²

בעקבות המידע המודיעיני שהיה בידי שירותי הביטחון הגרמניים וחקירת הפצועים שנתפסו, נאסרו כבר ב-28 באוקטובר 1942 אנשי מחתרת וכן פיסמנוב ועוד שבויי מלחמה סובייטים. וכך נכתב בדוח גרמני מ-2 בנובמבר 1942:

מקרב היהודים שברחו מהגטו ב-28.10.1942 נורו 7 בעת מעצרים. מדובר כאן ב: מארצ'ינסקי, סאנדל, ריבאק, בילאצקי, בלאנקנפלד יוסף, מאצ'ייבסקי ואחד בלתי מוכר. שני היהודים שנותרו בחיים, הירש באנק וחיים אליאשביץ', נלקחו לבית מעצר. בהקשר לכך, נעצרו באותו יום עוד 9 אנשים, ביניהם המנהיג, שעשה את ההכנות לבריחתם של היהודים מהגטו. ואלה הם: פיסמנוב (יהודי), המכונה בורקה, שבוי מלחמה סובייטי, לויטננט [בהמשך מובאים שמותיהם של שלושה שבויי מלחמה ושמותיהם של ארבעה אזרחים]. העציר פיסמנוב, שברח ממחנה שבויים ב-5.9.1942... היה המנהיג והמארגן של היהודים שברחו... בליל 27-28 באוקטובר היה פיסמנוב נוכח בדירה ברחוב סאדובניקוב (Sadovnikov) 24, לבדוק שכל היהודים הנוכחים אכן מצוידים בנשק. הוא גם נתן הוראה שאם המכונית תיעצר בדרכה, לפתוח מיד באש. היהודים הנמלטים היו צריכים בתום נסיעתם למסור לטווי האחראי שהיה עמם במשאית, אישור שנסיעתם הסתיימה בהצלחה ואז פיסמנוב היה צריך להכין את המשלוח השני.⁴⁸³

לאחר הכישלון והמעצרים, שוב לא יצאו ליערות עוד קבוצות של אנשי מחתרת. בפעולת תגמול על ניסיון הבריחה פקד מפקד הסיפ"ו בלטוויה, שטורמבנפירר הד"ר לנגה, להוציא להורג 80 יהודים, בהם 30 מאנשי משטרת הגטו, ולפתוח בחיפושים בגטו אחר נשק, כסף ודברי ערך. ב-31 באוקטובר 1942 התחוללה אקציה שבה הומתו 108 איש, בהם 42 שוטרים יהודים. השוטרים נאשמו כי לא מנעו את הבריחה ואף סייעו לה. בתחילת נובמבר 1942 בוטלו היוזנרט והמשטרה היהודית בגטו הקטן שבו נמצאו יהודים לטוויים, והם הוכפפו ליוזנרט ולמשטרה של הגטו הגרמני שבו היו יהודי הרייך.⁴⁸⁴

בעקבות חקירתם של אנשי המחתרת שנעצרו, היהודים והלא יהודים, גילו גופי ביטחון גרמניים פרטים נוספים על המחתרת בגטו, ובהם את מקומות המחבוא שבהם הוסתר הנשק,

⁴⁸² , צרור מסמכים גרמניים ובהם דוחות של הסוכן שמסר את המידע, חקירת הפצועים M-33/1038 איו"ש, Garf, Fond 7021, Opis 93, שנתפסו והאנשים שנאסרו, כולל חקירה של פיסמנוב (המסמכים מצויים בארכיון Delo 3785 .)

184-⁴⁸³ שם: לויין, עם הגב אל הקיר, עמ' 183

188-; לויין, שם, עמ' M-33/1038⁴⁸⁴ פקודתו של לנגה מ-30 באוקטובר 1942; איו"ש,

ובכללם המחסן המרכזי שהתגלה ב-11 ביוני 1943. בעקבות המידע שנאסף, עצרו כוחות הביטחון הגרמניים בסוף יוני 1943 בגטו ובמחנות העבודה שבאזור ריגה עשרות רבות של אנשי מחתרת או אנשים שחשדו בהם שהם אנשי מחתרת. רובם המכריע של הנעצרים נורו או נספו במחנות. מעצרים אלה שמו קץ לפעילותה של המחתרת בגטו ריגה.⁴⁸⁵

ב-25 באוגוסט 1944, כשישה שבועות קודם שהצבא הסובייטי שחרר את העיר, התפרסמה בעיתוני ריגה הודעה מטעם מפקד הסיפ"ו בלטווייה, ובה נאמר שב-24 באוגוסט 1944 התגלתה קבוצת יהודים מזוינים של שישה גברים ואישה אחת במחבוא שברחוב פלדוס (Peldus) 15. היהודים פתחו באש והרגו את אחד מאנשי הסיפ"ו. בחילופי האש נהרגו שניים מן היהודים ובחיפושים מבית לבית ואגב חילופי אש נעצרו שאר היהודים וכן כל דיירי הבית שבו התחבאו.⁴⁸⁶

ו. מחתרת בגטו גרודנה

אירועי השואה

גרודנה נכבשה כבר ביום השני למלחמה, ב-32 ביוני 1941. מספרם של היהודים שגרו בה ערב הפלישה הגרמנית היה כ-25,000, כולל פליטים. בעקבות הכיבוש המהיר רק מעטים הצליחו להתפנות או לברוח. ב-1 בנובמבר 1941 פורסם צוו על הקמת שני גטאות בעיר. החל בסתיו 1941 סופחה גרודנה לגנרלבלצירק ביאליסטוק. גל השמדה הראשון בשטחים הכבושים של ברית המועצות שנמשך מתחילת הפלישה ועד אביב 1942, בהם נרצחו מאות אלפי יהודים, פסח על גרודנה. שקט יחסי זה נמשך עד נובמבר 1942.

בשלהי 1942 החל גרוש יהודי גנרלבלצירק ביאליסטוק למחנות השמדה אושוויץ ולטרבלינקה. בתקופה שבין תחילת נובמבר ועד אמצע דצמבר 1942 נשלחו 10,500 יהודים מגרודנה למחנה מעבר קלבסין ומשם לאושוויץ. באמצע דצמבר 1942 הופסקו שילוחי היהודים מגנרלבלצירק ביאליסטוק למחנות ההשמדה, שכן בעקבות המפלה הגרמנית בסטלינגרד, נזקק הצבא הגרמני לכל הרכבות. בעקבות התערבותו האישית של הימלר, הועמדו במחצית השניה של ינואר 1943 הרכבות הדרושות והגרוש חודש. בשתי אקציות, האחת ב-18 - 22 בינואר והשניה ב-16-13 בפברואר 1943, גורשו יהודי גרודנה לאושוויץ ולטרבלינקה. כ-1,000 אחרוני היהודים, רובם בעלי מקצוע, הועברו במרס 1943 לגטו ביאליסטוק.

Max 194. לויין כותב שמספר העצורים בסוף יוני 1943 עמד על 285 איש. ראה גם ⁴⁸⁵ לויין, שם, עמ' 190. מנדל וולפוביץ' מראשי *Vernichtung der Juden Lettlands*, Munchen, 1947, pp. 204-208. המחתרת בריגה הצליח להימלט בעת המעצרים, חי במחבוא בריגה עד לשחרור העיר. בשנת 1973 עלה לישראל. *Tevija*. העיתון שממנו מצוטטת ידיעה זו הוא העיתון בלשון הלשונית **טווייה** (3/1049 איר"ש), ⁴⁸⁶

המחתרת הלוחמת בגטו גרודנה התגבשה מתוך התארגנות חצי מחתרתית של תנועות הנוער הציוניות השומר הצעיר ודרור – החלוץ הצעיר, שעסקו בפעולות חינוכיות בקרב בני נוער. לאחר שבשלהי 1941–תחילת 1942 החלו להגיע לגרודנה – בעיקר באמצעות קשרי הגטאות, שבדרכם בין וילנה לביאליסטוק וורשה התעכבו בגטו גרודנה – ידיעות בדבר רצח של המוני יהודים בוילנה ובאזור וכן בביילורוסיה, חל מפנה בפעילותה של המחתרת והחלה להתארגנות ללחימה. הקשרית הראשונה בין וילנה לגרודנה הייתה בלה חזן, שהשיגה תעודות אריות וחייתה בגרודנה מחוץ לגטו. בתחילת 1942, בדרכו מוילנה לביאליסטוק, הגיע לגרודנה מרדכי טננבוים – תמרופ, ושהה שם זמן קצר ופעל להתארגנות אנשי החלוץ הצעיר – דרור.⁴⁸⁷ הצעד הראשון בהתארגנות המחתרת הלוחמת היה הקמתה של מסגרת מחתרתית משותפת לשומר הצעיר ולדרור – החלוץ הצעיר, ואילו חברים מבית"ר וקומוניסטים התארגנו גם הם לפעילות מחתרתית, כ אחד בנפרד. אבל בשל השקט היחסי ששרר בגטו גרודנה עד נובמבר 1942 והיעדר מנהיג סמכותי בקרב פעילי המחתרת במקום, לא הייתה פעילות נמרצת של התארגנות ושל ניסיונות להשיג נשק. רק בעקבות האקציות של נובמבר–דצמבר 1942, שבהם גורשו אלפים לאושוויץ ולקלביסין, חלה התעוררות בפעילותה של המחתרת.

באותם ימים בא שנית לשהות קצרה בגטו מרדכי טננבוים=תמרופ, וסייע להתארגנותה של המחתרת במקום. בעקבותיו בא לשם גם זרח זילברברג, פעיל המחתרת בביאליסטוק. שניהם ניסו להקים בגרודנה חזית משותפת בין הקבוצות המחותרות הציוניות והלא ציוניות – בלא הצלחה. בקבוצת המחתרת של השומר הצעיר–החלוץ הצעיר – דרור היו כ-50 איש, ולהם כלי נשק אחדים בלבד. טננבוים – תמרופ עזב את גרודנה לביאליסטוק. זילברברג ועמו יוכבד טאוב, פליטה מווארשה המשיכו בהנהגת המחתרת החלוצית. בקרב חברי המחתרת התנהל ויכוח, נוכח הגרוש לקלביסין, בעניין העברת חברי המחתרת לביאליסטוק, בה עדיין שרר שקט יחסי, אך רוב החברים דחו רעיון זה.⁴⁸⁸ המחתרת בקשה לארגן התנגדות בגטו, ובד בבד כאמור, ניסתה גם לבחון את האפשרות לצאת ליערות. בסוף סתיו 1942 נשלחו חמישה חברי המחתרת לבדוק את אופציית היער. וכך כתבה על כך ציפורה בירמן, שהייתה חברה במחתרת:

שלחנו את הקבוצה הראשונה היערה... קשה היה להשיג נשק בגטו. סבורים היינו שירכשו נשק בדרכם... שלחנו אותם לחפש דרך גם בשבילנו. הם הלכו, אבל לא הגיעו. אחד חזר וארבעה נפלו. דברים איומים סיפר לייזר [לייזר רייזנר, האיש שחזר] על מה שראה בדרך.

⁴⁸⁷ תקווה פתל כנעני, זה לא אותה גרודנה, ירושלים, 2001, עמ' 230 – 232.

⁴⁸⁸ שם, עמ' 234 – 236.

מאות יהודים מוטלים מתים ביערות מרצ'יקנצי (Martsikonys), עשרות מתגוללים מתים למחצה, ומבקשים את המוות. מוטב למות מלחיות חיים כאלה. התקוות שתלינו ביער נגוזו לפי שעה. בלא נשק אי אפשר, וכאן אנו מתקרבים לימות החורף וכמעט בלא סיכויים לעתיד.⁴⁸⁹

לאחר גניזתו של רעיון היער לא נשאר לאנשי המחתרת אלא האופציה של התנגדות בגטו, בירמן כותבת: "לא הייתה לנו דרך אחרת אלא למות בכבוד במקום. התחלנו להכין אקציה נגדית. לא כולם הסכימו לכך. אקציה נגדית פרושה השמדה מוחלטת בימים מועטים... אין רוצים למות. נוכח המוות גובר יצר החיים. אנו מחליטים: הבחורות תפרוצנה לביאליסטוק, הבחורים יישארו כדי להוציא לפועל את האקציה הנגדית"⁴⁹⁰. ניסיונות אחדים להתנקש במבצעי האקציות, ביניהם אוטו סטרבלוב (Streblow) ממפקדי הגרוש נכשלו וכן נכשל הניסיון לארגן בריחת המוונים בעת אקציית הגירוש, במחצית השנייה של ינואר 1943. היהודים לא נענו לקריאה והגירוש התנהל בלי הפרעות. אנשי המחתרת, שהתייאשו מן האפשרות לחולל מרד בגטו, החליטו לעזוב את גרודנה, ובסוף ינואר 1943 עברה קבוצת חברים, ובהם זרח זילברברג, לביאליסטוק והצטרפה לחבריהם במחתרת שם, וכמו כן יצאו קבוצות קטנות אחרות אל היערות בניסיון להצטרף לפרטיזנים. רובם המכריע של אנשי המחתרת מגרודנה נפלו בעת המרד בגטו ביאליסטוק ב-16 באוגוסט 1943 ואחרים נפלו ביערות.⁴⁹¹

ז. גטאות מערב ביילורוסיה

אקציות ההשמדה באזורי מערב ביילורוסיה החלו עם הכיבוש הגרמני, בתקופת הממשל הצבאי שם. אקציות אלה נמשכו אחרי העברת חלק מהשטחים לידי הממשל האזרחי - לגנרלקומיסריאט ביילורוסיה. הקמת גטאות באזורי ביילורוסיה המערבית, החלה לאחר שאזור זה הועבר לידי הממשל האזרחי, באוגוסט 1941. באקציות השמדה שנערכו במערב ביילורוסיה עד שלהי 1941 נרצחו רבבות יהודים, אך למעלה ממחצית האוכלוסייה היהודית שם, חיה עדיין בעשרות רבות של ערים

- 290, "גטו ביאליסטוק", מסמך ⁴⁸⁹ ברוניה קליבנסקי, ארכיון המחתרת בגיטו ביאליסטוק, עמ' 289 שכותרתו: "לחברי היקרים באשר הם שם", יד ושם, קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, כרך ב, ירושלים, 1958 (להלן בירמן, גטו ביאליסטוק). ציפורה בירמן נפלה באוגוסט 1943 בעת המרד בגטו ביאליסטוק. לייזר 235 (להלן -רייזנר נפל גם הוא במרד. ראה גם תקווה פתל=כנעני, לא אותה גרודנה, ירושלים, 2001, עמ' 234 199 (להלן גרוסמן, אנשי -פתל-כנעני, לא אותה גרודנה*); חייקה גרוסמן, אנשי מחתרת, מרחביה, 1959 עמ' 198 מחתרת). יערות מרצ'יקנצי שוכנים מצפון-מזרח לגרודנה. בירמן, "גטו ביאליסטוק", עמ' 290 ⁴⁹⁰

207. זרח זילברברג נפל במרד -238; גרוסמן, אנשי מחתרת, עמ' 205-⁴⁹¹ פתל=כנעני, לא אותה גרודנה, עמ' 236 בגטו ביאליסטוק ועמו עוד חברים מגרודנה. קבוצה ובה 18 אנשים יצאה ליערות, ובעקבות הלשנה הוקפה בדרך בכוחות גרמניים וכל אנשי הקבוצה נפלו. קבוצה אחרת ובה 16 אנשים, בראשותו של לייב רייזר, שברחה בתחילת 1943 ליערות נצ'א, עברה משם ליערות רדון והקימה מחנה משפחה, וזה גדל ל-80 איש.

ועירות, עד סוף החורף של 1941/1942. בחודשי החורף, שהיה באותה שנה קשה במיוחד, הייתה ירידה גדולה באקציות ההשמדה, בעיקר בגלל האדמה הקפואה, שהקשתה על חפירת בורות לקבור בהם את הנרצחים. במרץ 1942, התחדש במערב ביילורוסיה רצח ההמוני של יהודים. במהלך שנת 1942 נרצחו רובם המכריע של יהודי מערב ביילורוסיה ובתחילת 1943 היו שם פחות מרבעה.⁴⁹²

בשלהי 1943 לא היו יותר יהודים, בגטאות ובמחנות מערב ביילורוסיה, פרט למאות אחדות פה ושם. מאידך, אלפי יהודים היו באותה תקופה ביערות מערב ביילורוסיה ובקרב הפרטיזנים שם. יהודים אלה הגיעו ליערות בעקבות הפעילות המחתרנית בגטאות מערב ביילורוסיה. פעילות מחתרנית זו התנהלה במרבית הגטאות של מערב ביילורוסיה, ולעיקריות מהם ניתן פרוט בהמשך.

ברנוביץ'

בברנוביץ', עם כניסת הגרמנים ב-27 ביוני 1941, היו כ-10.000 יהודים. רצח של יהודים, בודדים וקבוצות של מאות, התנהל ללא הפסקה. הגטו בברנוביץ' הוקם בסוף נובמבר 1941 ושערי נסגרו ב-12 לדצמבר. הגטו היה מחולק לשני חלקים עם מעבר צר שחיבר את שניהם.⁴⁹³ ב-3 במרץ 1942, נערכה שם אקציית השמדה. המשטרה הביילורוסית ערכה חיפושים והוציאה מהבתים וחצרות למעלה כ-2,300 יהודים. הם הובלו במשאיות אל מחוץ לעיר ושם נורו. אחרי האקציה הובאו לגטו ברנוביץ' יהודים מעיירות שכנות.⁴⁹⁴ ב-22 בספטמבר 1942 נערכה אקציה בה נרצחו כ-3,000 יהודים. ב-19 באוגוסט נשלחו 700 צעירים מן הגטו לעבודה במולדצ'ינה. אקציה נוספת נערכה ב-17 בדצמבר 1942 בה נרצחו גם 3,000 יהודים.

לאחר אקציית ההשמדה שהתחוללה בברנוביץ' בתחילת מרס 1942, החלה שם התארגנות מחתרנית. באביב 1942 התאחדו שלוש קבוצות מחתרת והקימו ארגון ובו כ-120 חברים, ובהם קבוצה גדולה של פליטים שבאו לברנוביץ' מעיירות סמוכות. עם יוזמיה של התארגנות זו נמנה אליעזר לידובסקי. מפקד המשטרה היהודית בגטו, ורשבסקי, ועמו 15 מתוך 22 השוטרים בגטו, השתייכו למחתרת זו. ורשבסקי נעשה לדמות המרכזית בארגון זה, ששם לו למטרה לחולל מרד בגטו ולברוח ליערות, ואף הצליח להשיג עשרות כלי נשק ממחסני נשק גרמניים ולהכניסו לגטו. היודנרט,

⁴⁹² אייזיש, TR-10/808, משפטו של ארן, הגביטסקומיסר של סלונים, עמ' 184-186. ב-8-10 באפריל 1943 ארגן הגנרלקומיסר קובה כינוס במינסק בהשתתפותם של ראשי הממשל בגנרלקומיסריאט ביילורוסיה. בין יתר הנושאים דנו בכינוס זה בתנועת הפרטיזנים, שפעילותה הלכה וגברה, בשאלת היהודים וגם בקשר בין היהודים לפרטיזנים. את הכינוס פתח קובה, שסקר את המצב. וכך אמר האיש בנושא היהודים: כשניגשנו בשנה שעברה בקיץ [1942] לפתרון בעיית היהודים, ולראשונה התחלנו ביישובם מחדש, נחלשה מיד תנועת הפרטיזנים. מקצת היהודים פרצו החוצה, ברחו ליערות וחיזקו את תנועת הפרטיזנים, ההולכת ומתפתחת יותר ויותר.

: ברנוביץ' ספר 37, 45, *Einsatzgruppen Reports*, האנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 238 – 239: ⁴⁹³ זכרון, עורך אברהם שטיין, תל אביב, 1953, עמ' 517 - 518

⁴⁹⁴ אנציקלופדיה של השואה, כרך א', עמ' 238 – 239. היהודים שהובאו לברנוביץ' היו מהעיירות לאחוביץ', להלן Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde*, Hamburg, 1999, p. 691 (קלצק, מייצ'ט, סטויבק, הורודישן: 691) (כותב שבברנוביץ' נרצחו בימים 3-4 במרץ 2007 יהודים, שלא היו בכותר עבודה. Gerlach, *Kalkulierte Morde*)

שידע על הנשק, דרש לסלקו מן הגטו בשל הסיכון לקיומו של הגטו, וסירובה של המחותרת למלא דרישה זו הביא להרעת היחסים בינה ובין היודנרט.

בתוך המחותרת התגבשה קבוצה שדרשה לצאת ליערות, אבל רוב חבריה דבקו בתכניתם המקורית – מרד בגטו. ב-22 בספטמבר 1942 הוקף הגטו בכוחות גרמניים ונעשתה בו אקציה. בשל ספקות שקיננו בלבם של אנשי המחותרת אם אמנם אקציה זו משמעותה חיסול הגטו, לא ניתנה הפקודה לפתוח במרד. בסיום האקציה יצאו קבוצות מאנשי המחותרת ליערות, וכשחוסל הגטו בדצמבר 1943, שוב לא היה בו הכוח הדרוש לפתוח במרד. כ-450 אנשי ברנוביץ ברחו ליערות מן הגטו וממחנות העבודה שאליהם נשלחו.⁴⁹⁵ במחנות עבודה בעיר נותרו כ-700 יהודים. אחרוני יהודים אלה, פרט לבורחים ליערות, נרצחו באקציות אחדות במהלך שנת 1943.

לידה

בלידה התגוררו ערב המלחמה כ-9,000 יהודים. הצבא הגרמני נכנס ללידה ב-30 ביוני 1941. בחודשי נובמבר-דצמבר 1941 הוקם גטו בו הוכנסו כ-7,000 יהודים. מספר זה גדל עקב העברתם של יהודים מעיירות שבסביבה לגטו ובואם של פליטים יהודים שברחו מהאקציות בוילנה.⁴⁹⁶ ב-8 במאי 1942 הוצאו מהגטאות 5,670 יהודים ונרצחו ביער בקרבת העיר. בגטו נותרו 1,500 איש. לאחר האקציה הובאו ללידה כ-2,000 יהודים, שרידי הגטאות באזור.⁴⁹⁷

בלידה החלה ההתארגנות והיציאה ליערות לאחר האקציה של 8 במאי 1942 ונמשכה עד ערב חיסולו של הגטו בספטמבר 1943. עם הדמויות הבולטות שם נמנה ברוך לוי, שעסק באגירת נשק ובארגון קבוצת אנשים ליציאה אל היערות. הלפרשטיין, יושב ראש היודנרט, שנודע לו על פעילותו זו של לוי, זימן אותו אליו, וכך אמר לו בשיחה:

עליך לדעת, כי אם עוד נותר בנו חלום כלשהו, הרי זה חלום שמעטים מאתנו יישארו בחיים, ותאמין לי, כי אני עצמי אינני מקווה להיות בין מעטים אלה. הלוואי ויישאר מישהו, למען יוכל לספר, בבוא היום, מה שכאן מתרחש... והנה קם אדם אחד, ועם מעשיו שלו עוקר הוא משורש גם את הסיכוי הרופף הזה... מדינות גדולות כורעות עתה ברך בפני הגרמני וכאן בא לך בן-אדם, אשר איבד כבר את משפחתו ובית אביו, ורק דבר אחד עדיין נשאר לו "רובה חלוד". והנה יקום הוא ביום מן הימים ויפליט פתאום "פוף-פף" אחד מן הרובה שלו ויסתום

471; –אליעזר לידובסקי, "ווידערשטאנד-אורגאניזאציע", בתוך: שטיין, ספר ברנוביץ, עמ' 469 ⁴⁹⁵

האנציקלופדיה של השואה, א, עמ' 239.

⁴⁹⁶ האנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 634

⁴⁹⁷ ילישוק, וורנוב וראדון. היהודים שהובאו היו מאיוויה, ואם

על-ידי כך את הגולל גם על הסיכוי האחד והיחיד. ישבתי מכונס בתוך עצמי והקשבתי דומם

לדבריו, שנאמרו תוך כאב והתרגשות גדולה.⁴⁹⁸

דבריו אלה של הלפרשטיין ביטאו את הרגשתם של רבים בקרב תושבי הגטאות בנוגע לפעילות המחתרתית, שכן לרוב רובם לא הייתה הלחימה בגטו או היציאה ליערות בבחינת אפשרות ריאלי, בגלל גילם, מצבם המשפחתי והיעדר נשק, והתקווה הקלושה היחידה לשרוד הייתה טמונה ביכולת העבודה של יושבי הגטו ובלויאליות שלהם לשלטון הגרמני. ברוך לוי, ועמו עוד אנשים, המשיכו בפעילותם המחתרתית ויצאו אל היערות. מניינם הכולל של הבורחים מלידה אל היערות עמד על כ-500 איש.⁴⁹⁹

סלונים

סלונים נכבשה ב-25 ביוני 1941. עם הכיבוש היו בה כ-19,000 יהודים, ביניהם פליטים מפולין. באקציית השמדה הראשונה שבוצעה שם ב-14 ביולי 1941, נרצחו 1.255 יהודים.⁵⁰⁰ באקציה הגדולה שנערכה שם ב-13-14 בנובמבר 1941, נרצחו כ-10.000 יהודים. ב-דו"ח על אקציה זו, הגביטסקומיסר של סלונים גרט ארן (Gert Erren), כתב: "בזמן שהגעתי מנה אזור סלונים כ-25.000 יהודים, מהם רק בסלונים 16.000... האקציה של משטרת הביטחון שבוצעה ב-13 נובמבר 1941 שחררה אותי מזוללי לחם חיים (Fressern unnotigen). 7.000 היהודים שנותרו בסלונים הוכנסו לתהליך עבודה, ועושים זאת ברצון מפחד מוות מתמיד..."⁵⁰¹ בדצמבר הוקמו בסלונים שני גטאות, האחד - לבעלי מקצוע ועובדים במוסדות גרמניים, והשני - לכל האחרים. בחודשי ינואר-מרץ 1942 הובאו לגטו סלונים יהודים מעיירות בסביבה.⁵⁰²

לאחר האקציה הגדולה שהתחוללה בסלונים באמצע נובמבר 1941 הוקם שם בשלהי אותה שנה ועד אנטי פשיסטי בראשותם של אנשל דלטיצקי, קמוניסט ובעל ניסיון בפעילות מחתרתית בפולין העצמאית ושל אברהם דוקטורצ'יק, ובו נציגים מזרמים פוליטיים שונים. בוויכוח על יעדי המחתרת העדיפו מרבית חבריה את היציאה ליערות ממרד בגטו. בסלונים עבדו מאות יהודים במחסני נשק שאספו הגרמנים, וחברי המחתרת שבהם, וגם מי שלא השתייכו אליה, הוציאו משם

⁴⁹⁸ 67 (להלן ב. לוי, ביערות הנקם). – ברוך לוי, ביערות הנקם, לוחמי הגיטאות 1968, עמ' 66

⁴⁹⁹ 74; האנציקלופדיה של השואה, ג, עמ' 634–63, 72–שם, עמ' 62

⁵⁰⁰ 45-46, pp. Einsatzgruppen Reports, האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 867:

⁵⁰¹ Mira und Gerhard Schoenberner, Zeugen zagen aus, Berichte und Dokumente uber Judenverfolgung in Dritten Reich, Berlin, p.135-136

⁵⁰² (Derechin, האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 867 – 867. לסלונים הובאו היהודים מעיירות דרצ'ין (Kosovo), קוסוב (Ivachevichi), איבאצ'ביץ' (Byten) ביטן (

עשרות כלי נשק: רובים, אקדחים, רימונים וכדורים. במשך זמן קצר היו למחתרת 12 רובים, 15

אקדחים, שני ארגזים מלאים רימוני יד וכמויות גדולות של כדורים.⁵⁰³

המחתרת יצרה קשר עם קבוצת פרטיזנים שהתארגנו באזור יער רפאלובקה (Rafalovka)

ויער וולצ'ה=נורה (Volche-Nora) שמדרום לסלונים. בראשם עמד פול פרוניאגין (Pavel Proniagin), לויטננט מן הצבא האדום שלאחר כיתור יחידתו נשאר בעורף הגרמני וארגן סביבו קבוצת חיילים שאף הם נשארו בעורף. המחתרת בגטו סיפקה להם נשק ותרופות. הקבוצות הראשונות של אנשי המחתרת יצאו ליערות כבר ביוני 1942 והצטרפו לפרוניאגין. היודנרט בסלונים סייע למחתרת וסיפק ליוצאים ליערות פריטי לבוש.

ב-29 ביוני 1942 עם שחר הוקף הגטו ע"י כוחות משטרה מקומיים ויחידה ליטאית. יו"ר היודנרט שיצא לשער הגטו לבדוק את משמעות הדבר, נורה במקום. אנשי הגטו הסתתרו במלינות. ביום הראשון של האקציה נתפסו כ-2,000 יהודים שנלקחו לפטרולביץ' (Petrolewicz) שהייתה מרוחקת 4 ק"מ ממזרח לעיר ונורו שם. רבים מהמסתתרים מצאו את מותם מרימונים שהושלכו לתוך מאליונות שנתגלו. רבים נורו בעת ניסיונות בריחה. האקציה והחיפושים אחרי המסתתרים נמשכו עד ה-15 ביולי. סך הכל נרצחו בסלונים באותה אקציה 8,000 - 10,000 יהודים.⁵⁰⁴

באקציה זו לא הייתה התנגדות מזוינת, היות שהמחתרת לא הייתה ערוכה לכך ומקצת הנשק שלה היה מוסתר מחוץ לגטו. לאחר האקציה, כשבגטו נשארו פחות מ-2,000 יהודים, ויותר ממחציתם היו "בלתי חוקיים", ברחו כ-400 מהם ליערות.⁵⁰⁵ וכך כתב ארן, הגביטסקומיסר של סלונים, בדוח מ-26 בספטמבר 1942 על המחתרת: "ליהודים היה חלק גדול מאוד בכל מעשי החבלה וההרס... [הם] פעילים גם בהספקת נשק גנוב ובגנבת תרופות ומכשירים מבתי חולים [למען הפרטיזנים]. בתור בנדיטים חמושים הם משמשים משענת חשובה למפקדים הסובייטים. במבצע רחב שפתח בו אוברלויטננט שרדר התברר שמ=223 בנדיטים הרוגים 80 היו יהודים מזוינים".⁵⁰⁶ אחרוני היהודים בסלונים נורו בדצמבר 1942.

שרה שנר-נשמית, הפלוגה ה-51, קורות הקבוצה הפרטיזנית של יהודי גטו סלונים, לוחמי הגטאות, 1990, עמ' 503 41 (להלן שנר-נשמית, הפלוגה ה-51)

האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 868: פנקס סלונים, עורכים ק. ליכטנשטיין, י. רבינוביץ', תל אביב,⁵⁰⁴ כתב שבסלונים נרצחו גם יהודים שהובאו לשם מהעיירה „ Gerlach, Kalkulierte, pp. 700-701 תשכ"ב, עמ' 93: (3,000 איש, Deretchin), דרצ'ין (Byten), כן נרצחו באותם הימים היהודים בעיירות ביטן (Kosow קוטוב) (Iwazewitschi), איווזביצ'י (Shirowitschi), שירוביצי (Holynka הוליונקא)

66 . 57-65 – האנציקלופדיה של השואה, ד, עמ' 868; שנר-נשמית, הפלוגה ה-51, עמ' 38, 41, 56⁵⁰⁵ , שבו P. Proniagin, *U Samoi Granitsi*, Minsk, 1976, pp. 25–26 שנר=נשמית מצטטת מספרו של פרוניאגין (ראה כתב על נשק, רדיו וציווד אחר שקיבל מן המחתרת בסלונים.

, עמ' 209. "בנדיטים" היה הכינוי שהדביקו הגרמנים לפרטיזנים. TR-18/808⁵⁰⁶ איו"ש,

בנובוגרודק התגוררו ערב המלחמה כ-7.000. הצבא הגרמני כבש את העיר ב-3 ביולי 1941 בדצמבר 1941 בוצעה שם אקציה בה נרצחו 4.000 יהודים. אחרי האקציה, במחצית השניה של דצמבר, הוכנסו כ-1,700 יהודי נובוגרודק לגטו. אחרי הקמת הגטו הובאו לשם אלפים אחדים של יהודים מעיירות הסביבה.⁵⁰⁷ ב-8 באוגוסט 1942 נערכה בנובוגרודק אקציה בה נרצחו כ-2,500 איש. בגטו נותרו כ-1,200 איש ורובם נרצחו עד אמצע 1943.

באביב 1942 החלה התארגנות מחתרית בנובוגרודק. בספטמבר 1942 הוקם בגטו ועד מחתרתי בראשותו של הד"ר קגן, ו-45 חבריו היו מורכבים מנציגי תנועות פוליטיות שונות. התארגנות זו נוצרה לצורך הכנתה של התקוממות מזוינת בגטו ובריחה ליערות. בד בבד התארגנה בגטו עוד קבוצת מחתרת של כ-50 חברים שביקשה להצטרף לפרטיזנים, שהחלו באותה העת לפעול באזורי יערות נליבוקי (Naliboki). מקצת אנשי קבוצה זו יצאו ליערות, כנראה באביב 1943, והצטרפו לפרטיזנים. רובם נפלו בקרב בעת התקפתם של הפרטיזנים על חיל המצב של העיירה נליבוקי. לאחר כמה אקציות השמדה קטן הגטו והוסב למחנה עבודה. ההתקוממות והבריחה ליערות, שתוכננה ל-15 באפריל 1943, לא יצאה אל הפועל בגלל התנגדותם של מרבית תושבי המחנה, ותחת זאת יזמו הד"ר קגן וחבריו במחתרת את חפירתה של מנהרה באורך כ-250 מטר, וב-26 בספטמבר 1943 ברחו דרכה 233 יהודים. רוב הבורחים, ובהם יוזמי הבריחה, נהרגו בעת הבריחה ובמרדף אחריהם, וכ-100 מהם הגיעו לאזורי הפרטיזנים ביערות.⁵⁰⁸

ברסט - ליטובסק

ברסט - ליטובסק, פרט למבצר שם חיילים סובייטיים שהחזיק מעמד שבועות אחדים, נכבשה כבר למחרת הפלישה הגרמנית, ב-23 ביוני 1941. עם כיבושה היו בעיר למעלה מ-20,000 יהודים ורק מועטים ביותר הצליחו לברוח מזרחה. ימים אחדים לאחר מכן, ב-28–29 ביוני נלקחו 5,000 גברים, כביכול לעבודה, הוצאו מחוץ לעיר ונורו. באוגוסט 1941 התמנה יודנראט ובאמצע דצמבר 1941 נסגרו יהודי העיר בגטו.

בתחילת 1942 החלה התארגנות מחתרית, קבוצה אחת כללה תלמידי תיכון עברי "תרבות" ושנייה קומוניסטים יהודים ויהודים סובייטיים שנתקעו בעיר. אחד מפעילי קבוצה זו היה אריה שיינמן, פועל דפוס. לקבוצה זו היה קשר עם קבוצת מחתרת קומוניסטית בעיר, רכשה נשק מחיילים איטלקיים שהיו בעיר וגם גנבו נשק ממחסני שלל בעיר. המחתרת הפעילה בית דפוס והיה לה מקלט

. לגיטו הובאו יהודים *Einsatzgruppen Reports, p. 13* האנציקלופדיה של השואה, כרך ד', עמ' 805:⁵⁰⁷ (Liubcha), ליוב' (Korelich), קארליץ' (Naliboki), נאליבוקי (Ivenets) מהעיירות: איביניץ (493 (להלן –⁵⁰⁸ יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), ספר מלחמות הגיטאות, בית לוחמי הגיטאות 1954, עמ' 492. צוקרמן ובסוק, ספר מלחמות).

רדיו. מטרת המחותרת הייתה הוצאת אנשים ליערות ולהתנגד ביום שיבוא חיסול הגטו ואז לפרוץ ליערות.

המחותרת יצרה קשר עם קבוצה ביערות שהציגה עצמה כיחידה פרטיזנית סובייטית, בראשות אדם שכינויו היה סשקה. לאחר מכן התברר שזו הייתה כנופיית שודדים שנהגה לפגוש את אלה שיצאו ליער, לשדוד את בגדיהם ונשקם ולהרגם. בלילה שבין 15 – 16 באוקטובר 1942 הוקף הגטו בכוחות גרמניים והחלה אקציית חיסול. המחותרת הופתעה, לא הספיקה לגייס את חבריה ולהוציא את הנשק מהמחבואים. רק כמה קבוצות קטנות הצליחו להצטייד בנשק ולברוח ליערות. יהודי ברסט-ליטובסק הובלו לתחנת רכבת, הועמסו על קרונות משא והוסעו לברונה-גורה ונורו שם. כחודש ימים נמשכו החיפושים בגטו, כ-4,000 הוצאו ממחבואים, נורו ונקברו בתוך הגטו.⁵⁰⁹

פינסק

הצבא הגרמני כבש את פינסק ב-4 ביולי 1941. כמחצית מכ-20,000 מיהודיה, רובם ככולם גברים, נרצחו שם באקציות בימים ה-4 וה-7 באוגוסט 1941. הרצח בוצע בקרבת הכפרים איוואניקי (Ivaniki) וקוזליאקוביץ (Kozliakovicz) ע"י אנשי הרגימנט השני של חטיבת פרשי ה-ס"ס. דו"ח האינזאצגרופן, מה-20 באוגוסט, נאמר: "מעשי הסתה ושיסוי ע"י יהודים ממשיכים לגדול. בפינסק ירה יהודי בשומר של המיליציה העירונית. איש מיליציה נורה למוות במארב בקרבת פינסק. כתגמול חוסלו 4,500 יהודים".⁵¹⁰ בפינסק נותרו כ-10,000 יהודים, חלקם הגדול נשים וילדים. גטו הוקם שם רק ב-1 במאי 1942, ליהודים ניתן יום אחד בלבד לעבור אליו. לקראת הקמת הגטו הובאו לפינסק יהודים מעיירות הסביבה.⁵¹¹

בפינסק, גדול הגטאות בפולסיה, הייתה פעילות מחתרתית מצומצמת (וגם המידע על כך מוגבל). בשנת 1942, כשהתגברה פעילות הפרטיזנים באזור פולסיה, ברחו אל היערות קבוצות קטנות, שבכל אחת מהן כמה עשרות אנשים, והצטרפו לפרטיזנים. היודנרט התנגד לבריחה ליערות פן יתגלה הדבר ויסכן את קיומו של הגטו. כשיצאה מן הגטו קבוצה של כ-20 צעירים והתארגנה לבריחה אל היערות, פנה היודנרט לבני משפחותיהם והודיע להם שאם לא יחזרו הבורחים, הוא ייאלץ להסגירם לגרמנים במקום הנמלטים. וכן אפוא בלחצם של היודנרט ושל המשפחות חזרו הצעירים לגטו. קבוצה מחתרתית ובה כ-50, האנשים בראשותו של הרשל לוין התארגנה בקיץ 1942

⁵⁰⁹ פנקס קהילות וולין ופולסיה, עמ' 237: אנציקלופדיה של גלויות, כרך בריסק-דליטא, העורך אליעזר שטיינמן, עמ' 487 – 488, 493.

⁵¹⁰ . ה-דו"ח מתייחס כנראה לאחת האקציות שבוצעו ב-4 או 7 באוגוסט. חלק 94, *Einsatzgruppen Reports*, p. 295 - 294 מהקורבנות נרצחו בידי האינזאצגרופן וחלק בידי חיילי חטיבת הפרשים של ה-ס"ס: פנקס ווהלין ופולסיה, עמ' 295 - 294

⁵¹¹ פנקס קהילות ווהלין ופולסיה, עמ' 295 - 296

וחבריה הצליחו להשיג כלי נשק אחדים. המחותרת תכננה להצית את הגטו וכן מקומות עבודה

שמחוץ לו ערב חיסולו, ולנצל את המהומה שתיווצר לבריחת המונים.⁵¹²

ב-22 באוקטובר 1942 נפוצו בגטו שמועות כי בקרבת שדה התעופה חופרים תעלות לקראת אקציית השמדה העומדת להתבצע. לממשל הגרמני נודע על שמועות אלה, ומירסקי, יושב ראש היודנט, נקרא לגביטסקומיסר והובטח לו "בהן צדק גרמני" שהחפירות נעשות לצורך החסנת מכלי דלק ושליהודי העיר לא יאונה כל רע, שהלוא הם עובדים למען מאמץ המלחמה הגרמני. הגביטסקומיסר גם הזהיר את מירסקי מפני בריחה ומעשי התנגדות. לאחר שמירסקי מסר את דברי ההרגעה האלה באספת תושבי הגטו, התייעצו ביניהם חברי המחותרת והרוב החליט שיש לדחות את ההחלטה על הצתת הגטו לימים אחדים, עד שיתבהר המצב. בימים 29 באוקטובר–1 בנובמבר 1942 חוסל הגטו – קודם שאנשי המחותרת הספיקו לבצע את תכניתם. מאות צעירים ניסו לפרוץ את הגדרות ולברוח אך רובם המכריע נהרגו מאש הכוחות הגרמניים שהקיפו את הגטו. כ-1,200 איש נהרגו בתוך הגטו. ערב האקציה ובמהלכה הצליחו עשרות אחדות של אנשים לברוח אל היערות.⁵¹³ בפקודה שהוציא הימלר לפריצמן, מפקד ה-ס"ס והמשטרה באזור, ב=27 באוקטובר 1942 נאמר שיש לראות בגטו פינסק בסיס מרכזי של תנועת הפרטיזנים בחבל ביצות פריפיט (Prypiat), ולפיכך יש לחסל אותו. דבריו אלו של הימלר על גטו פינסק, לא תאמו את המציאות בכל מה שקשור בפעילות המחותרתית שם.

ח. גטאות קטנים – התארגנות מחותרתית ומרידות

רעיון ההתארגנות ללחימה בגטאות קטנים, בהם מספר התושבים נע בין מאות ועד לאלפים אחדים של תושבים, שם, כמו בגטאות הגדולים שהוזכרו לעיל, עלה בעקבות אקציות ההשמדה שהתרחשו, כשהאנשים באו לידי הכרה שאקציות שכאלה עומדות שוב להתרחש. רוב הגטאות הללו התאפיינו בקרבתם ליערות; וקרבה זו היא שהכריעה את הכף לטובת יציאה ליערות ולחימה פרטיזנית, ולא מרד בגטו. גם בשל שטחם המצומצם של הגטאות ובשל בתי העץ הקטנים והחד קומתיים שהיו בהם, שלא אפשרו מקומות מסתור, לא התאימו הגטאות הללו ללחימה. מרד בגטאות אלו היה אפוא אופציה רק אם תתבצע אקציית החיסול קודם שיספיקו האנשים לצאת אל היערות. עם זאת התאימו גטאות אלו לשיטת התנגדות אחת – הצתת בתי העץ, ובעקבות המהומה שתיווצר בשל השרפה, היכולה להתפשט גם אל מעבר לגטו, ארגון פריצת המונים ובריחה ממנו. ואכן שיטה זו של מרד נקטו היהודים בגטאות הקטנים בעת אקציות החיסול שם.

⁵¹² Pp.149-152 Yevgenii Rosenberg and Irina Elenskaya, Pinski Evrei, Brest, 1997,

341–350, 343–349, שם, עמ' 155: תמיר, ספר פינסק, עמ' 341

ההתארגנויות להתנגדות וליציאה ליערות החלו במקצת הגטאות הקטנים כבר בחודשים האחרונים של 1941, אבל עיקר ההתארגנויות החלו בחודשי האביב של 1942, בד בבד עם התחוללותן של אקציות ההשמדה ההמונית באזורי מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה. באותה העת גם החלו להתארגן ביערות שבאזורים אלו חבורות מזוינות, אבל חוץ ממקרים מעטים, הם עדיין לא היו חלק מתנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת.⁵¹⁴ גילויי התנגדות ובריחה אל היערות והצטרפות לפרטיזנים ננקטו בעשרות רבות של גטאות קטנים. המקרים המתוארים בהמשך הם הבולטים בהם, והם מציגים את דרכי התארגנותם ופעילותם של היהודים בגטאות אלה ואת הבעיות שעמדו בפניהם. בגטאות הקטנים, כמו בגטאות הגדולים, השגת נשק והכמות שהושגה, קבעו לא במעט את ממדי ההתנגדות ותוצאותיו.

בגטו נייסוויז' (Nesvizh) שממזרח לברנוביץ התארגנה קבוצת מחתרת לאחר אקציית השמדה שהתחוללה שם ב-30 באוקטובר 1941 ושה נרצחו רובם המכריע של יהודי העיירה. בגטו נותרו כ-600 יהודים. עם מארגני המחתרת היה גם שלום חולבסקי. כמו במרבית הגטאות הקטנים זו לא הייתה התארגנות של חברי זרמים פוליטיים או תנועתיים, אלא התארגנות על בסיס של היכרות אישית ונכונות להילחם. המחתרת הצליחה להשיג כלי נשק אחדים. באמצע יולי 1942 נודע כי הגטו בעיירה הסמוכה הורודז'יי (Gorodeia) חוסל, והמחתרת התארגנה ללחימה בגטו. אנשי המחתרת, תכננו להצית את הגטו ובעת הקרב שיתחולל לפרוץ מתוכו אל היערות יחד עם שאר היהודים. תכנית זו הובא לידיעתם של תושבי הגטו, שכן היא חייבה את שיתופם בהתנגדות ובבריחת ההמונים. ב-20 ביולי התקבלה ידיעה בדבר בואה של פלוגת משטרה ליטאית אל העיירה, והיה ברור שבא הקץ. למחרת עם שחר תפסו אנשי המחתרת עמדות הגנה ותושבי הגטו נערכו לבריחה ואחדים מהם הסתתרו במְּלִינֹות. הגרמני הממונה על הגטו הודיע ליוֹדְנֵרֵט כי בכוננתו לבצע סלקציה ולהשאיר בחיים 30 בעלי מקצוע חיוניים וכי על היוֹדְנֵרֵט לסייע בביצועה של הסלקציה. לאחר שאנשי היוֹדְנֵרֵט סירבו להיענות לדרישה זו פתחה המשטרה הגרמנית באש לעבר הגטו ואנשי המחתרת השיבו ביריות. הגטו הוצת והחלה התפרצות המונים דרך שער הגטו והגדרות. וכך כתב על המרד אחד הבורחים:

פתאום צעק אחד מהשורה הראשונה: "יהודים, אחרי, נפרוץ את השער!"... ברגע זה התפוצצו רימונים, שהושלכו מעברו השני של הגטו... נפלו הרוגים ופצועים מהשורות הראשונות שפרצו לשער, ומאלה שעמדו קרובים אליו... נשק הנחמה של הגטו היה אש. הבתים, בתי העץ היבשים היו מותזים בבנזין... הרוצחים נבוכו מול האש המתלקחת... הגטו

⁵¹⁴ על התארגנותה והתבססותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטים - ראה פרק רביעי .

כולו עולה בלהבות... מבעד החלונות לעבר הרחוב הפולני אנו רואים את הנוצרים נושאים את

כלי הבית מתוך בתיהם אל השדות, כיוון שלשונות האש חורכות כבר את בתיהם.⁵¹⁵

מרגע שהחלו היריות, שוב לא הייתה יד מארגנת בקרב יהודי הגטו, וכל אחד ניסה להינצל בכוחות עצמו. המתפרצים דרך השער והגדרות נהרגו במקום ורבים שהסתתרו במלינות נשרפו חיים או נחנקו מעשן. האחרים, שהצליחו לברוח מן הגטו הבווער, נהרגו בדרכם ליערות בידי אנשי משטרה או בידי תושבים מקומיים שהסגירו אותם. רק כמה עשרות הצליחו להגיע ליערות קופיל, שהיו קרובים לנייסוויז'. בהתקוממות זו נפגעו אנשי משטרה אחדים.

ב=22 ביולי 1942, למחרת חיסל הגטו בנייסוויז', חוסל גם הגטו בעיירה הסמוכה קלצק (Kleck). שם, אחרי אקציית השמדה שנערכה ב-31 באוקטובר 1941, נותרו בגטו פחות מ-2,000 יהודים מתוך כ-6,000 שחיו שם. גם בקלצק, ביום אקציית החיסול, הציתו אנשי מחתרת את הגטו והשיבו בירי לעבר הכוחות הגרמניים שהמטירו אש על הבורחים שפרצו את הגדרות וניסו לברוח. רובם המכריע של הפורצים נהרגו ורק כמה עשרות אנשים הצליחו להגיע ליערות ולהצטרף אל הפרטיזנים.⁵¹⁶

בעיירה ז'טל (Dyatlovo), השוכנת מדרום=מערב לנובוגרודק שבמערב ביילורוסיה, התגוררו ערב המלחמה כ-4,000 יהודים. העיירה נכבשה ב-30 ביוני 1941. התארגנות המחתרת החלה בסוף 1941 לאחר אקציה שבה נרצחו עשרות מאנשי האינטליגנציה היהודית וכ-400 צעירים נשלחו למחנה עבודה בדבורץ הסמוכה. יוזם ההתארגנות והאיש שעמד בראשה, עורך הדין אלתר דבורצקי, שימש באותה העת בתפקיד סגן יושב ראש היוזנרט וכעבור זמן קצר מונה לתפקיד היושב ראש. דבורצקי הכניס למשטרת הגטו עשרה חברי מחתרת, שהיו שליש מכלל השוטרים. המחתרת, שמנתה עשרות אחדות של חברים, ביקשה להכין את התקוממות שתפרוץ בעת חיסול הגטו. הנשק הראשון, שני רובים וכמות תחמושת, נקנה אצל איכרים והוכנס לגטו כבר בינואר 1942. בהמשך נרכש נשק נוסף וסך הכל היו בידי המחתרת 12 כלי נשק. נשק זה נרכש ברובו בכספי היוזנרט. באביב 1942 הגיעו לגטו ידיעות על קבוצות של פרטיזנים השוהות ביערות שבקרבת העיירה, ודבורצקי החליט שיש לתת עדיפות להכנות ליציאה אל היערות – בלי לזנוח את רעיון המרד. בעקבות החלטה זו ונוכח הסכנה הטמונה בהכנסתו של הנשק לגטו, הוחלט להסתיר את מקצת הנשק ביער שבקרבת העיירה. באמצע אפריל 1942 נתפס חבר המחתרת הצעיר שלום פיולון בעת ניסיון לרכוש נשק, בעקבות

⁵¹⁵ דוד שטוקפיש (עורך), ספר נסויז, תל אביב 1976, עמ' 419; שלום חולבסקי, על נהרות הנימן והדנייפר, 191. (להלן חולבסקי, על נהרות) – ירושלים, 1982, עמ' 186

⁵¹⁶ שלום חולבסקי, מרי ולוחמה פרטיזנית, ירושלים – תל אביב, 2001, עמ' 271 – 272 (להלן חולבסקי, מרי 480). (להלן צוקרמן – ולוחמה); יצחק צוקרמן ומשה בסוק, ספר מלחמות הגיטאות, לוחמי הגיטאות, 1954, עמ' 478 (בסוק, ספר מלחמות הגיטאות)

הלשנה של איש הקשר ששמו היה ואניה והיה בעבר טייס רוסי, שעמו עמדה המחתרת בקשר. בעקבות מאסרו וחקירה בעינויים של פיולין ומתוך חשש שואניה ילשין גם על המחתרת בגטו, ודבורצקי, ועמו תשעה אנשי המחתרת, ברחו ב-20 באפריל 1942 ליערות. פיולין עמד בעינויים ולא הלשין. בפתק בידיש שפיולין זרק דרך חלון תאו בו הוחזק והגיע לגטו, הוא כתב: "מענים אותי נורא, אל תפחדו, לא אלשין. אם תוכלו תצילו". הגרמנים דרשו מן היודנרט להסגיר את דבורצקי והחליטו להעניק פרס למי שיביא למעצרו של האיש, חי או מת. פרשת רכישת הנשק והיעלמותו של דבורצקי, עוררה התמרמרות בקרב תושבי הגטו, שחששו מתגובת הגרמנים. הגרמנים הודיעו ליודנראט שאם תוך 24 שעות לא יוסגר דבורצקי לידיהם, יעלה הדבר בחייהם של חברי היודנראט. כעבור יומיים הוצאו להורג חברי היודנראט. ב=30 באפריל 1942 כותר הגטו, ו=1,200 יהודים הוצאו ממנו ונורו.⁵¹⁷ באותה העת החלה השמדה המונית של היהודים במערב ביילורוסיה, והדעת נותנת שאקציה זו הייתה חלק ממנה, אבל ייתכן שגילוי המחתרת ובריחתו של דבורצקי החישו את מועד ביצועה.

בהיותם ביער יצרו דבורצקי וחבריו קשר עם אחת החבורות המזוינות הלא יהודיות שביערות ליפיצ'ני (Lipichany). ב=11 במאי 1942, לאחר אחד המפגשים עם אנשי החבורה המזוינת או בדרכם מפעולה משותפת, רצחו אנשי החבורה את דבורצקי ואת חברו פוזדונסקי משה. הסיבות לרצח אינן ברורות, ואפשר להעלות כמה השערות בעניין זה: חילוקי דעות בין דבורצקי ובין אנשי החבורה; הרצון להשתלט על נשקם של היהודים; אנטישמיות; או שילוב של גורמים אלה. לאחר המקרה המזעזע הזה חזרו לגטו אחדים מחברי הקבוצה שברחו ליער וספרו על יחס שלילי של פרטיזנים אליהם. מותו של דבורצקי ועובדת הירצחו בידי אנשים שנחשבו בגטו לפרטיזנים סובייטים וסיפוריהם של החוזרים מהיער לגטו פגעו במורל של חברי המחתרת, אבל הם לא השביתו את פעילותם. בימים 6–8 באוגוסט 1942, בעת אקציית חיסול הגטו בויטל, הצליחו לפרוץ מן הגטו ולברוח אל היערות כ=600 אנשים.⁵¹⁸

בגטו סווינציאן שמצפון=מזרח לוויילנה החלה ההתארגנות המחתרתית הלוחמת בפברואר 1942. בגטו היו באותה העת כ=500 יהודים, שנותרו לאחר אקציית השמדה שהתחוללה שם בתחילת אוקטובר 1941 ובה נרצחו כ=2,500 מיהודי העיירה. המחתרת הייתה מורכבת מצעירים בני 16–19 שניצלו מאקציית ההשמדה בדרכים שונות ושבנו והתקבצו בגטו שהוקם. הבסיס המשותף להתארגנותם היה חברות קודמת ורצון להילחם בגרמנים, לצאת אל היערות ולהצטרף לפרטיזנים, ומספר חבריה עמד על 20 איש. הנשק הראשון, שני רובים קצוצי קנה, הוברח לגטו בידי חברי

⁵¹⁷ שלום חולבסקי, מרי ולוחמה פרטיזנית, עמ' 169-172; גפן ואחרים, ספר הפרטיזנים, מרחביה, 1958 עמ' 380 (להלן גפן, ספר הפרטיזנים, שלום הרלינג, קורות לוחם יהודי, לוחמי הגטאות 1968, עמ' 47-59-374-382: הרלינג, קורות-שלום חולבסקי, מרי ולוחמה פרטיזנית, עמ' 172-173; גפן ואחרים, שם, עמ' 380 ⁵¹⁸ לוחם יהודי, עמ' 62-65.

הקבוצה יצחק רודניצקי וגרשון נָדל, שעבדו במחסן נשק שלל. הם וחבריהם הצליחו להוציא ממחסן זה ולהבריח לגטו כעשרה כלי נשק וכן להשיג אקדחים אחדים. בעת הטיפול באקדחים אלו התרחש אסון: ב=13 באפריל 1942 נפלט כדור בעת הטיפול באחד האקדחים הטעונים ופצע את גרשון באק. בעקבות זאת עצרה המשטרה הליטאית אותו ואת ראובן מיאדזיוולסקי. בשל החשש שהעצורים לא יעמדו בעינויים של הסיפ"ו וימסרו שמות של חברי הקבוצה, הוחלט בהתייעצות בין החברים לברוח עוד באותו הלילה. עם רדת החשכה התכנסו חברי הקבוצה, על נשקם, ליד גדר הגטו כדי לברוח. מאות מאנשי הגטו שהשיגו במתרחש התרכזו סביבם ודרשו מהם שלא לעזוב את הגטו בטענה שאם לא ימצאו אותם הגרמנים כשיבואו לעצרם, הם ישמידו את הגטו על תושביו. חברי הקבוצה הועמדו בפני דילמה טרגית: להישאר פירושו היה מוות כמעט ודאי, ואילו בריחה שלהם תסכן את חייהם של כל תושבי הגטו. לבסוף נפלה ההחלטה להישאר. ב=16 באפריל 1942 הוצאו באק ומיאדזיוולסקי להורג. הם עמדו בעינויים ולא מסרו את שמות חבריהם.⁵¹⁹

במחצית השנייה של מרס 1943 עזבה הקבוצה, ובה 22 צעירים, בהם צעירות אחדות, את הגטו ויצאה ליערות הודוצישקי שבביילורוסיה.⁵²⁰ בתחילת אפריל 1943 חוסלו גטו סווינציאן ועוד גטאות אחדים במזרח גנרלקומיסריאט ליטא, ורובם המכריע של תושביהם הובאו לפונר שליד וילנה ושם נרצחו. חיסולם של גטאות אלו היה קשור בפעילות הפרטיזנית שהתנהלה באזוריהם. וכך נכתב בדוח של מפקד הסיפ"ו בליטא מאפריל 1943: "שטחי ביילורוסיה שסופחו לליטא: סווינציאן, אושמיאנה... טוהרו מיהודים. שטחים אלה, הנמצאים תחת איום מתמיד של פרטיזנים, טוהרו כליל מיהודים. התוצאה היא שיש לנו כעת אזור גבול ברוחב 50 עד 80 ק"מ שאין בו יהודים".⁵²¹ לא ברור אם בעת חיסול גטו סווינציאן ידעו הגרמנים על צאתה של קבוצת הצעירים ליערות, אבל עצם קיומם של גטאות באזור זה של פעילות פרטיזנית והאפשרות שיהודים יצטרפו לפרטיזנים, היו בעיני הגרמנים גורם מספיק לחיסולם של הגטאות.

בעיירה **קורניץ (Kurenets)** שליד ויליקה, שנכבשה ב-24 ביוני 1941, התארגנה כבר בחודשים הראשונים לכיבוש קבוצת מחתרת ובה 12 נערים בני 15–19. תחילה סייעו חברי המחתרת לשבויי מלחמה סובייטים שהוחזקו בקרבת העיירה, הבריחו להם מזון ועזרו לאחדים מהם לברוח, וכן אספו נשק כדי לצאת אל היערות. שניים מחברי הקבוצה, נחום אלפרוביץ ויוסף נורמן, הדפיסו כרוזי מחתרת בבית הדפוס הגרמני שבו עבדו, ובהם קראו לתושבים להתנגד לגרמנים ולחבל בפעולותיהם. כרוזי מחתרת אלו, שהופצו בסוף אוגוסט 1941, היו הראשונים באזור. חברי המחתרת

26 (להלן שוטאן, –חולבסקי, שם, עמ' 107-108; משה שוטאן, געטא און ואלד, תל אביב 1971, עמ' 25 ⁵¹⁹ 75 (להלן ארד, נעורים). –געטא); יצחק ארד, נעורים בלחימה, תל אביב 1977, עמ' 57 46–41, 45–85; שוטאן, שם, עמ' 38–⁵²⁰ ארד, שם, עמ' 76

⁵²¹ Rozauskas E., *Documents Accuse, Vilnius, 1970*, pp. 271–272 .

יצרו קשר עם קבוצת מחתרת לא יהודית, ובפברואר 1942 ביצעו פעולה משותפת וחיבלו בשני גשרים באזור. בספטמבר 1942, ערב חיסול הגטו, יצאו מרבית חברי המחתרת ליער ברודינו ובשלהי 1942 הצטרפו לפרטיזנים. בעת חיסול הגטו, ב-9 בספטמבר, ברחו כ-300 מיהודי קורניץ ליערות, מרביתם ליער קוטלובצי (Kotlovtsy) וליער מלקוויצ'י (Malkevichi).⁵²²

התארגנות המחתרת בגטו שבעיירה **מיר**, השוכנת מדרום=מזרח לנובוגרודק, התייחדה בשל דמותו ופועלו של אחד מראשיה, שמואל רופאיין. מיר נכבשה ב-26 ביוני 1941. כמו במרבית המקומות האחרים, כן גם במיר קמה המחתרת הלוחמת לאחר אקציית ההשמדה שהתחוללה ב-9 בנובמבר 1941 ושבה נרצחו כ-1,500 יהודים. בגטו נותרו כ-850 יהודים בלבד. בראש המחתרת עמדו שלמה חרחס וברל רזניק. חברי המחתרת הצטיידו בנשק קר כדי להתגונן בעת שתתחולל שם עוד אקציה. במפקדת המשטרה הגרמנית בעיירה שירת בתור מתורגמן לגרמנית אדם ששמו יוסף אוסולד, שלפי תעודותיו היה פולקסדויטשה, אבל למעשה היה יהודי, חבר תנועת עקיבה הציונית, שבא לוילנה משלזיה שבפולין עם זרם הפליטים, והודות לידיעת הגרמנית שלו התחזה לפולקסדויטשה. שמו של האיש היה שמואל רופאיין. אנשי המחתרת יצרו עמו קשר ורופאיין סייע להם להשיג נשק וסיפק להם מידע על מה שעומד להתרחש. רופאיין שכנע את חברי המחתרת שאין טעם להתגונן בגטו אלא יש לארגן בריחה אל היערות. הוא האמין כי ייודע לו מבעוד מועד תאריך ביצוע האקציה וכי יוכל לשגר התראה לגטו, ואז תתבצע בריחת ההמונים. המחתרת עמדה בקשרים גם עם היודנרט, אבל יחסו אליה היה שלילי, מתוך הערכה שהיא מסכנת בפעילותה את יהודי הגטו.

בתחילת אוגוסט 1942 העביר רופאיין ידיעה למחתרת בדבר אקציית השמדה העומדת להתבצע בתוך ימים אחדים; וכן הודיע שבליל 10 באוגוסט יצאו כוחות משטרה למסע נגד הפרטיזנים וישוהו מחוץ לעיירה, והציע לנצל זאת לביצוע בריחת המונים של תושבי הגטו. המחתרת הודיעה על כך ליודנרט והידיעה התפשטה בקרב תושבי הגטו. הלבטים היו רבים. האם הידיעה על האקציה נכונה? ואם כן, איך אפשר לברוח עם נשים, ילדים וזקנים? ואיך אפשר להניחם לגורלם? ימים אחדים קודם לכן באו למיר פליטים שברחו מנייסוויז', ובפיהם הבשורה שפרטיזנים סובייטים ביערות הורגים יהודים וכמו כן אין שם מה לאכול. ידיעות אלה ריפו את ידיהם של תושבי הגטו והחלישו את רצונם לברוח. בשל התלבטויות אלה ברחו בליל 10 באוגוסט רק 180 איש מתוך 850

⁵²² משה קלכהיים (עורך), בקומה זקופה, פרקים בתולדות הלחימה הפרטיזנית ביערות נארוץ', תל אביב 146 (להלן קלכהיים, בקומה זקופה); שלום חולבסקי, "מחתרת ופרטיזנים מגטו קורניץ", 21-131-1991, עמ' 20-70. ילקוט מורשת נט (1995), עמ' 63

תושבי הגטו. רוב האנשים סברו שגם בגטו וגם ביער מצפה להם המוות, ולפיכך מוטב להישאר עם המשפחה ולחלוק יחדיו אותו גורל. ב=13 באוגוסט 1942 בוצעה אקציית ההשמדה של יהודי מיר.⁵²³

גלובוק שבצפון-מערב ביילורוסיה נכבשה בסוף יוני 1941. ב-23 לאוקטובר 1941 הוכנסו למעלה מ-5,000 יהודי העיר לגטו. ב-19 ביוני 1942 בוצעה אקציה בה נרצחו כמחצית מיהודי העיר. לגטו הגיעו יהודים מגטאות אחרים שחוסלו.

אחרי אקציה זו החלה הפעילות המחתרנית והיציאה של קבוצות צעירים אל היערות. באמצעות צעירים אלה שהצטרפו ליחידות פרטיזנים, עמדה המחותרת בגטו בקשר עם הפרטיזנים והוחלט על תכנית משותפת של מרד בגטו ובריחת המונים ליערות. בהתאם לתכנית זו, שהתגבשה באוגוסט 1943, היו הפרטיזנים מחטיבת סובורוב, צריכים לתקוף את חיל המצב שבעיריה בד בבד עם פריצת המרד בגטו. בגטו היו באותה העת כ=3,000 יהודים. אולם חיסול הגטו הקדים את תכנית המרד ואת התקפת הפרטיזנים. על ההכנות לחיסול הגטו נודע יום=יומיים קודם לכן, כשאנשי הסיפ"ו הודיעו ליודנרט כי יהודי הגטו יועברו למחנות בממשל הכללי של פולין. היודנרט מסר ידיעה זו לאנשי המחותרת וליהודי הגטו והללו נערכו להתנגדות ולבריחה. כשנכנסו אל הגטו עם שחר 20 באוגוסט 1943 כוחות משטרה גרמניים ושוטרים מקומיים כדי לבצע את הגירוש, נתקלו הללו באש של אנשי המחותרת. וכך כתב פאול רכמן (Rachmann), הגביטסקומיסר של גלובוק, בדוח ששיגר לגנרלקומיסר של ביילורוסיה ב=30 באוגוסט 1943:

ביום שישי, 20 באוגוסט, בשעה 5:00 בבוקר, נשמעו יריות רבות. חיש מהר הערכתי מדירת השרד שלי שהיריות באו מכיוון הגטו. מבירור מידי ואישי במקום נודע לי שמתכוונים לפנות את גטו גלובוק ולהעביר את היהודים למחנות ריכוז בממשל הכללי. היודנרט, שקיבל את פקודת הפינוי, לא נענה... בהמשך לחילופי היריות פרצו פתאום להבות אש מבתים אחדים של הגטו והלהבות מיהרו להתפשט [בבתי הגטו] שהיו בנויים מעץ ומגגות קש. הרוח החזקה שנשבה ב=20 באוגוסט הגבירה את התבערה הכללית במידה קיצונית על ידי התפשטות גצים. פעולות כיבוי מידיות של מכבי אש לא מנעו את התפשטות הדלקה... רק באמצעות פיצוץ [בתים] בידי שוטרי הנדסה (Pol Pionieren), אפשר היה אחר כך למנוע את התפשטות השרפה. [פרטים] עד היכן הגיעו הקרבות בגטו, אינני יודע. אני קובע בוודאות, ובהתחשב

⁵²³ 486–220; צוקרמן ובסוק, ספר מלחמות, עמ' 480–חולבסקי, על נהרות, עמ' 118, 134, 154, 178, 218. לאחר האקציה עצרו הגרמנים את רופאיין והאשימו אותו במסירת מידע ליהודים ובסיוע לבריחתם. בעת חקירתו גם התגלתה יהדותו. הוא הצליח להימלט ולמצוא מחסה במנזר, ושם שהה 16 חודשים. כשהתגברו החיפושים אחריו ברח רופאיין ליערות. הפרטיזנים האשימו אותו שהוא מרגל גרמני, ורק הודות להתערבותם של יהודים ממיר שנמנו עם הפרטיזנים, ניצל האיש מהוצאה להורג. לאחר המלחמה התנצר רופאיין אבל זיהה את עצמו בתור יהודי, עלה לישראל וחי שם במנזר. הוא הלך לעולמו בשנת 1998.

במצב הכללי באזור בשבועות האחרונים, שהגטו נעשה למוקד סכנה עצום. לדעתי, באותן נסיבות, רק מזל הוא שב=17 באוגוסט, יום ההתקוממות של יחידת דרוזינה (Druzhina Verbandes) בדוקשיץ (Dokschtse), לא נעשה הגטו למקור סכנה חמורה לגלובוק, שכוחות הביטחון בה היו מועטים מאוד.⁵²⁴

הלחימה בגטו נמשכה שעות, וכוחות גרמניים עברו מבית לבית, ירו והשליכו רימונים. מאות מיהודי הגטו ברחו בחסות הקרב, האש והעשן, וכשנודע הדבר לפרטיזנים היהודים הם יצאו לחפשם ולהביאם ליער. כ=200 מאנשי גלובוק, קצתם פצועים, הגיעו ליערות קזיאן ונרוץ.⁵²⁵

בלחווה (Lakhva) שבמזרח פולסיה, נכבשה ב-8 ביולי 1941. בעיירה התגוררו כ-2,500 יהודים. הגטו בעיירה הוקם ב-1 באפריל 1942. בגטו התארגנה קבוצה מחתרתית שמנתה 30 אנשים, רובם חברי תנועות נוער ציוניות.

הדמות המרכזית במחתרת היה יצחק רוכצ'ין שעמד בקשר הדוק עם יושב ראש היודנרט דב לופטין. ידיעות על חיסולם של גטאות באזור הגיעו ללחווה במחצית אוגוסט 1942. ב=2 בספטמבר נודע על חפירת בורות בקרבת העיירה ועל משמרות מוגברים שהוצבו סביב הגטו. רוכצ'ין הציע ללופטין לתקוף את המשמרות הגרמניים בו=בלילה ולארגן בריחת המונים, אבל לופטין העדיף לחכות לבוקר כדי לברר את כוונתם של הגרמנים. בבוקר, ה-3 בספטמבר, כשבאו לעיירה כוחות גרמניים נוספים, התבררה כוונתם – חיסול הגטו. לופטין נתן הוראה להצית את הבתים וכן נורו יריות לעבר המשמרות שהקיפו את הגטו ואחדים מאנשיהם נפגעו. כ=1,000 איש פרצו מן הגטו, וכ=600 מהם הצליחו להגיע לביצות שליד הנהר פריפייט. רובם נתפסו ונרצחו בסיוע האוכלוסייה המקומית ורק כ=120 הגיעו ליערות.⁵²⁶

בעשרות גטאות קטנים התחוללו התמרדויות ובריחות מאורגנות בעלות אופי דומה: התארגנות והצתת הגטו, התפרצות דרך הגדרות ודרך שערי הגטו ובריחה אל היערות. מרידות אלה פרצו כאשר לתושבי הגטו היה ברור בודאות שהגיע יום חיסול הגטו, שאין מה לאבד והדרך היחידה שיש בה סיכוי הצלה כלשהו, ואפילו למעטים, הוא על ידי התמרדות. גטאות אלו התאפיינו בשיתופם של אנשי היודנרטים והמשטרה היהודית בהתארגנויות המחתרתיות ובהתמרדויות.

⁵²⁴ . הממשל הגרמני התכוון לשלוח את רוב תושבי הגטו, Fond R-70, Opus 6, Delo 80 TsGAOR LatSSR, הדברים על "יחידת דרוזינה" מכוונים למחנה ההשמדה סוביבור ואת הכשירים לעבודה להעביר למחנות ריכוז. הדברים על "יחידת דרוזינה" מכוונים לגדוד של משתפי פעולה עם הגרמנים, המורכב בעיקר מרוסים, מביילורוסים ומאוקראינים, שבויי מלחמה לשעבר, שעסקו בלחימה בפרטיזנים. בהיותו באזור העיירה דוקשיץ, הפנה את נשקו גדוד זה, שמפקדו היה פולקובניק רדיונוב, נגד כוח גרמני שבא מגלובוק, הרג ופצע עשרות מאנשיו והצטרף לפרטיזנים. 182; צוקרמן ובסוק, ספר מלחמות, עמ' 492-⁵²⁵ גפן ואחרים, ספר הפרטיזנים, עמ' 180 198-478; חולבסקי, על נהרות, עמ' 193-⁵²⁶ צוקרמן ובסוק, שם, עמ' 477

ט. גטאות מערב אוקראינה

בגטאות מערב אוקראינה, ובכללם הגטאות הגדולים שבהם, לבוב, רובנה ולוצק, הייתה ההתארגנות המחתרית לצורך התנגדות מזוינת או יציאה אל היערות מצומצמת בלבד. ההתנגדות והבריחה של אלפי אנשים היו בבחינת יזמות ספונטניות ולא תוצאה של התארגנות והכנות מוקדמות. את אי קיומה של התארגנות מחתרית של ממש אפשר לתלות בתנאים המיוחדים ששררו במערב אוקראינה בקיץ 1942 – כשהתחוללו שם אקציות ההשמדה ההמוניות והגטאות חוסלו – ואלו הם: העדר יערות רבים, חוץ מן האזורים הצפוניים שגבלו עם פולסיה; באזורי היערות הללו ישבה אוכלוסייה אוקראינית שרובה הייתה אנטישמית, ורבים מן היהודים שברחו מן הגטאות הומתו או נתפסו בידיהם והועברו לידי המשטרה; ביערות עצמם פעלו יחידות אוקראיניות לאומניות והעיקרי ביניהם ה-אופ"א, ואלו רצחו את היהודים שנפלו לידיהם. בשלהי 1942 החלו לפעול ביערות צפון וולין פרטיזנים סובייטים, אבל באותה העת כבר חוסלו מרביתם של הגטאות על תושביהם והיו גם רחוקים מהריכוזים של היהודים.⁵²⁷

לבוב (למברג)

הצבא הגרמני כבש את לבוב ב-30 ביוני 1941. בלבוב, בירת "דיסטריקט גאליציה", התגוררו בשנת 1939, ערב המלחמה כ-110,000 יהודים. אחרי פרוץ המלחמה, במחצית השניה של 1939, הגיעו לעיר פליטים רבים מאזורי פולין שבכיבוש גרמני. בהתאם להערכה ערב הכיבוש הגרמני מספרם נע בין 135,000 ועד כ-160,000.⁵²⁸ עם כניסת הגרמנים נערך בעיר פוגרום בידי האוכלוסייה האוקראינית שנמשך עד ה-3 ביולי ובמהלכו נרצחו כ-4,000 יהודים. בימים 25 - 28 ביולי, ביום השנה להירצחו של סמיון פטליוורה, ערכו האוקראינים עוד פוגרום בו נרצחו כ-1,500 יהודים. בספטמבר 1941 הוקם בצפון-מערב של העיר, ברחוב יאנובסקה מחנה עבודה בכפיפות ה-ס"ס שהפך לסיוט ליהודי לבוב.⁵²⁹

יו"ר היודנראט בלבוב היה ד"ר יוסף פארנאס, עו"ד במקצועו, במלחמת העולם הראשונה שירת כקצין בצבא האוסטרי. כלפי הממשל הגרמני הראה אומץ ולא לכל דרישותיהם נענה. בסוף אוקטובר 1941 נידרש לספק 500 צעירים למחנה יאנובסקה. פארנאס סירב לדרישה הגרמנית. בתחילת נובמבר הוא נאסר והוצא להורג ובמקומו התמנה כ-יו"ר היודנראט ד"ר אדולף רוטפלד.⁵³⁰

ב-8 בנובמבר 1941 הודיעו הגרמנים על הקמת גטו בלבוב. היהודים נצטוו לעבור עד ה-15 בדצמבר 1941. בעת המעבר לגטו, הוציאו גרמנים ואוקראינים משורות היהודים העוברים כ-5,000 זקנים וחולים, ורצחו אותם ביער קרוב. במחצית השניה של מרס 1942, גורשו מגטו לבוב למחנה השמדה

⁵²⁷ על יהודי וולין ביערות ראה פרק שישי. על אופ"א – ראה פרק רביעי.

כהנא, יומן ג'יטו לבוב, עמ' 27: יונאס, עשן בחולות, עמ' 138 ⁵²⁸

אליהו יונאס, עשן בחולות, ירושלים, 2001, עמ' 200. (להלן יונאס, עשן בחולות) ⁵²⁹

האנציקלופדיה של השואה, כרך ג', עמ' 574 ⁵³⁰

בלוץ כ- 15,000 אנשים. באקציית גרוש שניה באוגוסט 1942, הובאו לשם ונרצחו 50,000 – 60,000 אנשים, חלקם נרצחו בלבוב עצמה. בעיר נותרו 50,000 עד 60,000 יהודים.

בלבוב, מן הגדולים בגטאות שבשטחים הכבושים, לא קמה מחתרת לוחמת. בקיץ 1942, ובייחוד אחרי האקציה הגדולה באמצע אוגוסט 1942, התארגנו קבוצות אחדות לצורך הצטיידות בנשק ויציאה אל היערות. יערות גדולים שאפשר היה למצוא בהם מסתור ולהתארגן לפעילות פרטיזנית לא היו בקרבת לבוב, אלא רק באזור ברודי, ששכן 80–100 קילומטרים מצפון-מזרח ללבוב. לעבור מרחק שכזה ברגל, בסביבה שבה חיה אוכלוסייה שברובה הייתה עוינת, ולא להתגלות, היה כמעט משימה בלתי אפשרית. רק בכלי רכב אפשר היה להגיע לשם. בסוף 1942 או תחילת 1943 יצאה מן הגטו אל יערות ברודי קבוצה של כ-20 איש, מצוידים במעט כלי נשק, שבראשה עמד המשורר היידי יענקל שורדריך. אנשי הקבוצה שכרו שני נהגים שהיו צריכים להוביל אותם ליעדם, אבל הללו הלשינו למשטרה וזו ארבה ליוצאים בדרך. בקרב שהתחולל בין היוצאים לבין השוטרים האורבים נפלו כל אנשי הקבוצה. רוב ניסיונותיהן של קבוצות אחרות לצאת אל היערות בדרך דומה נכשלו, ורק קבוצות קטנות מעטות הצליחו להגיע ליערות ולהצטרף לפרטיזנים.⁵³¹

בעת חיסולו הסופי של גטו לבוב ביוני 1943 היו גילויים של התנגדות מזוינת. קבוצת יהודים שהתארגנו באחד מאזורי הגטו פתחו באש על אנשי משטרה גרמנים ואוקראינים שסרקו את הגטו בניסיון למצוא מסתתרים, ופגעו באחדים מהם. הבתים שבהם התבצרו היהודים המתגוננים הוצתו ופוצצו על יושביהם. וכך כתב על כך מפקד ה-ס"ס והמשטרה בגנרלביצ'ק גליציה גרופנפירר קצמן בדוח מ=30 ביוני 1943 :

אכן, התעוררו עוד קשיים עצומים בשעת האקציות... ככל שמספרם של היהודים הנותרים הלך והתמעט, כן גברה התנגדותם. כלי נשק מכל הסוגים, ובהם כלי נשק איטלקיים, שימשו להם להגנה. היהודים קנו כלי נשק אלה מידי חיילים איטלקים המוצבים במחוז תמורת סכומים גדולים... מאחר שהידעות המרעישות על חימושם המוגבר של היהודים הלכו והתרבו, בשבועיים האחרונים של חודש יוני נקטנו בכל מחוז גליציה בעת ובעונה אחת, אמצעים חריפים ביותר כדי להשמיד את הבריונות היהודית. אמצעים מיוחדים היו הכרחיים בזמן חיסולו של רובע המגורים היהודי בלבוב... כדי למנוע אבדות מצדנו היה כאן צורך לפעול כבר מתחילה באופן ברוטלי. בניינים אחדים פוצצו או הועלו באש.⁵³²

⁵³¹ יונס, עשן בחולות, עמ' 235, 237 כתב על קבוצה קטנה בראשותו של הד"ר בוריס פליסקין שהצליחה להגיע להרי הקרפטים ולהצטרף שם לפרטיזנים. הוא מזכיר גם קבוצה אחרת בראשותו של קצין משטרה יהודי, גולדברג שמו, שהצליחה להגיע ליערות ולהצטרף לפרטיזנים. ראה גם האנציקלופדיה של השואה, ג, עמ' 601.

⁵³² L-18. תעודות נירנברג

בלבוב פעלה המחותרת הפולנית "ארמיה קראיובה", אבל כל סיוע מאורגן בנשק או ביציאה אל היערות לא התקבל ממנה, והמקרים היחידים שבהם סייעו אנשי מחותרת זו ליהודים היו על בסיס של היכרות אישית.⁵³³ בגטאות גדולים אחרים במזרח גליציה, בטרנופול ובסטיניסלבוב (איוונו=פרנקובסק), לא קמו ארגוני מחותרת לוחמים, אבל היו בהם מקרים של בריחה אל היערות. בעת חיסולם של אחרוני היהודים בגטו טרנופול נפתחה אש על הכוחות הגרמניים מאחד המרתפים ונזרקו עליהם רימונים. פרטים על המקרה ועל זהות הלוחמים היהודים שם אינם ידועים.⁵³⁴

רובנה

ברובנה, העיר המרכזית שבולין, התגוררו ערב המלחמה כ-25.000 יהודים. העיר נכבשה ב-28 ביוני. בחודשי יולי-אוגוסט נרצחו בעיר כ-3.000 יהודים. קוד, הרייכסקומיסר של אוקראינה בחר בה כבירה של הרייכסקומיסריאט. לעובדה זו הייתה משמעות לגורל היהודים שם. ב-5 בנובמבר 1941 הודיע ד"ר ביר (Beer) הגביטסקומיסר של רובנה, ליודנראט, שהיהודים שאין בידיהם "שיינים" צריכים להתייצב למחרת, בנימוק שהם ישלחו לעבודה. בימים 6 - 7 בנובמבר 1941 נלקחו 15,000-18,000 יהודי העיר ליער סוסנקי (Sosenki), 6 ק"מ מהעיר ונרצחו. רצח בהיקף כזה ובתקופה זו בגנרלבעצירק וולין, היה יוצא דופן. ההסבר לכך היה כנראה בצורך המיידני לפנות ברובנה מבנים רבים למוסדות גרמניים שהיה צריך לשכן שם, בהיות העיר בירת הרייכסקומיסריאט ומגורים לגרמנים שעבדו במוסדות אלה.⁵³⁵ הגטו ברובנה הוקם בדצמבר 1941 והוכנסו אליו היהודים בעלי "שיינים" ובני משפחותיהם, סך הכל כ-5.000 נפשות.⁵³⁶ ב-13 ביולי 1942 הוקף הגטו ויהודיו הובלו לקרונות משא לכיוון קוסטופול ושם ביער, נורו כולם. ערב חיסול הגטו ברחו קבוצות אחדות של צעירים וחלקם הצליחו להגיע לפרטיזנים.

אין בידנו מידע על התארגנות מחותרת בתוך הגטו. ניתן ליחס זאת לרצח של למעלה משלושת רבעי יהודי העיר בנובמבר 1941, בהם רוב רובם של הגילאים מהם התארגנו המחותרות בגטאות אחרים. ידוע על מקרי התנגדות של יחידים, שבעת שבאו לעצורם ירו לעבר אנשי משטרה גרמנים והרגו אחדים מהם. בעת חיסול הגטו נזרקו רימונים מאחד הבתים וגרמני אחד נהרג ושני שוטרים אוקראינים נפצעו קשה.⁵³⁷

⁵³³ יונס, עשן בחולות, עמ' 243.

⁵³⁴ שם, עמ' 352; אנציקלופדיה של גלויות, כרך טרנופול, ירושלים – תל אביב, 1955, עמ' 413. פנקס ווהלין ופולסיה, עמ' 198: שמואל ספקטור, שואת יהודי ווהלין, ירושלים, 1986, עמ' 97 – 99 (להלן ⁵³⁵ ספקטור שואת יהודי ווהלין). במקורות אלה צוין שמספר הנרצחים היה בין 18,000 ובין 21,000

⁵³⁶ האנציקלופדיה של השואה, כרך ה', עמ' 1125

⁵³⁷ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 170. ספקטור כותב על שני צעירים יצחק שניידר וניונה קופילניק שהרגו שמונה שוטרים גרמנים.

הצבא הגרמני כבש את טוּצין שבולין ב-6 ביולי 1941. הגטו הוקם שם רק כשנה אחרי הכיבוש, ביולי 1942 ונכלאו בו כ-3,000 יהודים, בהם מכפרים בסביבה. בעקבות הידיעות על חיסול גטו רובנה הקרוב ביולי 1942 ואקציות השמדה בעיירות באזור, החלה ההתארגנות להתנגדות ומרד. בראש ההתארגנות עמד יושב ראש היודנרט, גצל שוורצמן. בכספי היודנרט נקנו כלי נשק והוכן דלק להצתתם של כ-60 בתי הגטו, שכ-3,000 יהודים היו דחוסים בהם. רק ב-19 בספטמבר 1942 גודר הגטו, וכעבור ארבעה ימים, ב-23 בספטמבר, נודע ליודנרט על בואה של יחידת ס"ס לעיירה ועל חפירת בורות בקרבתה. ראשי היודנרט הזעיקו את 60 חברי המחתרת, שחולקו ליחידות לחימה והצתה. נראה שהגרמנים הבחינו בהכנות להתנגדות, שכן עם שחר 24 בספטמבר הם פתחו באש לעבר הגטו. אנשי המחתרת השיבו אש והציתו בתים וכן כמה בתי כנסת שהיו מחוץ לגטו ושימשו מחסני תבואה. יושב ראש היודנרט קרא לאנשים לפרוץ מן הגטו ולברוח. כ-2,000 איש – שני שלישים מן התושבים – הצליחו לברוח ליערות פוסטומט (Pustomyty), ששכנו מצפון-מזרח לעיירה. יומיים נמשכו השרפה והיריות, ובקרוב נהרגו כמה שוטרים מקומיים וגרמנים ומרבית חברי המחתרת. שוורצמן עצמו לא ברח אלא התייצב לפני המפקד הגרמני וציין שהוא עצמו אחראי למה שהתרחש. הוא נורה בבית הקברות היהודי. רוב רובם של הבורחים נורו בידי המשטרה ובידי תושבים מקומיים.⁵³⁸

איליה ארנבורג כתב על התנגדות מאורגנת של יהודים, שפתחו באש על הגרמנים בעת אקציות החיסול של היהודים בערים אוסטרוג, פרוסקורוב וירמוליץ (Yarmolichy) שבמזרח אוקראינה, שבהן נהרגו גם שוטרים גרמנים ושוטרים מקומיים.⁵³⁹ עדויות או מקורות אחרים לפעולות התנגדות אלה, לא נמצאו.

י. יהודים במחתרות לא יהודיות

מאות רבות של יהודים נכללו בקבוצות מחתרת קומוניסטיות שהתארגנו בערים שונות בשטחים הכבושים. מקצתם אורגנו עוד לפני נסיגתו של הצבא האדום ממקומות אלה ונשארו שם כדי לעסוק בפעילות מחתרתית נגד הכובש. בקרב אנשי המחתרת שהושארו בקטקומבות של אודסה ובתוך העיר ופעלו שם במשך חודשים, עד שחוסלו בידי הגרמנים, היו גם יהודים; וכן היו יהודים בקרב אנשי המחתרת שהושארו בקייב ובערים אחרות. השארתם של יהודים בעורף הגרמני כדי לעסוק שם בפעילויות מחתרתיות, הייתה בגדר משגה של השלטונות הסובייטיים, שלא ידעו או לא

⁵³⁸ 174–489; ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 171–צוקרמן ובסוק, ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 488

⁵³⁹ גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 46, עדות של י' לנצמן.

הבינו שיהודים אלו ייעצרו ויירצחו כשאר היהודים עוד קודם שיעלה בידיהם לבצע את משימותיהם. בגלל האנטישמיות הם גם לא יכלו לזכות בתמיכתה של האוכלוסייה המקומית, שבלעדיה לא יכלו אנשי המחתרת לפעול, והיו מתגלים בתוך פרק זמן קצר.

פרק זה אינו עוסק בתיאור מקיף על פעילותם של יהודים יחידים שהשתייכו לקבוצות מחתרת בערים שונות, אבל יתוארו כאן פעולותיהם של כמה יהודים, מנהיגי קבוצות מחתרת או יחידים, שהצטיינו בפעילותם וששמו פורסם ברחבי ברית-המועצות, אבל לאומיותם היהודית הוסתרה. המקורות הסובייטיים שעסקו בפעולותיה של המחתרת הקומוניסטית בשטחים הכבושים, התעלמו בדרך כלל מציון לאומיותם של אנשי מחתרת יהודים ולעתים אף "הדביקו" להם לאומיות אחרת. רק מעטים ממאות היהודים שפעלו בקבוצות לא יהודיות במחתרת האנטי גרמנית נשאו בחיים, ואין כמעט בנמצא זיכרונות או עדויות שכתבו או מסרו ניצולים אלו. במקורות גרמניים מוזכרים יהודים פעילי מחתרת שנתפסו.

היהודי איסי קוזיניץ, שארגן את המחתרת הקומוניסטית העירונית במינסק ועמד בראשה, שפעילותו צוינה לעיל בתיאור המחתרת היהודית במינסק, נזכר במקורות סובייטיים בתור מזכיר הוועד העירוני של המפלגה הקומוניסטית במחתרת, אבל עובדת היותו יהודי לא צוינה.⁵⁴⁰ במינסק פעלה קבוצת מחתרת קטנה, נפרדת כנראה מן המחתרת העירונית של קוזיניץ, שסייעה לקבוצת קצינים שבויי מלחמה לברוח מן בית חולים בו היו מטופלים. סיור גרמני עצר חלק מהבורחים. בחקירתם הסגירו הבורחים את זהותם של מי שסייעו להם בבריחתם, ושלושה אנשי המחתרת – שני גברים וצעירה אחת – נעצרו, וב-26 באוקטובר 1941 נתלו בפומבי במרכז העיר. על הצעירה תלו הגרמנים שלט גדול ובו כתובת בגרמנית וברוסית: "אנו פרטיזנים שירו על חיילים גרמנים". הגרמנים קראו לתושבי העיר לצפות בתלייתם של השלושה ואף צילמו את אקט התלייה. לאחר שחרור מינסק מצאו השלטונות הסובייטיים את התמונות וניתן להן פרסום נרחב בברית-המועצות ובעולם – בעיקר לתמונתה של הצעירה שעמדה בגבורה מול התליינים. בציון שמות הנתלים זוהו הגברים בתור וולודיה שצ'רבצ'וויץ' (Shcherbachevich) וקיריל טרוס (Trus), ואילו הנערה צוינה בתור "לא מזוהה" (Neizvestnaia). נערה זו הייתה מריה (מאשה) בוריסובה ברוסקינה (Bruskina), צעירה יהודייה בת 17, שרבים במינסק הכירו אותה ושמה, ליוסיה ברוסקינה, נרצחה בהיותה בגטו מינסק. תמונותיהם של השלושה הוצגו במוזיאונים סובייטיים רבים, אבל הנערה היהודייה הוסיפה להיות "לא מזוהה".⁵⁴¹

⁵⁴⁰ R. P. Platonov et al. (eds.), *V Nepokorennoy Minske*, Minsk, 1987, pp. 7, 50, 209. קוזיניץ ופעילותו. מתוארים שם, בלי לציין את לאומיותו.

⁵⁴¹ *Ocherki Evreiskovo Geroizma*, Kiev, 1994, pp. 97–100. Sheinker, Geroizm Evreev, pp. 188–189

משה ברוסקינה עבדה בבית החולים בו טופלו הפצועים והיא אכן סייעה לבריחתם. לעבודה זו הביאה אותה רופא יהודייה צעירה שגם היא סוניה אידלסון שעבדה בבית החולים זה. אחרי מאסרה ותלייתה של ברוסקינה, נעצרה גם סוניה אידלסון, שגם אותה תלו במינסק, זמן קצר אחרי תלייתה של ברוסקינה.⁵⁴²

מזכיר הוועד הקומוניסטי המחתרתי בקייב שנשאר בעיר כדי להוסיף ולפעול בה, היה שמעון (סמיון) ברוז (Bruz), שהיה הדמות המרכזית במחתרת בקייב. ביוני 1942 עלו הגרמנים על עקבותיה של המחתרת העירונית ואסרו את מרבית חבריה. כדי שלא ליפול חי בידיהם, ירה ברוז בעצמו. אחת מגיבורות המחתרת בקייב הייתה צעירה יהודייה, טניה מרקוס (Markus) שמה. בתעודות שהכינה לה המחתרת ניתן לה שם משפחה גרוזיני, מרקוסידזה (Markusidze), והיא התחזתה לבת נסיך גרוזיני שנורה בידי הבולשוויקים. בתור שכזאת וכשונאת המשטר הסובייטי, הציגה את עצמה טניה כמי שמעוניינת לעבוד למען הגרמנים. טניה הייתה יפהפייה וקצינים גרמנים ביקשו את חסדיה. בזכות יחסיה הקרובים עם קצינים אלה והמידע שאספה, הצליחו אנשי המחתרת לחסל אחדים מהם, בהם האופטשטורמפירר אריך (Erikh) ואוברשטורמבנפירר קרל שטוקרט (Stukkart). היא עצמה הרגה אחדים ממחזריה ביריות אקדח שהיה ברשותה. לאחר שהגרמנים עלו על עקבותיה נאלצה טניה לברוח מקייב, אבל כשעשתה את דרכה אל הפרטיזנים שבאזור צ'רניגוב באוגוסט 1942, נתפסה, נחקרה ונורתה. בדוח הסיפוי בקייב מ=16 באוקטובר 1942 נאמר כי במסגרת מאסרים של חברים מרכזיים בקבוצות טרוריסטיות בקייב, נאסרה גם הגרוזינית טטיאנה מרקוסידזה, שנולדה בעיר טיפליס ב=21 בספטמבר 1921. בדוח של הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית בקייב מ=15 באוגוסט 1946, שבו תוארה פעילות המחתרת בעיר בזמן הכיבוש, נכתב כך: "הקומסומולית האמיצה שלא ידעה פחד, טניה מרקוס, שכינויה מרקוסידזה – חברה פעילה בארגון חבלה – חיסלה אישית עשרות חיילים, קצינים, משתפי פעולה... היא ביצעה תפקידים אחראיים ביותר מטעם הארגון בהכנת פעולות חבלה וכו'".⁵⁴³

בדוח זה ובפרסומים אחרים שתיארו את מעשי הגבורה שלה, לא צוין שטניה מרקוס היתה צעירה יהודייה, ושנורתה והיא בת 20 בלבד. בין פעילי המחתרת בקייב הייתה אישה אולגה סווליצ'ינאיה (Svetlichnaia) שדירתה שמשה כמקום מפגש לפעילי המחתרת בעיר ומקום שבו הוסתרו אנשי מחתרת שהגרמנים חיפשו אחריהם וכן חיילים סובייטיים שברחו מהשבי ומשם

⁵⁴² Sheinkar, Geroizm Evreev, pp.189-190 בוריס הלשין השבוי בוריס רודזיאנקו שנתפס בעת הבריחה מבית החולים. בשנת 1944 רודזיאנקו הועמד בפני בית דין צבאי סובייטי ונידון למוות.

⁵⁴³ Leonid Berenshtein and Ster Elisavetskii, *Evrei Geroi Soprotivlenia*, Tel Aviv, 1998, pp. 30–32 (Berenshtein and Elisavetskii, *Evrei ; Iurchuk et al., Sovetskaia Ukraina*, Vol.1, p. 452)

הועברו ליחידות פרטיזנים. סוויטליצ'נאיה התקיימה מאפיית עוגיות ומכירתם בשוק. שבוע לפני שחרור קייב סוויטליצ'נאיה נאסרה, נחקרה תוך עינויים, אך לא מסרה על חבריה במחתרת. היא ניצלה ממות בטוח הודות לעובדה שב-6 בנובמבר 1943 טנקים סובייטיים פרצו לעיר לפני שהגרמנים הספיקו להורגה. מאחורי השם אולגה סוויטליצ'נאיה הייתה היהודיה גולדה איזרלביץ', אשת טייס סובייטי ואסילי סוויטליצ'ני, שהיא וילדיה הקטנים לא הספיקו להתפנות מקייב, בעזרת ידידים השיגה תעודות מזויפות והחליפה את מקום מגוריה, כדי ששכנים לא יכירו אותה.⁵⁴⁴

במקורות סובייטיים נזכר גם היהודי בוריס סונדק (Sondak), חבר המחתרת בעיר דנייפרופטרובסק, שעם פעולות החבלה שביצע נמנה פיצוץ גשר על הנהר דנייפר. באוקטובר 1942 נעצרו סונדק וחבריו והוצאו להורג.⁵⁴⁵ בדוח האינזצגרופן מ-11 בנובמבר 1941 דווח על גילוי קבוצת מחתרת קומוניסטית בעיר מוגילב שבביילורוסיה. מ-55 חברי הקבוצה שנעצרו, 22 היו יהודים שלדברי הדוח "פעלו בלהט קנאי לחיזוק הארגון". כן צוין בדוח שאנשים אלו חוסלו וש"ננקטו אמצעים קולקטיביים נגד היהודים" במוגילב.⁵⁴⁶

אחת הקבוצות הפעילות שנשארה באודסה, ושבראשה עמד ו' מולודצוב, לחמה בחיילים ובקצינים רומנים, ביצעה מעשי חבלה והעבירה ידיעות למוסקבה. קבוצה זו, שהיו בה 25 חברים, הוסגרה בידי אחד מאנשיה. בעיתון **אודסקאיה גזטה** התפרסמה ידיעה ב-10 בספטמבר 1942 על משפט שנערך שם בפני בית דין צבאי רומני נגד 25 אנשי מחתרת זו, שנתפסו בקטקומבות. עם שמות הנאשמים שהוזכרו בעיתון נמנו שמונה בעלי שמות יהודיים מובהקים. סביר להניח שגם עם 17 הנותרים נמנו יהודים, אלא ששמותיהם לא העידו על כך. 12 מאנשי הקבוצה, בהם שמונת היהודים, נידונו למוות והוצאו להורג ב-24 באוקטובר 1942, והשאר נידונו לתקופות מאסר ארוכות.⁵⁴⁷ בדוח האינזצגרופן מ-1 בספטמבר 1942 נכתב כי בעיר ברדיצ'ב שבאוקראינה נאסרו 15 אנשי קבוצת מחתרת שמנהיגם היה יהודי, ושכתננו להצית שדות תבואה ולמקש רכבות.⁵⁴⁸

בעיר זאפורוז'יה (Zaporozhie) באוקראינה התארגנה באפריל 1942 מחתרת שהייתה מורכבת מקבוצת פועלים ממפעל זאפורוז'יסטל (Zaporozhstal) ומקבוצת ימאים ממגיני אודסה שאחרי נפילת העיר הצליחו להסתנן ממנה ולהגיע לזאפורוז'יה. בין ראשי המחתרת היה הימאי היהודי ליאוניד ויינר. ב-23 ביוני 1943, עלו הגרמנים על עקבות המחתרת, אסרו 40 מהם והוציאו אותם להורג. בין המוצאים להורג היה גם ליאוניד ויינר. בבגדיו של ויינר, אחרי הוצאתו להורג,

⁵⁴⁴ Sheinkar, Geroizm Evreev, pp. 191-192

⁵⁴⁵ Bernshtein and Elizavetskii, *ibid.*, pp. 36-37; Iurchuk, *ibid.*, pp. 435-437

⁵⁴⁶ *Einsatzgruppen Reports*, 133, p. 232 Arad et al.,

⁵⁴⁷ . ואלה היו שמותיהם של היהודים: דוד קרטנושטיין, איליה זוסובסקי, שעה פלדמן, M-33/315-איר"ש, אברהם בוכהלטר, ז'ניה פורמן, פרידה חייט, קריטון לוינסון ודיאוניסיי שמברג.

⁵⁴⁸ *Einsatzgruppen Reports*, 133, p. 362 Arad et al.,

נמצא דף אחרון ממכתב אל אשתו ליובה ולילדיו הקטנים: " ליובה, כאשר הילדים יגדלו תספרי להם [על קורותי] ותשמרי עליהם. נשקי אותם בשמי, כאמה שאוהבת, אוהבת אותם. נשיקות לך. שלום, שלום לנצח. ליאוניד".⁵⁴⁹

מחקר מקיף בנושא חלקם ופעילותם של יהודים במחתרת הקומוניסטית בשטחים הכבושים של ברית-המועצות, שיבחן את הספרות הסובייטית הענפה שפורסמה על פעילותה של מחתרת זו בערים השונות ויבדוק את החומר בארכיונים ברוסיה, בביילורוסיה ובאוקראינה, יגלה בוודאות שמות רבים של יהודים שתפסו עמדות מפתח במחתרת זו.

יא. התארגנות מחתרתי ובריחות מאתרי אקציון 1005 – שורפי הגויות

השלטונות הגרמניים לא הסתפקו ברצח יהודים בלבד, אלא ביקשו גם להעלים את ההוכחות לפשעיהם. כבר באביב 1942 החל רייכספירר ס"ס הימלר, לחשוש שמא תובס גרמניה במלחמה, ואז יהיה על מנהיגי הנאצים לתת את הדין על פשעיהם נגד האנושות. לפיכך הורה הימלר להקים יחידת ס"ס מיוחדת, "זונדרקומנדו 1005", בפיקודו של שטנדרטנפיהרר פאול בלובל, שתפקידה יהיה לפתוח את קברי ההמונים ולשרוף את הגויות. כדי להכשיר את מפקדי הזונדרקומנדו 1005 ואת אנשי סגל המחנות שבהם היו קברי אחים למשימת טשטוש עקבות הרצח, אורגנו קורסים מיוחדים במחנה ינובסקי שבלובוב. בשנים 1943 - 1944, קודם שנסוגו הגרמנים מן השטחים הכבושים, נפתחו מאות קברי אחים, הגויות הוצאו מהם ונשרפו, ואפרם פוזר ברוח וערבב באדמה. אסירי מחנות יהודים ושבווי מלחמה הועסקו בעבודה האיזומה הזאת.

התנאים הקשים ביותר להתארגנות מחתרתי שררו באתרי הרצח ההמוניים, שבהם הוחזקו בעיקר יהודים שהועסקו במסגרת אקציון 1005 בטשטוש עקבות הרצח ההמוני שביצעו הגרמנים.⁵⁵⁰ האסירים שהופעלו באקציון 1005 ידעו היטב שהם נידונים למוות ושהגרמנים לא יניחו להם לחיות בתום עבודתם, ועל כן ההתארגנויות המחתרתיות שלהם לא נועדו לצורך לחימה בנשק באויב – שכן בתנאים שבהם הוחזקו לא היה אפשר להשיג נשק – אלא לצורך התארגנות לבריחה ורק אחר כך אפשר יהיה להצטרף לפרטיזנים, במקומות שבהם אפשרו זאת התנאים. התארגנויות שכאלה ודאי היו באתרים רבים של אקציון 1005, אבל הידועים והבולטים בהם, שהסתיימו גם בהצלחות חלקיות, היו בבאבי-יאר שבקייב, בפונר שליד וילנה ובפורט התשיעי בקובנה.

בבאבי-יאר הועסקו בשרפת הגויות ובטשטוש עקבות הרצח כ=100 יהודים, רובם שבווי מלחמה, ועוד כ=200 לא יהודים, רובם אנשי מחתרת ופרטיזנים שנתפסו. האנשים הוחזקו בתוך

⁵⁴⁹ דבר נכי מלחמה, בטאון החיילים והפרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, מס' 16, ירושלים, 2002, עמ' 39.
⁵⁵⁰ על אקציון 1005 ראה ארד, תולדות השואה ברית המועצות פרק שלושים ושבעה, עמ' 701-715.

מבנה תת קרקעי, שדלתו הייתה עשויה ברזל ומסורגת ונעולה במנעול. העבודה נעשתה בשעות היום, ובלילות היו האנשים סגורים במבנה התת קרקעי ורגליהם כבולות באזיקים, כדי להקשות על בריחתם. וכך כתב ז'קר טרובקוב, יהודי מבורחי באבי-יאר:

במשך כל זמן היותנו בבאבי-יאר לא פסקנו לרגע אחד לחשוב על בריחה. התארגנה קבוצה שבה היו וולודיה קוקליה, יעקב קפר, ליונייה דולינר... [ועוד 13 שמות אנשים, רובם יהודים] ואנוכי... הבעיה העיקרית הייתה למצוא מפתח למנעול הדלת... באחד הימים ניגש אלי יעקב קפר ואמר: זכר, מצאתי מפתח... העבודה בבאבי-יאר התקרבה לסיום... אסור היה לחכות עוד... [הבריחה] התבצעה בליל 29 בספטמבר 1943. זה היה סמלי: לפני שנתיים, ב-29 בספטמבר, רצחו הכובשים הפשיסטים עשרות אלפי אנשים.⁵⁵¹

הבריחה התבצעה לאחר חצות. בשעה היעודה נפתחה הדלת והאנשים פרצו החוצה בצעקות "הוררה". מול פתח המבנה התת קרקעי עמד מגדל שמירה שעליו היה מוצב מקלע. הגרמנים פתחו באש קטלנית על הבורחים ורובם המכריע נהרגו במקום, והאחרים נתפסו במרדף ובחיפושים שנעשו בקייב ובסביבה. רק 15 מן הבורחים, רובם יהודים, היו בחיים כששחררה קייב.⁵⁵²

בפורט התשיעי שבקובנה הועסקו בפעולות טשטוש עקבות הרצח 64 אסירים, מהם ארבעה לא יהודים. קרוב למחצית היהודים היו שבויי מלחמה והשאר יהודי קובנה, שרבים מהם נתפסו במסע לאוגוסטובה. האסירים הוחזקו בתאים תת קרקעיים שדלתותיהם וחלונותיהם היו מסורגים. יוזמי הבריחה מן הפורט בסוף נובמבר 1943 היו אנשי המחותרת מן הגטו ועמם אחדים משבויי המלחמה היהודים, ואליהם הצטרף "קָשָה הבריגדיר", שבוי מלחמה ששימש מנהל קבוצת עובדים במצודה, ושבשל שהותו הממושכת בה היטיב להכיר אותה. היכרות זו ועצם היותו מנהל עבודה, הרשאי לנוע במצודה ביתר חופשיות, היו חשובים להתארגנות לבריחה. הנהגת המחותרת עיבדה תכנית בריחה, שעיקרה היה חפירת מנהרה מאחד התאים שבהם הוחזקו האסירים שתוליך אל מעבר לחומת המצודה. התכנית כללה את בריחתם של כל האסירים. כעבור ימים אחדים של עבודת חפירה, שהתנהלה בשקט ובסודיות, נתקלו החופרים בסלע והחפירה הופסקה. קָשָה הבריגדיר הציע אפשרות אחרת – הוא הצביע על תא אפל ובו דלת פלדה המוליכה אולי החוצה. ואכן לאחר בדיקה התברר שמאחורי הדלת משתרעת מנהרה המוליכה לחצר המצודה ומשם הוליכה מנהרה אחרת אל מדרון שנמצא בשטח שאין בו עמדות שמירה. יום הבריחה נקבע לתאריך 25 בדצמבר 1944, מוצאי

⁵⁵¹ 111. – סאוועטיש היימלאנד, 6 (1977), עמ' 110

⁵⁵² 122; עדויות לפני התביעה של בריח=המועצות שנגבו מפי 169; שם, 1 (1976), עמ' 121–שם, עמ' 162

TR-10/761. בורחי באבי יאר: דוד בודניק, זכר (ז'יאמה) טרובקוב ויעקב קפר, איו"ש,

חג המולד, שאז יחגגו השומרים וקצתם יהיו שתויים. מאחר שלא כל האסירים הובאו בסוד הבריחה, החליטה הנהגת המחנתת להודיע על הבריחה למי שלא ידע עליה ביום הבריחה, כדי שיהיו מוכנים. שלוש קבוצות התגבשו בקרב הבורחים: בקבוצה האחת היו אנשי קובנה, ויעדה היה חזרה לגטו; בקבוצה האחרת היו בעיקר שבויי המלחמה, ויעדה היה היערות; ובקבוצה השלישית היו אנשים שהחליטו לחפש מקלט אצל מכרים ליטאים. ארבעת הלא יהודים החליטו לחזור לאזור מגוריהם הקודמים.

הבריחה בוצעה בהתאם לתכנית, בליל 26 בדצמבר, וכל 64 האסירים הצליחו לברוח מן המצודה בלי ששומרי המקום הבחינו בדבר. עם שחר 26 בדצמבר, כשהתגלתה הבריחה, החלו הגרמנים במצוד. מתוך 25 הבורחים שיעדם היה הגטו, שישה נתפסו ונורו, 19 הצליחו להיכנס לתוכו הגטו ולמצוא בו מקלט. העקבות שהטביעו הבורחים בשלג סייעו לכוחות הגרמנים שהשתתפו במצוד לתפוס את מקצת הבורחים ליערות. מקצת הבורחים שהגיעו לגטו יצאו ממנו בסיוע המחנתת והגיע ליערות רודניקי ושם הצטרפו לפרטיזנים. אחדים משבויי המלחמה הצליחו גם הם להגיע ליערות.⁵⁵³ וכך נכתב בדוח הסיפ"ו בליטא מ=13 בינואר 1944 על המצב בדצמבר 1943: "ב=25 בדצמבר 1943 בלילה, ברחו מן הפורט התשיעי פועלים במפעל 1005b. תחילה לא הורגשה הבריחה, וכשזו נתגלתה, הוחל מיד במרדף אחר הבורחים. עד כה הצלחנו לתפוס 37 מן הבורחים, ומתוכם נורו חמישה בעת ניסיון לברוח".⁵⁵⁴

בפונר שליד וילנה הועסקו בשרפת הגוויות 80 יהודים, מהם 70 אנשי וילנה והסביבה שנתפסו אחרי חיסול הגטו ועוד עשרה שבויי מלחמה יהודים. האסירים, שרגליהם היו כבולות בשלשלאות, הוחזקו בבונקר תת קרקעי שנמצא בתוך בור שעומקו שישה – שמונה מטרים, והירידה אליו נעשתה בסולם, שהועלה לאחר שהאסירים הורדו לשם בערב, עם סיום יום העבודה. לאחר בריחתם של האסירים מן הפורט התשיעי, הוקף הבונקר בגדר תיל ומוקשים הונחו סביבו. בתחילת אוקטובר 1943 התארגנה קבוצת אנשים שכללה את יצחק דגים ושלמה גול וכן את שבוי המלחמה יורי פרבר, שהיה מהנדס במקצועו, לצורך תכנון בריחה. הועלה הרעיון לחפור מנהרה באורך 30–35 מטר, שתוליך מן הבונקר, מתחת לגדרות התיל, אל חורשת אורנים, ופרבר חישב את כיוון החפירה בעזרת מצפן שמצאו. המארגנים צירפו אליהם עוד אנשים אחדים כדי לעסוק בחפירה, ובינואר 1944 החלה הקבוצה בעבודת החפירה. העבודה התבצעה בלילות, כששאר האנשים העייפים מיום עבודתם נמו את שנתם. החפירה נעשתה בידיים ובכפות אוכל. את החול שפכו מתחת ליצועים שעליהם ישנו ובין לוחות כפולים שהבדילו בין התאים. לאורך המנהרה הניחו החופרים תמיכות כדי למנוע את התמוטטותה של הקרקע החולית. אחת הבעיות הקשות הייתה דיוק בכיוון המנהרה – שלא תתקרב

⁵⁵³ 162 עמ' 202–בראון ולוין, תולדותיה של מחנתת, עמ' 169–335, 239–339; פייטלסון, בסופה ובמאבק, עמ' 162

⁵⁵⁴ TsGA LitSSR, Fond 44, Opis 1, Delo 61

לעמדות שמירה ושתוביל למקום הרצוי. לקראת אמצע אפריל, לאחר כשלושה חודשי עבודה, הייתה המנהרה מוכנה. הבריחה התבצעה בליל 16 באפריל 1944. הכבלים הוסרו מעל הרגליים בפצירה שנמצאה בעת פתיחת בורות הנרצחים, וכ-40 אנשים הצליחו לצאת דרך המנהרה, קודם שהשומרים גילו את הבורחים ופתחו באש – והשאר נשארו בבונקר. כ-25 מן הבורחים נורו או נתפסו, 15 הצליחו לברוח ו-11 מהם הגיעו ליערות רודניקי והצטרפו לפרטיזנים.⁵⁵⁵

התנאים שבהם התארגנו המחותרות באתרי אקציון 1005 והבריחות ממקומות אלו היו קשים יותר מן התנאים שבהם התארגנו המחותרות בגטאות. הבונקרים התת קרקעיים שבהם הוחזקו האסירים, כבילתם בשלשלאות במרבית המקומות והשמירה והפיקוח הקפדניים – בשל כל אלה היו ההתארגנויות והבריחות הללו למבצעים נועזים ביותר וכמעט נטולי סיכויי הצלחה. ואכן רובם של הבורחים נהרגו בעת הבריחה, אבל המעטים שנשארו בחיים ניצלו הודות לבריחה, שכן אין ספק שהיו נרצחים בתום עבודתם. ואמנם בעשרות רבות של אתרי אקציון 1005, שבהם לא אורגנו בריחות או שהאנשים לא הצליחו לברוח למרות ההתארגנויות, לא נשארו כל ניצולים. אנשי המחותרות היהודים באתרי אקציון 1005 לא איבדו תקווה ולא נכנעו לגורלם. הם הוכיחו שבנקיטת יזמה וגילוי תושייה ובעזרת הרצון להיאבק, זכו מקצתם לשרוד.

בשטחים הכבושים של ברית-המועצות התארגנו קבוצות המחותרת הראשונות בקרב היהודים בארצות אירופה הכבושות, שביקשו ללחום בנשק בגרמנים – עוד קודם שמחתרות דומות קמו בגטאות שבממשל הכללי בפולין או באזורים אחרים של אירופה הכבושה. הגורם לכך הייתה העובדה שהיהודים בשטחים הכבושים של ברית-המועצות היו הראשונים להשמדה פיסית וטוטלית. מארגני המחותרות הסיקו את המסקנה שמדיניות גרמניה הנאצית היא להשמיד את כל היהודים, והבינו שתגובה לוחמת היא הדרך היחידה שיש לפעול בה, ואולי היא גם תאפשר להציל את מקצת היהודים. התגובה הלוחמת התבטאה במרד בגטו או בלחימה פרטיזנית ביערות, או שילוב של שניהם: תחילה מרד בגטו ובמהלכו פריצה ובריחה ליערות.

גרעיני המחותרת הראשונים קמו בעיקר מקרב צעירים שהיו בעבר חברי תנועות נוער ציוניות, מקרב צעירי הבונד, ומקרב חברי המפלגה הקומוניסטית שלא הספיקו להתפנות.

אך גם בשטחים הכבושים של ברית המועצות נדרשו ליהודים חודשים עד שהבינו שהגרמנים מתכוונים להשמיד את כולם. לא בכל מקום ששם נרצחו המוני היהודים היה סיפק בידם ללמוד על אמת טרגית זו. בשטחים שבהם בוצע הרצח ההמוני של היהודים כבר בשבועות ובחודשים הראשונים של הכיבוש, לא הייתה ליהודים כל שהות להבין מה מצפה להם וכן לא הייתה להם שהות

⁵⁵⁵ 199. – ארד, וילנה היהודית, עמ' 351; אברהם סוצקבר, גיטו וילנה, תל אביב, תש"ז, עמ' 198

ותנאים להתארגן ולהשיג את אמצעי הלחימה הדרושים להתנגדות מזוינת. זה היה גורלם של מרבית היהודים בארצות הבלטיות ובאזורים הישנים של ברית-המועצות. כזו הייתה המציאות בריכוזים יהודים גדולים כמו קייב, אודסה ומקומות אחרים. רק במקומות שבהם נותרו יהודים בגטאות, בתום גלי ההשמדה שהתחוללו שם, התארגנו גרעיני המחתרת הלוחמת. ההכרה שהמדיניות הגרמנית מכוונת להשמדה טוטלית של היהודים, ושהיא עומדת להיות מופעלת בגטו "שלנו", הייתה תנאי הכרחי להעלאת רעיון ההתנגדות ולהתארגנות המחתרת הלוחמת בגטאות ו/או בריחה ליערות ללוחמה פרטיזנית.

תנאי הכרחי אחר להתארגנות יעילה של מחתרת לוחמת היה הצטיידות בנשק שנדרש לפעולות התנגדות בתוך הגטו, להתקיים ביערות ולניהול מלחמת פרטיזנים. המקורות לנשק היו מוגבלים, והמקור העיקרי להשגתו היה מחסני נשק שלל שבידי הצבא הגרמני, שבהם עבדו יהודים מן הגטאות, ובהם גם חברי המחתרת. המחתרות גם ייצרו כלי נשק בגטאות: רימונים, בקבוקי מולוטוב ונשק קר. מקור אחר לנשק היה האוכלוסייה המקומית שאספה כלי נשק בעת התמוטטותו של הצבא הפולני בספטמבר 1939 ובזמן נסיגת הצבא האדום בחודשים יוני-יולי 1941, והחזיקה אותם ברשותה בהיחבא. השגת נשק זה הייתה כרוכה באיתור האנשים שברשותם מצוי היה נשק זה, לוודא שלא ילשינו לשלטונות הגרמניים וכמו כן בתשלום כספי גבוה. לא אחת קרה שהכסף שולם בעבור הנשק אבל בעליו לא מסר אותו או מסר נשק שלא היה אפשר לעשות בו שימוש, והיהודים לא יכלו לעשות נגדו דבר, שכן הוא יכול היה להלשין לשלטונות הגרמנים על רוכשי הנשק היהודים. המחתרות היהודיות בגטאות לא קיבלו שום כלי נשק ממחותרות לא יהודיות או פרטיזנים שפעלו באזור.

הנשק שהשיגו המחותרות הוברח דרך שערי הגטאות ופרצות בגדרות ודרך תעלות ביוב ומנהרות שנחפרו ושימשו מעבר בין הגטו ובין העולם החיצון, וכן הוברח נשק בארונות מתים ובעגלות אשפה ששבו ריקות לגטאות. בהברחות אלו סייעו שוטרים יהודים שהיו חברי המחותרות, ששמרו על שערי הגטו. למטרה זו גייסה המחותרת אנשי משטרה יהודים ואף שלחה את חבריה לשרת במשטרת הגטו.

עוד גורם שנודעה לו השפעה על יכולת ההתארגנות המחותרתית להתנגדות מזוינת היה ההרכב הדמוגרפי של היהודים שנותרו בשטחי הכיבוש הגרמני. בשטחים המסופחים וכן באזור מינסק, שאותם כבשו הגרמנים בימים או בשבועות הראשונים למלחמה, לא היה פינוי מאורגן ולא גיוס נרחב לצבא, ורובם המכריע של היהודים, ובכללם הצעירים, שהיו המאגר האנושי למחתרת לוחמת, נשארו אפוא בשטחי הכיבוש. השטחים המזרחיים יותר, לעומת זאת – השטחים הישנים – נכבשו בשלב מאוחר יותר, לאחר שאורגן שם פינוי של מוסדות ומפעלים ולאחר שרוב הגברים גויסו

לצבא. רובם המכריע של היהודים שנותרו שם היו ילדים, נשים, זקנים ונכים, וכך נעדר שם היסוד האנושי שהרכיב בדרך כלל את המחותרת הלוחמת.

במרבית הערים והעיירות שבהן הוסיפו הגטאות להתקיים גם לאחר אקציות ההשמדה שהתחוללו בהן, התארגנו קבוצות מחותרת שגודלן נע מעשרות ועד מאות חברים. במקצת הגטאות שאפו קבוצות אלו לצאת ליערות ולהלחם בשורות הפרטיזנים, ובגטאות אחרים שאפו קבוצות המחותרת להתארגן למרד בגטו. לשוני זה ביעדי המחותרת היה גם פן אידאולוגי: בגטו מינסק, למשל, ששם לבשה ההתארגנות אופי קומוניסטי כלל-סובייטי, ביקשה המחותרת מלכתחילה להוציא את מרב האנשים ליערות ללחימה פרטיזנית, כפי שדרש זאת הממשל הסובייטי במוסקבה. הפן היהודי-הלאומי, ובתוך זה הצלתם של יהודים, היה משני במטרות הארגון והופיע בשלב מאוחר יותר בפעילות המחותרת בגטו מינסק. ואילו בגטו וילנה, ששם היה פפא"ו ארגון המחותרת המרכזי, שמרבית חבריו באו מתנועות נוער ציוניות, שלט הכיוון היהודי-הלאומי. בעת הקמת הארגון הוחלט ש"התגוננות היא מעשה לאומי – היאבקות של העם על כבודו"; ובתקנון הקרב של הארגון נקבע: "פפא"ו, שהוא האוונגרד של היישוב היהודי שעוד שרד... "פפא"ו אפוא ראה את עצמו חלק מן הציבור היהודי בגטו, ולא רצה להינתק ממנו ביציאה ליערות, כל עוד עמד הגטו על תלו. בד בבד עם הפן הלאומי היה במטרות הארגון גם יסוד של הצלה – בריחה המונית מהגטו בזמן המרד שתוכנן להתחיל עם בוא חיסול הגטו.

עם זאת לא רק לגורם האידאולוגי נודעה השפעה על יעדי המחותרת. הימצאותם של יערות באזור, שבהם מאורגנים פרטיזנים המוכנים לקבל יהודים לשורותיהם או בשכונותם, הייתה גורם חשוב לא פחות.⁵⁵⁶ תנאים שכאלה שררו באזור מינסק כבר בחודשים הראשונים לכיבוש. שם הלכו יד ביד האידאולוגיה של המחותרת הקומוניסטית-היהודית והתנאים בשטח. בגטו קובנה, לעומת זאת, לא תכנן ארגון המאבק האנטי-פשיסטי הקומוניסטי, שהחל בהתארגנותו בשלהי 1941, להוציא את חבריו ליערות, היות שבקרבת העיר לא היו יערות גדולים וגם לא הייתה פעילות של פרטיזנים סובייטים באזור. רק כשהשתנו התנאים בסתיו 1943 ופרטיזנים סובייטיים התארגנו ביערות – גם אם הללו היו מרוחקים במקצת – נמצאה הדרך להוציא משם יהודים. בוילנה אמנם תכנן פפא"ו במרד בגטו, אבל כשנוצר קשר עם הפרטיזנים ביערות בחודשי האביב והקיץ של 1943, והיציאה ליער הייתה אפשרות ריאלית לעומת הקושי לארגן מרד בגטו, ניצחה בסופו של דבר אופציית היער. בגטאות הקטנים יותר, בייחוד במערב ביילורוסיה, העדיפו המחותרת מלכתחילה את היציאה אל היערות ששכנו בקרבתם, וכשהתארגנו ביערות אלו פרטיזנים סובייטים, והללו לא דחו את היהודים מעל פניהם, החלה הבריחה לשם. כך אפוא, אף על פי שהמחותרת היהודית הלוחמת התארגנה ופעלה

⁵⁵⁶ על יחסה של תנועת הפרטיזנים הסובייטית ליהודים ביערות ראה פרק שישי

בעיקר בגטאות, היה היער והלחימה הפרטיזנית יעדה הסופי. גם מחתרות שתכננו מרד בגטו שאפו להצטרף בתום המרד אל הפרטיזנים – בתנאי, כאמור, שיהיו בסביבה יערות ובהם פרטיזנים. מערכת היחסים בין המחתרות ובין היודנטים והציבור היהודי בגטו הייתה מורכבת. היא הושפעה בעיקר מן האפשרויות המוגבלות של המחתרת הלוחמת היהודית להציל יהודים, ומן הסיכון הממשי שהעמידו הכנסתו של נשק לגטו או בריחה אל הפרטיזנים, לכלל תושבי הגטו. במקרה הטוב יכול היה מרד בגטו לסייע לבריחתם של תושבים מעטים – וגם אז נותרה השאלה לאן לברוח? רק במקרים נדירים ביותר אפשר היה למצוא מחסה בקרב האוכלוסייה המקומית;⁵⁵⁷ ואילו היער, פרט למקרים מעטים, לא יכול לשמש מקום מקלט לילדים, נשים וזקנים, ורק צעירים מצוידים בנשק יכלו לשהות ולפעול בו.

בעימותים בין המחתרת ובין היודנט נקט הציבור בדרך כלל עמדה נגד המחתרת. המקרה הבולט בעניין זה היה **פרשת ויטנברג**, מנהיג פפא"ו בוילנה. עימותים התרחשו גם בגטאות פינסק, ברנוביץ, נובוגורודק ובמקומות אחרים. בעימותים אלה לא הייתה ליודנט האפשרות לכפות על המחתרת את רצונו. נהפוך הוא – הצד החזק בעימותים אלו היו בדרך כלל אנשי המחתרת, שלהם היה נשק, והנשק היחיד ששימש את היודנט או את תושבי הגטו היה הפעלת לחץ מוסרי. ואכן בכל המקרים שבהם הופעל עליהם לחץ מוסרי, בחרו הם להסתכן ובלבד שלא יסכנו את יהודי הגטו.

בחלק מהגטאות שיתפו היודנטים והמשטרה היהודית פעולה עם המחתרות והרבו לסייע להן. בלטו בשיתוף הפעולה שלהם היודנטים בגטאות מינסק (מושקין ויפה) וקובנה (אלקס) ובגטאות קטנים רבים. גם גנס לא נקט עמדה של עוינות עקרונית כלפי עצם קיומה של מחתרת וכלפי רעיון המרד בבוא היום שבו יחוסל גטו וילנה. הוא נקט צעדים נגד המחתרת רק כשסבר שפעולותיה העמידו בסכנה את קיום הגטו. בגטאות רבים היו אנשי משטרה חברים במחתרות, ובגטאות קובנה, ריגה ומינסק הוצאו על כך להורג עשרות רבות של אנשי משטרה. מקרים שבהם סייעו שוטרים יהודים לגרמנים בגילוי אנשי מחתרת היו מעטים, והתנהגות שכזו לא אפיינה את המשטרה היהודית בגטאות בשטחים הכבושים של ברית=המועצות.

בגטאות שבהם תכננה המחתרת הלוחמת מרידות: וילנה, ברנוביץ, נייסוויז', לחווה, טוצין וגטאות אחרים, היא קבעה את מועד המרד ערב חיסולו המוחלט והוודאי של הגטו, כשהמרד היה החלופה היחידה להליכה אל בורות הירי. במקומות שבהם התעורר ספק אם אמנם האקציה שכבר החלה או העומדת להתרחש היא אכן אקציית חיסול הגטו כולו, גרם ספק זה לדחיית המרד. בגטאות הקטנים של נייסוויז', לחווה, טוצין וגלובוק בוצע המרד היות שהמחתרת ותושבי הגטו הבינו שבא הקץ וזו הדרך היחידה להצלה, לפחות של מקצת התושבים.

⁵⁵⁷ על יחסה של האוכלוסייה המקומית ליהודים ראה פרק שישי.

המחתרת הלוחמת היהודית חיפשה קשרים עם מחתרות אנטי גרמניות מחוץ לגטו, בשל הרצון להסתייע בהם בהשגת נשק וביציאה ליערות, ולעתים, בעת הצורך, גם במציאת מקומות מקלט אצלם. לבעל ברית מחוץ לגטו נודעה גם השפעה מורלית חשובה על אנשי המחתרת, שהרגישו שאין הם בודדים ומבודדים במאבקם. במקרים מסוימים, כגון פרשת ויטנברג או נפילת המחתרת במינסק, הסתיימו הקשרים עם המחתרת הלא יהודית בכי רע: גילוי פעילות המחתרת של היהודים, מאסר והוצאה להורג של עשרות רבות מחברי המחתרת בגטאות מינסק וריגה ומותו של ויטנברג בוילנה. חוץ מסיוע מזערי שניתן במינסק ובקובנה וביציאתה של הקבוצה האחרונה של אנשי פפא"ו מגטו וילנה, לא קיבלה המחתרת היהודית כל סיוע ממחתרות לא יהודיות.

רבים מקרב ראשי המחתרות במקומות השונים ובין פעיליה היו פליטים, אנשים שמאורעות המלחמה והשוואה גרמו להם להימצא שם ולא במקומות מגוריהם הקבועים. בקרב הפליטים, ראשי ופעילי מחתרות, שהוזכרו לעיל, ראויים לציון אחדים מהם: הרש סמולר מראשי ויוזמי המחתרת בגטו מינסק, ובצד הארי מנהיג המחתרת העירונית איסי קזיניץ; ובוילנה – מרדכי טננבוים-תמרוף, ניסן רזניק, חייקה גרוסמן; ובגרודנה זרח זילברברג ובלה חזן, ובז'יטל מנהיג המחתרת אלטר דבורצקי, ודמותו המיוחדת של שמואל רופאייזן בעיירה מיר שהתחזה לפולקסדויטשה: ושמות אלה הם אחדים בלבד, מפליטים פעילי המחתרות.

המחתרת היהודית הלוחמת פעלה בתנאים קשים ששום מחתרת אנטי-גרמנית באירופה הכבושה לא התנסתה בהם: היא פעלה בגטו סגור ומוקף באויב; בתנאים של תהליך בלתי פוסק של אקציות השמדה; בקרב אוכלוסייה מקומית שרבים מהם היו עוינים; הנשק שבידה היה מועט והיה סיכון רב בהשגתו; והיא לא קיבלה כל סיוע מגוף חיצוני כלשהו. למרות זאת הצליחו המחתרות במקצת הגטאות הקטנים למרוד בעת אקציות החיסול, ולאפשר בריחה של אלפי אנשים ליערות; ובגטאות גדולים הצליחו המחתרות להוציא ליערות אלפי אנשים שלחמו באויב הגרמני לחימה פרטיזנית.

פרק שישי

יהודים ביערות ובלחימה פרטיזנית

I. התנאים לקיום וללחימה פרטיזנית ביערות

בשטחים הכבושים של ברית-המועצות התנהלה מלחמת פרטיזנים רחבת היקף בכובש הגרמני, שלא הייתה כמותה באזורים אחרים באירופה הכבושה. רבבות קילומטרים רבועים של יערות, אזורי ביצות נרחבים ומערכת כבישים לא מפותחת יצרו תנאים אידיאליים למלחמת פרטיזנים. תנועת הפרטיזנים הסובייטית התארגנה והתפתחה בהדרגה, ומקבוצות קטנות שבהן לא יותר מכמה עשרות לוחמים, בלי קשר ביניהם, וככלל בלי קשר עם מרכז בעורף הסובייטי, התפתחה התנועה לארגון שכלל רבבות רבות של לוחמים המאורגנים ב"אוטריאדים" (גדודים) ובחטיבות. לשיא כוחה הגיעה התנועה בשנים 1943–1944, ערב שחרור השטחים הכבושים. הפעילות הפרטיזנית נועדה לשבש את פעילות העורף הגרמני, לפגוע בדרכי התחבורה לחזית וממנה, למנוע ניצול כלכלי של השטחים הכבושים ולרתק כוחות גרמניים לאבטחת העורף, ובכך לסייע לצבא הסובייטי בחזית. פעולות אלו נועדו גם לפגוע במורל של הצבא הגרמני ולעודד את האוכלוסייה המקומית שנותרה בשטחים הכבושים.

הצלת האוכלוסייה האזרחית מטרור ומהשמדה, ובייחוד הצלת יהודים, הלאום היחיד שנגדו הופעלה מדיניות ההשמדה הטוטלית, שהפרטיזנים הסובייטים היו עדים לה והשלטונות הסובייטיים ידעו עליה, לא נכללה במשימות של התנועה הפרטיזנית. עם זאת היו החלטות שבעקיפין היה בהן להשפיע גם על גורלם של יהודים ביערות. נקודת ציון חשובה בנושא זה הייתה שורת החלטות שהתקבלו בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית בפברואר 1943. בין היתר נקבע שם כי "יש לקומם את כל העם הביילורוסי להשמדת האויב בכל האמצעים והדרכים ולהציל את האוכלוסייה בביילורוסיה משוד ומהשמדה בידי האויב... יש למנוע את גירושם של אזרחים סובייטים לעבדות הגרמנית-הפשיסטית, ולצורך זה יש להגביר את הפעילות הקרבית של הפרטיזנים".⁵⁵⁸ בהחלטות אלה אין אזכור של היהודים והן התקבלו לאחר שרובם המכריע של יהודי ביילורוסיה כבר נרצחו. המשפט בדבר הצלה משוד ומהשמדה היה מכוון בעיקר לאוכלוסייה הכפרית הביילורוסית שהתגוררה באזורים שבהם פעלו הפרטיזנים, ובעת מצודים של הגרמנים נרצחו רבים מהם או הוגלו לעבודת כפייה בגרמניה ומאות כפרים נשרפו. בעקבות זאת ברחו אלפי כפריים על משפחותיהם אל היערות בחיפוש מקלט באזורים שבהם שלטו הפרטיזנים. ראוי לציין שהסעיף האופרטיבי בדבר הגברת "הפעילות הקרבית" עסק במניעת גירושם של אנשים לעבודה בגרמניה. השמדת האוכלוסייה בעורף הגרמני לא השפיעה על תוצאות המלחמה, אבל כוח עבודה נוסף

⁵⁵⁸ Bystrov, *Sovetskie Partizany*, pp.364–365

לתעשייה ולחקלאות בגרמניה אפשר לגייס עוד גרמנים לצבא ולהגביר בכך את כוחה הצבאי של גרמניה, והדבר חייב את הפרטיזנים להרחיב את פעילותם. עם זאת עניין הצלת "האוכלוסייה בביילורוסיה", אפשר לאנשים בעלי רצון טוב בקרב הפיקוד הפרטיזני לסייע גם ליהודים ביערות.

היערות בשטחים הכבושים שימשו בסיסי לחימה לאלפי יהודים שפעלו במסגרת תנועת הפרטיזנים הסובייטית. יהודים היו כבר בקבוצות הראשונות של פרטיזנים שהתארגנו ביערות או נשלחו מן העורף הסובייטי לפעול ולארגן את הפעילות הפרטיזנית בשטחים הכבושים עוד בשלהי שנת 1941. פעילות זו התמקדה בעיקר באזורים הישנים של ברית-המועצות, במזרח ביילורוסיה ובצפון-מזרח אוקראינה, ולא בשטחים המסופחים.⁵⁵⁹ הקבוצות הראשונות של יהודים שיצאו מן הגטאות ליערות להשתתף שם במלחמה פרטיזנית היו, ככל הידוע, מגטו מינסק. למחרת אקצית ההשמדה הגדולה שהתחוללה שם ב-7 בנובמבר 1941, יצאה ליערות קבוצה של שישה אנשים והצטרפה לפרטיזנים שנאחזו ביערות באזור רודנסק (Rudensk), 30 ק"מ מדרום-מזרח למינסק.⁵⁶⁰ אין מידע על צאתם ליערות של קבוצות יהודים מגטאות אחרים בתקופה זו של שלהי 1941, בין היתר משום שהחורף הקשה של שנת 1941 / 1942 הקשה מאוד על אפשרויות הבריחה אל היערות והקיום בהם. יהודים רבים החלו לצאת ליערות עם תחילת השלב השני של ההשמדה ההמונית, באביב ובקיץ 1942, ורבים מהם הגיעו ליערות עוד קודם שהיו שם פרטיזנים. הם נדדו בחבורות קטנות בחיפוש מקלט ומזון, ורוב הזמן היו נתונים לחסדי האוכלוסים המקומיים, שהיו בהם שהלשינו על היהודים ומסרו אותם לידי הגרמנים. לא אחת פגשו היהודים ביערות חבורות מזוינות "פראיות", שתנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת עדיין לא הטילה עליהן את מרותה, ושרבים מאנשיהן היו אנטישמים והללו התנכלו ליהודים שבאו ליערות והקשו על חייהם שם. היהודים שבאו ליערות במחצית השנייה של 1942 ובשנת 1943 כבר מצאו בהם יחידות של תנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת.

גם לאחר שהשליטה ביערות עברה לידי תנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת, ורוב החבורות המזוינות "הפראיות" שולבו בה, לא תמו תלאותיהם של היהודים. הפרטיזנים לא נמנעו מגילוי ביטויים אנטישמיים רבים; ובדרך כלל לא קיבלו לשורותיהם משפחות יהודיות שברחו ליערות וגם יחידים בלי נשק. רוב היהודים הללו התארגנו אפוא ביערות בקבוצות בגודל שונה, שנע בין עשרות למאות, והקימו מחנות משפחה. בדרך כלל היה במחנות אלה גם גרעין של אנשים מצוידים בנשק, שעיקר תפקידו היה להגן על המחנה ולדאוג לו למזון.

⁵⁵⁹ Joffe, (להלן) E.G., *Stranitsy Istorii Evreev Belarusi, Minsk, 1996*, pp.140–141

(Stranitsy Istorii
⁵⁶⁰ Ibid., pp.144-145 עם היוצאים היו שלושה אחים: אליעזר, שמעון ואהרון גולוב; איו"ש, 033/2689, עמ'

המקור היחיד למצרכי מזון לכל האנשים ביערות היה הכפרים וככלל השיגו הפרטיזנים את המזון באמצעות החרמות ובאיומי נשק. ככל שמספרם של שוכני היערות גדל כן גדלה כמות מצרכי המזון שהיה צריך להחרים. יחידות הפרטיזנים הקצו את מקצת כוחותיהם לפעולות "כלכליות" – כלומר להשגת מזון – והללו היו בבחינת מבצעים צבאיים: הליכה לכפרים, שלעתים היו מרוחקים מן היער כמה עשרות קילומטרים; כיתור הכפר כדי למנוע את האנשים מלצאת ולהזעיק את המשטרה או את חיל המצב הקרוב, חיפוש אחר מצרכי מזון, אותם ככלל ניסו הכפריים להסתיר, והחרמתו. לא פעם היה מבצע "כלכלי" שכזה מלווה בקרב עם כוחות ביטחון גרמניים שהוזעקו לאזור או במארבים שהטמינו בדרך ליער. במקצת הכפרים, בעיקר באזורים שבהם עיינה האוכלוסייה את הפרטיזנים הסובייטים – בייחוד בליטא ובמערב אוקראינה – ציידו הגרמנים את הכפריים בנשק כדי ללחום בפרטיזנים שבאו להחרים מצרכי מזון. הפרטיזנים נהגו להחרים את המזון, ולעתים גם בגדים ונעליים, בעיקר בכפרים עוינים אלה, ופחות בכפרים שבהם היתה האוכלוסייה ידידותית.

בתקופת הקיץ שימשו בדרך כלל למגורים סככות עשויות מענפי עצים ומיריעות בד או ברזנט, שהיה אפשר להקימן בקלות ובכל מקום ביער. בקתת העפר המכונה "זימלנקה" הייתה המבנה הבסיסי ששימש את שוכני היער למגורים בסתיו ובחורף. זו הייתה מחפורת בגובה אדם, שבולי עץ המונחים באלכסון כיסו אותה ועליהם הונחה שכבת אדמה, מוסווית בענפי עצים. מבנים כאלה הוקמו בבסיסים שבהם שהו שוכני היער פרקי זמן ממושכים יותר. במצודים שניהלו, התמקדו הכוחות הגרמניים בהריסתם של בסיסים שכאלה. החיים ביערות היו קשים ומלאים סכנות. בכל עת היה אפשר לצפות לסריקות ולפשיטות של יחידות גרמניות על יעדים נקודתיים, כמו בסיס פרטיזני או מקום הימצאותם של קבוצת יהודים שנמלטו ליער, שאותם איתרו הגרמנים בדרך כלל בעקבות מידע או הלשנה של תושבים מקומיים. מפעם בפעם עשו כוחות ביטחון גרמניים גדולים של רבבות איש מצודים נרחבים אחרי האנשים ביערות. הם הקיפו גושי יערות גדולים וסרקו אותם ביסודיות, וכך לכדו והרגו רבים משוכני היערות. במקרים שבהם גילה המודיעין הפרטיזני מראש את ההכנות למצוד, היו הכוחות משתדלים לסגת מן היער קודם שהקיפו אותו הגרמנים ולעבור לאזור יערות אחר; ובמקרים שלא היה מידע מוקדם שכזה והפרטיזנים מצאו את עצמם מוקפים, הם ניסו בדרך כלל לפרוץ את המצור בכוח באחד המקומות או התפצלו ליחידות קטנות של 5–15 אנשים כדי להסתגן דרך הכוחות הצרים אל יערות אחרים, ששם ישבו ויתרכזו. לאחר המצוד היו בדרך כלל הפרטיזנים חוזרים ליערות באזור פעילותם הקודם – עד למצוד הבא.

המצודים נמשכו בין שבועיים לארבעה שבועות, ולאחר מכן היו הכוחות הגרמניים שרוכזו למטרה זו מתפזרים ושבים לתפקידיהם השונים או ממשיכים במצודים באזורים אחרים. לגרמנים

לא היו כוחות מספיקים כדי לשהות פרק זמן ממושך באזורי היערות שסרקו, ומרבית יחידות הפרטיזנים הצליחו בדרך כלל, בטקטיקה זו או אחרת, להתחמק מאזורי המצודים. הקורבנות העיקריים במצודים אלה היו היהודים במחנות המשפחה. וכך כתבה רבקה דודיק=גבינט, שבעת חיסולו של גטו קורניץ שבמערב ביילורוסיה ב-9 בספטמבר 1942, ברחח עם הוריה ליערות:

כשהגענו ליער מצאנו קומץ יהודים אומללים מאד, רעבים ומלוכלכים מעשן המדורות שדלקו בלילות. העולם שהגענו אליו היה אכזר מאד, היה עלינו לכתת את רגלינו בדרכים ושבלים בתוך היער, ללכת באישון הלילה אל איכרים ולבקש פת לחם או כמה תפוחי אדמה... הפחד מפני החורף המתקרב היה גדול... מה נעשה כשירד השלג הראשון ועקבותינו יסגירו אותנו לאיכרי הסביבה שיבואו ללקט עצים? מאין ניקח מזון לחורף? ... לאחר שהושלמה הזימלנקה שמידותיה היו 3 על 3 מ', התגוררנו בה 18 אנשים... בכניסה עמד תנור, ועל ידו הצטופפו במשך היום הנשים ובישלו את תפוחי האדמה, והחלק השני שלה היה בנוי משתי קומות של דרגשים. למעלה היה חם ולמטה – קר מאוד... הרעב הטריף את דעתנו... במשך החורף הותקפו ונהרגו יהודים מקורניץ והסביבה, שלא היו מרוחקים מאתנו אלא קילומטרים אחדים. למזלנו, אלינו הגרמנים לא הגיעו במשך כל החורף הראשון לשבתנו ביער. בבוקר של ערב פסח 1943 הופיע מקשר מטעם הפרטיזנים מהכפר הסמוך והודיע לנו כי הכפר מלא גרמנים. לא רחוק מאתנו הייתה ביצה, ולפי האסטרטגיה שלנו, התחלנו לנוס לכיוון הביצה. היריות של הגרמנים לא איחרו לבוא, דמינו לחיות=בר הנמלטות מפני הצייד... לפנות ערב נדמו הצעקות ונביחות הכלבים, ואז הבנו כי הגרמנים עזבו את היער... התחלנו להתקרב לזימלנקה שלנו, והנה מצאנו שכול והרס.⁵⁶¹

למרות הקשיים והסכנות ביערות, גדל בהתמדה זרם היהודים הבורחים אליהם מן הגטאות. תחילה לא עמד מספרם על יותר מכמה אלפים, אבל ככל שהתפשטו אקציות ההשמדה בשנת 1942 והקיפו ערים ואזורים נוספים, כן גדל מספרם של היוצאים ליערות עד שהגיע לכמה רבבות. היו שהגיעו ליערות עוד לפני האקציות, ואחרים ברחו אליהם בעת האקציות והמרידות שפרצו בגטאות אחדים. גם בשנת 1943 הוסיפו יהודים מגטאות וממחנות להגיע אל היערות, ובהם גם יהודים מגטאות ליטא. הבריחה ליערות נמשכה עד קיץ 1944, שאז שחרר הצבא הסובייטי את כל האזורים הכבושים של ברית-המועצות (חוץ ממערב לטווייה).

⁵⁶¹ קלכהיים, בקומה זקופה, עמ' 232–234.

כל אחד מן היערות שבהם חיפשו היהודים מקלט השתרע בדרך כלל על שטח של מאות קילומטרים רבועים ושימש גם בסיס של הפרטיזנים. מרבית היהודים התרכזו בגושי היערות האלה (מצפון לדרום):

- **אזור מינסק** – יערות רודנסק ויערות קוידנוב (Koidanov).
- **מערב ביילורוסיה** – יערות קזיאן (Koziany), נרוץ, נציא. (Nacha), נליבוק, ליפיציני, וולצ'ה=נורה וגוש היערות והביצות של פולסיה.
- **דרום=מזרח ליטא** – יערות רודניקי (פושציה רודניצקה).
- **מערב אוקראינה** – יערות קוחוב (Kokhov) וצפון וולין.

ריכוזים קטנים יותר של יהודים, שבהם היו עשרות יהודים, ובמקומות אחדים גם כמה מאות, היו גם בגושי יערות במחוז ויניצה ובמזרח גליציה.

ב. היערות במחוז מינסק – רודנסק וקוידנוב

ראשוני קבוצות הפרטיזנים הסובייטים באזור מינסק התארגנו בסתיו 1941 ביערות רודנסק-צ'רוון שמדרום ומדרום-מזרח למינסק. בראש אחת הקבוצות עמד אלכסנדר סרגייב (Sergeev) שכונה ביסטרוב (Bistrov). בקבוצות אלה היו קומוניסטים וחברי קומסומול שלא הספיקו להתפנות וחיילי הצבא האדום שנותרו בעורף. אחדות מן הקבוצות הללו התאחדו, ובפברואר 1942 ניתן ליחידה השם: "גדוד פרטיזנים 208 על שם סטלין". במרס 1942 החל לפעול ביערות שבדרום מחוז מינסק הוועד המחוזי המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית וריכוז תחת פיקודו את האוטריאדים הפרטיזניים. בהדרגה התהוו חטיבות והללו התארגנו באגד הפרטיזנים של מחוז מינסק. במאי 1942 נוצר קשר אלחוטי עם העורף הסובייטי והפרטיזנים באזור החלו לפעול כחלק מתנועת הפרטיזנים המאורגנת. בקיץ 1942 הופעל ביערות שדה תעופה פרטיזני שאפשר ליצור קשר עם העורף הסובייטי באמצעות מטוסים.⁵⁶²

הקשר בין המחתרת בגטו ובין גדוד פרטיזנים 208 הוקם באמצעות פדיה שדלצקי (Shedletski), שבא לגטו בשליחותו של סרגייב כדי לבקש מן היודנרט לסייע ליחידתו הפרטיזנית בבגדים ובתרופות. סמולאר, שנפגש עם שדלצקי, הבטיח לשלוח לפרטיזנים סיוע והציע להעביר אליהם אנשי מחתרת מן הגטו. בתחילת 1942 שב שדלצקי אל הגטו ובפיו תשובה כי סרגייב מוכן לקבל אנשים מן הגטו, בתנאי שיהיו חמושים בנשק ויביאו עמם גם תרופות. בעקבות קשר זה יצאו מן הגטו אל היערות בפברואר 1942 שלוש קבוצות ובהן כ-50 איש, שרובם שירתו בעבר בצבא.

⁵⁶² A. L. Manaenkov, *Partizanskie Formirovania Belorusii v Gody Velikoi Otechestvennoi* (Manaenkov, *Partizanskie* (להלן) Voiny, Minsk, 1983, pp. 403, 436–438

מורה הדרך של כל הקבוצות היה שדלצקי.⁵⁶³ אנשי שלוש הקבוצות שהצטרפו לגדוד 208 לא התארגנו כיחידה יהודית נפרדת אלא שולבו ביחידות המשנה שלו, וזו אכן הייתה מגמתם בצאתם ליערות. בעקבות מצוד של הגרמנים במרס 1942 עבר הגדוד לאזור מוגילב והקשר עם המחתרת בגטו נותק.⁵⁶⁴ אין מידע על קורותיהם של אנשי הגטו בגדוד 208.⁵⁶⁵

במחצית הראשונה של אפריל 1942 יצאו ממינסק אל היערות שתי קבוצות של אנשי מחתרת כדי להקים בסיסים עצמאיים שבהם ייקלטו עוד אנשי מחתרת מן הגטו. הקבוצה בפיקודו של ישראל לפידות, שבה היו 20–30 איש, הגיעה ליערות באזור רודנסק; ואילו הקבוצה בפיקודו של נחום פלדמן, שבה היו כ-20 איש, נתקלה בצאתה ממינסק בכוח של הגרמנים, ספגה אבדות וחזרה לגטו. פלדמן שב וארגן את קבוצתו, ובסוף אפריל או בתחילת מאי 1942 יצא מן הגטו והגיע ליער סטרוסילסק (Staroselsk) שבאזור קויֶדְנוב (דז'רז'ינסק), כ-40 ק"מ מדרום-מערב למינסק.⁵⁶⁶ שליחים של לפידות שבאו אל הגטו, הוציאו משם עוד אנשים, ועד מהרה גדלה יחידתו לכ-100 לוחמים, והיא נקראה האוטריאד על שם קוטוזוב. לאוטריאד נוספו תושבים מקומיים והוא איבד בהדרגה את אופיו היהודי. תחילה פעל האוטריאד באופן עצמאי, אבל בסוף ספטמבר 1942 הוא נעשה לחלק מחטיבת מינסק מס' 2. הפעולות הראשונות שביצע האוטריאד עוד כשהיה עצמאי ומרבית לוחמיו היו יהודים, כללו התקפות על תחנת המשטרה בכפר חוטליאני (Khotliani) וחיסול 12 השוטרים שהיו בה, התקפה על אחוזת סמוילובו (Samoilovo) וחיסול השוטרים שהגנו על המקום, מיקוש רכבות, הצבת מארבים לכוחות של הגרמנים ותקיפתם והרס גשרים בציר אוסיפוביץ' (Osipovichi)–מינסק. ביולי 1943 מונה לאוטריאד מפקד רוסי במקומו של לפידות. האוטריאד ספג אבדות רבות אבל הוסיף לפעול עד שבא הצבא הסובייטי לאזור ביוני 1944.⁵⁶⁷

לבסיס הפרטיזני שהקים נחום פלדמן הוסיפו לבוא קבוצות מגטו מינסק. ביוני 1942 סייעה המחתרת בגטו לבריחתו של קצין מן הצבא האדום, סמיון גזונקו (Ganzenko), ממחנה השבויים במינסק והעבירה אותו ליחידתו של פלדמן. גזונקו קיבל את הפיקוד על האוטריאד שנקרא על שם בודיוני ומקצת אנשיו היו לוחמים לא יהודים שהצטרפו אליו, ופלדמן התמנה לקומיסר. אוטריאד זה פעל באופן עצמאי עד דצמבר 1942, ולאחר מכן החל לפעול במסגרת חטיבה על שם סטלין.

⁵⁶³ סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 84–85, 91–94; חולבסקי, בסופת כליון, עמ' 148.

⁵⁶⁴ חולבסקי (שם, עמ' 149) כותב שקבוצת אנשי מחתרת רביעית, שיצאה מן הגטו אל היערות באזור רודנסק, לבסיס שבו היו צריכים להימצא אנשי שלוש הקבוצות הקודמות שהצטרפו לגדוד 208, מצאו אותו נוטש, לאחר שהתחולל שם קרב בין כוחות של הגרמנים ובין פרטיזנים.

⁵⁶⁵ Manaenkov, *Partizanskie*, pp. 436–437

⁵⁶⁶ A. Pismenny, *Partizanskaia Druzhba*, Moskva, 1948, pp. 156–157, 160–163 (להלן Pismenny, *Partizanskaia Druzhba*; סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 115–116; חולבסקי, בסופת כליון, עמ' 160.

⁵⁶⁷ Manaenkov, *Partizanskie*, pp. 409–410; Pismenny, *ibid.*, pp. 164–165

בדצמבר 1943 אורגן האוטריאד מחדש וממקצת אנשיו הוקם אוטריאד חדש. ביולי 1944 התאחד האוטריאד עם הצבא הסובייטי.⁵⁶⁸

עשרות רבות של אנשי גטו מינסק נקלטו באוטריאד הפרטיזני על שם פרונזה שהתארגן ביערות שמדרום- מערב למינסק ובספטמבר 1942 גדל והיה לחטיבה על שם פרונזה. האוטריאד על שם דז'רז'ינסקי בחטיבה הורכב עם הקמתו ברובו מיהודי מינסק, וכן גם האוטריאד על שם לזו בפקודו של היהודי המינסקאי זסקין. המקורות הסובייטיים ממעיטים בפרטים על אוטריאד זה.⁵⁶⁹ גם האוטריאד על שם פרחומנקו הורכב מאנשי גטו מינסק. בספטמבר 1942 בא סמולאר, שהיה מראשי המחותרת בגטו מינסק, אל החטיבה על שם פרונזה, ובין היתר נפגש עם פלדמן ועם גנזנקו מאוטריאד בודיוני והשלושה החליטו להקים בסיס שיקלוט יהודים מגטו מינסק, בהם גם נשים וילדים.⁵⁷⁰ מאות יהודים ממינסק, יחידים וקבוצות, יצאו אל היערות שלא באמצעות המחותרת בגטו – קצתם באופן עצמאי והאחרים בעזרת קשרים שהיו להם עם תושבי המקום. וכך סיפר שאול רובינצ'וק, שהיה בעבר חייל בצבא האדום וברח מן הגטו לאחר האקציה של 2 במרס 1942:

יצאנו שלא באמצעות ארגון כלשהו, נדברנו שלושה חברים... צעדנו עד שנתקלנו בסיור. אלה היו פרטיזנים והם הובילו אותנו למטה... שם פגשנו את ניקיטין, מפקד אוטריאד פרטיזני. היו אצלו כ-100 איש... נתנו לנו נשק ונשארנו באוטריאד... את ניקיטין הכרתי עוד ממינסק, שם משפחתו היה שטיינגרט והוא היה יהודי. באוטריאד לא ידעו שהוא יהודי... הוא פיקד על חטיבת טנקים, [הארמייה] שלו כותרה וכולם התפזרו. הוא ורבים מחייליו נשארו עמו... היו בהם ארבעה – חמישה יהודים.⁵⁷¹

יהודי גטו מינסק שבאו אל היערות נתקלו שם באנטישמיות וביחס חשדני. וכך כתב סמולאר, שבעת שהותו ביער היה חבר מטה הפרטיזנים האזורי של איוויניץ:

ההשפעה של הגזענות הנאצית, של התעמולה האנטישמית מצד משתפי הפעולה, הורגשה במיוחד מצד הנמלטים ממחנות-השבויים הגרמניים... היו מקרים בהם פרטיזנים יהודים

⁵⁶⁸ Pismenny, *ibid.*, pp.157–158; Manaenkov, *ibid.*, pp. 37–38; סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 131.

⁵⁶⁹ סמולאר, שם, עמ' 157–158; חולבסקי, בסופת כליון, עמ' 168; Manaenkov, *ibid.*, pp. 83–84. על האוטריאד על שם דז'רז'ינסקי נכתב כי הוקם בספטמבר 1942 והורכב מתושבי אזור קוידנוב. על אוטריאד על שם לזו נכתב כי הוקם בדצמבר 1942 והתפזר בפברואר 1943, כשהגרמנים פתחו במצוד ביער. מן המקורות לא ניתן לקבוע מי היו מפקדיו ומה היה מספר אנשיו.

⁵⁷⁰ סמולאר, שם, עמ' 158–160, 166. הבסיס שדוהקם נקרא לאחר מכן יחידה 166. על יחידה זו ראה בהמשך הפרק.

⁵⁷¹ עדותו של שאול רובינצ'וק, איו"ש, 03/3955.

נידונו למוות בעוון הזנחה, שבשום אופן לא היתה ראויה לעונש כזה... [הגיע] אלי טוול שמעונוביץ'... הוא דרש ממני במפגיע "בוא תראה... גם הם שופכים את דמנו!"... לא הרחק מנהר ניימן היו מוטלות כמה נשים יהודיות ירויות. לא היה צריך לשאול את טוול מי רצח את הנשים היהודיות, לאחר שעברו את הנהר בשחייה והגיעו אל הגדה שלנו של הניימן הגדול... [הן] נרצחו בידי "משלנו", בידי הפרטיזנים... בבונקר המטה שאלתי: מי רצח את הנשים היהודיות שנמלטו מן הרוצחים הנאצים? השיב חרש נציג המטה של תנועת הפרטיזנים הביילורוסית, ולאדימיר צאריוק (Tsariuk): "קיבלנו אזהרה חשאית, שהגסטאפו שלח קבוצה של נשים שירעילו את סירי המרק של הפרטיזנים, ישנה מלחמה, אין מה לעשות..." מטה בריגדת פרונוזה החליט לרכז את היהודים ביחידה נפרדת, שניתן לה השם לאזו. אנחנו ראינו בקודה הזאת להקים יחידה פרטיזנית יהודית את הביטוי לרצון לבודד אותנו, להעמידנו עמידת דלים וריקים.⁵⁷²

ביטויי אנטישמיות רבים מוזכרים בתיעוד ובפרסומים אחרים על מצבם של יהודים ביערות ובקרב הפרטיזנים בביילורוסיה.⁵⁷³

מספרם של היהודים ביערות והיהודים שפעלו באוטריאדים הפרטיזניים במחוז מינסק ניתן להערכה בלבד. סמולאר כתב על מפקד שעשו פרטיזנים יהודים מיד לאחר השחרור כדי לנסות ולאמוד את מספרם של היהודים מגטו מינסק שיצאו אל היערות. הוא העריך כי במשך 25 חודשי קיומו של הגטו יצאו אל היערות קרוב ל-10,000 יהודים.⁵⁷⁴ מספר זה נראה מוגזם, בהתחשב בקושי להימלט מן הגטו ובתנאים ביערות. רבים מן הנמלטים גם נספו בדרך קודם שהגיעו אל היערות.

בספר סובייטי המפרסם נתונים רשמיים ואמינים למדי, פורטו נתונים על מספרם של הפרטיזנים בביילורוסיה על פי חלוקה מחוזית ולפי השתייכותם לחטיבות השונות שפעלו במחוז בעת שחרורו בידי הצבא הסובייטי וערב פירוקן של היחידות הפרטיזניות בקיץ 1944.⁵⁷⁵ בנתונים אלו צוינו מספריהם של הביילורוסים, הרוסים והאוקראינים בכל חטיבה, ובני שאר הלאומים, בהם יהודים, צוינו במספר אחד כולל בכותרת: "לאומים אחרים" (Drugie Natsionalnosti). מספרם הכולל של הפרטיזנים במחוז מינסק, כפי שנרשם במפקד הפרטיזנים, בעת שהצבא הסובייטי בא

⁵⁷² סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 170–175, 177–179. בנובמבר 1942 הוציא פונומרנקו, ראש המטה המרכזי של תנועת הפרטיזנים, הנחיה לפרטיזנים באזור מינסק ובה קרא לנהוג חשדנות באנשים הבאים אל היער מארגוני המחתרת במינסק, היות שיש בקרבם בוגדים. בהנחיה אמנם לא הוזכרה המילה "יהודים", אבל ברור שהיא כוונה גם למי שבאו מן הגטו.

⁵⁷³ ליאניד סמילוביצקי, "האנטישמיות בין הפרטיזנים בביילורוסיה", ילקוט מורשת נט (אפריל 1995), עמ' 53–61.

⁵⁷⁴ סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 209.

⁵⁷⁵ הספר הוא *Partizanskie*, Manaenkov, – ראה הערה 5

לאזור ביולי 1944, עמד על כ-40,000 איש;⁵⁷⁶ מהם בכותרת: "לאומים אחרים" היו רשומים כ-2,500 איש. היות שהיהודים היו האוכלוסייה השנייה בגודלה בביילורוסיה והיות שהרוסים והאוקראינים אינם נכללים במספר זה, ניתן להניח ש-75–80 אחוזים ממספרם של בני "הלאומים האחרים", שהם 1875–2000 איש, היו יהודים, והשאר היו שבויי מלחמה לשעבר מקרב העמים הקווקזיים או האסיאתיים וכן מעט פולנים. גם בקרב הביילורוסים, הרוסים והאוקראינים היו יהודים שהסתירו את זהותם היהודית, ואין אפוא אפשרות לקבוע את מספרם. במניין 40,000 הפרטיזנים כלולים רק הפרטיזנים שהיו בחיים בעת המפגש עם הצבא הסובייטי וערב פירוק היחידות הפרטיזניות, שנעשה בתוך כמה ימים עד כמה שבועות לאחר שחרור האזור, והפרטיזנים שנפלו אינם כלולים במספר זה.

שיעור הנופלים בקרב הפרטיזנים היה גבוה, שכן לא היו תנאים נאותים לטיפול בפצועים, ורבים מהם, ובהם גם מי שהיו פצועים קל ובינוני, מתו מפציעיהם. כמו כן ירו הגרמנים בפרטיזנים שנפלו בשביים. מקרב הפרטיזנים ששהו ביערות תקופה ממושכת יותר והיו נתונים לסכנות ולמצודים גרמניים רבים יותר, היה שיעור הנופלים גבוה יותר. בקבוצה זו אפשר למנות את היהודים, שרובם המכריע באו ליערות בשנת 1942 ופעלו כפרטיזנים במשך שנה וחצי עד שנתיים וחצי. במקורות הסובייטיים אין נוקבים במספרם של הפרטיזנים שנפלו, ואפשר רק להעריכו. בנתונים מפורטים על פלוגה 51 היהודית, שפעלה במחוז ברנוביץ, ובה היו 171 יהודים, נקבע כי 72 מהם נהרגו ביערות ובחזית, כלומר 42 אחוזים מלוחמי הפלוגה.⁵⁷⁷ מסלול הקרבות של פלוגה זו לא היה שונה ממסלול הקרבות של אוטריאדים פרטיזניים אחרים. בהנחה ששיעור הנופלים בפלוגה זו, העומד על 42 אחוזים, גבוה מדי, אפשר להעריך את שיעור הנופלים ביחידות אחרות ב-25–35 אחוזים מן הנשארים בחיים – כלומר ל-1,875–2,000 הפרטיזנים היהודים שנתרו בחיים, יש להוסיף בין 470 ל-700 פרטיזנים שנפלו. את סך כל הפרטיזנים היהודים שפעלו במחוז מינסק אפשר לאמוד ב-2,350–2,700 איש. אומדן זה, שייקרא להלן "מדגם מינסק", ישמש להערכת מספרם של הפרטיזנים היהודים גם באזורים אחרים.

לא מעטים ממי שברחו מגטו מינסק אל היערות הגיעו ליערות שבמחוזות ויטבסק ומוגילב ובמחוזות אחרים, ומספר גדול של יהודים ממינסק היו ביערות שבמחוז ברנוביץ. אנשים אלו נכללים בהערכת מספרם של הפרטיזנים היהודים במחוזות אלו ולא במחוז מינסק.

שם, עמ' 403–510. בספר מפורט מספרם של הפרטיזנים במחוז מינסק בהתאם לחטיבות. שנת=נשמית, הפלוגה ה-51, עמ' 303–308.

576

577

יערות קוזיאן שוכנים בצפון-מערב ביילורוסיה, במחוז ויליקה. יחידות פרטיזנים "פראיות" פעלו באזור היערות הללו כבר בקיץ 1942, ובסתיו 1942 החלו להתבסס שם יחידות פרטיזניות שפעלו תחת מרותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטית. בתחילת ספטמבר 1942 בא ליערות קוזיאן מאזור ויטבסק אוטריאד ספרטק, ובו כמה עשרות לוחמים בפיקודו של ארקדי פונומרב (Ponomarev), וקלט לשורותיו את מקצת החבורות ה"פראיות" ששוטטו ביער וכן תושבים מקומיים. באביב 1943 התארגנה ביערות קוזיאן חטיבה על שם וורושילוב בפיקודו של פ' מרקוב.

מלבד החטיבות הללו שימשו יערות קוזיאן בסיסים לעוד יחידות פרטיזנים, ובהן החטיבה הליטאית זלגיריס (Zalgiris – היער הירוק – גרונוולד) בפיקודו של שומאוסקס, שכונה "קזימיר", ושהגרעין הראשון שלה הגיע ליערות נרוץ שמדרום ליערות קוזיאן בתחילת קיץ 1943. ביולי 1943 התארגן ביערות נרוץ הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית בראשותו של איוון קלימוב (Klimov), שבתוקף תפקידו היה מעמדו דומיננטי בתנועה הפרטיזנית במחוז ויליקה כולו.

מצבם של היהודים ביערות אלה הושפע לא מעט מיחסם של מפקדי החטיבות ושל קלימוב. מאות יהודים מן העיירות קוזיאן, יודי, וידז (Vidzi) ושרקובשצינינה ומעיירות אחרות ברחו ליערות קוזיאן כדי להינצל מאקציות ההשמדה שנעשו שם בחודשים יוני-אוגוסט 1942. הבורחים מן הגטאות, ששוטטו ביערות, היו נתונים לחסדיהם של האיכרים שיחסם ליהודים נע בין סיוע ובין הלשנה למשטרה או רצח.⁵⁷⁸ בבוא החורף הורע עוד יותר מצבם של היהודים ביערות בשל הקור ובשל העובדה שהעקבות בשלג הובילו את הרודפים אחריהם למקום הימצאם, וכך נאלצו מקצת מאות היהודים שנמצאו ביער לחזור לגטו היחיד שעדיין נותר באזור, בגלובוק. הנשארים ביער התארגנו בשני מחנות משפחה. האחד, ובו כ-50 מאנשי העיירה יודי, והאחר, ובו כ-50 מאנשי העיירה קוזיאן ומשאר העיירות באזור.

לייב ווליאק, יליד הכפר היהודי סטויאצישוק (Stoiachishki), עמד בראש קבוצה קטנה של יהודים ששוטטה ביער כבר בחורף 1941/42. חברי הקבוצה, שחיפשו פרטיזנים, נתקלו בחבורה של 25 אנשים, רובם שבויי מלחמה לשעבר, והללו פירקו אותם מנשקם, פשטו מעליהם את בגדיהם

⁵⁷⁸ גפן ספר הפרטיזנים, עמ' 163 כותב: "עשרים ק"ג מלח היה המחיר ששילמו הגרמנים בעד הסגרת יהודי. האיכר מאקאר מכפר פאלאלייקס רצח את היהודים זרח קרפיבניק ומרדכי בוצאב והטביע בנהר את משפחת רדסקוביץ' משרקובשצינינה. איכרים אחרים שפגשו יהודים משוטטים בדרכים פיתו אותם לבוא לבתיהם, בהבטיחם להסתירם, ולאחר מכן היו מסגירים אותם למשטרה... הילד יחילצ'יק גוטרמן, בן 5, נמסר ע"י סבו לאיכר בכפר וולקי, הוריו של הילד הפקידו בידי האיכר רכוש רב. לאחר שנודע לו שהם נהרגו, הוא חנק את הילד במו ידיו. שני ילדים, בני יחיאל-הרש ליפשיין מקזיאן, התחבאו אצל איכר. הוא מסר על כך לשוטר ביילורוסי... השוטר הרג את הילדים.

והחזיקו אותם תחת שמירה. בלילה, בלי נשק וחצי ערומים, הצליחו ווליאק וחבריו להימלט,⁵⁷⁹ ולאחר תלאות רבות הצליחו להשיג נשק והיו מן המקומיים הראשונים שהתקבלו לספרטק. הדבר היה בחודש ספטמבר 1942, ובתוך חודשיים עלה מספרם של היהודים באוטריאד ל=30 איש. ווליאק הצטיין בקרבות שניהלה היחידה – בין היתר בהדיפת התקפת פתע של גרמנים על בסיס האוטריאד ובהתקפה של ספרטק על העיירה קוזיאן.⁵⁸⁰

במחצית השנייה של נובמבר 1942 פתחו הגרמנים במצוד גדול, וכדי לחמוק ממנו התפצלו אנשי ספרטק לקבוצות קטנות והתרכזו ביערות שבאזור ויטבסק. הנפגעים העיקריים במצוד היו אנשיהם של שני מחנות המשפחה של היהודים⁵⁸¹ – קצתם נתפסו ונרצחו וקצתם הצליחו להתחמק ולהינצל ושוטטו ביער בחיפוש אחר מזון. ווליאק, שנשאר ביערות קוזיאן לאחר שאנשי ספרטק עזבו, ריכז סביבו כ=40 מאנשי מחנות המשפחה ופרטיזנים יהודים אחדים שנותקו מיחידותיהם בזמן המצוד, והודות למנהיגותו ואומץ לבו הצליחו הללו לנדוד מיער ליער ולשרוד עד אביב 1943.⁵⁸² באביב 1943 חזר אוטריאד ספרטק ליערות קוזיאן. מספר אנשיו גדל והוא התארגן לחטיבה. ווליאק, ועמו עוד יהודים, שבו והצטרפו לספרטק, והוא התמנה למפקד מחלקה.

הנתונים על מספרם של היהודים בחטיבת ספרטק אינם אחידים. לפי הערכה עמד מספרם על כ=100 איש שהיו יותר מעשרה אחוזים מן הפרטיזנים בחטיבה.⁵⁸³ יהודים שלא היה להם נשק וכן משפחות ששרדו ביער לאחר המצוד ולאחר החורף ויהודים שהסתתרו אצל איכרים והחליטו להעדיף את היער, שבו והתארגנו במחנות משפחה, שבגדול שבהם היו 400–500 נפשות. פרטיזנים יהודים מיחידות שונות סייעו להם במזון.

למן אביב 1943 החלו להגיע ליערות קוזיאן יהודים שברחו מגטאות סווינציאן וגלובוק. קבוצת המחותרת מגטו סווינציאן, ובה 22 איש, באה בחודש מאי 1943 ליערות קוזיאן והצטרפה לאוטריאד צ'פייב (Chapaev) מחטיבת ורושילוב, שהיו בו כ=60 לוחמים. יומיים לאחר בואם הועמדו חברי הקבוצה במסדר ומפקד האוטריאד הודיע להם שבגלל מחסור בנשק על שבעה מאנשיהם לעזוב את האוטריאד ולהשיג נשק, ולצורך זה הם צוידו ברובה קצוץ קנה (אוטרזנקה).

579 שם, עמ' 164–167.

580 שלום חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 96–97.

581 Gerlach, *Kalkulierte*, p. 900 מצוין שבימים 23–29 בנובמבר 1942 עשו הכוחות הגרמניים מצוד נגד הפרטיזנים במחוז גלובוק. המבצע כונה "נירנברג" ובמהלכו נורו 1,826 יהודים.

582 גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 171–175; Manaenkov, *Partizanskie*, p. 191.

583 גפן שם, עמ' 177–178 כותב שמספר היהודים בחטיבת ספרטק היה 150 איש. מנאנקוב (Manaenkov, *Partizanskie*, p. 192) מצוין שכשהתאחדה החטיבה עם הצבא הסובייטי ב=4 ביולי 1944, עמד מספר הלוחמים בחטיבה על 674 איש, מהם 77 פרטיזנים בני לאומים אחרים, והדעת נותנת שרובם, אם לא כולם, היו יהודים. אם מוסיפים למספר זה את מספרם של הנופלים עד 4 ביולי 1944, סביר להניח שמספרם של היהודים בחטיבה עמד על כ=100 איש.

אנשי סווינציאן הרגישו עלבון ועוול צורב, אבל היה עליהם לציית לפקודה. שבעת הצעירים לא שבו לציפייב, אלא הצטרפו כעבור שבועות אחדים ליחידת וילניוס של החטיבה הליטאית ז'לגיריס.⁵⁸⁴

בספטמבר 1943 עשו הכוחות הגרמניים מצוד גדול שני, ומפקדי הפרטיזנים החליטו לפצל את יחידותיהם לקבוצות קטנות ולהסתגן דרך קווי הגרמנים ליערות באזוריה המזרחיים יותר של ביילורוסיה. מחנות המשפחה היהודיים הונחו לנפשם. ביזמתם של אחדים מאנשי קוזיאן שהיו במחנה והכירו את היער, הצליחו כ-300 מאנשי מחנה המשפחה הגדול למצוא מקלט באי קטן שהיה חבוי בתוך הביצות וניצלו. יהודים רבים נספו במצוד זה שנמשך כארבעה שבועות. כששבו יחידות הפרטיזנים ליערות קוזיאן לאחר המצוד, נשמעו כמה האשמות כלפי יהודים שנתפסו בעת המצוד, כי גילו את מקומם של בסיסי הפרטיזנים. הבסיסים אמנם היו ריקים מיושביהם, אבל האשמות אלו רק הגבירו את האיבה כלפי היהודים.⁵⁸⁵

אחד הביטויים האנטישמיים בהתנהגותם של הפרטיזנים כלפי היהודים היה יחסם השלילי למחנות המשפחה, שבאנשיהם הם ראו "אוכלי לחם חינם". ביזמתו של לייב ווליאק מחטיבת ספרטק, הוסבו מחנות אלו לגוף המסייע לפרטיזנים, לאחר שהוקמו בהם תחנת קמח, מאפייה, מתפרה וסנדלרייה ששירתו את יחידות הפרטיזנים. בתמורה לשירותים אלו סיפקו להם הפרטיזנים מזון והיחס אליהם השתנה לטובה. עם זאת, למרות תפקידם זה לא הוכר מעמדם של מחנות המשפחה ביערות קוזיאן כחלק מתנועת הפרטיזנים הסובייטית.⁵⁸⁶ לייב ווליאק, הפרטיזן היהודי המצטיין ביותר ביערות קוזיאן, נפל בקרב עם כוחות של הגרמנים בחורף 1943/44.

יערות נְרוץ שנקראו על שם האגם הגדול נְרוץ, שכנו מצפון לעיר המחוז וילייקה, וכ-50 ק"מ מדרום ליערות קוזיאן. באזור נרוץ היו עיירות רבות, ובהן פוסטב, סוויר, מיאדל (Miadel), אושמיאנה, סמורגון (Smorgony), וילייקה וקורניץ, שבכל אחת מהן התגוררו כמה מאות עד כמה אלפים של יהודים. במהלך אקציות ההשמדה שהתחוללו באזור בקיץ 1942 ברחו מאות רבות מהם ליערות נרוץ. הצעירים, שהיו מצוידים במקצת כלי נשק, חיפשו קשר עם הפרטיזנים, והמשפחות התארגנו שם במחנות משפחה. עם זאת באותה העת – ועד סתיו 1942 – עדיין לא היו פרטיזנים מן התנועה הסובייטית המאורגנת ביערות נְרוץ. ו"ו קרפוב (Karpov), סגן מפקד יחידת מודיעין וקשר (Razvedivatelno-Sviaznaia Gruppy), תיאר את מצבם של היהודים ביערות בדוח ששיגר ב-17 בנובמבר 1942 לקלימוב, מזכיר הוועד המחוזי, שבאותה העת עדיין שהה ביערות שבאזור ויטבסק.

⁵⁸⁴ שמעון קאנץ, (עורך), ספר זכרון לשווינציאן, תל אביב, 1965, עמ' 1727–1728, עדותו של מאטע=השל בושקאניעץ, שהיה אחד משבעת האנשים שנצטוו לעזוב ולהשיג נשק.

⁵⁸⁵ שם, עמ' 186–187: 191–192; Smuschkowitz et al., *From Victims to Victors*, Toronto, 1992 pp.

⁵⁸⁶ Smuschkowitz et al., *ibid.*, p. 159; גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 188–189.

בדוח, שעסק במצבה של האוכלוסייה המקומית ובפעילותם של הפרטיזנים במחוז וילייקה, נכתבו על היהודים הדברים האלה:

האוכלוסייה היהודית מאוימת בטרור. היא מסתופפת בלא נשק בצל היערות, מקבצת את מזונה ואת לבושה מן האיכרים המקומיים, לעתים גם בשימוש בכוח. ב[מקום לא ברור] נמצאת קבוצה ובה 300 יהודים; בקרסנוגו (Krasnogo) – 250; באזור ינשיי (Ianshei) – 68; בִּצְ'רְנָה (Zacherna) – 87, וכו'. לפעמים מצטרפים אליהם חיילים שברחו מן השבי ואז הם יוצאים, כפי שקוראים לזה, ל"פעולות כלכליות", שבהן הם נוטלים מן התושבים הספקה מסוגים שונים. האוטריאדים הפרטיזניים לא עוזרים להם והם מקבלים צעירים יהודים לשורותיהם בלי רצון. היו מקרים שפרטיזנים מן האוטריאד של בוגטירייב (Bogatirev) נטלו [מיהודים] שבאו אליהם את נשקם ושלחו אותם חזרה. האנטישמיות בסביבה הפרטיזנית חזקה למדי. יזמה חיובית בעניין הסיוע לאוכלוסייה היהודית נקט טימצ'וק (Timchuk), הקומיסר של אוטריאד מסטיטל (הנוקס), שארגן ביער מלינובסקי (Malinovski) בית מלאכה לבורסקאות, שבו עובדים יהודים שנמלטו מן הגטו. הנוער היהודי והגברים מראים רצון להצטרף לאוטריאדים פרטיזניים, אבל הלך הרוח הבסיסי שלהם מראה על רצון לחצות את החזית.⁵⁸⁷

היהודים שביקשו לחצות את החזית ולעבור אל העורף הסובייטי, כפי שצוין בדוח, יכלו לעשות זאת בחודשי האביב עד הסתיו של שנת 1942 דרך פרצה בחזית הגרמנית באזור ויטבסק, שנקראה "שערי סוֹרְז'י" ("סוֹרְז'יסקיה וורוטה", Surazhskie Vorota). מאות יהודים ניצולי גטאות קורניץ ויהודים מעיירות אחרות באזור הועברו מזרחה לכיוון פולוצק בידי פרטיזנים סובייטים, כשהם מדלגים בלילות מאזור יערות אחד למשנהו. קצתם הצליחו לעבור מאות קילומטרים, ובהגיעם לאזור ויטבסק חצו את החזית, ואחרים נתקלו במארבים שהציבו הגרמנים בדרך ונהרגו, או נאלצו לחזור ליערות שמהם יצאו. אחד מיוזמי העברתם של היהודים דרך החזית, היה, כאמור, איוון טימצ'וק, שלפני המלחמה היה פעיל קומוניסטי בעיירה קורניץ והכיר רבים מן היהודים שפגש ביערות. וכך סיפר בעדותו זלמן גורביץ:

לפושצה [ליערות] הגיע האוטריאד הפרטיזני מסטיטל... ומיד נתקלתי באדם מוכר לי. אדם זה היה הקומיסר של האוטריאד מסטיטל, טימצ'וק שמו... הוא אמר לי, אנו ממילא

⁵⁸⁷ Garf, Fond 69, Opis 1, Delo 1067, pp. 241–242. אחר כך התמנה הקומיסר של מסטיטל, איוון מטוויץ' טימצ'וק, למפקד חטיבת פרטיזנים זכה לתואר "גיבור ברית-המועצות". משה קלכיים, בקומה זקופה, עמ' 155–156, עדות על יחסו של טימצ'וק ליהודים.

מתכוונים לשלוח את יהודי הפושצה מזרחה, מעבר לקווי החזית, לפנים ברית=המועצות, דרך "שערי סוראזי"... הוא סיפר ששתי קבוצות כבר עברו את קווי החזית... השמועה על יציאה מהפושצה עשתה לה כנפיים, ויהודים רבים התחילו להתכונן להליכה ל"ווסטוק" (מזרחה)... הקומיסר אסף את רוב היוצאים, נאם בפניהם ותיאר את הקשיים העומדים לפני ההולכים, שההליכה תהיה בדרכים צדדיות, דרך שדות ויערות ורק במשך הלילה... באמצע נובמבר 1942... התאספו כ=300 איש מרחבי הפושצה, כ=200 מהם יהודי קורניץ, והשאר מנייקה, קריוויץ, מולודצ'ינו, ויליקה, מיאדל וקובילניק. את כל השיירה ליוו שלושה פרטיזנים... עם רדת הערב החלה ההליכה. בהתחלה היה הכול בסדר. אבל הורים לילדים קטנים וכן המבוגרים סבלו מאוד. לאט-לאט גדל המרחק בין קבוצה לקבוצה... 300 אנשים התפזרו לאורך קילומטר... הילדים בוכים, ההורים משתיקים אותם. פתאום נפתחה עלינו אש רובים ומכונות ירייה... האנשים התפזרו על פני השטח. אין קבוצות אין יותר פרטיזנים... טיכסנו עצה, איך לחזור לפושצה... הקבוצה הראשונה [ובה כ=50 איש] הצליחה לעבור את הדרך ל"ווסטוק"... מ"יציאת ווסטוק" חזרתי במצב רוח איום... אוטריאד מסיטל עזב את הפושצה... היהודים נמצאים ביער העבות, קרועים, בלואים, בלי גג מעל לראשם, החורף מתקרב.⁵⁸⁸

עם זאת היו קבוצות שהצליחו לחצות את החזית. יעקב סגלצ'יק מסר בעדותו כי ב=12 בספטמבר 1942 יצאו 70 יהודים, רובם אנשי דולהינוב, מיערות שבאזור נְרוֹץ, ובתחילת נובמבר 1942, אחרי כחודשיים של הליכה, חצו את החזית בעזרת פרטיזנים. בדרך זו חצו עוד קבוצות את החזית.⁵⁸⁹ אין נתונים על מספר היהודים שהצליחו לחצות את החזית, אבל אפשר להעריכו כ=1,000–1,500 איש.⁵⁹⁰ למספר זה יש להוסיף את מי שמתו בדרך, אם מכדורי האויב ואם מחמת הקשיים הפיסיים, ומספרם עמד בוודאי על כמה מאות איש.

פעולות אלו של הצלת יהודים והעברתם דרך החזית בידי פרטיזנים סובייטים נעשו באזור אחד בלבד – ביערות נרוץ – ביזמתם של פרטיזנים מקומיים כמו הקומיסר טימצ'וק, שהאוטריאד שלו השתמש במעבר של שערי סוֹרְז' לצרכיו הפרטיזניים וניצל זאת גם כדי להעביר יהודים. מן

⁵⁸⁸ קלכהיים, שם, עמ' 155–159.

⁵⁸⁹ עדותו של יעקב סגלצ'יק, איו"ש, O-1628/63; עדותו של אברהם קלורין, איו"ש, ק-3185/265; אהרן מאירוביץ (עורך), ספר מגילת קורניץ – עיירה בחייה ובמותה, תל אביב 1956, עמ' 144, 201, 258–260, 292, עדויות של אנשים שחצו את החזית בסיוע פרטיזנים, דרך שערי סוֹרְז'.

⁵⁹⁰ בידיעה ממוסקווה שהתפרסמה בעיתון דבר בתל אביב ב=27 בינואר 1943, נכתב כי יחידה פרטיזנית שהעבירה כ=1,500 יהודים דרך החזית, צוינה לשבח.

העובדה שפעולות שכאלה לא נעשו באזורים אחרים, כמו אזור מינסק, שהיה קרוב יותר לשערי סורז', אפשר ללמוד שלא ניתנה הוראה ממוסקבה להציל יהודים, אלא זו הייתה יזמה מקומית שננקטה מטעמים הומניטריים או מנימוקים אחרים.⁵⁹¹

עם זאת גם ביערות נְרוץ סבלו היהודים במשך חודשים רבים מהתעללותן של חבורות "פראיות". וכך כתב מאיר חדש על אירוע שהתרחש בהיותו באחד ממחנות המשפחה באביב-קיץ 1943: "יום אחד הגיעה אלינו קבוצת פרטיזנים שהיו שייכים ליחידתו של המאיור [רב סרן] צ'רקאסוב המורכבת כולה משבויים לשעבר. הללו התנפלו עלינו, לקחו את נשקנו והפשיטו את בגדינו. ניסיונו להתגונן נכשל. הם היו רבים ומזוינים היטב ואיימו להרגנו".⁵⁹²

המפנה ההדרגתי לטובה במצבם של היהודים ביערות נְרוץ החל בחודשי הקיץ של 1943, כשביערות החלו מתבססות יחידות מן התנועה הפרטיזנית הסובייטית המאורגנת. חטיבת וורושילוב, בפיקודו של מרקוב, הייתה הראשונה שהתמקמה ביערות נְרוץ, כשיחידותיה החלו לפעול שם כבר בשלהי 1942–תחילת 1943, ועד מהרה היו יערות אלו לבסיסה המרכזי. במהלך שנת 1943 התמקמו ביערות נְרוץ עוד יחידות פרטיזנים, בהן החטיבה על שם דובְטור והחטיבה הליטאית ז'לגיריס, על מקצת יחידותיה, ועשרות צעירים יהודים מעיירות האזור ואף ממקומות מרוחקים יותר, שבאו ליערות ובידיהם נשק, השתלבו בהן. המפנה החשוב בקשר הפרטיזני - היהודי התחולל כשבאו ליערות נְרוץ אנשי המחותרת היהודית פפא"ו מגטו וילנה. הקשר בין מרקוב ובין פפא"ו נוצר על ידי חברי המחותרת מסווינציאן שהצטרפו לחטיבתו. הם פנו למרקוב וסיפרו לו על המחותרת בגטו והציעו כי יצאו לגטו וילנה, ויביאו משם לוחמים לחטיבתו. מרקוב קיבל את הצעתם, ובתחילת יוני 1943 אכן באו שליחים אלו לוויילנה, אבל פפא"ו, שדגל באידיאולוגיית המרד בגטו, סירב לשלוח את חבריו ליער. למרות זאת הוציאו השליחים מסווינציאן מן הגטו אל יערות נְרוץ קבוצה של 25 צעירים, בני עירם ובני עיירות אחרות שהיו בגטו. במחצית השנייה של יולי 1943, ימים אחדים לאחר פרשת ויטנברג, שבו הצעירים מסווינציאן אל הגטו בשליחות נוספת מטעם מרקוב, והפעם החליט מטה פפא"ו לשלוח אל היער קבוצה ובה 22 מחברי הארגון, בפיקודו של יוסף גלזמן. ב-24 ביולי 1943 עזבה הקבוצה את הגטו בלוויית מורה דרך, ובדרכה לנְרוץ עברה דרך מחנה עבודה בווייליקה החדשה, ושם הצטרפו אליה עוד 14 אנשים. בהמשך דרכה עלתה הקבוצה המורחבת על מארב של הגרמנים, ובשל היעדר ניסיון קרבי נהרגו תשעה מחבריה והשאר התפזרו, אבל גלזמן הצליח לרכז 13

⁵⁹¹ שלום חולבסקי, מחותרת ופרטיזנים מגטו קוריניץ, ילקוט מורשת נ"ט (59), אפריל 1995, עמ' 70 כותב כי מפקד אוטריאד מסטיטל, פלוריאן סוקולוב, "פנה אל היהודים בהצעה לחצות את החזית אל העורף הסובייטי, בתנאי שימסרו לו את זהבם. הוא אסף מידי יהודים זהב, תכשיטים והועיד שני פרטיזנים רוסים ללוותם". שמו הפרטי של סוקולוב אינו פלוריאן אלא אנטולי פיודורוביץ', והוא פיקד על מסטיטל מספטמבר 1942 עד ספטמבר 1943.

⁵⁹² קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 226–227.

מאנשי קבוצתו ולהובילם לנרוץ. לאחר האקציה של 1–4 בספטמבר 1943 באו ליערות נרוץ חמש קבוצות מאורגנות ובהן כ=150 חברי פפא"ו ועוד שלוש קבוצות שלא מחברי המחותרת. ביערות נרוץ התרכזו 250–300 צעירים מגטו וילנה, רובם אנשי המחותרת מן הגטו.⁵⁹³

המשך הקשר עם וילנה ועם פפא"ו היה חשוב למרקוב לא רק כדי לצרף עוד לוחמים ליחידתו, אלא גם כדי ליצור קשר באמצעות פפא"ו עם קבוצת המחותרת הקומוניסטית= הפולנית "האיגוד למאבק פעיל" בוילנה. בעקבות גילוי קברי ההמונים של קצינים פולנים באזור קטין ליד סמולנסק וניתוק היחסים הדיפלומטיים בין ברית=המועצות ובין הממשלה הפולנית הגולה בלונדון ב=25 באפריל 1943 וברקע חילוקי דעות על הגבולות העתידיים בין שתי המדינות, ניתנו ממוסקבה הוראות לפרטיזנים הסובייטים להיאבק במחותרת הפולנית ובניצני הפרטיזנים הפולנים "ארמייה קרובה" שפעלו באזורי מערב ביילורוסיה.⁵⁹⁴ במסגרת מדיניות זו הייתה מגמה לנצל גופים פולניים פרו קומוניסטיים במאבק זה, ומשום כך נודעה חשיבות לקשר עם האיגוד למאבק פעיל הקומוניסטיהפולני שבוילנה. בדוח ששיגר מרקוב למטה הפרטיזנים הסובייטים ולאנשי המודיעין הצבאי הסובייטי ב=4 באוגוסט 1943, נכתב כך:

בוילנה יש מרכז פולני אנטי סובייטי המפעיל ארגונים לאומניים פולניים... כדי להקים ממשל פולני באזור עם נסיגתו של הצבא הגרמני... על יסוד הנחיותיכם, אנו נוקטים את כל האמצעים [נגדם]. מלבד זאת יצרתי קשר עם ארגון קומוניסטי בוילנה שהתארגן על בסיס עקרונות המפלגה הקומוניסטית המערב ביילורוסית... רוב החברים בו הם רוסים, פולנים ויהודים, ויש גם ליטאים... אני מציע לארגן מקרב הפולנים "איגוד פולני למאבק בכובש", שאנשיו יהיו מהימנים וישמשו משקל נגד ללאומנים הפולנים, וכך נוכל למשוך לצדנו את המוני העם הפולני ולשבש את פעילותם של ארגונים פולניים אנטי סובייטיים.⁵⁹⁵

אנשי פפא"ו, שרובם המכריע השתייכו בעבר לתנועות יהודיות לאומיות, כגון הבונד ותנועות ציוניות אחרות, ראו את עצמם בבואם ליער, הן מן הבחינה הארגונית והן מן הבחינה האידיאולוגית, ממשיכים את לחימתם בתור יחידה יהודית נפרדת, הפועלת במסגרת תנועת הפרטיזנים הסובייטית. היו גם צעירים יהודים רבים ביחידות פרטיזנים סובייטיות שמסיבות לאומיות וכן בגלל

⁵⁹³ על ארגון פפא"ו ראה פרק חמישי, תת פרק ב. ארד, וילנה היהודית, עמ' 309, 317–319, 335–336; קלכהיים, בקומה זקופה, עמ' 177–178, 187–189. הצעירים מסווינצ'אן שבאו לגטו וילנה בשליחות מרקוב ושימשו מורי דרך ליוצאים היו משה שוֹטן, ישיקה גרטמן, אלכסנדר בוגן, משה-יודקה רודניצקי ואחרים.

⁵⁹⁴ Boradyn, *Niemien Rzeka Niezgody*, pp. 90–92, 100–102

⁵⁹⁵ *Ibid.*, p. 291

האנטישמיות שבה נתקלו רצו בהקמתה של יחידה יהודית נפרדת.⁵⁹⁶ בבואו ליער פנה גלזמן למרקוב והציע לו להקים במסגרת חטיבת וורושילוב אוטריאד יהודי שיקלוט את היהודים ביער שלא השתייכו למסגרת פרטיזנית כלשהי ואת שאר אנשי פפא"ו שיגיעו אל היער מווילנה.

על פי המבנה הארגוני של תנועת הפרטיזנים הסובייטית נכללה וילנה, שהייתה חלק מליטא, בתחום אחריותה הכוללת של תנועת הפרטיזנים הליטאית, וגם ארגוני המחותרת שפעלו שם ואנשי המחותרת שיצאו אל היערות היו חלק ממסגרת זו. לאחר פנייתו של גלזמן בא מרקוב בדברים עם זימנס מן החטיבה הליטאית זילגיריס, שהיה מופקד על אזור וילנה ומפקדתו שכנה ביערות נרוץ, וזה ניאות להקים יחידה יהודית. הדעת נותנת שמרקוב וזימנס אישרו את הקמתה של יחידה יהודית גם משום שציפו ממנה לקלוט את כל אותם יהודים ששהו ביער ולא השתייכו ליחידות אחרות. יהודים אלו היו מטרד וגם העמידו בעיה אנושית, שהפיקוד הפרטיזני שייצג את הממשל הסובייטי לא יכול להתעלם ממנה לחלוטין.

האוטריאד היהודי, שכונה מֶסט (Mest – נקמה), הוקם בתחילת אוגוסט 1943 במסגרת חטיבתו של מרקוב. למפקדו מונה בוטינס (Butinas), יהודי, תושב ליטא שהיה איש החטיבה הליטאית שהוצנח מברית=המועצות, ושמו האמיתי היה זרח רגובסקי, וגלזמן התמנה לראש המטה. עם הקמתו היו באוטריאד מסט 70 לוחמים. לאחר הצטרפותם של חברי פפא"ו ולאחר בואם של חברי קבוצת המאבק של יחיאל, שיצאו מווילנה בימים 8–13 בספטמבר 1943 וצירופם של יהודים שהיו ביער, גדל האוטריאד ומספר אנשיו עמד על כ=250 איש. לרבים מהם לא היה נשק ואף לא ניתן לאוטריאד היהודי הנשק שהובטח לו, וכמו כן היו באוטריאד נשים רבות. בתוך שבועות אחדים הוחלף המפקד בוטינס, ומרקוב מינה במקומו את בומקה בויארסקי, צעיר יהודי מזנייפרופטרובסק שהצטיין כלוחם. אנשי מסט השתתפו במבצעים אחדים של חטיבת וורושילוב, בהם ההתקפה על העיירה מיאדל וכן מבצעים אחרים. במבצעים אלו נפל לידי החטיבה נשק רב, אבל אנשי מסט לא זכו ליהנות ממנו.⁵⁹⁷

למטה מסט הגיעו ידיעות בדבר הכוונה לפרק את היחידה היהודית, שמאחוריה עמד קלימוב, מזכיר הוועד המחוזי שבא באותה העת ליערות נרוץ. לגלזמן נודע כי זימנס עומד לעבור ליערות רודניקי וכי חברי פפא"ו שעדיין נותרו בווילנה נצטוו לעבור לשם, והציע אפוא לזימנס להעביר לרודניקי קבוצת חלוץ מאנשי מסט כדי שיכינו שם את הבסיס. בהצעה זו ביקש גלזמן להציל

⁵⁹⁶ קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 229 כתבה: "בשיחות בין פרטיזנים, בפגישות מקריות, צמח הרעיון של היחידה היהודית והיה לשאיפת רבים. עם בואם של לוחמי פפא"ו מווילנה, עם יוסף גלזמן בראש, היה קיים כבר גרעין שעשוי היה לקחת על עצמו משימה זו... גלזמן אשר נשא עמו את רעיון היחידה היהודית עוד מימי הגטו וראה עצמו כשליח פפא"ו, הדוגל בייחוד הלחימה היהודית בגטו וביער, התחיל עם בואו לפעול להגשמת הרעיון".

⁵⁹⁷ שם, עמ' 229–230; קלכהיים, בקומה זקופה, עמ' 18–19, 189; ארד, וילנה היהודית, עמ' 356–357; חיים לזר, חורבן ומרד, תל אביב 1950, עמ' 213–214 (להלן לזר, חורבן ומרד). בומקה בויארסקי נפל בקרב בתחילת 1944.

את מסט מפירוק ולהעבירו לפיקוד החטיבה הליטאית וכן להביא לריכוזם של כל אנשי פפא"ו ביערות רודניקי. זימנס דחה הצעה זו, וגלזמן, שמעמדו כראש מטה מסט התערער לאחר מינויו של בומקה בויארסקי למפקד האוטריאד, עבר עם כ-20 חברי פפא"ו לחטיבה הליטאית ז'לגיריס שבסיסה הוסיף להיות ביערות נרוץ.⁵⁹⁸

אוטריאד מסט התקיים כשבעה שבועות בלבד. ב-23 בספטמבר 1943 באו לבסיסו של האוטריאד מרקוב וקלימוב וציוו על אנשיו להתייצב במסדר. לידם התייצב במסדר האוטריאד הפרטיזני קומסומוולסקי. בנאומים שנשאו לפני האנשים שעמדו במסדר, הודיעו מרקוב וקלימוב על פירוקו של מסט ועל שילובם של אנשי האוטריאד שהיה בידיהם נשק באוטריאד קומסומוולסקי, בפיקודו של סאולוויץ. ממקצת אנשי מסט שלא ישולבו בקומסומוולסקי, תורכב "יחידת תחזוקה" (פרואיזבודסוונאיה גרופה, Proizvodstvennaia Gruppy) של בעלי מקצוע שיספקו שירותים לאוטריאדים הפרטיזניים. ליחידה זו הוקצו כלי נשק אחדים. על גורלם של שאר אנשי מסט – שהיו הרוב הגדול – לא נאמר דבר. ברור היה שמניחים אותם לגורלם ביער – בלי נשק ובלי כל מסגרת ארגונית.⁵⁹⁹ וכך כתב על כך משה קלכהיים, שנכח באותו מעמד:

מארקוב (או קלימוב, אינני זוכר בדיוק) הודיע שהמטה העליון של תנועת הפרטיזנים החליט לפרק את האוטריאד היהודי "נקמה" [מסט], כי אין מקום בפרטיזנקה הסובייטית ליחידה לאומית יהודית נפרדת, והיהודים חייבים להיקלט ביחידות פרטיזניות לפי הלאומים המוכרים בברית=המועצות, כגון ביילורוסים, ליטאים, אוקראינים וכדומה. הודעה זו היכתה אותנו בתדהמה גדולה. לא היינו מסוגלים לקלוט שהאוטריאד היהודי יפורק על פי הוראה מלמעלה. ואולם הרע מכול עוד היה לפנינו, כאשר וולודקה [סאולוויץ] הפריד בין הפרטיזנים היהודים והלא-יהודים, והוא ועוזריו פירקו את הפרטיזנים היהודים מנשקם ומסרום לפרטיזנים הגויים, אשר כמונו הגיעו ליערות רק עכשיו, מעיירות הסמוכות... יתר על כן, וולודקה "הזמין" לזיימלנקה שלו את הפרטיזנים היהודים אחד-אחד והכריח אותם בכוח להסיר מעל ידיהם את השעונים וטבעות הזהב וכן מעילי עור ופרווה, בטענה שכל זה דרוש למאמץ המלחמתי של תנועת הפרטיזנים. למחרת ראינו את אנשי המטה ופרטיזנים סובייטים עונדים את השעונים והטבעות, ולבושים במעילי העור והפרווה שהחרימו מהיהודים.⁶⁰⁰

תנועת הפרטיזנים הסובייטית היתה מאורגנת על בסיס הרפובליקות הסובייטיות: ביילורוסית, אוקראינית, ליטאית וכו', שהיו תחת כיבוש גרמני. על בסיס ארגוני זה, תאם הטיעון

598 ארד, שם, עמ' 357.

599 קלכהיים, בקומה זקופה, עמ' 19–20, 191–192; שוטאן, געטא, עמ' 188–189.

600 קלכהיים, שם, עמ' 70–71.

שאינן מקום ליחידה יהודית נפרדת את תפיסתו של הפיקוד הפרטיזני הסובייטי. גם נקיטתן של פעולות החרמה "כלכליות" בכפרים בידי קבוצות של פרטיזנים על טהרת היהודים, יצרה את הרושם בקרב האוכלוסייה המקומית שרוב אנשי תנועת הפרטיזנים וכן מפקדיה הם יהודים, כפי שטענה התעמולה הגרמנית. נימוקים אלה והעובדה שמרבית אנשי מסט נעדרו הכשרה צבאית קודמת, להבדיל מיחידות אחרות שבהן היו שבויי מלחמה רבים בעלי הכשרה צבאית, הצדיקו אולי את פירוקו של מסט. לפיקוד הפרטיזני ודאי היה גם ידוע שרבים מאנשי מסט, ובכללם המפקדים, הם ציונים ובונדאים, שהקומוניסטים ראו בהם אויבים, והדעת נותנת שזה היה אחד הנימוקים לפירוקו של האוטריאד.

אופן פירוקו של האוטריאד היהודי היה מעליב ופגע באנשים שפעלו שנים במחתרת ושבוו ליערות בשאיפה להילחם. אבל חמורה מכול הייתה התוצאה – הנחתם של האנשים ביער בלי נשק ובלי מסגרת ארגונית דנה אותם לרעב ועשתה את חייהם הפקר בכל מצוד שעשו הגרמנים ביער. ואכן רבים מהם נספו במצוד שהתחיל ביערות נְרוץ ונמשך ביערות קְזיאן בסוף ספטמבר 1943.⁶⁰¹

הפיקוד הפרטיזני ביערות נְרוץ גילה את ההכנות למצוד הגרמני ופקד על האוטריאדים לעבור צפונה, ליערות קְזיאן, ומזרחה, ליערות באזור דוקשיץ ולְפֶל (Lepel). מקצת כוחות הפרטיזנים, שלא הצליחו לצאת מן היער קודם שהגרמנים סגרו עליו, פיצלו את יחידותיהם לקבוצות קטנות שנצטוו להסתכן דרך טבעת הכיתור או לפרוץ אותה. כ-200 מאנשי מסט המפורק, ובהם אנשי יחידת התחזוקה, התרכזו ליד אוטריאד קומסומולסקי וביקשו ממפקדו סאולוויץ' שיטול אותם אתו, אבל הלה סירב ואף ציווה לירות יריות הזהרה לעבר מקצת האנשים שניסו ללכת בעקבות האוטריאד. בהמשך דרכו התפצל אוטריאד קומסומולסקי לקבוצות קטנות, ובעת ההתפצלות הופרדו היהודים מיתר הקבוצות והונחו לנפשם. היהודים שנותרו ביער נאלצו לחפש מקלט בביצות, ואכן קצתם הצליחו להינצל אבל האחרים – 100–200 לפי הערכה – נהרגו במצוד. זימנס ציווה על גלזמן, ועמו 35 פרטיזנים יהודים, לעבור ליערות קְזיאן, ששם עדיין היו מקצת אנשי החטיבה הליטאית. ב-8 באוקטובר 1943 כיתר כוח גרמני את אנשי יחידתו של גלזמן בהיותם בדרך, וכולם, פרט לצעירה אחת, נהרגו בקרב.⁶⁰²

לאחר גמר המצוד במחצית השנייה של אוקטובר 1943 חזרה חטיבת וורושילוב ליערות נְרוץ, והיהודים שנותרו בחיים התארגנו במחנות משפחה אחדים. מפנה לטובה במצבם חל בחורף 1943/44, כשהפיקוח של מפקדות הפרטיזנים על היחידות השונות התהדק והמשמעת התחזקה.

⁶⁰¹ המצוד, שהגרמנים כינו אותו "פריץ" (Fritz), התנהל בימים 24 בספטמבר–10 באוקטובר 1943.
⁶⁰² שוטאן, געטא, עמ' 189–191; קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 239–243; קלכהיים, בקומה זקופה, עמ'

מרקוב שב והקים במסגרת חטיבתו את יחידת התחזוקה, שהיתה מורכבת כולה מיהודים.⁶⁰³ בעקבות הצנחתו של נשק מן העורף הסובייטי התקבלו צעירים יהודים ששהו במחנות משפחה לאוטריאדים הפרטיזניים, ורבים מהם הצטיינו בלחימה. אחד הפרטיזנים הידועים ביערות אלו היה יצחק בלֵט מגלובוק, מפקד הסיור של אוטריאד צפאייב, שנפל בקרב בתחילת 1944 בהתקפה על חיל מצב גרמני. כמו כן מיקשו צעירים יהודים מאוטריאד וילניוס שבחטיבת ז'לגיריס פסי רכבת בקו מסילת הברזל וילנה-דווינסק, והורידו מהם רכבות.⁶⁰⁴

מספרם הכולל של הפרטיזנים שפעלו במסגרת אגד מחוז וילייקה ביערות קזיאן ונְרוץ היה 12,000 איש, ומלבדם היו באזור וילייקה עוד 600 פרטיזנים שפעלו ביחידות שלא היו כפופות לאגד הפרטיזנים של המחוז. מתוך הפרטיזנים שפעלו באגד היו כ-900 בני לאומים אחרים, שהם כשבעה וחצי אחוזים מכלל הפרטיזנים במחוז. ניתן לשער שגם בקרב 600 הפרטיזנים שלא נכללו באגד המחוזי היה אותו שיעור של בני לאומים אחרים – ובסך הכול היו כ-950 בני לאומים אחרים בקרב הפרטיזנים במחוז.⁶⁰⁵ על פי מדגם מינסק, אפשר לקבוע כי מתוכם היו 700–760 יהודים. אם מוסיפים למספר זה את שיעור הנופלים אפשר לאמוד את מספרם של הפרטיזנים היהודים במחוז וילייקה ב-1,100–950 איש. בהתאם לאומדנים מצאו מקלט במחנות המשפחה ביערות שבמחוז וילייקה 1,300–900 יהודים. מספר זה אינו כולל את היהודים שחצו את החזית והגיעו אל העורף הסובייטי. רבים מאנשי מחנות המשפחה נספו בעת הפשיטות והמצודים של הגרמנים, קצתם נפלו קרבן לחבורות "פראיות" ששוטטו ביער ומאות אחדות ניצלו.

ד. יערות רודניקי ויערות נְצ'א

יערות רודניקי, ששכנו במרחק של כ-50 ק"מ מדרום לוויילנה, השתרעו על פני שטח של כ-2,500 קילומטרים רבועים. את היער חצה הכביש הראשי וילנה-גרודנה. במרחק של כ-40 ק"מ, מדרום=מערב ליערות רודניקי ומצפון=מערב ללידא, בגבול ביילורוסיה-ליטא, שכנו יערות נְצ'א, ששטחם היה כשטח יערות רודניקי. האוכלוסייה באזור יערות אלו היתה ברובה ליטאית ופולנית. פעילותם של פרטיזנים סובייטים ביערות רודניקי החלה רק בקיץ 1943, כשקבוצת צנחנים שאורגנה ל"משימות מיוחדות" ("ספץ=גרופה") הקימה את בסיסה באזור. קבוצת החלוץ של הפרטיזנים

⁶⁰³ קלכהיים, שם, עמ' 80, 196, 200. מרקוב הקים לזמן קצר גם יחידה יהודית, בפיקודו של אלכסנדר בוגן, שמשימתה היתה לאבטח קרחת יער שאליה הוצנח נשק מהעורף הסובייטי.

⁶⁰⁴ על יצחק בלֵט ראה קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 249; גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 79–80. שמערקע קאטשערגינסקי, פארטיזאנער גייען, מינכען, 1948, עמ' 16–21, 136–142, (להלן קאטשערגינסקי, פארטיזאנער גייען) כותב על שני צעירים מסווינציאן שהשתייכו לאוטריאד וילניוס: האחד בוריס יוחאי, שהשתתף במיקוש 15 רכבות גרמניות, והאחר יצחק רודניצקי, שהשתתף במיקוש 14 רכבות גרמניות. הסופר קאטשערגינסקי עצמו השתייך לאוטריאד וילניוס ועסק בכתיבת הכרוניקה של האוטריאד ובכתיבת כתבות על פעילותם של אנשי היחידה.

⁶⁰⁵ Manaenkov, *Partizanskie*, pp. 163–219

הסובייטים=הליטאים, שמפקדה היה מריאנס מיצייקה (Mitseika) שכונה "גבריס", באה ליערות רודניקי בתחילת ספטמבר 1943 מיערות נְרוץ, כדי להכין את הבסיס להעברתה של המפקדה הדרומית של הפרטיזנים הסובייטים=הליטאיים בפיקודו של זימנס ליערות אלו.

ראשוני היהודים ברודניקי היו כ=70 חברי ארגון המאבק של יחיאל שבאו לשם מווילנה במחצית הראשונה של ספטמבר 1943 לאחר האקציה שהתחוללה בגטו ב=1-4 בספטמבר. בראש הקבוצה, שרק בידי כשליש מאנשיה היה נשק, עמד נתן רינג, שהיה קצין במשטרת הגטו. את בסיסם הקימו חברי הקבוצה בקרבת הבסיס של קבוצת הצנחנים, אבל בקשתם להצטרף אליהם כקבוצה נענתה בשלילה, בטענה שאין הם יכולים לצרף אליהם גברים ונשים, שלרובם אין נשק. בסוף ספטמבר 1943 הגיעו לרודניקי 70-80 אנשי פפא"ו שעזבו את הגטו ביום חיסולו, ב=23 בספטמבר. הקבוצה, שבראשה עמדו אבא קובנר וחיינה בורובסקה, שהייתה פעילה קומוניסטית, התמקמה בבסיס שהקימו חברי ארגון המאבק של יחיאל, ומספר חברי שתי הקבוצות יחד עמד על כ=150 אנשים. קובנר ובורובסקה פנו לגבריס והציעו לו להקים יחידה יהודית שתהיה כפופה לתנועת הפרטיזנים הסובייטית=הליטאית. גבריס קיבל את היחידה היהודית תחת פיקודו, אבל דחה את ההכרעה בעניין קיומה של יחידה יהודית עד בואו של זימנס לרודניקי. הוא מינה את קובנר למפקד המחנה היהודי ואת בורובסקה – לקומיסרית פוליטית, במקומם של נתן רינג וחבריו. על רקע חילופי גברי אלו גבר המתח במחנה היהודי, שמקורו היה עוד בניגודים בגטו בין אנשי פפא"ו לארגון המאבק של יחיאל.⁶⁰⁶ גם העובדה שנתן רינג היה בעבר איש בית"ר וקצין משטרה בגטו, השפיעה בוודאי על החלטתו של גבריס. המפקדים החדשים העבירו את המחנה אל עומק היער, על אי קטן בשטח הביצות. בחודש אוקטובר באו ממחנה קייליס וממחנות אחרים בוילנה עוד קבוצות שלוו במורי דרך שנשלחו מן היער, ומספר אנשי המחנה היהודי עמד על 350 איש.

כדי לייעל את הפיקוד והשליטה, פוצל המחנה היהודי לארבעה אוטריאדים: מסט, בפיקודו של אבא קובנר; זָה פובֶידו (Za Pobedu – "לניצחון") בפיקודו של שמואל קפלינסקי; סמרט פשיסמו (Smert Fashismu – "מוות לפשיזם") בפיקודו של יעקב פְרוּור; ובורבה (Borba – "מאבק") בפיקודו של אהרון אהרונוביץ. בעקבות גידול מספר האנשים נוצרו בעיות קשות של הספקת מזון והיה צורך להקצות כוחות גדולים לפעולות "כלכליות", שהיו קשות ומסוכנות יותר מבאזורים אחרים, שכן פעילותם של פרטיזנים באזור עדיין הייתה בחיתוליה, והממשל הגרמני שלט שליטה מלאה על כל המרחב; את היער חצו דרכי תחבורה שאִפשרו תנועה צבאית גרמנית מהירה; והאוכלוסייה הליטאית והפולנית באזור עיינה את הסובייטים והייתה אנטישמית ברובה. כשהתגברה פעילות הפרטיזנים אורגנה במקצת הכפרים "הגנה עצמית" של התושבים שהגרמנים

⁶⁰⁶ קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 208-209.

ציידו אותם בנשק כדי שיגנו על כפריהם מפני הפרטיזנים. ראשוני ההרוגים באוטריאדים היהודיים נפלו בפעולות "כלכליות". האוטריאדים היהודיים החלו להתגבש ולצבור ניסיון קרבי וביצעו פעולות חבלה בכבישים, בגשרים ובעמודי חשמל וטלפון, וכן החרימו נשק בכפרים. כמו כן בוצעו פעולות נקם במשתפי פעולה מקומיים שהשתתפו ברצח יהודים.⁶⁰⁷

עם בואו לרודניקי באמצע אוקטובר 1943, נטל זימנס את הפיקוד על כל היחידות הכפופות לתנועת הפרטיזנים הסובייטית=הליטאית בדרום ליטא. אחת ההוראות הראשונות שנתן ציוותה לחדול להוציא מווילנה אל היער קבוצות יהודים נוספות, הבאות אל היער בלא נשק. זו הייתה מכה קשה לפעולות הצלת היהודים והגדלת הכוח היהודי ברודניקי. זימנס לא נימק את ההוראה, אבל סביר להניח שהיו לה כמה נימוקים: מנימוקים לאומיים=ליטאיים, ביקשה תנועת הפרטיזנים הסובייטית=הליטאית למנוע מצב שבו יהיו רוב הלוחמים בשורותיה יהודים. מספרם של הליטאים מקרב האוכלוסייה המקומית שהצטרפו אליה היה קטן ביותר באותה העת, וגידול מספרם של היהודים בשורות הפרטיזנים וזיהוי תנועה זו עם היהודים, חיזקו את יחסה השלילי של האוכלוסייה המקומית לתנועת הפרטיזנים הסובייטים; הדעת נותנת שגם הקשיים בהשגת מזון וגם עצם הדבר שהאנשים באו אל היער בלי נשק, השפיעו על ההחלטה.⁶⁰⁸ בתחילת נובמבר 1943 עמד המצב ביערות רודניקי להחמיר, כשלאחר כישלון מסעם של אנשי המחתרת מגטו קובנה ליערות אוגוסטובה, אישר זימנס להנהגת המחתרת בגטו להוציא את חבריה ליערות רודניקי. בעקבות אישור זה עמד מספרם של היהודים ברודניקי לגדול במאות אחדות – על כל המשתמע מכך מבחינת הרכבה הלאומי של תנועת הפרטיזנים הסובייטית=הליטאית. על רקע מציאות זו, ומתוך שיקולים להרחבת פעילותם של הפרטיזנים בדרום ליטא, התגבשה אצל זימנס ההחלטה לשלוח את מקצת הגדודים היהודיים שבפיקודו מיערות רודניקי ליערות נְצ'יא.

יהודים יחידים ומשפחות באו ליערות נְצ'יא כבר באביב-קיץ 1942, רובם מגטו רְדון שחוסל במאי 1942 וגם מגטו לידא, מגטו איישישוק, מגטו וורונובה (Voronovo) ומגטאות אחרים. מספרם עמד על 300–350 איש, ורובם התארגנו במחנות משפחה אחדים. במרס 1943 באה ליערות נְצ'יא קבוצה של פרטיזנים סובייטים בראשותו של אנטון סטנקוויץ' (Stankevich), שנטל תחת פיקודו קבוצות אחדות של שבויי מלחמה לשעבר שנאחזו ביער וכן יהודים בעלי נשק והקים את האוטריאד הפרטיזני לנינסקי קומסומול. בקיץ 1943 נוצר קשר בין אנשי קבוצת המאבק של יחיאל שבגטו וילנה ובין לנינסקי קומסומול, ובעקבותיו יצאה מן הגטו אל יערות נְצ'יא ב=24 ביוני 1943 קבוצה של 28 איש. בדרך עלו חברי הקבוצה על מארב גרמני ורובם נהרגו. באוקטובר 1943 עשו כוחות גרמניים

שם, עמ' 253, 256–258; לזר, חורבן ומרד, עמ' 248–255.

607

קורצ'אק, שם, עמ' 252–258; לוין, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 192

608

מצוד גדול ביער ואנשי לנינסקי קומסומול סבלו אבדות וקצתם הצליחו להתחמק ליערות אחרים. רובם המכריע של היהודים במחנות המשפחה נרצחו במצוד זה ובמצודים שקדמו לו, בקיץ 1943.⁶⁰⁹

זימנס הורה לשני האוטריאדים היהודיים, סמרט פשיסמו ובורבה, לעבור לנצי'א ולהקים שם את בסיסם, שכן, כך נאמר להם, כבר פועלים שם בסיסים של פרטיזנים סובייטים. יום היציאה נקבע ל-3 בנובמבר 1943. בשני האוטריאדים שיצאו לנצי'א היו 111 אנשים, כשליש מהם נשים, ורק 13 מן היוצאים היו מצוידים בנשק. למפקד הכוח התמנה ברל שרשנייווסקי, קומוניסט ואיש פפא'יו לשעבר. לאחר מסע של ימים אחדים הגיע הכוח ליעדו, והיחידה היהודית מצאה את עצמה באזור מאוכלס פולנים, שאוכלוסייתו עוינת, בלא מזון, עם נשק מועט ובלי קשר אלחוטי עם החטיבה. הכוח לא מצא שם פרטיזנים סובייטים, שכן הללו עזבו אותו בעת המצוד שנעשה באוקטובר 1943, ובאמצע דצמבר נאלץ הכוח לחזור ליערות רודניקי. תכנית נצי'א הסתיימה אפוא בכישלון. זה לא היה כישלונם של האנשים שיצאו, אלא – כמו המסע לאוגוסטובה – כישלונם של פיקוד הפרטיזנים הליטאים. המשימה הוטלה על כוח לא מאומן שלא היה מצויד בנשק מתאים למשימה זו. גם יחידות פרטיזנים ותיקות ומאומנות, כמו אוטריאד לנינסקי קומסומול, לא יכול להחזיק מעמד ביערות נצי'א בגלל האוכלוסייה העוינת ומצודי הגרמנים, ונאלץ לסגת משם.

כישלון המסע לנצי'א נוצל לפירוק האוטריאדים שהיו על טהרת היהודים. בתחילת 1944 צורפו לשני האוטריאדים ששבו מנצי'א עשרות פרטיזנים לא יהודים ומפקדיהם הוחלפו בליטאים. מפקדי המשנה היו יהודים. בתחילת האביב מונו מפקדים לא יהודים גם לשני האוטריאדים האחרים, מסט וזה פוביידו, במקומם של קובנר ושל קפלינסקי וצורפו אליהם כמה עשרות של פרטיזנים לא יהודים.⁶¹⁰

הפיקוד הפרטיזני התנגד לקיומם של אוטריאדים על טהרת היהודים, וברודניקי, כמו בנרוץ, הם פורקו. זימנס לא פירק אותם בדרך של פיזורם והפקרת מרבית אנשיהם לגורלם ביער, כפי שעשו לגדוד מסט בנרוץ, אלא בהסבתם לאוטריאדים רב לאומיים ובהחלפת מפקדיהם ברוסים ובליטאים. המפקדים החדשים שהתמנו היו בעלי הכשרה וניסיון צבאי עדיפים מהכשרתם ומניסיונם של המפקדים היהודים שהוחלפו; המשמעת הצבאית התחזקה וכשרם הקרבי של האוטריאדים, שרוב לוחמיהם עדיין היו יהודים, עלה וגם כמות נשקם ואיכותו השתפרו, ופעילותם הפרטיזנית התחזקה. לשינוי שחל היו גם תופעות שפגעו במורל של מקצת הלוחמים היהודים: בני זוג שעד אז חיו יחד נאלצו להיפרד, גברים לחוד ונשים לחוד, ולעתים התבטא הדבר בהעברתו של אחד מבני הזוג ליחידה

ליון, שם, עמ' 188; Manaenkov, *Partizanskie*, p. 4; גפן ואחרים, ספר הפרטיזנים, עמ' 115.
גפן ואחרים, שם, עמ' 112, 117–115; קורצ'אק, **להבות באפר**, עמ' 260–262.

609
610

אחרת. גם המשמעת הקפדנית לא הייתה מקובלת על רבים והאנשים נאלצו להסתגל למציאות החדשה.⁶¹¹

קיומן של יחידות פרטיזנים יהודיות ביערות רודניקי עורר התעניינות במטה המרכזי של תנועת הפרטיזנים הסובייטית במוסקבה, שקיבל דיווח על קיומם של מאות פרטיזנים יהודים ברודניקי. ב-16 לאוקטובר 1943 נשלח מכתב "סודי ביותר" ממטה זה למפקד תנועת הפרטיזנים הסובייטית=הליטאית, אנטֶנס סנצ'יקוס (Snechkus), שמטוהו שכן אף הוא בעורף הסובייטי. על המכתב היו חתומים סגן ראש המטה של תנועת הפרטיזנים, קומיסר שירותי הביטחון (Gosbezopasnosti) בלצ'ניקו (Belchenko), וראש מחלקת המודיעין, פולקובניק אניסימוב (Anisimov). וכך נכתב במכתב: "בהתאם לנתונים שבידינו, נמצאים ביער רודניקי (60 ק"מ מצפון=מערב ללידא), כ-300 יהודים שנמלטו מגטו וילנה. קבוצה זו מזוינת ורואה בעצמה אוטריאד פרטיזני יהודי. את נשקם השיגו על ידי קנייתו מן המשטרה. אבקש לבדוק באמצעות הפרטיזנים שלכם את אמיתותה של ידיעה זו ולהודיע לנו על כך".⁶¹² במטה הפרטיזנים הסובייטי=הליטאי ראו בזה נושא דחוף, וכבר למחרת, ב-17 באוקטובר 1943, נשלח מכתב תשובה בחתימתם של סנצ'יקוס ושל ראש מחלקת המודיעין של המטה, פוד=פולקובניק ברנאוסקס (Baranauskas), ובו נכתב כך:

בתשובה למכתבכם... בהתאם לנתונים שבידינו, שעליהם הודענו לכם בדוח המודיעין שלנו מס' 8 מ-24 בספטמבר 1943 ובדוח מס' 11 מ-8 באוקטובר 1943, כ-200 יהודים שברחו מגטו וילנה, ובראשם המטה שלהם, התקשרו עם האוטריאדים הפרטיזניים שלנו, הנמצאים ביער רודניקי. אוטריאד פרטיזני יהודי זה נמצא תחת פיקוד הקבוצה המבצעית שלנו. נמסר לנו שהאוטריאד היהודי הפרטיזני מצויד בנשק דל. אין לנו מידע באיזו דרך הושג נשק זה.⁶¹³

המטה המרכזי של הפרטיזנים הסובייטים לא הסתפק בתשובה זו וביקש עוד נתונים. במכתב שנשלח לסנצ'יקוס ב-3 בנובמבר 1943 נדרש האיש "להטיל על הקבוצה המבצעית הפועלת ביערות רודניקי להשיג ולהעביר נתונים על האוטריאד הפרטיזני היהודי". בעקבות דרישה זו, ואחרי שהתקבלו עוד נתונים ממטוהו של זימנס ברודניקי, נשלח ב-15 בנובמבר 1943 עוד דוח אל המטה המרכזי של תנועת הפרטיזנים הסובייטים ובו עוד נתונים. וכך נכתב בדוח:

בספטמבר 1943 באו מגטו וילנה לקבוצתו של גבריס 100 יהודים, בהם 20 נשים. הם היו מזוינים בנשק קצר טווח. אחריהם באו עוד 97 יהודים. ב-24 בספטמבר חיסלו הגרמנים את

קורצ'אק, שם, עמ' 275–277.

Garf, Fond 69, Opis 1, Delo 757, p. 146

שם, Delo 742, p. 30

611

612

613

הגטו סופית. האנשים שבאו מן הגטו מאורגנים בארבעה אוטריאדים פרטיזניים שבכל אחד מהם 65 איש. ואלו הם שמות המשפחה של מפקדי האוטריאדים: אהרונוביץ', ברנד, קובנר וקפלינסקי; הקומיסרים – יודייטיס ובורובסקה. ב=4 באוקטובר הרסה קבוצה מן האוטריאד היהודי את הקשר הטלפוני=הטלגרפי [עמודים] בקטע של ארבעה ק"מ.⁶¹⁴

מהתכתבות זו ברור שהקבוצה האופרטיבית של גבריס ביערות רודניקי מיהרה לשגר למטה הפרטיזנים הליטאים כבר בסוף ספטמבר ובתחילת אוקטובר 1943 דוח על בואם של יהודים מצוידים בנשק אל היער. מידע זה הועבר למטה המרכזי של תנועת הפרטיזנים הסובייטים בראשותו של פונומרנקו. עוד מידע על היהודים ביער רודניקי התקבל כנראה גם מקבוצת הצנחנים שאליה פנו ראשוני היהודים שבאו לרודניקי. בעקבות מידע זה נשלח המכתב מ=16 באוקטובר שממנו השתמע יחס חשדני כלפי היהודים שנמלטו מווילנה, הבא לידי ביטוי במשפט: "את נשקם השיגו על ידי קנייתו מן המשטרה". כלומר היה (או ייתכן שיש) ליהודים אלו קשר עם המשטרה הגרמנית. במטה הפרטיזנים הליטאים עמדו על חשד זה באשר למקור הנשק ולכן כתבו בתשובתם: "אין לנו מידע באיזו דרך הושג נשק זה [של האוטריאד היהודי]". היה ודאי המשך להתכתבות זו וכן תשדורות באלחוט בנושא זה, אבל מסמכים אלו אינם ברשותנו. עם זאת, הדעת נותנת שההוראה לביטולם של אוטריאדים על טוהרת היהודים ביערות רודניקי ניתנה בעקבות התכתבות זו מן העורף הסובייטי, או שהפיקוד ביער רודניקי הבין בעצמו, בעקבות חילופי המכתבים והתשדורות, שזו כוונתם של הדרגים הממונים עליו.

זימנס ארגן את הפרטיזנים הכפופים לו בשלוש חטיבות: הוילנאית, הקובנאית הטרוקאית (טרוקי). בסוף נובמבר 1943 התחילו אנשי המחותרת מקובנה, איכ"ל, לבוא ליערות רודניקי ועד מאי 1944 באו לשם מקובנה כ=200 אנשים. הם הוצבו בעיקר לאוטריאדים וְפְרוּד (Vpered – "קדימה") וסמרט אוקופנטס (Smert Okupantam – "מוות לכובשים"), שנכללו בחטיבת הפרטיזנים הקובנאית. קבלת הפנים באוטריאדים אלו ליהודי קובנה לא הייתה לבבית. וכך כתב נחמיה אנדלין על בואו לאוטריאד סְמֶרְט אוקופנטס: "שם קידמו את פנינו המפקד קוסטיה רדיונוב והקומיסר דימה דווידוב בזו הלשון: 'לשם מה באתם לכאן – למצוא מסתור מן האויב או להילחם בו? אם להילחם אז במה? בידיים ריקות? בנשק שהבאתם אפשר להתאבד, אבל לא לירות באויב! לא ציפינו לקבלת פנים כזו ונפגענו מאוד. נוסף על כך נעשה חיפוש בחפצים שלנו ומקצתם הוחרמו".⁶¹⁵ יחס זה ליהודים השתנה במשך הזמן, שכן בזכות ההשתתפות במבצעים צבאיים, ובזכות הניסיון והוותק הפרטיזני שקנו והגורל המשותף השתנה לטובה היחס כלפי היהודים באוטריאדים השונים.

שם, עמ' 31–32.

⁶¹⁴

אנדלין, בדרכי לחימה, עמ' 129. ראה גם לויין, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 193.

⁶¹⁵

פרשייה מיוחדת שהעיבה על מערכת היחסים בקרב הפרטיזנים היהודים ברודניקי התרחשה בנובמבר 1943. כשישה פרטיזנים יהודים שהיו בעבר שוטרים בגטו הוצאו להורג. ההחלטה להוציא להורג ביחידות הפרטיזנים היתה נתונה בידי מפקדי האוטריאדים ובידי "מחלקה מיוחדת" (Spets-otdel) שבמטה החטיבה, וההוצאות להורג נקבעו באופן שרירותי מאוד. אנשים הוצאו להורג על שינה בעת שמירה, על אבדן נשק ועל אי ביצוע פקודה – בלי להתחשב בתנאים שבהם אירע הדבר. בראש המחלקה המיוחדת של החטיבה הווילנאית ברודניקי עמד הליטאי סטנקוויץ'. ראשוני השוטרים שהוצאו להורג היו וּוֹבַק זלצשטיין ולוטק זלונְסר, שבאו ליער מקייליס באמצע אוקטובר 1943. שני יהודים האשימו אותם כי בעת ביצועה של אקציה בגטו בדצמבר 1941 חשפו השניים מְלִינֹת שבהן הסתתרו יהודים. לא נעשו שום חקירות מיוחדות בעניינם וסטנקוויץ' דן אותם למוות. הוצאתם להורג בוצעה באופן מיוחד: הם קיבלו פקודה לצאת למשימה פרטיזנית יחד עם אחרים, ומלוויהם ירו בהם בדרך. גורלם של עוד ארבעה שוטרים לשעבר: נתן רינג, קווס, איצקוביץ' ושוורצברד היה דומה. שוטרים אלו השתייכו לארגון המאבק של יחיאל, והלשינו עליהם כי שיתפו פעולה עם הסיפ"ו באקציות שהתחוללו בגטו וכי היו סוכני גסטפו. הלשנה שכזאת ביער לא חייבה הוכחות רבות, שכן על פי הגישה הנקוטה בידי הפרטיזנים, אם הועלתה האשמה, ואפילו יש ספק בדבר, מוטב להוציא להורג. מה גם שנתן רינג וחבריו השתייכו בעבר לארגון האנטי קומוניסטי בית"ר והיו שוטרים בגטו. הם הוצאו להורג באותה שיטה שקודמיהם הוצאו להורג: שלחו אותם למשימה, כביכול, ומחוץ למחנה ירו בהם מלוויהם. מפקדי המחנה היהודי, אבא קובנר וחיינה בורובסקה, ידעו על מעצרים של הארבעה וגם על פסק דינם קודם שזה בוצע, אבל ההוצאות להורג, ובייחוד הוצאתו להורג של נתן רינג, שהצטיין בפעולות קרביות וזכה להערכה בקרב הפרטיזנים היהודים, עוררו אצלם תגובה נסערת, ורבים מהם סברו שאין הוא צודק. בדברים שנשא באוזני אנשי האוטריאד הצדיק אבא קובנר את פסק הדין. וכך כתב על כך אלכסנדר רינדזיונסקי, ששמע את הדברים: "אבא קובנר הדגיש שאין לסלוח למי ששיתף פעולה עם האויב בפשעים נגד העם היהודי".⁶¹⁶

בעקבות התגובות בקרב הפרטיזנים היהודים ולאחר פנייתם של קובנר ובורובסקה לזימנס, לא נערכו עוד משפטים לשוטרים יהודים לשעבר שהיו באוטריאדים היהודים. פרשייה זו של הוצאה להורג של שוטרים יהודים לשעבר בהאשמות שלא נחקרו ולא הוכחו היתה יוצאת דופן בחיי הפרטיזנים היהודים ביערות, ויש לראות אותה על רקע המציאות של התקופה, שבה אובדנם של בני משפחה קרובים ביותר עדיין היה בבחינת פצע טרי שלא הגליד, והאנשים חיפשו את האשמים בכך; ושבה לא היה ערך רב לחיי אדם.

⁶¹⁶ אלכסנדר רינדזיונסקי, חורבן וילנה, לוחמי הגיטאות, 1987, עמ' 156–157; גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 114–112.

ביערות רודניקי לא היו מחנות משפחה, שכן ילדים, משפחות שלמות ואנשים מבוגרים, שבדרך כלל הרכיבו את מחנות המשפחה, כמעט שלא באו ליערות רודניקי. היהודים, שרובם המכריע באו ליערות במאורגן מגטאות וילנה וקובנה ומשורות המחותרת בגטאות אלה, היו אנשים צעירים בגיל מתאים לשרת ביחידות פרטיזניות והם נקלטו באוטריאדים השונים. האוטריאדים היהודים קלטו את כולם, גם את מי שלא היה ברשותם נשק.

בסתיו 1943–תחילת 1944 נאלצו הפרטיזנים הסובייטיים ביערות רודניקי וביערות נְצ'א להתמודד עם אויב נוסף, מלבד האויב הגרמני – הארמיה קראיובה, הזרוע הצבאית=המחותרתית של הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. ממשלה זו ראתה באזורי מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה שסופחו לברית=המועצות בספטמבר 1939 חלק ממדינת פולין שתוקם לאחר תבוסת גרמניה, ופעילותם של אנשי הא"ק באזורים אלו ושליטתם בהם נועדו לבטא את היותם חלק מפולין. כבר במחצית השנייה של 1942 החלו קבוצות קטנות של אנשי הא"ק לפעול באזורים אלה, אבל פעילות זו התעצמה מאוד בחודשי הסתיו של 1943 ובאביב של 1944, שאז היו לארגון זה במחוז נובוגורודק 7,400–8,000 לוחמים ביחידות וכפליים ממספר זה בעתודה המאורגנת בתאי מחותרת.⁶¹⁷ בסיסיהם העיקריים שכנו באזורי היערות והכפרים שעל גדות הנהר ניימן, ששם התגוררה אוכלוסייה פולנית גדולה. תנועת הפרטיזנים הסובייטית ראתה בא"ק גוף עוין שיש להילחם בו. במחצית השנייה של 1943 הועברו יחידות פרטיזנים סובייטים ממזרח ביילורוסיה למערבה כדי לחזק את כוחות הפרטיזנים הסובייטים שם.⁶¹⁸

עם התקרבותו של הצבא הסובייטי לביילורוסיה פתח הפיקוד של הא"ק בחודשים אוקטובר–נובמבר 1943 במבצע בוז'ה כדי להשתלט על אזורי מערב ביילורוסיה קודם שהצבא הסובייטי יגיע לשם. לשם כך היה על הפרטיזנים הפולנים לסלק משם בכוח את הפרטיזנים ואת הגופים הפרו סובייטיים הפועלים שם.⁶¹⁹ בעקבות החלטה זו התנהלו קרבות בין פרטיזנים סובייטים ובין אנשי הא"ק, ושני הצדדים לא נמנעו מלרצוח אזרחים שנחשדו בתמיכה בצד האחר. הפרטיזנים היהודים ביערות רודניקי נטלו חלק בקרבות נגד אנשי הא"ק וגם ספגו אבדות בקרבות אלה.⁶²⁰

אנשי הא"ק ראו ביהודים גורם פרו סובייטי, ועל כן – וכן גם בגלל מניעים אנטישמיים – לא נמנעו מלרצוח יהודים שחיפשו מקלט בכפרים וביערות באזורים שבהם פעל הארגון.⁶²¹ מפקד יחידות הא"ק בנפת סטולבצי (Stolbtsy) שממזרח לנובוגורודק ובאזור יערות נליבוק, אדולף פילח (Pilch)

⁶¹⁷ Boradyn, *Niemen*, pp. 37–41

⁶¹⁸ Turonek, *Bialorus*, pp. 120–122

⁶¹⁹ Bor-Komorowski, *Armia Podziemna*, 172–175, 188–191; Boradyn, *Niemen Rzeka*

Niezgody, pp. 125–127, 206–207. על מבצע "בוז'ה" ראה פרק רביעי

⁶²⁰ קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 278–279, 284–286, 292.

⁶²¹ שם, עמ' 263; לזר, חורבן ומרד, עמ' 285; עדותו של מ' בזיליאן, איו"ש, ב-1987/178, עמ' 28–30.

שכונה "גורה" (Gura), ושתחת פיקודו פעלו כ-850 איש, כתב כי בפרק הזמן שבין דצמבר 1943 ובין יוני 1944 הרגו אנשיו כ-6,000 "בולשוויקים".⁶²² זהו מספר מוגזם, אבל סביר להניח שלא מעטים מן ההרוגים היו יהודים, שבהם ראו אנשי הא"ק "בולשוויקים". בדוחות של הסיפ"ו בליטא מוזכרים מקרים של רצח יהודים בידי "כנופיות פולניות". בדוח מ=18 בדצמבר 1943 נכתב כך: "ב=14 בדצמבר 1943 בשעה 14:00 עצרה כנופייה פולנית (polnische Bande) בכפר מיצקוניי (Mickonai), מועצה כפרית קניאוה (Kanniava), כנופייה של שמונה יהודים (Judenbande) אצל אחד האיכרים. יהודים אלה נורו בידי הפולנים". ובדוח מ=1 באפריל 1944 נכתב: "בלילה שבין 24 ל=25 במרס 1944 ירו אנשי כנופיה פולנית ב=12 יהודים בכפר בורוניי (Borunai), מועצה כפרית קוצוויציי (Kuceviciai). יהודי אחד נמצא תלוי".⁶²³

במצאות זו של מלחמה זעירה בין הפרטיזנים הסובייטים ובין הא"ק, נוצר מצב שבו היה לממשל הגרמני באזורים אלה ולא"ק אויב משותף ומטרה משותפת – לחימה בפרטיזנים הסובייטים. שותפות זו הביאה לפגישות בין שני הצדדים בתחילת 1944. מן הצד הגרמני נטלו חלק במשא ומתן אנשי הממשל הגרמני המקומי, אנשי ס"ס ואנשי אבוור שבאזור, ומן הצד של הא"ק נטלו חלק מפקדי יחידות של הארגון במחוזות וילנה ונובוגרודק. אנשי הממשל הגרמני הבכירים קיבלו דוח על מגעים אלה, והפיקוד העליון של הא"ק ידע עליהם אבל לא היה מעורב בהם ישירות. ההסכם שהושג נכנס לתוקפו ב=16 בפברואר 1944 ובפועל נקבע מצב של שביתת נשק בין הצדדים. בהסכם נקבעו אזורים שבהם יפעלו יחידות הא"ק בלי הפרעה מצד הכוחות הגרמניים. בהתאם להסכם סיפקו הגרמנים ליחידות הא"ק נשק, תחמושת ותרופות, כדי לסייע להם בלחימתם בפרטיזנים הסובייטים. כמו כן נקבע שפצועים של הא"ק יטופלו בבתי חולים צבאיים של הגרמנים. במסמכים הגרמניים שבהם דווח על ההסכם, צוין שהא"ק נלחם "בכנופיות בולשוויסטיות=יהודיות" (Bolschewistischen- Judischen Banden).⁶²⁴ התנגשויות דמים בין

⁶²² טורונק (Bialorus, pp. 207–208) מסתמך על מאמר שכתב פילח בכתב עת פולני שראה אור בפריס, ספוטקניה (Spotkanie), 21–22 (1984), עמ' 78; בורדין (Niemen, p. 209) כותב שהמספר "6,000" מוגזם ואין אישור על כך במקורות סובייטיים. בהערה 181 באותו עמוד הוא כותב כי במקור אחר מדובר על "600" בני אדם שאנשי יחידתו של פילח הרגו.

⁶²³ Osobii Arkhiv, Fond 504, Opis 1, Delo 14

⁶²⁴ שם, דוח של הסיפ"ו בקובנה מ=2 בפברואר 1944, שהועבר מריגה ל-RSHA בברלין, למחלקה 4 (גסטפו). דוח זה הועבר גם לידיעת הסיפ"ו במינסק ובוורשה. כותרתו של הדוח: "כנופיות של 'פולנים=לבנים'" (Weisspolnische Banden). הדוח משתרע על ארבעה עמודים ומפרט את סעיפי ההסכם, וחתום עליו ראש הסיפ"ו בגנרלקומיסריאט ליטא, אוברפירר=ס"ס הד"ר פוקס (Fuchs). בארכיון זה, שקיומו נשמר בסוד עד סוף שנות השמונים, הוחזקו מסמכים שכוחות הכיבוש הסובייטיים החרימו בגרמניה. על ההסכם בין הא"ק ובין הגרמנים נכתב במקורות פולניים. ראה: Siemaszko, "Wilenska AK", pp. 198–222. נציגי הא"ק במגעים אלה היו רב סרן (מיור) זיגמונט שנדזילש (Szendzielasz), שכונה "לופשקה", ורב סרן (מיור) אלכסנדר קז'י'ובסקי

יחידות הא"ק ובין פרטיזנים סובייטים התחוללו באזורים שונים, ובכללם יערות רודניקי שבהם ניסו הפולנים להיאחז, והם נמשכו עד ערב בואו של הצבא הסובייטי לאזור ביולי 1944. מפעם בפעם גם התנהלו מגעים בין פרטיזנים סובייטים ובין יחידות של הא"ק, ושני הצדדים הגיעו להסכמים מקומיים וזמניים על הפסקת הקרבות ביניהם.

מספרם של הפרטיזנים היהודים ביערות רודניקי עמד על 600–700 איש – רובם המכריע מגטו וילנה ומגטו קובנה. אין בידינו נתונים על מספרם הכולל של הפרטיזנים ביערות רודניקי, אבל אפשר לשער שמספרם עמד על 1,700–2,000 איש, והיהודים היו אפוא 30–40 אחוזים מהם.⁶²⁵

ה. יערות וולצ'ה=נורה, נליבוק וליפיצ'ני

יערות נליבוק וליפיצ'ני שוכנים במרכז מערב ביילורוסיה ומשתרעים על שטח של אלפי קילומטרים רבועים, והם יוצרים קשר רצוף עם היערות שבאזור קוידנוב שמדרום למינסק. במרחק כמה עשרות קילומטרים מן היערות שוכנות הערים נובוגרודק ולידא וגם עשרות רבות של ערים ועיירות שבהן התגוררו רבבות יהודים. הנהר ניימן זורם במרכז גוש יערות זה, ואליו נשפך גם הנהר שצ'רה (Szczara). יערות אלה היו חלק ממחוז ברנוביץ–נובוגרודק.

חבורות "פראיות" וקבוצות פרטיזנים נטולות פיקוד אחיד פעלו ביערות אלה כבר מאביב 1942, אבל במהלך שנת 1942 התארגנו הפרטיזנים באוטריאדים וקצתם גם בחטיבות, אף כי לא היה להם קשר עם מטות הפרטיזנים שבעורף הסובייטי. המפנה בפעילות הפרטיזנית התחולל במרס 1943, כשבא ליערות נליבוק הגנרל וסילי צ'רנישב (Chernishev) שכונה "פלֶטוֹן", שהיה מזכיר הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית. הוא ומטהו היו הסמכות הסובייטית העליונה בגוש יערות זה, ובהדרגה נטלו תחת פיקודם את כל יחידות הפרטיזנים שפעלו שם.⁶²⁶

למן אביב 1942, בעת שהתחוללו אקציות ההשמדה במערב ביילורוסיה, החלו באים ליערות אלו מאות יהודים. ליערות נליבוק נמלטו יהודים מנובוגרודק, מלידא, מאיוויה, ממיר, מקולדיצ'בו (Koldichewo), מנליבוק ומעוד כפרים ועיירות. כמו כן באו ליערות אלה גם מאות יהודים מגטו מינסק לאחר שנדדו ביערות אחרים. ליערות ליפיצ'ני באו יהודים מן העיירות זילודק (ז'טל), בליצה

(Krzyzanowski), שכונה "וילק", שניהם מפקדי הא"ק במחוז וילנה. Turonek, *Bialorus*, pp. 203–208; Boradyn, *Niemen*, pp. 173–174, 178–179, 181, 206.

⁶²⁵ ראה O. Kaplanas, *Gitlerovskaia Okkupatsia v Litvie*, Vilnius, 1966, p. 274. קפלנס כותב שמספר הפרטיזנים הסובייטים=הליטאים עמד על 9,187 איש – מתוך רישום שמי שנמצא בארכיון המפלגה הקומוניסטית הליטאית. מספר זה מוגזם, ומן הסתם הוא כולל ליטאים לא מעטים שהצטרפו לפרטיזנים בימים או בשבועות האחרונים לפני גירוש הצבא הגרמני מליטא. בין היתר היו בהם שוטרים, ששירתו עד אז את הגרמנים. בנתונים אלו לא צוין כמה פרטיזנים היו ביערות רודניקי. בגלל שטחם המוגבל של יערות אלה ובואם של פרטיזנים סובייטים לשם במועד מאוחר יחסית, ומתוך המקורות שבידינו, סביר להניח שמספרם היה, כפי שצוין לעיל, עד 2,000 איש.

⁶²⁶ Manaenkov, *Partizanskie*, pp. 24–25

(Belitsa), קוזלובשצ'ינה (Kozlowschchina), נובוילניה (Nowoel'nia), מייצט (Molchad) ודרצ'ין וממחנה העבודה דבורץ (Dworets). מקצת היהודים שבאו ליערות, בעיקר הצעירים שבהם, שהיו חברי מחתרות שיצאו במאורגן מן הגטאות והיו מצוידים בנשק, הצטרפו ליחידות הפרטיזנים ונטלו חלק בלחימה. משפחות, ובהן נשים, ילדים וזקנים, שבאו ליערות, וכן צעירים שלא התקבלו ליחידות הפרטיזנים, התארגנו במחנות משפחה. חיי היהודים ביערות אלה לא היו שונים בהרבה מחייהם של היהודים ביערות קזיאן וְנְרוֹץ. התופעה הייחודית ביערות נליבוק היתה מחנות המשפחה הגדולים של טוביה ביילסקי ושל שלום זורין, שהיו מעין עיירות יהודיות ביער ושימשו מרכז חייהם ופעילותם הקבוצתית של היהודים שם.

מחנה המשפחה של טוביה ביילסקי, תחילתו במאבק ובחיפושי הצלה של משפחת ביילסקי מן הכפר סטנקיוויץ' (Stankewiche) שבקרבת נובוגרודק. טוביה ביילסקי ואחיו עשהאל, זוס וארצ'יק, ועמם בני משפחה אחדים, ובהם ילדים, נשים וזקנים, לא נכנסו לגטאות נובוגרודק ולידא, ששם רוכזו יהודי האזור, אלא נדדו משלהי 1941 בכפרים וביערות וחיפשו מחסה אצל איכרים מקרב מכריהם. הוריהם ומקצת בני משפחתם נרצחו באקציה שהתחוללה בגטו נובוגרודק ב-7 בדצמבר 1941. במאי 1942 התרכזו בני המשפחה הנותרים במקום אחד ביער ומספרם עמד על 30 אנשים, קצתם מצוידים בנשק. הם החליטו לקרוא למחנה שהקימו אוטריאד על שם ז'וקוב, ולמפקדו נבחר טוביה, האח הבכור.

טוביה היה מנהיג טבעי, אמיץ ובעל הופעה מרשימה. היחידה התארגנה ביער בוצ'קוביצי (Bochkowichi) שבנפת נובוגרודק, ונדדה ממקום למקום כדי להקשות על גילויה. בניגוד לאנשים אחרים שהיו עמו, דגל טוביה בהגדלת מספר האנשים באוטריאד מטעמי ביטחון וכדי להציל יהודים רבים יותר, אף על פי שהשגת מזון למספר גדול של אנשים העמידה קושי רב. האח עשהאל התמנה למפקדם של האנשים המזוינים ביחידה, שתפקידם היה לאבטח את המחנה ולהשיג מזון ונשק נוסף. לראש המטה התמנה לזר מלבין, אדם משכיל ובעל כושר ארגון וניסיון צבאי משירותו בצבא הפולני. אנשים מן האוטריאד נשלחו לגטו נובוגרודק והוציאו משם אנשים והביאום למחנה שלהם. השמועה על מחנה ביילסקי, הקולט יהודים נמלטים, הגיעה גם לגטו לידא ולגטאות אחרים, וכן גם לאוונזניה של יהודים שנעו ביערות או הסתתרו בכפרים, והם הוסיפו אפוא להגיע למחנה. בתום קיץ 1942 היו במחנה 200–250 אנשים. הגרעין המזוין במחנה ביילסקי עשה פעולות חבלה בדרכי תחבורה של הגרמנים ופעולות נקם נגד שוטרים ואנשים שנטלו חלק ברצח יהודים.⁶²⁷

⁶²⁷ Partiinyi Arkhiv TsK KP Belorusii, Fond 3599, Opis 4, Delo 272, pp. 33–49 (להלן דוח ביילסקי). זהו דוח בכתב יד שכתרתו: "תולדות האוטריאד הפרטיזני על שם קלינין". זה היה השם הרשמי שניתן למחנה המשפחה של ביילסקי לאחר המצוד הגדול ביערות נליבוק. על הדוח חתומים טוביה ביילסקי, מפקד האוטריאד, ראש המטה, מלבין, והקומיסר של האוטריאד, שליאתוביץ (Sheliatovich). הדוח מתאר את תולדותיו 291

השגת מצרכי מזון למחנה שהלך וגדל הייתה, כאמור, משימה קשה. הכפרים באזורי מערב ביילורוסיה היו ככלל עניים, והאיכרים נתבעו לספק מכסות מתוצרתם לשלטונות הגרמניים, וגם הפרטיזנים הסובייטים התקיימו מהחרמת מצרכי המזון שלהם. האיכרים, שבאין בררה השלימו עם החרמת מזון בידי הגרמנים והפרטיזנים הסובייטים, התנגדו להחרמת מזון בידי היהודים, שהיו שנואים על רבים מהם. עקב כך הרבו האיכרים להלשין לשלטונות הגרמניים על הימצאותם של יהודים ביערות וכן התלוננו באוזני הפרטיזנים הסובייטים על שיהודים "שודדים" את מעט מצרכי המזון שברשותם ועל כן לא יישארו מצרכים בעבור הפרטיזנים. ואכן היו פרטיזנים לא מעטים שראו ביהודים שבמחנות המשפחה "אוכלי לחם חינם".

בקיץ 1942 נודע לטוביה ביילסקי שאוטריאד פרטיזנים בפיקודו של ויקטור פנצ'נקוב (Panchenkov), שאיכרים התלוננו באוזניו על "שודדים" יהודים, החליט לחסל את המחנה שלו. טוביה הסדיר פגישה עם פנצ'נקוב ושכנע אותו שיחידתו אינה אלא יחידת פרטיזנים רגילה הלוחמת בגרמנים, והשניים החליטו בסופו של דבר לשתף פעולה ביניהם במבצעים קרביים.⁶²⁸ וכך כתב ביילסקי על המבצעים המשותפים וכן על פעולות לחימה אחרות:

ב=16 באוקטובר 1942 ביצענו במשותף מבצע קרבי בכביש נובוגרודק-נובולניה זה היה מארב נגד הז'נדרמריה הגרמנית. בעקבות זאת הושמדה מכונית ונלקח נשק שלל – שני מקלעים קלים, שלושה רובים... עוד לפני כן, ב=20 בספטמבר, ביצענו יחד עם האוטריאד של פנצ'נקוב התקפה על צומת מסילת הברזל יצוקי (Jatsuki), בקו ברנוביץ-לידא, ושם נהרגו ארבעה ונפצעו שבעה גרמנים... ב=8 בדצמבר 1942 הונח מארב ליד צומת מסילת הברזל בקטע יצוקי-נובולניה, ושם נהרגו שני גרמנים ונלקח שלל... בסתיו 1942 הוצתה בתחנת נובולניה מנסרת עצים ובה מלאי של עצים. כן הוצתו ונשרפו באזור שמונה אחוזות ממשלתיות, ובהן מלאי גדול של זרעים וציוד חקלאי.⁶²⁹

טוביה ביילסקי ראה את עיקר ייעודה של יחידתו בהצלת יהודים מן הגטאות ובמתן מקלט ליהודים אלו במחנהו, בהספקת מזון בעבורם ובהגנה עליהם מפני כוחות גרמניים וחבורות "פראיות" ביער. בהשתתפות אנשיו בפעולות צבאיות נגד הגרמנים הוא ראה משימה חשובה אבל משנית ופעילות זו נועדה בין היתר להצדיק בעיני הפרטיזנים הסובייטים את זכות קיומו ביערות ואת ביצוע הפעולות "הכלכליות". פרטיזנים יהודים רבים ביערות לא הסכימו עמו וסברו שהלחימה

של האוטריאד מהקמתו ועד פירוקו והוגש למטה תנועת הפרטיזנים הביילורוסים ב=16 בספטמבר 1944, לאחר בואו של הצבא הסובייטי לאזור.

⁶²⁸ נחמה טק, משפחת אנשי היער, ירושלים 1997, עמ' 80–82 (להלן טק, משפחת).

⁶²⁹ דוח ביילסקי, עמ' 3–4.

בגרמנים עדיפה מפעולות ההצלה של יהודים. בשיחה בין ביילסקי ובין ברוך לוי, אחד הלוחמים היהודים המצטיינים, שטען כי ייעודם העיקרי של היהודים ביערות צריך להיות לחימה וש"אין ערך לחיינו, רק לנקמתנו יש ערך", השיב לו ביילסקי: "...כיוון שאנחנו נשארנו מעטים כל כך, חשוב על כן בשבילי כי יישארו יהודים בחיים, ובכך אני רואה את העיקר".⁶³⁰

בחורף 1942/43 התמקם מחנהו של ביילסקי, ובו 200–250 נפש, ביער זביילובו (Zabelowo) שבאזור נובוגרודק. הפחד מפני החורף הראשון ביער והטבעת עקבות בשלג לאחר ביצוען של הפעולות "הכלכליות" העלולות להוביל אל המחנה כוחות גרמניים, עוררו חרדה בקרב אנשי המחנה ורק הודות למנהיגותו של טוביה לא גרם הדבר להתפוררותה של היחידה. בנובמבר 1942 באה למחנה ביילסקי קבוצה של כ-40 אנשים, בהם נשים וילדים, שברחו מגטו נובוגרודק. בגלל היעדר מקום בזימלנקות וחששות כבדים מפני הקושי בהשגתו של מזון בחורף, הוחלט שאנשים אלו יעברו ליערות ליפיצ'ני, אבל בהגיעם לשם נפלו אנשים אלו קרבן באחד המצודים שעשו שם כוחות גרמניים סמוך לבואם.⁶³¹

מחשש שהמצוד יגיע אליהם עברו אנשי ביילסקי בדצמבר 1942 ליער חרפיניבו שבקרבת העיירות ליובצ'יה (Liubcha) ואיוויה. ב-5 בינואר 1943 הפתיעו כוחות גרמניים קבוצה של אנשי ביילסקי ששהתה בחווה בקרבת היער, ובקרב שהתפתח נהרגו תשעה אנשים, בהם אשתו של טוביה. לאחר קרב זה חזרו אנשיו של ביילסקי למחנה הקודם שלהם ביער זביילובו. במשך החורף התקיפו כוחות משטרה גרמניים וליטאיים את המחנה פעמיים, אבל אנשיו הצליחו לחמוק.⁶³² בפעולה "כלכלית" שנעשתה במרס 1943 נהרגו תשעה לוחמים ממחנה ביילסקי עקב הלשנה של אחד האיכרים. בפעולת תגמול, שעליה פקד עשהאל ביילסקי, הוצאו להורג האיכר ובני משפחתו וחווותו הוצתה.⁶³³

באביב 1943 הוסיפו להגיע למחנה יהודים מגטו לידא, ובפרק זמן של שישה שבועות גדלה יחידתו של ביילסקי מ-250 ל-750 אנשים – שיותר מ-70 אחוזים מהם היו בלי נשק. בעקבות גידול זה עברה היחידה בתחילת הקיץ ליער יסינוב (Isenov). ב-8 ביוני התקיפו כוחות של הגרמנים ושל המשטרה המקומית את המחנה, אבל הודות להתראה מוקדמת של סיירי המחנה הצליחו שוכני המחנה הלא מזוינים לסגת מבעוד מועד. הכוח המזוין של אנשי ביילסקי חיפה על הנסוגים ובקרב

⁶³⁰ לוי, ביערות הנקם, עמ' 113, משם הציטוט. על העדפת הצלתם של יהודים מלחימה ראה טק, משפחת,

עמ' 87–89.

⁶³¹ טק, שם, עמ' 94–98.

⁶³² שם, עמ' 99–100, 110–111; דוח ביילסקי, עמ' 4–5.

⁶³³ טק, שם, עמ' 112–113.

שהתפתח נפלו חמישה מלוחמיו. לפי הדוח של ביילסקי, נהרגו בקרב זה שמונה גרמנים ושוטרים מקומיים.⁶³⁴

לאחר קרב זה ועקב הגידול במספר אנשי המחנה, הוחלט להעביר את היחידה ליערות נליבוק שהיו גדולים בהרבה מן היערות שבסביבות נובוגרודק והיו בשליטה פרטיזנית. העברה זו נעשתה באישורו של הגנרל צ'רנישב, שמאז בואו לאזור במרס 1943 היתה יחידת ביילסקי, כמוה כשאר יחידות הפרטיזנים במחוז ברנוביץ, כפופה לו. במסע קשה ומסוכן שנמשך שבועות אחדים עברו אנשי היחידה במחצית השנייה של יוני 1943 ליערות נליבוק, וזמן קצר לאחר בואם לשם עשו שם כוחות גרמניים גדולים מצוד, שנמשך מ=13 ביולי ועד 11 באוגוסט 1943 ושכונה מבצע "הרמן" (Hermann). בגלל היקפו של מבצע הרמן, כינו אותו הפרטיזנים "המצוד הגדול". הפרטיזנים נקטו את הטקטיקה המקובלת – פריצה או הסתננות דרך הכוחות הגרמניים הסורקים את היער. יחידת ביילסקי, הצליחה למצוא מקלט בביצה הגדולה שביער ובדרך זו ניצלו אנשיה.⁶³⁵

במהלך המצוד נפגעו פרטיזנים רבים, יחידות התפוררו והמשמעת התרופפה, ובעקבות זאת החלו מעשי התנכלויות כלפי היהודים ביער. במסגרת ההתארגנות המחודשת של הפרטיזנים לאחר המצוד, חולקה יחידת ביילסקי לשניים: מרבית הלוחמים, כ=100 איש, הועברו לאוטריאד אורדז'ניקידזה שבחטיבת קירוב; והשאר, בפיקודו של טוביה, הוכרו בתור אוטריאד משפחתי ששמו הרשמי היה קלינין ושהיה כפוף ישירות למטה צ'רנישב. באותם ימים מינה צ'רנישב את איוון שליאוטוביץ בתור קומיסר לאוטריאד. אוטריאד קלינין התארגן בתור יחידת שירותים והספקה ליחידות הפרטיזנים באזור. וכך נכתב על כך בדוח ביילסקי:

בבסיס הוקמו בתי מלאכה שבהם עבדו יותר מ=200 בעלי מקצוע לא חמושים, בהם סנדלרים וחייטים. במחנה הוקמו גם מפעל לנקניקים, מפעל לייצור סבון, מאפייה, נפחייה, מרפאה ובית חולים. בתי מלאכה ומפעלים אלו שירתו את יחידות הפרטיזנים ביערות נליבוק. שירותים אלה היו חשובים לפרטיזנים, שבתמורה סיפקו לאוטריאד מצרכי מזון, ציוד וחומרי גלם שהיו דרושים לבתי המלאכה.⁶³⁶

במחנה הופעל גם בית=ספר ובו למדו 60 ילדים. אוטריאד ביילסקי הוסיף לקלוט יהודים שברחו ליערות וכן פרטיזנים יהודים, שמנימוקים אנטישמיים ומנימוקים אחרים החליטו מפקדיהם להיפטר מהם והפנו אותם לביילסקי. מינואר עד יוני 1944, ערב בוא הצבא הסובייטי לאזור, גדל

634 דוח ביילסקי, עמ' 6-7.

635 שם.

636 שם, עמ' 8. ראה גם טק, משפחת, עמ' 146-147. בעדויות מתואר שליאוטוביץ, שהיה רוסי, בתור דמות חיובית ביותר וסופר כי אשתו היהודייה ובתו נרצחו בידי הגרמנים בגטו מינסק.

האוטריאד מ=750 ל=1,000–1,200 יהודים. זו הייתה עיירה יהודית ביער, שהיה בה גם בית עלמין למתים ולנופלים בקרבות.⁶³⁷

בתנאי היער היה הכרח במשמעת חזקה ועל עברות חמורות הועמדו אנשים לדין וגם הוצאו להורג. יהודי מלידא ששמו ביילוברודה, שדובר עליו כי עוד בהיותו בגטו נהג להלשין למשטרה הביילורוסית על יהודים שהבריחו מזון לגטו, המשיך במעלליו גם כשנמנה עם אנשי אוטריאד ביילסקי שביער. בצאתו לכפרי הסביבה נהג האיש לשדוד חפצי ערך – מעשה שהיה בבחינת עברה חמורה ביותר – ולאחר שנתפס הועמד לדין והוצא להורג. יהודי אחר שהוצא להורג היה ישראל קסלר, שריכז סביבו קבוצת אנשים וניסה להתנתק מביילסקי ולהקים יחידה משלו. קסלר התלונן באוזני מפקדי הפרטיזנים כי ביילסקי מחזיק ברשותו זהב ותכשיטים – פריטים שחייבים היו להימסר למטה הפרטיזני – אבל בבירור שנעשה אצל הגנרל צירנישב, זוכה ביילסקי מן ההאשמות. בחתירתו תחת ביילסקי ארגן קסלר עצומה נגדו, שעליה חתמו אחדים מאנשי האוטריאד. ביילסקי ראה בכך המרדה, העמידו למשפט ודן אותו למוות. המעשה עורר תרעומת בקרב מקצת אנשי האוטריאד, אבל האחרים הצדיקו את ההוצאה להורג.⁶³⁸

ערב נסיגתם של הגרמנים מן האזור ספגו אנשי ביילסקי אבדות. בנסיגתם חצו כוחות צבא גרמניים גדולים את יערות נליבוק, הפרטיזנים, ובהם אנשי ביילסקי, תקפו אותם. ב-9 ביולי 1944, בעוד אנשי הגרעין המזוין של האוטריאד התרחקו מן המחנה בחיפוש אחר גרמנים, עלתה יחידה גרמנית נסוגה על המחנה והרגה 11 מאנשיו. אנשי האוטריאד המזוינים ששמעו את היריות, שבו למחנה ודלקו אחר הגרמנים שתקפו את המחנה ופגעו בהם. ביום השחרור היו באוטריאד ביילסקי יותר מ=1,200 אנשים, כרבע מהם נשים.⁶³⁹ הפיקוד הפרטיזני פירק את אוטריאד ביילסקי ביולי 1944, ימים אחדים לאחר בואו לנובוגרודק.

מחנה משפחה אחר ביערות נליבוק שבו התגוררו מאות יהודים שבאו מגטו מינסק, היה מחנהו של שלום זורין. היווצרותו של מחנה זה ותולדותיו היו בבחינת המשך פעילותה ומדיניותה של המחתרת בגטו מינסק – להוציא אנשים ליערות, למלחמה פרטיזנית. הבריחה אל היערות ממניסק התחזקה לאחר האקציה הגדולה שהתחוללה בסוף יולי 1942. היעד העיקרי לבריחה היה יער בורלום (Burelom), ששכן במרחק 40 ק"מ מדרום-מערב למינסק באזור העיר קוידנוב. ככל שמספר

⁶³⁷ דוח ביילסקי, עמ' 8, 10–11.

⁶³⁸ שם, עמ' 11; טק, משפחת, עמ' 198–203; יהושע יפה, פרטיזנים, תל אביב 1951, עמ' 161–162 (להלן יפה, פרטיזנים). יפה, שהיה ביחידת ביילסקי, מבקר אותו על הוצאות להורג אלה. כך כתב: "...היה מספר רב של בלתי-מרוצים מחמת משוא-פנים ופרוטקציוניזם ששלטו במחנה... היו אנשים שעמדו ימים שלמים או לילות שלמים בשמירה, בעוד שאחרים היו פטורים לגמרי. המפקדים לא היו מרשים אפילו להתלונן, 'כך רצוני', היתה התשובה על התלונות".

⁶³⁹ טק, שם, עמ' 218; דוח ביילסקי, עמ' 12–13.

הבורחים מן הגטו גדל, כן גדל הקושי להתקבל ליחידות הפרטיזנים. יהודים ממינסק, בעיקר ילדים, נשים וזקנים, שוטטו ביערות וחיפשו מקלט, והפתרון לבעייתם נמצא בהקמתו של מחנה משפחה שיקלוט את מי שלא התקבלו לאוטריאדים. למפקד מחנה משפחה זה מונה שלום זורין, שהיה פרטיזן עוד במלחמת האזרחים.

זורין ברח מגטו מינסק והצטרף לאוטריאד הפרטיזני פרחומנקו (Parkhomenko) ומונה שם למפקד יחידת סיור. על הקמת מחנה המשפחה של זורין ויוזמיה יש כמה גרסאות. לפי גרסתו של סמולאר, פנו הוא ונחום פלדמן, ששירת כבר אז בתפקיד פוליטי באוטריאד על שם בודיוני, אל מפקד האוטריאד, סמיון גֶנְזֶנְקו, ושטחו לפניו את בעייתם החמורה של היהודים ביער שאינם מתקבלים ליחידות הפרטיזנים ואת מצוקתם של מי שעדיין חיים בגטו. גנזנקו החליט להקים בסיס מיוחד ביער בורלום שיקלוט את היהודים האלה.⁶⁴⁰ בדוח שנמסר לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית, כתב סמולאר על הקמתו של מחנה זורין את הדברים האלה:

המצב בגטו היה ידוע היטב לפרטיזנים, יוצאי הגטו, שהיו בנפת קוידנוב. מפקד אוטריאד בודיוני, החבר גנזנקו, שלח קשרים לגטו כדי להוציא משם אנשים. אך נפתחה הדרך, וההמון החל לזרום דרכה – גברים ונשים, ילדים וזקנים. לאזור הכפר הפרטיזני סקרימטובה (Skrimatova) באו בפרק זמן קצר כ-500 אנשים. בהסכמת הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית באזור ברנוביץ, הוצאו מתוך כלל יוצאי הגטו אנשים בעלי כושר קרבי והוקם מהם האוטריאד פרחומנקו. משאר ההמון של נשים, ילדים וזקנים הוקם אוטריאד משפחתי 106, שמפקדו היה הפועל המינסקאי שלום זורין. הוקמה קבוצה מיוחדת של ילדים – מורי דרך... מורי דרך אלה, וכן מורי דרך מאוטריאד קוטווב (חטיבת פרונה), הוציאו מגטו מינסק יותר מ-1,000 אנשים. מהם באוטריאד המשפחתי 106 היו בערך 680 אנשים וכן כ-200 [אנשים] היו באוטריאד פרחומנקו. האחרים היו באוטריאדים קוטווב קלינין ובאוטריאדים אחרים ביערות נליבוק.⁶⁴¹

לפי גרסה אחרת זורין הוא שיזם את הקמת המחנה. כך סיפר בעדותו אנטול ורטהיים, שהיה ראש המטה של מחנה זורין:

בתחילת 1942, כשלמפלגה הקומוניסטית עדיין לא היתה השפעה גדולה על המתרחש ביער, קמו מחנות פרטיזנים סובייטים. יהודים ראשונים התחילו לבוא ליער ואז התחילה הבעיה.

⁶⁴⁰ סמולאר, 'יהודים סובייטיים, עמ' 158–160.

⁶⁴¹ איו"ש, 033/2689, עמ' 17. הדוח נכתב בחודשים אוגוסט–ספטמבר 1944, שבועות אחדים לאחר

ראשית לא רצו לקבל זקנים וכן לא רצו לקבל ילדים. כמו כן היתה שם אנטישמיות טבעית, ולא רצו לקבל אפילו צעירים בעלי נשק, אלא לקחו מהם את הנשק... זהו סיפור כמו סיפורי התנ"ך. פעם אחת בא זורין לכפר מסוים בתפקיד וראה שלושה או ארבעה ילדים, והכיר בהם שהם ילדים יהודים. כשניגש אליהם זורין נבהלו הילדים ונפל עליהם פחד מוות. הוא התחיל לדבר אליהם ביידיש: "קינדערלך... " ואז סיפרו לו הילדים כי ברחו מן הגטו ואין להם לאן ללכת, ושברפת יש עוד יהודים... זורין פנה אל היהודים הללו וראה שוב את הטרגדיה היהודית. הם אמרו לו כי מספרים שפרטיזנים רוצחים יהודים שברחו מן הגטו, והם חיים בפחד. זורין פנה למפקד שלו ואמר: "יש 30–40 יהודים, וצריך להביא אותם למחנה". המפקד סירב לבקשתו, אבל זורין עמד על שלו וטען שאי אפשר להמשיך כך. הוא הגה רעיון: "אם אינכם יכולים, נארגן מחנה יהודי ונתחיל בפעולות הצלה". אז ניתן האישור לכך.⁶⁴²

אוטריאד זורין הוקם באפריל 1943, כשיערות נליבוק והפרטיזנים שבהם כבר היו בשליטתה של תנועת הפרטיזנים המאורגנת ויצירתו של אוטריאד שכזה חייבה את הסכמתה. במסמך מ-3 באוקטובר 1943 העוסק באוטריאד זורין נכתב: "המפלגה והממשלה הטילו לפני חמישה חודשים על מפקד האוטריאד, זורין, לארגן מחנה משפחה, כדי לשמר את חייהם של יהודים – נשים, ילדים וזקנים – שבעליהן, אבותיהם ובניהם נלחמים למען חירות העמים בחזיתות המלחמה הפטריוטית".⁶⁴³ ממסמך זה עולה כי הנימוק שהשתמשו בו כדי לשכנע את הפיקוד הפרטיזני להקים את המחנה היה חובתו המוסרית כלפי בני משפחתם של החיילים היהודים הלוחמים בחזית.

אוטריאד זורין החל בהתארגנות ביער בקרבת הכפר סקרימטובה (Skrimatova). מאחר שהמקום היה קטן מכדי לקלוט מאות אנשים וכן היה מסוכן, החליט הפיקוד של החטיבה הפרטיזנית סטלין, שהיה מופקד על האזור, כי על אוטריאד זורין לעבור ליערות נְלִיבוק, והמעבר נעשה ביוני 1943. האוטריאד התמקם באזורים הצפוניים של יערות אלה, בנפת איוויניץ, ועוד קודם שהספיק להיאחז במקום החל באמצע יולי המצוד הגדול. אוטריאד זורין, כמוהו כאוטריאד ביילסקי, מצא מקלט בביצות הגדולות שביער, באי קרסנה=גורקה (Krasna=Gorka). לאחר המצוד חזר האוטריאד לבסיסו הקודם ושיקם את ההרס שזרעו שם הגרמנים.

במהלך המצוד שרפו הגרמנים כפרים ששכנו באזורי היערות וגירשו את תושביהם, ולא היה מי שיאסוף את היבול מן השדות. המיפקדה הפרטיזנית הטילה על אוטריאד זורין לאסוף את היבול, ולאחר שקבוצות העבודה שאורגנו באוטריאד מילאו את משימתן, הועמד היבול לרשות הפיקוד

⁶⁴² עדותו של אנטול ורטהיים, איו"ש, ו-2809/158, עמ' 2–4 (להלן ורטהיים, עדות).

⁶⁴³ Partiiinyi Arkhiv TsK KP Belorusii, Minsk, Fond M, Opis 41, Delo 83, p. 22. את המסמך, המתאר את תולדותיו של אוטריאד זורין, הגישו מפקדיו למטה תנועת הפרטיזנים הביילורוסים.

הפרטיזני.⁶⁴⁴ למחנה זורין הועברו גם יהודים מיחידות פרטיזניות אחרות שמפקדיהם לא רצו להחזיק בהם. במסמך שעליו חתומים מפקד חטיבת פרונוזה, קליוצ'קו, נכתב: "למפקד האוטריאד הלאומי היהודי, החבר זורין. על יסוד הוראה מן הפיקוד [הפרטיזני] של נפת איוויניץ, מועברים לרשותך 28 אנשים יהודים, מתוכם 12 מזוינים ברובים".⁶⁴⁵

האוטריאד הוסיף לגדול. בדוח על מצבת כוח האדם באוטריאד, שנמסר לפיקוד הפרטיזני ב-1 בינואר 1944, נאמר שיש בו 556 אנשים, ו-280 מהם נשים. הפיקוד הפרטיזני בנפת איוויניץ הקצה לאוטריאד זורין ארבעה כפרים שבהם היה רשאי לבצע פעולות "כלכליות".⁶⁴⁶ באוטריאד היתה פלוגה של 50-70 אנשים מזוינים שעסקו באבטחה, בפעולות "כלכליות" ובמבצעים קרביים. מפעם בפעם נדרש האוטריאד להקצות 30-40 אנשים מן הפלוגה למבצעים גדולים שבהם השתתפו יחידות פרטיזניות אחדות. בה בעת הוסב המחנה, ביזמתו של זורין, ליחידת תחזוקה ששירתה יחידות פרטיזניות שבאזור. וכך כתב ורטהיים:

היהודי הפשוט הזה [זורין] הבין שאי אפשר להחזיק אנשים שאינם עושים דבר. הוא הגה רעיון: מי שאינו לוחם – מוכרח להיות פרודוקטיבי בשביל הסביבה. הוא גם הבין שפרודוקטיביזציה זו גם תסייע לשמור על צלם אדם. הוא ארגן בית חולים גדול מאוד, שעבדו בו 13 רופאים, וכן גם אחיות. בית חולים זה נעשה בית חולים מרכזי לכל יערות נליבוק... הוא הקים קואופרטיב של חייטים שעבדו בשביל הפרטיזנים... היו מביאים מצנחים מכל הפושציה ותופרים בגדים. היו סנדלרים, היתה מעבדת נשק, היתה תחנת קמח, בית חרושת לנקניק (בשר לא היה חסר, היו מביאים מכל המחנות), והיה גם בית=ספר לילדים... אנשי זורין היו ברובם יהודים סובייטים ויהודים אלה לא הבינו מה זה לחיות ולא לעבוד... בקרב הפרטיזנים היתה האנטישמיות חזקה מאוד... כשקמו יחידות אלה [זורין וביילסקי] לא נהיו היחסים טובים יותר. אבל היות שיחידות אלה היו מאורגנות והיו תחת פיקודו של המטה הפרטיזני הכללי, והיו להן זכויות מלאות כמו כל מחנה פרטיזני... סייע הדבר מעט להיאבק באנטישמיות וכבר היתה לנו כתובת שאליה אפשר לפנות אם ננקטו מעשים אנטישמיים

644 שם, Fond 3500, Opus 4, Delo 277

645 שם.

646 שם. בדוח על מצבת כוח אדם באוטריאד צוינו גם מקצועותיהם של האנשים, כמה מהם חברי המפלגה הקומוניסטית וכמה מהם חברי הקומוסומול, וכן מספרם של המפקדים ושל מפקדי המשנה וכו'.

מובהקים. העניין בא לידי ביטוי כבר ב=1943, כשהפולנים – הלגיון הפולני – רצחו עשרה

פרטיזנים של זורין.⁶⁴⁷

ביערות נליבוק ובכפרים שמסביב פעלה יחידה גדולה של הא"ק ובה מאות אנשים. רבים מאנשי יחידה זו, שכונתה "לגיון פולני" ומפקדה היה סגן (לויטננט) קצפר מילשווסקי (Milaszewski), שירתו במשטרה המקומית באיוויניץ, ולאחר שהתארגנו בתור יחידה מחתרנית של הא"ק, ברחו במאורגן אל היער בתחילת קיץ 1943. יחידה פולנית זו השתלבה בתנועת הפרטיזנים הסובייטית באזור וכונתה האוטריאד על שם טדאוש קושצ'יושקו (Kosciuszko) – גיבור פולני עממי. מילשווסקי ואנשיו הצליחו להסתיר מן הפיקוד הסובייטי את השתייכותם לא"ק ואת הקשר שהם מקיימים עם הפיקוד של ארגון זה. כשבקיץ 1943 הורעו היחסים בין הפרטיזנים הסובייטים ובין הא"ק בכל אזורי מערב ביילורוסיה, גילה המודיעין הפרטיזני את הקשר של אוטריאד קושצ'יושקו עם הא"ק ואת הלך הרוח הפולני=הלאומני של אנשיו.⁶⁴⁸

ב=22 ביוני 1943 קיבל הגנרל צ'רנישב הוראות מן הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית בדבר "המשימות הצבאיות=הפוליטיות במחוזות המערביים של ביילורוסיה", ובהם נאמר כי יש לנהל מאבק בכל האמצעים ביחידות ובקבוצות הפולניות הבורגניות=הלאומניות. בסוף אוקטובר 1943 התברר סופית לפיקוד הפרטיזני באזור כי אנשי קושצ'יושקו הם חלק מן הא"ק ומנהלים פעילות אנטי סובייטית. ב=4 בנובמבר פנה צ'רנישב במברק אל ראש מטה תנועת הפרטיזנים הסובייטים, פונומרנקו, וביקש ממנו אישור לפרק מנשקו את אוטריאד קושצ'יושקו, וב=14 בנובמבר נתקבל האישור המבוקש.⁶⁴⁹ העיתוי היה גם קשור ברצח פרטיזנים יהודים בידי לגיונרים מקושצ'יושקו. וזו הייתה השתלשלות העניינים :

ב=17 בנובמבר 1943 יצאו 12 פרטיזנים מיחידת זורין לפעולה "כלכלית" בקרבת הכפר דובניקי (Dubniki) שבנפת איוויניץ, ועמם עגלות אחדות רתומות לסוסים להובלת המזון. בכפר דובניקי נמצאה באותה העת יחידה של קושצ'יושקו בפיקודו של רב סמל זדזייסלב נרקוויץ (Narkewicz). אחד האיכרים הודיע ליחידה הפולנית ש"היהודים שודדים" (Zydy grabiat) את רכושם, ובתגובה באו הלגיונרים הפולנים למקום ופתחו באש על אנשי זורין, שסברו שהיורים הם גרמנים. אנשי זורין נסוגו והניחו מאחור את העגלות והסוסים ואת מקצת המזון שהחרימו. כשהתברר לאנשי זורין שהתוקפים היו לגיונרים פולנים, הם שבו לדובניקי ודרשו להחזיר להם את

⁶⁴⁷ ורטהיים, עדות, עמ' 5–7. בעניין האנטישמיות ביערות נליבוק ראה גם סמולאר, יהודים סובייטים, עמ' 171–184.

⁶⁴⁸ Boradyn, *Niemien Rzeka Niezgody*, pp. 105–108, 129, 151–152

⁶⁴⁹ שם, עמ' 152, 295–296, חילופי המברקים בין צ'רנישב ובין פונומרנקו.

העגלות, על המטען שעליהן. הפולנים, שמן הבחינה המספרית היו עדיפים מהם בהרבה, תקפו אותם, פרקו מעליהם את נשקם ועצרו אותם, ורק אחד היהודים הצליח להתחמק. למחרת הוציאו הפולנים להורג את 11 אנשי זורין שהיו בידיהם. אחד מהם נפצע, התחזה למת ולאחר שהפולנים עזבו את מקום הירי, חזר למחנה זורין, ושם סיפרו הוא והבורח האחר על מה שהתרחש. היות שגנרל צ'רנישב תכנן כבר קודם לכן את פירוקו של האוטריאד הפולני, סיפק לו עתה רצח אנשי זורין את ההזדמנות הנאותה: בליל 30 בנובמבר 1943 הקיף כוח פרטיזני גדול את הבסיס הפולני, ולמחרת פורקו אנשי מנשקם. מקצת אנשי האוטריאד הפולני, שהיו תושבים מקומיים, פוזרו בין יחידות פרטיזניות שונות, ומקצתם שולחו לבתייהם. מפקדי האוטריאד הפולני, שחקירתם נמשכה יותר משלושה שבועות, הועמדו למשפט פרטיזני והואשמו בהקמת ארגון פולני=לאומני אנטי מהפכני ובפעילות אנטי סובייטית. הריגתם של אנשי זורין צוינה במשפט אחד בלבד בכתב האישום. חמישה מפקדים בכירים, בהם מילשווסקי, נעצרו והוטסו למוסקווה משדה תעופה פרטיזני לצורכי חקירה, וחמישה מפקדים אחרים נורו. נרקיוויץ ואנשיו, שביצעו את הרצח, נמלטו, עברו לצד הגרמני ונלחמו לצדם בפרטיזנים.⁶⁵⁰

שמו הרשמי של מחנה זורין מאז הקמתו היה אוטריאד משפחתי יהודי (Yevreiski Semeinnyi Otriad), אבל ב-25 במרס 1944 שינה מטהו של הגנרל צ'רנישב את שמו לאוטריאד פרטיזני 106.⁶⁵¹ לא ברור מה גרם להחלטה לשנות את שם האוטריאד – ייתכן שזה היה ביטוי של הערכה כלפיו ורצון להשוותו לאוטריאד פרטיזני רגיל, אבל ייתכן גם שהמילה "יהודי" לא היתה נוחה למפקדים הפרטיזנים באזור. הדבר נגד את מדיניותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטים בדבר קיומם של אוטריאדים יהודים נפרדים – שבהתאם לה פורקו האוטריאדים הללו ביערות נרוץ ורודניקי. פירוקו של אוטריאד זורין היה מעמיד בעיה מה לעשות באנשיו שאינם לוחמים ולכן נמצא הפתרון בשינוי השם.

ביער היו מפגשים בין אנשי ביילסקי ובין אנשי זורין. וכך כתב ורטהיים על היחסים ביניהם: "אלה היו קשרים של שכנות טובה. המחנות לפעמים היו קרובים למדי... היו ביקורים של מפקדים זה אצל זה, היו ביקורים של אנשים זה אצל זה... יחסים של רעות. ועד היום קשורים זורין וביילסקי ביחסי ידידות".⁶⁵²

⁶⁵⁰ סמולאר, יהודים סובייטים, עמ' 172; עדותו של יוסף מרכבינסקי, איו"ש, מ-3126/174, עמ' 40–41; ורטהיים, עדות, עמ' 7, 22–24; Turonek, *Bialorus pod Okupacja*, pp. 121–122; של המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה בנושא הפולנים; Boradyn, *Niemien Rzeka Niezgody*, pp. 158, 165–167.

⁶⁵¹ Institut Istorii Partii pri TskKPB, Fond 3500, Opis 4, Delo 277 (M41)

⁶⁵² ורטהיים, שם, עמ' 12.

בתחילת יולי 1944, בעת נסיגתו של הצבא הגרמני דרך יערות נליבוק, נתקלו לוחמיו באוטריאד זורין. בקרב שהתפתח נהרגו שבעה מאנשי זורין והוא עצמו נפצע ורגלו נקטעה. ב=9 ביולי בא לאזור האוטריאד הצבא הסובייטי, והאוטריאד, שבאותה העת היו בו 558 אנשים, מהם 137 איש מצוידים בנשק, עבר למינסק ושם פורק מנשקו ופוזר.⁶⁵³

סיפור הצלתם של היהודים במחנות המשפחה של ביילסקי ושל זורין הוא יוצא דופן במציאות הקשה והאכזרית של אותה העת. ההצלחה הושגה בראש ובראשונה הודות למנהיגותם של ביילסקי ושל זורין, שניהם אנשי "עמך" פשוטים. השניים לא הנהיגו שום גוף קודם שבאו ליערות – טוביה ביילסקי היה בעל חנות בדים קטנה, וזורין היה נגר במקצועו. הם נמלטו אל היערות כדי להציל את עצמם ואת הקרובים להם ולהילחם בגרמנים, רוצחי עמם. אבל הם זכרו את בני עמם שנותרו בגטאות ונידונו למות שם, והיו ערים לגורלם של היהודים ביערות, שנדדו מורעבים ונטולי נשק ברובם, והיו נתונים לחסדי האיכרים בסביבה ולחסדיהם של החבורות ה"פראיות" וגם של הפרטיזנים ששכנו ביערות. ביילסקי וזורין הבינו שכדי שהיהודים יוכלו להתקיים ביער, יש לרכז את מי שלא התקבלו לאוטריאד הפרטיזניים במחנה עצמאי בעל גרעין מזוין המסוגל להגן עליו. וכן הם ידעו שכדי שהפיקוד הפרטיזני ביערות יאפשר את קיומם שם ותוסר מעליהם התווית של "אוכלי לחם חינם" שהדביקו להם הפרטיזנים, עליהם לעשות עוד שני דברים: לדאוג שהגרעין המזוין שבמחנה ישתתף בפעולות קרביות נגד הגרמנים – והדבר תאם גם את מטרתם של אנשי המחנה; ולהבטיח שגם היסוד הלא לוחם יהיה לגורם יצרני, המשרת את האוטריאדים הפרטיזניים הפועלים באזור. ואכן בזכות מדיניותם הכירו הגנרל צ'רנישב והפיקוד הפרטיזני באזור במחנות המשפחה בתור יחידות פרטיזניות, שזכותן לבצע פעולות "כלכליות", שבלעדיהן לא היה אפשר להתקיים ביערות. רובם של היהודים במחנות ביילסקי וזורין ניצלו.

מצבם של הפרטיזנים היהודים ושל שוכני מחנות המשפחה ביערות ליפיציני שמדרום=מערב ליערות נליבוק, היה קשה במיוחד, בשל מיקומם הגאוגרפי של יערות אלו, שהנהר שצ'ירה חצה אותם במרכזם. יערות ליפיציני נמנו עם גושי היערות המערביים ביותר שבהם פעלו פרטיזנים סובייטים מאורגנים, ושכנו במרכזן של דרכים ושל מסילות ברזל שהובילו מביאליסטוק למינסק ומברנוביץ ללידא ולווילנה. אלו היו צירי התנועה המרכזיים של קבוצת ארמיות מרכז הגרמניות, ופעילותם של הפרטיזנים באזור זה סיכנה את דרכי התחבורה החיוניות הללו. בשל כך נעשו ביערות ליפיציני מצודים רבים של הגרמנים יותר מביערות נליבוק וביערות אחרים. ביערות אלו פעלו במחצית השנייה של 1942 אוטריאדים פרטיזניים אחדים שאורגנו בדצמבר 1942 בחטיבה על שם לנין, שכמו יחידות אחרות שפעלו בליפיציני, היתה תחת פיקוד כולל של הגנרל צ'רנישב.

⁶⁵³ שם, עמ' 15-16; סמולאר, יהודים סובייטיים, עמ' 196-197.

הפרטיזנים היהודים הראשונים ניסו להיאחזו ביערות ליפיציני כבר באביב 1942. במחצית השנייה של אפריל 1942 באו ליערות אלו הד"ר דבורצקי, ועמו חבורת אנשי מחתרת מגטו ז'יטל, אבל כעבור שבועות אחדים נרצחו הוא ואחדים מחבריו בידי חבורה "פראית" של שוכני היער. למרות רצח זה, נמשכה היציאה מז'יטל ליער, ומספרם של היוצאים, ובכללם היהודים שברחו באקציית החיסול באוגוסט 1942, הגיע למאות. מקרב אנשי ז'יטל התארגן אוטריאד יהודי ובו כ-120 אנשים, קצתם מצוידים בנשק, בפיקודו של הירש קפלינסקי, מפעילי המחתרת בגטו. בחודשיים של קיומו העצמאי פעל האוטריאד להשגת נשק נוסף לאנשים וביצע פעולות נקם אחדות נגד משתפי פעולה מקומיים שהתעללו ביהודים והסגירו יהודים שברחו מן הגטו לידי הגרמנים. בסוף ספטמבר הצטרף האוטריאד היהודי ליחידת הפרטיזנים אורליאני, בפיקודו של ניקוליי וַחונין (Vakhonin), והיה לפלוגה 3 ביחידה זו. אנשיו של קפלינסקי השתתפו בהתקפות על חילות מצב גרמניים ועל תחנות משטרה מקומיות בכפרי האזור, וגולת הכותרת של פעילותם היתה השתתפותם בהתקפה על חיל המצב בעיירה רודה=יבורסקאיה (Ruda-Iaworskaia) באוקטובר 1942.⁶⁵⁴

ביערות ליפיציני התארגנה ופעלה עוד יחידה פרטיזנית יהודית בפיקודו של הרופא הד"ר יחזקאל אטלס.⁶⁵⁵ כשחוסל גטו דרצ'ין ביולי 1942, ארגן הרופא את הנמלטים משם ליערות, וכן יהודים שנמלטו מקוזלובשצ'ינה ומז'יטל, ביחידה פרטיזנית, שכללה בתחילה כמה עשרות אנשים. יחידה זו הצטרפה לאוטריאד הפרטיזני בפיקודו של בוריס בולט (Bulat), שאחר כך נקרא פובֶידה (Pobeda – "ניצחון"). יחסם של מפקדי האוטריאד ליהודים היה ידידותי, הם קיבלו ליחידתם עוד עשרות יהודים וסייעו גם למחנות משפחה. פרטיזנים יהודים מאוטריאדים אחרים השתדלו לעבור לבולאט. היהודים באוטריאד אורגנו במחלקות ואטלס פקד על אחת מהן.

ב-10 באוגוסט 1942 התקיפו האוטריאד של בולט ועוד פרטיזנים מן האזור את העיירה דרצ'ין. בקרב זה השתתפו אטלס ואנשיו ויהודים לא מזוינים ממחנות משפחה שצורפו כדי לסייע בחילוץ הפצועים ולהצטייד בנשק שיילקח שלל. בהתקפה זו נהרגו עשרות שוטרים מקומיים וכמה אנשי ז'נדרמריה גרמנית ובתים רבים הוצתו. גם בקרב הפרטיזנים היו אבדות, בהן גם יהודים. כשבועיים לאחר ההתקפה פתח כוח גרמני גדול, שכלל גם יחידה ליטאית, במצוד על היער. אנשי בולט נכנסו לקרב ולשני הצדדים נגרמו אבדות כבדות. כעשרה פרטיזנים מאנשי אטלס נפלו בקרבות אלה. הנפגעים העיקריים בפשיטה זו היו מחנות משפחה אחדים, שיותר מ-100 יהודים נרצחו

⁶⁵⁴ גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 386–387.

⁶⁵⁵ אטלס בא בשנת 1939 בתור פליט מפולין אל העיירה קוזלובשצ'ינה שמצפון לסלונים. הוא עבד בתור רופא באזורים הכפריים שבסביבה והכיר רבים מן התושבים שם.

בהם.⁶⁵⁶ אטלס ואנשיו השתתפו בקרבות רבים, בהם ההתקפה על קוזלובשצינה, החבלה בגשר על הניימן ובקרבות אחרים. אטלס היה נערץ בקרב היהודים ביער וזכה להערכה רבה ממפקדי הפרטיזנים.

בעת המצוד הגרמני שהחל ב=10 בדצמבר 1942 ונמשך כשבועיים (מבצע "המבורג") נערכו היחידות הפרטיזניות לחסימות ונכנסו לקרבות עם הכוחות הגרמניים. הכוחות לא היו שווים, והפרטיזנים של חטיבת לנין התפצלו ליחידות קטנות כדי להסתגל דרך הכוחות הגרמניים הצרים ולעבור ליערות אחרים. בקרבות שהתחוללו במסגרת המצוד נפלו עשרות פרטיזנים יהודים, בהם שני מפקדי היחידות היהודיות שפעלו ביערות אלה, הד"ר אטלס וקפלינסקי. יחד עם קפלינסקי נפלו עוד תשעה מאנשיו.⁶⁵⁷

לאחר המצוד הגרמני, כשאנשי אוטריאד אורליאני (ששמו שונה באותה העת לבורבה) מחטיבת לנין שבו והתכנסו ביערות ליפיציני בינואר 1943, מונו ליחידה היהודית, שלפנים פקד עליה קפלינסקי, מפקדים רוסים ואוקראינים, ואופייה היהודי בוטל. יהודים רבים לחמו והצטיינו באוטריאד בורבה ובמסגרת אוטריאד לנינסקי שהוקם ביוני 1943, ובין היתר השתתפו בהתקפות על חילות מצב גרמניים בעיירות נקרישוק (Nakrishki) וז'יטל ובקרבות אחרים באזור. הם השתתפו גם בקרבות עם היחידות הפולניות של הא"ק שפעלו באזורי היערות והכפרים שממערב ליערות ליפיציני שבהם ישבה אוכלוסייה פולנית גדולה. אנשי הא"ק תקפו פעמים אחדות מחנה משפחה של יהודי בליצה (Belitsa) שמצפון לנהר ניימן והרגו שם יהודים שמספרם אינו ידוע.⁶⁵⁸ מאות פרטיזנים יהודים הוסיפו להילחם ביערות ליפיציני בעשרות האוטריאדים שפעלו שם, עד בוא הצבא הסובייטי לאזור ביולי 1944.

גורלם של אלפי היהודים שנמלטו מעיירות בסביבה והתקבצו במחנות המשפחה ביערות ליפיציני היה טרגי ביותר, שכן הם היו הנפגעים העיקריים במצודים שעשו שם הגרמנים. במצוד שנעשה ביערות ליפיציני ב=10 בדצמבר 1942 עזבו מרבית הפרטיזנים את האזור, ורק היהודים ממחנות המשפחה נשארו במקום. וכך כתבה על כך הפרטיזנית מירסקי:

ימים קשים עברו אז על הקבוצות המשפחתיות הנטולות מגן ומחסה. רבים מאנשי המחנות נפלו בידי רוצחים, השאר שוטטו ביער רעבים, קרועים ובלויים, עם ילדים קטנים בזרועותיהם. באין בונקר חם קפאו ידי הילדים, ורגליהם של המבוגרים שותקו בכפור. כך נמשך המצב עד סוף דצמבר... עשרות משפחות יהודיות הופקרו לגורלן המר, חלו בטיפוס,

⁶⁵⁶ גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 343–354, 356; שמואל בורנשטיין, פלוגת הד"ר אטלס, תל אביב 1965, עמ' 67–61 (להלן בורנשטיין, פלוגת אטלס).

⁶⁵⁷ בורנשטיין, שם, עמ' 111–112; חולבסקי, מרי ולוחמה, עמ' 173–176, 192.

⁶⁵⁸ גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 396–400.

בגרדת, בדלקת הידיים והרגליים הקפואות, אנשים נפלו ביער, אולם אנו לא יכולנו לעזור להם, כי המפקדה אסרה לבקר את החולים מחשש שמא יפוצו בקרב הפרטיזנים מחלות מדבקות. ב=28 בינואר... השגתי עגלה מלאה לחם והבאתי אותה ליער נקרישוק לרעבים ולחולים. לעיני נגולה תמונה מחרידה: לא רחוק מהבונקרים צץ בית=עלמין של ילדים והורים שמתו במחלות וברעב... הלכלוך, הגרדת, הכינים והמחלות קצרו קציר=מוות.⁶⁵⁹

הגרמנים ציינו בדוחות שלהם כי במבצע המבורג הרגו 6,172 (או 6,874) אויבים, מהם 2,988 (או 3,658) יהודים.⁶⁶⁰ בקרב ההרוגים היו פרטיזנים וכן כפריים רבים שהגרמנים רצחו על שיתוף פעולה עם הפרטיזנים, וקרוב למחצית מן ההרוגים היו יהודים, רובם המכריע ממחנות המשפחה. מקרב מי שהצליחו לשרוד במצוד הגרמני מתו רבים מרעב וממחלות. רק מעטים מאוד מיהודי מחנות המשפחה נותרו ביערות ליפיציני אחרי מצוד זה.

ביחידות הפרטיזנים שהתארגנו בגוש היערות שמדרום לסלונים, וביער המרכזי בגוש זה, וולצ'ה=נורה, היו מאות רבות של יהודים, שרובם באו מן העיר סלונים ומן העיירות ביטן וקוסובו ועיירות אחרות במהלך אקציות ההשמדה שהתבצעו שם בקיץ 1942. תחילת פעילותם הפרטיזנית של היהודים קשורה עם בואם של אנשי המחתרת מגטו סלונים ליער זה. עוד בהיותם בגטו עמדו אנשי המחתרת בקשר עם הקבוצה הפרטיזנית שהתארגנה ביער רפובקה וסייעו לה. במאי 1942 התארגנו קבוצות פרטיזנים אחדות, שעד אז פעלו באופן עצמאי, והקימו את אוטריאד שצורס (Shchors) בפיקודו של פּוּל פּרוניאגין.⁶⁶¹ יחידות המשנה באוטריאד זה כונו פלוגות: פלוגה 51, 52, 53, 54.

כמה עשרות אנשי המחתרת מסלונים שבאו ליער רפובקה ביוני 1942, רבים מהם מזוינים, התקבלו לפלוגה 51. אבל כשהוסיפו לבוא עוד יהודים לפלוגה, עזבה אותה קבוצה גדולה של לא יהודים, ובהם מפקדה הלא יהודי, משום שאנשיה לא רצו להיות באוטריאד שרוב הלוחמים בו היו יהודים, ועברה ליחידות אחרות שלא קיבלו יהודים לשורותיהן.

לאחר האקציה שהתחוללה בסוף יוני 1942 בגטו סלונים באו ליער עוד מאות יהודים. קצתם פנו לפלוגה 51, שמספר אנשיה גדל בתוך פרק זמן קצר ועמד על 150 איש, וקצתם התארגנו במחנות משפחה. במחצית הראשונה של יולי מינה מפקד שצורס למפקד פלוגה 51 את סרן (קפיטן) יפים פידורוביץ, יהודי יליד הומל שברח ממחנה שבויי מלחמה והגיע אל היער, וכך הייתה פלוגה 51 לפלוגה יהודית. באותה העת עדיין לא היה לאוטריאד שצורס קשר עם מטה תנועת הפרטיזנים,

שם, עמ' 390. ⁶⁵⁹

Turonek, *Bialorus pod Pkkupacja*, p. 152; Gerlach, *Kalkulierte*, pp. 900, 907 ⁶⁶⁰

Manaenkov, *Partizanskie*, p. 149 ⁶⁶¹

והדעת נותנת שאנשיו לא ידעו על מדיניותו של מטה זה למנוע את הקמתן של יחידות פרטיזנים יהודיות. סרן פיודורוביץ', טיפוס עממי שעד מהרה התחבב על אנשי הפלוגה, לא הסתיר את יהדותו ונתן ביטוי לרגשותיו הלאומיים לפני פיקודיו. לאחר מינויו למפקד עברה פלוגה 51 ליער וולצ'ה=נורה, ששטחו היה גדול בהרבה מיער רפלובקה, ובהיותו איש צבא מקצועי, אימן שם פיודורוביץ' את אנשיו אימונים צבאיים והכשירם למשימותיהם. הפלוגה כללה ארבע מחלקות, ומפקדיהן, פרט לאחד, היו יהודים, בהם יהודי סגן משנה מן הצבא האדום, יפים פודולסקי. אנשי הפלוגה הרכיבו תותח אנטי טנקי של 45 מילימטר מחלקי חילוף שמצאו.⁶⁶² הפעולה הקרבית הראשונה שבה השתתפה פלוגה 51 הייתה ההתקפה שבה פתח אוטריאד שצורס, בשיתוף עם עוד כוח פרטיזני, על העיירה קוסובו ב-2 באוגוסט 1942. התקפה זו היתה המבצע הפרטיזני הגדול ביותר שנעשה עד אז באזור, והשתתפו בה כ-500 פרטיזנים. באותה העת עדיין היה בקוסובו גטו קטן. וכך סיפר יעקב שפטינסקי שהשתתף בקרב כמקלען:

על פלוגתנו הוטל להגיע למרכז העיירה ולכבוש בהתקפה חזיתית את בניין המשטרה והמפקדה... תפסנו עמדות ממש מול הגטו... נתהדדה יריית התותח. רצנו קדימה... כלואי הגטו מסתכלים בנו מאחורי גדר התיל בתדהמה ובפחד... פורצים לבניין המשטרה. פיודורוביץ' מקים אותנו כדי לכבוש את הכנסייה ואולם אש מקלעים חזקה מצמידה אותנו שוב אל הקרקע... מקרבים את התותח ומכוונים אותו אל הכנסייה. יורים בחלונותיה ועל צריחיה. הפרטיזנים פורצים פנימה וההתנגדות נפסקת... הגדוד נסוג מן העיר. פלוגתנו ה-51 עתה במאסף. אתנו יוצאים כלואי הגטו. הנוער שהספיק להשיג נשק מצטרף לגדוד. היתר יחיו במחנה המשפחתי.⁶⁶³

שחרור כלואי גטו קוסובו הוא אחד המקרים היחידים שבהם הצילו פרטיזנים סובייטים יהודים, אגב משימה שלא הייתה מכוונת למטרה זו, ואפשרו להם לצאת ליערות. ולא זו בלבד, אלא שכוח של פרטיזנים יהודים היה אחד הכוחות העיקריים שפעלו לשחרור היהודים מהגטו. רובם של יהודי קוסובו שבאו אל היער, ובהם גם משפחות, התארגנו במחנה משפחה. הידיעה על הקרב בקוסובו הגיעה ליהודי ביטן, ששם עדיין היה גטו קטן ובו כמה מאות יהודים, ועוד קודם שחוסל הגטו סופית בחודשים אוגוסט וספטמבר 1942, ברחו רבים מהם ליער. מחנות המשפחה של יהודי

שנר=נשמית, הפלוגה ה-51, עמ' 80, 108-110, 113.

662

שם, עמ' 124-125.

663

קוסובו ושל יהודי ביטן היו בחסותו של אוטריאד שצ'ורס וכונו פלוגה 59 (אנשי קוסובו) ופלוגה 60 (אנשי ביטן).⁶⁶⁴

מסלול הקרבות של פלוגה 51 היה ארוך וגבה מאנשי הפלוגה מחיר דמים גבוה. ב=10 באוגוסט 1942 השתתפה הפלוגה בהתקפה על בסיס אימונים של מתנדבים מקומיים שאומנו בפקוד גרמני בכפר ובאחוזה גווינוביץ', השוכנים מצפון=מזרח לעיירה ביטן. לאחר ההתקפות על קוסובו ועל גווינוביץ' רוכזו באזור כוחות של גרמנים לקראת מצוד על יערות וולציה-נורה, ומפקדי שצ'ורס החליטו לפנות את האזור ולעבור לביצות פולסיה והניחו את מחנות המשפחה לגורלם. בדרכה מזרחה השתתפה פלוגה 51 בהתקפה על תחנת משטרה בכפר צימילי וב=13 בספטמבר 1942 לקחה חלק בקרב קשה שהתחולל בעת חצייתה של תעלת אוגינסקי (Oginski), ליד סכר מס' 10. רבים מאנשי הפלוגה נהרגו ונפצעו בקרב זה, ובהם מפקד הפלוגה פידורוביץ' שנפצע קשה. בהיותו פצוע אנוש ובהיעדר אפשרות לפנותו, ביקש פידורוביץ' להמיתו בירייה, והופל פור מי יירה את יריית החסד. פידורוביץ' נורה ונקבר ביער בקרבת מקום ולמפקד פלוגה 51 מונה סגן ויקטור גוזיוסקי (Guzevski). לאוטריאד שצ'ורס היו נפגעים רבים, בהם עשרות פצועים, ובית חולים שדה שהוקם בביצות בניהולו של הד"ר בלומוביץ', הציל רבים מהם וזכה להערכה רבה.⁶⁶⁵

לקראת סוף ספטמבר הגיע אוטריאד שצ'ורס לביצות פולסיה שממזרח לאגם ויגונושצ'ין (Vignoschchin), ובאוקטובר השתתפה פלוגה 51 בהתקפה על העיירה חוטיניצ'י (Khotynichi). בהדרגה שובצו בפלוגה 51 ביילורוסים מקומיים, שאופייה היהודי של הפלוגה לא היה לרוחם, ויהודי הפלוגה סבלו מביטויים אנטישמיים, ובייחוד התבלט בכך ראש המטה של שצ'ורס, קרפ מרזליאקוב (Karp Merzliakov). ב=20 באוקטובר 1942 הועמדה הפלוגה במסדר ומרזליאקוב הודיע שנוכח עברות משמעת של אחדים מאנשי הפלוגה ומחמת הקשיים הצפויים בהמשך המסע, מוצאים ממנה יותר מ=30 פרטיזנים יהודים. האנשים ששמותיהם הוקראו השתתפו בקרבות של הפלוגה והיו בעלי ניסיון פרטיזני. עברות המשמעת שביצעו אחדים מן הפרטיזנים היהודים נוצלו בידי מפקדי שצ'ורס כדי לסלק קבוצה גדולה של יהודים ולשנות את אופייה היהודי של הפלוגה. לאחר המסדר עזב אוטריאד שצ'ורס את המקום, והניח מאחור את קבוצת המודחים מן הפלוגה, שלקצתם היה נשק, והם המומים ומזועזעים מן היחס האנטישמי שנקטו כלפיהם מפקדי שצ'ורס, שעמם עברו מסלול קרבות ארוך. לאחר נדידה של שבועות אחדים ביערות וביצות, נתקלו מודחי שצ'ורס באנשי אוטריאד פרטיזני בפקודו של וסילי וסילייב ונקלטו בו.⁶⁶⁶

664 שם, עמ' 125, 139.

665 שם, עמ' 159–163; גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 318–319.

666 שנו=נשמית, הפלוגה ה-51, עמ' 192–197; 608–609; Manaenkov, *Partizanskie*, pp.

בתחילת סתיו 1942 בא לאזור פולסיה מן העורף הסובייטי אלקסיי קלשצ'ב (Kleshchev), כמיופה כוח מטעם הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הביילורוסית ומטעם מטה הפרטיזנים הביילורוסים. הוא הטיל את מרותו על האוטריאדים הפרטיזניים שפעלו עד אז באופן עצמאי, ובכללם גם שצ'ורס. קלשצ'ב הנהיג את מדיניותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטים ששללה את קיומן של יחידות פרטיזנים יהודיות, ופקד להוציא את 63 הפרטיזנים היהודים שעדיין היו בפלוגה 51 ולפזרם בקרב הפלוגות האחרות של שצ'ורס.⁶⁶⁷ בזה תמה ההיסטוריה הקרבית של פלוגה 51 היהודית שהתארגנה ביוני 1942 ביערות וולצ'ה=נורה ופוזרה בינואר 1943 בביצות פולסיה. אנשי הפלוגה המשיכו את דרכם הפרטיזנית בשצ'ורס ובאוטריאדים אחרים עד שחרור האזור בקיץ 1944. בעת התארגנותה היו בפלוגה 51 171 פרטיזנים יהודים ו=65 מהם נספו ביערות – 58 נפלו בקרבות ושבעה נורו בידי פרטיזנים סובייטים. לאחר שהצבא הסובייטי בא לאזור, גויסו מקצת הנותרים לצבא ו=13 מהם נפלו בחזית. כ=46 אחוזים מאנשי הפלוגה לא זכו לראות את יום הניצחון.⁶⁶⁸

מחנות המשפחה של יהודי ביטן ושל יהודי קוסובו, שנשארו ביערות וולצ'ה=נורה לאחר שאוטריאד שצ'ורס עזב את המקום, סבלו קשה במצודים שעשו שם הגרמנים לעתים קרובות. המצוד הראשון החל ב=18 בספטמבר 1942, והפרטיזנים המעטים שעדיין היו באזור התפזרו. וכך סיפר משה פיטקובסקי על קורותיהם במצוד שנעשה על מחנה המשפחה של יהודי ביטן:

20 בספטמבר, ערב יום הכיפורים, הקבוצה עוברת לחורש סמוך, מקווים למצוא מים... נפתחת עלינו אש מקלעים. מתחילה ריצת בהלה... שומעים צעקות "האלט" (עצור)! הילדים בוכים כל הזמן ואין עוד כוח לרוץ... מטוסי האויב ממשיכים לעקוב אחרי הקבוצה. האנשים רצים כחיה נרדפת, ללא אוכל ללא שתייה. מהקבוצה שמנתה בתחילת המצוד מעל ל=300 איש, נשארו רק 100. רבים נפוצו, רבים נספו. בכל השבילים התגוללו גופות ההרוגים... הכל הגיעו לאפיסת כוחות. האנשים מקנאים בחבריהם המתים.⁶⁶⁹

גורלו של מחנה המשפחה של יהודי קוסובו היה דומה לגורל מחנה המשפחה של יהודי ביטן. רבים מהם נפלו ואחרים נתפסו חיים בידי הגרמנים. המערך הפרטיזני בוולצ'ה=נורה התמוטט במצוד, ואחריו נותרו ביערות פרטיזנים תושבי הכפרים באזור, שפעלו ככנופיות "פראיות". הם התנכלו ליהודים שנותרו שם בחיים ושדדו את מעט הבגדים שעליהם. לאחר המצוד נותרו בחיים ביערות וולצ'ה=נורה כ=135 יהודים, והפרטיזנים שחזרו ליערות וולצ'ה=נורה אילצו אותם לעזוב

⁶⁶⁷ שנר=נשמית, שם, עמ' 203–207.

⁶⁶⁸ שם, עמ' 174–175, מובא פירוט שמי של 171 הפרטיזנים, בהם שמות הנופלים.

⁶⁶⁹ שם, עמ' 174–175. בחודשים אוגוסט–ספטמבר 1942 ניהלו כוחות של הגרמנים מבצע גדול נגד פרטיזנים באזורים נרחבים של גנרלקומיסריאט ביילורוסיה. שם המבצע היה "סומפפיבר" (Sumpfiebr).

את המקום ולעבור ליער רפלוּבקה ששכן במרחק שמונה קילומטרים משם. יער זה, שטחו היה קטן משטחו של יער וולצ'ה=נורה, היה דליל וקרוב יותר לעיירה ביטן, ועל כן מסוכן היה יותר לשהות בו. במצוד שנעשה בסוף דצמבר 1942, ובייחוד בהתקפה של אנשי "סמוחובה" (כפריים מן האזור שהגרמנים ציידו אותם בנשק כדי להגן על כפריהם מפני פעולות "כלכליות" של פרטיזנים) על מחנה המשפחה ב=20 בינואר 1943, נהרגו רבים ורק 70 איש נותרו בחיים. ולאחר עוד מצוד שנעשה במרס 1943 נותרו בחיים רק כ=50 איש. וכך, מתוך 800–1,000 היהודים מביטן, מקוסובו ומעיירות אחרות באזור שהיו במחנות המשפחה ביערות וולצ'ה=נורה והסביבה לפני המצודים, נותרו בחיים עד שחרור האזור כ=50 אנשים בלבד.⁶⁷⁰

המקורות הסובייטיים הנדרשים ללאומיותם ולמספרם של הפרטיזנים ב=22 חטיבות ובחמישה אוטריאדים עצמאיים שפעלו במחוז ברנוביץ–נובוגרודק בעת שהתאחדו עם הצבא הסובייטי בקיץ 1944, נקבו במספר כולל של 17,500 איש. כ=2,100 פרטיזנים היו בני לאומים אחרים, שהם כ=12 אחוזים מכלל הלוחמים. מלבדם היו במחוז עוד 4,500 פרטיזנים שלא היו כפופים לאוגדת המחוז. סך כל הפרטיזנים במחוז עמד על 22,000 איש, מהם כ=2,600 בני לאומים אחרים.⁶⁷¹ על פי מדגם מינסק, עמד מספרם של היהודים בקרב בני הלאומים האחרים על 1,950–2,100 איש, ואליו יש להוסיף 500–735 יהודים שנפלו בפעילות הפרטיזנית. על בסיס הערכה זו עמד מספרם של הפרטיזנים היהודים ביערות נליבוק וליפיצ'יני וביערות אחרים במחוז ברנוביץ–נובוגרודק על 2,500–2,700 איש. מקור אחר מצטט נתונים שמסר מפקד אוגדת הפרטיזנים של אזור לידא, יפים גפייב (Gapijev), שפירט באופן כללי מאין באו 4,852 הפרטיזנים שהיו תחת פיקודו ב=1 ביולי 1944. במסמך צוין כי בתאריך זה היו אצלו 1,196 אנשים מן הגטאות (כלומר יהודים), שהם כ=25 אחוזים מכלל הפרטיזנים שהיו תחת פיקודו בעת שהתאחדו עם הצבא הסובייטי.⁶⁷² על בסיס נתון זה, שלפיו רבע מכלל הפרטיזנים היו יהודים, ניתן להעריך שמספרם של הפרטיזנים היהודים בכל מחוז ברנוביץ היה גדול מן המספר שנקב לעיל. אזור לידא היה אחד מארבעה אזורים פרטיזניים במחוז ברנוביץ. מספרם של היהודים במחנות המשפחה במחוז ברנוביץ–נובוגרודק עמד על 3,500–4,200 איש.⁶⁷³

670 שם, עמ' 175–176, 181.

671 Manaenkov, *Partizanskije*, pp. 25–28

672 Boradyn, *Niemen Rzeka Niezgody*, pp. 70–71

673 יצחק ארד, "מחנות משפחה ביערות – דרך הצלה מקורית", ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, קובץ הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי השני ביד ושם, ירושלים 1976, עמ' 279. מספרים אלה אינם כוללים את הגרעין המזוין במחנות ביילסקי וזורין. המספר של 3,500–4,200 יהודים במחנות המשפחה במחוז ברנוביץ–נובוגרודק, הננקב כאן, גבוה מן המספר שנקב במאמר, ומקורו בהערכה גבוהה יותר של מספר היהודים ששהו במחנות אלה ביערות וולצ'ה-נורה.

ו. היערות והביצות בפולסיה ודרום - מערב ביילורוסיה

אזור פולסיה הוא אזור היערות והביצות הגדול ביותר בביילורוסיה, המשתרעים על פני אלפי קילומטרים רבועים. במרכז האזור עובר הנהר פריפט (Pripiat) – יובלו הגדול של הנהר דנייפר. פריפט מחלק את האזור לשניים, לצפון פולסיה ולדרומה. את יערות פולסיה חוצים כביש ומסילת ברזל בעלי חשיבות אסטרטגית לצבא הגרמני, שנמשכו מברסט–ליטובסק לכיוון מינסק והומל ומשם לעבר מוסקווה. אוכלוסי האזור, שרובם היו ביילורוסים ומיעוטם פולנים ואוקראינים, היו עניים מאוד. בזכות התנאים הטופוגרפיים של יערות וביצות רבות היה אזור זה אידאלי ללוחמה פרטיזנית. פעילותם של פרטיזנים שם החלה כבר בשלהי 1941 ובאביב 1942, מוקדם יותר ממקומות אחרים. באזור נשארו מכותרים חיילים רבים מן הצבא הסובייטי והם היו הראשונים שהתארגנו לפעילות פרטיזנית. אחת היחידות שהחלה בפעילותה הפרטיזנית באזור פינסק כבר בסוף יולי 1941 פעלה בפיקודו של וסילי קורז' (Korz), מלוחמי הבריגדה הבין-לאומית בספרד שכונה "קומרוב" (Komarov). יחידתו הלכה וגדלה, ומנובמבר 1942 עד יולי 1944, היתה לאוגדת הפרטיזנים של מחוז פינסק, ופעלה בעיקר בחלק הצפוני של פולסיה. בעדויות של פרטיזנים יהודים על פעילותם של הפרטיזנים בפולסיה, נזכרים פעמים רבות שמותיהם של מפקדי החטיבות הפרטיזניות שפעלו שם: פיליפ קפוסטה (Kapusta); גרגורי לינקוב (Linkov) שכונה "בטיה", שהוצנח בשלהי 1941 מן העורף הסובייטי בראש יחידה מיוחדת למודיעין וחבלה, וזו הלכה וגדלה בהדרגה עד שהייתה לחטיבה; אנטון ברינסקי (Brinski), שהיה קומיסר ביחידתו של לינקוב, ובשלהי 1942 הקים חטיבה פרטיזנית בדרום פולסיה שפעלה בעיקר בצפון וולין. עם בואו של מזכיר הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית, אלקסי קלשצ'ב, לאזור פינסק בספטמבר 1942, ולאחר שבאפריל 1943 בא לברסט=ליטובסק סרגיי סיקורסקי (Sikorski), מזכיר הוועד המחוזי שם, שהיה גם מפקד אוגדת הפרטיזנים שהתארגנה במערב פולסיה, נטלה תנועת הפרטיזנים המאורגנת את השליטה על יחידות הפרטיזנים שפעלו ביערות פולסיה.⁶⁷⁴

היערות והביצות בפולסיה משכו אליהם אלפי יהודים שברחו מן הגטאות ומן המחנות בדרום ביילורוסיה וכן מאזורי צפון וולין. יהודים אלה באו מברנוביץ, מפינסק ומעשרות רבות של ערים ועיירות באזור. מקצתם התארגנו ביחידות פרטיזניות, מקצתם הצטרפו ליחידות סובייטיות, והאחרים – רובם אנשים נטולי נשק או משפחות – התארגנו במחנות משפחה.

⁶⁷⁴ Manaenkov, *Partizanskie*, pp. 95, 122–123, 212, 367, 407–408; ספקטור, שואת יהודי ווהלין,

עמ' 218–219.

יערות קופיל ויערות אורליק (Orliki), שמדרום להם, שכנו ממזרח לגבול הביין=לאומי הסובייטי=הפולני שמלפני ספטמבר 1939, מצפון=מערב ומדרום=מערב לעיר סלוצק. ביערות אלו פעלו יחידות פרטיזנים אחדות, ובמאי 1942 התארגנו הללו בתור חטיבה על שם וורושילוב בפיקודו של פיליפ קפוסטה. יהודים מעטים פעלו ביחידות הפרטיזניות באזור כבר בתחילת התארגנותן, אבל בעת התחוללותן של אקציות ההשמדה ההמוניות באזור בחודשי האביב והקיץ של שנת 1942, באו לשם עוד מאות יהודים. היהודים באו מן העיירות נייסוויז', קלצק וְלחוביץ שבמערב ביילורוסיה, ומקופיל ומטימקוביץ' שבמזרחה.

היהודים שבאו ליערות קופיל, שמקצתם היו מצוידים בנשק, התארגנו שם בקבוצה עצמאית. תחילה עמד מספרם על 40–50 איש, אבל עם הצטרפותם של עוד יהודים ששוטטו ביערות הלך מספרם וגדל. במחנה שהו גם יהודים סובייטים וגם יהודי פולין לשעבר, והמפגש ביניהם היה ידידותי ותרם לשני הצדדים. יהודי המחנה יצרו קשר עם הפרטיזנים של קפוסטה, ששכנו בקרבתם ביער, אבל הם לא התקבלו מיד לחטיבתו, בעיקר בגלל מיעוט הנשק שהיה ברשותם. רק לאחר שהיחידה היהודית הצטיידה בנשק, שמצאה בקבר המונים של חיילים סובייטים, צירף אותה קפוסטה לחטיבתו בתור אוטריאד על שם ז'וקוב, ומינה את גילצ'יק למפקדו. גילצ'יק היה יהודי סובייטי מקופיל, ששהה עם קפוסטה ביערות עוד קודם שיהודי העיירות באו לשם. הפיקוד הפרטיזני התייחס ליהודים הסובייטים ביתר אמון והעדיף אותם מיהודי פולין לשעבר. גילצ'יק היה אדם עממי שידע להגן על כבודם של פקודיו היהודים מפני גילויים אנטישמיים בקרב הפרטיזנים והשכיל להתחבב עליהם. תחילה היו באוטריאד 50–60 יהודים, ואליהם הצטרפו עוד 15–20 ביילורוסים ורוסים, קצתם שבויי מלחמה לשעבר. בתוך פרק זמן קצר עמד מספר לוחמיו על כ=100 איש, לאחר שהצטרפו אליו כ=20 יהודים שברחו מסטולבצי בספטמבר 1942.⁶⁷⁵

אנשי ז'וקוב נטלו חלק במבצעים פרטיזניים שונים, בהם כיבושה וחיסולה של תחנת המשטרה בעיירה דוקטורוביץ' (Doktorovich) שמדרום=מזרח לקופיל שהיתה תקועה כטריו באזור שבו שלטו הפרטיזנים. בנובמבר ובדצמבר 1942 עשו הגרמנים שני מצודים ביערות קופיל, שבהם אמנם ספגו הפרטיזנים אבדות אבל הצליחו לחמוק מן הכוח הגרמני.

בתחילת החורף עברה החטיבה כולה דרומה, ליערות אורליק שהיו שלוחה צפונית של יערות פולסיה והיו גדולים מיערות קופיל, והתמקמו שם לחניית חורף. ביערות אלו התארגנו הפרטיזנים של קפוסטה מחדש ואוטריאד ז'וקוב נכלל עתה בחטיבה 27 על שם צ'פאייב, בפיקודו של ניקולי

⁶⁷⁵ קורותיו של האוטריאד על שם ז'וקוב מבוססים על ספרו של שלום חולבסקי, עיר ויער במצור, תל אביב 1973, עמ' 181 ואילך. וכן הם מבוססים על ספרו של מ' כהנוביץ', מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה, תל אביב 1954, עמ' 32, 124, 141, 286, 289, 312, 330–331, 348, 357 (להלן כהנוביץ', מלחמת הפרטיזנים).

שסטופלוב (Shestopalov). בסוף ינואר–תחילת פברואר 1943 באו לאוטריאד ז'וקוב 120 יהודים שברחו ממחנה העבודה סוורז'נה (Sverezchna) שלייד סטולבצי. בהגיעם למחנה תבע מהם שסטופלוב למסור לרשות הפיקוד את חפציהם, את הכסף ואת התכשיטים שהיו בידיהם כדי לרכוש נשק, והאנשים נענו לדרישתו ומסרו לו את כל מה שהיה ברשותם. הדעת נותנת שלפחות מקצת החפצים, הכסף והתכשיטים נשארו בידי מפקדי החטיבה ומקורביהם, כפי שקרה ביחידות פרטיזניות אחרות – שהלוא בהיעדר מקורות לקניית נשק נלקח הנשק שהיה בידי תושבים מקומיים בכוח ולא תמורת תשלום כספי. עם בואם של אנשי סוורז'נה גדל האוטריאד היהודי ז'וקוב לכ=250 אנשים.

מסלול הקרבות של אנשי ז'וקוב כלל התקפה על המשטרה בכפר לוקטישי (Loktishi), מיקוש מסילת ברזל באזור הנצוויץ' (Hantsevichi) ופעולות "כלכליות" שנעשו במרחק 30–40 ק"מ מיערות אורליק. ב=10 בפברואר 1943 נפתח מצוד גרמני גדול ביערות אורליק,⁶⁷⁶ וחטיבת שסטופלוב הצליחה לחמוק ממנו דרך הביצות שקפאו. במסע קשה ומייגע שנמשך שישה שבועות הגיעו הלוחמים בתחילת אפריל ליער צ'וצ'וויץ' (Chuchevich) השוכן מצפון לעיירה לוניניץ' (Luninets). החטיבה נעה ממקום למקום ביערות צפון פולסיה, אגב התנגשויות בלתי פוסקות עם כוחות גרמניים. בקיץ 1943 חזר אוטריאד ז'וקוב ליערות קופיל והמשיך בפעילותו הפרטיזנית באזור.

בשלהי 1943 חלו שינויים באופיו היהודי של אוטריאד ז'וקוב, כשבפקודת מטה החטיבה הודח גילצ'יק מתפקידו בתור מפקד האוטריאד ובמקומו מונה הרוסי ברנוב (Baranov), שהיה קצין בצבא הסובייטי. בז'וקוב שירתו באותה העת כ=150 פרטיזנים יהודים, והדחתו של גילצ'יק בלי כל סיבה, למעט יהדותו, גרמה להתמרמרות רבה בקרבם. גילצ'יק, ועמו פרטיזנים יהודים אחדים, עזבו את האוטריאד, ולעומת זאת צורפו לז'וקוב כמה פרטיזנים לא יהודים. בפקודת מיפקדת החטיבה ומפקד ז'וקוב הוצאו מן האוטריאד יותר מ=50 ילדים, נשים ומבוגרים, ואליהם צורפו כמה לוחמים יהודים חמושים וכן מפקד שמונה עליהם, והם התארגנו במחנה משפחה ועברו ליערות סוויטצ'יה שבצפון פולסיה. גם ביערות קופיל היה מחנה משפחה ובו כ=50 יהודים. קמעה=קמעה גדל מספרם של היהודים בשני המחנות, עם הצטרפותם של יהודים שהסתתרו במחבואים ויהודים שברחו ממחנות עבודה מעטים, כגון מחנה קולדיצ'בו שלייד ברנוביץ', שעדיין התקיימו במחצית השנייה של 1943. בשלהי 1943–תחילת 1944 החלו לבוא ליערות משפחות של פרטיזנים ביילורוסים וסתם כפריים, שהגרמנים שרפו את כפריהם בעת המצודים ושלחו לגרמניה את תושביהם הכשירים לעבודה. מקצת האנשים האלה צורפו למחנות המשפחה של היהודים וחטיבות הפרטיזנים באזור סייעו להם במזון. במחנה שלייד סוויטצ'יה היו כ=300 אנשים, רובם יהודים, ומפקד המחנה היה

⁶⁷⁶ שם הקוד הגרמני למצוד זה היה "הורנונג" (Hornung), והוא כלל את היערות באזור העיירות לנין–הנצוויץ' ונמשך בימים 8–22 בפברואר 1943.

אליעזר סגל מהנצוויץ'. למרות מצודי הגרמנים, עדיין היו כ=200 מאנשי מחנה משפחה זה בחיים כשבא הצבא הסובייטי לאזור.

אוטריאד ז'וקוב, שעדיין היו רוב לוחמיו יהודים, הועבר בפברואר 1944 לחטיבה פרטיזנית על שם מולוטוב, שפעלה ביערות שמדרום ללֵאחוביץ' (Liakhovichi). עד לבוא הצבא הסובייטי לאזור, במחצית הראשונה של יולי 1944, התמקדה פעילותו של האוטריאד בהתקפות ובחבלה בצירי התנועה ברסט=ליטובסק-מינסק שהיו עורקי התחבורה המרכזיים של קבוצת ארמיות מרכז. ב=12 ביולי 1944 התאחד האוטריאד עם הצבא הסובייטי ורוב לוחמיו היהודים גויסו לצבא ורבים מהם נפלו בחזית.

באזור המרכזי של צפון פולסיה, ביערות שבין הנצוויץ' ללונניץ', פעלה בעיקר האוגדה של קורז' (קומ'רוב). ביערות אלה התרכזו מאות יהודים שברחו בעת המרד בלחווה או נמלטו מגטאות פוהוסט=ז'הורודסקי (Pohost-Zahorodski) ולונניץ', ממחנה הנצוויץ', מלנין ומעיירות אחרות שהתארגנו במחנות משפחה ביערות גריצין (Grichin) שמצפון=מזרח ללחווה וביער בוגדנובקה שמצפון=מזרח לפוהוסט. קצתם – בעיקר הצעירים שבהם – הצליחו להתקבל ליחידות פרטיזנים. אחדים מאנשי לחווה השתתפו בהתקפת הפרטיזנים על העיירה לנין בספטמבר 1942 ושחררו את 28 היהודים האחרונים שעדיין היו שם.⁶⁷⁷

במאי 1943 הציע קורז' לאנשי מחנה המשפחה שביער בוגדנובקה, שבו שהו כ=200 יהודים, להתארגן באוטריאד פרטיזני עצמאי שישתייך לעוצבתו. אנשי המחנה קיבלו את ההצעה ברצון, והיחידה שהוקמה נקראה האוטריאד על שם קגנוביץ'. לא ברור אם אנשי המחנה בחרו בשם זה מטעמים לאומיים – לאות הערכה כלפי איש הפוליטיביוור קגנוביץ' – או שהפיקוד הפרטיזני קבע שם זה כדי לרמוז שהאוטריאד מורכב מיהודים. מפקדו הראשון של האוטריאד היה שלמה זנדווייס; ביולי 1943 התמנה דוד בוברוב למפקדו; ומנובמבר 1943 ועד לפירוקו בפברואר 1944 היה המפקד יעקב רוגוזין. אנשי אוטריאד קגנוביץ' פוצצו את מנסרת העצים בפוהוסט=ז'הורודסקי ומיקשו את מסילת הברזל מלקוביצי=לונניץ'. ואולם קיומו של אוטריאד יהודי נגד את מדיניותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטית ולאחר תשעה חודשים של פעילות הוא פורק. וכך נכתב במקור סובייטי המפרט את כל היחידות הפרטיזניות שפעלו בביילורוסיה: "אוטריאד על שם ל"מ קגנוביץ': הוקם במאי 1943 על בסיס קבוצה יוזמת (Initsiativnaia gruppа) שפעלה בנפת לוגישין (Logishin). בחודשים יולי-אוגוסט 1943 פעל האוטריאד במסגרת החטיבה על שם ס"מ קירוב, ומאוגוסט ועד

גפן ואחרים, ספר הפרטיזנים, עמ' 639; כהנוביץ', מלחמת הפרטיזנים, עמ' 208.

נובמבר פעל במסגרת עצמאית. בפברואר 1944 התפזר [האוטריאד] ואנשיו הוצבו באוטריאדים האחרים של החטיבה".⁶⁷⁸

פעילותם של פרטיזנים סובייטים במחוז ביאליסטוק כחלק מתנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת, החלה בשלב מאוחר – רק בשלהי 1943. היערות באזור זה היו קטנים מן היערות בפולסיה ודרכי התחבורה היו מפותחים יותר, והדבר הקל על פעילותם של הכוחות הגרמניים. כמו כן היו רוב האוכלוסים פולנים ואנטי סובייטים. בסיסיהן העיקריים של היחידות הפרטיזניות שהיו כפופות לאוגדת הפרטיזנים של מחוז ביאליסטוק היו ביערות מערב פולסיה, במחוז ברסט=ליטובסק, ומשם הם יצאו לפעולות במחוז ביאליסטוק. מדרום לביאליסטוק, ביערות שבאזור העיירה בריאנסק (Briansk), התארגנה יחידת פרטיזנים יהודית בפיקודו של יוסף ברוידה, ובה כמה עשרות לוחמים מעיירות ומערים בסביבה. היחידה פעלה בשיתוף עם אוטריאד פרטיזנים שהיה באזור והשתתפה בהתקפות על דרכי תחבורה של הגרמנים וביצעה פעולות נקם ברזחתי יהודים. סמוך לבסיס של ברוידה היה מחנה משפחה יהודי, ובו, וכן גם במחנות אחרים באזור, היו כמה מאות יהודים שבאו מעיירות בסביבה ושברחו מן הרכבות שהוליכו יהודים אל מחנה ההשמדה טרבלינקה. היחידה של ברוידה ויהודי מחנה המשפחה סבלו מהתנכלויות של אנשי הא"ק שפעלו באזור וכן מפשיטות של כוחות גרמניים שהסבו להם אבדות רבות.⁶⁷⁹ ביולי 1944 שחרר הצבא הסובייטי את האזור והוא הועבר לשלטונה של פולין העממית.

מספרם הכולל של הפרטיזנים שפעלו באזורי פולסיה ובאזורים הדרומיים של מערב ביילורוסיה ומרכזה, שכללו את המחוזות האדמיניסטרטיביים הסובייטיים האלה: ברסט=ליטובסק, פינסק, פולסיה וביאליסטוק, ביום שבו התאחדו עם הצבא הסובייטי היה כ=35,500 איש, בהם כ=2,500 בני לאומים אחרים.⁶⁸⁰ על פי מדגם מינסק ומתוך הערכת מספרם של היהודים בקרב בני הלאומים האחרים שנפלו ביערות ושהסתירו את לאומיותם, עמד מספרם הכולל של הפרטיזנים היהודים ביערות פולסיה ובדרום=מערב ביילורוסיה ומרכזה על 3,200–3,750 איש. ניתן להעריך את מספרם של היהודים במחנות המשפחה והיהודים שהסתתרו ביערות ובכפרים באזורים הנרחבים של פולסיה ובדרום=מערב ביילורוסיה ב=1,500–2,500 נפש.

⁶⁷⁸ גפן, שם, עמ' 644–646; Manaenkov, *Partizanskie*, p. 618 (משם הציטוט).
⁶⁷⁹ יוסף ברוידה, ביערות בריינסק, תל אביב 1974, עמ' 81–107, 113–118; Manaenkov, *Partizanskie*, pp. 97–101
⁶⁸⁰ Manaenkov, *ibid.*, pp. 100, 123, 601, 628

המרחב הגאוגרפי של וולין שבמערב אוקראינה כולל אזורים בעלי טופוגרפיה שונה. אזורי צפון וולין משופעים ביערות ובביצות, ומבחינת המבנה הטופוגרפי שלהם הם ממשיכים את פולסיה. ככל שנעים דרומה, הולך שטח היערות וקטן והביצות נעלמות כליל. רוב האוכלוסים שישבו שם היו אוקראינים, וכמו כן התגורר באזור מיעוט פולני גדול. בצפון וולין התגוררה גם אוכלוסייה כפרית ביילורוסית. שלוש תנועות פרטיזנים פעלו ביערות וולין: סובייטית, אוקראינית=לאומנית, פולנית.

הפרטיזנקה האוקראינית הלאומנית, ובעיקר אנשי אופ"א, שלטו על היערות של מרכז וולין ודרומה. בהתאם להערכה של הגרמנים מספרם של אנשי אופ"א בוולין היה 30,000 – 35,000 לוחמים, מאורגנים בשלוש דיוויזיות.⁶⁸¹ הם ראו ביהודים את אויביהם ובדרך כלל רצחו את היהודים שנפלו לידיהם.⁶⁸²

תנועת הפרטיזנים הפולנית בוולין היתה מאורגנת בשתי זרועות: (א) הא"ק; (ב) כוחות הגנה מקומיים. בהתאם לאסטרטגיה של א.ק. היתה פעילותה נגד הגרמנים מוגבלת ביותר. הפולנים בוולין הועמדו בפני בעיה מיוחדת: התקפות רצחניות של אוקראינים=לאומניים על כפרים פולניים כדי לאלץ את תושביהם לעזוב את האזור. מקצת הכפריים האלה נאלצו לעזוב ולהתרכז ביישובים גדולים יותר, שבהם נערכו להגנה. רבים מן הפולנים ברחו לאזור הממשל הכללי. הכפרים הפולניים ארגנו, בסיוע הא"ק, כוחות הגנה עצמאיים. היו מקרים לא מעטים של שיתוף פעולה בין כוחות פולניים אלה ובין פרטיזנים סובייטים נגד הלאומנים האוקראינים. רבבות של פולנים ואלפי אוקראינים, בעיקר נשים, ילדים וזקנים היו קורבן לקרבות אלה.⁶⁸³ יהודים שברחו מגטאות ומצאו מקלט בכפרי הפולנים במרכז וולין, השתלבו בכוחות ההגנה המקומיים ונטלו חלק בהגנה על המקום.⁶⁸⁴

קבוצות של פרטיזנים סובייטים, קצתם "פראיים", פעלו ביערות וולין, בעיקר בצפון האזור ובצפון=מזרחו, כבר בתחילת הכיבוש הגרמני. כמו באזורים אחרים, הורכבו הגרעינים הראשונים שהתלכדו מחיילים שנשארו בעורף הגרמני או משבויי מלחמה שנמלטו מן השבי, וכמו כן היו בהם פעילים קומוניסטים שלא הצליחו להתפנות לפני הכיבוש. מלבדם פעלו באזור קבוצות קטנות של כמה עשרות אנשי צבא סובייטי או אנשי הנקו"ד שהוצנחו שם בשלהי 1941 ובמחצית הראשונה של

⁶⁸¹ על אופ"א ראה פרק רביעי. Torzecki, Polacy I Ukraińcy, pp. 239-240

⁶⁸² ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 210–212.

⁶⁸³ Prus, Atamania UPA, pp. 166-186; Torzecki, Polacy I Ukraińcy, pp. 257-263, 267. טוֹדֶצְקִי כותב (עמ' 267) ש- 80,000 – 100,000 פולנים נהרגו בקרבות בין הפולנים והאוקראינים ובעיקר וברציחות שאוקראינים ביצעו באותה תקופה, במחוזות וולין, גליציה מזרחית וגם במחוז לובלין.

⁶⁸⁴ ספקטור שואת יהודי ווהלין, עמ' 203–205. כותב על הכפרים הוטה-סטפנסקה (Huta-Stepanska) שבנפת סרני, פנסקה=דולינה (Panska=Dolina) שבקרבת העירה מלינוב (Mlynov); קורדיבן (Kurdyban) שבאזור העיר דובנה; ופשברז'ה (Przebrze) שלייד העיירה סופיווקה (Sofievka), ששם השתלבו קבוצות של יהודים בכוחות ההגנה הפולניים המקומיים.

1942. בקיץ 1942 בא מן העורף הסובייטי אל היערות שממזרח לנהר סלוצ' (Sluch) שבמזרח וולין אוטריאד פרטיזני "לתפקידים מיוחדים" ובו כ=100 לוחמים בפיקודו של (פולקובניק) דמיטרי ניקולייב' מדווידיב (Medvedev). אביו של מדווידיב היה יהודי, אבל הוא הסתיר עובדה זו מסביבתו. יחידתו גדלה ל=150 איש וכרבע מאנשי יחידתו, בהם סגנו, סרן אלכסנדר לוקין, היו יהודים. האוטריאד היה צריך לפעול באזור רובנה ולבוב, בעיקר בתחומי המודיעין. אנשי מדווידיב ואנשים מקומיים שהפעיל חדרו למוסדות הממשל הגרמני והעבירו לעורף הסובייטי ידיעות חשובות, בהן הידיעה הראשונה למוסקבה בדבר הקמת מפקדתו של היטלר באזור ויניצה. על פעילותו בעורף הגרמני קיבל מדווידיב את התואר "גיבור ברית=המועצות".⁶⁸⁵

מלבד יחידות אלו פעלו באזורים אלה עד שלהי 1942 גם קבוצות קטנות של פרטיזנים סובייטים שלא היו קשורות עם מטה תנועת הפרטיזנים הסובייטים. המפנה בהתארגנותה של תנועת הפרטיזנים הסובייטים ובהתעצמותה החל בסוף נובמבר 1942, עם בואו של פולקובניק אנטון ברנסקי מדרום פולסיה לאזורי צפון=מזרח וולין ובעקבות מסעי הפשיטות הגדולות שעשו אוגדות הפרטיזנים הגדולות של סידור קובפק (Kovpak) ושל אלכסנדר סבורוב (Saburov), שבאו ממזרח אוקראינה לדרום פולסיה בדצמבר 1942.⁶⁸⁶ ברנסקי הקים את בסיסו באזור שבין הנהרות סטיר (Styr) לגורין (Gorin), וריכז את קבוצות הפרטיזנים שפעלו באזור בחטיבה אחת בפיקודו. בסוף ינואר 1943 הוצנח לאזור וסיל בגמה (Begma), שהיה עד פרוץ המלחמה מזכיר הוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית ברובנה, ונטל את הפיקוד על הפרטיזנים בצפון=מזרח וולין שהתארגנו באוגדה רובנאית. בצפון=מערב וולין התבססה תנועת הפרטיזנים רק באמצע 1943, עם בואה של האוגדה הוולניאית בפיקודו של אלקסי פיודורוב (Fiodorov) לאזור.

יהודים שברחו מן הגטאות בעת אקציות ההשמדה ההמוניות שהתחוללו בוולין בחודשי האביב והסתיו של 1942, שוטטו ביערות וחיפשו פרטיזנים סובייטים כדי להצטרף אליהם. במברק ששיגרה ב=3 בספטמבר 1942 אחת מקבוצות הנקו"ד שפעלה ביערות וולין אל המטה המרכזי של

⁶⁸⁵ שם, עמ' 218–219; Leonid Berenshtein and Ster Elisavetskii, *Evrei-Geroi Soprotivlenia*, Tel Aviv, 1998, pp. 125–131. (להלן Berenshtein and Elisavetskii, *Evrei-Geroi*) מדווידיב נלחם בשורות הצבא האדום במלחמת האזרחים ושירת בנקו"ד, ולפני בואו ליערות וולין פיקד על יחידת פרטיזנים ביערות רוסיה, באזור בריאנסק. ראה גם Mark Shteinberg, "Partizanskii Komandiry–Evrei", *Evreiskii Kamerton–Novosti Nedeli*, 16.8.2001, pp. 8–9, 11. זהו שבועון בלשון הרוסית היוצא לאור בישראל.

⁶⁸⁶ חטיבות הפרטיזנים של קובפק ושל סבורוב פעלו בקיץ 1942 ביערות שבאזורי בריאנסק–סוּמי בגבול שבין צפון=מזרח אוקראינה ובין הרפובליקה הרוסית. בעקבות ההתקפה של הגרמנים לכיוון סטלינגרד והרי הקווקז, פקד מטה הפרטיזנים המרכזי ב=15 בספטמבר 1942, על שתי חטיבות אלה לעבור לאזורי אוקראינה שממערב לנהר דניפר, אל העורף הגרמני העמוק, כדי לשבש שם את דרכי התחבורה שהובילו לחזית, ששם כוון המאמץ הגרמני העיקרי באותה העת. חטיבות קובפק וסבורוב יצאו למסע של 700 ק"מ בעורף הגרמני, שנמשך מסוף אוקטובר עד תחילת דצמבר. סבורוב ויחידתו נשארו במחוז ז'יטומיר ובמזרח וולין, כדי לפעול שם, ואילו קובפק המשיך במסעותיו הפרטיזניים מערבה ודרומה.

תנועת הפרטיזנים הסובייטית, באמצעות משרד הפנים (הנקו"ד) במוסקבה, נכתב כך: "מאזור העיר רובנה שבאוקראינה קיבלנו ב-1 בספטמבר 1942 את ההודעה הזאת: 'ביערות מסביבנו מסתתרים בקבוצות של 15–20 איש, יהודים שברחו ממקומות הירי. נשותיהם וילדיהם נורו. בוער בקרבם הרצון לנקום. ניתן לארגן מהם אוטריאד קרבי. יש צורך בנשק ובאמצעי לחימה"'. בהערת שוליים ציין מישהו במטה הפרטיזנים בכתב יד כי יש "להכין הוראה להתקשר עם אנשים אלה ולארגנם באוטריאד עצמאי. על החתום [קשה לפענח], 7/9/42".⁶⁸⁷

אחת הקבוצות הראשונות של פרטיזנים בוולין התארגנה באזור סרניק בשלהי 1942, בפיקודם של סגן (לוטננט) אלכסנדר אבוגוב (Abugov), יהודי שברח משבי הגרמנים, ושל מקסים מיסורה (Misiura), קומוניסט מקומי, לא יהודי. היהודים ביחידה באו מסרניק, מדומברוביץ (Dubrovitsa) ומעיירות אחרות באזור והם היו הרוב מקרב 50 הלוחמים. בפברואר 1943 צורפה הקבוצה לחטיבתו של ברינסקי בתור אוטריאד על שם וורושילוב, ומיסורה נתמנה למפקדו ואבוגוב – למפקד הסיור. יחידה פרטיזנית אחרת פעלה בחבל ארץ זה, באזור שמצפון למניוויץ' (Manevichi), בפיקודו של יוזף סובייסיאק (Sobesiak) שכונה "מקס". כמו מיסורה, כן גם סובייסיאק היה קומוניסט מקומי שנשאר בעורף הגרמני, ויחד עם האוקראיני מיקולה קונישצ'וק (Konishchuk) שכונה "קרוק", ריכזו השניים סביבם בקיץ 1942 קבוצה של יהודים, פולנים ואוקראינים מקומיים, והחלו בפעולות נקם נגד משתפי פעולה. היחידה גדלה ל-40–50 לוחמים, רובם יהודים. בתחילת אביב 1943, צורפה יחידה זו לאוטריאד וורושילוב ומספר היהודים בו עמד עכשיו על כ-80 איש.⁶⁸⁸

בחטיבת ברינסקי היו באביב 1943 קרוב ל-200 יהודים, ולאחר הקמת האוגדה הרובנאית של בגמה צורף אליה אוטריאד וורושילוב. ליד האוטריאד התקיים מחנה משפחה בפיקודו של אפרים בקלצ'וק. במקורות אחדים מוזכר שמו של בוריס בזיקין (Bazykin), יהודי שפיקד על אוטריאד בצפון וולין. אוטריאד זה הצטיין בהתקפה על תחנת הרכבת בסטרלסק (Strelsk) שמצפון לסרני, שבמסגרתה חובלה רכבת משוריית, ורבים מאנשיו נפגעו, וכן השתתף במיקושן של שמונה רכבות

Garf, Fond 69, Opis 1, Delo 746, p. 220

⁶⁸⁷

פוקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 220–216; Berenshtein and Elizavetski, *Evrei-Geroi*, pp. 67–

⁶⁸⁸

גרמניות ובפעולות אחרות. בסתיו 1943 נתקל האוטריאד במארב של הגרמנים באזור ולדימיר=וולנסק ובזיקין ורוב אנשיו נפלו בקרב.⁶⁸⁹

ביערות וולין, בעיקר ביערות הצפוניים, מצאו מקלט מאות רבות של יהודים בלתי לוחמים: ילדים, נשים וזקנים. מרביתם באו ליערות בתקופת אקציות ההשמדה שהתחילו שם בחודשי האביב והסתיו של 1942. קודם שבאו ליער ניסו מקצתם למצוא מקלט בכפרים באזור, אבל נוכח עוינותם, אדישותם וגם פחדם של הכפריים, עברו מרביתם ליערות. קודם שתנועת הפרטיזנים המאורגנת קיבלה עליה את האחריות על האזור היה על מפקדי הפרטיזנים במקום, קונישצ'וק, סובייסיאק ומיסורה, לפתור את בעייתם של האנשים הלא לוחמים שהיו במחנותיהם, שהכבידו על ניידות יחידותיהם והקשו על הפעילות הפרטיזנית. בעקבות הצורך להפרידם מיחידותיהם הקימו בעבורם המפקדים מחנות משפחה אחדים, שבהם התרכזו 500–600 יהודים מטרויאנובקה, ממניוויץ', מרפאלובקה ומעיריות אחרות. המחנות הועברו לאזור קרסני=בור, שהיה קרוב יותר ליערות ולביצות של פולסיה ולפיכך היה בטוח יותר. קונישצ'וק, שקיבל את החסות על המחנה, העמיד לרשות מפקדי המחנות, מיכאל בֶּרֶט ואברהם פולטיק, כמה פרטיזנים מזוינים לצורכי אבטחה, ודאג לספק להם את מקצת מזונם. מיסורה, שאזור פעילותו היה מזרחה משם, מעבר לנהר סטיר, הקים מחנה משפחה ביערות סווריטצ'וויץ' (Svaritsevich), ובו כ=350 יהודים מסרניק, מוויסוצק, מדומברוביץ ומן הסביבה. מלבד מחנות אלו, שהוקמו בחסותן של יחידות הפרטיזנים, היו ביערות שבצפון וולין מחנות משפחה של יהודים שהתארגנו ביזמתם ודאגו בעצמם לביטחונם ולהספקת מזונם.⁶⁹⁰

למרות יזמתם של סובייסיאק, של קונישצ'וק ושל מיסורה, היה מצבם של היהודים במחנות המשפחה קשה, ובעיות של הספקת מזון, טיפול רפואי וביטחון הציקו לתושביהם. אלוף משנה ברנסקי, שבא לאזור בסוף נובמבר 1942, נתן גושפנקה רשמית ליזמה שנקטו מפקדי הפרטיזנים באזור ופירט את חובותיהם כלפי מחנות המשפחה. וכך נכתב בפקודה שהוציא ב=17 בדצמבר 1942:

בהתחשב בדבר שבאזורי הפעילות של האוטריאדים שלנו ביערות ובחוות נמצאים לא מעט אזרחים – זקנים, נשים וילדים – המסתתרים מפני הטרור הגרמני, והם נטולי קורת גג וחסרי מזון, וכדי להציל אוכלוסייה זו, אני מצווה: להקים שלושה מחנות אזרחיים ולהביא אליהם את כל הזקנים, הנשים והילדים. הסגן שלי, החבר אנישצ'נקו (Anishchenko), יקבע את

Anton Brinski, *Partizanskaia Druzha, Vospominania O Boevykh Delakh Partizan-*⁶⁸⁹
Bernshtein and; *Evreev, "Uchastnikov Velikoi Otechestvennoi Voyny"*, Moskva, 1948, p. 72
Elizavetski, *Evrei-Geroi*, p. 68

פקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 253–254.⁶⁹⁰

מקומם של המחנות. את האחריות להספקת מצרכי מזון ולבוש אני מטיל על מפקדי האוטריאדים קונישצ'וק וסובייסיאק. מחנה שכזה יש להקים גם באזור הפעולה של האוטריאד שבפיקוד קורצ'ב (Korchev). מפקדי האוטריאדים יספקו לכל מחנה אזרחי ריחיים לטחינת דגנים. אני אוסר על כל הפרטיזנים ביקורים מיותרים במחנות. את מקום הימצאם של מחנות האזרחים רשאי לדעת מספר מוגבל של אנשים. אין להניח עקבות העלולות להביא לגילויים. על מפקדי האוטריאדים קונישצ'וק, סובייסיאק וקורצ'ב לצייד את כל המחנות האזרחיים בתנורי חימום ולספק להם מספר הכרחי של פרות חולבות. לצורכי טיפול רפואי יש להציב בכל אחד מן המחנות איש רפואה. לשמירה על מחנות האזרחים יש להציב בכל אחד מהם חמישה לוחמים מזוינים. החבר אנישצ'נקו יודא את ביצועה של הוראה זו וידווח לי עד 1 בינואר 1943.⁶⁹¹

באמצעות פקודה זו ניסה ברינסקי להפריד את יחידות הפרטיזנים הלוחמות מן האוכלוסייה שאינה כשירה ללחימה הפרדה מוחלטת, ולהסדיר את בעייתם של מי שאינם לוחמים. בפקודה של ברינסקי אין נזכרת המילה "יהודי", אבל באותה העת, סוף 1942, היו כמעט כל הזקנים, הנשים והילדים ביערות, שאותם הזכיר, יהודים, ואליהם התכוון ברינסקי בפקודתו. לאחר מכן, כשהגרמנים שרפו במהלך המצודים שלהם כפרים, רצחו תושבים והגלו רבים מהם לעבודות כפייה, ברחו רבים מתושבי הכפרים וכן בני משפחותיהם של הפרטיזנים אל היערות, וגם בעבורם הוקמו מחנות משפחה. היו מחנות שבהם שוכנו יהודים ולא יהודים יחד. לאחר שאוגדתו הוולניאית של פודורוב נטלה לידיה באמצע 1943 את השליטה ביערות צפון-מערב וולין, נתקלו אנשיה באותה בעיה שעמדה לפני ברינסקי – אוכלוסייה שאינה כשירה ללחימה, יהודית ולא יהודית. פודורוב הקים למענם מחנה משפחה ובו היו כ-300 איש, שיותר ממחציתם היו יהודים.

מחנות משפחה קטנים יותר, שבהם התגוררו 50–100 יהודים, התארגנו ביערות באזורי אוליקה, רטנה וסטפן ובמקומות אחרים. מקצת מחנות המשפחה שהוקמו בחסות הפרטיזנים סיפקו שירותים ליחידות הפרטיזנים, כמו מחנות ביילסקי וזורין בביילורוסיה. בעת המצודים שעשו הגרמנים, בעיקר בינואר 1943, סייעו הפרטיזנים לפנות אחדים מן המחנות צפונה, לאזורי הביצות, וכך הם ניצלו.

יחידת הפרטיזנים היהודית הידועה ביותר ביערות מזרח וולין הייתה הקבוצה שפעלה בראשותו של המהנדס משה גילדנמן שכונה "דיאדיה מישה" (הדוד מישה). קבוצה זו התארגנה בגטו הקטן שבעיירה קוריץ לאחר האקציה הגדולה שהתחוללה שם במאי 1942. ב-23 בספטמבר 1942 ברחו ליערות 12 מאנשי הקבוצה, ובהם גילדנמן ובנו. אנשי הקבוצה היו צעירים בני 18–20, חוץ

איו"ש, M-37/1332.

691

מגילדנמן שהיה בן 40, וברשותם היו שני אקדחים בלבד. הקבוצה חצתה את הנהר סלויץ' ופנתה לכיוון צפון ונתקלה בפרטיזנים של מדוויידייב, אבל הללו סירבו לקבלם לאוטריאד והציעו להם לנוע צפונה, לאזורי היערות והביצות שמעבר למסילת הברזל סרני=אולבסק. גילדנמן ואנשיו ביצעו פעולות אחדות, בהן התקפה על ביתו של יערן והצבת מארב לאנשי משטרה, ובדרך זו השיגו עוד כלי נשק. מספר אנשי היחידה גדל ל=20, בהם ארבע נשים. בסוף אוקטובר או תחילת נובמבר 1942 תקפה היחידה את תחנת המשטרה בכפר וייזיצי (Vezhitsy) ולקחה שם שלל 12 רובים וארבעה תת=מקלעים. נשק זה הספיק לצייד את כל אנשי הקבוצה. בהתקפה על משק חקלאי גדול הרגו חברי הקבוצה שישה שוטרים ופצעו אחדים מהם. בזכות פעולות אלו פשטו באזור שמועות כי יחידתו של גילדנמן גדולה הרבה יותר משהיתה במציאות. בסוף ינואר 1943 נפגשו אנשי הקבוצה עם פרטיזנים מאוגדת סבורוב, והוא הסכים לקבל את הקבוצה לאוגדתו ומינה את גילדנמן למפקד מחלקה. במרוצת הזמן צורפו למחלקתו עוד אנשים, וזו נעשתה לפלוגה שהיהודים היו בה מיעוט. גילדנמן ויחידתו פעלו בצפון מחוז זייטומיר ונטלו חלק בפעולות פרטיזניות רבות. בעת מתקפת הצבא האדום באוקטובר 1943, חצתה יחידה צבאית מארמייה 13 את הנהר פריפט באזור צ'רנוביל וכתרה בגרמנים. גילדנמן, שפעל באזור, יצר קשר עם יחידה זו, הוביל אותה דרך ביצות ויערות וסייע לה לצאת מן הכיתור. לאחר שיחידתו התאחדה עם הצבא הוסיף גילדנמן להילחם עד תום המלחמה בתור סרן בחיל הנדסה.⁶⁹² מתוך עשרות יהודים מעיירות ברזנה, מלינסק וטוצין ומעיירות אחרות באזורי צפון=מזרח וולין שברחו ליערות, התקבלו קצתם לאוטריאד של מדוויידייב בדצמבר 1942, ואילו הרוב התארגנו במחנה משפחה.⁶⁹³

מצבם של היהודים שברחו ליערות בצפון=מערב וולין היה קשה ממצבם של היהודים בצפון=מזרח וולין. רק לאחר שהאוגדה הוולניאית בפיקודו של אלקסיי פיודורוב באה לשם בקיץ 1943, הוטב מצבם של מי שהחזיקו מעמד עד אז. אחת הקבוצות שם הורכבה מכעשר משפחות יהודיות שברחו בסוף אוגוסט-תחילת ספטמבר 1942 אל היערות מן הכפר דטין (Datin), ששכן במרחק 35 ק"מ מצפון לעיר קובל. חברי הקבוצה הצטיידו בכלי נשק שאת מקצתם השיגו בקרב עם המשטרה. כמו כן הדפו חברי הקבוצה התקפות עליהם מצד קבוצת שודדים אוקראינים ואנשי אופ"א, וביצעו פעולות עונשין נגד רוצח יהודים, ואף עלה בידיהם להתחמק מן המצוד שעשו הגרמנים בסוף דצמבר 1942. ביערות האזור היו גם קבוצות יהודים שברחו משצק (Shatsk) ומלובומל (Luboml), שבכל אחת מהן היו כמה עשרות איש, ואורח חייהן ביער דמה לאורח חייהם של אנשי דטין. לאחר בואם של אנשי פיודורוב לאזור, הצטרפו מקצת אנשי העיירות האלה לאוגדה

⁶⁹² Berenshtein and Elizavetski, *Evrei-Geroi*, pp. 69–73; פוקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 223–

226

פוקטור, שם, עמ' 228–226.

⁶⁹³

שלו, והאנשים שלא לחמו התארגנו במחנות משפחה. קבוצה צעירים מצוידים בנשק שבאו ליערות מקובל, נתקלו ביחידה פרטיזנית בפיקודו של נסייקין (Nasyekin) מאוגדת לינקוב וביקשו להצטרף אליה. נשקם נלקח מהם והם נצטוו לחזור לקובל ולהשיג עוד נשק. משסירבו צעירי קובל להיענות לדרישתם, ירו בהם אנשי נסייקין. אחד הצעירים ניצל, חזר לקובל וסיפר על אשר אירע. ידיעה זו הניעה את האחרים לוותר על בריחה ליערות.⁶⁹⁴

באזורי מרכז וולין שמדרום למסילת הברזל קובל-סרני, היתה פעילותם של הפרטיזנים הסובייטים מוגבלת יותר, ובעיקר פעלו שם פרטיזנים שבאו מבסיסהם שבצפון וולין לפעילות באזור ולאחר מכן שבו למקומם. בשנת 1943 החלו לפעול באזור אנשי אופ"א וקבוצות לאומניות אוקראיניות אחרות שהסתייעו באוכלוסייה המקומית. עם זאת, למרות מציאות עוינת זו, ניסו קבוצות יהודיות אחדות מעיירות באזור להיאחז ביערות וללחום באויב. אחת הקבוצות הללו, ובה כמה עשרות לוחמים, בפיקודם של חיים ווטצ'ין ושל גד רוזנבלט, באה בראשית ספטמבר 1942 מן העיירה זופיובקה (Zofiovka), שמצפון=מזרח ללוצק, והחלה לפעול ביער קלופוצ'ין. היא חיבלה במשלוחי תבואה שנועדו לממשל הגרמני ופגעה במשתפי פעולה וברוצחי יהודים. לאחר שקבוצת צעירים מן העיירה קולקי (Kolki) הצטרפה לאנשי זופיובקה, עמד מספרם של אנשי היחידה על כ-40 איש. בדצמבר 1942, לאחר כארבעה חודשי פעילות עצמאית, פגשו אנשי זופיובקה=קולקי בפרטיזנים של קובפק והצטרפו אליהם. מפקדי הקבוצה של קובפק הניחו בידי היהודים את ההחלטה אם להמשיך ולפעול בקבוצה יהודית או להתפזר בין האוטריאדים האחרים. וכך כתב על כך גד רוזנבלט: "כל האנשים העדיפו להצטרף לחטיבה במפוזר. לא ראינו טעם, לאחר שסוף=סוף נתגשם רצוננו לבוא בקשר עם חטיבה פרטיזנית מאורגנת – לחזור ולהנתק ממנה. אנשינו לא אומנו די הצורך לפעול באופן עצמאי, בשטח בלתי מוכר, ובתפקידי חבלה ולחימה. ביקשנו ללמוד מהפרטיזנים הוותיקים... הכרענו לפיזורנו".⁶⁹⁵

החלטה זו של אנשי זופיובקה=קולקי הייתה שונה מהחלטותיהם של חברי קבוצות יהודיות שפעלו בביילורוסיה, שם הם נאבקו לשמור על מסגרת יהודית עצמאית. הדעת נותנת שמלבד הנימוקים שמנה גד רוזנבלט, שהיו נכונים, השפיעו גם התנאים הקשים בוולין, שהכבידו על פעילות פרטיזנית, על ההכרעה לפרק את היחידה היהודית.

קבוצה גדולה של יהודים מכפר אוסובה (Osova) שמדרום לעיירה סטפן (Stepan), ובה יותר מ-100 איש, ובהם נשים וילדים, נאחזה ביער. בראש הקבוצה עמד יצחק זקוסטה, בן הכפר ששירת קודם בצבא האדום, נפל בשבי הגרמנים וברח ממנו ושב לכפרו. אנשי הקבוצה תקפו את המשטרה

שם, עמ' 234–237.

694

גד רוזנבלט, אש אחזה ביער, לוחמי הגיטאות 1957, עמ' 100 (להלן רוזנבלט, אש).

695

בכפרם ולקחו משם נשק שלל. במצוד שעשו הגרמנים בדצמבר 1942 נספו כמחצית מאנשי הקבוצה, רובם נשים וילדים. באפריל 1943 היו ביחידה מאוסובה 63 איש, ובקרב עם גרמנים שהתחולל באותו החודש נפלו 27 מלוחמיה. במאי 1943 פגשו אנשי היחידה בפרטיזנים מן האוגדה הרובנאית והצטרפו אליהם.⁶⁹⁶

אזורי דרום וולין שמדרום לקוו לודמיר-לוצק-רובנה הצטיינו במיעוט יחסי של יערות, ביישוב צפוף, ובדרכי תחבורה טובים יותר מבאזורי וולין האחרים. באזורים אלו פעלו הפרטיזנים הסובייטים פעילות מוגבלת בלבד, ושלטו בהם יחידות של אופ"א שנהנו מתמיכה נרחבת של האוכלוסייה האוקראינית. בתנאים אלה היה מצבן של קבוצות פרטיזנים יהודים שברחו מן הגטאות קשה ביותר. קבוצה ובה 23 איש מאוליקה (Olyka) באה ליערות שבאזור העיירה בסוף יולי 1942, ושם התאחדה עם קבוצה של 30 יהודים והקימה עמה יחידה פרטיזנית. הקבוצה פגעה במשתפי פעולה, חיבלה פעמים אחדות במסילת הברזל קיוורצי (Kivertsy)-רובנה, וניהלה קרבות עם יחידות של אופ"א שהתנכלו לה. ב-9 בינואר 1943 עשו הגרמנים מצוד על היער ורוב חברי הקבוצה נהרגו. שרידי הקבוצה התארגנו מחדש, צירפו לשורותיהם עוד יהודים שהסתתרו באזור, ונדדו מיער ליער, אגב לחימה מתמדת עם אנשי אופ"א, שבה נפלו מרבית חברי הקבוצה. גורל דומה נפל בחלקה של קבוצת יהודים ממיזוך' (Mizoch) ומן הסביבה, שבה היו 28 לוחמים. נשקם היה דל והם התמקמו ביער הורבי (Horby) שמדרום לעיירה. באמצע אפריל 1943 התקיפו אנשי אופ"א את אנשי הקבוצה ומחצית מאנשיה נפלו. ביערות סמורדוב (Smordov) שמדרום-מזרח לדובנה התארגנה קבוצה מאנשי דובנה, שכללה גם פולנים אחדים, ואחר כך – גם כמה שבויי מלחמה, בראשותם של יצחק וסרמן והפולני יורגלוויץ (Jurgelewicz). באביב 1943 נפלו כל 30 אנשי הקבוצה בקרב עם הגרמנים. אחת הקבוצות מדובנה ובה יותר מ-40 איש בנתה ביער בונקר לשהייה בחורף. בעקבות הלשנה של תושבים מקומיים התקיפו כוחות של הגרמנים את הבונקר ורוב אנשי הקבוצה נהרגו. קבוצה אחרת של כ-40 איש שפעלה באזור בפיקודו של מאיר וינר, פגשה בקיץ 1943 באנשי קובפק, שהיו בעיצומו של מסע לכיוון הרי הקרפטים. אנשי קובפק סירבו לקבל אותם לשורותיהם. הקבוצה המשיכה בפעילות פרטיזנית עצמאית. במצוד שעשו הגרמנים באוגוסט 1943 נפלו רבים מלוחמיה, ובהם גם וינר. ביום השחרור, במרס 1944, נותרו בחיים רק 16 מאנשיה. הקבוצה, שפעלה בשטחים הדרומיים ביותר באזור, הורכבה מיהודים מרדזיווילוב (Radzivilov) שמצפון-מזרח לברודי. קבוצה זו התמקמה בסתיו 1942 ביערות לישינוב (Leshniob) ששכנו במרחק של 20 ק"מ מצפון לברודי, ושם התאחדה עם קבוצה ובה כמה עשרות שבויי מלחמה. בתוך פרק זמן קצר באו ליער עוד קבוצות

מרדזיווילוב ומברודי ומספר האנשים באוטריאד הגיע ל-100 איש, רובם יהודים. הדמות הבולטת מקרב יהודי האוטריאד היה מפקד המחלקה יחיאל פרוחובניק, שהוציא יהודים מגטאות רדזיווילוב וברודי. האוטריאד, שפעל באופן עצמאי, תקף קבוצות קטנות של גרמנים ותחנות של המשטרה האוקראינית ולא היה לו כל קשר עם תנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת, ששלוחותיה לא הגיעו לאזור. בספטמבר 1943 עשה כוח גרמני מצוד על היער, ומרבית אנשי האוטריאד נהרגו. היחידים שנותרו בחיים לאחר המצוד נפלו בקרבות עם אנשי אופ"א. ביערות דרום וולין פעלו עוד קבוצות של יהודים, בהן קבוצה מלודמיר, אבל כולן נכחדו בקרבות עם כוחות גרמניים או עם אנשי אופ"א. מקבוצות אלה לא נותרו ניצולים שיעידו על קיומן ועל פעילותן.⁶⁹⁷

קבוצות היהודים שבאו ליערות שבאזורי דרום וולין היו מבודדות, והמרחק הגדול מבסיסי הפרטיזנים שבצפון וולין לא אפשר להן להגיע לשם. פעילותן התמקדה מעיקרה במאבק להישרד והן נקטו פחות יזמות התקפיות – אבל בתנאים שבהן מצאו את עצמן, לא היה בכוחן לשרוד במשך פרק זמן ממושך, ורובן נפלו אפוא מידיהם של כוחות גרמניים או מידיהם של אנשי אופ"א. בהתאם להערכות, היו במחנות המשפחה, שרובם שכנו ביערות צפון וולין, כ-2,500 יהודים, ויותר ממחציתם ניצלו. מרבית הניצולים שהו במחנות שבחסות האוטריאדים הפרטיזניים. בהתאם לאומדן, עמד מספרם של הפרטיזנים היהודים ביערות וולין על 1,700–1,900 איש.⁶⁹⁸ לפי רשימה שמית של אנשי האוגדה הוולינאית, היו באוגדה זו בלבד 314 פרטיזנים יהודים.⁶⁹⁹

ח. יערות מזרח גליציה

לעומת האזורים האחרים שתוארו לעיל, מתאפיינים אזורי מזרח גליציה במיעוט יחסי של יערות ובמערכת דרכי תחבורה מפותחת. מרבית אוכלוסי האזור היו אוקראינים וכמו כן התגורר שם מיעוט פולני גדול. מזרח גליציה היה מרכז התנועה הלאומנית האוקראינית, ורוב האוכלוסים האוקראינים שם היו אנטי סובייטים, אנטי פולנים ואנטישמים. מאז אביב-קיץ 1943 שלטו ביערות אנשי אופ"א, שלחמו בפרטיזנים סובייטים ותקפו כפרים פולניים. בתנאים אלה של מיעוט יערות, של שליטתם של אנשי אופ"א בהם ושל עוינות האוכלוסים, לא הצליחה התנועה הפרטיזנית הסובייטית להיאחז באזור. במסעו לעבר הקרפטים בחודשים יולי-אוקטובר 1943 חצה קובפק את מזרח גליציה, אבל גם יחידותיו לא הצליחו להיאחז שם.

קבוצות של יהודים שהתארגנו בגטאות באזור, השיגו קצת נשק ונמלטו ליערות, ובהיעדר פרטיזנים סובייטים, נדדו ביערות בקבוצות קטנות ובנו בונקרים שנועדו לשמש להם מקומות

⁶⁹⁷ ספקטור, שואת יהודי ווהלין, עמ' 241–247.

⁶⁹⁸ ספקטור, שם, עמ' 249–250, 254–257.

⁶⁹⁹ Berenshtein and Elizavetski, *Evrei- Groi*, p. 167. מופר זה מבוסס על רשימות שמיות של

פרטיזנים שהיו ברשותם של ברנשטיין ויליזוויצקי.

מגורים ומסתור. את מזונם השיגו אנשי הקבוצות באמצעות הנשק שברשותם או בקנייה אצל כפריים בסביבה. רובם המכריע של יהודים אלה נספו ביערות, אם מידי הכוחות הגרמניים, אם מידי המשטרה האוקראינית או מידי אנשי אופ"א שהתנכלו להם והרגו אותם, ואם מידיהם של כפריים מקומיים ששדדו ורצחו אותם. יסודות עוינים בקרב האוכלוסייה, שהיה קשה ביותר להסתיר מהם את מקום הימצאם של היהודים ביערות, סיפקו מידע לאנשי הממשל הגרמני ולאנשי אופ"א על מקומות המסתור של היהודים, ואלו הגיעו אליהם בקלות יחסית והרגו בהם.

המידע על יהודים אלה וגורלם מוגבל, שכן לא אחת נהרגו כל אנשי הקבוצה ולא נותר איש שיוכל להעיד על קורותיהם. היו יחידים שנותרו בחיים – מהם ששרדו ביערות, אחרים מצאו מקלט אצל איכרים בסביבה, ומעטים הצליחו להצטרף לאנשי קובפק שחצו את האזור או לקבוצות קטנות של פרטיזנים סובייטים, שפה ושם התקיימו ביערות בלי קשר עם תנועת הפרטיזנים המאורגנת. היו גם מעטים שנקלטו בכפרים פולניים שהתגוננו מפני התקפות אנשי אופ"א, והם קיבלו אליהם יהודים מצוידים בנשק כדי שיילחמו לצדם. יהודים מעטים אלו ששרדו הם המקור למידע על יהודים ביערות מזרח גליציה.

בעת האקציות שנעשו בסטניסלבוב (איוונו-פרנקובסק) בשלהי 1942–תחילת 1943, ברחו משם אל היערות קבוצות אחדות של צעירים מצוידים במקצת כלי נשק, ויחד עם יהודים מעיירות באזור התארגנו בשלוש קבוצות פרטיזניות נפרדות. בראש אחת הקבוצות עמדה אשה, מהנדסת כימיה במקצועה, אנדה לופט. ב-5 בנובמבר 1943 כותרה הקבוצה בכוחות משטרה, ובקרב שהתנהל נפלו רובם המכריע של אנשי הקבוצה, ובהם אנדה לופט. קבוצה אחרת של אנשי סטניסלבוב, בראשותו של אוסקר פרידלנדר, ובה כמה עשרות לוחמים, פעלה ביערות שבאזור בוץ'ץ' ואנשיה תקפו תחנות של המשטרה האוקראינית. קבוצה שלישית נאחזה ביער קרחובייצק (Karkhovetski), שכונה "היער השחור" (Chernyi Les) ששכן באזור דליאטין, במרחק של כ-30 ק"מ מדרום לסטניסלבוב. אחדים מאנשי הקבוצה התקבלו לחטיבת הפרטיזנים של קובפק, כשאלה חצו את האזור.⁷⁰⁰

במחצית השנייה של 1943 ברחו כ-300 יהודים מן העיר בוליחוב (Bolekhov) שמצפון-מערב לסטניסלבוב אל היערות שבסביבה, וקצתם חיפשו מחסה אצל מכרים נוצרים באזור. במצוד שעשו הגרמנים בחורף 1943/44 נרצחו כ-100 מהם ועוד כ-40 נהרגו בתחנת הקמח שבה הסתתרו. במחצית הראשונה של 1944 נפלו עשרות מהם מידיהם של אנשי אופ"א. אחדים מהם הצליחו ליצור קשר עם יחידה פרטיזנית סובייטית קטנה שפעלה ביערות דולינה שמדרום לבולחוב, והצטרפו אליה. קבוצה קטנה מאנשי בולחוב בפיקודו של מיכאל גרשובסקי הצטרפה לאנשי קובפק.

⁷⁰⁰ יונס, עשן בחולות, עמ' 353; וייס, פנקס גאליציה המזרחית, עמ' 376.

ביערות גזיימלוב (Grzymalov) שמדרום=מזרח לסקלט (Skalat) פעלה קבוצת פרטיזנים יהודית בפיקודו של הרשל בירנבוים ובה כ=30 לוחמים, שמקצתם היו מבוץ'ץ'. קבוצה זו הצטרפה לקבוצת צנחנים סובייטים ולחמה יחד אתם עד לבוא הצבא הסובייטי לאזור.⁷⁰¹

כמה עשרות צעירים מבורשצ'ב שמדרום לטרנופול ברחו ליערות שבאזור בסוף מאי-תחילת יוני 1943, ערב חיסולו של הגטו, ואליהם הצטרפו גם צעירים שברחו מסקלה שבקרבת בורשצ'ב. אנשי הקבוצה ניהלו קרבות, לעתים יזומים, עם אנשי משטרה אוקראינים ועם אנשי אופ"א. ב=6 בדצמבר 1943 התקיפו כוחות של הגרמנים את הקבוצה, ורוב אנשיה נפלו בקרב. אחדים מהם התאבדו כדי שלא ליפול חיים בידי הגרמנים. גם לגרמנים נגרמו אבדות. המעטים שניצלו מקרב זה הצטרפו לאנשיו של קובפק כשאלה חצו את האזור.⁷⁰²

בדצמבר 1942, כשהגטו בעיירה גליניאני (Gliniany) שממזרח ללבוב חוסל, ברחו ליערות עשרות צעירים, קצתם מצוידים בנשק. קבוצה ובה כ=40 אנשים התמקמה ביער שליד הכפר בוגדנובקה שבקרבת עיירתם. אוקראינים מן הסביבה גילו את הבונקר שבו שהו חברי הקבוצה ותקפו אותו, ובקרב שהתפתח נפלו כל חברי הקבוצה. גם רוב אנשיה של קבוצה אחרת, שהסתתרה ביערות ליד הכפר זניוב (Zeniuv), נהרגו בידי כפריים אוקראינים מקומיים. קבוצה מאנשי גליניאני התמקמה ביער קרושנקו (Krushenko), ואחר כך הצטרפה לקבוצת פרטיזנים סובייטים ונלחמה בשורותיהם עד שחרור האזור.⁷⁰³

גם מן העיירות זבורוב, זלוצ'ב ופשמישליאני שמצפון=מערב לטרנופול; מן העיירות צ'ורטקוב (Chortkov) ובוץ'ץ שמדרום לטרנופול; מן העיירה סקלט שמדרום=מזרח לטרנופול; מן העיירה יבורוב (Javorov) שממערב ללבוב; ומן העיירות סטרי ורוהטיץ (Rogatin) שמדרום ומדרום=מזרח ללבוב, וכן מעיירות אחרות, ברחו קבוצות צעירים ופנו אל היערות. רובם נפלו במצודים של כוחות ביטחון גרמניים או בידי אנשי אופ"א, ורק מיעוטם שרדו.⁷⁰⁴

בחורף 1942/43 ברחו יהודים מהורודנקה שמדרום=מזרח לסטניסלבוב ופנו אל היערות בסביבה. למן החודשים האחרונים של 1943 עד מרס 1944 סבלו הבורחים קשות מאנשי אופ"א. עם זאת הצליחו מקצת הבורחים מהורודנקה לחצות את הגבול לרומניה, שעבר במרחק לא רב. הכפר הפולני הַנְצִיב (Hanachov), ששכן באזור פשמישליאני, היה יעד להתקפותיהם של אנשי אופ"א. יהודים שהיו ביערות בסביבה, ובהם משפחות יהודיות, נקלטו בכפר והשתלבו בהגנתו ובין היתר סייעו להדוף את מאות אנשי אופ"א שתקפו את הכפר בליל 3 בפברואר 1944. ואולם בהתקפה אחרת

701 יונס, שם, עמ' 349; כהנוביץ', מלחמת הפרטיזנים, עמ' 245.

702 יונס, שם, עמ' 350-351; וייס, פנקס גאליציה המזרחית, עמ' 106, 399-400.

703 יונס, שם, עמ' 351; וייס, שם, עמ' 144.

704 יונס, שם, עמ' 350-359; וייס, שם, עמ' 205, 223, 277, 391, 404, 413-414, 442, 449.

על הכפר שיזמו כ=1,000 מאנשי אופ"א ב=10 באפריל 1944, נכבש הכפר, ופולנים רבים מתושביו וכן היהודים שהיו בו נורו בידיהם.⁷⁰⁵

אירוע נדיר בתולדות הפעילות הפרטיזנית התרחש בעיירה סקלט, כשבמסעו לעבר הרי הקרפטים כבש אותה קובפק בסוף יולי–תחילת אוגוסט 1943 ושחרר את מחנה העבודה שעדיין היה בעיירה ובו כ=100 בעלי מלאכה ובני משפחותיהם, שהממשל המקומי הגרמני הניח לצרכיו. וכך כתב אברהם וייסברד על מה שהתרחש בסקלט:

כשהחלו הפרטיזנים בהכנות לעזוב את העיר, ביקשום היהודים ש'קחו גם אותם. אבל הפרטיזנים סירבו, באשר לדבריהם נחוצים להם חיילים, אנשים בריאים, ולא יהודים מן המחנות הגוררים בקושי את רגליהם. אף על פי כן ברחו יחד עם הפרטיזנים כ=30 יהודי המחנה שהיו בריאים יותר בגופם, ובשום פנים לא רצו להישאר במקום שבו צפוי להם מוות בטוח... רוב הנוער הסקלטי הזה נספה בקרב גדול בהרי הקרפטים.⁷⁰⁶

מאנשי סקלט ומעוד יהודים מחטיבתו של קובפק הוקמה היחידה היהודית, פלוגה 7, ובה כ=75 פרטיזנים, שהיתה חלק מן הגדוד הראשון של החטיבה. למפקד הפלוגה התמנה יואל ש'צ'רֶבְטָה. וגם שאר המפקדים בפלוגה התמנו מקרב הפרטיזנים היהודים שבחטיבה. בדרכם לקרפטים הפציצו מטוסים של הגרמנים את אנשי קובפק ובאחת ההפצצות היו לפלוגה נפגעים רבים, הרוגים ופצועים, והיא הצטמקה ל=45 לוחמים. בקרבות בהרי קרפטים סבלו אנשי קובפק אבדות כבדות, ובדרכם לשוב לאזורי פולסיה התפצלו ליחידות קטנות. רוב אנשי פלוגה 7 היהודית נספו, וקצתם התפזרו. אנשי חטיבת קובפק ששרדו לאחר המסע לקרפטים, התרכזו באזור יערות גלושקוויץ' שמצפון=מזרח לסרני. מאנשי פלוגה 7 הגיעו למקום הריכוז 18 אנשים.⁷⁰⁷

ביערות מזרח גליציה היו מחנות משפחה מעטים, מאותן סיבות שמנעו את התפתחותה של תנועת פרטיזנים סובייטית במקום: מיעוט היערות, אוכלוסייה עוינת ופעילותם של אנשי אופ"א במקום. ביער קרחובייצק היה מחנה משפחה ובו כ=100 יהודים שברחו מסטניסלבוב. באחד הימים בחודש אוגוסט או בחודש ספטמבר 1943 התקיפו אנשי אופ"א את יהודי המחנה, הרגו 15 יהודים ותפסו 33 חיים, התעללו בהם, אילצו אותם לחפור קברים והרגו אותם. 15 יהודים שהיו במחנה בעת

⁷⁰⁵ יונס, שם, עמ' 351; Prus, *Atamania UPA*, p. 170.

⁷⁰⁶ כהנוביץ', מלחמת הפרטיזנים, עמ' 207–208. כהנוביץ' מצטט את הדברים מתוך אברהם וייסברד, עס שטארבט א שטעטל – מגילת סקאלאט, הוצאת הוועדה ההיסטורית באזור האמריקאי בגרמניה, מינכן 1948, עמ' 133–135; רוזנבלט, אש, עמ' 202.

⁷⁰⁷ רוזנבלט, שם, עמ' 206–207, 210–211, 239–241, 245, 269; גפן, ספר הפרטיזנים, עמ' 285–288.

ההתקפה הצליחו להימלט.⁷⁰⁸ ביער פיאניצה (Pianitsa) שבאזור ברודי חיו בכמה מחנות משפחה כ=200 יהודים. וכך כתב חייל יהודי שנתקל באחד המחנות בעת שחרור האזור ביולי 1944 :

נתקלתי במקרה בשתי בקתות, מקום שם התגוררו 80 יהודים. ראיתי פה גם זקנות בנות 75, בחורים, בחורות וגם ילדים, הקטן ביותר היה בן 3. האנשים חיו בבקתות=יער 16 חודשים, מספרם היה גדול בהרבה: אבל מארבעים אלף יהודי הערים ברודי, זלוצ'וב וסביבותיהן נותרו בחיים כ=200 איש בלבד, ומהם נתקעו 80 במקום זה... ברשותם היה גם נשק – כמה רובים ואקדחים, בהם היו מבצעים מעשי=נקם בחיות הפשיסטיות.⁷⁰⁹

ביערות מזרח גליציה ודאי היו עוד מחנות משפחה אחדים, אבל איש מתושביהם לא שרד ואין עדויות עליהם. כמה אלפי יהודים ברחו אל היערות מגטאות וממחנות במזרח גליציה, אבל בתנאים הקשים ששררו שם ניצלו רק מאות מהם. היחידות הפרטיזניות היהודיות שהתארגנו שם, שאת מספר חבריהן ניתן לאמוד ב=300–400 איש, התמקדו בעיקר בפעילות הגנתית, כפי שהכתיבו זאת המציאות ויחסי הכוחות, ומטרתם היתה לשרוד. פעולות פרטיזניות יזומות היו מועטות לעומת פעולותיהם של הפרטיזנים היהודים באזורים אחרים.

ט. היערות בשטחים המזרחיים (פרט למחוז מינסק)

יציאתם של היהודים אל היערות בשטחים הישנים של ברית=המועצות היתה שונה באופיה ובהיקפה מיציאתם של היהודים אל היערות באזורים המסופחים שפורטו לעיל. הגורם העיקרי לשוני זה נעוץ בעובדה שבאזורים אלו בוצעה ההשמדה הטוטלית בשבועות ובחודשים הראשונים לכיבוש בהפתעה מוחלטת וקודם שהיהודים הבינו מה צפוי להם ועוד לפני התארגנותם של פרטיזנים ככוח ממשי ביערות האזור. גם העובדה שבאזורים הישנים גויסו לצבא הגברים בגילים המתאימים ללוחמה פרטיזנית, ויהודים רבים, עובדי מפעלים ומוסדות, פונו עוד לפני הכיבוש הגרמני השפיעה על מספר היוצאים ליערות. רוב היהודים שנותרו תחת הכיבוש הגרמני היו זקנים, נשים וילדים, שלא התאימו ללוחמה פרטיזנית.

למרות זאת, בכל האזורים הכבושים הישנים של ברית=המועצות שבהם פעלו פרטיזנים סובייטים, נלחמו בשורותיהם גם יהודים, ומספרם הכולל עמד, על פי הערכה, על כמה אלפים. פרטיזנים יהודים אלו היו ברובם חיילי הצבא הסובייטי שנשארו בעורף הגרמני בעקבות כיתור יחידותיהם וביודעם מה הגורל הצפוי להם בשבי בשל יהדותם ומתוך נאמנות למולדתם, נשארו

⁷⁰⁸ גפן, שם, עמ' 243–244; כהנוביץ', מלחמת הפרטיזנים, עמ' 152–153.
⁷⁰⁹ כהנוביץ', שם, עמ' 153. כהנוביץ' מצטט את הדברים מתוך איליה ארנבורג, רוצחי עמים, קובץ ב, עמ' 114–115.

ביערות והתארגנו ביחידות פרטיזנים – ככלל, רב לאומיות. בקרב היהודים הללו היו קצינים לא מעטים. עם היהודים שפעלו ביערות היו גם חיילים שנפלו בשבי והצליחו לברוח ממנו, קודם שהגרמנים הספיקו לגלות את זהותם היהודית ולרצחם. באזורים המזרחיים יותר שנכבשו חודשים אחדים לאחר פרוץ המלחמה, הניח הממשל הסובייטי גרעינים ללוחמה פרטיזנית. בקרב גרעינים אלה, שהורכבו בדרך כלל מפעילי המפלגה והקומסומוול ומאנשי נקו"ד, היו גם יהודים. באזורים מסוימים נשאו בעורף הגרמני "יחידות משחית" שהורכבו מתושבי המקום לפני נסיגתו של הצבא הסובייטי והתארגנו כיחידות פרטיזנים, ובשורותיהם פעלו גם יהודים.⁷¹⁰ היו אוטריאדים פרטיזניים שהתארגנו בתקופה הראשונה לכיבוש כדי לחצות את החזית ולהצטרף לצבא הסובייטי. אלו היו בעיקר אנשים מקרב הפעילים הקומוניסטים שלא הספיקו להתפנות בטרם הנסיגה, והיו בתוכם יהודים רבים. בנפת ברוברי (Brovari) שבקרבת קייב התארגן בספטמבר 1941 אוטריאד פרטיזני ובו כ-70 לוחמים, בהם 11 יהודים, ואגב לחימה נע האוטריאד מזרחה, לעבר החזית. על מסלול הקרבות ועל גורל לוחמיו היהודים נכתבו הדברים האלה:

בקרב ליד ברֶזָן (Berezan) נפל מפקד הפלוגה מויסיי (משה) לחמנוביץ'. בהתקלות ליד הכפר ליפניאקי (Lipniaki) שבנפת ברישווקה (Barishevka) נהרגה סופיה פולסקאיה. בקרבת יגוטין (Yagotin) נפל אברהם בייטלר. בתו טניה, שנלקחה בחיים בשבי, נתלתה בפומבי ביגוטין. בנובמבר 1941... נפל בקרבת קרסנוקוטסק (Krasnokutsk) שבמחוז חרקוב ומת מות גיבורים רב סרן (מיוור) אברהם צימרמן, שנשאר בכיתור והצטרף לאוטריאד. מקרב 11 הפרטיזנים היהודים ניצלו רק שניים: סולומון דובקין מברדצי'ב והחובשת ריבה. ב-15 במרס 1943 הצליחו 15 הפרטיזנים שנותרו מכל האוטריאד לחצות את החזית באזור טְמְרוּבקה ולהתאחד עם הצבא האדום. 59 פרטיזנים נפלו.⁷¹¹

יהודים ולא יהודים מהעיירה ליאדי שממערב לסמולנסק, התארגנו בקבוצה פרטיזנית כבר בסתיו 1941, בתחילת הכיבוש ובעת הכנסת היהודים לגטו. היחידה כינתה את עצמה "אוטריאד ניקולי" על שם מפקדם. הייתה זו יחידה פרטיזנית ראשונה באזור ליאדי. יחידה זו לא החזיקה מעמד, חלק מחבריה היהודים נהרגו ואחרים התפזרו.⁷¹² באזור העיירה דרוגובוז' שבמחוז ויטבסק התארגן בשלהי 1941 אוטריאד אוטריאד פרטיזני בפיקודו של סרגיי גרישין. באוטריאד זה היו מעל ל-20 יהודים. האוטריאד נע מזרחה ועבר ליערות שבמחוז סמולנסק. במרס 1942 נערך מצוד גרמני,

⁷¹⁰ על "יחידות המשחית" ראה פרק שני.

⁷¹¹ Berenshtein and Elizavetski, *Evrei-Geroi*, p. 212

⁷¹² סלאווה תומרקין, הגדוד הפרטיזני "ניקולאי", קול נכי המלחמה מס' 170, תל אביב, ספטמבר 2002, עמ' 5-7.

אך האוטריאד הצליח להתחמק, בטרם סגרו כוחות גרמנים על היער בו הוא שהה.⁷¹³ פרטים נוספים על קורות אוטריד גרישין אינם בנמצא.

בקרב הפרטיזנים באזורים הישנים היו יהודים שניצלו מן האקציות, הסתירו את זהותם ונדדו בין כפרים, וכשהתארגנו פרטיזנים באזור או כשהיהודים הגיעו לאזורים שבהם פעלו פרטיזנים, הצטרפו הללו לשורותיהם. קורותיו של ראובן פלכסה בן ה-15 מן הכפר סליווה שממזרח למינסק הם סיפור של נדודים וחיפוש אחר פרטיזנים. יהודי הכפר הועברו לגטו קטן בעיירה בוגשוויצ'י (Bogushevichi), ששם רוכזו כ-400 יהודים, ויום=יום היו שם הוצאות להורג. עם האנשים שנורו נמנה גם אביו של ראובן. וכך סיפר פלכסה:

אמא התעקשה כל הזמן שאחי הבכור ואני אברח... זה היה בתחילת נובמבר [1941]. התחבאנו ביער... ב-1941 לא פגשנו פרטיזנים בביילורוסיה אפילו פעם אחת. החלטנו ללכת לכיוון החזית... ולשנות את השמות שלנו. לא נראינו במיוחד יהודים... ב-5 בדצמבר 1941 יצאנו למסילת הברזל אוסיפוביצי-מוגילב... הלכנו לאורכה לעבר מוגילב. לכולם סיפרנו שישבנו בבית סוהר בגלל מעשי בריונות, לאחר מכן באו הגרמנים, פתחו את בית הסוהר, שחררו אותנו, ואנחנו בדרכנו הביתה... הגענו עד מוגילב. אנשים אמרו לנו שכדי לעבור על הגשר שעל הדנייפר נחוץ מסמך גרמני. לא היו לנו שום מסמכים. פחדנו שיפשיטו אותנו ויראו שאנחנו יהודים... כיוון שלא היה אפשר לחצות את הדנייפר, הלכנו לאורכו... ב-1 בינואר 1942 צלחנו את הדנייפר על הקרח ומצאנו את עצמנו בחבל צ'רניגוב. לאחר מכן פנינו מזרחה והגענו לחבל סומי, ליד העיר פוטיוול (Putivl). בדיוק באותו יום, ב-20 במאי 1942, כבש האגד הפרטיזני של קובפק את העיר הזאת. אבל כדי להגיע לפרטיזנים, היה צריך לצלוח את הנהר סים והגישה לנהר נשמרה היטב. רק בתחילת יוני 1942 עלה בידינו לצלוח את הנהר סים בחבל קורסק... הפגישה עם הפרטיזנים היתה ב-13 ביוני 1942... כשהגענו, החלה קבוצת חוקרים להציג לנו שאלות מחשש שאנו מרגלים. הקדמנו ואמרנו להם מיד שאנו יהודים. הם ביררו באיזו דרך הלכנו, משום שהתפלאו, ששני בחורים ללא מסמכים הצליחו לעבור מרחק כזה... עברנו ברגל כ-1,000 ק"מ. קיבלו אותנו לפלוגה הפרטיזנית. היה זה כמובן יום שמח

⁷¹³ סלאווה תומרקין, אותנו הוביל גרישין בראש, קול נכי מלחמה, מס' 171, תל אביב, 19 אפריל 2003, עמ' 5-6

בחיי כאשר קיבלתי רובה... במחלקה שלי היו יהודים נוספים: דוד צירלין... אינני זוכר

גילויי אנטישמיות רציניים.⁷¹⁴

נדודים כאלה בחיפוש אחרי פרטיזנים היו נחלתם של מאות יהודים. רבים מתו בדרך, ואחרים הגיעו אל הפרטיזנים. באזורים אלו הצטרפו היהודים לאוטריאדים הפרטיזניים בתור יחידים, ובתור שכאלה גם נלחמו. בתיעוד הקיים, ובכלל זה בספרי הזיכרונות, אין אזכור של קבוצות פרטיזנים יהודיות, חוץ מאוטריאד אחד באזור ויניצה שבמזרח אוקראינה. במקורות רבים העוסקים בלחימת הפרטיזנים נזכרים יהודים יחידים רבים שאפשר לזהותם לפי שמותיהם, וכן נזכרים שמות שכאלה ברשימות שמיות של אוטריאדים שונים. הדבר מעיד על הימצאותם של יהודים רבים למדי בשורות הפרטיזנים באזורים מסוימים. ברשימה שמית מ=13 בנובמבר 1942, שנמנים בה 16 פרטיזנים במחוז לנינגרד שהוענקו להם אותות הצטיינות על אומץ לב בלחימתם באויב בצו של הסובייט העליון של ברית=המועצות, שלושה מהם נושאים שמות יהודיים מובהקים: נחום איסקוביץ' גולוד, לייזר שמואלביץ' איזקסון, מיכאיל אברמוביץ' פישמן, שזכו בעיטורי הכוכב האדום.⁷¹⁵ סביר להניח שגם בקרב נושאי שמות אחרים, שצילם רוסי מובהק, היו יהודים.

רוב רובם של היהודים באזורי מזרח ביילורוסיה, במחוזות מוגילב, ויטבסק והומל, נרצחו בשלהי 1941. עם זאת, כשהתארגנו באזורים אלו בשנים 1942–1943 יחידות של פרטיזנים, שמספרם הלך וגדל ככל שנמשכה המלחמה, היו בשורותיהם גם כמה אלפי יהודים. בקרב פרטיזנים אלו היו גם יהודים שברחו מגטו מינסק, נדדו מזרחה והצטרפו שם לפרטיזנים, בעיקר במחוז מוגילב הקרוב. על בסיס מדגם מינסק אפשר לאמוד את מספרם של הפרטיזנים היהודים במחוז מוגילב בין 1,500 ל=1,650 איש; במחוז ויטבסק – בין 700 ל=800 איש; ובמחוז הומל – בין 600 ל=700 איש.⁷¹⁶

אין נתונים מספריים על פרטיזנים סובייטים שפעלו בשטחים הכבושים של ברית=המועצות, בהם גם נתונים חלקיים על הרכבם הלאומי, למעט הנתונים על הפרטיזנים שפעלו בביילורוסיה. לפיכך הנתונים המוצגים להלן מקורם בהערכות המבוססות על מסמכים המצויים בידנו. בדוח שנשלח ב=17 במרס 1942 לסגן ראש המחלקה הפוליטית של ארמייה 5, קומיסר ריאזנוב (Riazanov), על פרטיזנים באזור סמולנסק, נכתב כך:

בבדיקה שעשיתי, בהתאם להנחיותיך, בוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית של סמולנסק, אני יכול לקבוע כי בנפות השונות [של המחוז], פועלים האוטריאדים הפרטיזנים

⁷¹⁴ פנחס אגמון, עדות מאוחרת, ניצולי שואה באוקראינה מספרים, לוחמי הגיטאות, 1997, עמ' 214–217 (להלן אגמון, עדות מאוחרת).

⁷¹⁵ Garf, Fond 69, Opis 1, Delo 458, p. 106

⁷¹⁶ Manaenkov, *Partizanskie*, pp. 220–368

האלה: [בנפות] טמקינ (Temkino) – 65 אנשים; ירצבו (Yartsevo) – 650 אנשים; סימלבו (Semlevo) – עד 1,500 אנשים; דורוגובוז' (Dorogobuz) – כ=2,200 אנשים. בשתי [הנפות] האחרונות נלחמים כ=40 לוחמים יהודים, תושבים לשעבר של סמולנסק.⁷¹⁷

לאחר גל ההשמדה ההמוני שהתחולל במחצית השנייה של 1941 באזור ויניצה שבגנרלביצ'וק זייטומיר, נותרו בערים אחדות גטאות קטנים, ומרביתם חוסלו באביב-קיץ 1942. משני הגטאות של ויניצה ושל אילינצי ברחו יהודים אל היערות והצטרפו לפרטיזנים. ביערות שבאזור גייסין-אילינצי, השוכנים מדרום=מזרח לוויניצה, פעלו אוטריאדים אחדים, ובשנת 1943 הם אוחדו בחטיבה פרטיזנית 2 על שם סטלין בפיקודו של א' קונדרטיוק (Kondratiuk), שהמטה שלה שכן ביער שבליאנסק (Shabeliansk). באוטריאדים השונים של חטיבה זו היו יהודים, בהם גם יהודים שהסתירו את זהותם היהודית.⁷¹⁸ במסגרת החטיבה הוקם מחנה משפחה יהודי שמפקדו היה דוד מודריק, יהודי שלחם בצבא הסובייטי, נפל בשבי, התחזה לאוקראיני והצליח לברוח ולשוב לאילינצי. הגרעין הראשון של אנשי מחנה המשפחה היה מורכב מיהודים שברחו מגטו אילינצי, שבו עדיין היו בקיץ 1942 עשרות משפחות של בעלי מלאכה ויהודים שהועבדו בסובחוז שבקרבת העיירה. וכך סיפרה בעדותה זינאידה מודריק, אשתו של מפקד מחנה המשפחה:

זה קרה באוגוסט 1942... בעלי קיבל החלטה שצריך להסתלק ליערות, לפרטיזנים... את הזקנים, החולים, הנשים והילדים הוחלט להוציא בכל הדרכים מן הגטו ולהסתירם לפי שעה בכפרים שבסביבה. לכל אחד היו פה ושם מכרים וידידים. ואילו אנו הצעירים, 15 גברים ושלוש נשים, יצאנו בלילה חשוך ליערות... נדדנו ביערות, חיפשנו פרטיזנים. לבסוף נתקלנו בסיוור פרטיזני ביער שבליאנסק, שבו שכנו האוטריאדים של חטיבה 2 על שם סטלין... הפרטיזנים הראו לנו היכן להתמקם, התחלנו להקים את המחנה הפרטיזני היהודי... למחרת הביאו לנו מצרכי מזון ואמרו שנשק אין באפשרותם לספק. "ברצונכם להיות פרטיזנים, תצטיידו בנשק, ככל יכולתכם", אמר לנו ראש המטה... לילה לילה יצאנו לפעולות, שכבנו במארבים, פירקנו מנשקם גרמנים ושוטרים ששמרו על בתי חרושת לסוכר באזור, מיקשנו רכבות... וכך בהדרגה הצטיידנו בנשק... אספנו אלינו את הזקנים, הנשים והילדים שהסתירו

⁷¹⁷ Tsentralnyi Arkhiv RF, Fond Armia 5, Opis 5064, Delo 18, p. 303. בסמולנסק התקיים גטו קטן עד קיץ 1942.

⁷¹⁸ P. Agmon and A. Stepanenko, *Vinitskaia Oblast, Katastrofa I Soprotivlenie*, Tel Aviv – Kiev, 1994, pp. 116–118, פירוט שמי של 60 פרטיזנים יהודים שהיו באוטריאדים השונים של החטיבה. שם, עמ' 116–118, עדותו של ז'קר ספוז'ניקוב, יהודי שבהיותו בשבי הצליח להסתיר את זהותו, ברח מן השבי ב=2 בנובמבר 1943, הגיע לחטיבה פרטיזנית 2 על שם סטלין, וגם בה הסתיר את זהותו היהודית.

אצל משפחות אוקראיניות לאחר צאתנו מן הגטו... בשלהי 1942 כבר היו באוטריאד היהודי שלנו כ-250 אנשים... לכולם היה מה לעשות: הזקנים שמרו על המחנה, הילדים רעו את בעלי החיים ביער, נשים מבוגרות בישלו את האוכל, כיבסו, אפו לחם... קשים במיוחד היו הקרבות שהתחוללו בסוף החורף של 1943/44. הגרמנים סרקו את היער. זכור לי הקרב האחרון הקשה עם הפשיסטים, ערב המפגש שלנו עם הצבא הסובייטי. בקרב זה נפלו רבים מלוחמינו, רבים גם נפצעו. בפברואר 1944 התחברנו עם הצבא הסובייטי.⁷¹⁹

באזור ויניצה פעלו עוד יחידות פרטיזנים שבשורותיהם היו יהודים. מיחידות אלה התארגנה בסוף 1943–תחילת 1944 חטיבת הפרשים הפרטיזנית על שם לנין, בפיקודו של מיכאיל ולדימירוב (Vladimirov). במסמך רשמי של מטה תנועת הפרטיזנים באוקראינה צוין כי כשפורקה החטיבה ב-1 באפריל 1944, לאחר בוא הצבא הסובייטי לאזור, היו בה 31 יהודים מתוך 1,186 פרטיזנים. במספר זה אין נכללים הנופלים ומי שהסתירו את זהותם. היהודים היו הקבוצה הלאומית השלישית בגודלה בחטיבה, אחרי האוקראינים והרוסים.⁷²⁰ מתוך 359 הלוחמים ששירתו ביחידה פרטיזנית עצמאית בפיקודו של ולדימיר סלסרנקו (Slesarenko), שפעלה במחוז ויניצה בתקופה שבין יוני 1943 למרס 1944, 15 היו יהודים. גם ביחידה זו היו היהודים הקבוצה הלאומית השלישית בגודלה, אחרי האוקראינים והרוסים.⁷²¹ ברשימה שמית של פרטיזנים יהודים במחוז ויניצה, שהוכנה מתוך רשימות שמיות של פרטיזנים שפעלו במחוז, נזכרים שמותיהם של 242 יהודים,⁷²² אבל סביר להניח שלא כל שמות הפרטיזנים היהודים כלולים בה, ומן הסתם חסרים שמותיהם של רבים שנפלו ביערות קודם שהצטרפו ליחידות של הפרטיזנים וגם שמותיהם של מי שנפלו בהיותם ביחידות אלה. בדיוויזיה הפרטיזנית הזייטומירית על שם שצ'ורס שפעלה במחוז זייטומיר בפיקודו של ס' מליקוב (Malikov), היו 64 יהודים; ובאגד הפרטיזנים במחוז קייב היו 63 יהודים.⁷²³

יהודים הצטיינו בקרבות והגיעו לדרגות פיקוד ביחידות פרטיזניות רבות שפעלו בשטחים הישנים. לו נעשה מחקר מקיף בנושא זה, היה אפשר לחשוף שמות רבים של יהודים ולתאר את פעולותיהם. מן המעט הידוע יצוינו שמותיהם של שני יהודים: יפים קורנצביט יליד אודסה, ששמו הוחלף ליווגני ווליאנסקי; ולאונד ברנשטיין יליד העיירה שפיקוב שבמחוז פודוליה. בפרוץ המלחמה

Ibid., pp. 128-131 719

Ibid., pp. 132-145, עדותה של סופיה זייצבה, יהודייה שברחה מוויניצה והיתה פרטיזנית באוטריאד 720

על שם שצ'ורס, בחטיבת הפרשים. מסמך של מטה תנועת הפרטיזנים באוקראינה, איוש, M-37/268. 721

איוש, שם. 722

Agmon and Stepanenko, *Vinitskaia Oblast*, pp. 156-173. הרשימות הוכנו מתוך מסמכים 723

הנמצאים בארכיון הממלכתי של מחוז ויניצה.

Berenshtein and Elizavetski, *Evre-Geroii*, p. 188 723

היו שניהם קצינים זוטרים בדרגת סגן בצבא האדום, וכשמצאו את עצמם בכיתור לא הלכו לשבי, אלא פתחו בפעילות פרטיזנית. ווליאנסקי פעל באזור סמולנסק, וברנשטיין – באזור העיר צ'רקסי שבאוקראינה. ווליאנסקי היה מפקד הסיירים ביחידה פרטיזנית באזור, הצטיין בקרבות, נפצע והועבר בסוף 1942 למוסקווה לטיפול בפצעיו. לאחר החלמתו שב ווליאנסקי והוצנח לעורף הגרמני באוקראינה, ושם פיקד על הסיור ועל המודיעין באגד הפרטיזני של יעקב מלניק (Melnik) עד אפריל 1944. לאחר בוא הצבא הסובייטי, הוצנח ווליאנסקי לסלובקיה ושם נלחם יחד עם פרטיזנים סלובקים עד תום המלחמה. ברנשטיין היה ראש המטה של האוטריאד על שם פוז'רסקי, ופיקד על פעולות פרטיזניות רבות בנפת סמילה (Smelia). בסוף 1943 התאחד האוטריאד עם הצבא הסובייטי. במאי 1944 הוצנח ברנשטיין בראש יחידה לעורף הגרמני, לאזור פשמישל שבפולין. בספטמבר 1944 חצתה יחידתו את הגבול לסלובקיה והשתתפה במרד הסלובקי בגרמנים. לאחר כישלון המרד הצליח ברנשטיין בסוף נובמבר 1944 לפרוץ עם יחידתו, כמוה כיחידות פרטיזנים אחרות, דרך החזית ולהתאחד עם הצבא הסובייטי.⁷²⁴

בלנינגרד הנצורה אורגנו יחידות פרטיזנים שנשלחו לפעול בעורף הצבא הגרמני שצר על לנינגרד. באוטריאד הפריזני ה-17 שהורכב מצעירים חברי הקומסומול (נוער קומוניסטי), תלמידי ומדריכי מכון להכשרת ספורטאים מצטיינים, מפקדו היה היהודי בוריס ארן-פרייס, ספורטאי וראש מטה האוטריאד היה איליה שוסטר, גם הוא ספורטאי. האוטריאד כלל 150 מתנדבים. אחרי הכשרה קצרה בעיר הנצורה, הוחדר האוטריאד לעורף האויב וכבר ביומו הראשון ניהל קרב עם כוח גרמני וגרם לו אבדות. אוטריאדים שהורכבו מסטודנטים מלנינגרד היו אחדים, ואנשי הסגל הפוליטי של האוטריאדים ניהלו תעמולה נרחבת בקרב האוכלוסייה הכפרית וקרא להם להצטרף לפרטיזנים ולסייע להם. פעולת הסבר נרחבת בתחום זה ניהלו הקומיסרים מ. רוסמן ו-יעקב איצקביץ'. הצטיין בקרבות באזור לנינגרד אוטריאד "בויווי" (Boevoi) בפיקודו של מורדוך נוואקובסקי (Novakovsku). באחד הפעולות באזור הכפר טיוריקו (Tiurikovo), לקח האוטריאד בשבי חיילים ושוטרים אחדים ואת ששת עגלות החורף עליהם נסעו. מהשבויים למדו הם את הסיסמה בכניסה לכפר. הפרטיזנים של נוואקובסקי הסתירו בעגלות אלה, מתחת לערמת שחת קבוצת לוחמים ובאמצעות הסיסמה חדרו בלילה לכפר. הם הורידו בשקט שומרים אחדים ותקפו ברימונים מבנה בו היו חיילים גרמנים מדיוויזיית ס"ס "גולגולת המוות", הרגו עשרות מהם ולקחו נשק ושלל ועזבו את הכפר. בתולדות הפרטיזנים באזור לנינגרד זכתה פעולה זו בכינוי "מבצע טיוריקוב".⁷²⁵

⁷²⁴ Ibid., pp. 79-111.

⁷²⁵ מרק פריידזון, לנינגרדסקיה פרטיזני (Leningradskie Partizany), דבר נכי מלחמה, בטאון החיילים והפרטיזנים נכי מלחמה בנאצים, מס' 13-14, ירושלים, 1988, עמ' 54-55. פריידזון עצמו היה פרטיזן באוטריאד הסטודנטים כמתנדבים ממכון להכשרת ספורטאים מצטיינים בלנינגרד.

בספר על יהודים בתנועת ההתנגדות באוקראינה ניתן פירוט שמי של 2,945 פרטיזנים יהודים והיחידות הפרטיזניות שאליהן השתייכו.⁷²⁶ רשימה זו מבוססת על חומר תיעודי שמקורו בארכיונים במערב אוקראינה. במקור אחר שהתבסס על בדיקה של רשימות שמיות של פרטיזנים באוקראינה, אותרו שמותיהם של 3,640 יהודים שפעלו באוטריאדים פרטיזניים באוקראינה.⁷²⁷ היו ביערות, גם פרטיזנים יהודים שלא השתייכו לאוטריאדים שהיו חלק מתנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת. רשימות הפרטיזנים שבארכיונים, שעליהן מתבססים האומדנים הללו, עוסקות רק ביחידות שהיו חלק מהתנועה הפרטיזנית המאורגנת. במספרי הפרטיזנים היהודים שצוטטו לעיל אין נכללים שמותיהם של פרטיזנים יהודים שפעלו בשטחים הכבושים של הרפובליקה הרוסית הפדרטיבית, כגון הפרטיזנים באזורי לנינגרד, סמולנסק, קורסק ובאזורים אחרים, שנזכרו לעיל. ניתן להעריך את מספרם של הפרטיזנים היהודים שפעלו בכל אזורי אוקראינה (כולל וולין ומזרח גליציה) ובאזורים הכבושים של הרפובליקה הרוסית ב-5,000–6,000 איש. מספר זה אינו כולל את היהודים במחנות המשפחה באזורי וולין ומזרח גליציה, שאפשר לאמוד את מספרם ב-4,750–5,750 איש. הערכות ואומדנים אלו כוללים גם את הנופלים ביערות.

.....

בכל השטחים הכבושים שבהם נותרו יהודים – שרובם הגדול היו סגורים בגטאות – מתום השלב הראשון של ההשמדה (תחילת אביב 1942) ועד סיום הכיבוש הגרמני, יצאו אל היערות קבוצות מאורגנות ויחידים מקרב היהודים. בתקופה זו כבר הבינו היהודים שנתרו בחיים כי מדיניות ההשמדה של הגרמנים, שבאותה העת היתה בתהליך ביצוע, תגיע גם אליהם במוקדם או במאוחר. שילוב של שלושה גורמים עיקריים היה התנאי ההכרחי לקיומם של אלפי פרטיזנים יהודים ומחנות משפחה, ואלו הם: יערות גדולים, נשק, הימצאותם של פרטיזנים סובייטים.

יערות גדולים שאפשר היה להגיע אליהם בצעדה של לילה אחד או של לילות אחדים באזורים שבהם עדיין היו ריכוזי יהודים, היו במערב ביילורוסיה, באזורי מינסק ובצפון וולין. ואכן באזורים אלו התארגנו ופעלו משנת 1942 עד קיץ 1944, עם שחרור האזור בידי הצבא הסובייטי, רוב רובם של הפרטיזנים היהודים ושל היהודים במחנות משפחה. היוצאים או הנמלטים אל היערות היו

Berenshtein and Elizavetski, *Evre-Geroii*, pp. 332–246

⁷²⁶

Shmuel Spektor, *Evrei v Partizanskom Dvizheni I Podpole v Ukraine, Ten Holokosta*,

⁷²⁷

Moskva, 1998, pp. 82–84. ספקטור מצא גם 560 שמות של יהודים שפעלו בקבוצות מחתרת בערים השונות באוקראינה.

בדרך כלל אנשים צעירים, רובם אנשי מחתרות, שביקשו לקחת חלק בלחימה הפרטיזנית, אבל הם גם ראו ביער דרך של הצלה.

כדי להילחם ביער ולשרוד בו היה צורך גם להצטייד בנשק כבר בעת היציאה מן הגטו או מיד עם הגעתם אל היערות. המקורות להשגת נשק היו מוגבלים והדבר הכתיב לא במעט את מספרם של היהודים שיכלו להיאחז ביערות. משפחות, ובהם ילדים נשים וזקנים, שנמלטו אל היערות התארגנו ככלל במחנות משפחה.

הישרדותם של היהודים ביערות במשך פרק זמן ממושך, אם בשורות הפרטיזנים או במחנות המשפחה, היתה מותנית גם בהימצאותם של פרטיזנים סובייטים ביערות ובכונותם לשלב את היהודים במערך הפרטיזני שלהם. פעילותם של פרטיזנים סובייטים באזורים שבהם עדיין נותרו יהודים החלה להיות מורגשת באביב ובקיץ של שנת 1942. רבים מקרב אנשי החבורות הללו, ובייחוד אנשי החבורות ה"פראיות" היו נגועים באנטישמיות חזקה והם התנכלו ליהודים ביערות. בשנת 1943, כשקבוצות מזוינות אלו צורפו למסגרת התנועה המאורגנת והיו נתונים לשליטתו של המטה המרכזי של תנועת הפרטיזנים, השתפר מעט היחס אל היהודים, אבל תופעות של פגיעה ביהודים עדיין נמשכו, והתבטאו בהוצאות של יהודים מאוטריאדים פרטיזניים, בפירוק נשקם, ובהפקרתם בעת מצודים של הגרמנים.

פירוקם של האוטריאדים הפרטיזניים היהודיים נעשה מתוך גישה עקרונית שלפיה אין תנועת הפרטיזנים הסובייטית בנויה מיחידות לאומיות, אלא היא מורכבת על בסיס הרפובליקות הסובייטיות, אבל בדרך שבה בוצע פירוקם של אוטריאדים אלו היה פן אנטישמי מובהק. האוטריאדים היהודים שפורקו הוקמו כולם בשטחים המסופחים, בעיקר במערב ביילורוסיה ובאזור וילנה, ומארגניהם שאפו מטעמים אידיאולוגיים להדגיש את ייחודיותם הלאומית ואת העובדה שהם לוחמים ברוחחי עמם – גרמניה הנאצית. השאיפה לשמר את המסגרת היהודית ביער נבעה גם מהרגשת החברות ושותפות הגורל עוד בעת השהייה בגטאות וההתארגנות המחתרתית שם, וכן גם בגלל האנטישמיות שבה היו נגועים האוטריאדים. בחירתה של קבוצת פרטיזנים יהודית שלא לשמר את אופיה הלאומי של יחידתם, אלא להתפרק ולהשתלב ביחידות אחרות שפעלו באגד הפרטיזני של קובפק, היתה, ככל הידוע, מקרה יחיד ויוצא דופן.

ליהודים בשטחים הישנים, לעומת זאת, היה נימוק אידיאולוגי לאי רצונם להתארגן ביחידות לאומיות משלהם. בהתאם לתפיסתם האידיאולוגית בעת התארגנותם בגטו מינסק, ראו את עצמם אנשי המחתרת היהודית שבאו ליערות חלק מן המחנה הקומוניסטי וחלק מעמי ברית=המועצות הנלחמים בכובש הגרמני. ולפיכך בבואם ליער לא היתה מטרתם להקים יחידות פרטיזנים יהודיות עצמאיות, אלא הם ביקשו לטשטש את אופיים הייחודיים=היהודיים ולהיות ליחידה

פרטיזנית רגילה. ואולם למרות הבדלי הגישות בין היהודים בשטחים המסופחים ובין היהודים בשטחים הישנים, לא הם שקבעו את קיומם או את אי קיומם של אוטריאדים יהודים נפרדים, אלא מדיניותו של מטה הפרטיזנים הסובייטים שהתנגד לקיום נפרד.

מצבם של מחנות המשפחה היהודיים ביערות היה קשה ביותר, והם סבלו בעיקר ממחסור במזון אבל יותר מכול – מן המצודים שעשו הגרמנים, שבהם היו הם ולא הפרטיזנים הנפגעים העיקריים. גם ליחסם של רבים מקרב הפרטיזנים הסובייטים, שראו בהם, בעיקר בתקופה הראשונה לפעילותם בשנת 1942, "אוכלי לחם חינם", נודעה מידה לא מעטה של השפעה על גורלם. יחס זה השתנה למן המחצית השנייה של 1943, כשתנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת, שנטלה לידיה את השליטה ביערות שבהם נמצאו מחנות המשפחה, לא יכלה להתעלם מאלפי היהודים, נשים, ילדים וזקנים, כולם אזרחים סובייטים, שנמצאו ביערות. הסבתם לגורם פרודוקטיבי ביזמתם של ביילסקי, זורין, ווליאק ואחרים, הסתמנה בתור דרך חיובית לפתרון הבעיה, כשבמקום "אוכלי לחם חינם" הם נעשו לגוף יצרני ביערות, מעין יחידות תחזוקה ושירותים בעבור המערך הלוגיסטי של הפרטיזנים שם.

מלבד הפרטיזנים הסובייטים, גם האוכלוסייה המקומית היתה גורם שנודעה לו השפעה על אפשרות קיומם של יהודים ביערות, כפרטיזנים או במחנות משפחה. האוכלוסייה הכפרית באזורים שבהם פעלו הפרטיזנים סבלה קשות מפעולות תגמול של הגרמנים על סיוע לפרטיזנים או אפילו על אי מסירת מידע עליהם. גם החרמות מצרכי מזון בידי הפרטיזנים הקשו מאוד על האוכלוסייה, שברובה המכריע היתה ענייה. עם זאת, הן מסיבות לאומיות והן בתגובה על הטרור והניצול הגרמני, היו אזורים שבהם הזדהו אוכלוסים רבים עם הפרטיזנים והושיטו להם סיוע. גם העובדה שלאחר מפלת סטלינגרד היה שובו של הצבא הסובייטי בבחינת אפשרות ראלית, השפיעה לטובה על יחסה של האוכלוסייה לפרטיזנים, בשל חששה מתגמול של הסובייטים על התנהגותה. צעירים מקרב התושבים המקומיים הצטרפו לפרטיזנים ובאוטריאדים רבים הם היו רוב הלוחמים. עם זאת, גם בפרק הזמן הזה לא השתנה יחסם אל היהודים ביערות בשל האנטישמיות העממית הנרחבת והמושרשת שאפיינה אוכלוסים אלו ובשל אי נכונותם להסתכן בפעולת תגמול של הגרמנים בגלל פרטיזנים יהודים. עם זאת אפשר לקבוע שבאזורי מערב ביילורוסיה, ששם היו מרבית היהודים שהתרכזו ביערות, היה יחסה של האוכלוסייה המקומית אל היהודים טוב מיחסה של האוכלוסייה במערב אוקראינה, שגם בה נאחזו יהודים ביערות. בייחוד קשה היה המצב בליטא ובלטווייה, ששם גם פרטיזנים סובייטים לא הצליחו להתבסס ביערות – והיהודים על אחת כמה וכמה.

בשנת 1943 החלו לפעול ביערות ובאזורים הכפריים של מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה קבוצות מזוינות אנטי סובייטיות: אנשי אופ"א ואנשי הא"ק הפולני. קבוצות אלו היו אנטישמיות באופיין, ומנעו מיהודים להתקיים באזורים שבהם פעלו ורצחו רבים מהם.

לשתי מטרות ניצלו היהודים בשטחים הכבושים של ברית=המועצות את היערות: ללחימה ולהצלה. בשום מקום אחר באירופה הכבושה לא היה מצב שבו נלחמו רבבות יהודים ביערות, בעורף האויב הגרמני, ומצאו בהם גם מקלט והצלה. הפרטיזנים היהודים, יחד עם חבריהם הלא יהודים, תרמו את חלקם בניצחון על גרמניה הנאצית. רוב הפרטיזנים היהודים ששמותיהם שזורים בהתארגנותה ובפעילותה של תנועת הפרטיזנים ושהצטיינו בלחימתם, נפלו בקרבות, ואלו הם: לייב ווליאק ויצחק בלֵט ביערות קזיאן, יוסף גלזמן ביערות נְרוֹץ', אלתר דבורצקי, יחזקל אטלס והירש קפלינסקי ביערות ליפיצ'ני; ופיודורוביץ' ביערות וולצ'=נורה – ויש כמובן עוד אחרים.

נתונים מדויקים על מספרם של היהודים ביערות בשורות פרטיזנים ובמחנות המשפחה – אין בנמצא. בתנאים שבהם הגיעו היהודים אל היערות, חיו ולחמו בהם, לא יכלו להיעשות כל רישומים, ואפשר רק להעריך את מספרם על בסיס האומדנים שפורטו לעיל. להלן טבלת מספרי היהודים שפעלו ביערות במחוזות השונים:

יערות*	מחנות משפחה	פרטיזנים	מחוז/אזור
יערות קוידנוב, רודנסק, קופיל מחנה המשפחה של יהודי מינסק שכן ביערות נליבוק		5,000–4,000	מינסק
יערות קזיאן, נְרוֹץ	1,300–900	1,100–950	ויליקה
יערות רודניקי		700–600	וילנה
יערות נליבוק, ליפיצ'ני, וולצ'= <u>נורה</u> , נְצ'א	4,200–3,500	2,700–2,500	נובוגרודק-ברנוביץ
יערות פולסיה ודרום=מערב ביילורוסיה, יערות בריאנסק	2,500–1,500	3,750–3,200	ברסט=ליטובסק, פינסק
יערות באזור מוגילב		1,650–1,500	מוגילב (אנשי גטו מינסק)
		800–700	ויטבסק

	הומל	700–600		
	וולין	1,900–1,700	2,500	יערות סבוריצוויץ', קוחוב, צ'ומן
	מזרח גליציה	400–300	3,000–2,000	היער השחור, זיימלוב, פיאניצה
		3,700–3,000	250	מזרח אוקראינה, רוסיה
		22,400–19,050	13,500–10,650	סך הכל

* אלו הם היערות המרכזיים בכל אזור, אבל היו, כמובן, עוד יערות באזורים אלו שבהם היו פרטיזנים יהודים ומחנות משפחה.

בספר שפורסם לאחרונה בביילורוסיה מופיעים שמותיהם של 8,465 פרטיזנים יהודים שנמצאו במסמכים רשמיים של תנועת הפרטיזנים הסובייטיים בביילורוסיה והיו בכפיפות מטה הפרטיזנים של רפובליקה זו. מספר הנופלים של פרטיזנים יהודים מתוך מספר זה היה 1,023. באותם מסמכים צוין שמספרם הכולל של פרטיזנים שהתחברו עם היחידות של הצבא האדום כאשר זה שיחרר את ביילורוסיה היה 194,165, זאת בהתאם לנתונים שהיו בידי מטה תנועת הפרטיזנים בביילורוסיה מ-1 בינואר 1946.⁷²⁸ מספר 8,465 השמות של פרטיזנים יהודים המופיעים במסמכים של תנועת הפרטיזנים הביילורוסית עומד מול המספר של 13,450 – 14,050 בטבלה שפורטה לעיל והמהווה סיכום של מספרם של פרטיזנים יהודים ביערות בביילורוסיה (לא כולל יערות אוקראינה, רוסיה, ליטא). ההבדלים במספרים מקורם בגורמים הבאים:

א. ביערות שבמערב ביילורוסיה, תנועת הפרטיזנים הסובייטית המאורגנת נטלה

את השליטה על יחידות הפרטיזנים שפעלו ביערות אלה בתקופה מאוחרת יחסית, בשלהי 1942 - אביב 1943. ניתן לקבוע שרק לאחר תקופה זו החלו להכין רשימות שמיות של פרטיזנים ביחידות השונות. יהודים הגיעו ליערות במערב ביילורוסיה, במספרים הולכים וגדלים, כבר מאביב 1942 ורבים מהם נפלו במצודים ובפעולות לפני התקופה המאורגנת ובטרם שהחלו ברישום שמי.

ב. יערות ביילורוסיה שימשו גם בסיס ליחידות פרטיזנים שלא היו בכפיפות מטה

הפרטיזנים הביילורוסיים. ביערות קאזיאן ונארוץ' פעלו יחידות פרטיזנים שהיו בכפיפות מטה הפרטיזנים הסובייטיים – הליטאיים וביניהם היו יהודים רבים. כמו כן היו ביערות ביילורוסיה יחידות פרטיזנים מיוחדות שהיו בכפיפות הצבא האדום או נ.ק.ו.ד. וביניהם יהודים לא מעטים.

Y.P.Gerasimova, Vstali my Plechom k Plechy, Evrei v Partizanskom Dvizhenii Belorusii 1941-1944,⁷²⁸ Minsk 2005, p.7

ג. ברשימות מופיעים שמותיהם רק של יהודים שהזדהו כיהודים. אך היו לא מעטים שמסיבות שונות, בהם אנטישמיות בקרב הפרטיזנים, העדיפו להסתיר את יהדותם ולהרשם תחת לאום אחר.

ד. במחנות המשפחה היה גרעין של כוח מזוין שתפקידו היה להגן על המחנה, להשיג עבורו מזון. כוח זה נטל גם חלק בפעולות פרטיזניות התקפיות. חלק לא מבוטל של מחנות המשפחה לא הוכרו כיחידות פרטיזניות ואנשי הגרעין הלוחם שהיה בהם לא הופיעו ברשימות של הפרטיזנים.

אלה הם הגורמים העיקריים שבהבדלים המספריים בין הנתונים שבמסמכי תנועת הפרטיזנים הביילרוסיים ובין ההערכות שבמחקר זה, כמפורט בטבלה לעיל.

בואם של יהודים אל היערות כדי להשתתף בלחימה פרטיזנית או כדי למצוא שם מקלט והצלה, היה בבחינת יזמה יהודית בלעדית, ותנועת הפרטיזנים הסובייטית לא נקטה שום פעולה ישירה ויזומה להציל יהודים. יצאה מכלל זה פרשיית העברתם של מאות יהודים אל העורף הסובייטי דרך שערי סוֹבֵ'ז', אבל זו היתה יזמה של מפקדים מקומיים שנעשתה במשך פרק זמן מוגבל. עם זאת, בזכות קיומה של תנועת הפרטיזנים הסובייטית בשטחים הכבושים התהוו התנאים שאפשרו לאלפי יהודים להילחם באויב הנאצי ולעוד אלפי יהודים למצוא מקלט ביערות, ולמקצתם – גם להינצל.

פרק שביעי

שבויי מלחמה יהודים - מאבקם להישרדות

א. גורלם של חיילים סובייטיים בשבי הגרמני

הרעבה ותמותה המונית

גורלם של חיילים יהודים מהצבא הסובייטי, שנפלו בשבי הגרמני היה קשה ואכזרי מגורלם של חבריהם לנשק הלא-יהודים שנפלו יחד עמם לשבי. מאבקם של שבויים-יהודים לשרוד התנהל במציאות שהשאירה סיכויים קטנים ביותר להצלחה, ואכן מעטים מביניהם שרדו. היחס לשבויים יהודים מהצבא הסובייטי היה גם שונה ואכזרי יותר מיחס הגרמנים לשבויי מלחמה יהודים מצבאות בנות-הברית האחרים שנפלו לידיהם.

אך עוד בטרם שזוהתה לאומיותם של שבויי המלחמה היהודים על ידי שוביהם הגרמנים ובטרם הם הרגישו את ייחודיות גורלם כיהודים, הם סבלו מאותו יחס אכזרי שנהגו הגרמנים בכל השבויים הסובייטיים. יחס היה גם הוא קשה ושונה מיחסם של הגרמני לשבויי מלחמה מצבאות אחרים שלחמו נגדם. המקור ליחס זה הוא בראייתו של היטלר על אופייה של מסע המלחמה נגד ברית המועצות. בנאומו בפני קצינים בכירים של הוורמכט ב-30 במאי 1941, הוא הגדיר מלחמה זו "יותר ממאבק מזוין בלבד. הוא מהווה התנגשות בין שתי השקפות עולם...". בהמשך הנאום היטלר הבהיר לשומעיו שבמלחמה זו חוקי מלחמה והסכמים בין לאומים על יחס לשבויים ולאוכלוסייה אזרחית, אינם קיימים.⁷²⁹ נאום זה שימש יסוד בפקודות שהוצאו על ידי הפיקוד הצבאי הגרמני ליחס לחיילים ושבויי המלחמה הסובייטיים, ובמיוחד לקומיסרים וליהודים.

בתכנון הצבאי של הגרמנים לקראת הפלישה לברית-המועצות לא יוחדה תשומת לב לטיפול בשבויי המלחמה הסובייטים, לא הובאו בחשבון מקומות אכסון להמוני השבויים, בייחוד בתנאי הסתיו והחורף הקשים – ולא תוכננה הספקת מזון בעבורם והמערכת הלוגיסטית שתבצע זאת. גישה זו של זלזול ואי התחשבות בחיי אדם, הייתה תוצאה של מדיניות מכוונת של הרעבתם והמתתם של אותם המוני "תת אדם", כפי שנתפסו שבויי המלחמה הסובייטים בעיני הגרמנים. הפיקוד הצבאי הזדהה עם הפן האידיאולוגי והגזעני של המלחמה.⁷³⁰ מנת המזון הרשמית שעל שבו היה לקבל נפלה מן המינימום הדרוש להתקיים, אבל גם היא לא הגיעה לידי השבויים. הצבא הגרמני גם לא דאג

⁷²⁹ Walter Warlimont, *Inside Hitler's Headquarters*, pp. 160-161

⁷³⁰ Schulte, *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia*, New York, 1989, pp. 182-183 Theo (... וכך כתב שולטה: "מותם של כ-60 אחוז משבויי המלחמה הסובייטים (להלן)Schulte, *The German Army* יש לראות בו תוצאה ישירה של הזדהות אקטיבית מצד מקצת המנהיגים הצבאיים עם העקרונות סוציאליסטיים. השבויים הסובייטים טופלו באופן שיטתי בהתאם =האידיאולוגיים של המשטר הנאצי ונל דרגים בכירים ביותר של סגל הקצונה היו מעורבים במלחמה הגזענית... לקריטריונים אתניים וגזעניים והאידיאולוגית.

במפקדת כוחות היבשה (OKH) מופקד על כל נושא השבויים היה גנרל=קוטרמיסטר אדוארד וגנר (Wagner). השבויים, עם נפילתם בשבי, עברו דרך שניים-שלושה מחנות שנבדלו זה מזה במרחק מן החזית ובכפופותם ובמשך הזמן ששהו בהם. בקרבת החזית היו "מרכזי איסוף לשבויי מלחמה" (Armee-Gefangenessammelstellen), שהיו כפופים לקורפוס או לארמייה המופקדת על הגזרה. למרכזי איסוף אלה הובאו השבויים מיד לאחר נפילתם בשבי, ומהם הועברו לאחר שהות קצרה של כמה ימים, ל"מחנות מעבר" – "דולגים" (Durchgangslager) ובקיצור (Dulags), שנמצאו באזורי העורף של קבוצות ארמיות צפון, מרכז ודרום והיו כפופים להן. עד לשלב הזה היו השבויים באחריותו של ה=OKH. מחנות אלה מוקמו ברוב המקרים בשטח פתוח ולא במבנים סגורים, והיו מוקפים בגדרות תיל ובמגדלי שמירה ונעדרו מתקנים סניטריים. השבויים הפצועים כמעט לא זכו לטיפול רפואי. באזורי הממשל האזרחי בשטחים הכבושים של ברית=המועצות, בממשל הכללי ובגרמניה הוקמו "מחנות קבע לשבויי מלחמה" – "סטלגים" (Kriegsgefangenen=Mannschaftsstelllager בקיצור Stalags), שהיו כפופים ל=OKW. הקצינים הופרדו מן החיילים כבר במרכזי האיסוף והוחזקו במחנות נפרדים. מצב המחנות באזורי העורף היה טוב מעט יותר ממצבם של מרכזי האיסוף או הדולגים. מפקדי מחנות השבויים וקציני המטה שלהם היו ברובם קצינים מבוגרים, ששירתו בצבא עוד במלחמת העולם הראשונה; גם היחידות הצבאיות ששמרו על מחנות השבויים היו ברובם "גדודי קלעים מרחביים" (Landeschutzbatallione), שהיו מורכבים מחיילים מבוגרים יותר – ופירושו של דבר שרובם לא עברו אינדוקטרינציה נאצית; אף כי לדבר זה לא נודעה כל השפעה על מצבם של השבויים ועל היחס אליהם. בקרב קציני המטה במחנות היו גם נציגי האבוור (המודיעין הצבאי), שעסקו בחקירת שבויים ובמעקב פוליטי אחריהם.

המדיניות הסלקטיבית

הפקודה הראשונה שדנה ישירות ברצח סלקטיבי של שבויי מלחמה סובייטים הייתה "פקודת הקומיסרים", שניתנה לפני הפלישה, ובה נקבע כי הצבא הגרמני יוציא להורג חיילים סובייטים שיפלו בשבי, שהם קומיסרים, אנשי הסגל הפוליטי – פוליטרוקים – של הצבא ופעילים קומוניסטים. לצורך ביצוע הפקודה הושג ב=16 ביולי 1941 הסכם בין הגנרל רייניקה ובין היידריך על הכנסת צוותים של אנשי הסיפ"ו למחנות השבויים. בהסכם זה נמנו גם שבויי מלחמה יהודים עם הגורמים שיש לרצוח. בהתאם להסכם היה הצבא צריך לבצע את מיון הקבוצות שיש לחסל, ולמסור אותן לידיהם של צוותי הסיפ"ו שבמחנה כדי שיוציאו את הרצח אל הפועל. ב=17 ביולי 1941 פרסם

היידריך את "פקודה (Einsatzbefehl) מס' 8", שנשלחה למפקדי האיינזגרוּפן שפעלו בשטחים הכבושים של ברית-המועצות ולמפקדי הסיפ"ו באזורי הממשל הכללי ובגרמניה, שלשם החלו להגיע שבויי מלחמה סובייטים. וכך נאמר בפקודה זו:

בנספח [לפקודה] נכללים הנחיות בעניין טיהור (Sauberung) המחנות שבהם מוחזקים שבויי מלחמה סובייטים. הנחיות אלה הוכנו בשיתוף ה=OKW – אגף שבויי מלחמה. מפקדי סטלגים ודולגים קיבלו בעניין זה הבהרות מאנשי ה=OKW. אני דורש להציב מיד במחנות שבויי המלחמה הנמצאים באזוריכם צוותים המורכבים מסמל ס"ס וארבעה – שישה אנשים... המשימות המוטלות על הצוותים במחנות שבויי המלחמה מפורטים בהנחיות שבנספח 2 המצורף, המיועדות לצוותי הסיפ"ו המוצבים במחנות. היות שהן [הנחיות אלה] [ניתנו] גם מן ה=OKW, הן הובאו לידיעתם של מפקדי המחנות... את ההוצאות להורג אין לבצע בתוך המחנות, אלא בקרבתם הבלעדית, ואסור שביצוען ייעשה בגלוי וככל האפשר גם לא באופן בולט.⁷³⁵

מחלקה 4, הגסטפו, ב=RSHA הוציא את נספח 2 לפקודה זו, ובו הנחיות פעולה מפורטות לצוותי הסיפ"ו שנועדו להישלח למחנות שבויי המלחמה. וכך נאמר בנספח:

... הצוותים פועלים באופן עצמאי... מובן מאליו שיעמדו בקשר הדוק עם מפקד המחנה ועם קצין האבוור שם. תפקיד הצוותים לבדוק את כל כלואי המחנה בדיקה פוליטית, להפרידם ולטפל בהם... על הצוותים להשתדל כבר למן ההתחלה לחפש בקרב השבויים את היסודות שנראה כי אפשר לתת בהם אמון, ואין זה משנה אם מדובר בקומוניסטים או לא, כדי להשתמש בהם לצורכי מודיעין בתוך המחנה... יש לאתר: את כל הפונקציונרים החשובים של המדינה והמפלגה... כל הקומיסרים העממיים... הקומיסרים הפוליטיים בצבא האדום... האישים המובילים בחיי כלכלה, אנשי אינטליגנציה רוסית-סובייטית, כל היהודים, כל האנשים שאפשר לזהותם כמסיתים או קומוניסטים קנאים... אסור לבצע הוצאות להורג במחנה או בסביבתו הקרובה של המחנה.⁷³⁶

פקודה זו חרצה את גורלם של כל שבויי המלחמה היהודים להוצאה להורג. דינם נגזר למות לא משום שהיו קומיסרים אלא משום שהיו יהודים. תוקפה של פקודה זו היה מיד עם הוצאתה, אבל כדי להתארגן לביצועה נדרש עוד פרק זמן. צוותי הסיפ"ו החלו להיכנס למחנות השונים רק

⁷³⁵ NO-3414 תעודות נירנברג,

⁷³⁶ PS-502, שם,

בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1941, ופקודה בכתב מן ה=OKW ברוח פקודת היינריך והנספח לפקודה פורסמה רק ב=8 בספטמבר 1941.⁷³⁷

בתוך המחנות הופעלה רשת ענפה של מודיעים/מלשינים (Vertrauensmänner) מקרב שבויי המלחמה, שתפקידם היה לספק מידע לשלטונות המחנה על הימצאותם של קומיסרים ושל יהודים ועל הנעשה בקרב השבויים. מן השבויים נבחרו אנשים שהסכימו לשתף פעולה עם שלטונות המחנה ומהם הוקמה משטרת מחנה (Lagerpolizei), שפיקחה על השבויים ועל חיי היום-יום שלהם. בפקודה שהוציא הגנרל רייניקה ב=16 ביולי 1941, בעניין היחס לשבויי המלחמה הסובייטים, נאמר כך על הקמת משטרת המחנה: "מקרב שבויי מלחמה סובייטים מתאימים יקימו מפקדי המחנות משטרת מחנה שתעסוק בשמירת הסדר ובהקפדה על המשמעת [במחנות]... באמצעות מזון, יחס ומגורים טובים יותר שיינתנו לגוף מבצע זה המוקם במחנה, יוקל העומס המוטל על הגרמנים שומרי המחנות".⁷³⁸ משטרת המחנה הייתה לגורם חשוב בזיהוי שבויי מלחמה יהודים ובהתעללות בהם, ומספר השוטרים בכל אחד מן המחנות הגיע למאות אחדות.⁷³⁹

כבר ב=24 ביולי 1941 הוציא הגנרל וגנר פקודה שלפיה נאסר על שילוח שבויי מלחמה יהודים לגרמניה מתוך שטח המבצעים שהצבא מופקד עליו.⁷⁴⁰ משמעותה של פקודה זו הייתה שיש לחסל את היהודים קרוב לחזית, במרכזי האיסוף או בדולגים. היחס לשבויי המלחמה הסובייטים הלא יהודים לא היה אחיד, ונקבע גם על פי לאומיותם. ב-25 ביולי 1941 הוציא הגנרל וגנר פקודה בדבר שחרורם של שבויי מלחמה סובייטים שלאומיותם אוקראינית, ליטאית, לטווית ואסטונית, וכן שבויים המשתייכים לפולקסדויטשה. זמן קצר לאחר פרסום פקודה זו צורפו לקטגוריות אלו גם ביילורוסים. פקודה זו לא עסקה בקצינים השבויים. בעקבות פקודה זו שוחררו מ השבי בשלושה וחצי חודשים, 318,700 שבויי מלחמה, מהם 227,761 אוקראינים. ב=13 בנובמבר 1941 הוציא ה=OKW פקודה המורה לחדול משחרור שבויי המלחמה, ומאז שוחררו רק מי שהתנדבו לשרת ביחידות צבאיות ומשטרתיות בשירות הגרמנים. בסך הכול שחררו הגרמנים עד 1 במאי 1944 823,230 שבויי מלחמה, רובם אנשים שהתנדבו לשירות הגרמנים.⁷⁴¹

כמה שיקולים הביאו להוצאתה של הפקודה על שחרורם של שבויי מלחמה, וכעבור פרק זמן – לביטולה. פקודת השחרור ניתנה בתקופה של ניצחונות גדולים של הצבא הגרמני והפיקוד הגרמני סבר שהניצחון מצוי בהישג יד מידי. לשחרורם של מאות אלפי השבויים, בני הלאומים שצוינו לעיל,

⁷³⁷ ,שם NO-3417.

⁷³⁸ ; Streit, *Keine*, pp. 181–182. PS-1519 שם,

⁷³⁹ Sergei Golubkov, *V Fashistkom Konzlagere*, Smolensk, 1958, p. 28.

⁷⁴⁰ ,שם NOKW-2423 תעודות נירנברג,

⁷⁴¹ G.F. Krivosheev, *Grif Secresnosti Sniat* Moskva, 1993, pp. 333–334 (להלן Krivosheev, *Grif*)

הייתה קודם כול מגמה פוליטית – הרצון להגביר את תמיכתם של עמים אלה בשלטון הגרמני ומעין מתן פרס על קבלת הפנים הידידותית שלה זכה הצבא הגרמני – בייחוד בארצות הבלטיות ובאוקראינה. לשחרור זה הייתה גם מטרה כלכלית. רוב המשוחררים היו כפריים והחזרתם לעבודה בחקלאות נועדה להגדיל את התוצרת החקלאית המקומית שהייתה מקור עיקרי להספקת מזון לצבא הגרמני בשטחים הכבושים ובחזית המזרחית שלו. כמו כן צמצמה הפחתת מספרם של השבויים את מספרם של הכוחות שהיו דרושים לצבא הגרמני לצורך אבטחתם ואת כמות המזון שנדרש להם. הפקודה לחדול מלשחרר שבויים ניתנה כשמסע הניצחונות הגרמניים נקטע בשערי מוסקבה והיה ברור שהמלחמה אינה עומדת על סף סיום והיא תימשך עוד חודשים רבים. במציאות זו התעורר הצורך בכוחות עבודה בקרבת החזית ובשאר אזורי השטחים הכבושים וכן לצורך משק המלחמה בגרמניה, והפיקוד הצבאי הגרמני החל להבין שבויי מלחמה סובייטים משמשים מקור חשוב לצורך זה. גם הניסיון הראשוני לגייס מתנדבים מקרב השבויים ליחידות עזר צבאיות ולמלחמה בפרטיזנים, וכן לתפקידי מינהלה ביחידות גרמניות (נהגים, טבחים, טיפול בסוסים וכו') הוכח כמוצלח. התניית השחרור ממחנות השבויים בהתנדבות ליחידות אלו, הייתה לגורם מעודד להתגייסות זו.⁷⁴² גנרל הגרמני ריינהארד גהלן (Gehlen) מי שהיה במפקדת כוחות היבשה ממונה על אגף המודיעין שעסק בעיקר באיסוף מידע על הצבא הסובייטי ומקור חשוב עבורו היו מחנות השבויים והטיפול בהם, כתב שבאמצע 1943 מספרם של שבויי מלחמה לשעבר ששירתו ביחידות הלוחמות הגרמניות בתפקידי עזר בלחימה היה 320,000, ושרק בארמייה 18 הגרמנית היו 47,000 מתנדבים כאלה.⁷⁴³

המשרד לשטחי המזרח הכבושים בראשותו של רוזנברג הפעיל צוותים מיוחדים משלו במחנות השבויים כדי לבחור מקרב השבויים אנשים מהימנים שישירתו בממשל האזרחי ובמשטרה באזורים שבשליטתו. האנשים שייבחרו עתידים היו להישלח למחנה מיוחד בקרבת ברלין, ששם "יוכשרו פוליטית ותעמולתית ויהיו תועמלנים למען העניין הגרמני ואנשים מהימנים של הממשל הגרמני בשטחי המזרח הכבושים, שניתן יהיה להטיל עליהם גם תפקידים מיוחדים". על ועדות אלו הוטל גם תפקיד נוסף: "למצוא את החשודים מן הבחינה הפוליטית והפלילית, ובייחוד את המסיתים הסובייטים, הקומויסרים, הפוליטרוקים, אנשי שירות הקבע בצבא הסובייטי, יהודים ויסודות פליליים. על כל אלה יש לדווח מיד למפקדי המחנות, לצורך טיפול מיוחד".⁷⁴⁴

בסוף 1941–תחילת 1942, כשהתברר שהמלחמה אינה מסתיימת בניצחון מהיר, והצורך בכוחות עבודה למשק המלחמה גדל, החל היחס לשבויי המלחמה הסובייטים להשתנות בהדרגה.

⁷⁴² Schulte, *The German Army*, pp. 204–207

⁷⁴³ Reinhard Gehlen, *The Service, Memoirs*, New York, 1972, pp. 81-82

⁷⁴⁴ GARF, Fond 7021, Opis 148, Delo 101, pp. 70–74

כבר ב-31 באוקטובר 1941 הוציא קייטל פקודה, בהתאם להנחיה של היטלר, על ניצול שבויי מלחמה סובייטים בתעשייה ובמשק המלחמה הגרמני. חלפו חודשים עד שפקודה זאת מצאה את ביטויה בשטח, ורק באביב 1942 החל מסתמן שיפור קל במצבם של שבויי המלחמה הסובייטים, והתמותה בקרבם ירדה לעומת התקופה הקודמת.⁷⁴⁵ עם זאת, עד סוף המלחמה סבלו השבויים מיחס אכזרי ומשפיל, התמותה בקרבם הייתה גבוהה ומצבם היה קשה בהרבה ממצבם של שבויי המלחמה מצבאותיהן של בעלות הברית האחרות.⁷⁴⁶

עד לרגע שזוהו כיהודים, סבלו השבויים היהודים מאותו יחס אכזרי שנהגו הגרמנים בכל השבויים הסובייטים. הם מתו מרעב, ממחלות ומקור בתוך המחנות ובצעדות של מאות קילומטרים אל מחנות עורפיים יותר. אבל גם במציאות אכזרית זו התהווה כבר בחודשים הראשונים למלחמה ולשבי, דירוג על בסיס לאומי. במרומי הדירוג מוקמו הלאומים הבלטיים והאוקראינים; שבויי המלחמה הרוסים והשבויים האחרים היו בדרג הביניים. היהודים היו למעשה מחוץ לכל דירוג. הם היו הקבוצה הלאומית היחידה מקרב כל שבויי המלחמה הסובייטים שנידונו להשמדה טוטלית בהוצאה להורג בירייה עם נפילתם לשבי וזיהוים כיהודים.

ב. רצח שבויי מלחמה יהודים

נתונים מספריים

אין כל נתונים רשמיים על מספרם של החיילים היהודים בצבא הסובייטי שנפלו בשבי הגרמני. במקורות הסובייטיים העוסקים בשבויי המלחמה שלהם, וכן במקורות הגרמניים, אין נתונים שכאלה, ולפיכך מבוסס מספרם של שבויי המלחמה היהודים על הערכה כללית. היהודים היו 1.78 אחוזים מכלל האוכלוסייה של ברית-המועצות (בגבולותיה עד ספטמבר 1939). אם מניחים שזה היה גם שיעורם בצבא הסובייטי ובקרב שבויי המלחמה, כי אז מתוך 5,750,000 שבויי מלחמה סובייטים, היה צריך מספרם של שבויי המלחמה היהודים לעמוד על כ-102,000. בפועל היה מספרם קטן מזה. בקרב שבויי המלחמה הסובייטים היו לא מעטים שערקו ועברו לצד הגרמני, בעיקר בשנה הראשונה למלחמה, ובמחנות השבויים הם הוחזקו בנפרד. החיילים היהודים, לעומת זאת, שידעו כבר בתחילת המלחמה על יחסם הרע של הגרמנים ליהודים, ואחר כך גם על רצח היהודים, לא נמנו עם ההולכים לשבי מרצון; ובהיותם מכותרים, ניסו בכל הדרכים לפרוץ מהכיתור ולהגיע לקווי החזית הסובייטיים. (ראה פרק שלישי, עמ'...) וכך ניתן לאמוד את מספרם של החיילים היהודים בשבי הגרמני ב-80,000–85,000 נפש.

⁷⁴⁵ Schulte, *The German Army*, p. 209.

⁷⁴⁶ שיעור התמותה בקרב חיילי צבאות בעלות הברית המערביים שהיו בשבי הגרמני עמד על שלושה וחצי אחוזים, 57 אחוזים בקרב שבויי המלחמה הסובייטים. לעומת שיעור של 52

המאבק להישרדות

האמצעי העיקרי שעמד בפני יהודי שבו במאבקו לשרוד היה להסתיר את זהותו. חיילים יהודים לא מעטים ניסו להסתיר את זהותם הלאומית עם נפילתם בשבי, אבל רק מעטים מאוד הצליחו בכך. בדרך להצליח במאבק זה היו שלשה מכשולים עיקריים: צורתו החיצונית, היותו נימול והלשנה מחיילים לא יהודים שהכירו אותו משרות משותף בצבא. למן הימים הראשונים של נפילת היהודי בשבי – וכן במהלך כל תקופת היותם בשבי, חיפשו הגרמנים אחרי שבויי המלחמה היהודים בקרב כלל שבויי המלחמה. מלדשי=לויטננט אלכסנדר אבוגוב, יהודי שלחם בחזית באוקראינה, סיפר על נפילתו בשבי כבר בשבועות הראשונים במלחמה ועל קורותיו שם את הדברים האלה:

ב-28 ביולי [1941] כותרנו... התחילה פניקה. הרבה חיילים הספיקו להחליף את מדיהם לבגדים אזרחיים וניסו לשכנע את האחרים לזרוק את הנשק, להחליף בגדים ולהפסיק את המלחמה חסרת התועלת, שכן הגרמנים מסביב ואין לאן לברוח. החלטתי להתחמק מן המצור לבדי, שכן רבים מיחידתי נהרגו או נפצעו, ואחרים רצו להישאר במקום... פניתי מזרחה ובדרך נכנסתי לכפר... פגשתי חיילים מן היחידות המוכות שלנו. מרביתם כבר היו לבושים בגדים אזרחיים. בשיחות אתם שבו ונשנו אותם דברים: אין תועלת בהמשך הלחימה, הגרמנים מתקדמים, ולכן הם מייעצים גם לי להתלבש אזרחית... היות שפחדתי מן השבי ורציתי לצאת מן הכיתור, החלטתי לפשוט את מדי הקצין ולהחליפם בתלבושת של כפרי... בכפר הייתי עד 5 באוגוסט. עם שחר שמעתי שהגרמנים מקיפים את הכפר ועושים חיפושים אחרי גברים בגיל צבא... נפלתי בשבי... הובלנו לכיוון אומן והדרך הנוראה נמשכה שתי יממות. עברנו במשך היום 40–50 ק"מ, בלי אוכל ומים... הגענו לאומן, ושם הכניסו אותנו לבור עמוק של בית חרושת ללבנים... נדחקנו שם כ-40,000 איש. מהיום שנפלתי בשבי, 5 באוגוסט, ועד 10 בו, לא אכלתי דבר. ביום השישי של השבי זרקו הגרמנים לבור כמה חביות של דגים מלוחים... ביום השביעי הם זרקו כמה סוסים פצועים. עוד בהיותם באוויר נקרעו לחתיכות הסוסים שעדיין חיו ונאכלו לא מבושלים... ביום ה-12 לשבי הכריזו הגרמנים על "אפלי" [מפקד] לפי הלאומים. לכל לאום הייתה טבלה עם כתובת. הטור הראשון נועד ליהודים, ואני כיהודי נעמדתי בתוכו, בחמישייה הראשונה. אחרינו, באותו הסדר, הסתדרו הרוסים. והנה הגיע איש ס"ס, עבר בין הטורים שלנו, ובמקלו הצביע ואמר: "היהודים כולם לחיסול" (alle Juden kaputt), לא הבנתי את דבריו. על ראשי חבשתי מגבעת רחבת שוליים שהגנה עלי מפני הגשם, השמש והקור ונראיתי כמו כפרי. איש הס"ס קרב אלי ושאל אותי:

"האם אתה יהודי?" מילה זאת לא שמעתי מעודי ברוסיה ולכן לא ירדתי לעומק דעתו. הוא קרא למתורגמן וזה שאל אותי לאיזה לאום אני שייך. רק אז הבנתי במה העניין ואמרתי שאני רוסי. איש הס"ס הכה בגבי במקל, ובצעקה הוציא אותי מטור היהודים ודחף אותי לטור הרוסים. ביום ה-13 לשבי הצעידו אותנו, כ-8,000 שבויים... למחנה שבויים בוויניצה... כשנכנסנו למחנה, ראיתי מיד שהוא מחולק לשניים: [חלק] למחנה יהודי וחלק לשאר הלאומים. מחנה ויניצה היה ראשון שבו ראיתי מה פירוש הדבר להיות יהודי שבו... ליהודים ניתן מבנה של 50 מטרים רבועים, בעצם זה היה חדר גדול אחד, וכל זאת בעבור 600 שבויי מלחמה יהודים... המבנה של השבויים היהודים היה מובדל משאר המחנה בתיל דוקרני. הגרמנים הודיעו שיהודי שיעבור לצד הרוסים יירה במקום... בשש בבוקר הסתדרנו לקבל ארוחת בוקר... את היהודים סידרו בנפרד ובסוף, ולכן לפעמים לא הספיקו המים הרתוחים והלחם בעבורם. לאחר ארוחת הצהריים התחילה ההתעללות ביהודים. סידרו אותם ליד הקסרקטינים והחלה ההתעמלות: הרמת ידיים אוחזות בלבנה וכפיפת ברכיים, הליכה במצב זה כשהלבנה מוחזקת מעל הראש, או "ארצה פול" לתוך הבוץ. לאחר מכן בחר הגרמני חמישה-שישה איש והכריח אותם לטבול בבור המחראות עד מעל לראשם. מי שהוציא את ראשו, קיבל מכות במקלות מידי השוטרים. בכך הסתיימה ההתעמלות היומית. אנו נאלצנו לעמוד ליד הגדר ולהסתכל בנעשה. בגדי היהודים היו ספוגים בצואה וריח איום נדף מהם... בקרב היהודים הייתה התמותה רבה, ובמשך עשרת ימי שהותי במחנה לא נשאר כמעט אף יהודי... שוב העמיסו אותנו, כמה אלפי שבויים, והביאו אותנו למחנה שבויים בבריסק [ברסט=ליטובסק]... במשך הזמן התיידדתי עם מנהל המטבח זְצָרְיוֹב, שהיה בעצם יהודי בשם זאץ. כשנפל בשבי הסתיר האיש את יהדותו. שנינו הרגשנו שאנו בני אותו לאום, אבל לא דיברנו על כך... פעם אחת ניגש אלי שוטר אוקראיני ואמר לי שהאחראי על השבויים קורא לי. הוא היה קצין בצבא האדום וקראו לו גרגורי. כשנכנסתי לחדרו הוא שאל מיד: "לאיזה לאום אתה שייך?" השבתי: "אני רוסי. הוא התפלא, אבל אמר: "נו טוב, לך". נראה שמישהו חשד בי והודיע על כך לאחראי, אלא שלמזלי זה היה אדם הגון מאוד ולא הזיק. אחרי המקרה הזה הייתי מתוח מאוד, שכן הגרמנים הכריזו על רישום היהודים. במחנה היו 65 יהודים, שגרו בצריף אחד. הגרמנים הבטיחו להם שלאחר הרישום יועברו לגטו בבריסק. לא אני ולא זאץ לא נרשמנו, כי חשדנו במלכודת שטומנים הגרמנים, והדבר אכן התאמת. לאחר הרישום הוצאו היהודים אל מחוץ למחנה ונורו. ב-3 בנובמבר 1941 באה למחנה ועדה גרמנית בלוויית רופא, שתפקידה היה לבחור את הבריאים כדי לשלוח אותם לעבודה בגרמניה... כל השבויים

רוכזו בחלק אחד של המחנה והיינו צריכים לעבור אחד-אחד ליד שולחן הוועדה. כשלושה מטרים לפני השולחן היה חייב כל אחד להוריד את מכנסיו... פחדתי מאוד, שכן הורדת המכנסיים מבחינתי פירושה היה מוות... התקרבתי לשולחן וראיתי את מפקד המחנה שלנו אומר משהו לגרמני שישב על ידו. ניצלתי רגע זה. השהיתי את הורדת מכנסי, ובדרך נס הפנה אותי הגרמני ימינה, אל קבוצת עובדי השירותים.⁷⁴⁷

כפי שצוין, כבר בשדה הקרב, עם נפילת לשבי, ולפני הפינוי למחנות המעבר לדולאגים, נעשו ניסיונות לגלות מי מבין השבויים הם יהודים ולירות בהם במקום. על ניסיונו להסתיר את זהותו היהודית, מספר אברהם פוגרבצקי:

נפצתי בקרב ליד פרוחורובקה בבליטת קאלוגה, ב-5 ביולי 1943. שכבתי בשדה אורז. הגרמנים סרקו את האזור... הוצאתי את תעודת החייל שלי ואת כרטיס הקומסומול וקברתי אותם באדמה. הגרמנים מצאו אותי... גרמני הניח אותי אחרי השורה של השבויים. לפני השורות עמדו גרמנים ומשתפי פעולה וקראו בקול רם: האם ישנם מפקדים בשורות? התשובה – 'אין'. האם ישנם קומיסרים? התשובה 'אין'. 'זיידים (יהודים) ישנם?', וכאן שבויי מלחמה אוקראינים השיבו: 'אם היו נמצאים כאלה, היינו בעצמנו יורים בהם'. כאשר שמעתי זאת, מרחתי ביד ימין הבריאה את פני בבוץ כדי שהאוקראינים שלנו לא יכירו אותי. קצין גרמני עבר לאורך המסדר, הוציא מתוכם שלשה יהודים, שנורו לעיני העומדים בשורות.⁷⁴⁸

ועל מקרה בו חייל סובייטי מסר לידי הגרמנים את חברו לכיתה היהודים וגם בעצמו ירה בו, ספר י. נודלמן:

אני עם אחי הצעיר היינו קצינים. על מות אחי נודע לי אחרי המלחמה. הרג אותו חברו לכיתה ויטיה צ'ייקובסקי, שבתחילת המלחמה גויס לצבא אך מהר מאוד חזר לביתו ומונה כמפקד המשטרה [הגרמנית] בצ'רבונוארמיסק (Chervonoarmaisk). הוא היה שתיין ובאחד המקרים בהם היה שתוי, סיפר כיצד ירה באחי בוריס. בקיץ 1941 צ'ייקובסקי נפל בשבי הגרמני, ויחד עמו היה גם אחי בוריס, שהיה פצוע קשה. עם נפילתם בשבי נערך להם מסדר זיהוי. לדברי צ'ייקובסקי הוא תמך באחי כדי שלא ייפול. קצין גרמני נתן פקודה "על כל הקומיסרים והיהודים לצאת מהשורות!" כל אלה שיצאו נורו במקום. אחי נשאר עומד במקומו. ראשו היה חבוש ומכוסה דם, ולא ניתן היה לזהותו כיהודי. כאשר הקצין הגרמני שאל שנית: 'האם נותרו בשורות קומיסרים או יהודים', צ'ייקובסקי, שלדבריו פחד שיאשימו אותו שהוא מסתיר יהודים, השיב שישנו עוד יהודי והצביע על אחי. כאשר הוציאו

⁷⁴⁷ איו"ש, 03/2375.

⁷⁴⁸ Shner, Plen, Jerusalem, tom 2, 2003, p. 113 A. (להלן) Shner, Plen(

את אחי מתוך השורות, קרא הקצין את צייקובסקי ואמר לו: 'הוכחת את עצמך כפטריוט של גרמניה הגדולה, קח את האקדח ותירה ביהודי'. צייקובסקי לקח את האקדח... כך מצא אחי את מותו מחברו לבית הספר.⁷⁴⁹

וכך כתב קפיטן ו' בונדרץ מן הצבא הסובייטי בזיכרונותיו על תקופת השבי, היותו בדולג שבקרבת העיר פרוסקורוב שבאוקראינה:

בימים הראשונים של יולי [1942] הופיע במסדר הביקורת בבוקר מפקד המחנה, אוברלויטננט... כל עוד נמשכה הביקורת, הוא עמד מן הצד והחזיק כלב רועים שרירי, קשור בחבל... המפקד עבר לאט לאורך המסדר, ובדק בעיניו את פני השבויים... "על היהודים לצאת מן השורות!" פקד ברוסית, "להרהר אני נותן שתי דקות"... חלפו שתי דקות... "להסתדר בשורה אחת!" [ציווה]. עוד אנו מסתדרים, הופיעו ארבעה תת מקלענים ונעמדו מולנו. "להוריד מכנסיים במהירות!" האיץ המפקד. הוא שב ועבר בליווי הפלדפבל לאורך שורת השבויים שהורידו את ראשיהם מבושה והשפלה. עכשיו הוא כבר לא הסתכל בפנים, אלא עבר לאט-לאט מאיש לאיש, לפעמים נעצר ליד מישהו לזמן קצר... ליד אחד השבויים נעצר המפקד קצת יותר מן הרגיל. "יהודי?" שאל. הצעיר שהחוויר הניע בראשו לחיוב. הכלב שבאותו הרגע הרגיש משוחרר מן החבל זינק קדימה. זעקת טירוף נשמעה באוויר. הכלב המאומן נעץ את שיניו ביהודי האומלל, שיסע בציפורניו את ירכו וגרר אותו לאורך המגרש. הנער החלוש, עיניו מגולגלות, ניסה להתנתק מהחיה, אך אחרי צעדים אחדים, נפל... המחזה נמשך דקות אחדות. אחרי ששבע נחת מן המראה, משך אליו האוברלויטננט את הכלב שכולו היה מרוח בדם. הפלדפבל ירה באוזנו של השבוי... המפקד השמיע את קולו: "אני מציע שנית ליהודים לצאת מהשורה." יצאו שלושה. המפקד חייך ונתן סימן לחיילים. היהודים נלקחו. הביקורת הסתיימה.⁷⁵⁰

שיטת הורדת המכנסיים והתחתונים כדי לזהות את היהודים הייתה נהוגה בכל מחנות השבויים. לעומת מראה לא יהודי, שבמקרים לא מועטים הסתיר את הזהות היהודית, גילתה ביקורת זו את הנימולים בקרב השבויים, והייתה אפוא קטלנית ביותר. הגרמנים גם לא הסתפקו ברצח שבויי המלחמה היהודים, ולפני רציחתם הם הרעיבו אותם, התעללו בהם ועינו אותם. בעדויותיהם של שבויי מלחמה סובייטים שברחו מן השבי או שזכו להגיע ליום השחרור, וכן

749 . ירושלים 1992, עמ' 86 י. נודלמן, דבר נכי מלחמה מס' 6

750 W. Bondarets, *Voennoplennye*, Moskva, 1960, pp. 36–38

בעדויותיהם של אזרחים סובייטים שיכלו לצפות על הנעשה במחנות, עולים תיאורים רבים על התעללויות בשבויים יהודים קודם שרצחו אותם.⁷⁵¹

עוד גורם שסייע לשלטונות של מחנות השבויים לגלות יהודים שניסו להסתיר את זהותם, היה אנשי משטרת המחנה שהיו מורכבים משבויי מלחמה, מודיעים מוסווים מקרב השבויים שהפעילו קציני האבזור ומסתם שבויים שהלשינו על היהודים מנימוקים אנטישמיים. וכך סיפר בעדותו גבריל ברוס (Brus), חייל סובייטי שנפל בשבי בימים הראשונים למלחמה בהיותו בליטא, והובא למחנה שבויים בעיירה פוגגן (Pogegen) שבאזור קלייפדה: "יש לציין ששלטונות המחנה הגרמניים גילו באמצעות מלשינים את הקומוניסטים, הקומוסומולצים, אנשי הסגל הפוליטי ושבויי המלחמה בעלי הלאומיות היהודית שבקרב השבויים. אנשים אלה נאסרו והובלו ליער בקבוצות של 15–20 איש ושם נורו... בקרב השבויים פשטה השמועה שמספרם של מי שנורו עמד על 2,000 נפש לפחות".⁷⁵²

החיפוש אחרי שבויים יהודים שלא התגלו באזורי הריכוז של השבויים בקרבת החזית ובדולגים שבשטחים הכבושים, נמשך גם בסטלגים שבאזורי הממשל הכללי ובגרמניה. במשפט נגד הרמן בנצלר (Benzler), איש הסיפ"ו ששירת בקיץ 1943 בסטלג 319 שבעיר חלם (Cholm) שבממשל הכללי, נאמר כך: "הסלקציה בוצעה ככלל בידי קומנדו של הסיפ"ו... לעתים התגלו הקומיסרים, היהודים וכו', באמצעות מודיעים (V=Leute) או שחבריהם הלשינו עליהם... הסלקציה של שבויי מלחמה יהודים נעשתה לעתים קרובות על בסיס עובדת היותם נימולים... הקומיסרים והיהודים התגלו גם באמצעות אנשי משטרת המחנה שהלשינו עליהם..."⁷⁵³

שמעון גרינשפן, קצין יהודי שבהיותו בשבי הצליח להסתיר את זהותו, ברח מן השבי בדצמבר 1941, נדד ברחבי אוקראינה, ובאפריל 1942 חצה את החזית וחזר לשירות הצבאי. על חוויותיו במחנה השבויים ועל חלקה של משטרת המחנה בגילוי היהודים כתב גרינשפן את הדברים האלה:

בתוך המחנה היה אזור נפרד, מגודר בתיל דוקרני – עבור היהודים. היהודים הוחזקו שם רק בבגדים תחתונים. שלוש פעמים ביום היו מסדרים ומריצים אותנו אל הגדרות של האזור היהודי, ושם הכריחו את היהודים לשיר ולרקוד. מי שלא רצה או לא יכול לעשות זאת, נורה במקום. הכו אותם בלי סוף. כל בוקר הוצאו היהודים לנקות את המחנה. מי מהם שאסף את האשפה או את הצואה במקלון, נורה במקום. כעבור ארבע יממות נורו כל היהודים... במחנה

⁷⁵¹ (M-33/496) שברוסיה הוקם מחנה שבויים, אייו"ש, Voronezh עדויות של כפריים, שבקולחוז שלהם שבאזור העיר וורוניז'י)

⁷⁵² M-33/977, שם,

⁷⁵³ . המשפט נערך 2 B, AR-2, 40/68, 4, 302, Central Stelle der Landesjustiz verwaltungen, Ludwigsburg, 4, 302, AR-2, 40/68, B 2. בשטוטגרט והמסמך שממנו נלקח הציטוט הוא מ=4 בנובמבר 1971.

הופיעו מתורגמנים ומשטרת מחנה, בסרטי שרוול לבנים. כלבים אלה הסתובבו במחנה וחיפשו אחרי יהודים, אנשי הסגל הפוליטי, פרטיזנים, פעילים מפלגתיים וסובייטים.⁷⁵⁴

היו שבויי מלחמה יהודים שלמרות היותם נימולים, במאבקם לחיים, הצליחו להסתיר את זהותם היהודית, בטענה שהם בני אחד העמים המוסלמיים שהיו בברית-המועצות. התנאי לכך היה ידיעת הלשון של הלאום שאליו השתייכו, לטענתם, וידיעת מנהגים מוסלמיים. קל יותר היה להצליח בטיעון זה אצל אנשי הסגל הגרמני במחנה, אבל קשה הרבה יותר היה לעמוד בכך בפני מלשינים ואנשי משטרת המחנה – ואכן רק מעטים הצליחו בכך. אחד שהצליח בכך היה החובש מ' קונץ'רוב-מלמד. וכך כתב האיש :

בספטמבר 1941, בהיותי בכיתור באזור קייב, נפלתי בשבי הגרמנים... ביום הראשון במחנה השבויים ראיתי את ההתעללויות הנוראיות של הגרמנים ואת הרצח הטוטלי של יהודים וקומוניסטים. החלטתי להשתמש בהיכרותי עם העמים הקווקזיים ולעשות את הניסיון האחרון להינצל... החלפתי את שם משפחתי ממלמד והצגתי את עצמי כאזרי (אזרבייג'ני). בסיוע הרופא צ'ורבקוב (Churbakov) [שבוי רוסי], סודרתי לעבודה בתור חובש בבית חולים לשבויים, ושם הייתי עד 4 בנובמבר 1943 היום שבו ברחתי.⁷⁵⁵

היו מקרים בהם במאבקם להינצל, נעזרו שבויי המלחמה היהודים בחבריהם לנשק הלא-יהודים. לויטננט ניסים גורודינסקי, הציג את עצמו בשבי בשמו של ליאוניד קאדימוב, חייל טטרי ממחלקתו שנפל, ובדרך זו ניסה להסתיר את זהותו. הסכנה שארבה לו היה שמישהו מקרב השבויים שהכיר אותו, ילשין עליו. גורודינסקי כתב על דרך הצלתו על ידי חבריו לגדוד שיחד עמו נפלו בשבי :

שיירת השבויים נעצרה וניתנה פקודה "יהודים, קומוניסטים וקומיסרים 10 צעדים קדימה!" אחדים יצאו בהססנות, אך חברי לגדוד מורגונוב עצר אותי מלצאת, בהרגישו סכנה. כל היוצאים נורו. הביאו אותנו למחנה שבויים, שם הכיר אותי חייל שהיה במחלקה שלי, בגדוד הנדסה מס. 2, בשם ריבקוב. הוא ניגש אלי כשהייתי בחברתם של חברי לגדוד האוקראיני איוון מורגונוב והרוסי אנדרי קאפיצה, שידעו שאני יהודי. ריבקוב אמר: "הנה, נפגשנו חבר גורודינסקי, אתה שכנעת אותי לחתום על מלווה לבניית שיירת טנקים על שם סטלין". ענית לו שהוא טועה בזהותי. מורגונוב שהכיר היטב את ריבקוב, אמר לו בתוכחה: "אתה מיחידת הנדסה ואנו מחיל רגלים ממוכן", סיבב אותו 180 מעלות ותוך דחיפה אמר לו: "לא בדרך זו אתה הולך". ריבקוב שהרגיש היטב את הדחיפה של מורגונוב שגובהו היה 2 מטר והבין את האיום, בהביטו לאחור אמר: "אולי טעיתי" והלך. אך חברי

⁷⁵⁴ Altshuler et al., *Sovetskie Evrei*, p. 130

⁷⁵⁵ Ibid., pp. 135-136

מורגנוב וקאפיצה חששו שריבקוב ילשין עלינו ומרגנוב אמר: "אם אנחנו לא נחסל אותו הוא יחסל אותנו". חברי צירפו את ריבקוב ליחידה שעסקה בפירוק מטענים. ארבעתנו פירקנו מרכבת חביות ברזל עם קרביד, שמשקל כל חבית היה 200 ק"ג. מרגנוב הפיל חבית כזו משכבה העליונה שנפלה על חזהו של ריבקוב, שפונה עם בית – חזה מרוסק... פעם בלילה כשהגרמנים ערכו ביקורת בתאים וחיפשו אחרי יהודים, מורגנוב אמר: "אם אותך יסגירו, שלושתנו נמות, אותך לבד לא נשאיר ללא הגנה".⁷⁵⁶

גורודינסקי ושני חבריו מורגנוב וקאפיצה ברחו מהשבי ומצאו מקלט בכפר באזור העיר פרוומייסק (Pervomaisk) באוקראינה. בעקבות הלשנה, מורגנוב וקאפיצה נעצרו, אך גורודינסקי הצליח להימלט ומצא מקלט בביתה של איכרה אננה פודר, הוא שהה בביתה כחמישה חודשים, עד שהאזור שוחרר על ידי הצבא הסובייטי במרס 1944.⁷⁵⁷

מקרה במקצת דומה, התרחש עם השבוי משה לרנר, שבמחנה השבויים הציג עצמו בשם חברו לבית הספר מיכאיל פולישוק. סייע לו לשרוד אוקראיני שהתנדב למשטרת המחנה ובעבר שירת עם לרנר באותו צוות תותח. אוקראיני זה היה מדי פעם מביא ללרנר אוכל ופעם גם הסתיר הלשנה שנמסרה לו על היות לרנר יהודי. האוקראיני סיפר ללרנר על ההלשנה ויעץ לו להתנדב לנסוע לעבודה לגרמניה, עצה שלרנר קיבל. בגרמניה עבד לרנר במכרות. באחד הימים תוך העבודה, שבוי אחד שזיהה אותו כיהודי צעק אליו: "אתה בן הרב, היום הוא יומך האחרון. אני אמסור אותך לגרמנים וכפרס ישחררו אותי!" השבויים האחרים הרגו את המלשין בו- במקום במכושים.⁷⁵⁸

השבוי אמיל אלפלין הצליח להסתיר את זהותו, ברח מהשבי ואחר שנתפס נשלח למחנה ריכוז בבוכנוואלד בגרמניה, שם עבד קשה במחצבה. בעזרת המחותרת שפעלה במחנה הועבר לעבוד במכבסה, שהאחראי עליה היה אסיר פוליטי גרמני, קומוניסט, יוהן פיילין (Feilen), שדיבר רוסית מתקופת לימודיו באוניברסיטה במוסקבה, לפני המלחמה. במכבסה עבד גם שבוי אוקראיני ניקיטה וויבודה (Voivoda). מפקד המכבסה איש ס"ס חשד באלפרין שהוא יהודי ואמר שמקומו בקרמטוריום. פיילין וויבודה שיבצו את פיילין לעבודה במשמרת לילה כדי שיתקל פחות באיש ה-ס"ס ומדי פעם הסתירו אותו בעליית גג או במחסן בגדים מלוכלכים. כשהם נשאלו על ידי איס ה-ס"ס איפה אלפרין הם אמרו לו שהוא חלה, הועבר לבית חולים ושם מת. הדבר נמשך מיוני 1944 עד אפריל 1945, כשהמחנה שוחרר ואלפרין שרד.⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ Shner, Plen, pp. 170-171, תיק 2905 (מדור חסידי אומות העולם). ראה גם M-31 ארכיון יד ושם, חטיבה

⁷⁵⁷ , תיק 2905 . בהחלטת הועדה לחסידי אומות העולם הוכרו מורגנוב, קאפיצה M-31 ארכיון יד ושם, חטיבה ואננה פודר כחסידי אומות העולם, ב-7 ביוני 1984. מורגנוב וקאפיצה ברחו מהמעצר, גויסו מאוחר יותר לצבא הסובייטי ושניהם נפלו במלחמה. גורודינסקי עלה לישראל.

⁷⁵⁸ Shner, Plen, p. 171

⁷⁵⁹ , תיק 10465. פיילין וויבודה הוכרו כחסידי אומות העולם. M-31 ארכיון יד ושם, חטיבה

רופאים יהודים בשבי

מספרם של הרופאים היהודים בקרב הסגל הרפואי של הצבא הסובייטי היה גדול יחסית והדבר מצא את ביטויו בסגל הרפואי שנפל בשבי גרמני. בעקבות רציחתם בשל היותם יהודים, הצטמצם מאוד מספרם של הרופאים שנותרו לטפל בשבויים הסובייטים, ועל כן היו מחנות שבויים שבהם השאירו לפי שעה את הרופאים היהודים בעבודתם בבתי החולים שם. שבוי מלחמה יהודי, הקצין מי' שיינמן, שהה במחנות שבויים בערים ויאזמה, מולודצ'נה (Molodechno) וקלווריה (Kalvaria) בהיותו פצוע, והצליח להסתיר את יהדותו בסיוע חבריו לשבי הלא יהודים. וכך סיפר האיש בעדותו:

הגרמנים לא הרשו לרופאים היהודים לעבוד. היו אמנם יוצאים מן הכלל, אך זה זמנית. בבית החולים במחנה מולודצ'נה עבד ד"ר קופילוביץ'. הרשו לו לעבוד מפני שהיה מנתח מעולה... ממולודצ'נה הוא נשלח למחנה עונשין ברנוביץ' – מזרח, שאליו שלחו הגרמנים קומיסרים ויהודים, ולא הייתה ממנו דרך חזרה. דורושנקו, רופא צבאי ששהה בשנת 1941 במחנה מינסק, סיפר לי שבסוף 1941 אסרו הגרמנים על הרופאים היהודים לעבוד בבית חולים. זמן מסוים ניהל את בית החולים ד"ר פלדמן. בסוף נובמבר הוא נקרא למפקדה הגרמנית ומאז לא נראה יותר במחנה. גם רופאות יהודיות הוצאו מהמחנה, בחלקן הורעבו עד מוות ובחלקן נורו... ביוני 1942 הוסעו כל הקצינים ממחנה מולודצ'נה לקלווריה (ליטא)... קשה במיוחד היה מצבה של קבוצה לא גדולה של רופאים יהודים שבויי מלחמה, שהגיעו ממולודצ'נה כ-20 איש... בקלווריה הם שוכנו בנפרד, יחד עם קבוצת קומיסרים. אם קרה משהו במחנה – היו הם הקורבנות הראשונים לזעם הגרמנים.⁷⁶⁰

רופא רוסי, שבוי מלחמה, ששהה במחנה שבויים 126 בסמולנסק, סיפר בחקירתו כך: "בפברואר 1942 היו תשעה רופאים יהודים מקרב הרופאים שבויי המלחמה במחנה 126. הם קיבלו מחצית ממנת המזון שניתנה לשאר השבויים. באותו החודש הצעידו אותם במסע שבויים ובהתאם לשמועות שהגיעו למחנה, הם הומתו בדרך".⁷⁶¹ בעדויות על שבויי מלחמה, אין בנמצא עדות כלשהי על רופא יהודי – שבוי מלחמה – שהגרמנים השאירו בחיים למרות היותו יהודי. הרופאים היהודים המעטים שניצלו וזכו לראות את יום הניצחון, נשארו בחיים משום שהסתירו את זהותם או שברחו מן השבי.

ניסויים רפואיים בשבויים יהודים

⁷⁶⁰ וסילי גרוסמן ואיליה ארנבורג, הספר השחור, תל אביב, 1991, עמ' 565, 572.

⁷⁶¹ Andrei Sergeevich Pogranov, עדותו של אנדריי סרגייוביץ' פוגרבנוב (M-33/626), איו"ש, 1991.

יש שנעשו בשבויי מלחמה יהודים ניסויים רפואיים ונלקחו מהם מנות דם לשימוש בבתי חולים צבאיים גרמניים. שבוי המלחמה היהודי שמעון לזרוביץ' סוקוניקוב (Sokonnikov), שנפל בשבי בספטמבר 1941 וברח משם בפברואר 1943, סיפר בעת חקירתו, לאחר שהצבא הסובייטי שחרר את האזור באוקראינה שבו הסתתר, את הדברים האלה:

ב-13 באפריל 1942 הועברנו קבוצה של 15 אנשים, לבית החולים הצבאי שבעיר דנייפרופטרובסק, ושם הוחזקנו במרתף. עד 15 ביולי 1942 עשו עלינו כל מיני ניסויים רפואיים, כמו תרומות דם. לאחר מכן הועברנו למחנה המרכזי של הגסטפו, גם כן בדנייפרופטרובסק... שאלה: ספר כיצד נעשה המיון של קבוצת היהודים במחנה דנייפרופטרובסק, שבה גם אתה היית, בעבור בית החולים הגרמני?

תשובה: בחרו את מי שלפי המראה החיצוני שלהם נראו בריאים... במשך יותר מחודשיים, שבהם הייתי בבית החולים הזה, שנחשב לבית החולים הגדול ביותר בדנייפרופטרובסק, לכל מקום לאן שהובאו חיילים וקצינים גרמנים פצועים, עשה בנו הסגל הרפואי, שכלל רוסים וגרמנים, כל מיני ניסויים. במשך שמונה ימים, שבע פעמים ביום, היו מטפטים לעיני טיפות כלשהן, שהיו גורמות לי לאבד את הראייה לשעות אחדות. לאחר מכן היו מטפטים לי טיפות אחרות והראייה הייתה חוזרת אלי. לסבול זאת היה קשה מאוד. מלבד זאת נוצלה קבוצתנו, שמנתה 15 אנשים, בתור תורמי דם. אצלי לקחו דם שלוש פעמים. הייתי מאבד את ההכרה, כנראה משום שלקחו יותר מדי דם. קודם שלקחו את הדם, קבעו את סוג הדם שלי, זאת אומרת שלקחו דם מן האצבע לבדיקה במעבדה. עובדות המעבדה היו בחורות רוסיות. פעם אחת שאלתי את אחת הבחורות מה עושים בדם שלנו. היא ענתה לי שאת הדם לוקחים בשביל החיילים והקצינים הגרמנים הפצועים. גם משאר היהודים שהוחזקו עמי בבית החולים לקחו כמות גדולה של דם, כשמונה פעמים. שאלתי פעם אחת רופא גרמני בעניין השימוש בדם שלנו לצורכי ריפוי של חיילים וקצינים גרמנים. הוא העניש אותי על כך ושלשה ימים לא קיבלתי אוכל. מלבד זאת עשו בנו את הניסויים האלה: הזריקו זריקות כלשהן בצוואר ובחלק האחורי של הגוף, שבעקבותיהן היה הצוואר מתנפח מאוד, וכך זה נמשך חודש ימים. לפעמים לא ירדה הנפיחות והאיש מת. בתקופת היותנו בבית החולים מתו מקבוצת היהודים שלנו ארבעה אנשים... האוכל שנתנו לנו היה טוב יותר מן האוכל שנתנו במחנות. קיבלנו 600 גרם לחם ופעמיים ביממה מרק, כנראה בגלל תרומות הדם שלקחו מאתנו... נשארנו בחיים 11 איש.

לאחר מכן גדלה קבוצתנו ל-20 איש והועברנו למחנה של הגסטפו, שם שהינו מ-15 ביולי 1942

עד 18 בפברואר 1943.⁷⁶²

השימוש בדמם של יהודים לריפוי חיילים גרמנים פצועים, כפי שתואר במסמך זה, היה ודאי מקרה יוצא דופן, שכן הדבר היה מנוגד לתפיסת הגזע הנאצית, שלפיה היהודי ודמו נחותים. מתן דם שכזה לחיילים גרמנים היה פוגע בטוהר הגזע שלהם ומשחית אותם. אם אמנם היה שימוש שכזה, הוא נעשה בוודאי במצבים קיצוניים, שבהם היה מחסור בדם או לצורכי ניסויים. החזקת קבוצות קטנות של שבויי מלחמה יהודים בידי הסיפ"ו במשך חודשים רבים, כפי שצוין בעדות זו, למרות ההוראה הכללית לירות בהם, לא הייתה מקרה יוצא דופן. זה קרה במינסק, בקייב, בוויילנה ובמקומות אחרים. שבויי מלחמה אלה נוצלו לעבודות פיסיות שונות, ובייחוד לטשטוש עקבות רצח ההמונים שביצעו הגרמנים.

גנרלים יהודים בשבי הגרמני

בקרב גנרלים סובייטיים שנפלו בשבי הגרמני היו גם שני גנרלים יהודים: גריגורי זוסמנוביץ' וארקדי בוריסוב (שיסטר). גנרל – מיור זוסמנוביץ' נולד ב-1899, שירת בצבא הצאר ובמלחמת האזרחים הצטיין בקרבות נגד דניקין וזכה לעיטור הכוכב-האדום. שירת במשך כל השנים בצבא האדום והיה מפקד דיוויזיה. ב-20 במאי 1942, בעת התקפת-נגד גרמנית באזור חרקוב, בהיותו סגן מפקד הארמייה ה-6 ואחראי על התחזוקה, נגרמו לארמייה אבדות כבדות והיא כותרה והתפוררה. זוסמנוביץ' הוביל קבוצה ובה 50 חיילים שניסו לצאת מהכיתור. בהיותם 5 ק"מ מהקווים הסובייטיים הקבוצה הותקפה על ידי כוח גרמני, זוסמנוביץ' נפצע ונפל בשבי. הגרמנים, בראותם חייל במדי גנרל הובילו אותו לעורף. בעת החקירה הציג עצמו זוסמנוביץ' כאוקראיני והודות לשליטתו המצוינת בשפה האוקראינית, דיבר עם חוקריו רק בשפה זו. הגרמנים חקרו אותו על מקומם של מחסני האספקה של הארמייה. היות וכל מחסנים אלה נפלו לידי הגרמנים ולא היוו סוד עבורם, תשובותיו של זוסמנוביץ' היו כנראה אמיתיות, מה שהציל את חייו. הוא הועבר למחנה שבויים בחלם שבפולין וארגן שם קבוצה לבריחה. מישהו הלשין עליו והוא נזרק לצינוק – צינור מבטון ובתחתית מים ובלי אור, ובהיותו אדם גבוהה, הוא נאלץ להיות כפוף כל הזמן. אחרי זמן מה הוא הוצא משם, הואשם בניהול תעמולה סובייטית בקרב שאר השבויים ונשלח ב-1943 למחנה שבויים במבצר וייסנבורג (Vaisenburg) בגרמניה. שם, בתנאים קשים של עבודה ואוכל זעום,

762 Smersh. את שמעון סוקוניקוב חקר פודפולקובניק איונוב, איש המודיעין הנגדי, "סמרש" (M-33/670) שם, מארמיית-גוורדיה 3.

זוסמנוביץ' לא החזיק מעמד ובסתיו 1944 נפטר. זוסמנוביץ' הצליח להסתיר את זהותו היהודית וגם לא נמצאו כאלה שהכירו אותו כיהודי והלשינו עליו.⁷⁶³

גנרל-מיוזר ארקדי בוריסוב (שיסטר) שירת בצבא האדום בחיל הפרשים עוד במלחמת האזרחים. בשנות ה-30 שירת כמפקד חטיבת פרשים. בשנים 1937–1941 יושב בבית הסוהר במסגרת הטיהורים שסטלין ערך בקרב הפיקוד הבכיר של הצבא האדום. הוא עמד בעינויים ובחקירות ולא הודע באשמה כלשהי. עם ההתקפה הגרמנית שוחרר "מחוסר הוכחות" ומונה סגן מפקד קורפוס פרשים בחזית הדרום-מערבית, בדרגת גנרל-מיוזר. בינואר 1942 בראש יחידת פרשים ביצע פשיטה לעומק קווי הגרמנים וסייע בשחרור העיר בארוונקובו (Barvenkovo) מדרום מזרח לחרקוב.

במאי 1942, במסגרת המתקפה הסובייטית באזור חרקוב, ביצע בראש כוח פרשים פשיטה לעומק של 170 קילומטר והגיע לקרבת העיר קרסנוגרד (Krasnograd), מדרום מערב לחרקוב. ההתקפה הסובייטית הסתיימה בכישלון. במתקפת נגד גרמנית כותרו שתי ארמיות סובייטיות שהתפוררו ורובם נפלו בשבי. בוריסוב בראש פרשיו ניסה להבקיע את הכיתור ואחרי מסע ארוך, כשהיה בקרבת הקווים של הצבא הסובייטי, הוקף על ידי כוח גרמני, נפצע ונפל בשבי. בחקירתו הראשונה לא ניסה להסתיר את יהדותו ולחוקריו ענה בגאווה "אני יהודי ומפקד על יחידת קוזאקים". הוא נורה במקום, ב-27 במאי 1942.⁷⁶⁴

ג. שבויי מלחמה יהודים במחנות ובהתקוממויות

במחנות של שבויי מלחמה, בעיקר בעורפיים יותר בסטלגים, בהם הוחזקו שבויים תקופות ממושכות יותר, היו התארגנויות מחתרתיות שמטרתם הייתה בריחה ו/או חבלה בתוצרת, במפעלים בהם הם הועסקו. שבויי מלחמה שהובאו למחנות השמדה היו בין מארגני ופעילי המחנות וההתקוממויות.

אחד מההתקוממויות הידועות ביותר היה במחנה השמדה סוביבור ושמפקדו היה לויטננט אלכסנדר פצ'רסקי. פצ'רסקי נפל בשבי בסתיו 1941 בחזית ויאזמה. במשך למעלה מחצי שנה פצ'רסקי הצליח להסתיר את היותו יהודי, ורק כאשר נתפס בעת ניסיון בריחה במאי 1942, הם גילו שהוא יהודי. לפצ'רסקי שיחק המזל וכשהועבר לידי גורמי ס"ס, הם לא ירו בו אלא העבירו אותו למחנה עבודה ברחוב שירוקה במינסק, שהיה כפוף להם. במחנה זה הוחזקו בעבודות פיסיות שונות עוד מאות אחדות של שבויי מלחמה יהודים וכן יהודים מגטו מינסק. כאשר בסוף ספטמבר 1943 הגרמנים חיסלו את גטו מינסק, נשלחו היהודים ממחנה שברחוב שירוקה ועוד יהודים מגטו מינסק,

⁷⁶³ Sverdlov, Encyclopedia Evreiskogo Geroizma, pp.342-344

⁷⁶⁴ Sverdlov, Evrei-Generaly, p. 37. בספר זה, סוורדלוב כותב שבוריסוב נהרג בהיותו מכותר, מבלי לציין את 37. בעת כתיבת הספר בשנת 1993, סוורדלוב עוד לא ידע פרטים על השבי. במאמר נפילתו בשבי ורציחתו שם. בעת כתיבת הספר בשנת 1993, סוורדלוב עוד לא ידע פרטים על השבי. במאמר שסוורדלוב פרסם בינואר 2002, הוא מוסיף את הפרטים על נפילתו בשבי ומותו שם.

למחנה השמדה סוביבור. במשלוח היו כ-2,000 יהודים בהם שבויי המלחמה. בהגיעם למחנה הם נשלחו ישירות לתאי הגזים, פרט ל-80 אנשים שהזדהו כבעלי מקצוע בבניין, אותם השאירו לעבוד במחנה. בקבוצה זו שהייתה ברובה מורכבת משבויי מלחמה יהודים היה גם פצ'ורסקי.

בסביבור בו היו אז כ-700 אסירים יהודים הייתה מחתרת שמטרתה הייתה התקוממות ובריחה המונית. כאשר מנהיגי המחתרת גילו שבין השבויים שהובאו היה גם קצין, הם הציעו לו לפקד על ההתקוממות. פצ'ורסקי הסכים, תכנן את ההתקוממות שהתבצעה ב-14 באוקטובר 1943, כאשר לשבויי המלחמה, בעלי ניסיון קרבי, היה תפקיד מרכזי בהתקוממות. המתקוממים הרגו 11 אנשי ס"ס ופגעו באחדים משוטרים האוקראינים ששמרו על המחנה. רוב רובם של יהודי המחנה נהרגו בעת ההתקוממות ובמרדף שהתנהל אחריהם. כמאה מהאסירים וביניהם פצ'ורסקי ועשרות אחדות של שבויי המלחמה ניצלו. חלק מהניצולים, וביניהם פצ'ורסקי, הצטרפו לפרטיזנים ונלחמו בשורותיהם עד סוף המלחמה.⁷⁶⁵

פעילות מחתרתית מסוג אחר שיוזמיה ומנהיגיה היו שבויי מלחמה יהודים, התרחשה על אדמת גרמניה. במרץ 1943, במחנה של קציני סובייטיים שבויים שנמצא ברחוב שוואנזה-שטראססה במינכן, התארגנה מחתרת בקרב השבויים. אסירי המחנה שנקרא "מחנה כללי מס' 9" הועסקו בעבודה באחד ממפעלי הקונצרן הכימי פארבנאינדוסטרי (Farbenindustrie) בו עבדו על פיתוח ויצור סיבים סינטטים לתעשייה הצבאית. סניפים של מחתרת זו הוקמו במחנות אחרים של שבויי מלחמה בדרום גרמניה. המחתרת כונתה "אחוה שיתופית של שבויי מלחמה" (Bratskoe Sotrudnichestvo Voennoplennykh). מטרת הארגון הייתה לגרום לתקלות ולחבל בתוצרת ובציוד במקומות העבודה של השבויים, לפעול נגד גיוס מתנדבים מקרב השבויים לשרות בצבא הגרמני, לחסל מלשינים ובוגדים מקרב השבויים ולארגן בריחות מהשבי. הגרמנים ניהלו אז תעמולה בקרב השבויים לגיוס מתנדבים ליחידות תותחנים נגד מטוסים, נוכח התגברות ההפצצות בנות הברית על גרמניה וכן לגיוס ל"צבא השחרור הרוסי" של גנרל ולאסוב. הבריחות מהמחנות מטרתם הייתה להגיע לשווייצריה או להיטמע בקרבת מיליוני העובדים מהשטחים הכבושים של ברית המועצות שהובאו לעבודה בגרמניה ולגרום לכך שגם הם יחבלו במקומות העבודה בהם הועסקו. בתכנית מחתרת הקצינים הייתה גם מטרה להביא להתקוממות של השבויים ושל מיליוני עובדי כפיה הזרים מארצות השונות של אירופה בשיתוף עם גורמים אנטי-פשיסטיים בגרמניה, כאשר הרייך השלישי יהיה על סף ההתמוטטות וצבאות בנות הברית יתקרבו לגבולות גרמניה. לצורך זה אגרו אנשי המחתרת נשק אותו מצאו שבויי מלחמה שהועסקו בפיוני בתים שנפגעו בהפצצות בנות הברית.

על המחתרת וההתקוממות בסוביבור – ראה יצחק ארד, מבצע ריינהארד, תל אביב, 1986, עמ' 373-424 ⁷⁶⁵

המחתרת כללה מאות של שבויים והיו לה תאים במחנות שבויים נוספים בדרום גרמניה ובמחנות של עובדי כפייה שהובאו מברית המועצות. אחד ממנהיגי המחתרת מיוזמיה וממארגניה היה הקצין גיאורגי פסנקו (Fesenko), יהודי שהתחזה לאוקראיני, ושמו האמיתי היה יוסף פלדמן, רופא, יליד אזור ז'יטומיר, שבאוקטובר 1941 נשבה באזור אומן באוקראינה. פלדמן ברח מהשבי, השיג תעודות של אוקראיני על שם פסנקו, ונשלח כאוקראיני לעבודה לגרמניה. פלדמן שלט בשפה הגרמנית והוא נשלח כמתורגמן למחנה שבויי המלחמה בשוואנזה-שטראססה במינכן. בתור מתורגמן הייתה לו אפשרות לנוע בחופשיות במחנה. הוא התחיל בארגון המחתרת ומצא שותף לכך את מיר קארל אוזולין, ממוצא לטווי, מפקד טייסת מפציצים בחיל האוויר הסובייטי, שבאוגוסט 1941 מטוסו הופל בקרים ונפל בשבי. פלדמן ואוזולין הקימו ועד מחתרתי שכלל את לויטנטט ולאדימיר מויסייב, יהודי, ששמו האמיתי היה בוריס גרויסמן יליד אודסה, וקפיטן מיכאיל זינגר מסטלינגרד, שבשבי גם הוא חיי תחת שם לא יהודי בדוי וקצינים רוסים אחדים. מבין מנהיגי המחתרת במחנה מוסבורג (Mosburg) שליד מינכן, שהייתה בקשר עם המחתרת בשוואנזה-שטראססה היה קפיטן בוריס קלסוב, יהודי, ששמו האמיתי היה אברהם יאז'מסקי, שנשבה בסווסטופול. במחתרת זו היו עוד קצינים יהודים שהצליחו להסתיר את זהותם, אך בגלל הסודיות של פעילות מחתרת זו, אין לנו ידיעות עליהם. תאי המחתרת בשוואנזה-שטראססה היו על בסיס הצריפים בהם הוחזקו, כשכל צריף נקבע מפקד אחראי. מחתרת זו יצרה קשר עם קבוצת גרמנים אנטי-פשיסטים. בהתאם לאחד המקורות הייתה זו קבוצה אנטי-פשיסטית של סטודנטים מהאוניברסיטה במינכן שבראשה עמד האנס שול (Sholl), שהגסטאפו אסרה את חבריה באפריל 1943 ואו עם קבוצה גרמנית אנטי-פשיסטית אחרת במינכן שבראשה היה קרל צימנטט ושהמשפט נגדם התנהל בדצמבר 1944 – ינואר 1945.⁷⁶⁶

ב-דו"ח אותו שלח מפקד גסטאפו במינכן שטנדרטנפירר ס"ס שפר (Shefer) לממונים עליו בברלין, בהתייחס לפעילותו שלפלדמן הוא כותב שפלדמן עבד ב-נ.ק.ו.ד לפני המלחמה, במלחמה היה קומיסר גדודי, נפל בשבי ואחרי בריחתו מהשבי הוא נשלח על ידי הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית לגרמניה כדי לארגן שם בקרב שבויי המלחמה הסובייטיים ובקרב עובדי הכפייה מברית המועצות שבגרמניה קבוצות התנגדות. כל הפרטים האלה לא היו נכונים. פלדמן לא היה איש נ.ק.ו.ד, לא היה קומיסר, הוא לא נשלח לגרמניה אלא נסע לשם ביוזמתו משום שסבר כנראה שכיהודי שמתחזה לאוקראיני, שם יהיה לו קל יותר לשרוד. אך בהמשך ה-דו"ח של שפר שהתייחס לפלדמן, הופיעו פרטים נכונים לפעילותו, ובהם נאמר:

⁷⁶⁶ Efim Brodskii, Oni Ne Propali Bez Vesti, Moskva, 1987, pp. 72, 89-91, 95, 97, 114, 130-131
358

ברשותו של פלדמן היו תעודות מזויפות על שם גיאורגי פסנקו... הוא הגיע ב-1 ביוני 1942 למינכן ועבד תחילה כמתורגמן במחנה מעבר של עובדים מהמזרח בשוואנזהשטראסה. מתחילת נובמבר 1942 הוחזקו המחנה זה שבויי מלחמה רוסיים, בעיקר קצינים בדרגות בכירות יותר, שנשלחו משם לעבודות שונות. פלדמן נשאר במחנה זה כמתורגמן. הוא החל מייד לנהל בקרב השבויים תעמולה אנטי-גרמנית עוינת, בהם טען שהגרמנים עומדים לירות בשבויי המלחמה והציע לארגן בריחה. לפלדמן הייתה כנראה אפשרות להאזין לשידורי רדיו מוסקבה אצל אמיגרנט רוסי [הכוונה לרוסי אנטי-סובייטי שהגיע לגרמניה אחרי מלחמת האזרחים] והפיץ ידיעות אלה בקרב השבויים... פלדמן ניצל את עבודתו כמתרגם בהם למד את ההשקפות הפוליטיות של האנשים שהוחזקו במחנה, והיה לו קל להביא לכך שהשבויים שלא ניתן לתת היה בהם אימון למטרות שלו, יועברו למחנות אחרים. תוך זמן קצר הוא מצא בדמותו של מיור חיל האוויר אוזולין, יליד 1902 בריגה, שותף מוכשר ביותר, כדי להקים ארגון סודי... בסוף מרס או בתחילת אפריל 1943 פלדמן הודיע לאוזולין שבזמן הקרוב ביותר ניתן לצפות לאי שקט בקרב האוכלוסייה האזרחית במינכן היות ורבים מהם מאוד אינם מרוצים מהספקת המזון ומההפצצות הטרוריסטיות [הכוונה להפצצות בנות הברית]. שניהם הגיעו למסקנה שאי-שביעת רצון זו צריכה להסתייע בפעילות הארגון הסודי שלהם. במטרה זו אוזולין הכין תכנית פעולה של שבויי המחנה. בהתאם לתכנית הממונה על צריף מס' 10 פודפולקובניק מיכאיל שיחרט (Shikhert) עם אנשיו יתקפו את סוללת תותחי נ"מ שבקרבת המחנה, ישתלט על התותחים וכלי נשק אחרים של הסוללה ויחסל את צוותי התותחים. הממונה על צריף מס' 9 קפיטן זינגר משימתו הייתה להתקיף את שומרי המחנה ולפרק אותם מנשקם. באותו זמן לויטננט ולאדימיר מוסייב [בוריס גרויסמן] יפתח את הצריפים מס' 6, 7, 8. [וישחרר את הסגורים שם]... שבויי מלחמה רוסיים שעבדו בחיסול התוצאות של ההפצצות הטרוריסטיות על מינכן השיגו לפחות 10 אקדחים, הביאום למחנה וחילקו אותם בין אנשים מהימנים.⁷⁶⁷

הגסטאפו עלתה גם על עקבות "אחוה שיתופית של שבויי מלחמה", ואסרה 314 מנהיגיה ופעיליה. יוסף פלדמן מת מהעינויים בחקירה, ב-10 במרס 1944, 92 חברי המחותרת, ביניהם גרויסמן, זינגר ויאז'מסקי נורו ב-4 בספטמבר 1944.

שבויי מלחמה יהודים נטלו חלק פעיל בהתארגנויות המחותרתיות ובבריחות ממקומות הרצח בבאבי-יאר בקייב, בפורט ה-9 בקובנה ובפונר בוילנה. על פעילותם שם - ראה פרק חמישי, תת-פרק..

⁷⁶⁷ Ibid., pp. 108-109, 129
359

ד. רצח שבויי מלחמה יהודים ב-דוחות גרמנים

בדוחות האינזצגרופן מדובר על רצח שבויי מלחמה יהודים. בדוח מס' 132, מ-12 בנובמבר 1941 נכתב כך: "על פי דרישתו של מפקד מחנה שבויי המלחמה בבוריספול, ירתה שם ב-14 באוקטובר 1941 יחידה של זונדרקומנדו 4a ב-752 שבויי מלחמה יהודים. ב-19 באוקטובר 1941 נורו 357 שבויים יהודים, בהם קומיסרים אחדים ו-78 פצועים שהעביר לידיה רופא המחנה.."⁷⁶⁸ בדוח האינזצגרופן מ-22 בדצמבר 1941 נאמר: "במהלך ביקורת יסודית במחנה שבויי מלחמה בוויטבסק, נאסרו 207 שבויי מלחמה יהודים ונורו... בביקורת במחנה שבויי מלחמה בוויאזמה, נתפסו 117 יהודים ונורו."⁷⁶⁹

רק במקרים מעטים סירבו מפקדי מחנות שבויים להעביר שבויי מלחמה יהודים לידי אנשי הסיפ"ו כדי להוציאם להורג. בדוח האינזצגרופן מ-27 באוקטובר 1941 נכתב כי מפקד מחנה השבויים בוויניצה שבאוקראינה סירב להעביר לידיהם 362 שבויי מלחמה יהודים.⁷⁷⁰ מקרה דומה היה בדולג 185 במוגילב שבביילורוסיה, ששם סירב מפקד המחנה, מיור ויטמר (Wittmer), להעביר שבויי מלחמה יהודים לידי אנשי אייזנדקומנדו 8, בטענה שעדיין לא קיבל הוראה על כך מן הממונים עליו בצבא. מיור ויטמר לא נענש על סירובו, והתנגדותו לא נבעה מטעמים אידיאולוגיים או מוסריים אלא מנימוקים של סדר צבאי – היעדר הוראה ברורה בנידון מן הממונים עליו.⁷⁷¹

מקרים אלו של התנגדות היו מעטים וזמניים. עד מהרה נמסרו הפקודות המתאימות מטעם הדרגים הממונים בצבא, ובדוחות של האינזצגרופן ובמקורות אחרים שוב אין אזכור למקרים של סירוב למסור יהודים לידי אנשי הסיפ"ו. הצבא היה שותף מלא ולוואלי לרצח שבויי המלחמה היהודים והקומיסרים הפוליטיים מן הצבא הסובייטי. לא רק צוותי הסיפ"ו שהוצבו במחנות אלא גם יחידות הוורמכט שאבטחו את המחנות עסקו ברצח שבויי המלחמה היהודים. במשפט נגד אוגוסט נויבאוואר (Neubauer), ששירת בתפקיד סמל בגדוד הקלעים המרחבי 783 (Landeschutzbatl), העיד הנאשם על רצח שבויי מלחמה יהודים בידי הפלוגה שבה שירת. באוקטובר 1941 הגיע גדודו לאזור קירובוגרד שבאוקראינה, ופלוגה 2, שאליה השתייך הנאשם, בפקודו של האופטמן ג'ורג' גרבה (Gorge Garbe), הועברה למחנה שבויים ששכן באַדבַש (Adabash). על רצח שבויי מלחמה יהודים בידי אנשי יחידתו סיפר נויבאוואר את הדברים האלה:

⁷⁶⁸ *Einsatzgruppen Reports*, 132, p. 227 Arad et al.,

⁷⁶⁹ שם, עמ' 149, עמ' 265.

⁷⁷⁰ שם, עמ' 126, עמ' 212.

⁷⁷¹ Stuttgart, 1978, pp. 102-103 : Christian Streit, *Keine Kameraden*, : Schulte, *The German Army*, p. 221

במחנה היה צריך בו הוחזקו בבידוד 80–100 שבועי מלחמה יהודים... בסוף אוקטובר הגיע עוד שילוח ובו 1,000–1,500 שבועיים, בהם כ-20 יהודים. יהודים אלה צורפו ליהודים שכבר נמצאו במחנה... יום לפני ההוצאה להורג נודע לי שעומדים לירות ביהודים אלה. למחרת הלכתי כצופה לבית הקברות של המחנה לראות את הביצוע. בהגיעי לשם כבר מצאתי שם ניצבת כיתת יורים של כ-20 אנשים בפיקודו של פלדבל קמפף (Kempf). השבועיים שהיו צריכים לירות בהם, 120–150 איש, עמדו בגבם אל כיתת היורים והיה עליהם להתפשט... עמדתי בקרבת האופטמן גרבה. השבועיים התחננו, בכו ונפרדו זה מזה. הם הועמדו בקבוצות של לא פחות מ-15 איש ופניהם לפני כיתת הירי ונורו... לאחר כל מטח יריות, בדק הרופא שנכח במקום, נדמה לי שזה היה הד"ר קודרנה (Kuderna)... אם מישהו מהשבועיים מראה עוד סימני חיים. היה לו אקדח בידיו ואני מניח שבו הוא ירה בהם יריות חסד (Gnadenschusse).⁷⁷²

ה. שבועי מלחמה יהודים בידי הצבא של פינלנד

פרשת החיילים היהודים מן הצבא הסובייטי שנפלו בשבי הפיני וגורלם מיוחדת ושונה מן המסכת הכוללת של שבועי המלחמה היהודים שנפלו בידי הגרמנים ובעלי בריתם. למרות מספרם הקטן יחסית של שבועיים אלה, ראוי סיפורם להתמקדות מיוחדת. אף על פי שהייתה בעלת ברית של גרמניה במלחמה בברית=המועצות, ניהלה פינלנד מלחמה "נפרדת" ועצמאית יותר ממלחמתם של בעלי הברית האחרים של גרמניה. הפינים כינו את המלחמה "מלחמת המשך", מעין שלב שני לתוקפנות הסובייטית נגדם בחודשים נובמבר 1939–מרס 1940, שבהם נאלצה פינלנד למסור לברית=המועצות כעשירית משטחה.⁷⁷³ מלחמתה "הנפרדת" של פינלנד מצאה את ביטויה גם ביחס אל אנשי הצבא הסובייטים שנפלו בשבי הפיני.

הצבא הפיני הקים מחנות משלו לשבועי המלחמה הסובייטים בנפרד מן המחנות של הצבא הגרמני. בזה היו הפינים שונים מבעלי ברית האחרים של גרמניה שלחמו בברית=המועצות, שכן רומניה, הונגריה ואיטליה העבירו את החיילים הסובייטים שנפלו בשביין למחנות השבועיים שהיו כפופים לקבוצת ארמיות שבגזרתן פעלו, וגורל היהודים שבהם היה כגורל היהודים שנפלו ישירות לידי יחידות גרמניות.

⁷⁷² , משפט נגד גורג' גרבה, שבו הוא נאשם כי אנשי פלוגתו הוציאו להורג TR-10/689 ; שם, TR-10/1182(2)איו"ש, שבועי מלחמה יהודים.

⁷⁷³ הצבא הפיני חדל מהתקדמותו לעבר לנינגרד כשהגיע לגבול פינלנד–ברית=המועצות. כפי שהיה עד נובמבר 1939. הגרמנים האיצו בפניהם להמשיך במתקפה לעבר לנינגרד, אבל הם לא נענו לדרישתם. כמו כן הם נמנעו מלהפגז את לנינגרד. ברית=המועצות, משיקוליה היא, הכירה במצבה המיוחד של פינלנד במלחמה זו, ובהסכם שביתת הנשק שנחתם עמה ב-19 בספטמבר 1944, לא נכנס הצבא הסובייטי לתחומי פינלנד שבגבולות 1940 ובשנים שלאחר מכן לא אילצו הסובייטים את פינלנד להיות לרפובליקה עממית, כפי שעשו בארצות האחרות במזרח אירופה ובמרכז.

מספרם של שבויי המלחמה הסובייטים שנפלו בידי הפינים עמד על 64,188 איש, ורובם נפלו בשבי במחצית השנה הראשונה למלחמה, עד סוף 1941. משבויים אלו הוחזרו לברית=המועצות בעקבות הסכם שביתת הנשק מ=19 בספטמבר 1944 44,453 נפש, ומספרם של הנספים בשבי מרעב, ממחלות ומהרג בירי היה כ=18,700 איש. רובם, כ=14,000 נפש, נספו בשנה הראשונה למלחמה.⁷⁷⁴

אין בידינו נתונים על מספרם של שבויי המלחמה היהודים שנפלו בידי הפינים, אף על פי שבמחנות שבויי המלחמה בפינלנד נעשה רישום של השבויים, ובמסגרתו גם צוינה לאומיותם, ומידע זה הועבר גם לצלב האדום הפיני. רבים מן היהודים הסתירו את לאומיותם מחשש מפני הפינים וגם בגלל גילויי אנטישמיות של חבריהם לשבי הסובייטים.⁷⁷⁵ על בסיס שיעורם של היהודים בקרב האוכלוסייה הסובייטית, העומד על 1.78 אחוזים, ובהיעדר מקור אחר, אפשר לשער ששיעורם בקרב שבויי המלחמה היה דומה. על פי הערכה זו אפוא עמד מספרם של היהודים בקרב שבויי המלחמה על כ=1,100 נפש. רבים מאוד מקרב שבויי המלחמה היו אנשי "הגיוס העממי" מלנינגרד, שכלל פועלים, פקידים וסטודנטים, שגויסו בחיפזון, אורגנו בדיוויזיות ונשלחו לחזית כמעט בלי אימון וכשהם מצוידים בנשק דל בלבד. שיעורם של היהודים בקרב חיילי הגיוס העממי של לנינגרד היה גבוה יותר מן הממוצע שלהם בצבא. שיעורם של היהודים בקרב אוכלוסי העיר עמד על 6.32 אחוזים, ואפשר אפוא להעריך שמספרם של היהודים בקרב שבויי המלחמה בפינלנד היה יותר מ=1,100 איש. מאות מהם נמנו עם אלפי השבויים שנספו בשבי הפיני.

ב=29 ביוני 1941, שבוע לאחר פרוץ המלחמה, הוציא המטה הכללי הפיני פקודה ובה נאמר כי "בשבויי המלחמה יש לטפל טיפול אנושי...". מחנות שבויי המלחמה בפינלנד היו כפופים ל"פיקוד חזית העורף", שבו רוכזו, בהתפתחויות ובתהליכים פנים פיניים, גורמים אנטי סובייטיים קיצוניים. הללו, למרות פקודתו של המטכ"ל הפיני, היו הגורם ליחס הנוקשה שנהגו בשבויי המלחמה הסובייטים ולתמותה הגדולה בקרבם בשנה הראשונה למלחמה.⁷⁷⁶

למרות הניהול הנפרד של מחנות השבויים והמדיניות העצמאית ביחס לשבויי המלחמה הסובייטים, היה הסדר בין פינלנד לגרמניה, שלפיו יימסרו שבויי המלחמה שהוגדרו בפי הפינים "יסודות פוליטיים מסוכנים" לידי אנשי הס"ס הגרמנים. עקב זאת הועברו לידי הגרמנים מאות רבות של שבויי מלחמה: קומיסרים, פוליטרוקים ושבויי מלחמה אחרים שהפינים ראו בהם יסודות

⁷⁷⁴ Serah Beizer, "The Treatment of Soviet Jewish War Prisoners in Finland 1941-1944", *Jews in Eastern Europe* (spring 1995), pp. 12-13 (להלן "Beizer, 'The Treatment.')

⁷⁷⁵ *Lager Sovetskikh Voennoplennykh-Evreev v Finlandii*, Jerusalem, 1995 (להלן Shimon Iantovski, *Lager*). בספר זיכרונות זה של שבויי מלחמה יהודים בשבי הפיני כותב ינטובסקי שהוא עצמו היה (Iantovski, *Lager*) בשבי זה, וכי בעת נפילתו בשבי הציג את עצמו כרוסי (עמ' 23). השבוי אהרון גלייזין, כותב על גילויי אנטישמיות בקרב שבויי המלחמה (שם, עמ' 49-50, 55). גם האחרים בספר זה מספרים בזיכרונותיהם על גילויי אנטישמיות בקרב השבויים, כולל הלשנות על מי שניסו להסתיר את זהותם היהודית.

⁷⁷⁶ Beizer, "The Treatment", pp. 13-14

פוליטיים מסוכנים. גורלם של המועברים היה מוות, וככל הידוע איש מהם לא נותר בחיים. בפעולת העברה זו פטרו את עצמם הפינים מגורם שנוא עליהם, בלי "ללכלך" את ידיהם ברצח, ונראה שבתמורה הם קיבלו מן הגרמנים שבויי מלחמה סובייטים ממוצא קרלי ובני עממים אחרים הקרובים לפינים מן הבחינה האתנית. ברשימה שמית של שבויי המלחמה שהועברו לידי הגרמנים, שמקורה בארכיון המלחמה הפיני בהלסינקי, כלולים שמותיהם של 70 שבויים יהודים שנמסרו לגרמנים בפרק הזמן שבין אוקטובר 1941 עד אוקטובר 1942. ברשימה זו היו קצינים יהודים שנמנו עם הסגל הפוליטי בצבא הסובייטי אבל היו גם טוראים וסמלים שלא השתייכו לסגל זה.⁷⁷⁷

היחס לחיילים היהודים מן הצבא הסובייטי שנפלו בשבי פני היה כיחס שנהגו בשבויי המלחמה הסובייטים האחרים. הם הוחזקו באותם מחנות, קיבלו אותן מנות מזון דלות והועסקו באותן עבודות. גורלם היה טוב לאין ערוך מגורלם של שבויי המלחמה היהודים מן הצבא הסובייטי שנפלו בידי הגרמנים או בעלי בריתם. בחודשי האביב והקיץ של 1942 התחולל שינוי במצבם של מקצת שבויי המלחמה היהודים. קבוצה של שבויים יהודים, שמשפרם הגיע בהדרגה לכ=300 איש, הובאו ממחנות שונים למחנה מרכזי 2 שבעיר נארג'רווי (Naarajarvi), ומשם הועברו כעבור זמן קצר לעיירה מונטולה (Montola) שבקרבתה. מקצת אנשי הקבוצה הזאת רוכזו במחנה נפרד בלאוקולמפה (Laukolampa). הקצינים היהודים שבויי המלחמה לא הובאו למחנה היהודי, אלא נשארו במחנות שבהם הוחזקו הקצינים הסובייטים בני העמים השונים. מחנה שכזה היה ביישוב פלזנו (Pelzno), לא הרחק מן הגבול עם שוודיה.⁷⁷⁸ השבויים היהודים במונטולה הועסקו בעבודה במכרה ובלאוקולמפה – בעבודות שונות במפעל תעשייה ובכריתת עצים ביער. וכך כתב בעדותו שבוי המלחמה שמעון ינטובסקי מלנינגרד, שהתנדב לצבא הסובייטי עם פרוץ המלחמה, ובהיותו בשבי בחורף 1941/42 עבר כמה מחנות שבהם סבל קשה ואצבעותיו קפאו מכפור, ובעקבות זאת הוא נשלח לבית חולים:

בהיותי בבית החולים נודע לי על קיומו של מחנה נפרד לשבויי מלחמה יהודים, ולשם נשלחתי לאחר שהחלמתי... יש לציין שמחנה יהודי זה היה שונה שינוי ניכר מאותם מחנות שבהם הייתי עד כה. ראשית כול, האוכל היה טוב יותר. שנית, הביגוד היה מתאים יותר. שלישית, הכול התנהל באווירה תרבותית של רצון טוב וביחסי ידידות הדדיים. לא היו שם תופעות של גסות רוח, חוצפה וציניות, שכה היו אופייניים להמון רעב, הדומה לחיות טרף, במחנות שבהם הייתי קודם. אני עבדתי בכריתת עצים ובשדות הכבול. הרגשתי שם את האחוה ואת היחס

⁷⁷⁷ מתוך הרצאה שנתנה שרה בייזר בכינוס של הקונגרס העולמי למדעי יהדות השנים עשר בירושלים. להרצאה צורף נספח ובו שמותיהם של 70 שבויי המלחמה היהודים והתאריכים שבהם נמסרו לידי הגרמנים. בייזר, מסמכים Finish War Archives – Sota Arkisto הכינה רשימה זו מתיעד שמצאה בארכיון המלחמה הפיני (T 19659 B 18 B 19. כותרת המסמכים היתה: "רשימה שמית של שבויי מלחמה שהועברו לידי הגרמנים").

⁷⁷⁸ עדותה של החובשת הקצינה צילי ליצ'קיס, שהיתה בשבי הפיני. Iantovski, Lager, pp. 69–70.

הלבבי בייחוד לאחר המצוקות שעברו עלי עד אז... כמעט כל השבויים במחנה זה היו בעלי השכלה גבוהה והדבר סייע כמובן ליחסים הרוחניים ההדדיים ששררו. הודות לטיפולה של הקהילה היהודית ושל רב, שביקר לפרקים במחנה, היה לרבים מאתנו לבוש מתוקן, ולמנות האוכל הרשמיות שקיבלנו נוספו תפוחי אדמה מבושלים וחלב.⁷⁷⁹

שבוי אחר, מיכאיל טומרקין, כתב על ביקורי הרב את הדברים האלה: "זכורים לי אירועים אחדים מחיי המחנה. באחד הימים בשנת 1943 ביקר אותנו, בליווי קצין פיני, רב שדיבר יידיש. היתה לכך השפעה נפשית מרגיעה על האנשים. הוא חילק מתנות כלשהן (כפפות וכו'). לאחר מכן קיבלנו חבילות מן הקהילה היהודית המקומית".⁷⁸⁰ על חיי התרבות שהתנהלו במחנה כתב ינטובסקי את הדברים האלה:

בזמננו הפנוי ניתן היה לקרוא. עם החברה נמנו מורים למתמטיקה ומומחים במקצועות אחרים, והם לימדו את מי שרצו בכך... אף על פי שכולנו היינו יהודים, נושאים יהודיים כמעט לא עלו על הפרק. נושאי דת ונושאים ציוניים במהותם לא נכללו בסדר יומה של חברה קטנה זו. עקפנו נושא זה במידה של ביישנות, כפי שהיה נהוג בחברה מתבוללת. כל המחשבות והחלומות התמקדו סביב החזרה לברית=המועצות ולצורת החיים הסובייטיים... אחדים מאתנו כבר היו נושאים והיו להם נשים רוסיות... רק אצל יחידים מאתנו היו הרעיונות הציוניים קרובים אל הלב... עם זאת, כששמעתי על הקהילה היהודית בפינלנד, וכשנוכחתי שהקשר עם יהודים מסב לי הרגשת סיפוק נפשי, התעורר בי הרצון לדעת יותר על יהדות, להכיר את הרב ולשמוע לשון יהודית... בקרב מכרי החדשים היו כמה בחורים בעלי כישרונות שניגנו בכלים שונים. הם ארגנו קונצרטים. פועלים פיניים באו לשמוע קונצרטים אלה... החלטנו להכין כתב עת, יצאו שני מספרים.⁷⁸¹

התיעוד שברשותנו אינו מספק תשובה ברורה לשאלה מה הייתה מטרת ריכוזם של שבויי המלחמה היהודים והפרדתם משאר השבויים, אבל בעדויות אחדות של שבויים יהודים צוינו הדברים שנאמרו להם בעת ריכוזם. וכך כתב בזיכרונותיו השבוי לָזֶר ראסקין:

... אספו אותנו כ-100 איש בצריף אחד, תחת שמירה של תת מקלענים פיניים. בשבילי זו הייתה הפתעה לראות סביבי אנשים מוכרים ולשמוע שיחות ערות ביידיש. היה לנו נעים מאוד באותו הערב, אף על פי שידענו היטב שזאת עלולה להיות ההילולה האחרונה שלנו קודם

⁷⁷⁹ אייו"ש, 033/2537, עמ' 15.

⁷⁸⁰ שם, עמ' 2.

⁷⁸¹ 22, 25—שם, עמ' 21.

שנמות. למחרת בבוקר התאשרו תחושותינו הקודמות. סידרו אותנו תחת משמר מיוחד של תת מקלענים פינים, וקצין פיני פנה אלינו בנאום בלשון רוסית טהורה, שנשמע פחות או יותר כך: "מטרת הפירר [היטלר] להשמיד את כל היהודים, כדי שפרצופים יהודים לא ינהלו עוד את העולם. ואם זה רצונו של הפירר, כך גם יהיה. אנו, הפינים, גם כן שונאים אתכם, אבל לא נהרוג אתכם בעצמנו. נעלה אתכם על אנייה שתוביל אתכם לפלשתינה. בדרך, בין כה וכה יטביעו אתכם". כזה היה נאומו המבהיל. לאחר מכן העלו אותנו על משאיות והובילו אותנו לכיוון לא ידוע. נסענו זמן רב עד שהגענו ליישוב מסוים, הנקרא לאוקולמפה"⁷⁸². שבי מלחמה מיכאיל שליפר ציין בזיכרונותיו כי בקיץ 1942 הוא הועבר למחנה יהודי, ובהמשך כתב כך:

נודע לנו שהגרמנים ציוו על הפינים להשמיד את כל היהודים, אך הפינים החליטו שלא לעשות זאת. לאחר מכן באה הדרישה לכנס את כל היהודים ולהעבירם לגרמניה. אספו אותנו והכניסו לקרונות משא ואת הדלתות והחלונות סגרו בקרשים. השומרים הפינים אמרו לנו שמובילים אותנו לגרמניה להשמדה. נסענו שתי יממות ובלילה הגענו למחנה גדול מוקף שלוש גדרות תיל. הורו לנו לאיזה צריף להיכנס. לא ידענו היכן אנו נמצאים ומה קורה אתנו... מחנה יהודי זה היה בעיירה יובוסקלה (Juvoskele).⁷⁸³

מעדויותיהם של רסקין ושל שליפר עולה בעליל ששומריהם הפינים אמרו להם שהם מובלים לגרמניה ושם יושמדו. באף אחת מעדויות אלה, ומעדויות אחרות של חיילים יהודים בשבי הפיני, לא נאמר שריכוזם נעשה כדי להיטיב את מצבם כפי שאכן קרה במציאות. בהיעדר מסמכים פיניים שלפיהם ניתן יהיה להבין את מטרת ריכוזם של שבויי המלחמה היהודים בקיץ 1942, ניתן רק להעריך את הגורם לכך. נראה שאפשר לראות ריכוז זה על רקע היחסים בין גרמניה ובין פינלנד בנושא יהודי פינלנד וגם בנושא הפליטים היהודים שם.

יהודי פינלנד, שמנינם היה כ-2,000 נפש, נכללו, בהתאם לפרוטוקול של ועידת ונוה, בתכנית לפתרון הסופי. בימים 9–20 באפריל 1942 ביקר ארנו אנטוני (Arno Anthoni), ראש "משטרת המדינה הפינית" (שכונתה ולפו Valpo) בברלין, על פי הזמנתו של היידריך, לנהל דיונים עם היינריך מילר, ראש הגסטפו, ואנשיו, ובהם ארתור נבה, שהיה באותה העת מפקד איינזצגרופה B ועסק ברצח רבבות יהודים בשטחים הכבושים, ופרידריך פנזינגר (Panzinger), שהיה ראש "המחלקה למחקר ומאבק באויב" (Gegner Erforschung und Bekämpfung) בגסטפו. אחד הנושאים שבהם דנו היה

⁷⁸² Iantovski, *Lager*, p. 58

⁷⁸³ שם, עמ' 65.

נושא היהודים והסגרתם לגרמניה. בהתאם לעדותו של פנזינגר, ביקש הגסטפו למסור את יהודי פינלנד לידי רשויות גרמניות. לדבריו, התייחס אנטוני לדרישה זו בחיוב וכן גם אייכמן, שהיה שותף לדיונים אלה. לאחר המלחמה הכחיש אנטוני דברים אלו של פנזינגר. אנטוני ומילר הגיעו להסכם בעל פה, שלפיו מוכן הגסטפו לקבל לידי את "כל היסודות הזרים שפינלנד תחשוב כי רצוי לגרשם, היות שהם חשודים מבחינה פוליטית". בעדותו שניתנה לאחר המלחמה טען אנטוני כי בתוקף תפקידו ניתנה לו הסמכות "לנקוט את כל הצעדים הדרושים לגירוש היסודות הבלתי רצויים", וכן הזכיר "שייתכן שבדיון עלתה שאלת היסודות הרעים בקרב היהודים", עם זאת הוא הכחיש כי בדיונים בברלין דנו בנושא היהודים אזרחי פינלנד.⁷⁸⁴ הדעת נותנת שהכוונה ב"יסודות הבלתי רצויים" או "היסודות הרעים בקרב היהודים", שעליהם דיבר אנטוני היתה לכ=300 פליטים יהודים מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כוסלובקיה שהיו בפינלנד וגם לשבויי המלחמה היהודים מן הצבא הסובייטי. הגרמנים העלו בהזדמנויות אחרות באוזני ממשלת פינלנד גם את שאלת יהודי פינלנד ורצונם לקבל אותם לידיהם, אבל לא הפעילו לחץ בעניין זה. הדבר נבע ממעמדה המיוחד של פינלנד בקרב בעלי בריתה של גרמניה והחשש להרחיקה ממנה. היטלר אף הוציא הנחיה להימנע מלהתערב בענייניה הפנימיים של פינלנד.⁷⁸⁵ ביטוי ליחס מיוחד זה ניתן בביקורו של היטלר בפינלנד ב=4 ביוני 1942, כשבא לשם לברך את המרשל מנרהיים לרגל יום הולדתו ה=75. ב=29 ביולי 1942 ביקר הימלר בפינלנד, והעלה באוזני ראש ממשלתה, יוהן וילהלם רנגל (Johan Wilhelm Rangell), את עניין יהודי פינלנד. לאחר המלחמה סיפר רנגל כי אמר להימלר את הדברים האלה: "בפינלנד חיים כמה אלפי יהודים, משפחות ואזרחים הגונים, שבניהם נלחמים בצבאנו ככל שאר הפינים, והם אזרחים הזוכים לכבוד ככל השאר. סיימתי את דברי במילים: 'אין אצלנו כל בעיה יהודית' (Wir haben keine Judenfrage). אמרתי את הדברים באופן כה ברור עד שהדיון בעניין זה הסתיים מיד. בעיית היהודים שוב לא נידונה עם הימלר".⁷⁸⁶

במקור אחר ניתן תיאור שונה לתשובה שהשיבו שלטונות פינלנד להימלר. לקראת ביקורו של הימלר בפינלנד העלה היטלר את הדרישה שהפינים ימסרו לידי גרמניה את יהודיהם, וכשהעלה הימלר דרישה זו באוזני השלטונות הפיניים, זכה לתשובה מתחמקת. נאמר לו שרק הפרלמנט הפיני

⁷⁸⁴ Hannu Rautkallio, *Finland and the Holocaust*, New York, 1987, pp. 152–158 (להלן Rautkallio, *Finland*: ראה: Walter Laquer, *The Terrible Secret*, London, 1980, p. 36

⁷⁸⁵ Rautkallio, (*ibid.*), p. 170 . המעמד המיוחד שפינלנד זכתה בו נבע מן ההערכה שרחשו לכושר לחימתה של פינלנד ב=170 Rautkallio, (*ibid.*), p. 170 .

⁷⁸⁶ שם, עמ' 168.

רשאי להחליט בנידון והפרלמנט יתכנס רק בנובמבר 1942.⁷⁸⁷ יהודי פינלנד לא נמסרו לידי הגרמנים ובכך ניצלו חייהם. בפרלמנט הפיני ובקרב המפלגות הפיניות העיקריות היתה התנגדות למסור לגרמנים את יהודי פינלנד, שכן שלטונות פינלנד ראו ביהודיהם אזרחים שווי זכויות וחובות. ואכן 260–300 מבני הקהילה היהודית הקטנה שבפינלנד שירתו בצבא הפיני בתור חיילים וקצינים ולחמו בחזית. עשרות מהם נפלו בקרבות.⁷⁸⁸

עמדה חד משמעית שלא למסור את היהודים לידי הגרמנים הובעה בקשר ליהודים אזרחי פינלנד. בממשלת פינלנד היו אישים פרו גרמניים בעליל, בייחוד שר הפנים טויובו הורלי (Toivo Horelli). הדעת נותנת שמנימוקים אידאולוגיים וכדי להשביע את רצון הגרמנים, וכן בהיעדר אפשרות למסור לידי הגרמנים את היהודים הפינים, עשו אנשים אלו הכנות למסור לידי הגרמנים את שבויי המלחמה היהודים. מאחר שהם נלחמו בפינלנד והשתייכו לאויב הסובייטי השנוא על הפינים. דעת הקהל בפינלנד ודאי הייתה מוכנה להשלים עם מסירתם של שבויי מלחמה לידי הגרמנים יותר משהייתה מוכנה להשלים עם מסירתם של יהודים אזרחי פינלנד ואפילו עם מסירתם של הפליטים היהודים.

לקהילה היהודית לא הייתה כל אפשרות ליזום את הפעולה לריכוז השבויים היהודים כדי להיטיב עם גורלם ולסייע להם. באותה תקופה של אביב–קיץ 1942 עדיין היו יהודי פינלנד שרויים באי ודאות באשר לגורל שלהם, והתערבות למען שבויי מלחמה יהודים סובייטים עלולה הייתה לעורר חשדות בקשר לנאמנותם לארצם. רק אחר כך התגייסו הקהילה היהודית וכן יהודים פרטיים לסייע לשבויי המלחמה היהודים, לאחר שהללו כבר היו מרוכזים. בתזכיר של יושב ראש ועד הקהילות היהודיות בפינלנד, ל' ויינשטיין, שנכתב באוקטובר 1944 והועבר לסוכנות היהודית, ובו פרטים על מצבם של יהודי פינלנד בתקופת המלחמה, נאמר כך על שבויי המלחמה היהודים: "כשהביא לידיעתנו הצלב האדום הפיני כי מספר רב של יהודים נמצאים בקרב שבויי המלחמה הסובייטים, הצלחנו לקבל אישור לשלוח להם חבילות באמצעות ארגון זה [הצלב האדום]".⁷⁸⁹ אין בתזכיר זה שום אזכור של יזמה יהודית לרכז אותם בנפרד משבויי מלחמה אחרים, וכן לא נזכר כל תאריך. דוח על מצבם של היהודים בארצות סקנדינביה ופינלנד הכין ב-26 באוגוסט 1943 אדלר=רודל, שהיה הממונה על המחלקה האירופית של הסוכנות היהודית ומקום מושבו היה בלונדון. אדלר=רודל ביקר באביב 1943 בשוודיה ושם קיבל מידע על שבויי המלחמה היהודים בפינלנד. וכך כתב האיש בדוח שלו:

⁷⁸⁷ Heinz Hohne, *The Order of the Death's Head*, London, 1969, p. 397. ; 257–168, 256–שם, עמ' 163 (אזרח פיני והתרפיסט של הימלר, שהיה מקורב אליו מאוד. Felix Kersten "המקור האחר" הוא פליקס קרסטן)

⁷⁸⁸ Rautkallio, *Finland*, pp. 258–260; Beizer, *The Treatment*, p. 16

⁷⁸⁹ הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, 525/5267.

שר החוץ הקודם [של פינלנד] הפרו גרמני ושר הפנים, שבאופן בולט הוא פרו נאצי, כבר הסכימו להעביר את הפליטים [היהודים] לידי הגרמנים... רק הודות להתערבותם של אחדים מיהודי פינלנד שפנו לריטי (Ryti)... למנרהיים ולארכיהגמון הפיני, נמנע גירוש של המוני הפליטים... יש בפינלנד קבוצה יהודית שלישית – שבויי המלחמה הסובייטים. אין מידע מדויק כמה יהודים נמצאים בקרבם, אבל מצבם כנראה רע מאוד... הגרמנים וגם קצינים פינים אחדים עמדו על כך שיש לטפל בשבויים היהודים בחומרה... לאחרונה הצליחו יהודי פינלנד לארגן סיוע גם לקבוצה זו של היהודים...⁷⁹⁰

ריכוזם של השבויים היהודים לאחר ביקורו של אנטוני בברלין וכן לקראת ביקורו של הימלר בפינלנד ולאחריו, וכן עדויותיהם של שבויי המלחמה היהודים, נותנים יסוד להנחה שהשבויים היהודים רוכזו כדי להעבירם לידי הגרמנים, כפי שהועברו לידי הגרמנים 70 שבויים יהודים שהוגדרו כיסודות מסוכנים, וכי זו הייתה מגמתם של החוגים הפרו גרמניים בפקוד חזית העורף, במשרד הפנים ובמשטרת המדינה הפינית. את אי מסירתם של שבויי המלחמה היהודים לידי הגרמנים, למרות כוונתם של הגופים שהורו לרכזם, אפשר לתלות בהתערבותו של המרשל מנרהיים, שבסתיו 1942 הגיע כנראה למסקנה שגרמניה עומדת להפסיד את המלחמה.

ב=1 באוקטובר 1942 הוציא ולדמר פֶּבְּרִיצ'יוֹס – כאמור, הממונה במטכ"ל הפיני על מחנות השבויים – פקודה על ריכוז מקצת שבויי המלחמה היהודים במחנה המרכזי חוץ מן היהודים האלה: קצינים, אנשי הסגל הפוליטי, אנשי הסגל הרפואי המטפל בכלל שבויי המלחמה, חייטים וסנדלרים שעבודתם חיונית בבתי המלאכה שבמחנות ובבתי חולים וחולים עד להבראתם. בפקודה אחרת מאותו תאריך שנועדה למפקד המחנה המרכזי 2 נאמר שיש לרכז את השבויים היהודים בצריפים נפרדים, להפעילם בעבודה במרוכז ולהימנע ככל האפשר מלשלחם לעבודה עם שבויים בני לאומים אחרים; וכן אין לתת להם חירויות או טובות הנאה מיוחדות. בפקודה נאמר שהמחנה יהיה מוכן לקלוט כ=150 שבויי מלחמה יהודים מ=4 באוקטובר 1942.⁷⁹¹

התאריך שבו הוצאו פקודות אלה, 1 באוקטובר 1942, שאז כבר החל החורף בפינלנד, אינו תואם את עדויותיהם של שבויי המלחמה היהודיים שצוטטו לעיל, לפיהם נעשה ריכוזם בחודשי האביב והקיץ של שנת 1942. אין להניח ששבויי המלחמה היהודים טעו בין תקופת האביב והקיץ ובין תחילת החורף – ונראה אפוא שפקודה זו עסקה בריכוז נוסף של שבויי מלחמה יהודים, שמספרם היה גדול מאותם מאות שרוכזו קודם. ייתכן שהפעם נעשה הריכוז בהתערבותו של הצלב האדום הפיני, שפנה ביזמתו עוד קודם לכן אל הקהילה היהודית ויידע אותה על הימצאותם של יהודים

⁷⁹⁰ (ריטי היה נשיא פינלנד Risto, שם, 55/806. ריסטו)

⁷⁹¹ Beizer, *The Treatment*, pp. 20, 23–24

בקרב השבויים. פקודה זו לריכוז השבויים היהודים נעשתה, ככל הנראה, כדי לסייע להם. סיוע כזה, ישיר או באמצעות הצלב האדום הפיני, היה אפשרי רק בתנאי שהשבויים היהודים יהיו מרוכזים ומופרדים משאר השבויים. עדויותיהם של שבויי המלחמה היהודים, שצוטטו לעיל, מדגישים את השיפור הבולט שחל במצבם לאחר שהופרדו משאר השבויים.

בעקבות הסכם שביתת הנשק שנחתם ב-19 בספטמבר 1944 בין ברית-המועצות לפינלנד, הוחזרו שבויי המלחמה הסובייטים לברית-המועצות, ובהם היו גם שבויי המלחמה היהודים. השבויים כולם הוחזקו במחנות במשך שבועות וחודשים ונחקרו על ידי אנשי הנקו"ד על דרך נפילתם בשבי ועל מעשיהם שם. כמו שבויי מלחמה אחרים, גם היהודים נשלחו ככלל לעבוד במכרות, ודוברי הגרמנית שבהם נשלחו לשמש מתורגמנים במחנות של שבויים גרמנים בברית-המועצות. על פי החלטת חוקריהם, הוחזרו קצתם לשירות הצבאי, כל עוד נמשכת המלחמה, כדי – כפי שנאמר להם – "לכפר בדמם על נפילתם בשבי".⁷⁹²

ה. מספר של שבויי המלחמה יהודים ששרדו

עד לשנים האחרונות לא היו נתונים על מספרם של שבויי המלחמה היהודים שהצליחו להסתיר את זהותם בהיותם בשבי או שברחו ממנו וניצלו. בשנת 1993 פורסמו לראשונה בגלוי נתונים על מספרם של שבויי המלחמה שחזרו בתום המלחמה לברית-המועצות. המקור לנתונים אלה היה ועדה שהקימה הממשלה הסובייטית בחודשים האחרונים למלחמה שנקראה "המינהל של מיופה כוח מועצת הקומיסרים העממיים – לענייני הרפטריאציה". תפקיד הוועדה היה לטפל בשבויי מלחמה סובייטים ובאזרחים – עובדי כפייה – ששחררו צבאות בעלות-הברית בארצות אירופה השונות ולהחזירם לברית-המועצות. על פי נתונים של המינהל מ-3 באוקטובר 1945, עמד מספרם של שבויי המלחמה שחזרו מן השבי על 1,368,849 נפש. בחתך לאומי של השבים צוין שמספר היהודים בהם היה 4,457 איש.⁷⁹³ מספר זה כולל קרוב לכ-1000 שבויי מלחמה יהודים שהיו בשבי הפיני. שיעור היהודים שחזרו מן השבי על פי נתון זה עומד על כ-5.5 אחוזים מתוך 80,000–85,000 שבויי המלחמה היהודים שנפלו בשבי הגרמנים. רובם המכריע של השבויים היהודים התגלו בעת מסדרי הזיהוי או כתוצאה מהלשנה של חבריהם לשבי. אלה מהם שנשארו בחיים ניצלו תודות להסתרת זהותם, חלק מהם בסיוע חבריהם בשבי והאחרים, סביר להניח אלה שלא היו נימולים.

שבויי המלחמה שחזרו לברית-המועצות, ובהם גם שבויי המלחמה היהודים, הוחזקו במחנות במשך שבועות וחודשים ונחקרו על ידי אנשי הנקו"ד על דרך נפילתם בשבי ועל מעשיהם שם. כמו שבויי מלחמה אחרים, גם היהודים נשלחו ככלל לעבוד במכרות, ודוברי הגרמנית שבהם נשלחו

⁷⁹² 32-אייו"ש, 033/2537, עמ' 2, 8, 31

⁷⁹³ Krivosheev, *Grif*, p. 340

לשמש מתורגמנים במחנות של שבויים גרמנים בברית-המועצות. על פי החלטת חוקריהם, הוחזרו קצתם לשירות הצבאי, כל עוד נמשכת המלחמה, כדי – כפי שנאמר להם – "לכפר בדמם על נפילתם בשבי".⁷⁹⁴

⁷⁹⁴ 32-איו"ש, 033/2537, עמ' 2, 8, 31

סיכום

גרמניה הנאצית נוצחה במאמץ משותף של בנות הברית ובראשם אנגליה, ברית המועצות וארצות הברית. אך עיקר הקרבות בהם נפלה ההכרעה הצבאית בהכנעת גרמניה היו בחזיתות המלחמה הפטריוטית הגדולה. בקרבות מוסקבה בשלהי 1941 – פרוס 1942, ויותר מזה מערכת סטלינגרד בסתיו – חורף 1942 ותחילת 1943, ובקרבות קורסק – אוריל ביולי-אוגוסט 1943 הוכרעו גורל המלחמה ותבוסת גרמניה הייתה רק שאלת הזמן. נחיתת בנות הברית בנורמנדיה ביוני 1944 והפצצות האסטרטגיות על ערי גרמניה החישו את מועד התבוסה והתמוטטות הרייך השלישי ותרמו רבות לניצחון, אך ההכרעה במלחמה נגד גרמניה הנאצית נפלה לפני תאריך זה, בשדות הקרב של המלחמה הפטריוטית הגדולה, במאמץ האדיר של עמי ברית המועצות, בעתודות כוח האדם שהיו לרשותם, במרחבים הגדולים ובהקרבה ומחיר של מיליוני קורבנות, שעלו בעשרות מונים על אלה של אנגליה וארצות הברית ומדינות הברית האחרות. במאמץ ובהקרבה של עמי המדינה הסובייטית, יהודי ברית המועצות היה חלק לא מבוטל, בהישגיהם בשדה הקרב ומחיר הקורבנות שהם שילמו.

יהודי ברית המועצות, כפי שתואר בפרקים שונים בספר זה, לחמו בכל החזיתות של המלחמה, ממורמנסק בצפון הרחוק ועד הרי קוקז בדרום, מברסט-ליטובסק ומהגבול הסובייטי – גרמני ביוני 1941, ומשם בקרבות נסיגה עד למבואות מוסקבה ורחובות סטלינגרד, ובהמשך במסע הניצחון מערבה עד לקרבות בתוככי ברלין. הם היו בכל זרועות הצבא – בחילות היבשה, בחיל האוויר ובחיל הים. הם היו בכל דרגות פיקוד, מטוראים ועד למפקדי ארמיות, ומפקדי טייסות בחיל האוויר ומפקדי שייטות ואדמירלים בצי. הם זכו על לחימתם בעיטורים, אותות הצטיינות, בהם אות גיבור ברית המועצות ועיטור "סלאווה" דרגה ראשונה, שהיה שווה לגיבור ברית המועצות. בחזיתות המלחמה הפטריוטית הגדולה נלחמו 305 גנרלים יהודים ועוד עשרות אחדות חצאי-יהודים, ו כ-150 יהודים גיבורי ברית המועצות, ממפקד הארמייה יעקב קרייזר שהגן על מבואות מוסקבה ועד לגבור ברית המועצות טוראי גריגורי גרפונקין שבעת חציית הדניפר הקריב את חייו כדי לאפשר לחבריו הסיירים לסגת. בשום צבא אחר של בנות הברית, לא היה מספר מפקדים בכירים יהודים, ומספר מקבלי אותות ועיטורי גבורה גבוהים, כמו בצבא הסובייטי, וזאת למרות מדיניות "בלימה" מסוימת בקידום בדרגות פיקוד ובהענקת אותות גבורה. סביר להניח, שבלי מדיונות זו שבאה מההנהגה הסובייטית הבכירה במוסקבה, מספרם היה גדול יותר.

התעשייה הצבאית הסובייטית סיפקה לצבא כלי נשק, שבלעדיה לא ניתן היה להשיג את הניצחון. כבר בימים הראשונים של המלחמה איבד חיל האוויר הסובייטי אלפי מטוסים, רובם המכריע בהתקפת – פתע הגרמנית על שדות התעופה, ומיעוטם בקרבות אוויר. בקרבות הנסיגה במחצית השנה הראשונה של המלחמה, ובאזורים בו כותרו ארמיות סובייטיות שלמות, אבדו

והושמדו אלפי טנקים, תותחים וציוד צבאי אחר. בשטחים אותם כבשו הגרמנים עד שלהי 1941, היו ממוקמים 80 אחוזים של מפעלי התעשייה הצבאית הסובייטית. בפינוי התעשייה הצבאית מאזורים שנכבשו בידי הגרמנים, בהפעלתם המהירה, בתנאים קשים ביותר היו למנהלים יהודים של מפעלי התעשייה, למהנדסים ולמפתחי סוגי נשק חדשים, תפקיד חשוב ביותר. אנשים כמו בוריס ואנניקוב שהניח את היסוד לפינוי התעשיות הביטחוניות ובהמשך בהפעלתם, יצחק זלצמן דמות מרכזית ביצור טנקים, מפתחי מטוסים שמעון לבוצקין ומיכאיל גורביץ' ויהודים רבים אחרים מילאו תפקיד מרכזי בתעשיית כלי לחימה.

כבר בתחילת 1942, ובמספרים הולכים וגדלים במהלך שנה זו, החלה התעשייה הצבאית הסובייטית לספק לצבא טנקים, מטוסים וכלי מלחמה אחרים, שכיסו את האבדות הגדולות בכלי המלחמה שהיו לצבא בחצי שנה הראשונה ולצייד בנשק את העוצבות החדשות שגויסו ונשלחו לחזית. מספר המטוסים, הטנקים התותחים וכלי נשק אחרים שהתעשייה הצבאית סיפקה עלה, ובסוגים שונים גם באיכות, על מה שסיפקה התעשייה הצבאית הגרמנית, שהסתייעה בכל התעשיות הצבאיות שהיו בארצות אירופה הכבושה.

ובעורף הגרמני, בתוככי השטחים הכבושים, בעשרות רבות של גטאות ומחנות, נוכח מציאות ההשמדה, התארגנה מחתרת יהודית ששמה לעצמה מטרה ללחום באויב הנאצי. ומחתרות קמו בגטאות גדולים כמו מינסק ווילנה ובגטאות קטנים כמו לאחווה, סוויניציאן ואחרים. ומארגניה ופעיליה היו מכל הקשת הפוליטית שהיו ברחוב היהודי, מקומוניסטים, אנשי שומר הצעיר ועד בית"ר, ובלתי מפלגתיים. מחתרת זו התארגנה ופעלה בתנאים קשים ביותר, מעל ומעבר בהם פעלו המחתרות הלא-יהודיות בארצות אירופה הכבושות: בגטו הסגור, מוקף גדרות ושמור, וללא כל עזרה מבחוץ הושג נשק, אך בכמויות מוגבלות. ומערכת יחסים מורכבת התפתחה בין המחתרות ובין היודנראטים וכלל תושבי הגטו. הרקע ליחסים אלה היא הסכנה לקיום הגטו מהברחת נשק לתוכו וביציאה ליערות. אך פרט למקרים מעטים של התנגשויות על רקע זה, כמו פרשת ויטנברג בגטו וילנה וגטאות אחדים נוספים, הושג דו-קיום בין המחתרת ליודנראט. במקומות לא מעטים נעזרה המחתרת בפעילותה ובהוצאת אנשים ליערות ביודנראט ובמקומות מסוימים אנשי היודנראט היו בין פעיליה.

מטרת המחתרות בגטאות, בנוסף ללחימה באויב, היה חיפוש הצלה לחבריה ובמקומות שזה התאפשר, גם לשאר תושבי הגטו. ומגטאות הגדולים יצאו מאות רבות ליערות בטרם חיסול הגטו והתארגנו שם למלחמת פרטיזנים. ובאותם הגטאות בהם המחתרת תכננה מרד, העיתוי לכך נקבע ביום חיסול הגטו. והגורם לכך היה שבעת המרד רוב רובה של אוכלוסיית הגטו תיהרג, וסיכויי הצלה היה למעטים, ובעיקר לצעירים. לכן המרידות תוכננו לרגע כאשר הגטו על תושביו עמד בפני חיסול והיה ברור שאין יותר מה לאבד. ואכן, המרידות בגטאות טוצין, גלובוק ורבים אחרים

התרחשו כאשר בא יום החיסול. מרבית תושבי הגטו נהרגו בעת המרידות ובדרכי הבריחה מהם, אך מאות הצליחו לברוח ולהגיע ליערות. ביחס לגטאות בשטחים הכבושים של ברית המועצות, בעיקר אלה שנשארו אחרי גלי השמדה הראשונים, מרביתם בביילורוסיה המערבית, אך לא רק שם, ותושבי גטאות אלה היו מודעים שגורלם בבוא העת הוא להשמדה, המושג "כצאן לטבח" אינו תואם. הם השיבו בהתארגנות מחתרתית לוחמת.

וביערות, בגלל עוינות נרחבת של האוכלוסייה המקומית, יהודים יכלו להיאחז ולהתקיים תקופה ממושכת, רק במקומות בהם פעלו פרטיזנים סובייטיים וכשאלה היו מוכנים לקבל יהודים לשורותיהם. בתקופות שלפני שתנועת הפרטיזנים הסובייטית נטלה לידיה את השליטה על יחידות פרטיזנים שפעלו באופן עצמאי, שלחלק מהם מתאים המושג "פראיות", לא במעט מקרים יחידות אלה התנכלו ליהודים ביערות. אך גם בתקופה מאוחרת יותר, משלהי 1942 – תחילת 1943, כאשר במרבית אזורי היערות תנועת הפרטיזנים הסובייטית נטלה לידיה את השליטה על יחידות פרטיזנים העצמאיות, בקבלת יהודים לשורות הפרטיזנים הייתה נהוגה כלפיהם אפליה. בעוד שתושבים מקומיים לא-יהודים ושבויי מלחמה, בהגיעם ליערות התקבלו לשורות פרטיזנים בלי שנדרש מהם שיבואו נשק, מיהודים כתנאי לקבלה נדרש שיהיו מצוידים בנשק. והעדר נשק מנעה מרבים מהם להתקבל ליחידות הפרטיזנים. למרות קשיים אלה, כשתי רבבות של יהודים נלחמו בשורות הפרטיזנים הסובייטיים, ועוד אלפי יהודים התארגנו במחנות המשפחה, ביערות בהם פעלו פרטיזנים סובייטיים. רבים מהפרטיזנים היהודים הצטיינו בפעילות הפרטיזנית, לחמו באויב וכפי שצוין, כשני שלישים מהם גם ראו את יום הניצחון, וכשליש כ-7,000 נפלו ביערות.

אין נתונים רשמיים על מספרם הכולל של פרטיזנים סובייטיים ומי ניכלל במושג זה. אמנם באחד הפרסומים הסובייטיים החצי-רשמיים נכתב: "בתקופת המלחמה פעלו בעורף האויב מעל ל-6,200 אוטריאדים פרטיזניים וקבוצות מחתרת שבשורותיהם נאבקו מעל למיליון אנשים..."⁷⁹⁵ מספר זה מוגזם בהרבה. המושג "קבוצות מחתרת" שנכלל במספר המצוין, לא הוגדר אף פעם ומה נחשב כפעילות מחתרתית, הדיווחים בנדון היו מוגזמים היות והגורמים המדווחים היו מעוניינים להראות פעילות נרחבת והדרגים העליונים שקבלו דוחות אלה גם להם היה עניין להראות שבשטח הכבוש העם פועל נגד הגרמנים. הדבר נכון גם בעניין מספר הפרטיזנים. להערכתי, ועל בסיס החומר הרב הפרטני שעיינתי בו, מספר הפרטיזנים לא עלה על 250,000 – 300,000 והיהודים היוו בו בין 6,7 עד 8 אחוזים.

שבויי המלחמה היהודים ניהלו מאבק לחייהם, בדומה ליהודים בגטאות. מספרם היה 80,000 – 85,000. דרך מאבקם העיקרי היה על ידי הסתרת זהותם. דרך נוספת הייתה בריחה מהשבוי, לפני שזהותם התגלתה. מעטים בכך הצליחו, כ-4,500 בלבד, מהם אחוז לא מבוטל שהיו

⁷⁹⁵ Slovar-Spravochnik, p. 351

בשבי הפיני. פעילות מחתרתית בהם היה ביטוי בולט לשבויי מלחמה יהודים היו באתרי הרצח של "אקציון 1005", במחנה השמדה סוביבור, ובמחנות השבויים בדרום גרמניה.

ובמלחמה זו, במלחמה הפטריוטית הגדולה נגד גרמניה הנאצית לא נעדר מקומם של אלפי נשים יהודיות, שרבות מהן זכו לציון לשבח על מעשיהם ושמותיהן מוזכרות בהיסטוריוגרפיה על המלחמה. הטייסת פולינה גלמן שביצעה גיחות מבצעיות רבות וזכתה בתואר גיבור ברית המועצות, הסיירת מאשה סינלניקובה שחצתה פעמים רבות את החזית ושידרה מהעורף הגרמני ידיעות, וחברת המחתרת בקייב טאניה מרכוס שתחת כיסוי של נסיכה גרוזינית מארקוסידזה קשרה קשרים עם קצינים גרמניים וגם ירתה והשיגה מהם מידע רב ואף חיסלה אחדים מהם, ובמינסק מאשה ברוסקינה שסייעה לשבויי מלחמה סובייטיים לברוח מהשבי ולהצטרף לפרטיזנים, ושלושתן הוצאו להורג על פעילותן. והחובשת ריבה אורמן שטיפלה בחזית במאות פצועים והוציאה מטנק בוער אנשי צוות שנפגעו, דקות לפני שהטנק התפוצץ. ובמחתרות בגטאות, וכקשריות בין הגטאות, פעלו מאות נשים שתרמו רבות להישגי המחתרות. וביערות בשורות הפרטיזנים לחמו צעירות יהודיות רבות.

מספרם של היהודים ששרתו בעת המלחמה בצבא הסובייטי נע בין 490,000 ועד ל- 520,000. למספר זה יש להוסיף כ-20,000 של פרטיזנים, סך הלוחמים היהודים תחת הדגל הסובייטי היה איפה 510,000 – 540,000. אומדן מספרם של הנופלים מקרב החיילים היהודים מבוסס על אומדן הכללי של אבדות של הצבא הסובייטי, מבלי להכליל בהם את מספרם של שבויי מלחמה סובייטים שמצאו את מותם בשבי הגרמני. מספרם של החיילים שנהרגו במלחמה הפטריוטית הגדולה (הנופלים בחזית, נפטרו מפצעים בבתי חולים, נהרגו בתאונות, הוצאו להורג בעקבות פסקי דין על עברות שביצעו וכו') היה כ-6,885,000. מספר היהודים מתוכם היה מעל ל- 122,000, לפי 1,78 אחוז של יהודים בצבא ובאוכלוסיית ברית המועצות. למספר זה של הנופלים יש לצרף את 75,000 – 80,000 שנספו בשבי ועוד כ-7,000 פרטיזנים שנפלו ביערות. מכאן עולה שמספרם של החיילים היהודים שנהרגו במלחמה הפטריוטית הגדולה היה בין 204,000 ל- 209,000. מספר זה מהווה כ-40 אחוז מכלל החיילים היהודים ששרתו בצבא הסובייטי ובשורות הפרטיזנים. שיעור זה הוא הגבוה ביותר מבין הנופלים בקרב עמי ברית-המועצות ומקרב כל שאר העמים שנטלו חלק במלחמת העולם השנייה.